LUCII COELII LACTANTII FIRMIANI OPERA

QUÆ EXTANT,

Ad fidem MSS. recognita

ET

Commentariis illustrata

A *THO. SPARK* A.M. ex *Æde Christi.*

OXONII,

E THEATRO SHELDONIANO 1684.

REverendo admodum in Christo Patri
Johanni Episcopo *Oxoniensi*,
Ædis Christi Nutritio Patri
Et tantum non Fundatori,
Ecclesiæ suæ vigilantissimo Præsuli,
Catholicæ ornamento,
Christianæ religionis consummatissimo
Exemplari,
Virtutum ac literarum egregio
Vindici,
Hanc meam qualemcunque operam
Quæ in Divin. Lactantii Institut.
Collata est
Et, quæ ipsius extant,
Universa,
Quo par est obsequio, D. D. D Q.
Ut cujus auspiciis primum suscepta
Est,
Ejusdem patrocinio absoluta
Fruatur.

PRÆFATIO.

TRiennium est, & quod excurrit, ex quo Lactantius noster, sive id mea, seu Typothetarum incuria contigit, sub prælo tamen non sudavit, dicam, sed penitus resrixit. Quo magis exorandus est Lector, ne, sorte ipsa tamdiu intra debitoris manus hærente, par moræ fœnus, jure quantumvis æquissimo, exposcat. Mihi enim probe sum conscius subcesivas meas horas adeo nihil publico dignum proferre posse, ut arroganter essem facturus, si id vel ab occupatissimis sperare ausim. Ut aliqua tamen Lectori constet vel operis, vel quod vero propius est, otii mei ratio, quid in adornanda Lactantii editione a me præstitum fuerit, paucis absolvam.

Cum ad manum mihi essent melioris notæ Codd. impressi, quorum alii alios passim edidere, unum vero inprimis Betuleius fuso & singulari commentario instructum emisit, alterum Isæus, cujus in evolvendis MSS. diligentia nunquam fuisset sine laude memoranda, si in ceteris perinde Lactantium excepisset; ipsius insuper loci beneficium, in quo versor, occasionem dedit aliquid ultra de Lactantio merendi; cum quinque MSS. ope, quos aut publica suppeditavit bibliotheca, aut privatæ communicarunt publico bono cessuros, id saltem effectum sit, ut firmo minusque vitiato corporis habitu utatur, quæcunque adhuc desiderari possit in externo apparatu elegantia.

Ad

Ad calcem accessit Lactantii liber de Mortibus Persecutorum, cum ceteris jamprimum in idem volumen conjectus; in quo emendando (neque enim a Baluzio, ad majora intento, satis repurgatus prodiit) id solum admonuisse suffecerit, magnos viros, a summo illo quod vel in Ecclesia vel in literis obtinent, fastigio, eousque descendisse, ut, nec meæ curæ, quantulacunque illa fuerit, suas dedignati sint immiscuisse. Quas, tu Lector, boni consule & vale.

VITA

VITA
LUCII COELII
LACTANTII
FIRMIANI.

LUcium Coelium auctorem hunc nostrum, Lactantii nomine insignitum putant viri Docti, eo quod lactea & suavi dicendi facultate polleret; illud enim ipsi non fuisse nomen proprium, uti nec illud Firmiani, quod ejus patriam designat, arbitrantur, Firmianum à Firmio vel Firmo Italiæ, in agro Piceno, oppido, dictum asserentes. Quod an certum sit necne, alii, quibus vacat, examinent videantque, num Formianus, (ut aliis placet) à Formis, urbe Campaniæ olim, testibus Strabone lib. v. & Plin. lib. III. v. Hormia, nunc, ut Cluverius docet, Mola dicta, sit nominandus: nos enim incertis conjecturis, idque in rebus haud magni momenti, Lectorem detinere nolumus, ingenue agnoscentes, nos nihil certi de patria aut parentibus Auctoris nostri, apud scriptores invenire potuisse. Virum tamen suæ ætatis fuisse principem, promtitudine ingenii, eloquentiæ suavitate, judicii sagacitate, & naturæ dotibus alios præcellentem, ii fatebuntur, quibus elegantissima ejus scripta vel leviter tantum lecta & nota: omnium enim suo tempore eloquentissimum vocare non dubitavit Eusebius. Quænam de Lactantio, tum veterum cum recentiorum fuerint

fuerint judicia, Lectori, in Catalogo hac de re, huic editioni præfixo, exhibemus. Quam feliciter præceptore ſuo, Arnobio, viro literatiſſimo, fuerit uſus, eventus comprobavit; quippe qui non tantum ad illud eruditionis faſtigium, ut præceptori æqualis haberi, verum multis paraſangis præceſſiſſe judicari debeat, pervenit. Literis ergo humanioribus à teneris probe excultus LACTANTIUS noſter, quid in poſterum de eo ſperandum eſſet manifeſte oſtendit: adoleſcentulus enim, teſte B. Hieronymo, in Africa, forte ſub Arnobii adhuc diſciplina, (ſi hariolari liceat) degens, Sympoſium conſcripſit, quo nunc, ut & aliis quibuſdam ejus ſcriptis caremus. Cum porro FIRMIANUS noſter hac ſua eruditione cujuſvis ordinis hominibus innoteſceret, ſub Diocletiano principe, Nicomediam Bithyniæ civitatem accitus, ibidem Rhetoricam docuit, ac penuria diſcipulorum, ob Græcam videlicet civitatem, ad ſcribendum ſe contulit, quidque etiam ligato ſermone poſſet, luculentiſſime probavit; hexametris enim verſibus, iter illud ſuum ab Africa Nicomediam uſque conſcripſit: quem etiam ingenii ipſius fœtum, nobis temporum injuria eripuit, ut & alium librum, cui Grammatico nomen eſt, quem poſt Hodœpori conſcriptum fuiſſe probabiliter credi poſſe pronuntiamus: non enim illum ex pagano Chriſtianum factum, tempus terere voluiſſe Grammaticam componendo, ſed potius res Divinas tractando, quarum ſtudio tenebatur, veriſimile eſt. Quo autem præciſe

tempore scripta sint hæc quæ doctorum manibus teruntur, & variorum Commentariis illustrata nunc prodeunt, non habeo dicere. Hoc certum est, vel ex ipso LACTANTIO hoc nostro (lib. II. cap. X. Instit.) librum illum quem de Opificio Dei, ad Demetrianum, auditorem quondam suum exaravit, ante septem illos quos adversus Gentes edidit, scriptum esse, ac Institutionum Epitomesque libros, Hieroclis & Porphyrii superba impietate stimulatus, paulo post conscribi cœpisse ibidem docemur, patetque ex earundem Institutionum lib. II. cap. XVII. illum quem de Ira Dei habemus, post illas prodiisse. Edidit & alios quam plurimos, unum nempe de Persecutione, ad Asclepiadem libros duos, ad Probum, Epistolarum libros IV. ad Severum Epistolarum libros II. totidemque ad Demetrianum, quæ scripta pæne omnia, magno orbis Christiani & literarii detrimento periere. Maxime autem dolet, duos illos Epistolarum libros, (cujus nomini inscriptos nescimus) in Cœnobio Egmondano jam nuper superstites, ut narrat Hadrianus Junius in Batav. cap. XVIII. à plagiario quodam ablatos, &, ut Antoni Hovæi opinio est, in cucullos & piperis involucra, fuisse concisos. Pollicitus quoque est multa alia, Disputationes scilicet adversus omnes hæreses, & adversus Christiani nominis hostes, Judæos. An autem hæc, ut & pleniorem philosophorum, quos quarto Institutionum libro ex parte retudit, refutationem ediderit aut scripserit, ignoramus. Siquis hæc illum non fuisse executum opinetur, eo quod

 B. Hiero-

B. Hieronymus, qui operum Auctoris noſtri catalogum contexuit, eorum non meminit; noſtro quidem judicio, vero haud longe aberraverit, niſi forte ex incerta conjectura malit quiſpiam, hæc Epiſtolarum libris contenta fuiſſe pronunciare. Ex pagano Chriſtianum factum eſſe nemo dubitabit, modo attente perpendatur caput ultimum lib. VII. Inſtitutionum, II. de Ira Dei, & III. Epitomes. Floruit ſub Diocletiano & Conſtantino cui Inſtitutiones ſuas inſcripſiſſe, multorum eſt opinio. Huic Conſtantino, tum propter ſummam eruditionem, cum veram pietatem, adeo fuit carus, ut Imperatoris hujus filium, Criſpum Cæſarem, in Gallia jam ſenex, Latinis literis imbuerit. De Morte Coelii noſtri non eſt quod dicamus; nihil enim de illa apud antiquos proditum invenimus. Hoc ex relatu Euſebii novimus, illum tota ſua vita adeo fuiſſe pauperem, ut ſæpe etiam neceſſariis indiguerit; quod tanquam intrepidæ & inconcuſſæ in Chriſtiana Religione conſtantiæ argmentum notamus. Honoribus & divitiis apud paganos poterat mactari, ut de aliis loquitur Coelius noſter, ſi Chriſtiani nominis & ſacramenti proditor eſſe voluiſſet: verum Moſis veſtigia premens, μείζονα πλοῦτον ἡγήσατο τῶν ἐν Αἰγύπτῳ θησαυρῶν τὸν ὀνειδισμὸν τοῦ Χριστοῦ. Quod porro ſtilum Auctoris noſtri attinet, eſt elegans, nitidus, non coactus, ſed naturali & limpido eloquentiæ fonte decurrens, Ciceroniano adeo ſimilis, ut vulgo Cicero Chriſtianus audire mereatur. Materias quas tractat, tanta cum dexteritate peregit & abſolvit, ut vere victor evaſerit. Errata

quidem

quidem subinde veritati admiscuit, verum præterquam quod erroribus obnoxium esse sit humanum, hoc illi non magis vitio vertendum, quam ceteris ecclesiæ luminibus, Origeni, Tertulliano, Arnobio, aliisque multis, quibus tamen laus debetur, & quorum summa constant ac semper constabunt in Ecclesiam Dei merita. Facile autem Auctori nostro condonabunt ii, qui serio perpendunt quam difficile sit opiniones, quibus à teneris imbuti sumus, rejicere. An hoc usque adeo mirandum, eos qui è paganismo ad nostras partes transiere, primo intuitu ad cœlestis veritatis jubar cæcutiisse? Si in multa Christianæ Religionis capita impegit, non tam COELIO nostro, quam seculo, hoc est imputandum; eo enim vixit & conversus fuit tempore, quo ejusmodi nonnulla alia ab Ecclesiæ Doctoribus docebantur. Ne autem incautus Lector, in illa impingeret, in Commentariis præcipua notavimus; ubi etiam ostenditur, plurima quæ ipsi imputantur; ab Arrianis aliisque hæreticis, fuisse interpolata.

INSIGNIUM VIRORUM ALIQUOT
TESTIMONIA,
QUI
L. Cœlii Lactantii Firmiani
Meminerunt.

Eusebius Cæsariensis *in Chron.*

CRispum *Lactantius* Latinis literis erudiit, vir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac vita pauper, ut plerunque etiam necessariis indiguerit, nedum deliciis.

S. Hieronymus *de Scriptoribus Ecclesiast.*

Firmianus, qui & Lactantius, Arnobii Discipulus, sub Diocletiano Principe accitus cum Fannio Grammatico, cujus de medicinalibus versus compositi extant libri, Nicomediæ Rhetoricam docuit; ac penuria discipulorum, ob Græcam videlicet civitatem, ad scribendum se contulit; habemus ejus Symposium, quod adolescentulus in scholis scripsit Africæ, & ὁδοιπορικὸν de Africa usque Nicomediam hexametris scriptum versibus, & alium librum, qui inscribitur Grammaticus, & alium pulcherrimum de Ira Dei, & Institutionum Divinarum adversus gentes libros septem, & ἐπιτομὴν ejusdem operis in libro uno ἀκέφαλον, & ad Asclepiadem libros duos, de persecutione librum unum, ad Probum Epistolarum libros duos, ad Demetrianum auditorem suum, Epistolarum libros duos, ad eundem de Opificio Dei, vel formatione hominis librum unum. Hic extrema senectute magister Cæsaris Crispi filii Constantini in Gallia fuit, qui postea a patre interfectus est.

Idem in Epistola ad Magnum.

Septem libros adversus gentes Arnobius edidit, totidemque discipulus ejus Lactantius, qui de Ira quoque, atque Opificio Dei duo volumina condidit, quos si legere volueris, Dialogum Ciceronis in eis excerptum reperies.

Idem Epistola XIII. *ad Paulinum.*

Lactantius quasi quidam fluvius eloquentiæ Tullianæ utinam tam nostra confirmare potuisset, quam facile aliena destruxit.

Responsio

Reſponſio Damaſi quæ inter Epiſt. Hieron. numeratur 125.

Fateor quippe tibi eos quos mihi jampridem Lactantii dederas libros, ideo non libenter lego, quia & plurimæ Epiſtolæ in iis, uſque ad mille ſpatia verſuum tenduntur & raro de noſtro dogmate diſputant: quo fit ut legenti faſtidium generet longitudo, & ſi qua brevia ſint, ſcholaſticis magis ſint apta, quam nobis, de metris & regionum ſitu, & philoſophis diſputantia.

Eucherius Epiſcopus *in Epiſt. ad Valerianum.*

Et quando clariſſimos facundia, Firmianum, Minutium, Cyprianum, Hilarium, Johannem, Ambroſium, ex illo volumine numeroſitatis evolveris.

Honorius Auguſtodunen. Presbyteri *de luminaribus Eccleſiæ ſive de Scriptoribus Eccleſiaſticis.*

Firmianus, qui & Lactantius Arnobii diſcipulus ſcripſit in Scholis Africæ Itinerarium hexametris verſibus, & alium librum, qui inſcribitur Grammaticus, & alium pulcherrimum de Ira Dei, & Inſtitutionum Divinarum adverſus gentes libros ſeptem, ad Aſclepiadem duos, ad Demetrium auditorem ſuum, Epiſtolarum libros ſeptem, de perſecutione unum, ad Probum Epiſtolarum libros quatuor, ad Severum Epiſtolarum libros duos, ad Demetrianum de Opificio Dei, vel formatione hominis librum unum. Hic magiſter Cæſaris Criſpi filii Conſtantini fuit.

Abbas Trithemius *de Scriptoribus Eccleſiaſticis.*

Firmianus Lactantius Arnobii Rhetoris quondam auditor atque diſcipulus, vir in ſecularibus literis abundanter doctus, Divinis Scripturis nobiliter inſtitutus, ita ut in arte dicendi poſt Ciceronem facile obtinuerit principatum; Rhetoricen primum Nicomediæ, deinde Romæ ſub Diocletiano ab eo vocatus glorioſe docuit. Et cætera, ut ſupra.

Raphael Volateranus Anthropol. *lib.* XVI. ut ſupra.

Franciſcus Petrarcha *Epiſtolarum Senilium Lib.* I. *Epiſtola* 4. *ad Joannem Boccacium.*

De ſecundo autem, & de utroque quamvis, ut vides, maximi ſint auctores, quid tamen vir doctus & eloquens Lactantius Firmianus hinc ſenſerit, non alienum videtur inſerere, &c.

Et ibidem paulo infra.

Quid vero ſi quid tale Lactantio dictum eſſet? Quid ſi dictum, & creditum Auguſtino? Dicam quod in animo eſt neque ille tam valide peregrinarum ſuperſtitionum fundamenta convelleret, neque iſte Civitatis Dei muros tanta arte conſtrueret.

Idem Invectivar. in Medic. lib. primo ad fin.

Audi ergo quid Lactantius vir & Poetarum & Philosophorum notitia, & Ciceroniana facundia, & quod cuncta transcendit Catholica Religione clarissimus, primo suarum Institutionum libro ait.

Et de otio Religiosorum lib primo.

Atque in primis Lactantium Firmianum, qui omnem Deorum scenam, turpesque latebras scelerum aperiens, totam rei seriem, qui fuerint, quid egerint, qui mores, quæ vita, qui exitus, quæ sepulcra operosissima disputatione complectitur.

Et libro secundo

Lactantius Firmianus & ipse magnus vir in eo libro quo Gentilium erroribus exarmatis fidem nostram, quantum quivit, armavit, omnemque hanc Deorum scenam mira & laudabili curiositate detexit, inque hoc idem opus Augustino, atque aliis sequacibus viam fecit, *&c.*

Et paulo infra.

Accessit sacer nominandus Ambrosius, accessere Hieronymus Gregoriusque, novissimus oris aurei Joannes, & exundans lacteo torrente Lactantius. In hoc pulcherrimo comitatu Scripturarum Sacrarum fines, quos ante dispexeram, venerabundus ingredior, *&c.*

Idem rerum memorabilium lib. primo. in M. Varrone.

Vir fide pius, eloquioque sacer Lactantius Firmianus, *&c.*

Johannes Franciscus Picus *lib. de stud. divinæ atque humanæ philosoph. cap.* 7.

Quis apud nos non videat esse Ciceronem, sed Christianum, hoc est aliquem, qui eum ad lineam unguemque expresserit? Quis enim non advertit Lactantium Firmianum æquasse ipsum, & forte præcelluisse in eloquendo?

Idem lib. 3. *Epistolar. Epistola* 10.

Lactantius Ciceronis stilum effigiavit, aut, ut quibusdam placet, supergressus est. Mihi videtur rebus & sententiis crebrior, nec numeris injucundior, nec fili æquabilitate & candore posterior: has quippe virtutes maximis viribus & æmulatus, & assecutus est; hunc nec æquales, nec posteri momorderunt: nemo elumbem & fractum, Asianum & redundantem nemo causatus est.

Leonardus Aretinus *in Epistola ad Constantiam Sfordiam.*

Maxime vero inter omnes qui de Christiana veritate scripserunt,

ſerunt, longe eminet & excellit nitore quodam ac copia Lactantius Firmianus, vir omnium Chriſtianorum proculdubio eloquentiſſimus, cujus libros lege, quæſo, ſi literas amas.

L. Cœlius Rhodiginus *Antiquarum Lect. lib.* 6. *cap.* 18.

Lactantius inter Chriſtianæ veritatis aſſertores eloquentia maxime illuſtris.

Idem libro 9. *cap.* 12.

At ego, o Lactanti, non te quidem dementem dixerim, cum & prudenter, & docte ſcripſeris non parum multa.

Et paulo poſt ibidem.

Hoc fuiſſe tibi propoſitum, vir doctiſſime, & de Chriſtiana veritate optime merite, malim credere, *&c.*

Joannes Ludovicus Vives *Valentinus ad finem tertii de tradend. Diſcipl.*

Chriſtianorum omnium facundiſſimus eſt Lactantius; ſonum habet plane Ciceronianum.

Et Libro quarto.

Ad efficacem rationem argumentandi Ariſtoteles; ad civilem Ciceronis Dialogi, & Lactantius primas partes feret.

Et Libro quinto.

Judicium porro, ut quod eſt in prudentia naturale, doceri non poteſt, elimari & excoli poteſt; primum lectione eorum auctorum, qui plurimum bono illo valuerunt, Platonis, Ariſtotelis, Demoſthenis, Ciceronis, Senecæ, Quintiliani, Plutarchi, ex noſtris autem Origenis, Chryſoſtomi, Hieronymi, Lactantii, *&c.*

Joannes Baptiſta Pius *Annotat. cap.* 98.

Lactantius Firmianus maximus Religionis veræ propugnator.

Gregorius Giraldus Veronen. *Dialogo quinto de Hiſt. Poetarum.*

Eodem quo Juvencus tempore fuit & Lactantius Firmianus unus eloquentiæ Ciceronianæ inter Chriſtianos præcipuus æmulator, qui præter ea, quæ multa ſoluta oratione ſcripſit, & quæ paſſim in manibus habentur, verſus quoque compoſuit, *&c.*

Franciſcus Floridus *Subſecivarum lect. lib.* 2. *cap.* 4.

Lactantius Firmianus Arnobii Auditor, Latinorum omnium, qui Theologica tractarunt, citra controverſiam eloquentiſſimus,

mus, nostræque religionis assertor acerrimus; celeberrimi, dum viveret, nominis propter singularem excellentiam à Christianæ pietatis cultoribus habitus est, editisque non paucis elegantissimis, magnaque eruditione refertis lucubrationibus, quarum bona pars doctorum manibus teritur, pars vero commune cum ceteris Romanorum scriptis naufragium passa est, sic in omnium ore versatur, quasi qui unice cuncta Philosophorum dogmata Christianis ex diametro adversantia optimis rationibus pervertens, & gravissimis sententiis, & stili candore unice sit commendandus. Quamobrem fuerint licet, qui alias Theologiæ partes facilius, quam ille, atque etiam argutius excoluerint, in iis tamen, quæ ad confutanda gentium (sic enim vocabantur quicunque ante Christi adventum legem à Moyse traditam non amplecterentur) placita spectant, nemo ad hanc diem extitit (quantum quidem ipse judicare valeo) qui cum Lactantio longo intervallo sit conferendus; vel quia rerum verborumque pondere, ac efficaci quadam naturæ vi susceptum contra munitissimas Ethnicorum sententias munus egregie obit, vel quia paucis verbis plurima complectitur, semper (quod de Thucydide perhibet M. Tullius) sibi instans, nullasque sordes, ut alii complures faciunt, secum trahens. Quod nisi tam eximius auctor plurima scripsisset, in quibus vix credas, virum tam curiose in sacris profanisque literis versatum labi potuisse, eum unum ex omnibus Latinis scriptoribus maxime deligendum censerem, qui pueris in manibus semper esset, ut eodem tempore illi ex unius lectione, & Christianæ fidei rudimenta, & Romani sermonis puritatem discerent, *&c.*

Gulielmus Canterus *Novar. Lect. lib.* 3. *cap.* 30.

Quem inter Græcos Theologos locum Nazianzenus Gregorius obtinet, eum inter Latinos fere Firmianum Lactantium tenere non immerito quis judicet.

L. Cœlii

L. COELII LACTANTII [1] FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER PRIMUS.
DE FALSA RELIGIONE.

MAGNO, & excellenti ingenio viri, cum ſe doctrinæ penitus dedidiſſent; quicquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus & privatis, & publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis ſtudium contulerunt; exiſtimantes, multò eſſe præclarius, humanarum, divinarumve rerum inveſtigare, ac ſcire rationem: quam ſtruendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles, terrenæque ſunt, & ad ſolius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo juſtior [2] fieri poteſt. Erant illi quidem veritatis cognitione digniſſimi; quam ſcire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent. nam & abjeciſſe quoſdam res familiares ſuas, & renunciaſſe univerſis voluptatibus conſtat; ut ſolam, nudamque [3] virtutem, nudi, expeditique ſequerentur; tantumq; apud eos virtutis nomen, & auctoritas valuit; ut in ipſa

1. Sophronius in Lactantii vita ſcrib. φιρμιλιανὸς.
2. Alii cod. efficî.
3. M. S. C. C. C. *veritatem* uti & *veritatis* paulo poſt, quam lectionem ſequitur editio Baſil.

ipsa summi boni præmium esse judicarent. Sed neque adepti sunt id, quod volebant: & operam simul atque industriam perdiderunt: quia veritas, id est, arcanum summi Dei, qui fecit omnia, ingenio, ac propriis sensibus non potest comprehendi. alioqui nihil inter Deum, hominemque distaret; si consilia, & dispositiones illius majestatis æternæ cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina notesceret: non est passus hominem Deus lumen sapientiæ requirentem, diutius oberrare; ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles, aperuit oculos ejus aliquando, & notionem veritatis munus suum fecit: ut & humanam sapientiam nullam esse monstraret: & erranti, ac vago viam consequendæ immortalitatis ostenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc cœlesti beneficio, ac munere; quod obvoluta in obscuro veritas latet; eaque vel contemptui doctis est, quia idoneis assertionibus eget; vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem; quam natura hominum proclivis in vitia pati non potest: (nam quia virtutibus amaritudo permista est; vitia vero voluptate condita sunt; illa offensi, hac delinitii feruntur in præceps; ac bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur) succurrendum esse his erroribus credidi: ut & docti ad veram sapientiam dirigantur; & indocti ad veram religionem. Quæ professio multo melior, utilior, gloriosior putanda; quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus.

mus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cælestibus differemus; quibus ad cultum veræ majestatis mentes hominum instituere possimus. Nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert; quam qui pie, atque innocenter docet vivere. idcirco majore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt apud Græcos. Illi enim recte vivendi doctores sunt existimati: quod est longe præstabilius: quoniam bene dicere, ad paucos pertinet; bene autem vivere, ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majori copia, & facultate dicendi causam veritatis peroremus. quæ licet possit sine eloquentia defendi, ut est à multis sæpe defensa: tamen claritate, ac nitore sermonis illustranda, & quodammodo disserenda est, ut potentius in animos influat & 4 vi sua, & instructa religione, & luce orationis ornata. De religione itaque nobis, rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores professionis suæ quasi 5 veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderunt; eamque sibi requiem laborum justissimam putaverunt, si animos suos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquisitione torquerent; non tam otium sibi, quam negotium quæsisse videantur; & quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati: quanto justius ego me ad illam piam, veram, divinamque sapientiam,

4. M.S. C.C.C. *& vi sua instructa & luce orationis ornata.*

5. Qui diuturno usu consecuti sunt dicendi facultatem.

entiam, quaſi ad portum aliquem tutiſſimum, conferam; in qua omnia dictu prona ſunt, auditu ſuavia, facilia intellectu, honeſta ſuſceptu? Et, ſi quidam prudentes, & arbitri æquitatis, inſtitutiones civilis juris compoſitas ediderunt; quibus civium diſſidentium lites, contentioneſque ſopirent: quanto melius nos, & rectius divinas inſtitutiones literis perſequemur; in quibus non de ſtillicidiis, aut aquis arcendis, aut [7] de manu conſerenda, ſed de ſpe, de vita, de ſalute, de immortalitate, de Deo loquemur; ut ſuperſtitiones mortiferas, erroreſque turpiſſimos ſopiamus? [8] Quod opus nunc nominis tui auſpicio inchoamus Conſtantine Imperator Maxime. Qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, majeſtatem Dei ſingularis, ac veri, & cognoviſti, & honoraſti. Nam cum ille dies feliciſſimus orbi terrarum illuxiſſet, quo te Deus ſummus ad beatum imperii culmen evexit. ſalutarem univerſis, & optabilem principatum præclaro initio auſpicatus es; cum everſam ſubla-

7 Manum conſerere, ſecundum Gellium l. 20. c 10. eſt de qua re diſceptatur in re præſenti, *ſive ager, ſive quid aliud eſt*, cum ſimul adverſarium manu prenderit, in ea re omnibus verbis vindicare.

8. Integram hanc orationem qua Conſtantinum compellat Lactant. omittit MS.C.C.C. idem facit Iſæus, qui eos fuſe redarguit qui ex hoc loco colligunt Lact. ſuarum inſtitutionum libros inchoaſſe A. C. 316. tum cum Licinius per orientem in chriſtianos ſæviret. palmarium argumentum inde reperit quod Lactantius alibi fateatur inde ſe excitatum ad perorandam chriſtianorum cauſam, quod intellexiſſet Porphyrium & Hieroclem veritati ſuperbius atque importunius inſultare. Templorum quippe everſio ſubinde conſecuta eſt tres Porphyrii libros contra Chriſtum editos inciditque in An. Ch. 302.

9. M.S.

ſublatamque juſtitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiaſti. pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem: ut eadem juſtitia, qua juvenis exorſus es, gubernaculum Reipubl. etiam ſenex teneas; tuiſque liberis, ut ipſe a patre accepiſti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adverſus juſtos in aliis terrarum partibus ſæviunt, quanto ſerius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem ſceleris exolvet: quia ut eſt erga pios indulgentiſſimus pater, ſic adverſus impios rectiſſimus judex. Cujus religionem, cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, niſi eum, per quem rebus humanis juſtitia, & ſapientia reſtituta eſt? Omiſſis ergo hujuſce terrenæ philoſophiæ auctoribus, nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam. quos equidem, ſi putarem ſatis idoneos ad bene vivendum duces eſſe, & ipſe ſequerer; & alios, ut ſequerentur, hortarer. Sed cum inter ſe magna concertatione diſſideant, ſecumque ipſi plerunque diſcordent: apparet eorum iter nequaquam eſſe directum: ſiquidem ſibi quique, ut eſt libitum, proprias vias impreſſerunt, confuſionemque magnam quærentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui ſacramentum veræ religionis accepimus; cum ſit veritas revelata divinitus; cum doctorem ſapientiæ, ducemq; veritatis Deum ſequamur: univerſos ſine ullo diſcrimine vel ſexus, vel ætatis ad cœleſte pabulum convocamus. Nullus enim ſuavior animo cibus eſt, quam cognitio veritatis, [9] cujus aſſerendæ, atque illu-

9. M. S. C.C.C. cui.

ſtrandæ ſeptem volumina deſtinavimus: quamvis ea res infiniti pene ſit operis & immenſi. ut ſiquis hæc dilatare, atque exequi pleniſſime velit: tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum, nec finem reperiat oratio,ſed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea quæ allaturi ſumus, tam clara ſunt, & lucida; ut magis mirum eſſe videatur, tam obſcuram videri hominibus veritatem, & iis præcipue, qui ſapientes vulgo putantur: vel quod tantummodo inſtituendi nobis homines erunt, hoc eſt, ab errore, quo ſunt implicati, ad rectiorem viam revocandi. Quod ſi fuerimus (ut ſpero) aſſecuti: mittemus eos ad ipſum doctrinæ uberrimum, ac pleniſſimum fontem: cujus hauſtu, atque potu, conceptam viſceribus ſitim ſedent, ardoremque reſtinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifeſta: modo ne pigeat ad percipiendam ſapientiæ diſciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim ſuperſtitionibus vanis pertinaciter inhærentes, obdurant ſe contra manifeſtam veritatem non tam de ſuis religionibus quas [10] prave aſſerunt benemeriti, quam de ſe male: qui cum habeant iter rectum, devios ſequuntur anfractus; planum deſerunt, ut per præcipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris cæci, ac debiles jaceant. His conſulendum eſt, ne contra ſe pugnent; velintque ſe tandem ab inveteratis erroribus liberari. quod utique facient; ſi, quare ıati, aliquando

10. M.S. C.C.C. *pr. ferunt.*

11. M.S.

do perviderint. Hæc enim pravitatis est causa, ignoratio sui. quam siquis cognita veritate discusserit: sciet quo referenda, & quemadmodum sibi vita degenda sit. Cujus scientiæ summam breviter [11] circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit; nec ulla sine religione probanda sapientia.

2. Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere, quæ videtur prima esse; natura sit ne providentia, quæ rebus omnibus consulat; an fortuitu vel facta sint omnia, vel regantur. Cujus sententiæ auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed & antea [12] Protagoras, qui Deos in dubium vocavit; & postea [13] Diagoras, qui exclusit, & alii nonnulli, qui non putaverunt Deos esse: quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? quos tamen & ceteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime retuderunt, dicentes, nec fieri mundum sine divina ratione potuisse; nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamvis [14] Academicæ disciplinæ defensor esset, de providentia gubernatrice rerum & multa & sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans; & nova ipse afferens plurima. quod facit tum in omnibus suæ

11. M. S. Bal. *circumscribam.*

12. Τοῦ δὲ Πρωταγόρου βιβλία *inquit Suidas*, ὑπὸ Ἀθηναίων ἐ-καύθη, διότι λόγον ποτὲ εἶπεν οὕτως ἀρξάμενος. περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσίν, οὔθ' ὡς οὐκ εἰσί.

13. Diagoras Melius cui *atheon* cognomen posuit antiquitas, contra quem suum de providentia librum scripsit Theodoretus. cujus de diis assertio tantopere Atheniensibus displicuit, ut Talenti pretium illi assignarent qui Diagoræ caput afferret.

14. Quæ omnium rerum ἀκαταληψίαν professa est.

15. M.S.

ſuæ philoſophiæ libris, tum maxime in iis, qui ſunt de natura Deorum. Nec difficile ſane fuit, paucorum hominum prave ſentientium redarguere mendacia teſtimonio populorum, atque gentium in hac una re non diſſidentium. Nemo eſt enim tam rudis, tam feris moribus; quin oculos ſuos in cælum tollens, tametſi neſciat cujus Dei providentia regatur hoc omne, quod cernitur; non aliquam tamen eſſe intelligat ex ipſa rerum magnitudine, motu, diſpoſitione, conſtantia, utilitate, pulchritudine, [15] temperatione: nec poſſe fieri, quin id, quod mirabili ratione conſtat, conſilio majori aliquo ſit inſtructum. Et nobis itaque facillimum eſt, exequi hanc partem quamlibet copioſe. Sed quia multum inter philoſophos agitata res eſt, & providentiam tollentibus, ſatis reſponſum videtur ab hominibus argutis, & eloquentibus; & de ſolertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod ſuſcepimus ſparſim nos dicere neceſſe eſt: omittamus in præſenti hanc queſtionem: quæ cum cæteris ſic cohæret, ut nihil a nobis diſſeri poſſe videatur, ut non ſimul de providentia diſſeratur.

3. Sit igitur noſtri operis exordium quæſtio illa conſequens, ac ſecunda: Utrum poteſtate unius Dei mundus regatur, an ne multorum? Nemo eſt quidem, qui ſapiat, rationemque ſecum putet; [16] qui non unum eſſe intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim

15. M. S. C.C.C. *operatione.* 16. M S. C.C.C *non niſi.*
17. M. S

enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos nervorum, atque virium. Quod quidem faciunt ii, qui esse multos volunt. quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli sine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens; ex omni utique parte perfectæ consummatæque virtutis est. Quod si verum est; unus sit necesse est. Potestas enim, vel virtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere; id perfectum, cui nihil possit accedere. Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium? neque immerito: cum illius sint, quæ ubique sunt omnia: cum ad eum solum omnes undique copiæ congerantur. At si plures partiantur orbem: minus certe opum, minus virium singuli habebunt, cum intra præscriptam portionem se quisque contineat. Eodem etiam modo Dii, si plures sint, minus valebunt, aliis tantundem in se habentibus. Virtutis autem perfecta [17] natura non potest esse nisi in eo, in quo totum est; non in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectus est (nam perfectus est) ut esse debet: non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes, ac potestates infirmiores sint necesse est: quia tantum singulis deerit, quantum in cæteris fuerit. ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod

17. M.S. C.C.C. *in eo potius est in quo totum est quam in eo in quo pars exigua de toto.*

quod summa illa rerum potestas, ac divina vis ne semel quidem dividi potest? Quicquid enim capit divisionem; & interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est a Deo, quia incorruptibilis est, & æternus: consequens est, ut dividi potestas divina non possit. Deus ergo unus est; si nihil esse aliud potest, quod tantundem capiat potestatis. & ii tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos. de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad præsentem locum pertinet, teneo. Si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur non erit, qui, cessantibus cæteris, non potest omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta virtute magis opus sit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur. Nec quanta sit vis, potestasque divinæ majestatis, intelligit; si existimat, singularem Deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non posse, quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit divini hujus operis immensitas: cum antea nihil esset, tamen virtute, atque consilio Dei [18] ex nihilo esse conflatam: quod opus nisi ab uno inchoari, perficique non potuit: Jam intelliget, multo facilius esse

18 Quippe siquid præcesserit illud utique increatum sit vel creatum necesse est; præter Deum vero nihil increatum existit, neque creatum aliquid, cum, hoc admisso, neutiquam percurri posset infinita creationum series.

19 Peditum

esse ab uno regi, quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi a pluribus potuisse: quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quicquid in multis magnitudinis, potestatis, virtutis, majestatisque posuerit; id totum in unum confero, & in uno esse dico: ut tantum in eo sit istarum rerum quantum nec cogitari, nec dici potest. Quia in re, quoniam & sensu deficimus, & verbis; quia neque tantæ intelligentiæ lucem pectus humanum; neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: idipsum intelligere nos oportet, ac dicere. Video rursus quid è contrario dici possit. Tales esse illos plures qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non valebit, occurrentibus sibi potestatibus cæterorum. Necesse est enim, ut suos quisque limites aut transgredi nequeat, aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non vident, qui Deos multos esse credunt, fieri posse, ut aliquid diversum velint: ex qua re disceptatio inter eos, & certamen oriatur. sicut Homerus bellantes inter se Deos finxit; cum alii Trojam capi vellent; alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi, necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur: non poterit summa ipsa constare; unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertineat: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem, atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperato-

res, quot legiones, quot cohortes, quot [19] cunei, quot alæ: primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari; quod suis propriis consiliis utantur omnes; quorum diversitate plus noceant, quam prosint. sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summa cura referatur: universa solventur, & corruent. Dicere autem multorum arbitrio regi mundum: tale est, quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes; quoniam multa, & varia sunt ministeria membrorum; ut singulos corporis sensus, singulæ mentes regere credantur: [20] item multi affectus; quibus commoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiam, vel ad metum, vel ad miserationem; ut in his omnibus totidem mentes putentur operari. Quod si quis profecto dicat: ne ipsam quidem, quæ una est, habere videatur. Quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una possidet, & universis simul intenta est: cur aliquis existimet, mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores Deorum: ita eos præesse singulis rebus, ac partibus dicunt; ut tantum unus sit rector eximius. Jam ergo cæteri non Dii erunt, sed satellites, ac ministri; quos ille unus maximus, & potens omnium officiis his præfecit; ut ipsi

ejus

19. Peditum copiæ in cunei formam redactæ.

20. Non putandum est Lactantium hic loci cum Stoicis negare esse aliquos affectus quibus commoveamur, sed omnium vim, quotcunq; demum fuerint, ab unica mente percipi, non secus ac varia membrorum ministeria ab una eademque origine repetenda sunt.

21. M. S.

ejus imperio, ac nutibus ſerviant. Si univerſi pares non ſunt: non igitur Dii omnes ſunt. Nec enim poteſt hoc idem eſſe, quod ſervit, & quod dominatur. Nam ſi Deus eſt nomen ſummæ poteſtatis; incorruptibilis eſſe debet, perfectus, impaſſibilis, nulli rei ſubjectus. Ergo Dii non ſunt, quos parere uni maximo Deo neceſſitas cogit. Sed quia non fruſtra falluntur, qui hoc ita putant, cauſam hujus erroris paulo poſt aperiemus. Nunc unitatem divinæ poteſtatis teſtimoniis comprobemus.

4. Prophetæ, qui fuerant admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei ſpiritu pleni, quæ futura eſſent, pari, & conſona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes, non putant his eſſe credendum. Illas enim non divinas, ſed humanas voces fuiſſe aiunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt; aut inſani, aut mendaces fuerunt. Atqui impleta eſſe implerique quotidie illorum vaticinia videmus: & in unam ſententiam congruens divinatio, docet non fuiſſe furioſos. Quis enim mentis emotæ, non modo futura præcinere, ſed etiam cohærentia loqui poſſit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a Deo mittebantur; ut & præcones eſſent majeſtatis ejus & correctores pravitatis humanæ. Præterea voluntas fingendi, ac mentiendi eorum eſt, qui opes appetunt, qui lucra deſiderant, quæ res procul ab illis ſanctis viris abfuit. Ita enim delegato ſibi officio

functi

functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam vitæ necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem Deus subministrasset. & hi non modo quæstum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus, atque mortem. Amara sunt enim vitiosis, ac male viventibus præcepta justitiæ. Itaque ii, quorum peccata & arguebantur, & prohibebantur; excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo a quibus abfuit studium lucri; abfuit etiam voluntas, & caussa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non posset suspicio cupiditatis, ac fraudis; & tamen præconium Dei singularis eadem, qua cæteri, divinatione fecerunt?

5. Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur esse [21] ab his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores: & eos ipsos ad veri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent: poetas dico, ac philosophos. ex his unum Deum probemus necesse est. non quod illi habuerint cognitam veritatem: sed quod veritatis ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui non videat ingerentem se oculis divinam claritatem. Poetæ igitur quamvis deos carminibus ornaverint, & eorum res gestas amplificaverint summis laudibus: sæpissime tamen confitentur, spiritu, vel mente una contineri, regique omnia

Orpheus

21. M. S. C.C.C. *de quibus omnino his non creditur.* quam lectionem retinet editio Basil.

22. Cyrillus

22 Orpheus, qui & vetuſtiſſimus poetarum, & æqualis ipſorum Deorum (ſi quidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule navigaſſe) Deum verum & magnum πρωτόγονον, primogenitum appellat; quod ante ipſum nihil ſit genitum, ſed ab ipſo ſint cuncta generata: eundem etiam 23 φάνητα, nominat. quod, cum adhuc nihil eſſet, primus ex infinito apparuerit, & extiterit. Cujus originem, atque naturam, quia concipere animo non poterat ex aere immenſo natum eſſe dixit. πρωτόγονος φαέθων περιμήκεος ἠέρος υἱός. Aliud enim amplius, quod diceret non habebat. Hunc ait eſſe omnium Deorum parentem, quorum cauſa cœlum condiderit, liberiſque proſpexerit, ut haberent habitaculum, ſedemque communem. ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον. Natura igitur & ratione ducente, intellexit eſſe præſtan-

22. Cyrillus libro contra Julianum primo Orphea Oeagri filium primum Odas & hymnos Idolis conſcripſiſſe, deinde mutata ſententia pali-odiam ceciniſſe refert. *Betuleius.* inter cæteros occurrunt hi verſus Orphei aſcripti

Εἷς δ' ἔς' αὐτογενής, ἑνὸς ἔκγονα πάντα τέτυκται,
Εν δ' αὐτοῖς αὐτὸς περινίσσεται, ἐδέ τις αὐτὸν
Εἰσοράει, &c.

23. Macrobius qui omi ium deorum numi a ad Apollinem refert, hoc illi Epitheton tribuit, rationem tamen nominis diverſam affert, *item*, inquit, Phaneta *appellant*, ἀπὸ τοῦ φαίνειν & Φανέον ἐπειδὴ φαίνεται νέος *quia ſol quotidie renovat ſe* lib. 1. c.17. & ſequenti apite hoſce Orphei verſus citat in eundem fermè ſenſum. Orpheus quoque, *Macrobii ſunt verba*, ſolem volens intelligi ait inter cætera

Τήκων αἰθέρα Δῖον ἀκίνητον πρὶν ἐόντα
Ἐξανέφηνε θεοῖς ὥραν κάλλιστον ἰδέσθαι
Ον δὴ νῦν καλέουσι φάνητά τε καὶ Διόνυσον. &c. c. 18.

24. Quod

ſtantiſſimam potentiam cœli, ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere Jovem eſſe principem rerum, qui erat Saturno genitus; neq; Saturnum ipſum, qui cœlo natus ferebatur; Cœlum autem tanquam Deum primum conſtituere non audebat, quod videbat eſſe 24 elementum mundi quod ipſum eguerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui aſſignat, & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius quam divina conſcripſit. potuit Heſiodus, qui Deorum generationem unius libri opere complexus eſt. Sed tamen nihil dedit, non à Deo conditore ſumens exordium, ſed a 25 Chao, quod eſt rudis, inordinatæque materiæ confuſa congeries: cum explanare ante debuerit, Chaos ipſum unde, quando, quomodo eſſe, aut conſtare cœpiſſet. Nimirum ſicut ab aliquo artifice diſpoſita, ordinata, effecta ſunt omnia: ſic ipſam materiam fictam eſſe ab aliquo neceſſe eſt. Quis igitur hanc, niſi Deus, fecerit? cujus poteſtati ſubjacent omnia. Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Muſarum inſtin-

ctu,

24. Quod tamen non admiſſurus eſt Ariſtoteles qui Æthera ſenſuit eſſe στοιχεῖον ἕτερον τῶν τεσσάρων ἀκήρατον καὶ θεῖον. *lib. de Mundo.*

25. Heſiodum ſequutus eſt Valentinus Hæreſiarcha. Τελευτῶντα γὰρ καὶ αὐτὸν θεοὺς καὶ οὐρανοὺς βούλεται προσάγειν ὁ μὲν πρῶτος ἐστὶ βυθός. Epiphanius in hær. 31. Huc etiam referenda eſt Anaxagoræ Clazomenii Πανσπερμία qui chaos hoc indigeſtum rerum omnium ſeminarium conſtituit. πάντα χρήματα ἦν ὁμοῦ πεφυρμένα. ὁ νοῦς δὲ αὐτὰ διῆρε καὶ διεκόσμησε, καὶ ἐκ τῆς ἀταξίας εἰς τάξιν ἤγαγε. aliud ſc. principium effectivum agnovit, *Mentem* ſeu *deum.*

26. M.S.

ctu, ſicut videri volebat, in Helicone carmen illud effudit; ſed meditatus venerat, & paratus. Noſtrorum primus Maro non longe fuit a veritate: cujus de ſummo Deo, quem ſpiritum ac mentem nominavit, hæc verba ſunt:

Principio cœlum, ac terras, campoſque liquentes
Lucentemque globum lunæ, Titaniaque aſtra,
Spiritus intus alit: totamque infuſa per artus
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.

Ac nequis forte ignoret, quiſnam eſſet illi ſpiritus, qui tantum haberet poteſtatis, declaravit alio loco, dicens:

——— *Deum namque ire per omnes*
Terraſque tractuſque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque ſibi tenues naſcentem arceſſere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis ſine ulla nominis diſſimulatione a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur inſtructum. Quod ſi vel Orpheus, vel hi noſtri, quæ natura [26] ducente ſenſerunt, in perpetuum defendiſſent, eandem [27] quam nos ſequimur, doctrinam comprehenſa veritate tenuiſſent. Sed hactenus de poetis: ad philoſophos veniamus. quorum gravior eſt auctoritas, certiuſque judicium: quia non rebus commentitiis, ſed inveſtigandæ veritati ſtuduiſſe creduntur. [28] Thales

26. M. S. C.C.C. *docente.*
27. M.S. C.C.C. inſerit *quaſi.*
28. Familiæ Jonicæ princeps, quem nonnulli putant opinionis ſuæ fundamentum a ſacris literis deſumpſiſſe, *ubi dicitur ſpiritus dei ſuper facies aquarum incubuiſſe.*

les Milesius, qui unus e septem sapientum numero fuit; quique primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur: aquam esse dixit, a qua nata sunt omnia: Deum autem esse mentem, qui ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam omnium posuit in humore: principium, causamq; nascendi posuit in Deo. Pythagoras ita definivit quid esset Deus: [29] Animus, qui per universas mundi partes, omnemq; naturam commeans, atque diffusus; ex quo omnia quæ nascuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras Deum esse dixit infinitam mentem, quæ per seipsum moveatur. Antisthenes multos quidem esse populares Deos, unum tamen naturalem, id est, summæ totius artificem. Cleanthes & [30] Anaximenes æthera dicunt esse summum Deum, cui opinioni poeta noster assensit:

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther
Conjugis in gremium lætæ descendit; & omnes
Magnus alit magno permistus corpore fœtus.

[31] Chrysippus naturalem vim divina ratione præditam, interdum divinam necessitatem Deum nuncupat. Item Zenon, divinam, naturalemque legem. Horum omnium sententia quamvis

29. Stoicis etiam dicitur [illegible]

30. Apud Ciceronem Anaximenes *aera* deum statuit eumque gigni, esseque infinitum & immensum.

31. *Chrysippus*, referente Cicerone lib. de natura deorum, *ait vim divinam in ratione esse positam, & universæ naturæ animo atque mente, ipsumque mundum deum esse, ejusque animi fusionem universam.* eodemque libro de Zenone hæc habet. *Zeno naturalem legem divinam esse censet, eamque obtinere vim recta imperantem prohibentemque contraria, atque alio loco æthera deum esse dicit.* Hic est Zeno ille Cittiensis Mnasei filius Stoicæque factionis princeps.

32. *Nec*

quamvis ſit incerta; eodem tamen ſpectat, ut providentiam unam eſſe conſentiant. ſive enim natura, ſive æther, ſive ratio, ſive mens, ſive fatalis neceſſitas, ſive divina lex, ſive quid aliud dixeris: idem eſt, quod a nobis dicitur Deus. nec obſtat 32 appellationum diverſitas; cum ipſa ſignificatione ad unum omnia revolvantur. 33 Ariſtoteles, quamvis ſecum ipſe diſſideat; ac repugnantia ſibi & dicat, & ſentiat:

32. *Nec dei nomen quæras, Deus eſt illi nomen. Illic vocabulis opus eſt ubi propriis appellationum inſignibus multitudo dirimenda eſt. Deo qui ſolus eſt Dei vocabulum totum eſt*. Cyprianus de Idolorum cultu.

33. Repugnantia illa, quam alii in Ariſtotele reprehendant, præſertim vero in 1. Metaphyſic. c. 2, 3, & 4. quærenti non occurrit. Quippe qui c. 2. etiamſi non ſine quadam formidine hæc habeat verba, ὅτι γὰρ θεὸς [δοκεῖ] τὸ αἴτιον πάντων εἶναι καὶ ἀρχή [τις.] Capite vero tertio ubi ad examen vocat veterum philoſophorum placita, in medium prolatis Thaletis, Anaximenis, Hippaſi, Heracliti, Anaxagoræ, aliorumque diverſa ſentientium opinionibus, ſtatim hæc ſubnectit. Προϊόντων δὲ οὕτως αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὡδοποίησεν αὐτοῖς, καὶ συνηνάγκασε ζητεῖν. εἰ γὰρ ὅτι μάλιστα πᾶσα φθορὰ καὶ γένεσις ἔκ τινος, ὡς ἑνὸς, ἢ καὶ πλειόνων ἐστὶν, διὰ τί τοῦτο συμβαίνει καὶ τί τὸ αἴτιον, οὐ γὰρ δὴ τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ ποιεῖν μεταβάλλειν ἑαυτό. λέγω δ᾽. οἷον [οὔτε τὸ ξύλον] *quæ verba non occurrunt in nonnullis edit. necessario tamen, ut mihi videtur, inſerenda.*] οὔτε ὁ χαλκὸς αἴτιος τοῦ μεταβάλλειν ἑκάτερον αὐτῶν. Et ſub finem ejuſdem capitis de Anaxagoræ ſententia tale fert judicium. Νοῦν δή τις εἰπὼν εἶναι καθάπερ ἐν τοῖς ζώοις καὶ ἐν τῇ φύσει τὸ αἴτιον καὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης οἷον νήφων ἐφάνη παρ᾽ εἰκῆ [rectius fortaſſe πρὸς εἰκῆ] λέγοντας τοὺς πρότερον. Ex quibus conſtat, cum Anaxagoram, cujus opinio ſatis ſana videri poſſit cum aliquo temperamento, ſobrium tantum putârit ſi cum cæteris conferretur, ipſum non obſcure innuere quid de prima cauſa ſenſerit, quam, ut jam ſtatim ſignificavimus c. 2. deum pronunciat minus tamen audacter. Betuleio quidem notante, Velleius apud Ciceronem vellicat Ariſtotelis diſſidentiam tertium de philoſophia librum citans, qui inter eos habetur qui temporis injuria interciderunt. in iis vero ad quos alii nos referunt iſtiuſmodi nihil comparet.

34. Qui

ſentiat: in ſummum tamen unam mentem mundo præeſſe teſtatur. Plato, qui omnium ſapientiſſimus judicatur: monarchiam plane, aperteque defendit: nec æthera aut rationem, aut naturam, ſed, ut eſt, Deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum, atque mirabilem eſſe fabricatum. Quem Cicero ſecutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac ſupremum vocat in iis libris, quos de legibus ſcripſit: ab eoque regi mundum argumentatur, cum diſputat de natura Deorum, hoc modo: Nihil eſt præſtantius Deo. ab eo igitur mundum regi neceſſe eſt: nulli igitur eſt naturæ obediens, aut ſubjectus Deus. omnem ergo regit ipſe naturam. Quid autem ſit Deus, in 34 conſolatione definit. Nec vero Deus ipſe, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi poteſt, niſi mens ſoluta quædam, & libera, ſegregata ab omni concretione mortali, omnia ſentiens, & movens. Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam ſæpe ſummum Deum merita laude proſequitur! Nam cum de immatura morte diſſereret: non intelligis, inquit, auctorem, ac majeſtatem judicis tui, rectoris orbis terrarum, cœlique, & deorum omnium Dei. a quo iſta numina, quæ ſingula adoramus, & colimus, ſuſpenſa ſunt. Item in 35 exhortationibus. Hic, cum prima fundamenta molis pulcherrimæ jaceret; & hoc ordiretur, quo neque majus quicquam novit natura, nec melius; ut omnia ſub ducibus

34. Qui liber intercidit. 35. Ut & hic Senecæ.

36. M.S.

ducibus suis irent, quamvis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros regni sui deos genuit. Et quam multa alia de Deo nostris similia locutus est. quæ nunc differo, quod aliis locis opportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare, summo ingenio viros attigisse veritatem, ac prope tenuisse; nisi eos retrorsum [36] infatuata pravis opinionibus consuetudo rapuisset: qua & Deos alios esse opinabantur; & ea, quæ in usum hominis Deus fecit, tanquam sensu prædita essent; pro Diis habenda, & colenda credebant.

6. Nunc ad divina testimonia [37] transeamus sed prius unum proferam; quod est simile divino & ob nimiam vetustatem, & quod is, quem nominabo, ex hominibus inter deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, & de varietate opinionum, quæ solent esse de Diis: ut more Academicorum omnia faceret incerta; [38] quinque fuisse Mercurios ait: & enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse

36. M. S. *infucata*. quæ lectio minus placet Gronovio, eo quod unus sit certusque veritatis vultus cui siquid alienum allinas fucata est atque interpolata, consuetudo vero res sit quæ cum minus perpetuam habet naturam pro hominum moribus mutata potius quam fucata dici debeat.

37. M.S. C. C. C. *redeamus*, quoniam fortasse prius usus fuerit prophetarum testimoniis.

38. Mercurius unus Cœlo patre, die matre natus cujus obscœnius excitata natura traditur quod aspectu Proserpinæ commotus sit, alter Phoronidis & Valentis filius is qui sub terris habetur, idem Trophonius. Tertius Jove tertio natus & Maja ex quo & Penelopa Pana natum ferunt. Quartus Nilo patre quem Ægyptii nefas habent nominare. Quintus quem colunt Pheneatæ, qui & Argum dicitur inter

fuiſſe eum, a quo occiſus ſit Argus: ob eamque cauſam in Ægyptum profugiſſe; atque Ægyptiis leges, ac literas tradidiſſe. Hunc Ægyptii Thoth appellant. a quo apud eos primus anni ſui menſis, id eſt, September nomen accepit. Idem oppidum condidit; quod etiam nunc Græce vocatur ἑρμόπολις: & 39 Saitæ colunt eum religioſe. Qui tametſi homo, fuit tamen antiquiſſimus & inſtructiſſimus omni genere doctrinæ adeo, ut ei multarum rerum, & artium ſcientia, Triſmegiſto cognomen imponeret. Hic ſcripſit libros, & quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majeſtatem ſummi, ac ſingularis Dei aſſerit: iiſdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum, & patrem. ac ne quis nomen ejus requireret: 40 ἀνώνυμον, eſſe dixit; eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipſam

interemiſſe, ob eamque cauſam Ægypto præfuiſſe, atque Ægyptiis leges & literas tradidiſſe. Hunc Ægyptii *Thoth* appellant, eodemque nomine anni primus menſis apud eos vocatur. *Cicero de nat. deorum lib.* 3. Aliam vero Ἀργειφόντης ſignificationem tradit Macrob. lib. ſat. 1. c. 19. Aliam Phurnutus de natura deorum capite de Mercurio. Sunt & Illi qui ex nomine *Thoyth* neſcio quæ exculpunt myſteria propter cubicam ſoliditatem inibi repertam. τετράγωνος certe audit apud Phurnutum τῷ τὸ ἑδραῖον τι καὶ ἀσφαλὲς ἔχειν. uti & apud Macrob. c. citato. Ex quibus omnibus nihil certi eſt dicere, niſi in eo operam poneremus ut ex antiquorum figmentis, aliquid quod penitus verum eſſet, repetere conaremur.

39. M S. C.C.C. Pheneatæ ita ut mihi cum Ciacconio legendum eſſe videatur, & Saitæ & Pheneatæ, ut dicatur hic Mercurius & in Ægypto à Saitis & in Arcadiâ à Pheneatis coli.

40. De illo hæc Plato, φωνῇ ἀπείρον κατενόησεν εἴτε τις θεὸς εἴτε καὶ θεῖος ἄνθρωπος. Deus enim Hermeti Ægyptio dicitur, ἀνεκλάλητος, ἄρρητος, σιωπῇ φωνούμενος.

ſam ſcilicet unitatem. Ipſius hæc verba ſunt: ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδέεται. ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. Deo igitur nomen non eſt; quia ſolus eſt: nec opus eſt proprio vocabulo; niſi cum diſcrimen exigit multitudo, ut unamquamque perſonam ſua nota, & appellatione deſignes. Deo autem, quia ſemper unus eſt, proprium nomen eſt Deus. Supereſt de reſponſis, carminibuſque ſacris teſtimonia, quæ ſunt multo certiora, proferre. Nam fortaſſe ii, contra quos agimus nec poetis putant eſſe credendum, tanquam vana fingentibus; nec philoſophis, quod errare potuerunt, quia & hi homines fuerunt. M. Varro, quo [1] nemo unquàm doctior, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos; in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæſarem pontificem maximum ſcripſit: cum de [2] quindecim viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuiſſe unius [3] Sibyllæ; ſed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes fœminæ vates, Sibyllæ ſunt a ve-

1. M.S. C.C.C. ita legit *quo nemo doctior unquam ne apud Græcos vixit.*

2. Duumviri a Tarquinio ſuperbo inſtituti fuerunt qui ſoli inſpicerent libros Sibyllinos, deinde quum plebes creari ex ſuis inſtaret, ex Plebeis & Patriciis creati decem, & deinde quindecim qui libros inſpicerent. *Pomp. L tus.*

3. Controverſiam hanc de Sibyllis acri animorum contentione inter magni nominis viros diu agitatam fœliciſſimè compoſuit Cl. Voſſius l. de Sibyllinis oraculis nuper edito. Summa Totius, quod ad noſtrum inſtitutum attinet, hæc eſt. Sibyllina Oracula quæ Chriſti adventum prænunciabant longe alius eſſe generis ab iis quæ Sullanis temporibus una cum Capitolio conſumpta fuere. ut manifeſtum ſit non potuiſſe ab aliis quam à Judæis vulgari, qui ſub nomine fatidicarum mulierum, & quarum apud gentes magna eſſet authoritas, ea in lucem edidere quæ Ipſi è prophetarum ſuorum hauſiſſent

a veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine; vel a conſiliis Deorum denuntiandis. σιοὺς enim Deos, non θεοὺς, & conſilium non βουλὴν, ſed βυλλὴν appellabat 4 Æolico genere ſermonis. Itaque Sibyllam dictam eſſe quaſi θεοβούλην. Cæterum Sibyllas 5 decem numero fuiſſe: eaſque omnes enumeravit ſub auctoribus, qui de ſingulis ſcriptitarunt: 6 Primam fuiſſe de Perſis; cujus mentionem fecerit 7 Nicanor

hauſiſſent oraculis. Neque aliter rem poſſe ſe habere argumento eſt, quod quæcunque in iſtius temporis Sibyllinis de ſervatore noſtro occurrant oracula, ſimilia quoque iis contineantur carminibus, finis regni Judaici, templi deſolatio, religionis Gentilium everſio, &c. rationem addit vir Cl. c. 6. quare demum Sibyllinorum lectio privatis quibuſvis interdiceretur. Quin & capite 8. Celſo aſſentitur affirmanti interpolatos eſſe à Chriſtianis libros Sibyllinos, quod ex Acroſtichibus conſtat, quas Cicero contendit ab humano ſtudio potius quam inſpiratione divina profectas. Quod vero ſpectat Erythrææ Sibyllæ carmina quæ cum Babyloniam ſe dixerit fore tamen affirmat ut à gentibus Erythræa appellatur, facile erat Judæis fucum facere Rom. legatis ad Erythrææ Sibyllæ carmina colligenda miſſis, illos verſus aſſuendo, quibus Sibylla hæc Erythræam ſe vocatum iri affirmat. quæ contra objiciuntur omnia diluit vir doct. eodem capite.

4. Laconico ſecundum Heſychium uti annotavit Salmaſius.

5. De Sibyllarum numero alii alia ſentiunt. Suidas novem ponit, Pauſanias quatuor, nonnulli tres juxta illud Auſonii

Et tres fatidicæ, nomen commune, Sibyllæ.

Alii unam, ut inter tot opinionum diſcrepantias, quæ diverſo calle procedunt, tutiſſimam viam Is mihi inſiſtere videatur, qui Voſſium ſupra laudatum ſequutus illud teneat, libros nempe vulgo dictos Sybillinos a Judæis toto orbe diſperſis fuiſſe compoſitos, Deo impellente ipſorum mentes ad ſignificandum gentibus Chriſti adventum. Eos tamen libros excipit, qui gentilium ritus in ſe continent quos ab aliis conſcriptos affirmat.

6. Quæ Sambethe dicta eſt.

7. Grammaticus, ut Thyſio videtur, Alexandrinus.

8. M.S.

canor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit: Secundam [8] Libyssam; cujus meminit Euripides in Lamiæ prologo: Tertiam Delphicam, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit: Quartam [9] Cumæam in Italia; quam Nævius in libris belli Punici, Piso in Annalibus nominat: Quintam [10] Erythræam; quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem: eamque Grajis Ilium petentibus vaticinatam, & perituram esse Trojam: & Homerum mendacia scripturum: Sextam [11] Samiam; de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum reperisse se scriptum: Septimam Cumanam, nomine [12] Amaltheam: quæ ab aliis Demophile, vel Herophile nominatur: eamque novem libros attulisse ad Regem Tarquinium [13] Priscum; ac pro eis trecentos [14] Philippeos postulasse: Regemq; aspernatum pretii

8. M.S. C.C.C. *Lybicam.*

9. M.S. C.C.C. Cimmeriam cui lectioni astipulantur M.S. V. ex Cimmerio Campaniæ oppido Cumis vicino.

10. Quæ eadem Erythræa, Cumæa & Cumana est, de quâ Betuleius hunc intelligit Justini Martyris locum. Ἔστι δὲ ὑμῖν ῥᾳδίως τὴν ὀρθὴν θεοσέβειαν ἐκ μέρους παρὰ τῆς παλαιᾶς Σιβύλλης ἐκ τινος δυνατῆς ἐπιπνοίας διὰ χρησμῶν ὑμᾶς διδασκούσης μανθάνειν, τῶν θ' ἅπερ ἐγγὺς εἶναι δοκεῖ τῆς τῶν προφητῶν διδασκαλίας. Ταύτην δὲ ἐκ μὲν Βαβυλῶνος ὡρμῆσθαί φασι Βηρώσου τοῦ τὴν χαλδαϊκὴν ἱστορίαν γράψαντος θυγατέρα οὖσαν. Εἰς δὲ τὰ μέρη τῆς Καμπανίας οὐκ οἶδ' ὅπως διασωθεῖσαν ἐκεῖ τοὺς χρησμοὺς ἐξαγορεῦσαι ἐν τινι Κυμῃ οὕτω καλουμένῃ πόλει, &c. E quibus non leve robur iis accedit quæ à cl. Vossio afferuntur in suæ sententiæ confirmationem.

11. Φυτὼ nomine.

12. De qua jam statim diximus.

13. Tarquinium Superbum sec. A. Gellium *lib.* 1. c. 19. Qui eandem historiam narrat mutato tantum nomine. quod etiam facit Solinus 8. cap. de Italia, ubi loci tres duntaxat Sibyllas memorat.

14. Hujus Numismatis autor esse non potuit Philippus

pretii magnitudinem, derisisse mulieris insaniam. illam in conspectu Regis tres combussisse; ac pro reliquis idem pretium postulasse: Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret; motum esse regem; ac residuos trecentis aureis emisse; quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto; quod ex omnibus civitatibus & Italicis, & Græcis, & præcipue Erythræis coacti, allatique sunt Romam, cujuscunque Sibyllæ nomine fuerunt: Octavam Hellesponticam in agro Trojano natam, vico [15] Marpesso, [16] circa oppidum Gergithium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis & Cyri fuisse temporibus: [17] Nonam Phrygiam; quæ vaticinata sit Ancyræ: Decimam [18] Tiburtem, nomine

lippus Macedo. utpote qui multis post annis floruerit, nec si illud percusserit Philippus sextus Maced. rex qui Anci Marci σύγχρονος fuit, verisimile videtur Betuleio, Romæ tunc in usu fuisse, cum & Alexandri magni temporibus non tanta esset Romanorum fama. ut Gallæus recte conjiciat rescr. esse [*aureos*] quod paulo post occurrit.

15. M.S.C.C.C. *Marmesso.* ubi notat Betuleius Sibyllam hanc, Si ætatis ratio habeatur, non superiori subjungi debuisse, quippe quod Solon temporibus Tarqu. Prisci Athenis leges tulerit.

16. Hujus Sibyllæ mentionem facit Stephanus authorem citans Phlegontem, quem Vossius toties citatus authorem censet istorum versuum qui sub alterius Erythrææ Sibyllæ nomine reperiuntur, cum & puri sint & elegantes ita ut non potuerint ab aliis quam a Græcæ linguæ peritis, & ab ipsis quorum contineat ritus, gentilibus conscribi. cum interea mille isti versus, qui Erythris Romam allati fuere ab Idiotis conscripti fuerint, Judæis sc. in Græca lingua minus exercitatis.

17. Eandem fec Capellam um Erythræa Cu ma a.

18. M.S. C.C.C. Tiburtinam.

19 Non-

mine Albuneam; quæ Tiburi colitur, ut Dea, juxta ripas amnis Anienis: cujus in gurgite ſimulachrum ejus inventum eſſe dicitur, tenens in manu librum. Cujus [19] ſacra ſenatus in Capitolium tranſtulerit. Harum omnium Sibyllarum carmina & feruntur, & habentur præterquam Cumææ: cujus libri a Romanis occuluntur; nec eos ab ullo, [20] niſi a quindecim viris, inſpici fas eſt. Et ſunt ſingularum ſinguli libri: qui quia Sibyllæ nomine inſcribuntur; unius eſſe creduntur; ſuntque confuſi: nec diſcerni, ac ſuum cuique aſſignari poteſt, niſi Erythrææ, quæ & nomen ſuum verum carmini inſeruit; & Erythræam ſe nominatum iri, prælocuta eſt; cum eſſet orta Babyloniæ. ſed & nos confuſe Sibyllam dicemus; ſicubi teſtimoniis earum fuerit [21] abutendum. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum Deum prædicant, maxime tamen Erythræa: quæ celebrior inter cæteras, ac nobilior habetur: ſiquidem Feneſtella diligentiſſimus ſcriptor de xv. viris dicens, ait, reſtituto Capitolio retuliſſe ad ſenatum C. Curionem [22] Cos. ut legati Erythras mitterentur: qui carmina Sibyllæ conquiſita, Romam deportarent: itaque miſſos eſſe, P. Gabinium, M. Octacilium, L. Valerium: qui deſcriptos a privatis verſus circa mille, Romam deportarunt. idem ſupra oſtendimus dixiſſe Varronem. In iis ergo verſibus, quos legati Romam attulerunt, de uno Deo hæc ſunt teſtimonia:

19. Nonnulli leg. *ſortes*.
20. De quibus ſupra. c. 6.
21. Pro *utendum*.
22. Anno U.C. 678.

Εἷς θεὸς ὃς μόνος ἐστὶν ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

Hunc esse solum Deum, summum ; qui cœlum fecerit, luminibusque distinxerit.

Ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, ὃς πεποίηκεν
Οὐρανὸν ἠέλιόν τε, καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
Καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

Qui quoniam solus sit ædificator mundi, & artifex rerum, vel quibus constat, vel quæ in eo sunt ; solum coli oportere, testatur.

Αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ' ἡγήτορα κόσμου,
Ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος 23 ἐτύχθη.

Item alia Sibylla, quæcunque est, cum perferre se ad homines Dei vocem diceret ; sic ait :

Εἷς μόνος εἰμὶ θεὸς· καὶ οὐκ ἔστι θεὸς ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia cæterarum : nisi & hæc sufficerent ; & illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus caussam veritatis apud eos, qui aberrantes a veritate, falsis religionibus serviunt : quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus ; quam ut eos Deorum suorum testimoniis revincamus ?

7. Apollo enim, quem præter cæteros divinum, maximeque fatidicum existimant ; 24 Colophone respondens, quod Delphis credo emigraverat, Asiæ ductus amœnitate : quærenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino Deus ; respondit viginti & uno versibus.

23. M. S. fere omnes [ἐτύχθη] quod nequaquam ferre potest metri ratio. alii leg. ἦν ἦν. M.S. C,C.C. Græca non habet, quæ tamen ita reddit. *Ipsum qui solus est colite, principem mundi, qui solus est in sæculum atque a sæculo factus.*

24. Urbe Ionica, quæ celebris

sibus. Quorum hoc [25] principium est:

Αὐτοφυὴς, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος,
Οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον, ἐν πυρὶ ναίων.
Τοῦτο θεὸς, μικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

[26] Nunquid potest suspicari de Jove esse dictum: qui & matrem habuit, & nomen? Quid, quod Mercurius ille ter maximus, cujus supra mentionem feci, non modo ἀμήτορα, ut Apollo, sed ἀπάτορα, quoque appellat Deum; quod origo illi non sit aliunde? Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generaverit. Satis (ut opinor) & argumentis docui, & testibus confirmavi, quod per se satis clarum est, Unum esse regem mundi, unum patrem, unum Deum. Sed fortasse quærat aliquis à nobis idem illud, quod apud Ciceronem quærit Hortensius. Si Deus unus est: quæ esse beata solitudo queat? Tanquam nos, [27] qui unum esse dicimus, desertum ac [28] solitarium esse dicamus. habet enim ministros

lebris erat Apollinis Clarii luco.

25. Monet Betulejus apud Augustinum Eugubinum de perenni Philosophia pluscula Apollinis oracula occurrere veritatem de Deo vero prædicantia, in quibus hoc refertur sedecim versibus, atque his tribus clauditur.

26. M. S. Balliol. leg. *Numquis*.

27. M. S. C.C.C. *quia*.

28. Hic loci Gentilium captui sese accommodat Lactantius, atque ut aliquid proferret quod rudibus ingeniis arrideret, factum ait angelorum consortio ne Deus esset solitarius; cum interim, quod ex Divo Th. notat Isæus, solitudo non tollatur per associationem alicujus quod sit extraneæ naturæ, *dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multæ plantæ & animalia.* Ita Deus angelis etiam & hominibus cum eo existentibus vere solus vel solitarius diceretur, si non essent in divinis personæ plures.

29. Apost-

niſtros, quos vocamus [29] nuntios. Et eſt illud verum, quod dixiſſe in exhortationibus Senecam ſupra retuli: [30] genuiſſe regni ſui miniſtros Deum. Verum hi neque Dii ſunt, neque [31] Deos ſe vocari, aut coli volunt: quippe qui nihil præter juſſum, ac voluntatem Dei faciant. Nec tamen illi ſunt, qui vulgo coluntur: quorum & exiguus, & certus eſt numerus. Quod ſi cultores Deorum, eos ipſos ſe colere putant, quos ſummi Dei miniſtros appellamus, nihil eſt, quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat: non duodecim dicimus, aut trecentos ſexaginta quinque (ut Orpheus) ſed innumerabiles eſſe arguimus eorum errores in diverſum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant: ne Deum verum violent: cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini ſuo; qui eodem illo reſponſo ut Jovi principatum, ſic etiam cæteris Diis abſtulit nomen. Tertius enim verſus oſtendit, Dei miniſtros, non Deos, verum angelos appellari oportere. *De* ſe quidem ille mentitus eſt, qui cum ſit e numero [32] dæmonum,

29. Apoſt. ad Hebr. 1. Λειτουργικὰ πνεύματα. Philoni. ὑποδιάκονοι καὶ ὕπαρχοι τοῦ πρώτου θεοῦ δι' ὧν οἷα πρεσβευτῶν ὅσα ἂν ἐθελήσῃ τῷ γένει ἡμῶν προθεσπίσας ἀγγέλλει.

30 Impropriè ſumitur à Lactantio, aliiſque Eccl. ſcriptoribus pro *creaſſe*.

31. Angelus in Apocalypſi, c. 19. Σύνδουλός σου εἰμὶ &c.

32. Si vocis interpretationem intueamur, idem apud Philonem ſonant Ψυχαὶ, Δαίμονες, Ἄγγελοι Lactantius verò ad ingenium S. Scripturæ reſpicie s, *D monis* nomine i telligit Gentilium deos, ſec. illud Pſalmiſtæ, πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια.

monum, angelis ſe Dei aggregavit : denique in aliis reſponſis, dæmonem ſe eſſe, confeſſus eſt. Nam cum interrogaretur, quomodo ſibi ſupplicari vellet, ita reſpondit :

Πάνσοφε, παντοδίδακτε, 33 ἐνολοίστροφε κέκλυθι δαῖμον.

Item rurſus cum preces in Apollinem 34 Smyntheum rogatus expromeret, ab hoc verſu exorſus eſt :

Ἁρμονίη κόσμοιο φαεσφόρε καὶ σοφὲ δαῖμον.

Quid ergo ſupereſt, niſi ut ſua confeſſione verberibus veri Dei ac pœnæ ſubjaceat ſempiternæ ? Nam in alio reſponſo ita dixit :

Δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
Ἀκάματοι δάμανται ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.

De utriſque generibus in II. lib. diſſeremus. Interim nobis ſat eſt, quod dum ſe 35 honorare vult, & in cœlo collocare, confeſſus eſt, id quod res habet, quomodo ſint appellandi, qui Deo aſſiſtunt. Retrahant ergo ſe homines ab erroribus ; & abjectis religionibus pravis, parentem ſuum dominumque cognoſcant : cujus nec virtus æſtimari poteſt, nec magnitudo perſpici, nec principium comprehendi. cum ad illum mentis humanæ intentio, & acumen, & memoria pervenerit, quaſi

33. Canterus leg. Αἰολόστροφε.

34. Rationem nominis reddit Homeri Scholiaſtes, Iliade I. Ἐν Χρύσῃ πόλει τῆς Μυσίας Κρίνις τις ἱερεὺς ἦν τοῦ κεῖθι Ἀπόλλωνος. Τούτῳ ὀργισθεὶς ὁ θεός, ἔπεμψεν αὐτοῦ τοῖς ἀγροῖς μύας οἵτινες τοὺς καρποὺς ἐλυμαίνοντο. Βουληθεὶς δέ ποτε ὁ θεὸς αὐτῷ καταλλαγῆναι, πρὸς Ὀρδην τὸν Ἀρχιβουκόλον αὐτοῦ παρεγένετο, παρ' ᾧ ξενισθεὶς ὁ θεὸς ὑπέσχετο κακῶν ἀπαλλάξειν, καὶ δὴ παραχρῆμα τοὺς μύας τοξεύσας διέφθειρεν. Οὗ γενομένου Κρίνις ἱερὸν ἱδρύσατο τῷ θεῷ, Σμινθέως ἱερὸν αὐτὸ καλέσας, ἐπειδήπερ κατὰ τὴν ἐγχώριον αὐτῶν διάλεκτον οἱ μύες [σμίνθοι] καλοῦνται.

35. M.S. C. C. C. leg. *honorar.* & *collocari.*

36. In

quasi subductis & consumptis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit: nec est aliquid ulterius, quo progredi possit. Verum quia fieri non potest, quin id, quod sit, aliquando esse cœperit: consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex 36 seipso sit procreatus. ideoque ab Apolline αὐτοφυὴς, a Sibylla αὐτογενὴς, & ἀγέννητος, & ἀποίητος, nominatur. quod Seneca vir acutus in exhortationibus vidit. Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem respicimus, cui, quod est optimum in nobis animam debeamus. Alius nos edidit; alius instruxit: Deus ipse se fecit.

8. His igitur tot & tantis testibus comprobatur, unius Dei potestate, ac providentia mundum gubernari. cujus vim, majestatemque tantam esse dicit in 37 Timæo Plato; ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quisquam possit ob nimiam & inæstimabilem potestatem. Dubitet ergo aliquis, an quicquam difficile, aut impossibile sit Deo: qui tanta, tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute constituit, ratione perfecit; nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, & nulli alii satis notus quam sibi? unde mihi de

36. In hoc errat Lactantius, quod à seipso Deum procreatum asserat. Verba quippe illa, αὐτοφυὴς, αὐτογενής, negativè sunt accipienda, nempe quòd nulli alii suam originem debeat, uti ex Athanasio ita notavit rever. Pearsonus, ὅτι οὐ μεθεκτὴν ἔχει τὴν δωρεάν, ἀλλ' αὐτοπηγὴ καὶ αὐτόρριζα πάντων ἐστὶ τῶν ἀγαθῶν, αὐτοζωὴ, αὐτοφῶς, καὶ αὐτοαλήθεια.

37. His verbis: τὸν μὲν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν.

38.

de tanta [38] majeſtate ſæpius cogitanti, qui Deos colunt, interdum videri ſolent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum a mutis animalibus differentes; qui credant, eos, qui geniti ſunt maris ac fœminæ coitu, aliquid majeſtatis, divinæque virtutis habere potuiſſe: cum Sibylla Erythræa dicat,

—— Οὐ δυνατ' ἀνδρὸς
Ἐκ μηρῶν μήτρας τε θεὸν [39] τετοπωμένος εἶν.

Quod ſi eſt verum, ſicuti eſt, apparet, Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipſum cum cæteris homines fuiſſe, quoniam ſunt ex duobus ſexibus nati. Quid autem eſt tam remotum a Deo, quam id opus quod ipſe ad propagandam ſobolem mortalibus tribuit? & quod ſine ſubſtantia corporali nullum poteſt eſſe? [40] Dii ergo, ſi ſunt immortales, & æterni, quid opus eſt altero [41] ſexu, cum ſucceſſione non egeant, qui futuri ſunt ſemper? Nam profecto in hominibus, cæteriſque animantibus diverſitas ſexus, & coitio, & generatio nullam habet aliam rationem; niſi ut omnia genera viventium, quando ſunt conditione mortalitatis obitura, mutua poſſint ſucceſſione ſervari. Deo autem, qui eſt ſempiternus, neque alter ſexus, neque ſucceſſio neceſſaria eſt. Dicet aliquis; ut habeat vel miniſtros, vel in quos ipſe poſſit dominari. Quid igitur opus eſt ſexu fœmineo, cum Deus,

38. M. S. Ball. *poteſtate.*

39. Monet Betuleius Sibyllina hæc apud Theophilum reperiri, ubi rectius leg. πεπυπωμένος.

40. Codex Baſilienſis leg. *Diis.*

41. Poſt hæc ita legitur in eodem codice. *Nimirum ut generent, ipſa progenie quid opus eſt?* cui lectioni aſtipulatur etiam M. S. C. C. C.

qui est [42] omnipotens, sine usu, & opera foeminæ possit filios procreare? Nam si quibusdam [43] minutis animalibus id præstitit, ut sibi e foliis natos & suavibus herbis ore legant; cur existimet aliquis, ipsum Deum nisi ex permistione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos imperiti & insipientes tanquam Deos & nuncupant, & adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, Dii crediti sunt? Nimirum, [44] quia reges maximi, ac potentissimi fuerunt, ob merita virtutum suarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum chari fuissent iis, quibus imperitaverant, in memoriam sunt consecrati. quod si quis dubitet, res eorum gestas, & facta consideret; quæ universa tam poetæ, quam historici veteres prodiderunt.

9. Hercules, qui ob virtutem clarissimus, & quasi [45] Africanus inter Deos habetur; nonne orbem terræ, quem peragrasse, ac [46] expurgasse narratur, [47] stupris, libidinibus, adulteriis,

42. Addit M.S. C.C.C. *ut vocatur.*

43. Apibus. De quibus hæc Quintilianus, 13[a] declam. pro paupere. *Abest inimica virtutum voluptas castis sine labe corporibus. Solæ omnium non edunt fœtus sed faciunt, & ut oportet animal laboriosum ex opere nascuntur.*

44. Cicero lib. 1. de natura deorum. *Perseus* [alii *Persæus*] *Zenonis auditor, eos dicit habitos deos, à quibus magna utilitas ad vitæ cultum esset inventa; ipsasque res utiles Deorum vocabulis nuncupatas.*

45. Inter Romanos Scipione nemo virtute præstantior, inter deos nullus Hercule celebrior.

46. M.S. C.C.C. *Expugnasse*, quæ lectio nonnullis præ cæteris arridet.

47. Utpote qui quinquaginta Thestii [alii Thespii] filias, excepta una, corrupisse dicitur, & per vim vitium intulisse.

riis inquinavit: nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo esse divini; qui suis ipse vitiis mancipatus, & mares, & fœminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quæ magna, & mirabilia gessit, talia judicanda sunt, ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem aprumve superavit? si aves sagittis dejecit? si regium stabulum egessit? si viraginem vicit, cingulumque detraxit? si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia, & mortalia fuerunt. Nulla enim est (ut ait Orator) tanta vis, quæ non ferro, ac viribus, debilitari, frangique possit. At animum vincere, iracundiam cohibere, fortissimi est. quæ ille nec fecit unquam, nec potuit. Hæc qui faciat, non modo ego eum cum summis viris comparo, sed simillimum Deo judico. Vellem, adjecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia; ut virtutem ejus impleret, quem similem Deo judicabat. Non enim fortior judicandus est, qui leonem, quam qui 48 violentam in seipso inclusam feram superat iracundiam; aut qui rapacissimas volucres dejicit, quam qui cupiditates avidissimas coercet; aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris, ac famæ debellatricem; aut qui fimum de stabulo, quam qui vitia de corde suo egerit, quæ

intulisse. Sed de illo vulgata omnia, & ex Mythologicis repetenda.

48. M.S C. C. C. interserit particulam [*et*].

 49. Sa-

quæ magis ſunt pernitioſa, quia domeſtica, & propria mala ſunt; quam illa, quæ & vitari poterant, & caveri. Ex quo fit, ut ille ſolus, vir fortis debeat judicari, qui temperans eſt, & moderatus, & juſtus. Quod ſi cogitet aliquis, quæ ſint Dei opera; jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptiſſimi, ridicula judicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, ſed infirmitate ſuarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit; Herculem non tantum Euryſtheo ſerviſſe regi, quod aliquatenus honeſtum videri poteſt, ſed etiam impudicæ mulieri Omphalæ; quæ illum veſtibus ſuis indutum, ſedere ad pedes ſuos jubebat penſa facientem. deteſtabilis turpitudo, ſed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetis ne credendum putas? Quid ni putem? Non enim iſta [49] Lucilius narrat, aut [50] Lucianus, qui Diis & hominibus non pepercit; ſed hi potiſſimum, qui Deorum laudes canebant. Quibus igitur credemus, ſi fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios, quibus credamus, auctores: qui nos doceant, qui ſint iſti Dii; quomodo, unde orti; quæ ſit vis eorum, qui numerus, quæ poteſtas; quid in his admirabile, quid cultu dignum; quod denique certius veriuſque myſterium. nullos dabit. Credamus igitur iſtis; qui non ut reprehenderent, ſunt locuti, ſed ut prædicarent. Navigavit ergo cum [51] Argonautis, expugnavitque Tro-

49. Satyricus, & acerrimus vitiorum notator.

50. Blaſphemus & maledicus.

51. Quorum hiſtoria repetenda eſt ex Apollonio & Valerio Flacco. Navigationem

Trojam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro [52] filiæ salute mercedem. unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore, atque insania percitus, [53] uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines Deum putant? sed Philoctetes ejus hæres non putavit; qui facem supposuit arsuro; qui artus ejus & nervos cremari, ac diffluere vidit; qui ossa ejus, ac cineres in Oeta monte sepelivit: pro quo munere sagittas ejus accepit.

10. Æsculapius & ipse non sine [1] flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, nisi quod sanavit Hippolytum? mortem sane habuit clariorem, quod à Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitius de illustribus viris disserens, ait, incertis parentibus natum, expositum, & a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam; fuisse autem Messenium, sed [2] Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuris ait sepultum. Quid Apollo pater ejus? nonne ob amorem, quo flagravit, [3] turpissime gregem pavit alienum; & muros

nem illam instituerunt anno M. C. 2716. ante urbem conditam circiter 920. *Betuleius.*

52. Hesiones quam à monstro vorandam Hercules redemit.

53. Megaram Creontis Menæcei filii natam.

1. Ex adulterio Apollinis cum Arsinoe, ut Pindarus, cum Coronide, ut alii, natum. Ita Arnobius lib. 1. *Æsculapius & Liber pater, Coronide natus ille* &c. & paulo p st, *Nonne Æsculap um medicaminum repertorem post pœnas & supplicia fulminis custodem nuncupavistis, & præsidem sanitatis?* De eo plura apud Arnobium occurrunt lib. 7.

2 Urbis Achai r.

3 Fabula vulgò nota est. Verùm Macrobius lib. 1. c. 17. Νόμιον Ἀπόλλωνα cognominatum ait, non x officio pastorali, & fabulâ per quam

muros 4 Laomedonti exſtruxit cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune? ab eoque primo Rex perfidus, quicquid cum Diis pepigiſſet, didicit abnegare. Idem 5 formoſum puerum & dum amat, violavit; &, dum ludit, occidit. Homicida 6 Mars, & per gratiam cædis crimine ab Athenienſibus liberatus; ne videretur nimis ferus, & immanis, adulterium cum Venere commiſit. Caſtor & Pollux, 7 dum alienas ſponſas rapiunt, eſſe gemini deſiernnt. nam dolore injuriæ concitatus Idas, alterum gladio tranſverberavit; & eoſdem Poetæ alternis vivere, alternis mori narrant; ut jam ſint non Deorum tantum, ſed omnium mortalium miſerrimi, quibus ſemel mori non licet. hos tamen Homerus ambos ſimpliciter (non ut Poetæ ſolent) mortuos eſſe teſtatur. Nam cum faceret in muris aſſidentem Priamo Helenam, cunctos Græciæ principes recognoſcere, ſolos autem ſe fratres ſuos requirere, ſubjecit orationi ejus hujuſmodi verſum:

Ὣς φάτο, τὺς δ' ἤδη φυσίζοος αἶα,
Hæc ait. aſt illos retinebat terra ſepultos.

8 Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam ſui

quam fingitur Admeti regis pecora paviſſe, ſed quia ſol paſcit omnia quæ terra progenerat.

4. Euſtathius ad Iliadis lib. φ. ὐκ αὐτὺς θησαυρὺς φάσιν, ἀλλ' ἱερὰ κειμήλια δαπανηθῆναι εἰς ἀνέγερσιν τῆς Ἰλίυ.

5. Hyacinthum Amyclæ & Diomedæ filium luſu diſci occiſum.

6. A quo judicio nomen ſibi ſortitus eſt Areopagus.

7. Phœben & Naeiram Leucippi filias Idæ & Lyncei Apharæi fil. ſponſas.

8. Cujus tituli rationem ita exponit Phurnutus lib. de natura deorum. Παραςῆσαι δ' αὐτῷ τὴν δύναμιν καὶ τὴν τῶν ἀπεμφανόντων θέλοντες κλέπτην αὐτὸν παρέδωκαν &c. quæ ita reddit

ſui reliquit, niſi memoriam fraudum ſuarum? Cœlo ſcilicet dignus quia [9] palæſtram docuit, & lyram primus invenit. Liberum patrem, in ſenatu Deorum ſummæ auctoritatis primæque eſſe ſententiæ, neceſſe eſt: quia præter Jovem ſolus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. ſed invictus ille Imperator, [10] Indicus maximus [11] ab amore ac libidine turpiſſime victus eſt. Delatus enim [12] Diam cum ſemiviro comitatu, nactus eſt impudicam [13] mulierem in littore, ac fiducia victoriæ Indicæ vir eſſe voluit, ne [14] nimium mollis videretur: atque illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam & repudiatam, in conjugium ſibi vendicavit, & [15] Liberam fecit, & cum ea pariter aſcendit in cœlum. Quid horum omnium pater Jupiter, qui in ſolenni precatione [16] Optimus Maximus nominatur? nonne a prima ſua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit, ac fugavit: nec expectavit mortem decrepiti ſenis, cupiditate regnandi. & cum paternum ſolium per vim,

reddit Interpres, *Volentes autem veteres demonſtrare etiam in occulta vim ejus porrigi, furem eum eſſe tradiderunt.*

9. Vide Horatium lib. 3. Od. 2.

10. Ludit eo titulo quo uti ſolent imperatores poſt gentes devictas: alius enim dictus eſt Parthicus maximus, alius item Germanicus maximus, &c.

11. M.S. C.C.C. *Ob amorem ac lividinem.*

12. M. S. C.C.C. *Cretam*, ſed minus rectè.

13. Ariadnen.

14. M.S. C.C.C. *nimirum.*

15. Ludit in nomine ſecundum illud Ovidii 3. Faſtorum.

Tu mihi juncta toro, mihi juncta vocabula ſumes,
Nam tibi mutata Libera nomen erit.

16. *Jovem Capitolinum*, teſte Cicerone, *propter beneficia P. R. Optimum, propter vim Maximum nominavit.*

17. Ga-

vim, per arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus, quod humano generi principium fuit malorum. quibus victis, & pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris, adulteriisque consumpsit. Omitto virgines, quas imminuit. Id enim tolerabile judicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non possum: quorum domos dedecore, atque infamia plenissimas reddidit. illud vero summæ impietatis, ac sceleris, quod [17] regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda fœminarum pudicitia maculosus esset, ac turpis, nisi etiam sexui suo injuriam faceret, hoc est verum [18] adulterium, quod fit contra naturam. hæc qui fecit, viderimus, an maximus; certe optimus non est. quod nomen a corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest: nisi forte nos erramus homines; qui talia facientes, sceleratos vocamus, ac perditos, omnibusque pœnis dignissimos judicamus. Stultus autem M. Tullius, qui C. Verri adulteria objecit: eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit: qui P. Clodio sororis incestum: at illi Optimo Maximo eadem fuit & soror & conjux.

11. Quis est igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet; qui ne in terra quidem debuit? Non insulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit. quo in libro non modo

17. Ganymedem Trois filium.

18. In Const. Apost. vocatur παρὰ φύσιν βδελυκτὴ μῖξις. unde Tatianus contra Græcos, Παιδεραστία μὲν ὑπὸ Βαρβάρων διώκεται, προνομίας δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων ἠξίωται, παίδων ἀγέλας, ὥσπερ ἵππων φορβάδων, συναγείρειν αὐτῶν πειρωμένων.

19. M.

do potentiſſimum Deorum Cupidinem, ſed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus ſingulorum, quibus in poteſtatem Cupidinis, ditionemque veniſſent, inſtruit pompam; in qua Jupiter cum cæteris Diis ante currum triumphantis ducitur cathenatus. eleganter id quidem a poeta figuratum: ſed tamen non multum diſtat a vero. Qui enim virtutis eſt expers, qui cupiditatibus, ac libidinibus malis vincitur; non Cupidini (ut ille finxit) ſed morti ſubjectus eſt ſempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere: rem conſideremus: ut intelligant homines, in quibus miſeri verſentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus exiſtimat. id & doctis pariter, & indoctis perſuaſum eſt. quod & religio ipſa, & precationes, & hymni, & delubra, & ſimulachra demonſtrant. Eundem tamen Saturno, & [19] Rhea genitum confitentur. Quomodo poteſt Deus videri; aut credi (ut ait poeta) hominum, rerumque repertor; ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt? Eorum ſcilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, ſunt potiti. Video alium Deum regem fuiſſe primis temporibus, alium conſequentibus. Poteſt ergo fieri, ut alius ſit poſtea futurus. Si enim regnum prius mutatum eſt: cur deſperemus etiam poſterius poſſe mutari? niſi forte Saturnus generare potuit fortiorem: Jupiter non poteſt. Atqui divinum imperium aut ſemper immutabile eſt; aut, ſi eſt mutabile, quod

19. M. S. Ball. leg. *Ope natum.*

quod fieri non potest, semper utique mutabile est. Potest ergo Jupiter regnum amittere; sicut pater ejus amisit. ita plane. nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercisset: abstinuit se tamen una Thetide: quod responsum fuit, [20] majorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset. Primum in eo imprudentia non Dei: cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. si autem divinus non sit: ne Deus quidem sit; unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis; qui timuit utique majorem. quod qui facit, scit profecto non esse maximum; quando quidem potest aliquid majus existere. Idem [21] per Stygiam paludem sanctissime jurat,

[22] *Una superstitio, superis quæ reddita divis.*

Quæ est ista superstitio? aut a quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima; quæ pejerantes Deos puniat? quæ tanta formido est paludis infernæ, si sunt immortales? quid metuunt eam; quam visuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in cœlum tollunt? quid per superos dejerant; cum ipsi superi ad inferos devolvantur? ibique habeant quod venerentur, & adorent? Illud vero quale est? esse fata, quibus Dii omnes & ipse Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint quam cœlestes universi, quamque ipse rector, ac dominus:

20. Pindarus postremâ Ode Isthmorum. Εἶπε δ' εὔβουλος ἐν μέσοισι Θέμις· εἵνεκεν πεπρωμένον ἦν φέρτερον γόνον ἄνακτα πατρὸς τεκεῖν ποντίαν θεὸν &c.

21. Vocat Lycophron ὁρκωμότην ὕδωρ.

22. M.S. C.C.C. & Ball. leg. *Vana.*

cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus, ac ſtatutis parere omnes Deos neceſſitas cogit? Nunc cui dubium eſt; quin is, qui alicui rei obſequitur, maximus non ſit? nam ſi ſit, non accipiat fata, ſed faciat. Nunc ad illud, quod omiſeram, redeo. In una utiq; ſola fuit continentior, cum eam deperiret; 23 & non virtute aliqua, ſed metu ſucceſſoris. Quæ formido utique ejus eſt, qui ſit & mortalis, & imbecillis, & nihili. quippe qui potuit & tunc, cum naſceretur, extingui; ſicut frater ejus ante genitus, extinctus eſt. qui ſi vivere potuiſſet, nunquam minori conceſſiſſet imperium. ipſe autem furto ſervatus, furtimque nutritus, ζεὺς ſive ζῶν appellatus eſt; non, ut iſti putant, à fervore cœleſtis ignis; vel quod vitæ ſit dator; vel quod animantibus inſpiret animas, quæ virtus ſolius Dei eſt (quam enim poſſit inſpirare animam, qui ipſe accipit aliunde?) ſed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit. Potuerunt igitur homines alium Deum habere regem; ſi Saturnus non fuiſſet ab uxore deluſus. At enim poetæ iſta finxerunt. Errat quiſquis hoc putat. illi enim de hominibus loquebantur: ſed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, Deos eſſe dixerunt. Itaque illa potius ficta ſint, quæ tanquam de Diis; non illa, quæ tanquam de hominibus locuti ſunt. quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in ſinum ejus infudit. Hæc ſtupri merces fuit. At poetæ,

23. Omittit hanc particulam M.S. C.C.C.

poetæ, qui quasi de Deo loquebantur; ne auctoritatem creditæ majestatis infringerent, finxerunt ipsum in aureo imbre delapsum, eadem figura, qua [24] imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum, sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum poeticus color est. sed aut per legionem rapuit; cujus insigne aquila: aut navis, in qua est impositus, [25] tutelam habuit in aquila figuratam; sicut taurum, cum rapuit, & transvexit Europam. Eodem modo convertisse in bovem traditur Io Inachi filiam. quæ, ut iram Junonis effugeret; ut erat jam setis obsita, jam bos tranasse dicitur mare; in Ægyptumq; venisse; atque ibi recepta pristina [26] forma, Dea facta quæ nunc Isis vocatur. Quo igitur argumento probari potest, nec Europam in Tauro sedisse, nec Io factam bovem? Quod cer-

24. Sec. illud Virgilii,

-----it toto turbida cœlo
Tempestas telorum & ferreus ingruit imber.

25. Tutela sec. Isæum est navis insigne proræ impositum, quod Græcè παράσημον dicebatur. cui ex Salmasio refragatur Gallæus, quippe quod Tutela aliquoties nihil commune cum Parasemo habuerit, licet contingat unam eandemque rem nonnunquam fuisse *tutelam* & παράσημον, quando Dei Deæve effigies, in cujus tutela erat navis, in prora collocaretur. Ut navis illa qua vehebatur Paulus, Actorum 28. Διοσκούροις παρασήμῳ simul & tutelam habuit. Sententiam suam confirmat Gallæus hisce Festi verbis. *Alii eam à prædonibus raptam, & navem quæ Jovis tutelam, effigiem tauri habuerit in eam regionem esse delatam.* Utcunque hæc se habeant, quæ ab aliis authoribus deprompsit Gallæus, in ipso tamen Lactantio, cujus explicanda sunt verba, nihil tale occurrit quod hujusmodi sensum innuat, alias fortasse rectissimum. Monet interim Isæus, legendum esse, *aut Navis, in qua est impositus, tutela habuit aquilam figuratam,* aut postea leg. *sicut in Tauro.*

26. M.S. Ball. *specie.*

27. M.

certus dies habetur in fastis, quo Isidis navigium celebratur. quæ res docet non tranasse illam, sed navigasse. Igitur qui sapere sibi videntur: quia intelligunt vivum, terrenumq; corpus in cœlo esse non posse; totam Ganymedeam fabulam pro falso repudiant; nec sentiunt, in terra id esse factum; quia res, ac libido ipsa terrena est. Non ergo res ipsas gestas finxerunt poetæ: quod si facerent; essent vanissimi: sed rebus gestis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, sed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur: maxime quod dum hæc omnia ficta esse arbitrantur a poetis; colunt quod ignorant. nesciunt enim, qui sit poeticæ licentiæ modus; quousque progredi fingendo liceat: cum officium poetæ sit in eo, ut ea quæ gesta sunt vere, in aliquas species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas, fingere; id est ineptum esse, & mendacem potius, quam poetam. sed finxerunt ista, quæ fabulosa creduntur, num etiam illa, quæ de Diis fœminis, Deorumque connubiis dicta sunt? Cur igitur sic figurantur, sic coluntur? nisi forte non tantum poetæ, sed pictores etiam fictoresque imaginum mentiuntur. Si enim hic Jupiter, qui a vobis dicitur Deus, non is est, qui ex Saturno, & Ope natus est: non oportuit nisi solius simulachrum, in templis omnibus collocari. quid sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus? in quem si cecidit Jupiter: eum vere ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse po-

etas, & his tamen credunt, imo vero non esse mentitos, re ipsa probant. Ita enim Deorum simulachra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse, quæ dicunt poetæ. Nam [27] aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ; cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, & cum ipso pariter adorantur: nisi ut [28] nefandi sceleris ac stupri memoria maneat in æternum? Non igitur a poetis totum fictum est: aliquid fortasse traductum, & obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tegeretur: sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim Jovi cœlum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. cur non terra potius in sortem tertiam venit, nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est; quod regnum orbis ita partiti sortitique sunt; ut Orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen [29] Agesilao fuit, pars occidentis obtingeret: eo quod plaga Orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior; Occidentis autem, inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicæ nihil derogaret. De [30] Neptuni sorte manifestum est, cu-

27. M.S. C.C.C. leg. *quod aliud*.

28. Sallustius lib. de Diis & mundo, cap. 3. illud quærit: Ἀλλὰ διὰ τί μοιχείας καὶ κλοπὰς καὶ πατέρων δεσμοὺς καὶ τὴν ἄλλην ἀτοπίαν ἐν τοῖς μύθοις εἰρήκασιν, quam subinde quæstionem hunc in modum solvit, ἢ καὶ τοῦτο ἄξιον θαυμάζεσθαι, ἵνα διὰ τῆς φαινομένης ἀτοπίας εὐθὺς ἡ ψυχὴ τοὺς μὲν λόγους ἡγήσηται προκαλύμματα, τὸ δ' ἀληθὲς ἀπόρρητον εἶναι νομίζῃ.

29. Alii leg. *Agelasto*, quod etiam Plutoni in Epitheton cedit.

30. Hunc Neptunum eundem faciunt cum Japheto, quia cum stirpi Semi septentrionalis & orientalis Asia obtigerit, Chami verò pro-

cujus regnum tale fuiſſe dicimus, quale [31] M. Antonii fuit infinitum illud imperium; cui totius oræ maritimæ poteſtatem ſenatus decreverat; ut prædones perſequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum inſulis obvenerunt. Quomodo id probari poteſt? Nimirum veteres hiſtoriæ docent. Antiquus auctor [32] Euhemerus, qui fuit ex civitate Meſſana, res geſtas Jovis, & cæterorum, qui Dii putantur, collegit; hiſtoriamque contexuit ex titulis, & inſcriptionibus ſacris, quæ in antiquiſſimis templis habebantur, maximeq; in fano Jovis [33] Triphylii; ubi auream columnam poſitam eſſe ab ipſo Jove, titulus indicabat: in qua columna geſta ſua perſcripſit, ut monimentum eſſet poſteris rerum ſuarum. Hanc hiſtoriam interpretatus eſt Ennius, & ſecutus. cujus hæc verba ſunt ibi. Jupiter imperium Neptuno dat maris, ut inſulis omnibus, &, quæ [34] ſecundum mare loca ſunt, omnibus regnaret. Vera ſunt ergo, quæ loquuntur poetæ; ſed obtentu aliquo, ſpecieque velata. Poteſt & mons Olym-

progenies meridionalem Aſiam cum Africa obtinuerit, Japheto ceſſerit continens Europæa cum inſulis maris mediterranei.

31. Alii leg. *Pompeii*, utpote cui lege Gabinia data eſt claſſis præfectura ad liberandum à prædonibus mare. Iſæus retinendum ſuadet, *Antonii*, cujus imperium Cicero infinitum dixit.

32. Ἀκραγαντῖνον vocat Clemens Alexandr. quem ſequutus eſt Arnobius, lib. 4. *Et poſſumus quidem omnes iſtos, quos inducitis atq; appellatis Deos, homines fuiſſe monſtrare, vel Agragantino Euhemero replicato, cujus libellos Ennius, ut clarum fieret cunctis ſermonem in Italum tranſtulit.*

33. *Triphylia*, & *Meſſania* eadem eſt, ſive etiam Olympia. *Betul.*

34. M.S. C. C.C. *Secus.*

35. Tres

Olympus figuram poetis dediſſe; ut Jovem dicerent cœli regnum eſſe ſortitum; quod Olympus ambiguum nomen eſt & montis, & cœli. In Olympo autem Jovem habitaſſe, docet hiſtoria eadem, quæ dicit: Ea tempeſtate Jupiter in monte Olympo maximam partem vitæ colebat; & eo ad eum in jus veniebant, ſi quæ res in controverſia erant. Item, ſi quis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile eſſet, eo veniebat, atque Jovi oſtendebat. Multa in hunc modum poetæ transferunt; non ut in Deos mentiantur, quos colunt, ſed ut figuris, variiſque coloribus venuſtatem, ac leporem carminibus ſuis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo, aut quare quidque figuretur; poetas velut mendaces, & ſacrilegos inſequuntur. Hoc errore decepti etiam philoſophi, quod ea, quæ de Jove feruntur, minime in Deum convenire videbantur; 35 duos Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabuloſum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum ſcilicet, de quo poetæ loquuntur hominem fuiſſe: in illo autem naturali Jove, vulgari conſuetudine religionis inducti, erraverunt, quod in Deum nomen hominis tranſtulerunt: qui (ut ſupra diximus) quia ſolus eſt, non indiget nomine. Jovem autem illum eſſe, qui ſit ex Ope, Saturnoque natus, negari non poteſt. Vana igitur

35. Tres potius juxta Plutarchum, lib. I. περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις, c. 6. διότι, inquit, οἱ περὶ τῶν θεῶν παραδόντες σέβασμον διὰ τριῶν ἡμῖν ἐξέθηκαν εἰδῶν πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ, δεύτερον δὲ τοῦ μυθικοῦ, τρίτον δὲ τοῦ τὴν μαρτυρίαν ἐκ τῶν νόμων εἰληφότος διοικησίας &c.

36. Ma-

tur perſuaſio eſt eorum, qui nomen Jovis ſummo Deo tribuunt. Solent enim quidam errores ſuos hac excuſatione defendere; qui convicti de uno Deo, cum id negare non poſſunt, ipſum ſe colere affirmant: verum hoc ſibi placere, ut Jupiter nominetur. quo quid abſurdius? [36] Jupiter enim ſine contubernio conjugis filiæque coli non ſolet. Unde quid ſit, apparet: nec fas eſt id nomen eo transferri, ubi nec Minerva eſt ulla, nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non divinam vim exprimit, ſed humanam? Jovem enim, Junonemque a juvando eſſe dictos Cicero interpretatur. Et Jupiter, quaſi juvans pater dicitur; quod nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis eſt, opis aliquid conferentis in eum, qui ſit alienus, & exigui beneficii. Nemo ſic Deum precatur; ut ſe adjuvet; ſed ut ſervet, ut vitam, ſalutemque tribuat: quod multo plus, ac majus eſt, quam juvare. Et quoniam de patre loquimur; nullus pater dicitur filios juvare; cum eos generat, aut educat. Illud enim levius eſt, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens eſt Deo, qui verus eſt pater; per quem ſumus, & cujus toti ſumus; a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, ſalutem tribuit, victum [37] multiplicem

26. Macrob. lib. 3. c. 4. *Eſſe autem medium æthera Jovem, Junonem vero imum aera cum terra & Minervam ſummum ætheris cacumen. & argumento [illegible], quod Tarquinius Demarati Corinthii filius Samothracibus religionibus imbutus, uno templo ac ſub eodem tecto numina memorata conjunxit.*

37. M. S. Ball. *Victum multiplicat*

cem subministrat. Non intelligit beneficia divina, qui se juvari tantummodo a Deo putat. Ergo non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Jovis virtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Jovem ex rebus gestis, & ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus: superest, ut mortem quoque ejus investigemus. Ennius in sacra historia, descriptis omnibus, quæ in vita sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Jupiter postquam terram quinquies circuivit, omnibusq; amicis, atq; cognatis suis imperia divisit, reliquitq; hominibus leges; mores, frumentaque paravit, multaque alia bona fecit, immortali gloria, memoriaque affectus, sempiterna monimenta suis reliquit: ætate pessum acta; in Creta vitam commutavit, & ad Deos abiit. eumque [38] Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntq; eum: & [39] sepulchrum ejus

tiplicat & subministrat.

38. Rationem nominis aliam atque aliam afferunt. Vossius tria esse dicit Curetum genera, Ætolicos, Phrygios, & Creticos. è quibus priores qui Chalcidem habitarunt inde ita dictos, quòd cum comam prius alerent, sed ab iis, quibuscum de Lelanto campo decertarent, capillis apprehenderentur in pugna, noluerint postea intonsi dimicare. ab his Phrygia Matris Curetas ortos censet, & à Phrygia accersitos Curetas Cretenses, cum jam instaret Rheæ partus.

39. Callimachus in Hymnis,

—— καὶ γὰρ τάφον, ὦ Ἄνα, σεῖο Κρῆτες ἐτεκτήναντο ——

De Jovis sepulchro vid. Pomp. Melam. lib. 2. c. 7. Minutii Octavium, Solinum c. 16. Sunt qui putant, inquit Betuleius, Picum fuisse quendam potentem, & dominum totius Orientis Hunc cum vixisset annis 120. tradidisse regnum filio suo Mercurio, mandâsseque corpus suum humari in insula Creta, actumque ita esse & monumento inscriptum fuisse, ἐνθάδε κεῖται θανὼν Πῖκος ὁ Ζεύς.

40. M.

ejus eſt in oppido Gnoſo: & dicitur Veſta hanc urbem creaviſſe: inque ſepulchro ejus eſt inſcriptum antiquis literis Græcis, ZAN KPONOY, id eſt Latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, ſed antiquarum rerum ſcriptores. quæ adeo vera ſunt, ut ea Sibyllinis verſibus confirmentur; qui ſunt tales:

Δαίμονας ἀψύχους, νεκύων εἴδωλα καμόντων
Ὧν κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἴσχει.

Cicero de natura Deorum, cum tres Joves a theologis nominari diceret, ait, tertium fuiſſe Cretenſem, Saturni filium, cujus in illa inſula ſepulchrum oſtenditur. Quomodo igitur poteſt Deus alibi eſſe vivus, alibi mortuus; alibi habere templum, alibi ſepulchrum? Sciant ergo Romani, Capitolium ſuum, i. e. ſummum caput religionum publicarum, nihil eſſe aliud, quam inane monimentum. Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regnavit; & qui fortaſſe plus habebat in ſe; quod ex coitu tantorum elementorum genitus eſſe dicatur. Videamus, quid in eo fuerit Deo dignum: In primis illud, quod aureum ſeculum narratur habuiſſe; quod juſtitia ſub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens Deo, quam juſtum regimen, ac pium ſeculum? Sed cum eadem ratione natum eſſe cogito: non poſſum putare Deum ſummum; [40] quod videam eſſe aliquid antiquius, cœlum ſcilicet, atque terram. At ego Deum quæro, ultra quem nihil eſt omnino; qui fons, & origo ſit rerum.

40. M.S. C.C.C. & Ball. leg. *cum*.

Hic ſit neceſſe eſt, qui cœlum ipſum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem ſi ex his natus eſt (ut putatur) quemadmodum poteſt Deus eſſe principalis, qui aliis ortum ſuum debet? aut quis præfuit mundo, antequam Saturnus gigneretur? Sed hoc poeticum eſt (ut dicebam paulo ante) figmentum. nec enim fieri poterat, ut elementa inſenſibilia, tantoque intervallo ſeparata, in unum coirent, ac filium procrearent; aut is, qui natus eſſet, non potiſſimum genitoribus ſimilis exiſteret; ſed eam formam gereret, quam parentes ſui non habebant. Quæramus ergo, quid veritatis ſub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octavius inſcribitur, ſic argumentatus eſt: Saturnum, cum fugatus eſſet a filio, in Italiamque veniſſet, Cœli filium dictum, quod ſoleamus eos quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenerint, de cœlo cecidiſſe, dicere: terræ autem, quod [1] ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem ſimilia veri, non tamen vera: quia conſtat etiam tunc, cum regnaret, ita eſſe habitum. Potuit & ſic argumentari: Saturnum, cum potentiſſimus rex eſſet, ad retinendam parentum ſuorum memoriam nomina eorum cœlo, terræque indidiſſe; cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur. qua ratione & montibus, & fluminibus

1. Tertull. in Apolog. *Primus in Italiam veniſſe creditur Saturnus. tanta autem antiquorum hominum ſimplicitas, ut advenas, quod eorum originem ignorabant, cælo & terra editos non ſolum Ipſi crederent, ſed poſteris affirmarent.*

2. Ab

minibus nomina ſcimus impoſita. Neque enim cum dicunt poetæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis; id potiſſimum dicunt, homines ex rebus ſenſu carentibus potuiſſe generari; ſed eos utique ſignificant, qui nati ſunt ex iis hominibus, qui vel vivi, vel mortui, nomina montibus, aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos uſitatum fuit. Sic maria eorum traxiſſe nomina accepimus, qui deciderant in ea, ut 2 Ægæum, 3 Icarium, 4 Helleſponticum. & in 5 Latio Aventinus, vocabulum monti dedit; in quo ſepultus eſt: 6 Tyberinus vel Tyberis, amni, in quo merſus eſt. Non ergo mirandum, ſi nomina eorum cœlo, terræque attributa eſſent, qui reges genuerant potentiſſimos. Apparet ergo, non ex cœlo natum eſſe: quod fieri non poteſt: ſed ex eo homine, cui nomen Urano fuit. quod eſſe verum, Triſmegiſtus auctor eſt: qui cum diceret admodum paucos extitiſſe, in quibus eſſet perfecta doctrina, in

2. Ab Ægæo Theſei patre, qui ob mortem filii falſò annuntiatam in mare ſe præcipitem dedit. aliam tamen nominis rationem tradit Solinus, c. 15. his verbis. *A dextra Antandrum navigantibus ſaxum eſt, hoc enim verius quàm inſula meruit cognominari, id quoniam viſentibus procul capræ ſimile creditur, quam Græci Αἶγα nuncupant, Ægæus ab eo Sinus dictus eſt.*

3. Solinus, c. 21. *De Sporadibus eſt & Icaros quæ Icario mari nomen dedit. Vult tamen Varro Icarum Cretenſem ibi naufragio interiiſſe, & de exitu hominis impoſitum nomen loco.*

4. Ab Athamantis filia, cui Helle nomen.

5. Aventinus Sylvius, decimus tertius Latinorum rex.

6. Vulgatior fama eſt, inquit ex Livio Betuleius, Tyberinũ Capeti filium, decimum Albanorum regem, inſignem latronem, cum in trajectu Tiberis ſubmergeretur, nomen dediſſe fluvio qui prius Albula dicebatur.

his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos suos nominavit. Hæc ille quia ignoravit; alio traduxit historiam. qui quomodo potuerit argumentari, ostendi: nunc dicam, quomodo, ubi, a quo sit hoc dictum. non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit: Deinde [7] Pantum deducit in montem, qui vocatur cœli [8] stella. Postquam eo ascendit, contemplatus est late terras, ibique in eo monte aram creat cœlo: primusque in ea ara Jupiter sacrificavit, in eo loco suspexit in cœlum quod nominatur οὐρανὸς: idque quod supra mundum erat, quod æther vocatur, de sui avi nomine cœlo nomen indidit: idque Jupiter, quod æther vocatur, [9] precans, primum cœlum nominavit: eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. Nec hic tantum sacrificasse Jupiter invenitur. [10] Cæsar quoque in Arato refert, Aglaosthenem dicere, Jovem cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, & sacrificium faceret in littore: aquilam ei in auspicium advolasse: quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugarit. Sacra vero historia etiam ante consedisse illi aquilam

7 Locum hunc depravatum aliter leg. Bocat. Huic præterea, ut in sacra historia dicit Ennius, Jupiter nepos ejus primo in Pangæo monte aram statuit atque sacrificium adolevit, & ab eo cœlum ipsum *verum* (credo leg *Uranum*) denominavit. M.S. C.C.C. leg. *Pan* eum, cui astipulatur codex Basil.

8. Alii *stela*. Is igitur mons, inquit Isæus, ob ejus altitudinem cœli columna vocabatur; tanquam qui cœlum contingere atque adeò sustinere videretur.

9 Lib Betuleii impress. leg. *placans primum*.

10. viz. Germanicus.

11. Hæc

lam in capite, atque illi regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Jupiter potuit, nisi Cœlo avo? quem dicit Euhemerus in Oceano mortuum, & in oppido Aulatia sepultum.

12. Quoniam revelavimus mysteria poetarum, & Saturni parentes invenimus: ad virtutes ejus, & facta redeamus. Justus in regno fuit. Primum ex hoc ipso jam Deus non est, quod fuit: Deinde quod ne justus quidem fuit, sed impius non modo in filios, quos necavit, verum etiam in [11] patrem, cui dicitur abscidisse genitalia. quod forsitan vere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulam explodunt tanquam ineptissime fictam. quam tamen Stoici (ut solent) ad rationem physicam conantur traducere. quorum sententiam Cicero, de natura Deorum differens, posuit. Cœlestem, inquit, altissimam, æthereamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ

11. Hæc omnia ad verisimilitudinem physicam revocat Macrob. lib. 1. c. 8. Hunc aiunt abscidisse Cœli patris pudenda, quibus in mare dejectis Venerem procreatam, quæ à spuma unde coaluit Ἀφροδίτη nomen accepit; ex quo intelligi volunt, cum chaos esset tempora non fuisse. Siquidem tempus est certa dimensio, quæ ex cœli conversione colligitur, tempus cœpit inde. Ab ipso natus putatur Κρόνος, qui, ut diximus, χρόνος est. cúmque semina rerum omnium post cœlum gignendarum de cœlo fluerent, & elementa universa quæ mundo plenitudinem facerent, ex illis seminibus funderentur: ubi mundus omnibus suis partibus membrisque perfectus est, certo jam tempore finis factus est de cœlo procedendi semina ad elementorum conceptionem, quippe quæ jam plena fuerant procreata.

12. Quem

quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum. quæ ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Iccirco enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo: quippe qui omnia, quæ arripuerit, absumat. Ovidius in Fastis:

Nec tu aliud Vestam quam vivam intellige flammam;
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Jure igitur virgo est, quæ semina nulla remittit,
Nec capit, & comites virginitatis amat.

[12] Vulcano quoque id potuit ascribi, qui quidem putatur ignis, & tamen eum poetæ non absciderunt. Potuit & Soli; in quo est natura & causa gignentium. nam sine Solis igneo calore neque nasci quicquam, neq; augeri potest: ut nulli alii elemento magis opus sit genitalibus, quam calori; cujus [13] fotu concipiuntur, nascuntur, sustentantur omnia. Postremo etiam si ita sit (ut volunt) qui magis abscissum esse cœlum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet. Si vero habuit, & a filio abscissa sunt, ortus rerum, & natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt? cum affirmant, esse eum Saturnum

12. Quem ignis usum mortalibus primum indicâsse argumento est, quòd in istius beneficii memoriam solenni die, quem *Lampadon* appellabant A-thenienses, accensis à foco Vestæ facibus per urbem discurrebant.

13. M.S. C.C.C. & Ball. leg. *fætu*.

14. M.

num, qui curſum, & converſionem ſpatiorum, & temporum continet; eumque Græce id ipſum nomen habere. Κρόνος enim dicitur. quod eſt idem, quod Χρόνος, id eſt ſpatium temporis. Saturnus autem eſt appellatus, quod ſaturetur annis. Hæc Ciceronis verba ſunt exponentis ſententiam Stoicorum. quæ quam vana ſit; cuivis intelligere promptiſſimum eſt. Si enim Saturnus Cœli filius eſt: quomodo potuit aut tempus a cœlo gigni; aut cœlum a tempore 14 abſcindi; aut poſtea tempus 15 imperio ſpoliari a filio Jove? Aut quomodo Jupiter natus eſt ex tempore? Aut quibus annis ſaturari poſſit æternitas, cui nullus eſt finis?

13. Si ergo vanæ ſunt iſtæ rationes Philoſophorum: quid supereſt, niſi ut vere factum eſſe credamus, id eſt hominem ab homine abſciſſum? niſi forte aliquis exiſtimet Deum fuiſſe, qui timuit cohæredem: cum, ſi quid divinitatis habuiſſet, non patris genitalia debuerit amputare, ſed propria, ne Jupiter naſceretur, qui eum regni poſſeſſione privavit. Idem ſororem ſuam Rheam, quam Latine Opem dicimus: cum haberet uxorem, reſponſo vetitus eſſe dicitur, mares liberos educare: quod futurum eſſet, ut a filio pelleretur. quam rem metuens, natos ſibi filios non utiq; devorabat (ut ferunt fabulæ) ſed necabat. quanquam ſcriptum ſit in hiſtoria ſacra, Saturnum, & Opem, cæteroſque tunc homines humanam carnem ſolitos eſitare: verum primum

14. M.S. C.C.C. *excidi*.
15. Eundem à filio pulſum eſſe, quid aliud eſt, inquit Macr. quàm tempora ſeneſcentia ab his quæ poſt ſunt nata, depelli.

H 16. M.

mum Jovem leges hominibus, moresque condentem, edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo vesci. quod si verum est, quæ potest in eo fuisse justitia? Sed fictum sane putemus, Saturnum filios devorasse, modo cum [16] aliqua ratione: [17] nunc iccirco, quod ait vulgus, comedisse filios suos eum qui extulerit, sepulturæque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperisset, subtraxit infantem, eumque nutriendum furtim misit in Cretam. Rursum imprudentiam reprehendam, necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? cur in cœlo constitutus, quæ gerebantur in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Postremo cur extitit aliqua vis potentior, aut major, quæ illius vinceret potestatem? Nimirum senex a juvene facile victus est, ac spoliatus imperio. Fugit igitur expulsus; & in Italiam navigio venit, cum errasset diu; sicut Ovidius in Fastorum libris refert:

Causa ratis superest. Thuscum rate venit ad amnem,
Ante pererrato falcifer orbe Deus.

Hunc errantem, atque inopem Janus excepit. cujus rei argumenta sunt [17] nummi veteres.

16. M.S. Ball. *modo cum alia ratione.*

17. Betuleii codex. *num.*

17. Macrob. lib. 1. Saturn. c. 7. Cùm primus quoque, sc. Saturnus, æra signaret, Janus & in hoc servavit Saturni reverentiam, ut, quoniam ille navi fuerat advectus, ex una quidem parte sui capitis effigies, ex altera vero Navis exprimeretur; quò Saturni memoriam in posteros propagaret, ita fuisse signatum hodieq; intelligitur in aleæ lusu, cum pueri denarios in sublime jactantes, *capita aut navim*, lusu teste vetustatis exclamant. Sunt etiam qui Saturnum & Janum eundem cum Noacho faciunt, quem in Italiam venisse dicunt, atque ibi urbem condidisse nomine *Chetim.*

18. Sa-

teres. in quibus est cum duplici fronte Janus, & in altera parte navis; sicut idem poeta subjecit:

At bona posteritas puppim formavit in ære,
Hospitis adventum testificata Dei.

Omnes ergo non tantum poetæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res ejus in Italia gestas memoriæ prodiderunt. Græci, Diodorus, & Thallus: Latini, Nepos, & Cassius, & Varro. Nam cum agresti quodam more in Italia viveretur:

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit; legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit; his quoniam tutus latuisset in oris.

Censet ne aliquis Deum esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? nemo tam stultus est. qui enim fugit, aut latet: & vim, & mortem timeat, necesse est. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit: aperte, Saturnum in terra, & apud homines regnasse, commemorat:

Πρώτιστος μὲν ἄνασσεν ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν,
Ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἄναξ μέγας εὐρυόπα Ζεύς.

Item Maro noster,

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.

Et alio loco,

Aureaq; (ut perhibent) illo sub rege fuere
Sæcula: sic placida populos in pace regebat.

Neque superius dixit in cœlo egisse vitam, neque inferius superos in pace rexisse. unde apparet, illum regem fuisse terrenum. quod alibi apertius declarat:

——Aurea condet
Sæcula; quæ rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris imperium summum Uranus habuit. is id regnum una cum fratribus suis instituit, atque paravit. non magna dissensio. siquidem maximorum auctorum de filio, ac patre dubitatio est. sed tamen utrumque fieri potest; ut & primus Uranus eminere inter cæteros potentia cœperit, & principatum habere, non regnum; postea Saturnus majores sibi opes comparaverit, ac regium nomen asciverit.

14. Nunc quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum sacra historia dissentit: aperiamus ea, quæ veris literis continentur; ne poetarum ineptias in accusandis religionibus sequi, ac probare videamur. Hæc [18] Ennii verba sunt. Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, postulat ut ipse regnaret. ibi Vesta mater eorum, & sorores Ceres, atque Ops suadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facile deterior esset, quam Saturnus: iccirco, & quod videbat matrem, atque sorores suam

18. Sacram sc. historiam interpretantis.

ope-

operam dare, ut Saturnus regnaret; concessit [19] ei, ut is regnaret. Itaque pactus est cum Saturno; uti siquid liberûm virilis sexus ei natum esset, ne educaret. id ejus rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt. Deinde posterius nati sunt gemini, Jupiter, atque Juno. Tum Junonem Saturno in conspectum dedêre; atque Jovem clam abscondunt: dantque eum Vestæ educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit; eumque clanculum abscondit. ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem, & Glaucam. Pluton Latine est [20] Diespiter. alii Orcum dicunt. ibi Glaucam filiam Saturno ostendunt; ac filium Plutonem celant, atque abscondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc (ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio in hunc modum nobis ex sacra scriptione tradita est. Item paulo post hæc refert. Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos, atque educatos esse clam: seducit secum filios suos qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum, atque Opem

19. M. S. C.C.C. leg. *eis.*

20. Jovis hoc cognomen fuisse vulgò notum est. Nec Plutoni inditum alibi constat, nisi quod Isæus ex Varrone hæc nobis verba exhibeat eò spectantia: *Idem hic Diespiter dicitur infimus aer, qui est conjunctus terræ.* Eadem sentit Phurnutus, lib. de nat. Deorum. cap. de Plutone: οὗτος δ' ἐστὶν ὁ παχυμερέστατος καὶ προσγειότατος ἀήρ. Sed ne hoc cognomen illi competat, qui semper *audit umbrarum arbiter.* censet Isæus leg. *Dis pater*, quo nomine illum vocari notius est quàm vel ut innui debeat.

Opem comprehendit; [21] eoſque muro circumegit: & cuſtodiam his apponit. Hæc hiſtoria quam vera ſit, docet [22] Sibylla Erythræa, eadem fere dicens; niſi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, diſcrepat. Jupiter ergo liberatur ſummi ſceleris crimine; quod patrem vinxiſſe compedibus perhibetur. id enim Titan patruus fecit; quod ille contra pactionem, juſque jurandum mares liberos ſuſtuliſſet. Reliqua hiſtoria ſic contexitur: Jovem adultum, cum audiviſſet patrem atque matrem cuſtodiis circumſeptos, atque in vincula conjectos; veniſſe cum magna Cretenſium multitudine; Titanumque ac filios ejus [23] pugnando viciſſe: parentes vinculis exemiſſe: patri regnum reddidiſſe: atque ita in Cretam remeaſſe. Poſt hæc deinde Saturno datam ſortem, ut caveret, ne filius eum regno expelleret: illum [24] elevandæ ſortis, atque effugiendi pericli gratia inſidiatum Jovi, ut eum necaret: Jovem cognitis inſidiis regnum ſibi denuo vendicaſſe, ac fugaſſe Saturnum. qui cum jactatus eſſet per omnes terras, perſequentibus armatis, quos ad eum com-

21. Alii à Lactantio ſcriptum volunt, *eoſque murum circumegit.* vel, quæ lectie magis mihi arridet, *circumdedit.*

22. Cujus, qui ad hanc rem ſpectant, hi vulgò verſus circumferuntur,

Ἡνίκα δ' ἤκουσαν Τιτῆνες παῖδας ἐόντας
Λάθριον, οὓς ἔσπειρε Κρόνος τε Ῥέη τε συνεύνως,
Ἐξήκοντα δὲ τοὶ παῖδας συναγείρας Τιτὰν
Καὶ ῥ' εἶχ' ἐν δεσμοῖσι Κρόνον τε Ῥέην τε σύνευνον &c.

23. M.S. C.C.C. leg. *expugnaſſe.* Ball *pugna viciſſe.*

24. M.S. C.C.C. *alienandæ.*

25. Pub-

comprehendendum, vel necandum Jupiter miſerat: vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

15. Quibus ex rebus cum conſtet illos homines fuiſſe: non eſt obſcurum, qua ratione Dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum, vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agreſtem vitam ſine ullo rectore vivebant: non eſt dubium, quin illis temporibus homines regem ipſum totamque gentem ſummis laudibus, ac novis honoribus jactare cœperint, [25] ut etiam Deos appellarent, ſive ob miraculum virtutis (hoc vere putabant rudes adhuc, & ſimplices) ſive (ut fieri ſolet) in adulationem præſentis potentiæ: ſive ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compoſiti. Deinde ipſi reges, cum chari fuiſſent iis, quorum vitam compoſuerant: magnum ſui deſiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum ſimulachra finxerunt, ut haberent aliquod ex [26] imaginum contemplatione ſolatium. progreſſique longius per amorem [27] meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt; ut & gratiam referre bene meritis viderentur; & ſucceſſores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. quod Cicero de natura Deorum docet, dicens, Suſcepit autem vita homi-

25. Publicè hoc factum, ſed & ſua illis erat privata ἀποθέωσις, quando vel conjuges à conjugibus, vel liberi à parentibus, & viciſſim conſecrabantur, cujus exemplum jam ſtatim occurret.

26. *Inde*, inquit Cyprianus, *poſteris facta ſunt ſacra, quæ primis aſſumpta fuerant ſolatia.*

27. Omittit hanc vocem M. S. C. C. C. uti & Ball. necnon editio Baſilienſis.

28. M.

hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama, ac voluntate tolleret. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber. Et alio loco, [28] atque adeo in plerisque civitatibus intelligi potest, acuendæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ causa periculum adiret optimus quisque virorum fortium memoriam honore Deorum immortalium consecratam. Hac scilicet ratione [29] Romani Cæsares suos consecraverunt, & [30] Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse cœpere; dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu suos liberos, ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatem nominis in [31] provinciis omnibus colebantur. Privatim vero singuli populi gentis aut urbis suæ conditores, seu viri fortitudine insignes erant, seu fœminæ castitate mirabiles, summa veneratione coluerunt, ut Ægyptii Isidem, Mauri Ju-

28. M. S. C. C. C. *atque alio.*

29. Athanasius adv. gentes. Ῥωμαίων σύγκλητος τοὺς πώποτε αὐτῶν ἐξ ἀρχῆς ἄρξαντας, βασιλέας ἢ πάντας, ἢ οὓς ἂν αὐτοὶ βούλονται καὶ κρίνουσι, δογματίζουσιν ἐν θεοῖς εἶναι καὶ θρησκεύεσθαι θεοὺς γράφουσι.

30. *Mauri manifeste reges colunt, nec ullo velamento prætexunt.* Cypr.

31 *Unicuique provinciæ suus Deus est, ut Syriæ Astartes, ut Arabiæ Disares, ut Noricis Belenus, ut Africæ Cœlestis, ut Mauritaniæ reguli sui.* Tertull. in Apol. Quibus addas licet plures Deos provinciales, qui apud Alex. ab Alex. occurrunt lib. *6.* c. 4. eorum tantùm in præsentia mentionem faciemus, quorum nomina aliter leguntur quàm in loco Tertull. citato. Syri Astartin colunt, Adad & Agartin, Arabes Dyasarem, Horici (credo rescr. Norici) Tibeleneum, & Afri Cœlestum.

32. Alex-

Jubam, Macedones [32] Cabyrum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini [33] Sancum, Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apoll nem [34] Delphi. Sic per populos, atque regiones varia ſacra ſuſcepta ſunt; dum grati homines eſſe in principes cupiunt; &, quos alios honores vita carentibus deferant, invenire non poſſunt. Præterea pietas eorum, qui ſucceſſerant, plurimum contulit ad errorem. qui (ut divina ſtirpe nati viderentur) divinos honores parentibus detulerunt, deferrique juſſerunt. Anne poteſt aliquis dubitare, quomodo religiones Deorum ſint inſtitutæ; cum apud Maronem legat Æneæ verba ſociis imperantis:

Nunc pateras libate Jovi, precibuſque vocate
Anchiſen genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit poteſtatem:

Poſcamus ventos, atq; hæc mea ſacra quotannis,
Vrbe

32. Alexand. ab Alex. cap. citato leg. *Gabyrum.*

33. Alex. ab Alex. lib. 6. c. 11. Ex Livio Deum hunc appellat Semonem Sangum. videſis de hoc Deo quæ Ovidius refert Faſtorum lib. 6. in quem locum hæc Neap. Hic Deus præcipue cultus à Sabinis, & Fidius & Sabus & Semipater & Sanctus vocatus. Sed puto diverſum Sanctum à Sabo, ex quo Sabinos nomen accepiſſe M. Cato in originibus tradit his verbis: *Nomen eſſe impoſitum à Sabo Divi Sanci gentilis filio.* Mens ſane Poetæ fuit ut exiſtimaret a Sancto originem Sabinos, ſed à Sabo nomen traxiſſe: Sanctus enim fuit primus Sabinorum rex.

34 M.S. Ball. *Delos.*

Urbe velit posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Jove Liber, & Pan, & Mercurius, & Apollo, fecerunt: ac postea de his ipsis successores eorum. Accesserunt etiam poetæ & compositis ad voluptatem carminibus, in cœlum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges etiam malos panegyricis mendacibus adulantur. quod malum a Græcis ortum est: quorum levitas instructa dicendi facultate, & copia, incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, & susceperunt primi sacra illorum; & universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla sic eos increpat:

35 Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθας ἐπ᾽ ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι;
Πρὸς τί δὲ δῶρα μάταια καταφθιμένοις ἀνατίθης;
Θύεις εἰδώλοις. τίς τοι πλάνην βάλεν ἐν νῷ,
Ὥς τε σε τάδε ποιεῖν μεγάλοιο θεοῖο προσώπου
Λειπομένη;

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam Philosophus fuit; siquidem solus extitit Platonis imitator: in eo libro, quo seipsum de morte filiæ consolatus est; non dubitavit dicere, Deos, qui publice colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum judicari, quod & augurale habuit sacerdotium; & eosdem

35. Monet Betuleius in libro Sibyllino sermone tertio ita legi.

Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθας ἐπ᾽ ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι
Θνητοῖς, οἷς οὐκ ἔστι φυγεῖν θανάτοιο τελευτήν;
Πρὸς τί τε δῶρα μάταια καταφθιμένοισι πορίζεις;
Θύεις τ᾽ εἰδώλοις· τίς σοι πλάνον ἐν φρεσὶ θῆκε
Ταῦτα τελεῖν, προλιπόντα θεοῦ μεγάλοιο πρόσωπον.

dem se colere, venerarique testatur: Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiæ eodem modo se consecraturum esse profiteretur, quo illi a veteribus sunt consecrati: & illos mortuos esse docuit; & originem vanæ superstitionis ostendit. Cum vero, inquit, & mares, & fœminas complures ex hominibus in Deorum numero esse videamus; & eorum in urbibus, atque agris augustissima delubra veneremur: assentiamur eorum sapientiæ; quorum ingeniis, & inventis omnem vitam legibus, & institutis excultam, constitutamque habemus. Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit: illud profecto fuit. Si [36] Cadmi, aut Amphitryonis progenies, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit: huic idem honos certe dicandus est. quod quidem faciam: teque omnium optimam, doctissimamque, approbantibus Diis immortalibus ipsis in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis, præ nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, & doctrina & exemplis, & ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi, ac judicii fuit, & hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse; nisi luctum ejus & ratio ipsa, & consolatio amicorum, & temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica? idem

36. Ino, quæ & Leucothea, & Bacchus.

de gloria? Nam de Legibus; quo in opere Platonem ſecutus, leges voluit ponere, quibus putaret uſuram eſſe juſtam, & ſapientem, de religione ita ſanxit. Divos, & eos, qui cœleſtes ſemper habiti ſunt, colunto; & illos, quos in cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æſculapium, Pollucem, Caſtorem, Quirinum. Item in Thuſculanis; cum diceret totum pene cœlum humano genere completum. Si 37 voluero, inquit, ſcrutari vetera, & ex illis ea, quæ ſcriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner: ipſi illi majorum gentium Dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonſtrantur ſepulchra in Græcia; reminiſcere, quoniam es initiatus, quæ traduntur myſteriis: tum denique, quam late hoc pateat, intelliges. Teſtatus eſt, videlicet 38 Attici conſcientiam ex ipſis myſteriis intelligi poſſe, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur: & cum de Hercule, Libero, Æſculapio, Caſtore, Polluce, incunctanter fateretur: de Apolline ac Jove patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium Deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et iccirco ait, late hoc patere: ut idem de Jove, cæteriſque antiquioribus Diis intelligamus. quorum memoriam ſi eadem ratione veteres conſecraverunt; qua ſe imaginem, nomenque filiæ conſecraturum eſſe dicit: ignoſci mœrentibus poteſt, credentibus non poteſt. Quis enim tam de-

37. M.S. C.C.C. *Si vero.*
38. Hic ille eſt qui in Tuſculanis per literam A. interlocutor deſignatur.

mens, qui consensu, & placito innumerabilium stultorum, aperiri cœlum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos Deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit[39] Antonio; Deus Quirinus quia hoc pastoribus visum est: cum alter gemini fratris extiterit, alter patriæ paricida. quod si Cos. non fuisset Antonius: C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruisset; & quidem consilio Pisonis soceri, & L. Cæsaris propinqui: qui vetabant funus fieri: & Dolabellæ Cos. qui columnam in foro, id est, titulum ejus evertit; ac forum expiavit. Nam Romulum desiderio suis fuisse, declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur.

O Romule Romule dic, ò,
Qualem te patriæ custodem dii genuerunt?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, ò genitor, ò sanguen diis[40] *oriundum.*

Ob hoc desiderium facilius creditum est Julio Proculo mentienti; qui subornatus a patribus est, ut nuntiaret plebi suæ, vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se

39. Qui per præconem pronunciavit Senatus-consultum, quo Cæsari divina omnia atque humana decreverat. Primus Cæsarum consecratus est, quo nomine apud Julianum in *Cæsaribus* Augustus à Sileno dictus est Κοροπλάθης, cujus dicterii rationem cùm peteret, hoc statim responso exceptus est: Ἦ γὰρ οὐκ, inquit Silenus, ἔπλαττες ἡμῖν, ὥσπερ ἐκεῖνοι τὰς νύμφας, Ὦ Σεβαστὲ, θεὺς; ὧν ἕνα καὶ πρῶτον τουτονὶ Καίσαρα.

40. M. S. Ball. *oriundus.*

 41. Notat

ſe Deum eſſe, & Quirinum vocari. Quo facto & ipſi populo perſuaſit, Romulum ad Deos abiiſſe: & ſenatum ſuſpicione cædis regiæ liberavit.

16. Poteram iis, quæ retuli, eſſe contentus: ſed ſuperſunt adhuc multa ſuſcepto operi neceſſaria. Nam quamvis ipſo [41] religionum capite deſtructo, univerſa ſuſtulerim: libet tamen proſequi cætera, & redarguere plenius inveteratam perſuaſionem; ut tandem homines pudeat ſuorum, ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, & homine dignum.

Religionum animos nodis exolvere pergo (ut ait Lucretius) qui quidem hoc efficere non poterat; quia nihil veri afferebat. Noſtrum eſt hoc officium, qui & verum Deum aſſerimus, & falſos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxiſſe de Diis fabulas opinantur, & Deas fœminas eſſe credunt & colunt: revolvuntur imprudentes ad id, quod negaverunt coire illos, ac parere. Nec enim fieri poteſt, quin duo ſexus generandi cauſa ſint inſtituti. Recepta vero ſexuum diverſitate, non intelligunt conſequens eſſe, ut concipiant. quod in Deum cadere non poteſt, [42] ut iſti putant. nam & Jovis eſſe filios dicunt, & cæterorum Deorum. Naſcuntur ergo, & quotidie quidem Dii novi. nec enim vincuntur ab hominibus fœcunditate, Igitur Deorum innumerabilium plena ſunt omnia, nullo ſcilicet mo-

41. Notat Betuleius vocem hanc, quoties in plurali numero occurrit, in malam partem uſurpari pro eo quod Græcis eſt δεισιδαιμονία.

42. M.S. C.C.C. & Ball. præponunt *ſed.*

43. Moris

moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus ſit inæſtimabilis, quos tamen, ſicuti naſcuntur, mori neceſſe eſt: quid Deorum eſſe tandem putemus; qui tot ſeculis nati ſunt, immortaleſque manſerunt? Cur ergo tam pauci coluntur? niſi forte arbitramur, non generandi cauſa, ſed tantummodo capiendæ voluptatis duos eſſe ſexus Deorum; & ea exercere, quæ homunculos & facere, & pati pudet. Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati: conſequens eſt, ut ſemper naſcantur; ſiquidem aliquando ſunt nati: vel, ſi aliquando naſci deſierunt; ſcire nos convenit, cur aut quando deſierint. Non illepide Seneca in libris moralis Philoſophiæ. Quid ergo eſt, inquit, quare apud poetas ſalaciſſimus Jupiter deſierit liberos [43] tollere? Utrum ſexagenarius factus eſt; & illi lex [44] Papia fibulam impoſuit? an impetravit [46] jus trium liberorum? An tandem illi venit in mentem: Ab alio expectes, alteri quod feceris? & timet, ne quis ſibi faciat, quod ipſe

43. Moris erat apud antiquos, ut obſtetrix infantem recens natum in terram deponeret, & ſtatim pater, ſiquidem illum pro ſuo agnoſcebat de terra levabat.

44. Lex Papia Poppæa vetabat ſexagenarios uxores ducere, utpote qui effœta jam eſſent virtute ad generandum. caverat enim ne mulier 50 annis minor ſexagenario nuberet, neque vir minor 60 annis uxorem duceret quinquagenariam.

46. Quod jus qui adepti fuerint in omni negotio pauciores liberos habentibus, aut ſine uxore degentibus, antelati fuere. Alex. ab Alex. lib. 4. c. 8. Hoc etiam privilegio gaudebant, ut, quoties aliquid viritim dividebatur, ii pro liberis acciperent. Sed hic loci ludit in nomine Lactantius, quaſi ideo Jupiter jus trium liberorum habuerit, quòd ita eſſet effœtus, ut nec plures potuiſſet tollere.

47. Uti-

ſe Saturno? At iſti, qui Deos aſſerunt, videant quomodo reſpondeant huic argumento, quod inferemus. Si duo ſunt ſexus Deorum: ſequitur concubitus: & ſi coeunt: & domos habeant, neceſſe eſt. nec enim carent virtute, ac pudore, ut hoc promiſcue, aut in propatulo faciant; ſicut muta videmus facere animalia. ſi domos habent: conſequens eſt, ut & urbes habeant; & quidem auctore Naſone: qui ait,

Plebs habitat diverſa locis; hac fronte potentes
Cœlicolæ, clarique ſuos poſuere penates.

Si habent urbes: & agros igitur habebunt. Jam, quis non videat, quæ ſequantur? arare illos, & colere: quod quidem victus cauſa fit. ergo mortales ſunt. Quod argumentum retroverſum idem valet. Si enim agros non habent; ne urbes quidem: ſi urbes non habent; ne domos quidem. Si domibus carent; ergo & concubitu, Si concubitus ab his abeſt; & ſexus igitur fœmineus: in Diis autem videmus, & fœminas eſſe, ergo Dii non ſunt. Diſſolvat hoc argumentum, ſi quis poteſt. Ita enim res rem ſequitur; ut hæc ultima neceſſe ſit confiteri. Sed ne illud quidem diſſolvet aliquis. Ex duobus ſexibus alter fortior, alter infirmior eſt. Robuſtiores enim mares ſunt, fœminæ imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in Deum: ergo nec fœmineus ſexus. Huic additur ſuperioris argumenti extrema illa concluſio; ut Dii non ſint, quoniam in Diis & fœminæ ſunt.

17. Ob has rationes Stoici alioverſus Deos interpre-

interpretantur. & quia non pervident, quid ſit in vero; conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. quos Cicero ſecutus, de Diis, ac religionibus eorum hanc ſententiam tulit. Videtiſne igitur, ut a phyſicis rebus bene, atque utiliter inventis tracta ratio ſit ad commentitios, ac fictos deos? quæ res genuit falſas opiniones, erroreſque turbulentos, ſuperſtitiones pene aniles. & formæ enim Deorum nobis, & ætates, & veſtitus, ornatuſq; noti ſunt. genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad ſimilitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici poteſt? Romanæ philoſophiæ princeps, & ampliſſimo ſacerdotio præditus, commentitios, ac fictos deos redarguit. quorum cultus, ſuperſtitiones pene aniles eſſe teſtatur: falſis opinionibus, erroribuſque turbulentis implicatos eſſe homines queritur. Nam totus liber tertius de natura Deorum omnes funditus religiones evertit, ac delet. quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia ſuperare poſſumus Ciceronem? minime id quidem: ſed fiducia illi defuit ignoranti veritatem. quod ipſe ſimpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim 47 facilius ſe poſſe dicere, quid non ſit, quam quid ſit; hoc eſt, falſa ſe intelligere; vera neſcire. Clarum eſt igitur, homines fuiſſe illos, qui Dii putantur; & eorum memoriam poſt mortem conſecratam eſſe. ideo etiam ætates diverſæ ſunt, & certe imagines ſingulorum; quod in eo

47. *Utinam*, inquit Cicero, *tam facile vera invenire poſſem, quàm falſa convincere.*

48. De

eo habitu, & ætate singulorum simulachra configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit. Consideremus (si placet) ærumnas infelicium Deorum. 48 Isis filium perdidit. Ceres filiam. expulsa, & per orbem terræ jactata Latona, vix insulam parvam, in qua pareret, invenit. 49 Deûm mater & amavit formosum adolescentem; & eundem cum pellice deprehensum, exectis virilibus semivirum reddidit. & ideo nunc sacra ejus a Gallis sacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime persecuta est; quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupserit. Itaque nobilissimum, & antiquissimum templum ejus est Sami, & simulachrum in habitu nubentis figuratum: & sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adolevit, si virgo fuit primo, postea mulier: hominem fuisse, qui non intelligit; pecudem se fatetur. Quid loquar obscœnitatem Veneris omnium libidinibus prostitutæ non Deorum tantum, sed & hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam, ex Mercurio 50 Hermaphroditum; qui est natus Androgynus: ex Jove Cupidinem, ex Anchise Æneam, ex Bute Erycen; ex Adone qui-

48. De qua infra.

49. *Possem exponere*, inquit Arnobius, lib. 4. *cujus matrimonium magna mater tenuerit, quid spei, quid voluptatis speciosa ab Attide conceperit.* Historiam hanc fusius narrat lib. 5. ex Timotheo Theologo gentilitio desumptam. vide etiam Ovidium lib. Fastorum 4.

50. *Cujus erat species in qua (materque paterque Cognosci possent.*

1. M

quidem nullum potuit, quod etiam tum puer ab apro ictus, & occisus est. quæ prima (ut in historia sacra continetur) artem meretriciam instituit; auctorque mulieribus in [1] Cypro fuit, uti vulgo corpore quæstum facerent. quod iccirco imperavit; ne sola præter alias mulieres impudica, & virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? cujus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ quidem virgines illibatam castitatem servare potuerunt. Unde enim putemus Erichthonium esse natum; an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipsa exclamat. Nam cum Vulcanus Diis arma fecisset; eique Jupiter optionem dedisset præmii, quod vellet, postulandi; jurassetque (ut solebat) per infernam paludem, se nihil negaturum: tum faber claudus Minervæ nuptias postulavit. Hic Jupiter Opt. Max. tanta religione constrictus, abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare; pudicitiamque defendere. tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit [2] Erichthonius natus. idque illi nomen impositum ἀπὸ τῆς ἔριδος, καὶ χθονὸς, id est, ex certamine, atque humo. Cur igitur virgo eum

1. M.S. C.C.C. leg. *in stupro*.

2. Divus Augușt. lib. 18. de civitate Dei cap. 12. post hujus nominis rationem eo modo, quo noster Lactant. expositam, subinde asserit doctioribus inter Gentiles fabulam hanc inde exortam videri, quod in templo Vulcani & Minervæ, quod ambo unum habebant Athenis, expositus inventus est puer dracone involutus, qui eum significavit magnum futurum, & propter commune templum, quum essent parentes ejus ignoti, Vulcani & Minervæ dictum esse filium.

3. Vide,

eum puerum cum dracone conclusum, & obsignatum, 3 tribus virginibus Cecropidis commendavit? evidens (ut opinor) incestum; quod nullo modo possit colorari. Altera cum pene amatorem suum perdidisset; qui erat turbatis distractus equis; præstantissimum medicum Æsculapium curando juveni advocavit; eumque sanatum,

Secretis alma recondit
Sedibus; & nymphæ Egeriæ, nemoriq; relegat:
Solus ubi in silvis Italis, ignobilis ævum
Exigeret; versoque ubi nomine Virbius esset:

Quid sibi vult hæc tam diligens, tam solicita curatio? quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longa, vel ad mulierem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? Postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? quid significant hæc omnia nisi conscientiam stupri, & amorem minime virginalem? Erat plane, cur tantum laborem pro tam fideli juvene susciperet; qui amanti novercæ obsequium pernegaret.

18. Hoc in loco refellendi sunt etiam ii, qui Deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur; sed, ut eos laudent, etiam gloriantur, aut virtutis gratia, ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æsculapium, vel Minervam. Hæc vero quam inepta sint, quamque non digna, propter quæ homines inexpiabili se scelere contaminent, hostesque Deo vero fiant: quo contempto, mortuorum sacra susci-

3. Vide, si libet, Ovidium 2. Metamorph.

cipiunt: ex ſingulis rebus oſtendam. Virtutem eſſe dicunt, quæ hominem tollat in cœlum; non illam, de qua philoſophi dixerunt, quæ poſita eſt in bonis animi; ſed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo, quæ quoniam præcipua in Hercule fuit: immortalitatem meruiſſe creditur. Quis tam ſtulte ineptus eſt, ut corporis vires divinum, vel etiam humanum bonum judicet; cum ſint & majores pecudibus attributæ; & uno morbo ſæpe frangantur, vel ipſa ſenectute minuantur, & corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros ſuos cerneret: nec ſanari ſe voluit, nec ſenem fieri; nequando ſeipſo minor, aut deformior videretur. Hunc a rogo quo vivum ſeipſum combuſſerat; aſcendiſſe in cœlum putaverunt: eaque ipſa, quæ ſtultiſſime admirati ſunt; ſimulachris & imaginibus expreſſa, & conſecrata poſuerunt; ut in perpetuum vanitatis eorum monimenta perſtarent, qui ob necem beſtiarum Deos fieri crediſſent. Sed hæc Græcorum fortaſſe culpa ſit, qui res leviſſimas pro maximis ſemper habuerunt. Quid noſtri, num ſapientiores? qui 4 athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obeſt; ſed regiam, quia late ſolet nocere, ſic admirantur, ut fortes, & bellicoſos duces in Deorum cœtum locari arbitrentur; nec eſſe ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vaſtare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut ſubjicere ſervituti. vi-

4. Quæ tota ſita eſt in robore.

videlicet quo plures homines afflixerint, spoliaverint, occiderint; eo se nobiliores, & clariores putant: & inanis gloriæ specie capti, sceleribus suis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut a ferarum cædibus Deos sibi fingerent; quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato, ac nefario habetur; nec ad terrenum hoc domicilium Deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inundaverit; flumina infecerit: non modo in templum, sed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus:

5 *Si fas cædendo cælestia scandere cuiquam est:*
Mi soli cæli maxima porta patet.

Scilicet quia magnam partem generis humani

5. M. S. Ball.
Si faciendo plogas cœlestum ascendere cuiquam est.
Alii, *si fas endo.* inter quos Isæus & Gronovius, iis credo rationibus nixi, quòd [*endo*] deductum a Græco ἔνδον passim apud Ennium legatur pro [*in,*] uti & apud Lucretium *indogredi* pro *ingredi*, & id genus plura, in suæ sententiæ confirmationem illud etiam afferunt, quòd, cùm nullam causam, quæ ad immortalitatem iter aperuisset Africano, ab Ennio expressam videret Lactantius, hanc Ipse, quam visum est, adjecerit. Utut tamen hæc ita se habeant, nihil de lectione hac nostra, quam retinet Betuleii codex, & cui fidem facit M. S. C.C.C. immutamus. cùm Lactantium sic Ennii versus legisse verisimile sit, utpote qui cædem & sanguinem inter eas conditiones ponat, *quibus si cœlum petatur*, Africano certe locus deesse non possit. quod si illi, quibus prior lectio arridet, oculos saltem ad sequentia intendissent, non esset sane cur pro sententia sua tam studiose dimicarent, siquidem Lactantius ipsum poetam incusset quòd tam sanguinariis conditionibus cœlum patere arbitretur.

6. Quo-

ni extinxit, ac perdidit. O quantis in tenebris Africane verſatus es: vel potius O poeta, qui per cædes, & ſanguinem, patere hominibus in cœlum aſcenſum putaveris! Cui vanitati & Cicero aſſenſit. Eſt vero, inquit, Africane. nam & Herculi eadem ipſa porta patuit: Tanquam ipſe plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem ſtatuere non poſſum, dolendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves, & doctos, & (ut ſibi videntur) ſapientes viros, in tam miſerandis errorum fluctibus volutari. Si hæc eſt virtus, quæ nos immortales facit: mori equidem malim, quam exitio eſſe quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non poteſt, niſi per ſanguinem: quid fiet; ſi omnes in concordiam conſenſerint? Quod certe fieri poterit; ſi pernitioſo, & impio furore projecto, innocentes eſſe ac juſti velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines ſævire non dabitur? Sed iſti, qui everſiones urbium, populorumque, ſummam gloriam computant: otium publicum non ferent; rapient; ſævient; & injuriis inſolenter illatis, humanæ ſocietatis fœdus irrumpent; ut habere hoſtem poſſint, quem ſceleratius deleant, quam laceſſierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen Deorum Cereri, ac Libero traditio munerum fecit. Poſſum divinis docere literis, 6 vinum, atque 6 fruges ante progeniem Cœli, atque Saturni fuiſſe in uſu hominum: ſed ab his ſane

6. Quorum alterius cultura Adamo, alterius Noæ tributur.

7. Quam-

ne inventa esse fingamus. Num potest plus, aut majus videri, collegisse fruges; hisque fractis, panem facere docuisse? aut uvas de vitibus lectas expressisse, vinumque fecisse: quam fruges ipsas, aut vites generasse, aut protulisse de terra? Reliquerit hæc sane Deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui & sapientiam tribuit homini, ut inveniret; & ipsa illa, quæ possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur, ut Æsculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam, sutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur. An quia isti divites vasa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes; quarum repertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non etiam illis attributa sunt templa? sed nimirum Minerva est, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva ascendit in cœlum. Est vero, cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris, & luminibus exorsus est; ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quam qui corpora ipsa formavit? sentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, & cætera, quibus medendi ars constat, excogitavit, ac protulit?

19. At enim dicet aliquis, & huic summo, qui fecit omnia; & illis qui partim profuerunt; suam venerationem esse tribuendam.

Primum

Primum nec factum est unquam, ut qui hos colit, etiam Deum coluerit; neque fieri potest. quoniam si honos idem tribuitur aliis: ipse omnino non colitur: cujus religio est, illum esse unum, ac solum Deum credere. Clamat summus poeta, eos omnes, qui inventas vitam excoluere per artes, apud inferos esse, ipsumque illum medicinæ artis repertorem, ad Stygias undas fulmine esse detrusum: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui & Deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem. Quia Deus fulminari non potest: apparet non esse factum. imo vero, quia factum est: apparet hominem fuisse, non Deum. 7 Mendacium enim poetarum non in facto est, sed in nomine. Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus Deos factos: cur ergo non credunt poetis siquando illorum fugas, & vulnera, & mortes, & bella, & adulteria describunt? Quibus ex rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri Deos: quia ne homines quidem probi fuerunt: eaque in vita sua gesserunt, quæ mortem pariunt sempiternam.

20. Venio nunc ad proprias Romanorum religiones: quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus est affecta divinis.

7. Quamobrem Cicero in eo Homerum reprehendit, quòd humana ad Deos retulit, *mallem*, inquit, *divina ad nos*. eo sc. nomine quòd Diis suis illa ascripserint poetæ, quæ, ut alibi loquitur Lactantius, homunculos puduerit fecisse.

vinis. Et ferrem si animal ipsum fuisset, cujus figuram gerit. Auctor est Livius, Larentiæ esse simulachrum, & quidem non corporis, sed mentis, ac morum. Fuit enim Faustuli uxor, & propter vulgati corporis vilitatem, Lupa inter pastores, id est meretrix nuncupata est: unde etiam Lupanar dicitur. [8] exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt; apud quos meretrix quædam nomine Leæna, cum tyrannum occidisset; quia nefas erat, simulachrum constitui meretricis in templo; animalis effigiem posuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monimentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Hujus nomini etiam dies festus dicatus est; & [9] Larentinalia constituta. Nec hanc solum Romani meretricem colunt, sed [10] Faulam quoque Herculis scortum fuisse, Ver-

8. Athenienses potiùs Romanorum exemplum sequuti sunt, cùm, uti notat Isæus, Accæ Larentinæ factum 250 circiter annis Leænæ factum præcesserit. historia hæc est. Harmodius & Aristogiton Athenienses cùm Hipparchum tyrannum occiderent, Leæna conjurationis conscia, utpote qua cum illis magna & familiaris intercessit consuetudo, à Pisistrato & Hippia tyrannis gravissimis tormentis excruciata, potius quàm conjurationis istius affines proderet, maluit in os tyranni sævientis linguam commanducatam expuere, ne victa demum tormentis factum confiteretur. Vide quæ in casu simili de Anaxarcho refert Valer. Max. lib. 3. cap. 3.

9. De quibus vide Macrob. lib. sat. 1 c. 10. qui quantum in hac re à Plutarcho dissentiat jam statim indicabimus.

10. Plutarchi locum etsi prolixior sit, non pigebit pene integrum afferre, quoniam rei de qua agitur non solum lucem affert, sed & iis etiam qui in hunc Lactantii locum commentati sunt, explicatiores reddet difficultates, quibus prius visus est laborasse. in 35. cap. de Quæstionibus Romanis, hanc sibi proponit Plutarchus. Διὰ τί Λαρεντίαν ἑταίραν γεγενημένην οὕτω τιμῶσι; Ἄλλην δὲ εἶναι Λαρεντίαν Ἄκκαν ἱστοροῦσι τὴν Ῥωμύλου τροφὸν ἣν τῇ Ἀ-

rius ſcribit. Jam quanta iſta immortalitas putanda ſit, quam etiam meretrices aſſequantur? [11] Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quæſiviſſet; populum ſcripſit hæredem; certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnore ſuus natalis dies celebraretur, edi-

Ἀπριλλίῳ μηνὶ τιμῶσι. Τῇ δὲ ἑτέρᾳ Λαρεντίᾳ Φαβόλαν [i. e. Faulam] ἐπίκλησιν εἶναι λέγουσιν. ἐγνωρίσθη δὲ διὰ τοιαύτην αἰτίαν. ζάκορός τις Ἡρακλέους, ὡς ἔοικεν, ἀπολαύων σχολῆς ἔθος εἶχεν ἐν πεττοῖς καὶ κύβοις τὰ πολλὰ διημερεύειν. καὶ ποτὲ τῶν εἰωθότων παίζειν σὺν αὐτῷ καὶ μετέχειν τῆς τοιαύτης διατριβῆς, κατὰ τύχην μηδενὸς παρόντος, ἀδημονῶν, τὸν θεὸν προὐκαλεῖτο διαβαλέσθαι τοῖς κύβοις πρὸς αὐτὸν ὥσπερ ἐπὶ ῥητοῖς. νικήσας μὲν εὑρέσθαι τι παρὰ θεοῦ χρηστόν. ἂν δὲ λειφθῇ, δεῖπνον αὐτὸς τῷ θεῷ παρασχεῖν καὶ μείρακα καλὴν συναναπαυσομένην. &c. Victus itaq; Sacerdos & Herculi Larentinæ copiam faciens diſcedit. Egreſſa verò poſt concubitum Dei Larentina, à Carucio, *inquit Macrobius*, Ταῤῥυτίῳ Plutarchus, capto ejus pulchritudine compellatur, cujus voluntatem ſecuta nuptiiſque aſſumpta, poſt obitum viri omnium ipſius bonorum compos facta, cùm decederet pop. Rom. nuncupavit hæredem. *Hic eſt itaque ille locus quem quærit Voſſius, & quem veriſimile eſt Lactantium ſecutum fuiſſe.*

11. Exiſtimat Voſſius Floram eandem cum Faula eſſe, de qua jam diſſeruimus. quaſi Lactantius, more antiquo, *Flauram* ſcripſiſſet pro *Floram.* Sed cum temporum ratio, quæque ex Plutarcho attulimus, diverſam ab hac Dea Faulam indicent, aliam init viam Cl. Voſſius, dicitq; ludos Florales non fuiſſe ſubinde inſtitutos poſt cultum Floræ inductum, (*ſiquidem inter Deas reponatur, quas à Sabinis Romani acceperint,*) ſed celebratos demum anno U.C. DXIII. neque ſumptus iis ludis impendi ſolitos à meretricis cujuſdam hæreditate, ſed pecuniâ eorum multatitiâ qui peculatus damnati forent, quia P.R. publicum agrum occupaſſent: atque annuos demum factos anno U.C. DXXC. Poſth. Albino & M. Popillio Lænate Coss. *uti conſtat ex 5° Faſtorum Ovidii.* Sed cùm illa Urbs tot abundaret proſtibulis, non multum refert quodnam ex illis hiſce potiſſimum ludis originem præbuerit. Sufficiat interim Floram apud omnes occurrere ſcorti nomine famoſam; cùm alii eam Accam Laurentinam, alii Melibæam faciant Niobes filiam, quæ colore ob metum Apollinis & Dianæ mutato Chloris dicta ſit.

editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatui flagitiosum videbatur: ab ipso nomine argumentum sumi placuit; ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt esse, quæ floribus præsit; eamque oportere placari; ut fruges cum arboribus, aut vitibus bene, prospereque florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham fuisse narravit, quæ sit Chloris vocitata; eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honeste quidem ista dicuntur; sed inhoneste, turpiterque creduntur. Nec debent (cum veritas quæritur) hujusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, convenientes memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur; exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices; quæ tunc [12] mimorum funguntur officio; & in conspectu populi usque ad satietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur. [13] Cloacinæ simulachrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit: &, quia cujus esset effigies ignorabat; ex loco illi nomen imposuit. [14] Pavorem, Palloremque Tullus Hostilius figuravit, &

12. M. S. Ball. & C.C.C. *mimarum.*

13. Erat & Venus *Cluacina*, cujus templum ad Scauri ædes situm fuisse memorant, quòd inibi Sabinæ mulieres infestas acies, & usque accensum prælium inter Romanos Sabinosque diremissent. *Cluere* enim antiqui *pugnare* dixerunt. Alex. ab Alex. lib. 2. c. 19.

14. Quibus in re trepida fana Saliosque vovit.

15. Plu-

& coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper Deos suos (sicut optari solet) præsentes haberet? Ab hoc illud [15] M. Marcelli de consecratione honoris, atque virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate [16] Mentem quoque inter Deos collocavit Senatus. quam profecto si habuisset; ejusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero, audaxque consilium suscepisse Græciam dicit; quod cupidinum, & amorum simulachra in gymnasiis consecrasset, adulatus est videlicet Attico; & irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita, & deplorata nequitia; qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent; prostituerunt libidini juventutis: a quibus flagitiorum Deos & in illis potissimum locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent; & illa coli ætate voluerunt, quæ simplex, & improvida prius irretiri, & in laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum, si ab hac gente universa flagitia manarunt? apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur. Et ideo huic sententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit: Virtutes enim [17] oportet, non vitia

15. Plutarchus in Marcello refert, id illi ne faceret interdictum fuisse à Pontificibus. quoniam negarent unam ædem duobus Diis sufficere.

16. Post pugnam ad lacum Thrasymenum,

Mens quoq; numen habet, menti delubra videmus
Vota, metu belli, perfide Pœne, Tui. Ovid. Fast.

17. M S. C.C.C. *oportere.*

vitia consecrari. Quod si recipis ô M. Tulli: non vides forte, ut irrumpant vitia cum virtutibus: quia mala bonis adhærent; & in animis hominum potentiora sunt. quæ si vetas consecrari: respondebit tibi illa eadem Græcia; se alios Deos colere, ut prosint; alios, ne noceant. Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro Diis habent; ut Romani [18] Rubiginem, ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt; in quo tibi assentior: ne virtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt: neque intra parietes, aut ædiculas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, & interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis. Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum; mentem, virtutem, pietatem, fidem; earumque laudum delubra sunto. Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt: in homine ipso sint, necesse est. Si autem sunt extra hominem: quid opus est ea colere, quibus careamus? Virtus colenda est, non imago virtutis; & colenda, non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solenni, sed voluntate sola, atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo, & tenere? quod unusquisque simul acce-

18 Tria tempora fructibus metuebant, propter quod instituerunt ferias diesque festos, Rubigalia, Floralia, Vinalia. Plin. l. 18. c. 29. Rubigalia à Numa instituta sunt, ne rubigo segetes, neve uredo, aut grando invaderet. Alex. ab Alex. lib. 6. c. 8.

19. Joca:

accepit velle ; consequitur. Hic solus virtutis est cultus. nam religio & veneratio nulla alia nisi unius Dei tenenda est. Quid igitur opus est ô vir sapientissime, supervacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere, vana, & insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos sumptos vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius, & incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur, hoc veris numinibus impleatur: Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt; id est qui umbras, atque imagines virtutum consectantur: ea ipsa, quæ vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitiis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis, nec parentibus parcente avaritia, & cupiditate in venenum & ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis sævientibus; privatim vero inimicitiis usque ad sanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrænatis omnem sexum, & omnes corporis partes contaminantibus, nec tamen desinunt ea colere; quæ fugiunt, & oderunt. Colunt enim thure, ac 19 summis digitis, quæ sensibus intimis horrere debuerunt. qui error omnis ex illius principalis, ac summi boni ignoratione de-

19. Jocatur in morem illum Ethnicorum, inquit Isæus, quo res ad sacrificandum paratas duobus aut tribus digitis accipere solebant. Hinc illud Ovidii in Fastis,

Et digitis tria thura tribus sub limine ponit.

20. Evenit

descendit. Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, [20] cum ex mulierum capillis tormenta fecissent; ædem Veneri Calvæ consecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanæ sint religiones, vel ex eo ipso, quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis fortasse didicerant, Deos sibi ex eventis fingere. qui cum Messenios obsiderent; & illi furtim deceptis obsessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurrissent: a Spartanis mulieribus fusi, fugatique sunt. Cognitis autem hostium insidiis; Lacedæmonii sequebantur. His armatæ mulieres obviam longius exierunt. quæ cum viros suos cernerent parare se ad pugnam; quòd putarent Messenios esse: corpora sua nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, & aspectu in libidinem concitati; sicut erant, armati permisti sunt utique promiscue. nec enim vacabat discernere. sic juvenes ab iisdem [21] ante missi, cum vir-

20. Evenit hoc juxta Schedii computum, cùm Româ à Suevis Senonibus seu Gallis incensâ, Capitolium aspera obsidione clauderetur, ubi venis arcuum deficientibus, matronæ comis abscissis, uti ait noster, *ex capillis tormenta fecerunt*. Illud etiam longe post accidit, Byzantio à Severo obsessa, ut de crinibus mulierum fierent rudentes.

21. Alii legendum suadent *admissi*, vel *antea dimissi*, accommode satis ad historiam, quam ex Strabone desumptam in breve redigemus. Lacedæmonii Messeniis bellum intulerunt, eò quòd Teleclum regem sacrificandi causa profectum occidissent, [*propter stupratas virgines*, Justinus] juramento facto se non prius reversuros quàm Messanam cepissent. Uxoribus interim tam diuturnas moras ægrè ferentibus, Lacedæmonii sui jurisjurandi memores, & uxorum rationem habentes, robustissimos & ætate minimos ex castris mittunt, quos noverant sacramenti religione non teneri. iis præcipiunt ut cum omnibus virginibus rem omnes haberent, eo pacto rati sobolem

virginibus, ex quibus ſunt Parthenii nati; propter hujus facti memoriam ædem Veneri armatæ, ſimulachrumque poſuerunt. quod tametſi ex cauſa turpi venit, tamen honeſtius videtur, armatam Venerem conſecraſſe, quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Piſtori ara poſita eſt; quod eos in quiete monuiſſet; ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hoſtium caſtra jactarent: eoq; facto ſoluta eſt obſidio, deſperantibus Gallis inopia ſubigi poſſe Romanos. Quæ iſta religionum deriſio eſt? ſi earum defenſor eſſem; quid tam graviter queri poſſem; quam Deorum numen in tantum veniſſe contemptum; ut turpiſſimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat [22] Fornacem Deam; vel potius doctos viros celebrandis fornacalibus operari? quis, cum audiat Deam [23] Mutam, tenere riſum queat? Hanc eſſe dicunt, ex qua ſint nati Lares: & ipſam, Laram nominant, vel Larundam. Quid præſtare colenti poteſt, quæ loqui non poteſt? Colitur & Caca; quæ Herculi fecit indicium de furto boum; divinitatem conſecuta, quia prodidit fratrem: Et Cunina; quæ infantes in cunis tuetur; ac faſcinum ſummovet: Et Sterculius; qui ſtercorandi

lem copioſiorem futuram. Hi itaque qui ita geniti erant, Παρθενίαι dicti ſunt, ſeu virginum filii. Videſis Juſtinum lib. 3. c. 4.

22. Olim Romani ſola pulte victitabant, ignoto panis uſu: panis vero pinſendi poſtea artem edocti, Deam fornacibus præfecerunt. Dempſterus.

23. Quæ Jovis erga Juturnam amorem cùm prodidiſſet,

Jupiter intumuit, quaque eſt non uſa modeſtè
Eripuit linguam &c. Ovid. 2. Faſt.

24. Arnob.

corandi agri rationem primus induxit: Et 24 Mutunus; in cujus ſinu pudendo nubentes præſident; ut illarum pudicitiam prior Deus delibaſſe videatur: Et mille alia portenta: ut jam vaniores qui hæc colenda ſuſceperint, quam Ægyptios eſſe dicamus, qui monſtruoſa, & ridicula quædam ſimulachra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid, [25] qui lapidem colunt informem, atque rudem; cui nomen eſt [26] Terminus? Hic eſt, quem pro Jove Saturnus dicitur devoraſſe: nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet; eoque in loco multorum Deorum ſacella eſſent: conſuluit eos per auguria; utrum Jovi cederent, & cedentibus cæteris, ſolus Terminus manſit. Unde illum poeta Capitolî immobile ſaxum vocat. Jam ex hoc ipſo quam magnus Jupiter invenitur, cui non ceſſit lapis, ea fortaſſe fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, ſupra ipſum Terminum foramen eſt in tecto relictum: ut, quia non ceſſerat; libero cœlo frueretur. quo ne ipſi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice ſupplicatur, quaſi cuſtodi finium Deo: qui non tantum lapis, ſed etiam ſtipes interdum eſt. Quid de iis dicam, qui colunt talia? niſi ipſos potiſſimum lapides, ac ſtipites eſſe?

21. Di-

24. Arnob. *Tutunus*. lib. 4. etiamne Tutunus cujus immanibus pudendis, horrentiq; faſcino, veſtras inequitare matronas, & auſpicabile ducitis & optatis?

25. M. S. C. C. C. *quid quod.*

26. Vide Florum, lib. 1. c. 7.

27. Tauri

21. Diximus de Diis ipsis, qui coluntur: nunc de sacris, ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. Apud Cypri Salaminem, humanam hostiam Jovi Theucrus immolavit: idq; sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud [27] Tauros, inhumanam, & feram gentem; uti Dianæ hospites immolarentur: & id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Hesum, atque [28] Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt. siquidem [29] Latialis Jupiter etiam nunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precantur, qui sic sacrificant; Aut quid tales Dii hominibus præstare possunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum; quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansuetudinis, & humanitatis gloriam sibi vendicarunt: nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti; ab humanitate descifcunt,

27. Tauri Iphigeniæ & Orestis adventu maxime memorati immanes sunt moribus, immanemque famem habent solere victimis advenas cædere. Pomp. Mela. lib. 2. cap. 1.

28. Eundem cum Mercurio. Galli, inquit Cæsar, Deum maxime colunt Mercurium. De Diis hisce Lucanus lib. 1.

Et quibus immitis placatur sanguine cæso
Teutates, horrensque feris altaribus Hesus.

29. Qui & Latiaris dicitur. Sic Porphyrius περὶ ἀποχῆς. Ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν τῇ τοῦ Λατιαρίου Διὸς ἑορτῇ σφαζόμενον ἄνθρωπον.

ſcunt, quam qui rudes, & imperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen, antiquum eſſe hunc immolandorum hominum ritum. ſiquidem Saturnus in Latio eodem genere ſacrificii cultus eſt: non quidem ut homo ad aram immolaretur; ſed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. quod ex reſponſo quodam factitatum, Varro auctor eſt. 30 cujus reſponſi ultimus verſus eſt talis:

Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia videtur ambiguum: & fax illi, & homo jaci ſolet. Verum id genus ſacrificii ab Hercule, cum ex Hiſpania rediret, dicitur eſſe ſublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus 31 imagines jacerentur ex ſcirpo: ut Ovidius in Faſtis docet:

Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis
Triſtia Leucadio ſacra peracta modo.
Illum ſtramineos in aquam miſiſſe Quirites:
Herculis exemplo corpora falſa jace.

Hæc

30. Verſus à Macrobio citantur, lib. 1. cap. 7.

Στείχετε μαιόμενοι Σικελῶν Σατουρνίαν αἶαν
Ἠδ᾽ Ἀβορειγενέων Κοτύλην, οὗ νᾶσος ὀχεῖται,
Αἷς (leg. οἷς) ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμψατε Φοίβῳ
Καὶ κεφαλὰς [Ἅδῃ] καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε [φῶτα,]

Quibus hæc deinde paucis lineis interjectis ſubjungit Macrob. Herculem ferunt poſtea cum Geryonis pecore per Italiam revertentem, ſuaſiſſe illorum poſteris ut fauſtis ſacrificiis infauſta mutarent, inferentes Diti non hominum capita ſed oſcilla ad humanam effigiem arte ſimulata, & aras Saturnias non mactando viros, ſed accenſis luminibus excolentes: quia non ſolùm *virum* ſed & *lumina* [φῶτα] ſignificat.

31. Quæ dictæ ſunt [Argei]. Alex. ab Alex. lib. 5. c. 12.

32. Φοίνιξ

Hæc ſacra Veſtales virgines faciunt: ut ait idem:

Tum quoq; priſcorum virgo ſimulachra virorum
Mittere roboreo ſcirpea ponte ſolet.

Nam de [32] infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis; quid dicam, non invenio. Tam barbaros, tam immanes fuiſſe homines; ut parricidium ſuum, id eſt tetrum, atque execrabile humano generi facinus, ſacrificium vocarent: cum teneras, atque innocentes animas, quæ maxime eſt ætas parentibus dulcior, ſine ullo reſpectu pietatis extinguerent; immanitatemque omnium beſtiarum, quæ tamen fœtus ſuos amant, feritate ſuperarent. O dementiam inſanabilem! quid illis iſti Dii amplius facere poſſent, ſi eſſent iratiſſimi; quam faciunt propitii? cum ſuos cultores parricidiis inquinant; orbitatibus mactant humanis ſenſibus ſpoliant? Quid poteſt eſſe his hominibus ſancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras Deorum ſumma ſcelera committunt? Peſcenius Feſtus in libris hiſtoriarum per [33] ſatyram refert, Carthaginienſes Saturno humanas hoſtias ſolitos immolare: &

cum

32. Φοίνικες καὶ Κρῆτες τὸν Κρόνον ἐν ταῖς τεκνοθυσίαις ἐθρήσκευον. Athan. orat. adverſus Græcos. qui mos uſque ad Tiberii tempora obtinuit.

33. l.c. Voſſio interprete, mixtim ſine diſtinctione gentis, aut ordine temporis, quippe *ſatura* primitus ſignificavit lancem ciborum diverſitate onuſtam, ad alias deinde res notandas per Metaphoram tranſlata. Hinc *Satura lex* dicitur, quæ multis aliis legibus conferta erat, ita ut in ea fraus ſubeſſe, quæ populum falleret, facile poſſet. Roſinus lib. 8 c. 3. idem hic loci ſonat quod Græcis ποικίλη ἱστορία.

 34. Vi-

cum victi eſſent ab[34] Agathocle rege Siculorum: iratum ſibi Deum putaviſſe: itaque ut diligentius piaculum ſolverent; ducentos nobilium filios immolaſſe.

[35] *Tantum Relligio potuit ſuadere malorum:*
Quæ peperit ſæpe ſceleroſa, atq; impia facta.

Cui ergo dementiſſimi homines illo ſacrificio conſulebant? cum tantam partem civitatis occiderent; quantam fortaſſe ne Agathocles quidem victor occiderat. Ab iſto genere ſacrorum non minoris inſaniæ judicanda ſunt publica illa ſacra; quorum alia ſunt [36] matris Deûm, in quibus homines ſuis ipſi virilibus litant: amputato enim ſexu nec viros ſe, nec fœminas faciunt: Alia Virtutis; quam eandem Bellonam vocant: in quibus ipſi ſacerdotes non alieno, ſed ſuo cruore ſacrificant. Sectis namque humeris, & utraque manu diſtrictos gladios exerentes, currunt; efferantur; inſaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico. Iſtud, inquit, ſi Deus cogit; iratus eſt. Etiamne hæc ſacra ſunt? Nonne ſatius eſt pecudum more vivere; quam Deos tam impios, tam profanos, tam ſanguinarios colere? Sed unde iſti errores, & hæc tanta flagitia manaverint; ſuo loco differemus. interim videamus & cætera, quæ

carent

34. Videſis Juſtinum lib. 22.

35. Hoſce verſus conjungit Lactantius, qui tamen apud Lucretium ſeparati occurrunt. ubi ſic leg.

—quod contra ſæpius olim
Relligio potuit ſceleroſa atque (impia facta.

Dein paulo poſt occurrit verſus iſte, quem Lactantius priori loco ponit.

36. De qua ſuprà.

37. Quam

carent ſcelere: ne ſtudio inſectandi videamur eligere pejora. [37] Iſidis Ægyptia ſacra ſunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo ſacerdotes ejus deglabrato corpore ſua pectora tundunt; lamentantur, ſicut ipſa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quaſi inventus; & in lætitiam luctus ille mutatur. ideo [38] Lucanus,

—Nunquamq; ſatis quæſitus Oſiris?

Semper enim perdunt; & ſemper inveniunt. Refertur ergo in ſacris imago rei, quæ vera geſta eſt, quæ profecto, ſiquid ſapimus, declarat mortalem mulierem fuiſſe, ac pene orbam; niſi unicum reperiſſet. quod illum ipſum poetam minime fugit. apud quem Pompeius adoleſcens, morte patris audita, hæc loquitur:

Evolvam buſto jam numen gentibus Iſim;
Et tectum [39] ligno ſpargam per vulgus Oſirim.

Hic eſt Oſiris, quem [40] Serapin & Serapidem vul-

37. Quam Auguſtinus eandem facit cum Inachi filia. lib. 18. de civitate Dei, cap. 3. *Nam & Io,* inquit, *filia Inachi fuiſſe perhibetur; quæ poſtea Iſis appellata, ut magna Dea culta eſt in Ægypto.* Alii eam cum Cerere confundunt, inter quos Herodotus. Ἶσις δὲ ἐστὶ κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν Δημήτηρ. Sub ejus nomine Macrobius terram comprehendit, cui maritum præbet Oſirin, quem non alium eſſe putat quam Solem; de quo jam ſtatim dicemus.

38. Pro Ovidio Lucanum ponit.

39. M. S. Bail. Jeg. *lino*, i. e. linteis obvolutum.

40. De quo non minus quàm Iſide variant ferè omnium, qui hanc rem ex profeſſo tractant, ſententiæ. Ecce tamen quid de hoc ſentiat D. Auguſtinus libro citato, cap. 5. *Nominis autem hujus, cur non* Apis *etiam poſt mortem, ſed*

vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, nequis putet eos homines fuisse. Nam & Romulus post mortem Quirinus dictus est; & Leda 41 Nemesis; & Circe 42 Marica; & Ino, postquam se præcipitavit, Leucothoa; materque, Matuta; & Melicertes filius ejus, Palæmon, atq; 43 Portumnus. Sacra vero 44 Cereris Eleusinæ,

sed Serapis *appellatus sit, facillimam rationem Varro reddit; quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes jam* σαρκοφάγον *vocant,* σορὸς *dicitur Græce, & ibi eum venerari sepultum cœperunt priusquam templum ejus esset extructum:* velut *Sorosapis*, vel *Sorapis* primò, deinde unâ literâ, ut fieri assolet, commutatâ, *Serapis* dictus est. Quibus illa in subsidium venire possunt, quæ super hac re Isæus disserit. Io Epaphum ex Jove genuit, qui *Epaphus* Græcis idem est qui Ægyptiis *Apis*, Apim verò cum Serapide eundem esse ex Augustino jam didicimus, quem Diod. Siculus Osirim dici lib. 1. c. 2. affirmat, uti & hìc loci Lactantius. His addas licet quæ apud Suidam leguntur. Τοῦτον οἱ μὲν Δία ἔφησαν εἶναι, οἱ δὲ τὸν Νεῖλον διὰ τὸ μόδιον ἔχειν ἐν τῇ κεφαλῇ, καὶ τὸν πῆχυν ἤγουν τὸ τοῦ ὕδατος μέτρον. Ἄλλοι δὲ τὸν Ἰωσήφ, ἕτεροι δὲ Ἆπιν τινα γεγονέναι ἄνθρωπον εὔπορον καὶ βασιλέα ἐν Μέμφιδι πόλει τῆς Αἰγύπτου, λιμοῦ δὲ γενομένου τοῖς Ἀλεξανδρεῦσιν, ἐκ τῶν ἰδίων τροφὴν παρέχειν· τελευτήσαντι δὲ αὐτῷ ναὸν ἀνέστησαν ἐν ᾧ βοῦς ἐτρέφετο σύμβολον φέρων τοῦ γεωργοῦ.

41. Citante Betuleio, Cæsar Germanicus in Arato hæc habet. *Cygnum dicunt inter astra constitutum, eo quod Jupiter in cygnum transfiguratus evolaverit in Atticam regionem, ibique compresserit Nemesin, quæ & Leda dicitur.*

42. Virg. lib. Æneid. 7.

Hunc [sc. Latinum] *Fauno & Nympha genitum Laurente Maricâ*
Accipimus. ———

Hesiodus eam etiam ex Ulysse filios suscepisse narrat, Agrium & Latinum.

43. Inde dictus, quòd portubus præesset.

44. Quæ Eleusina dicta est ab Eleusine, una ex duodecim Atticæ civitatibus. De his sacris Augustinus lib. 7. c. 20. de civitate Dei, ex Varrone ait illorum cæremonias inventionem frugum potissimum spectasse. *Proserpinam quippe dicit significare fœcunditatem seminum, quæ cum defuisset quodam tempore, eademque sterilitate terra mœreret, exortam esse opinionem, quod filiam Cereris i. e. ipsam fœcunditatem, quæ à proserpendo* Proserpina *dicta esset, Orcus abstulerat, &* apud

sinæ, non sunt his dissimilia. Nam sicuti ibi Osiris puer planctu matris inquiritur: ita hic ad incestum patrui matrimonium rapta Proserpina. quam quia facibus ex Ætnæ vertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicitur: iccirco sacra ejus ardentium tedarum jactatione celebrantur. Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus. Cujus sacrificii ratio in 45 Fastis hæc redditur. Cum Dii omnes ad festum matris magnæ convenissent; epulisque satiati, noctem lusibus ducerent: quievisse humi Vestam, somnumque cepisse: ibi Priapum somno ejus, ac pudicitiæ insidiatum: sed illam intempestivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur, excitatam: libidinem vero insidiatoris esse detectam: Hac de caussa Lampsacenos asellum Priapo quasi in ultionem mactare consuevisse: apud Romanos vero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiæ conservatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitiosius? quam si Vesta beneficio asini virgo est? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud verius est, quod referunt ii, 46 qui φαινόμενα conscripserunt; cum de

apud inferos detinuerat. Quæ res cum fuisset luctu publico celebrata, quia rursus eadem fœcunditas rediit, Proserpinâ redditâ exortam esse lætitiam, & ex hoc ei solennia institui. quicquid de his sit, Eleusinia sacra duplicia fuerunt, magna ac parva, ex Aristophanis Scholiaste ad Plutum. Μεγάλα καὶ μικρὰ μυστήρια ἐτελοῦντο ἐν Ἐλευσῖνι τῆς Ἀττικῆς. μὴ ὄντων δὲ πρότερον μικρῶν, ἐλθόντος Ἡρακλέους καὶ θέλοντος μυηθῆναι, ἐπειδὴ νόμος ἦν Ἀθηναίοις μηδένα ξένον μυεῖν, αἰδεσθέντες τὴν αὐτοῦ ἀρετὴν, ἐποίησαν μικρὰ μυστήρια ἐν οἷς αὐτὸν ἐμύησαν. Ἦσαν δὲ τὰ μὲν μεγάλα τῆς Δήμητρος, τὰ δὲ μικρὰ Περσεφόνης. quæ Strabo ὥσπερ προκάθαρσιν καὶ προάγνευσιν ait esse τῶν μεγάλων.

45. Libro sexto.

46. Ad Aratum Theon Alexandrinus. Καλοῦνται δὲ αὐτῶν τινὲς ἀστέρες ὄνοι ὡς Διόνυσον ἀνήγαγον

de duabus Cancri ſtellis loquuntur, quas Græci ὄνους vocant? aſellos fuiſſe, qui Liberum patrem tranſvexerint, cum amnem tranſire non poſſet, quorum alteri hoc præmium dederit; ut humana voce loqueretur: itaque inter eum, Priapumque ortum eſſe certamen de obſcœni magnitudine, Priapum victum, & iratum, interemiſſe victorem. Hoc vero multo magis ineptum eſt: ſed poetis licet quicquid velint. Non excutio tam deforme myſterium; nec Priapum denudo; ne quid appareat riſu dignum. Finxerunt hæc ſane poetæ: ſed neceſſe eſt, alicujus majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta ſint. Quæ ſint ergo quæramus. At ea profecto manifeſta eſt. Nam ſicut Lunæ taurus mactatur; quia ſimiliter habet cornua; &

Placat equo 47 Perſis radiis Hyperiona cinctum;
Ne detur celeri victima tarda Deo:

Itaque in hoc quia magnitudo membri virilis enormis eſt; non potuit ei monſtro aptior victima reperiri, quam quæ ipſum, cui mactatur, poſſet imitari. Apud Lindum, quod eſt oppidum Rhodi, Herculis ſacra ſunt: quorum a cæteris longe diverſus eſt ritus. ſiquidem non εὐφημίᾳ (ut Græci appellant) ſed maledictis, & execratione celebrantur: eaque pro violatis habent, ſiquando inter ſolennes

ritus

ἀνήγαγεν ἐπὶ τὰ ἄστρα. Hyginus ex Eratoſthene aliam refert fabulam, nempe quod Titanas in bello Gigantæo aſini ſuo clamore in fugam egiſſent, cœlum meruiſſe. *Betuleius.*

47. Strabo lib. 15. Πέρσαι τοίνυν ἀγάλματα μὲν καὶ βωμοὺς οὐχ ἱδρύονται, θύουσι δὲ ἐν ὑψηλῷ τόπῳ, τὸν οὐρανὸν ἡγούμενοι Δία. τιμῶσι δὲ καὶ ἥλιον, ὃν καλοῦσι Μίθραν,

48. Unde

ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur: si tamen ulla esse ratio in rebus vanissimis potest. Hercules, cum eo delatus esset; famemque pateretur: aratorem quendam aspexit operantem; ab eoque petere cœpit, ut sibi unum bovem venderet. [48] Ille negavit fieri posse; quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis [49] jumentis niteretur. Hercules solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. at ille infelix, cum boves suos mactari videret; injuriam suam maledictis ultus est. quod homini eleganti, & urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat; dumque alienos boves devorat: illum sibi amarissime conviciantem, cum risu, & cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit: a civibus ei ara posita est; quam de facto, βούζυγον, id est, bovis jugum nominavit: ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori. eumque ipsum sibi constituit sacerdotem; ac præcepit, ut iisdem [50] maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur; quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc jam non sacra sunt, sed sacrilegia; in quibus id sanctum ducitur, quod in aliis si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem

48. M.S C.C.C. præponit *enimvero*.

49. M. S. Ball. *Juvencis*.

50. Unde ortum est proverbium, *Lindii sacrum*, sub. faciunt. quod in eos quadrat secundùm Erasmum, qui vel plus nimis rixosi sunt, vel qui res sacras malis ominibus auspicantur.

autem Cretici Jovis ſacra quid aliud, quam quomodo ſit aut ſubtractus patri, aut nutritus, oſtendunt? Capella eſt [1] Amaltheæ nymphæ, quæ uberibus ſuis aluit infantem. de qua Germanicus Cæſar in Aratæo carmine ſic ait:

——Illa putatur
Nutrix eſſe Jovis; ſi vere Jupiter infans
Ubera Creteæ mulſit fidiſſima capræ:
Sidere quæ claro gratum teſtatur alumnum.

Hujus capellæ corio uſum eſſe pro ſcuto Jovem contra Titanas dimicantem, Muſæus auctor eſt. unde a poetis αἰγίοχος nominatur. Ita quicquid eſt geſtum in abſcondendo puero: id ipſum per imaginem geritur in ſacris. ſed & matris ejus myſterium idem continet, quod Ovidius exponit in Faſtis:

Ardua jam dudum reſonat tinnitibus Ide;
Tutus ut infanti vagiat ore puer.
Pars clypeos ſudibus, galeas pars tundit inanes.
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit; priſcique manent imitamina facti,
Æra Deæ; comites raucaque terga movent.
Cymbala pro galeis, pro ſcutis tympana pulſant:
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quaſi a poetis fictam, [2] Salluſtius reſpuit: voluitque ingenioſe interpretari; cur altores Jovis dicantur Curetes fuiſſe:

1. Amalthæam alii ipſam capram faciunt; alii unam ex Meliſſi filiabus, quæ Jovem nutrivit lacte cujuſdam capræ, cui nomen fuit Amalthæa. Vide Ovidium lib. Faſtorum 5.

2. Inter Salluſtii opera non habetur iſte locus.

fuisse: & sic ait: Quia principes intelligendi divina fuerunt; vetustatem ut cætera in majus componentem, altores Jovis celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus; jam res ipsa declarat. Si enim princeps est Jupiter & Deorum, & religionum; si ante illum Dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur: apparet, Curetes ex diverso principes fuisse divina non intelligendi; per quos error omnis inductus est, & Dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis, & ceremoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat. qui hos mentiri putat, Pontificum ipsorum scripta consideret; &, quicquid est literarum ad sacra pertinentium, revolvat: plura fortasse, quam nos afferimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autem percepta sapientia deposuerit errorem: profecto ridebit ineptias hominum pene dementium. illos dico, 3 qui vel inhonesto saltatu tripudiant; vel qui 4 nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis jam vetustate putridis dicam? quæ cum portant; Deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur. qui cum Præt. esset: tamen lictoribus præeuntibus,

3. Salii.
4. Luperci, juxta illud Virgilii lib. 8.
Hinc exultantes Salios nudosq; Lupercos
Lanigerosq; apices & lapsa ancilia cœlo.

bus, ancile portavit; cum haberet magistratus beneficio, muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui ptæturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis, ac rudibus fiant, Lucretius exclamat,

O 5 stultas hominum mentes, O pectora cæca!
Qualibus in tenebris vitæ, quantisq; periclis
Degitur hoc ævi, quodcunque est! —

Quis hæc ludibria non derideat, qui habeat aliquid sanitatis? cum videat homines velut mente captos ea serio facere; quæ siquis faciat in lusu, nimis lascivus, & ineptus esse videatur.

22. Harum vanitatum apud Romanos auctor, & constitutor Sabinus ille Rex fuit; qui maxime animos hominum rudes, atque imperitos, novis superstitionibus implicavit. quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum Dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat. huc remotis arbitris, se inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu Deæ conjugis ea sacra populo se tradere, quæ acceptissima Diis essent. videlicet astutiam Minois voluit imitari; qui se in antrum Jovis recondebat; & ibi diu moratus, leges tanquam sibi a Jove traditas afferebat, ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque Pontifices

5. Apud Lucretium leg. *miseras.*

6. Qua-

tifices, flamines, salios, augures creavit, Deos per familias descripsit. sic novi populi feroces animos mitigavit, & ad studia pacis a rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret, seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos [6] Cornel. & Bebio Coss. in agro scribæ Petilii sub janiculo arcæ duæ lapideæ sunt repertæ a fossoribus: quarum in altera corpus Numæ fuit; in altera septem Latini libri de jure pontificio; item Græci totidem, de disciplina sapientiæ scripti: quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissolvit. Qua re ad Senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur. ita eos Q. Petilius Prætor Urbis in concione populi concremavit. insipienter id quidem. quid enim profuit, libros esse combustos? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in Senatu non stultissimus. Potuerunt enim & libri aboleri; & res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones: auctoritatem religionum ipsarum, testando minuerunt. Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionum fuit: sic ante Pompilium Faunus in Latio. qui & Saturno avo nefaria sacra constituit: & Picum patrem inter Deos honoravit: & sororem suam [7] Fatuam Faunam,

6. Quadringentis post Numæ obitum annis, uti refert Plutarchus. qui paulo aliter hanc narrat historiam sub finem vitæ N. Pompilii.

7. De qua videsis Macrobium lib. 1. Saturn. cap. 12.

8, Plu-

nam, eamque conjugem consecravit. quam C. Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consuevisset, ut Faunus viris. eandem Varro scribit tantæ pudicitiæ fuisse; ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum suum mas viderit, nec nomen ejus audierit. Iccirco illi mulieres in operto sacrificant; & Bonam deam nominant. & Sex. Clodius in eo libro, quem Græce scripsit, refert Fauni hanc [8] uxorem fuisse: quæ quia contra morem, decusque regium clam vini ollam ebiberat, & ebria facta erat; virgis myrteis a viro usque ad mortem cæsa. postea vero cum eum facti sui pœniteret; & desiderium ejus ferre non posset: divinum illi honorem detulisse. Iccirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulachra Deos putant esse, deridet his verbis:

Terricolas Lamias Fauni, quas Pompiliique
Instituere Numæ; tremit has; hic omnia ponit.
Vt pueri infantes credunt signa omnia ahena
Vivere & esse homines: sic isti omnia ficta
Vera putant; credunt signis cor inesse ahenis.
9 Pergula pictorum. veri nihil: omnia ficta.

Poeta quidem stultos homines infantibus com-

8. Plutarchus eam facit Flavii divinatoris uxorem; Macrobius longe aliter factum narrat, *eam sc. voluntati patris in amorem suum lapsi ob stitisse, ut & virgâ myrteâ ab eo verberaretur; cum desiderio patris nec vino ab eodem pressa cessisset.*

9. Betuleius ex Budæo Pergula est pars domus exporrecta & propendens ejus generis

comparavit: At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulachra homines putant esse, hi Deos. Illos ætas facit putare quod non est; hos stultitia. Illi utique brevi desinunt falli: horum vanitas & durat, & semper crescit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græciam, primusque celebravit in monte Bœotiæ Thebis, ubi Liber natus est proximo. qui cum frequenter citharæ cantu personaret; Citheron appellatus est. Ea sacra etiam nunc Orphica nominantur. in quibus ipse postea dilaceratus, & carptus est. & fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. sed quis ætate præcesserit, dubitari potest. siquidem per eosdem annos Latinus, Priamusq; regnaverunt; item patres eorum Faunus, & Laomedon. quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit. Procedamus igitur ulterius; & quæramus, quis omnino colendorum Deorum primus auctor extitit. Didymus in libris ἐξηγήσεως Πινδαρικῆς ait, Melissea Cretensium regem primum Diis sacrificasse, ac ritus novos, sacrorumque pompas introduxisse. Hujus duas fuisse filias, Amalthæam, & Melissam: quæ Jovem puerum caprino lacte, ac melle nutrierunt. unde poetica illa fabula originem sumpsit; advolasse apes, atque os pueri melle complesse. Melissam vero a patre primam sacerdotem Matri magnæ constitutam. unde adhuc ejusdem

Ma-

generis, quas *salientes* artifices nostri appellant. Sic Apelles perfecta opera proponebat in pergula transeuntibus, atq; post ipsam tabulam latens vitia quæ notarentur, auscultabat.

Matris antiſtites Meliſſæ nuncupantur. Hiſtoria vero ſacra teſtatur, ipſum Jovem, poſtquam rerum potitus eſt, in tantam inſolentiam veniſſe; ut ipſe ſibi fana multis in locis conſtitueret. Nam cum terras circuiret; in quamcunque regionem venerat, reges, principeſve populorum hoſpitio ſibi, & amicitia copulabat: & cum a quoque digrederetur, jubebat ſibi fanum creari hoſpitis ſui nomine; quaſi ita poſſet amicitiæ, & fœderis memoria conſervari. Sic conſtituta ſunt templa Jovi [10] Atabyrio, Jovi [11] Labradeo. Atabyrius enim & Labradeus hoſpites ejus, atque adjutores in bello fuerunt. Item Jovi [12] Laprio, Jovi Molioni, Jovi [13] Caſſio, & quæ ſunt in eundem modum. quod ille aſtutiſſime excogitavit; ut & ſibi honorem divinum, & hoſpitibus ſuis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi; & huic imperio ejus libenter obſequebantur; & nominis ſui gratia ritus annuos, & feſta celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas; cum conditæ urbi, Aceſtæ hoſpitis nomen impoſuit; ut eam poſtmodum lætus, ac libens Aceſtes diligeret, augeret, ordinaret. Hoc

10. Strabo lib. 14. de Rhodo Εἶθ' Ἀταβυρις ὄρος τῶν ἐνταῦθα ὑψηλότατον ἐν ᾧ ἱερὸν Διὸς Ἀταβυρίου

11. Strabo. Labrandenus. Labranda autem vicus eſt in monte Cariæ. Iſæus ex Æliano aliam tradit hujus nominis rationem. *Labradeus Jupiter dictus eſt, quod permultum pluiſſet.* Videſis Cœlium Rhod. lib. 6. c. 10. qui aliam etiam Etymologiam affert.

12. Betuleius Elaphrum intelligit, quem in Creta cultum fuiſſe apud Heſychium legitur.

13. M. S. C. C C. *Caſio.* A Peluſio, inquit, *Caſius* mons eſt & delubrum Jovis *Caſii.* cap. 47.

14. Sc.

Hoc modo religionem cultus ſui, per orbem terræ Jupiter ſeminavit; & exemplum cæteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Meliſſeo, ſicut Didymus, colendorum Deorum ritus effluxit; ſive ab ipſo quoque Jove, ut Euhemerus tradit: de tempore tamen conſtat, quando Dii coli cœperint. Meliſſeus quidem multum anteceſſit ætate: quippe qui educaverit Jovem [14] nepotem. Et iccirco fieri poteſt, vel ut ante, vel adhuc puero Jove Deos colere inſtituerit, id eſt alumni ſui matrem, & aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux; & patrem Saturnum: & ipſe hoc exemplo, atque inſtituto Jovem ad tantam ſuperbiam provexerit, ut poſtea ſibi divinos honores auderet aſſumere.

23. Nunc quoniam vanarum ſuperſtitionum originem deprehendimus: ſupereſt, ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi, quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Antolicum ſcripto ait, in hiſtoria ſua Thallum dicere, quod [15] Belus, quem

14. Sc. Urani.

15. In temporum ſupputationibus adeò variant Chronologi, ut, ſi eorum rationes ſimul conferrentur, neceſſe tamen fuerit rem in medio relinquere. Rationes à Lactantio ad ſua tempora à Beli imperio ſubductæ, continent annos 1792. Iſæus ſecundùm Glareani Chronologiam, ab excidio Trojano ad tempus in quo hæc ſcripſerit Lactantius, colligit annos 1485. viz.
ab exc. Trojæ ad U.C. 432
ab U.C. ad Ch. natum. 751
à Ch. n. ad Lact. temp. 302
quibus ſi addideris annos 322. annos conficient 1807. ita ut inter hunc & Lactantii calculum ſit diſcrimen duntaxat 15. annorum. Aliam porro viam init Arnobius lib. 2. ſub finem. Latino, Fauno, & Pico qui Saturni eſt filius, Latini avus, annos aſſignat 360
Regno Albano 420
Romæ ætati 1050
Qui omnes an. conf. 1830.

quem Babylonii, & Assyrii colunt, antiquior Trojano bello fuisse invenitur CCCXXII annis: Belum autem Saturno æqualem fuisse; & utrumque uno tempore adolevisse. Quod adeo verum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam & Agamemnon, qui gessit bellum Troicum, Jovis abnepos fuit; & Achilles, Ajaxq; pronepotes; & Ulysses eodem gradu proximus fuit: Priamus quidem longa serie. Sed auctores quidam tradunt, Dardanum, & Jasium Coriti filios fuisse, non Jovis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepotem suum habere potuisset. Ita parentibus illorum, quos supra nominavi, si congruenter annos dividas, numerus consentiet.

Ab

Ergo ab Jove, inquit, *qui frater est Pici, quique pater est reliquorum & minorum Deorum, anni ad hæc tempora prope millia duo sunt, aut pleni, ut largiamur ætati.* Pererius à Belo ad excidium Trojæ annos numerat plus minus nongentos. Qui calculus cæteros omnes immane quantum excedit. Nam Coquio notante ad lib. 4. cap. 6. de Civitate Dei, Josephus tradit lib. 1. antiq. Jud. vivente Abrahamo Asiæ imperium fuisse penes Assyrios, idemque circa Hezechiæ tempora eversum. Si quis vero ab ortu Abrahæ ad primordia usque Hezechiæ juxta sacram Chronologiam tempora percenseat, comperiet annos 1275. quibus si addantur 42 anni regis Nini ante ortum Abrahæ, colligetur ex sententia Josephi Imperium Assyriorum durasse annis 1317. Augustinus lib. 16. c. 17. scribit regnum Assyriorum incœpisse 1240. annis ante Romam, desiisse verò eodem fere tempore quo condita est Roma. Quibus addendi sunt 80 anni, quippe quòd tempus ab ortu Abrahæ ad initium regni Hezechiæ annos complectatur 1280. cui computo accedere debent anni 40, quibus ante ortum Abrahæ Ninus regnavit. Cum itaque Pererius ponat annos 900 inter Belum, Trojamque captam, exurget iste calculus ad annos 2370, atque adeo priores duos longo intervallo superabit. Lactantianum annis 578, Glareani computum 563.

ANA-

Ab excidio autem Trojanæ urbis colliguntur anni MCCCCLXX. [16] Ex hac temporum ratione manifeſtum eſt, ante annos non amplius quam MDCCC. natum eſſe Saturnum, qui & ſator omnium Deorum fuit. Non ergo iſti glorientur ſacrorum vetuſtate: quorum & origo, & ratio, & tempora deprehenſa ſunt. Reſtant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falſas plurimum valent. Sed jam finem facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim plenius ſunt exequenda; ut omnibus refutatis, quæ veritati videntur obſtare; homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram poſſimus imbuere. Primus autem ſapientiæ gradus eſt, falſa intelligere, ſecundus, vera cognoſcere. Ergo apud quem hæc prima inſtitutio noſtra profecerit, qua falſa deteximus; excitabitur ad veri cognitionem. qua nulla eſt homini jucundior voluptas: & erit jam ſapientia cœleſtis diſciplinæ dignus, qui ad cognoſcenda cætera libens, ac paratus acceſſerit.

16. Cum jam ſtatim ſupputationum dividuas, quas ſecum conciliare non poſſumus, ob oculos tamen poſuerim, deprehendet lector Pererii calculum proxime accedere tum ad Joſephi, tum D. Auguſt. computum. Ponantur enim ſec. Aug. 1320. anni à Belo ad U. C. ab U. C. ad. Ch. N. ſecund. Glareani calculum 751. & exinde ad Lactantii tempora 302. ternario tantùm excedet Pererii computum, qui tamen Pererii computus Joſepho ad amuſſim reſpondet.

Analysis Libri Secundi, qui inscribitur

De Origine Erroris.

PARTES Libri duæ sunt, Prima de vanitate religionis Deorum, Altera de origine Erroris.

Vanas esse religiones Deorum probat:

Primo, quia contra conscientiam suscipiantur. Cum etiam illi in calamitatibus ad Deum unum confugiunt, qui rebus ex sententia fluentibus alacres ad Deorum templa currunt.

Secundo, quia non sunt rationis humanæ: nam curvant cœleste animal ad veneranda terrena. Status rectus homini & vultus sublimis datus est, ut sursum aspiciat, non deorsum, *Cap. primo.*

Tertio, quia simulacra colunt, quæ aut sunt signa Deorum mortuorum, aut absentium, aut præsentium. Si mortuorum, stulte colunt. Si absentium, colendi Dii non sunt, si nec vident, quæ facimus, nec audiunt, quæ precamur. Si præsentium, quia Dii absentes esse non possunt, supervacua sunt simulachra. Præterea Dei in æternum viventis vivum & sensibile debet esse simulacrum. At illorum simulacra omni sensu carent. Homo est simulacrorum quasi parens. Itaq; melior qui facit, quam illa, quæ facta sunt. In simulacro non est aliquid hominis præter umbram. Ergo multò minus aliquid Dei: *Cap.* 2. his subjicitur gravis dehortatio à simulacrorum cultu, *usque ad finem 2 Cap.* & reprehensio Ciceronis, qui cum intellexerit religionum vanitatem: tamen nec alios ab ea abducere, nec ipse eam relinquere voluit, *Cap.* 3.

Rursum simulacra nullam majestatem habere asserit.

Quòd fuerint in homunculi potestate.
Quòd frangi, cremari, perire possint.
Quòd semetipsa tueri non possint.
Quòd cum violantur, inulta sint, nisi à colentibus vindicentur.
Quòd oculis sint subjecta, ac proinde non immortalia, itaque frustrà ipsis offerri munera.
Meritò Dionysium Siciliæ tyrannum Deos tales contemsisse, spoliâsse, illusisse, idque impune.
C. Verrem impune tot sacrilegia commisisse, *Cap.* 4.

Quarto, quia præferunt Deo & parenti opera Dei, non solum Barbari, sed etiam, Stoici philosophi, qui omnia cœlestia,

cœlestia, quæ moventur, in Deorum numero censent: quos non tantum veritate, sed etiam verbis ipsorum revincit, *Cap. 5. toto.*

Quinto, quia Solis, Lunæ, ignis, aquæ, &c. simulacra humanum in modum formant, consecrantque iis manubias & rapinas suas: existimantes Deum amare, quicquid ipsi concupiscunt, *Cap. 6.*

Objectio. *At ii ipsi Dii majestatem suam sæpe ostendunt prodigiis & somniis: & auguriis & oraculis. (Hic enumerantur multa miracula Deorum) Cap. 7.*

Ut causam horum miraculorum exponat, altius Lactantius narrationem orditur ab ipsa scilicet creatione rerum, de qua incipit disserere, *Cap.* 8. in quo refutat errores Philosophorum de mundo & ejus fabricatore Deo. Deinde persequitur historiam creationis, *Cap.* 9. 10. 11. 12. immiscens identidem disputatiunculas cum philosophis, quæ ad creationem pertinent. Tertiò diluvii historiam attingit, & originem errorum à Chami Hebræorumque defectione deducit, *Cap.* 13.

Quartò, crescente hominum malitiâ, Deum scribit misisse Angelos ad tutelam generis humani in terram: quos cum pellexisset Diabolus ad vitia, & mulierum congressibus inquinâsset, fecisse eos Diabolum suos satellites. qui autem ex his fuerunt prognati, eos neque Angelos, neque homines fuisse: atque ita duo facta esse genera Dæmonum, unum cœleste, alterum terrenum. Atque hos esse immundos spiritus, malorum, quæ geruntur, autores: qui insidiis, dolis, erroribus omnia complent, qui insinuant se corporibus hominum, *Cap.* 14. nocere tamen nemini possunt: nisi quem habent in sua potestate, *cap.* 15. Eorum inventa esse Astrologiam, aruspicinam, augurationem, oracula, necromantiam, artem magicam. Hos conari homines à cultura & notitia veræ majestatis avertere. Inde esse miracula, quæ *cap.* 7. commemorata sint: Nam cum dispositiones Dei præsentiant (inquit porrò Lactantius) quippe qui ministri ejus fuerunt: interponunt se in his rebus ut quæcunque à Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur. & quoties alicui populo, vel orbi secundum Dei statum boni quid impendet: illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur: si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur.

Objectio: *Cur ergo Deus hoc fieri patitur?*

Respons. Ut mala cum bonis pugnent: ut vitia sint adversa virtutibus: ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret.

Atque hactenus hæc disputatio: quam altera parte, *cap.* 17 Lactantius repetit, sed generatim: cui subjungit gravem

gravem dehortationem à religionibus Deorum, simulacrisque, *cap.* 18. & quid hactenus tractarit, quod scilicet inveteratos errores depulerit, quidque porro tractaturus sit, exponit, *cap. ult.* 19.

ALTERA libri hujus pars est de origine erroris, quæ non conjunctim, sed sparsim hoc libro traditur. Differit autem de origine errorum in specie primum, deinde in genere. In specie de origine errorum in religione Romanorum: quod Romulo urbem condente & pessimos quosque in urbem suam admittente, ex iis in senatum legerit eos, qui ætate alios anteibant, & patres appellarit. & hos patres ac pellitos senes decreta tulisse de religione, quibus nunc Romani serviant. Hortatur ergo, mutent animum: quia nemo, cum viverent, affinitate illos pastores dignos judicasset, *cap.* 6. Deinde quia oporteat in ea re maxime, in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque judicio ac propriis sensibus niti ad investigandam ac perpendendam veritatem, *cap.* 7.

In genere omnium errorum duas esse causas dicit: defectionem Chami & posteritatis pii Noæ à Deo, *cap.* 13. & insidias Diaboli, *cap.* 15. *Scultetus.*

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI

Divinarum Institutionum

LIBER SECUNDUS, DE ORIGINE ERRORIS.

QUanquam primo libro religiones Deorum falsas esse monstraverim; quod ii, quorum varios, dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasione suscepit, mortales fuerint; functique vita, divinæ necessitati morte concesserint: tamen nequa dubitatio relinquatur; hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum; causasque omnes explicabit, quibus decepti homines, & primitus Deos esse crediderunt, & postmodum inveterata persuasione in susceptis pravissime religionibus perseverarunt. Gestio enim [1] Constantine Imperator [2] convictis manibus, & hominum impia vanitate detecta, singularis Dei asserere majestatem, suscipiens utilius, & majus officium

1. DUO hæc verba omittit M.S. C.C.C.

2. M. S. Ball. *conjunctis*. cui altera lectio præferenda est, utpote, quòd Lactantius per [*convictis manibus*] nihil aliud innuere videatur, quàm, *profligatis Gentilium Diis*.

3. Epicuræi

cium revocandi homines a pravis itineribus, & in gratiam ſecum ipſos reducendi, ne ſe (ut 3 quidam philoſophi faciunt) tantopere deſpiciant; neve ſe infirmos, & ſupervacuos, 4 & fruſtra omnino natos putent. Quæ opinio pleroſque ad vitia compellit. Nam dum exiſtimant, nulli Deo nos eſſe curæ; aut poſt mortem nihil 5 eſſe futuros, totos ſe libidinibus addicunt: & dum licere ſibi putant, hauriendis voluptatibus ſitienter incumbunt. per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt. ignorant enim, quæ ſit hominis ratio. quam ſi tenere vellent: in primis Deum ſuum agnoſcerent; virtutem, juſtitiamque ſequerentur; terrenis figmentis animas ſuas non 6 ſubſternerent; mortiferas libidinum voluptates non appeterent: denique ſeipſos magni æſtimarent; atque intelligerent, plus eſſe in homine, quam videtur, cujus vim, conditionemque non aliter poſſe retineri; niſi cultum verì parentis ſui, depoſita pravitate, ſuſceperint. Equidem, ſicut oportet, de ſumma rerum ſæpe numero cogitans, admirari ſoleo majeſtatem Dei ſingularis, quæ continet, regitque omnia, in tantam veniſſe oblivionem; ut quæ ſola coli debeat, ſola potiſſimum negligatur: homines autem ipſos ad tantam cæcitatem eſſe deductos; ut vero, ac vivo Deo mortuos præferant: terrenos autem, in terraque ſepultos, ei præponant, qui

fun-

3 Epicuræi ſc.
4 Betuleii codex leg. *& nihili & fruſtra.* cui lect. aſtipulatur M. S. C. C. C.
5. M. S. C. C. C. omittit [*eſſe*.]
6 M. S. C. C. C. leg. *ſuſtinerent.*

7. M.

fundator ipsius fuit. Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. cum vero ipsos Deorum cultores sæpe videamus Deum & confiteri, & prædicare: quam sibi veniam sperare possint impietatis suæ? qui non agnoscunt cultum ejus, quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Nam & cum jurant; & cum optant; & cum gratias agunt: non Jovem, aut Deos multos; sed Deum nominant: adeo ipsa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit. quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur; cum beneficiis ejus fruentes, honorem dare divinæ indulgentiæ deberent. At vero, si qua necessitas gravis presserit: tunc Deum recordantur. si belli terror infremuerit; si morborum pestifera vis incubuerit; si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit; si sæva tempestas, si grando ingruerit: ad Deum confugiunt; a Deo petitur auxilium; Deus, ut subveniat, oratur. siquis in mari vento sæviente jactatur: hunc invocat. siquis aliqua vi afflictatur: hunc protinus implorat. siquis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit: Deum solum obtestatur; & per ejus divinum, atque unicum 7 numen hominum sibi misericordiam quærit. Nunquam igitur Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt. Postquam metus deseruit; & pericula recesserunt:

7. M.S. C.C.C. & Ball. *nomen.*

 8. Codex

ſerunt: tum vero alacres ad Deorum templa concurrunt; his litant; his ſacrificant; hos coronant. Deo autem, quem in ipſa neceſſitate imploraverant; ne verbo quidem gratias agunt. adeo ex rerum proſperitate luxuria; ex luxuria vero, ut vitia omnia, ſic impietas adverſus Deum naſcitur. Quanam iſtud ex cauſa fieri putemus? niſi eſſe aliquam perverſam poteſtatem, quæ veritatis ſit ſemper inimica; quæ humanis erroribus gaudeat; cui unicum, ac perpetuum ſit opus, offundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne lucem videant, ne denique in cœlum aſpiciant, ac naturam corporis ſui ſervent, cujus originem ſuo loco narrabimus, nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum ſpectent, quia rationem, ac ſapientiam non acceperunt; nobis autem ſtatus rectus, ſublimis vultus ab artifice Deo datus ſit: apparet, iſtas religiones Deorum non eſſe rationis humanæ; quia curvant cœleſte animal ad veneranda terrena. Parens enim noſter ille unus & ſolus, cum fingeret hominem, i. e. animal intelligens, & rationis capax: [8] eum vero ex humo ſublevatum, ad contemplationem ſui artificis erexit. quod optime ingenioſus poeta ſignavit:

Pronaq; cum ſpectent animalia cætera terram:
Os homini ſublime dedit; cœlumque videre
Juſſit

8. Codex Betuleii. *Enimvero ex humo ſublevavit, & ad* &c. quam lectionem tanquam abſurdam rejicit Gallæus, *quaſi ideo homo animal eſſet rationis capax, quod eum Deus ex humo formaverit.* Hoc enim cum cæteris quibuſcunque animantibus commune habet.

9 Iſtus

Jussit, & erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc utique ἄνθρωπον Græci appellarunt, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renuntiant, seq; hominum nomine abdicant, qui non sursum aspiciunt, sed deorsum. nisi forte idipsum, quod recti sumus, sine causa homini attritum putant. spectare nos cœlum Deus voluit, utique non frustra. nam & aves, & ex mutis pene omnia cœlum vident: sed nobis proprie datum est, cœlum rigidis, ac stantibus intueri; ut religionem ibi quæramus; ut Deum, cujus sedes illa est, quem oculis non possumus, animo contemplemur. quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ sunt terrena, veneratur. est autem pravissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale: ipsum vero animum, qui est æternus, humilem fieri: cum figura & status nihil aliud significent, nisi mentem hominis eo spectare oportere, quo vultum, & animum tam rectum esse debere, quam corpus; 9 ne id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines & nominis sui, & rationis obliti, oculos suos ab alto dejiciunt, soloque defigunt; atque timent opera digitorum suorum: quasi quicquam esse possit artifice suo majus.

2. Quæ igitur amentia est, aut ea fingere, quæ ipsi postmodum timeant; aut timere, quæ finxerint? 10 Non ipsa, inquiunt, timemus,

9. Isæus legit [*ut*.] quam lectionem retinet *Betuleii* codex, neque aliter sane contextus sibi constare potest.

10. Solenne hoc est Pontificiorum non minus quàm Gentilium κρησφύγετον, quod ut tueatur Isæus multum laborat, & nescio quibus Conciliis, Patrum testimoniis, miraculis,

mus, ſed eos, ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus conſecrata ſunt. Nempe ideo timetis quod eos eſſe in cœlo arbitramini. neque enim, ſi Dii ſunt, aliter fieri poteſt. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis? & advocatis Deorum nominibus, in aperto ſacrificia celebratis? Cur ad parietes, & ligna, & lapides potiſſimum, quam illo ſpectatis, ubi eos eſſe creditis? Quid ſibi [11] templa? quid [12] aræ volunt? quid denique ipſa ſimulacra: quæ aut mortuorum, aut abſentium monimenta ſunt? Nam omnino fingendarum ſimilitudinum ratio iccirco ab hominibus inventa eſt, ut poſſet eorum memoria retineri, qui vel morte ſubtracti, vel abſentia fuerant ſeparati. Deos igitur in quorum numero ponemus? Si in mortuorum, quis tam ſtultus, ut colat? Si in abſentium: colendi ergo non ſunt: ſi nec vident, quæ facimus; nec audiunt, quæ precamur. Si autem Dii abſentes eſſe non poſſunt, qui quoniam divini ſunt, in quacunque mundi parte fuerint, vident, & audiunt univerſa: ſupervacua ergo ſunt ſimulacra, illis ubique præſentibus; cum ſatis ſit, audientium nomina precibus

miraculis, & id genus figmentis, imaginum cultum propugnat.

11. Non eſt putandum hîc loci à Lactantio interdictum eſſe omnibus ne quem locum cultui divino conſecrarent, ſiquidem *Templorum* nomine ædes tantùm ſignificet Diis Gentilium ſacras, cum Chriſtiani adeò illud verbum horrerent, ut locum in quo ad res ſacras peragendas convenerint, *Eccleſiæ* ſolùm aut *Conventiculi* nomine ſignarent.

12. Nempe in quibus ſacrificia Diis fieri conſuêrunt. aliàs enim Chriſtianis etiam ſua fuiſſe *altaria* ſatis conſtat ex ſacris literis.

13. M.

bus advocare. At enim præsentes nonnisi ad imagines suas adsunt. Ita plane: quemadmodum vulgus existimat mortuorum animas circa tumulos, & corporum suorum reliquias oberrare, Sed tamen postquam Deus ille præsto esse cœpit; jam simulacro ejus opus non est. Quæro enim siquis imaginem hominis peregre constituti contempletur sæpius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse videatur, si eo reverso, atque præsente, in contemplanda imagine perseveret; eaque potius, quam ipsius hominis aspectu, frui velit? Minime profecto. [13] Etenim hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest; supervacua futura, cum præsto est: Dei autem, cujus spiritus ac numen ubiq; diffusum, abesse nunquam potest; semper utique imago supervacua est. sed verentur, ne omnis eorum religio inanis sit, & [14] vana, si nihil in præsenti videant, quod adorent: & ideo simulacra constituunt. quæ quia mortuorum sunt imagines: similia mortuis sunt. omni enim sensu carent. Dei autem in æternum viventis vivum, & sensibile debet esse simulacrum. quod si a similitudine id nomen accepit: quomodo possunt ista simulacra Deo similia judicari, quæ [15] nihil sentiunt, nec moventur? Itaque simulacrum Dei non illud est, quod digitis hominum ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; sed ipse homo; quoniam & sentit, & movetur, & multas magnasque

13 M S. C. C. C. & Ball. *& tamen.*

14. M S. C. C. C. *vacua.*

15. M S. Ball. Cott. Bodl. *quæ nec sentiunt.*

nasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, [16] quod si sentire simulacra, & moveri possent; ultro adoratura [17] homines fuissent, a quibus sunt expolita: quæ essent aut incultus, & horridus lapis, aut materia informis, & rudis; nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est; per cujus manus nata sunt; per quem speciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est, qui fecit, quam illa, quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suspicit, aut veretur. quæ fecit, timet, tanquam plus posset esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus. Simulacra, inquit, Deorum venerantur. illis supplicant genu posito; illa adorant; illis per totum assident diem, aut astant; illis stipem jaciunt, victimas cædunt. & cum hæc tantopere suscipiant: fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despicere, statuam adorare; & eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi Deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt; cum ipse, qui fecit ill', non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat; videre; audire; loqui; moveri. Quisquam ne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro Dei, in quo ne hominis quidem quicquam est præter umbram?

16. M. S. Cott. *quod si Deorum simulacra sentire & moveri possent.*

17. M. S. C. C. C. Cott. Bodl. Ball. *ultro adoratum hominem fuissent à quo* &c. quod sequentibus magis respondet.

18. Be-

bram? ſed hæc nemo conſiderat. infecti ſunt enim perſuaſione: ac mentes eorum penitus
18 fucum ſtultitiæ perbiberunt. Adorant ergo inſenſibilia, qui ſentiunt; irrationabilia, qui ſapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cœlo. Juvat ergo, velut in aliqua ſublimi ſpecula conſtitutum, unde univerſi exaudire poſſint; Perſianum illud proclamare,

O curvæ in terras animæ, & cœleſtium inanes.

Cœlum potius intuemini: ad cujus ſpectaculum vos excitavit ille artifex veſter Deus. Ille vobis ſublimem vultum dedit: vos in terram curvamini: vos altas mentes, & ad patrem ſuum cum corporibus ſuis erectas, ad inferiora deprimitis; tanquam vos pœniteat, non quadrupedes eſſe natos. Fas non eſt, cœleſte animal cum terrenis, in terramque vergentibus coæquari. quid vos beneficiis cœleſtibus
19 orbati, pronique in humum veſtra ſponte procumbitis? Humi enim miſeri volutamini; cum deorſum quæritis quod in ſublimi quærere debuiſtis. Nam iſta mortalium digitorum ludicra, & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud ſunt niſi terra, ex qua nata ſunt? quid ergo rebus inferioribus ſubjacetis? quid capitibus veſtris terram ſuperponitis? Cum enim vos terræ ſubmittitis, humilioreſque facitis: ipſi vos ultro

18. Betuleii codex *ſuccum* leg. cui aſtipulantur alii nonnulli ab *Iſæo* citati, qui tamen lectionem hanc retinet tanquam probatiſſimam, eò quòd translatio videatur à coloribus deſumpta quibus panni inficiuntur.

19. M. S. Bodl. & Cott. *orbatis*.

ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis. quia nihil terra inferius & humilius, nisi mors, & inferi. quæ si effugere velletis: subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo. quod iccirco rectum accepistis; quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possetis. Contemnere autem, & calcare terram, nihil aliud est, quam simulacra non adorare; quia de terra ficta sunt: item divitias non concupiscere; voluptates corporis spernere: quia opes & corpus ipsum, cujus hospitio utimur, terra est. Vivum colite, ut vivatis: moriatur enim necesse est, qui se suamque animam mortuis adjudicavit.

3. Sed quid prodest ad vulgus, & ad homines imperitos hoc modo concionari? cum videamus etiam doctos, & prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipsis, quæ damnant, colendis nescio qua pravitate perstare. Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. nam cum multa dixisset, quæ ad eversionem religionum valerent: ait tamen non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. Quid ei facies, qui, cum errare se sentiat, ultro ipse in lapides impingat, ut populus omnis offendat: ipse sibi oculos eruat, ut omnes cæci sint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de seipso, qui alienis accedit erroribus; nec utitur tandem sapientiæ suæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit; sed prudens, & sciens pedem laqueo inserit,

ut

ut ſimul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipſe capiatur? Quin potius, ſi quid tibi Cicero virtutis eſt; experire, populum facere ſapientem. digna res eſt, ubi omnes eloquentiæ tuæ vires exeras. Non enim verendum eſt, ne te in tam bona cauſa deficiat oratio; [20] qui ſæpe etiam malas copioſe, ac fortiter defendiſti. Sed nimirum Socratis carcerem times; ideoque patrocinium veritatis ſuſcipere non audes. At mortem, ut ſapiens, contemnere debuiſti. Et erat quidem multo pulchrius, ut ob bene potius dicta, quam ob maledicta morereris. nec tibi laudis plus Philippicæ afferre potuerunt, quam diſcuſſus error humani generis, & mentes hominum ad ſanitatem tua diſputatione revocatæ. ſed concedamus timiditati: quæ in ſapiente eſſe non debet. Quid ergo ipſe in eodem verſaris errore? Video te terrena, & manufacta venerari. vana eſſe intelligis, & tamen eadem facis, quæ faciunt ipſi, quos ipſe ſtultiſſimos confiteris. Quid igitur profuit, vidiſſe te veritatem, quam nec defenſurus eſſes, nec ſecuturus? Si libenter errant etiam ii, qui errare ſe ſentiunt: quanto magis vulgus indoctum? quod pompis inanibus gaudet; animiſque puerilibus ſpectat omnia; oblectatur frivolis; & ſpecie ſimulacrorum capitur; nec ponderare ſecum unamquamque rem poteſt; ut intelligat, nihil colendum eſſe, quod oculis mortalibus cernitur; quia neceſſe eſt, mortale ſit. Nec mirandum eſt, ſi Deum

20. M. S. C. C. C. *quia*.

 21. Hic

Deum non videant; cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. [21] Hoc enim, quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est: cujus qualitas, & figura, non ex lineamentis vasculi, quo continetur, sed ex factis, & moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulacra; corpora sunt [22] hominibus carentia; quia se corporalibus [23] dederunt; nec vident plus aliquid mente, quam corpore; cum sit animi officium, ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus, ac poeta graviter accusat, tanquam humiles, & abjectos, qui contra naturæ suæ rationem ad veneranda terrena se prosternant. ait enim,

[24] *Et faciunt animos humiles formidine Divûm,*
Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hoc diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum; quia Dii humana non curent.
Denique alio loco religiones Deorum, & cultus, inane esse officium confitetur:

[25] *Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri*
Vertier ad lapidem, atq; omnes accedere ad aras,
Nec procumbere humi prostratum, & pandere palmas

Ante

21. Hic Platonem secutus est Lactantius, qui totam hominis essentiam posuit in anima intellectiva, & in Alcibiade diserte inquit: ἡμεῖς ἐσμὲν ψυχὴ, ζῶον ἀθάνατον ἐν θνητῷ κατειργμένον φρουρᾷ.

22. Quæ vox idem sonat quod *animabus*, in hac Platonicorum sententia.

23. M. S. Bodl. Cott. *dediderunt*.

24. lib. sexto.

25. lib. quinto.

26. M.

Ante Deûm delubra, nec aras sanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

Quæ profecto si cassa sunt: non oportet sublimes, & excelsos animos 26 advocari, atq; in terram premi, sed nihil aliud, quam cœlestia cogitare. Impugnatæ sunt ergo a prudentioribus falsæ religiones; quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta vera; quia qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tanquam nulla esset omnino, quia veram non poterant invenire. & eo modo inciderunt in errorem multo majorem, quam illi, qui falsam tenebant. Nam isti fragilium cultores, quamvis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus, atq; terrenis: aliquid tamen sapientiæ retinent; & habere veniam possunt; quia summum hominis officium, etsi non re ipsa, tamen proposito tenent. siquidem hominum, atque mutorum vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. Hi vero quanto fuerunt sapientiores; quod intellexerunt falsæ religionis errorem: tanto facti sunt stultiores; quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est, de alienis judicare, quam de suis: dum aliorum præcipitium vident; non prospexerunt, quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte & summa stultitia invenitur, & 27 odor quidam sapientiæ: ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiores, illos ne, qui falsam religionem

nem

26. M.S. C.C.C. Cott. Bodl. *avocari.*

27. *Vestigium quoddam.*

28. Po-

nem suscipiunt; an eos, qui nullam. Sed (ut dixi) venia concedi posset imperitis, & qui se non esse sapientes fateantur: his vero non potest, qui sapientiam professi, stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare [28] debuisse, ut veritatem per seipsos invenirent. quod fieri ego non posse confiteor. sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare potuerunt. Facerent enim prudentius, si & intelligerent esse aliquam religionem; & falsis impugnatis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera esset, ab hominibus non teneri. Sed moverit eos fortasse illud; quod siqua vera esset religio, exereret se, ac vindicaret; nec pateretur esse aliud quicquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, & quemadmodum religio vera opprimeretur. quod est [29] divini sacramenti, & cœlestis arcani. Id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est: imperiti, & insipientes falsas religiones pro veris habent; quia neque veram sciunt, neque falsam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram nesciunt; aut in iis,

28. *Potuisse*. Bodl.

29. Beruleius ad hunc locum dicit *sacramentum* non significare prout hic à Lactantio usurpatur. sacræ rei signum, aut Ecclesiæ ceremoniam, sed idem plane sonare quod Græcorum μυστήριον. quæ interpretatio utcunque non incongrua videri possit, non est tamen cur à nativa vocis significatione vel tantillum deflectamus, si modo sibi sensus constiterit. quidni enim illud hic loci innuat Lactan. *eos solum qui Christianæ religioni initiati quasi sacramento dixerunt, ejusmodi eventuum rationes perspectas habere divinæ revelationis beneficio, in quibus vestigandis frustra hactenus laboraverint Ethnici.*

30. Ex

iis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur: aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem: cum id ipsum maximi sit erroris, vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non potest, itaque multi philosophorum, religiones (ut docui) sustulerunt. verum autem scire, divinæ est sapientiæ. Homo autem per seipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo. Ita philosophi, quod summum fuit humanæ sapientiæ, assecuti sunt, ut intelligerent, quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent, quid sit. Nota Ciceronis vox est: Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. Quod quia vires humanæ conditionis excedit: ejus officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit Deus scientiam veritatis. cui explicandæ quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut cœpimus, detegamus.

4. Quid igitur majestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? iccirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, scamnum faceretne Priapum,
Maluit esse Deum. Deus inde ego, furum, aviumque
Maxima formido.

30 Quis

30 Quis non ſit tanto hoc cuſtode ſecurus? Fures enim tam ſtulti ſunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipſæ, quas terrore falcis, aut inguinis abigi exiſtimant, ſimulacris fabrefactis, id eſt, hominum plane ſimilibus, inſideant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut ſatyrici carminis ſcriptor, deriſit hominum vanitatem. Verum ii, qui faciunt, ſeriam ſe facere rem opinantur. Deniq; poeta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc ſolum non poetice, ſed aniliter deſipuit; cum in illis emendatiſſimis libris etiam fieri hoc jubet:

Et cuſtos furum, atq; avium cum falce ſaligna,
Helleſpontiaci ſervet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta. frangi enim, cremari poſſunt, ac perire. nam & tectis vetuſtate labentibus ſæpe comminui ſolent: & conſumta incendio, dilabuntur in cinerem: & plerumque (niſi ſua illis magnitudo ſubvenerit, aut cuſtodia diligens ſepſerit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur inſania eſt, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ vanitas, aliquam ab his ſpectare tutelam, quæ tueri ſemetipſa non poſſunt? Quæ perverſitas, ad eorum præſidia decurrere, quæ ipſa, cum violantur, inulta ſunt, niſi a colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas eſt? ubi nulla vis adhiberi poteſt religioni; ubi nihil, quod violari poſſit apparet; ubi ſacrilegium fieri non poteſt. Quic-

30. Ex impreſſis pleriſque poſſet quis conjicere hemiſtichium hoc Horatianum eſſe, cùm tamen proſa ſit ipſius Lactantii ironice loquentis. *Iſæus.*

31. Neq

Quicquid autem oculis, manibusque subjectum est: id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis Deos excolunt, & exornant; quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum munerum nihil sentientibus? an ille, qui mortuis? pari enim ratione defunctorum corpora odoribus, ac pretiosis vestibus illita, & convoluta humi condunt; qua Deos honorant: qui neque, cum fierent, sentiebant; neque, cum coluntur, sciunt. nec enim sensum consecratione sumpserunt. [31] Non placet Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuum putanti, esse inter religiones, quod non sanctitatis, sed avaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est Deo, quem recte colas, inferre pro munere,

Compositum jus, fasq; animi, sanctosq; recessus
Mentis, & incoctum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridiculum subdidit: hoc esse aurum in templis, quod sint Veneri donatæ a virgine [32] pupæ. quas ille ob minutiem fortasse contemserit. Non videbat enim, simulacra ipsa, & effigies Deorum, Polycleti, & Euphranoris, & Phi-

31. Neque Alexandro Severo, qui in templis nunquam præter quatuor aut quinque argenti libras, at auri ne guttulam quidem aut bracteolam posuit, susurrans versum Persii,

—in sacris quid facit aurum.

32. Pupæ à virginibus pubertatem consecutis aut nupturis Veneri solitæ dicari ut ab Ephebis *bullæ*, quia in omni mutatione insignia vel instrumenta vitæ anteactæ Diis consecrare moris erat. *Casab.*

Phidiæ manu ex auro, atque ebore perfectas, nihil aliud esse, quam grandes pupas, non a virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratas. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus (ut vulgo dicitur) sed semper. Verum hoc interest, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus pupis, & unguenta, & thura, & odores inferunt; his opimas, & pingues hostias immolant: quibus est quidem os, sed carens officio dentium: his [33] peplos, & indumenta pretiosa: quibus usus velaminis nullus est: his aurum, & argentum consecrant: quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt. Nec immerito Dionysius Siciliæ tyrannus post victoriam Græcia potitus, Deos tales contempsit, spoliavit, illusit. siquidem sacrilegia sua jocularibus etiam dictis prosequebatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxit; laneum jussit imponi, dicens, æstate grave esse aureum, hyeme frigidum, laneum vero utriq; tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æsculapio, incongruens, & iniquum esse ait, cum Apollo pater ejus imberbis esset adhuc, ac levis; priorem filium, quam patrem, barbatum videri. Item pateras, & exuvias, & parva quædam sigilla, quæ simulacrorum protentis manibus tenebantur, detra-

33. Οἱ μὲν τεχνῖται, inquit Philo in expl. Decal. πολλάκις ἄποροι καὶ ἄδοξοι καταγεγηράκασιν ἀτυχίαις ἐπαλλήλοις συναποθανόντες. τὰ δὲ τεχνιτευθέντα πορφύρᾳ καὶ χρυσῷ καὶ ταῖς ἄλλαις πολυτελείαις ἃς πλοῦτος χορηγεῖ σεμνοποιοῦνται.

34. Codex

trahebat; & accipere se illa, non auferre dicebat. perquam enim stultum esse, & ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. hæc ille fecit impune; quia rex, & victor fuit. quin etiam secuta est eum solita felicitas. vixit enim usque ad senectutem; regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit Deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quispiam tale quid commiserit: huic præsto sunt flagella, ignes, eculei, cruces, & quicquid excogitare iratis, & furentibus licet. Sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio: ipsi de Deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis potissimum non relinquant ulciscendi sui locum; si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur: & sæviunt non tam ira, quam metu; ne si Deorum injuriam non vendicaverint, 34 ipsos expetant pœnæ, incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi Deos putent ob aliena scelera, qui ipsis, a quibus violati, spoliatique sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt: potest id vel casu accidisse: quod aliquando, non semper. Sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, ostendam. Nunc interim quæro, cur illi tot, & tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverunt;

34. Codex Bononiensis, referente Isæo, leg. *in ipsos expetant pœnæ*, quam lectionem ratam velit Isæus, si *pœnas* pro *pœnæ* scriptum fuisset.

verunt; qui non furtim, sed palam Deos ludibrio habuit. Cur hunc tam potentem sacrilegum a templis, a ceremoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis, prospere navigavit? quod joco ipse testatus est (ut solebat.) Videtis ne, inquit comitibus suis naufragium timentibus, quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis Diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse a Platone didicerat, Deos nihil esse. Quid C. Verres? quem Tullius accusator ejus eidem Dionysio, & Phalaridi, & tyrannis omnibus comparat. nonne omnem Siciliam compilavit, sublatis Deorum simulacris, ornamentisque fanorum? Otiosum est persequi singula. unum libet commemorare, in quo accusator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis, & corporis deploravit, de Cerere [35] Catanensi, vel [36] Ennensi. quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus secreta penetralia, viris nefas esset: alterius antiquitas tanta, ut omnes historiæ loquantur, ipsam Deam fruges in Ennæ solo primum reperisse: filiamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Deniq; Gracchanis temporibus turbata republica & seditionibus, & ostentis, cum repertum esset in carminibus Sibyllinis, antiquissimam Cererem debere placari; legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres vel religiosissima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat;

35. M. S. Bodl. *Catinensi*, dicitur etiam à Pomponio Mela, *Catina*.

36. Fama[?]m, *inquit idem*, habet ob Cereris templum Enna.

37. Videsis

cebat; vel antiquiſſima, quam S.P.Q.R. ſacrificiis, doniſque placaverat: ex arcanis, & vetuſtis penetralibus, a [37] C. Verre immiſſis latronibus ſervis, impune ſublata eſt. Idem vero, cum affirmaret, ſe a Siculis, ut cauſam provinciæ ſuſciperet, oratum, his verbis uſus eſt: Seſe jam ne Deos quidem in ſuis urbibus, ad quos confugerent, habere; quod eorum ſimulacra ſanctiſſima C. Verres ex delubris religioſiſſimis ſuſtuliſſet: quaſi vero ſi Verres ex urbibus, delubriſque ſuſtulerat, de cœlo quoque ſuſtuliſſet. Unde apparet, iſtos Deos nihil habere in ſe amplius, quam materiam, de qua ſunt fabricati. Nec immerito ad te M. Tulli, hoc eſt, ad hominem, Siculi confugerunt; quoniam triennio ſunt experti, Deos illos nihil valere. eſſent enim ſtultiſſimi, ſi ad eos ob defendendas injurias hominum confugiſſent, qui C. Verri nec pro ſeipſis irati eſſe poterant. At enim Verres ob hæc facinora [38] damnatus eſt. Non ergo Dii vindicaverunt, ſed Ciceronis induſtria: qua vel defenſores ejus oppreſſit, vel gratiæ reſtitit. Quid, quod apud ipſum Verrem non fuit illa damnatio, ſed vacatio? ut quemadmodum Dionyſio Deorum ſpolia geſtanti, Dii immortales bonam dederant navigationem: ſic etiam Verri bonam quietem tribuiſſe videantur; in qua ſacrilegiis ſuis tranquille frui poſſet. Nam frementibus poſtea civilibus bellis, ſub obtentu damnationis ab omni periculo, & metu remotus, aliorum graves caſus, & miſerabiles exi-

37. Videſis Sextam Ciceronis contra Verrem.

38. καταδικασθεὶς ἑβδομήκοντα πέντε μυριάδων. Plutarch.

tus audiebat: & qui cecidisse solus [39] omnibus stantibus videbatur; is vero universis cadentibus solus stetit; donec illum & opibus sacrilegio partis, & vita satiatum, ac senectute confectum [40] proscriptio triumviralis auferret, eadem sc. quæ Tullium violatæ Deorum majestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; Diis videlicet providentibus, ut sacrilegus, ac prædo ille religionum suarum non ante moreretur, quam solatium de ultione cœpisset.

5. Quanto igitur [41] rectius est, omissis insensibilibus, & vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio est Dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui cœlum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum, ac singulare lumen, in argumentum suæ unicæ majestatis accendit; terris autem maria circumfundi; flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Jussit & extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Jupiter fecit, qui [42] ante annos mille septingentos natus; sed idem:

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus. [43] cujus principium, quoniam

39. M.C.C. legit *universis*.

40. De qua consulendi sunt Florus lib 4 cap. 5. Plutarchus in Antonio. Eutropius lib. 7. ubi tamen nulla fit Verris mentio, quantum observavit Betuleius.

41. Cott. *rectius & honestius est.*

42. M.S.C.C.C. *post.*

43 Bod. *Cujus principium quidem non potest comprehendi, nec*

niam non potest comprehendi; ne quæri debet quidem. Satis est homini ad plenam, perfectamque prudentiam; si Deum esse intelligat. cujus intelligentiæ vis, & summa hæc est; ut suspiciat, & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis, obtusique cordis, elementa, quæ & facta sunt, & carent sensu, tanquam Deos adorant. qui cum Dei opera mirarentur, id est cœlum cum luminibus variis, terram cum campis & montibus, maria cum fluminibus, & stagnis, & fontibus: earum rerum admiratione obstupefacti, & ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari, & colere cœperunt; nec unquam intelligere quiverunt, quanto major, quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. quæ cum videant divinis legibus obsequentia, commodis, atque usibus 44 hominum perpetua necessitate famulari: tamen illa Deos existimant esse, ingrati adversus beneficia divina, qui Deo & patri indulgentissimo sua sibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia cœlestia, quæ moventur, in Deorum numero habenda esse censeant. siquidem 45 Lucillus Stoicus apud Ciceronem sic loquitur: Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni

nec quæri debet.

44. M S. C. C. C. leg. *humanis.*

45. 2 de Natura Deorum. Bod. & Cott. *Lucillius.* Codex Betuleii, *Lucilius.*

46. Bodl.

ni æternitate convenientiam temporum, non poſſum intelligere ſine mente, ratione, conſilio. quæ cum in ſideribus eſſe videamus: non poſſumus ea ipſa non in Deorum numero reponere. Item paulo ſuperius: Reſtat, inquit, ut motus aſtrorum ſit voluntarius. [46] quæ qui videat: non indocte ſolum, verum etiam impie faciat, ſi [47] Deos eſſe neget. Nos vero quidem & conſtanter negamus; ac vos ô Philoſophi non ſolum indoctos, & impios, verum etiam cæcos, ineptos, deliroſque probamus, qui ignorantiam [48] imperitorum vanitate viciſtis. [49] Illi enim Solem & Lunam, vos etiam ſidera Deos putatis. Tradite igitur nobis ſtellarum myſteria; ut aras, & templa ſingulis erigamus; ut ſciamus, quo quamque ritu, quo die colamus; quibus nominibus, quibus precibus advocemus: niſi forte nullo diſcrimine tam innumerabiles, tam minutos Deos acervatim colere debemus. Quid quod argumentum illud, quo colligunt univerſa cœleſtia Deos eſſe, in contrarium valet? nam ſi Deos eſſe iccirco opinantur; quia certos,

&

46. Bodl. *quem.*

47. Divus Auguſtinus lib. 4. de Civitate Dei, ubi ſe accingit ad evertendum phyſicas Stoicorum rationes, Qui quicquid uſpiam oculis occurrit, pro Dei tanquam *Univerſi animæ* particulâ habuerunt. *Si ſint*, inquit, *omnia iſta partes ejus, ſive virtutes ejus ſicut eis videtur quibus placet eum eſſe mundi animum, quæ ſententia velut magnorum multorumque Doctorum eſt. Hæc ſi ita ſint, quod quale ſit, nondum interim quæro, quid perderent ſi unum Deum colerent prudentiore compendio? Quid enim ejus contemneretur cum Ipſe coleretur?* &c. cap. 11.

48. M S. C. C. C. omittit *imperitorum.*

49. Præter Atlantas qui Solem orientem diris excepere, ubi notat ex Plinio Betuleius, ex Strabone Salmaſius ὡς καίοντα καὶ πολεμοῦντα αὐτοῖς.

50. Vide

& rationabiles cursus habent: errant. ex hoc hoc enim apparet Deos non esse; quod exorbitare illis a præstitutis itineribus non licet. Cæterum si Dii essent: huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra. quarum quia liberæ sunt voluntates: huc atque illuc vagantur, ut libuit. & quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius; quia præstitutis legibus, officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum; quos ex ipsa rerum, ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos: existimavit voluntarios esse, tamquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, & quam facilis scientibus. Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt; nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint: immo vero ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum Deus universi artifex sic illa disposuit, sic machinatus est; ut per spatia cœli, divina & admirabili ratione decurrerent ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An [48] Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi, ac figuram potuit machinari, in quo ita solem, ac lunam composuit; ut inæquales motus & cœlestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent: &

48. Vide Claudianum in Epigrammate.

& non modo accessus solis, & recessus, vel incrementa, diminutionesque lunæ, verum etiam stellarum vel 49 inerrantium, vel vagarum dispares cursus orbis ille dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari, & efficere, quæ potuit solertia hominis imitatione simulare? Utrum ne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo ære pictas, effictasque vidisset; suo illa consilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo sideribus ratio, ad peragendos meatus suos apta: sed Dei est illa ratio, qui & fecit, & regit omnia; non ipsorum siderum, quæ moventur. Nam si solem stare voluisset: perpetuus dies utique esset. Item, si motus astra non haberent: quis dubitet, sempiternam noctem fuisse futuram? Sed ut diei, ac noctis vices essent; moveri ea voluit, & tam varie moveri, ut non modo lucis, ac tenebrarum mutuæ vicissitudines fierent, quibus laboris, & quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris, & caloris, ut diversorum temporum vis, ac potestas vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam solertiam divinæ potestatis in machinandis itineribus astrorum, quia philosophi non videbant, animalia esse sidera putaverunt; tanquam pedibus & sponte, non divina ratione procederent. Cur autem 50 excogitaverit il-

la-

49. Quem locum emendavit Betuleius, cùm prius nullo sensu legeretur, *vel errantium vel vagarum*. Eandem retinent lectionem M. S. Oxon. nisi quòd Cott. paulo discrimine leg. *vagantium*.

50. Non παιδιᾶς χάριν, quod. referente Jo. Cantacuzeno, deliravit Mahummedes.

51. Quæ

la Deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium cæca nox tetris, atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque & cœlum simul mira varietate distinxit: & tenebras ipsas multis, minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiæ studere se putant; qui sentit a Deo lumina illa, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta. Is eum librum, quo [51] φαινόμενα breviter comprehendit, his tribus versibus terminavit.

Tot numero, taliq; Deus simulacra figura
Imposuit cœlo: perque atras sparsa tenebras
Clara pruinosæ jussit dare lumina nocti.

Quod si fieri non potest, ut stellæ Dii sint: ergo nec sol quidem, nec luna Dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum, non ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi Dii non sunt: ergo nec cœlum quidem; in quo illa omnia continentur. Simili modo si [52] terra, quam calcamus, quam subigimus [53] ad victum, Deus non est: nec campi quidem, ac montes Dii erunt. sed si hi non sunt: ergo ne tellus quidem universa Deus videri potest. Item si aqua, quæ servit animantibus ad usum bibendi, aut lavandi, Deus non est: nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit,

51. Quæ hodie desiderantur.

52. Assyrii Adad deum deamque Adargatim coluerunt, utroque nomine solem terramque complexi; Ægyptii sub nomine *Isidis*, sec. Macrob. Germani sec. Tacitum *Herthæ* titulo terram colebant.

53. M.S. C.C.C. addit, *&* *colimus*. Sic Cott. uti & infra, pro *bibendi* [vivendi,] pro *colliguntur* [oriuntur]

fluit. si fontes non sunt; ne flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. si flumina quoq; Dii non sunt: ergo & mare, quod ex fluminibus constat, Deus haberi non potest. Quod si neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes sunt, Dii esse possunt: ergo ne mundus quidem totus Deus est; quem iidem ipsi 54 Stoici & animantem, & sapientem esse contendunt, & propterea Deum. in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his, quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim argumentantur: Fieri non posse ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem, qui est sensu præditus: ergo & ipsum sensibilem esse. Item, Sine sensu esse non posse, cujus pars habeat sensum: igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cujus pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem veræ sunt; & sensibile esse, quod sensu præditum gignat; & habere sensum, cujus pars sensu aucta sit: sed assumptiones falsæ, quibus argumenta concludunt. quia neque mundus generat hominem: neque mundi homo pars est. nam hominem a principio idem Deus fecit; qui & mundum: & non est mundi pars homo, sicut corporis membrum. potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, & domus. Atqui ut domus, unius hominis habitaculum est,

54 Quibuscum facit Plato sub finem Timæi, θνητὰ γὰρ καὶ ἀθάνατα ζῷα λαβὼν καὶ συμπληρωθεὶς ὅδε ὁ κόσμος, οὕτω ζῷον ὁρατὸν τὰ ὁρατὰ περιέχον, εἰκὼν τοῦ νοητοῦ θεὸς αἰσθητὸς [εἰκὼν τοῦ νοητοῦ θεοῦ αἰσθητὸς, leg. Marsilio] μέγιστος καὶ ἄριστος, κάλλιστός τε καὶ τελεώτατος, εἷς οὐρανὸς εἷς μονογενὴς ὤν. Betul.

est, & urbs unius populi: sic & mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est, quod incolitur; aliud, quod [55] colit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare: & sensibilem esse mundum, & Deum, argumentorum suorum consequentiam non viderunt. Nam si mundi pars est homo, & sensibilis est mundus, quia homo sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit & mundus, necesse est; nec tantum mortalis, sed etiam omnibus morbis, & passionibus subjectus. Et è contrario, si Deus est mundus, & partes ejus utique immortales sunt: ergo & homo Deus est, quia pars est (ut dicitis) mundi. [56] si homo: ergo jumenta, & pecudes, & cætera genera bestiarum, & avium, & piscium; quoniam & illa eodem modo sentiunt, & mundi partes sunt. At hoc tolerabile est. nam & hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut ranæ, & culices, & formicæ Dii esse videantur; quia & ipsis inest sensus, & partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita, ineptos, & absurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipsi aiunt, Deorum & hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum? ergo nec mundus Deus est; nec animans, si constructus est; animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus sic utique tanquam domus, tanquam navis: est ergo aliquis artifex mundi Deus. & seorsim erit mun-

55. M.S. C.C.C. Bodl. Cott. Ball. leg. *incolit.*

56. *Si ergo homines, jumenta* &c Cott.

 57. Libri

mundus, qui factus est; seorsum ille, qui fecit. Jam, illud quam repugnans & absurdum; quod cum cœlestes ignes, cæteraque mundi elementa Deos esse affirmant: item ipsum Deum mundum dicunt. Quomodo potest ex Deorum multorum acervo unus Deus confici? Si astra Dii sunt: mundus ergo non Deus, sed domicilium Deorum est. Si vero Deus mundus est: ergo omnia illa, quæ sunt in eo, Dii non sunt, sed Dei membra; quæ utique solius Dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius, multos homines esse. sed tamen non est similis comparatio animalis, & mundi. Animal enim, quia sensu præditum est, etiam membra ejus habent sensum; nec nisi a corpore divulsa, 57 brutescunt. Cujus igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, cum factum esse non diffitentur, ut esset Diis, & hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus, ut domus: nec ipse Deus est, nec elementa, quæ sunt partes ejus; quia neque domus habere dominium sui potest: neque illa, de quibus domus constat. Non tantum igitur veritate, sed etiam verbis suis revincuntur. Sicut enim domus in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subjecta est, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus per se nihil sentiens, factori Deo subjacet, qui eum in usum sui fecit.

6. Du-

57. Libri plerique impressi leg. *putrescunt.* quòd Gronovio minus arridet, utpote cui *brutescere* nihil aliud significare videtur quàm *sensu carere.*

58. Inter

6. Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus: Primum, quod elementa, id est, Dei opera Deo præferunt: Deinde, quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam solis, lunæque simulacra humanum in modum formant. item ignis, & terræ, & maris: quæ illi Vulcanum, Vestam, Neptunum vocant; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet; ut jam viliora ducantur illa, quæ vera sunt: auro s. gemmis, & ebore delectantur. Horum pulchritudo, ac nitor præstringit oculos: nec ullam religionem putant, ubicunque illa non affulserint. Itaque sub obtentu Deorum, avaritia, & cupiditas colitur. Credunt enim Deos amare, quicquid ipsi concupiscunt; quicquid est, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia, quotidie sæviunt; propter quod bella per totum orbem populos, urbesque subvertunt. Consecrant ergo Diis 58 manubias, & rapinas suas. quos certe necesse est imbecilles esse, ac summæ virtutis expertes, si subjecti sunt cupiditatibus. Cur enim cœlestes eos putemus; si desiderant aliquid de terra? vel beatos, si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad Deos non tam religionis gratia, quæ nulla potest esse in rebus male partis, &

58. Inter *manubias* & *prædam* hoc interest, quòd *præda* sit corpora ipsa rerum quæ capiuntur, *manubiæ* verò pecuniæ ex prædâ venditâ redactæ. Nonius Marcellus.

59. M

& corruptibilibus; quam ut aurum oculis hauriant. nitorem levigati marmoris, aut eboris aspiciant; ut insignes lapillis, & coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. & quanto fuerint ornatiora templa, & pulchriora simulacra; tanto plus majestatis habere creduntur. adeo religio 59 Deorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur. Hæ sunt religiones, quas sibi à majoribus suis traditas, pertinacissime tueri, ac defendere perseverant: nec considerant quales sint, sed ex hoc probatas, atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt: tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam, scelus esse dicatur. Itaque creditur 60 ei passim, tanquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucillo: Habes Balbe, quid Cotta, quid Pontifex sentiat. fac nunc ego intelligam, quid tu sentias. à te enim philosopho rationem religionis accipere debeo. Majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ potest efficere, ne credas? Si vero rationem requiris, & quærendam putas: ergo non credis. ideo enim quæris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio non esse veras religiones Deorum. Quid facies? majores ne potius, an rationem sequeris? quæ

qui-

59 M.S. C. C. C. Cott. Ball. *eorum*.
60 *iis*. M.S. C. C. C. religionibus nimirum sibi à majoribus traditis.

61 M

quidem tibi non ab alio insinuata, sed à te ipso inventa, & [61] electa est; cum omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mavis; discedere te necesse est ab institutis, & auctoritate majorum: quoniam id solum rectum est, quod ratio præscribit. Sin autem pietas majores sequi suadet: fateris igitur & stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierint; & te ineptum, qui id colas, quod falsum esse [62] conviceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere majorum nomen opponitur: videamus tandem, qui fuerint majores illi, à quorum auctoritate [63] discedi, nefas ducitur. Romulus urbem conditurus, pastores, inter quos adoleverat, convocavit. cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur. constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in senatum eos, qui [64] ætate anteibant; & patres appellavit. quorum consilio gereret omnia. de quo senatu Propertius elegiarum scriptor hæc loquitur:

[65] *Curia, prætexto quæ nunc nitet alta senatu,*
Pellitos habuit, rustica corda, patres.

Buc-

61. M.S. C.C.C. & Ball. *elata.*

62. M.S. C. C.C. Cott. Bodl. *convinceris.* quanquam Thomasius malit esse præteritum Subjunctivi, ita ut referatur ad Ciceronem.

63. M.S. C.C.C. *discedere.*

64. Cott. addit, *omnes.*

65. In plerisque MSS. invertitur hic ordo, ita ut versiculi qui in impressis primi leguntur, in MSS. posteriores occurrant.

66. M.

Buccina cogebat priscos ad verba Quirites:
Centum illi in prato sæpe senatus erat.

Hi sunt patres; quorum decretis eruditi, ac prudentes viri devotissime serviunt, idque verum, ac immutabile omnis posteritas [66] judicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt. quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit, ut vera crederent esse sacra, quæ ipse tradebat. Est vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur à posteris; quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus affinitate dignos judicavit.

7. Quare oportet, in ea re maxime, in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque judicio, ac propriis sensibus niti ad investigandam, & perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus, decipi, tanquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro [67] virili portione sapientiam; ut & inaudita investigare possent, & audita perpendere. Nec, quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt. quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquam lux, & claritas solis. quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare cum sapere, id est, veritatem quærere, omnibus sit innatum: sapientiam sibi adimunt, qui sine ullo judicio inventa majorum probant, & ab aliis pecudum more

66. M. S. Ball. *judicat.*

67. Portiones viriles Jurisconsulti utplurimùm æquales interpretantur, quæ sc. pro numero personarum & in capita constituantur, ut tot fiant quot sunt & personæ. *Isæus.*

68. In

more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod majorum nomine poſito, non putant fieri poſſe, ut aut ipſi plus ſapiant, quia minores vocantur; aut illi deſipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipſis ſumamus exemplum; ut quomodo illi, qui falſa invenerant, poſteris tradiderunt: ſic nos, qui verum invenimus, poſteris meliora tradamus? Supereſt ingens quæſtio: cujus diſputatio non ab ingenio, ſed à ſcientia venit. quæ pluribus explicanda erit, ne quid dubium omnino relinquatur. Nam fortaſſe aliquis ad illa confugiat, quæ à multis, & non dubiis traduntur auctoribus; Eos ipſos, quos docuimus Deos non eſſe, majeſtatem ſuam perſæpe oſtendiſſe & prodigiis, & ſomniis, & auguriis, & oraculis. Et ſane multa enumerari poſſunt digna miraculo. in primis illud, quod Accius [68] Navius ſummus Augur, cum Tarquinium Priſcum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, niſi prius eſſet [69] inauguratus: eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut conſultis avibus renuntiaret ſibi, utrum ne fieri poſſet id, quod ipſe animo concepiſſet, affirmaretque Navius poſſe: Cape igitur hanc, inquit, cotem; eamque novacula [70] diſſice. At ille incunctanter accepit, ac

68. In quo nomine multùm variant authores, cum alii *Navium*, *Nævium* nonnulli ſcribant.

69. Id. e. auguria conſuleret vel, niſi aves addixiſſent.

70. Codex Betuleii leg. *diſſeca*. malunt tamen alii verbum hoc retinere. quod formatum deducunt à *diſſicio, is*. cujus generis ſunt *inſicia* apud Arnobium, *proſicia* apud cæteros paſſim authores.

71. Hi-

ac secuit. Deinde illud, quod [71] Castor, & Pollux bello Latino apud Lacum Juturnæ visi sunt equorum sudorem abluentes; cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, sua sponte patuisset. iidem bello Macedonico equis albis insidentes P. Vatinio Romam nocte venienti se obtulisse dicuntur, nunciantes, eo die regem Persen victum, atque captum: quod paucis post diebus literæ Pauli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebris non semel locutum esse traditur. item Junonis [72] Monetæ; cum captis Veiis unus ex militibus ad eam transferendam missus, jocabundus, ac ludens interrogaret, utrumne Romam migrare vellet: respondit, velle. [73] Claudia quoque proponitur in exemplo miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita; & in vado Tyberini fluminis navis, qua vehebatur, hæsisset; nec ulla vi commoveretur: Claudiam ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, Deam submissis genibus orasse, ut, si se castam judi-

71. Historiam hanc apud Valerium habes, lib. 1. cap. de miraculis, uti & cæteras fere omnes quæ sequuntur. quod semel suffecerit monuisse.

72. Tertia, scil. Junonis ædes, in arce, cognomento Monetæ, in area in qua M. Manlii Capitolini domus fuit, quam à L. Furio Dictatore votam nonnulli memorant. nam cùm novo motu tota Urbs contremisceret, & quibus piamentis cuive Deo Sacrum fieret non dignoscerent, ex arce vocem auditam ferunt monentem, ut sua plena sacrum Junoni & procuratio fierent, inde Monetæ nomen datum. Alex. ab Alex. lib. 6. cap. 4. de fortuna muliebri. consule D. Aug. lib. 4 de civitate Dei. c. 19.

73. Vide Herodianum lib. primo.

74 A

judicaret, ſuum cingulum ſequeretur: ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere eſſe commotam. Illud æque mirum, quod lue ſæviente Æſculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna peſtilentia liberaſſe perhibetur. Sacrilegi quoque numerari poſſunt, quorum præſentibus pœnis injuriam ſuam Dii vindicaſſe creduntur. Appius Claudius Cenſor, cum adverſus reſponſum ad ſervos publicos ſacra Herculis tranſtuliſſet, luminibus orbatus eſt; & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta eſt. Item Cenſor Fulvius, cum ex Junonis 74 Laciniæ templo marmoreas tegulas abſtuliſſet, quibus ædem Fortunæ equeſtris, quam Romæ fecerat, tegeret: & mente captus eſt, & amiſſis duobus filiis in Illyrico militantibus, ſummo animi mœrore conſumptus eſt. Præfectus etiam M. Antonii 75 Turullius, cum apud Coos everſo Æſculapii luco claſſem feciſſet; eodem poſtea loco à militibus Cæſaris eſt interfectus. His exemplis adjungitur Pyrrhus, qui ſublata ex theſauro Proſerpinæ Locrenſis pecunia, naufragium fecit; ac vicinis Deæ littoribus illiſus eſt; ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Mileſia multum ſibi apud homines venerationis adjecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas eſſet, ac milites ad eam ſpoliandam irrupiſſent: omnium oculos

74. A promontorio cognomine juxta Crotonem, —*Attollit ſe Diva lacinia contra.* Virg. lib. 3.

75 Quem Betuleius eundem putat cum Thuranio apud Appianum lib. 4.

76. Livius

oculos repente objectus fulgor ignis extinxit. Reperiuntur etiam somnia, quæ vim Deorum videantur ostendere. Tiberio namque [76] Attinio homini plebeio per quietem obversatus esse Jupiter dicitur, & præcepisse, ut Coss. & senatui nuntiaret, ludis Circensibus proximis præsultorem sibi displicuisse, quod Antonius Maximus quidam diverberatum servum sub furca medio circo ad supplicium duxerat; ideoque ludos instaurari oportere. quod cum ille neglexisset, eodem die filium perdidisse; ipsum autem gravi morbo esse correptum. & cum rursus eandem imaginem cerneret, quærentem, satis ne pœnarum pro neglecto imperio pependisset: lectica delatus ad Coss. & omni re in senatu exposita, recepisse corporis firmitatem, suisque pedibus domum rediisse. Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis, quo [77] Cæsar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum bello civili Brutiano implicitus gravi morbo, abstinere prælio statuisset: medico ejus Artorio Minervæ species obversata est, monens, nc propter corporis imbecillitatem castris se contineret Cæsar. Itaque in aciem lectica perlatus est: & eodem die à Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt proferri: sed vereor, nè, si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse pro-

76 Livius Titum Latinum, Valerius simpliciter Latinum vocat. *Isæus*. sed in eo fallitur, cùm apud Valerium Atinius dicatur. de Valesio parilem habes historiam apud Zosimum, lib. II. sub initium.

77. Videsis Valerium lib. I. cap de somniis, quem hic loci sequitur Lactantius.

78. In

propositi videar, aut crimen loquacitatis incurram.

6. Exponam igitur omnium istorum rationem: quo facilius res difficiles, & obscuræ intelligantur, & has omnes simulati numinis præstigias revelabo; quibus inducti homines, à veritatis via longius recesserunt. sed repetam longè altius; ut si quis ad legendum expers veri, & ignarus accesserit, instituatur, atque intelligat, quod tandem sit caput horum, & causa malorum; & lumine accepto, suos, ac totius generis humani perspiciat [78] errores. Cum esset Deus ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi: [79] Quoniam pleni, & consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper; ut ab eo bono tanquam rivus

78. In quibusdam impressis hæc sequuntur: *Sicut mater sine exemplo genuit authorem suum, sic ineffabiliter credendus est genuisse coæternum. De matre natus est qui ante jam fuit, de patre qui aliquando non fuit; hoc fides credat, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulare.* Sed cùm absint ab omnibus MSS. qui mihi ad manum sunt, quin & Betuleius ista non reperiri asserat in veteri codice, rectiùs illa sustuleris, quàm si in emendandis, quod alii faciunt, operam luseris. redolent enim hæresin Arianam, quæ toties de Christo illud pronuntiavit ἦν ὅτε οὐκ ἦν.

79. Impressi nonnulli hæc subtexunt. *Fecit in principio bonum & malum; id plane quid sit apertius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur ut Poetæ solent, Qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum præsertim ipsum adhuc nihil esset.* Quæ verba à Betuleio asterisco notantur, absunt etiam ab omnibus nostris MSS. quare ablegenda censeo ne videatur Lactantius Manichæorum causam, à qua alienus fuit, jam tamen agere, qui asserebant Diabolum natura & à principio malum à Deo factum.

80. Quo-

rivus oriretur, longeque proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset virtutibus Dei patris præditus. [80] Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ stirpis non permansit. Itaque suapte [81] invidia tanquam veneno infectus est, & ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod à Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi [82] antecessori suo, qui Deo patri perseverando, tum probatus, tum etiam charus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Græci Διάβολον appellant, nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipse illicit

80. *Quomodo autem id fecerit cum solus esset.* MS. Ball. quam lectionem ideo reprehendit Isæus, *quod Christus non factus, sed generatus fuerit ab æterno.*

81. Peccatum primo ab angelis superbiæ peccato testantur sacræ literæ. quænam verò ipsum supremum angelum ad invidiam causa compulerit, inter Scholasticos ultro citroque controversum est. Divo Thomæ videtur quòd de bono hominis dolorem conceperit, eò quòd per fidem ab initio creationis suæ cognitum habuerit incarnationis mysterium quoad substantiam, licet non quoad particulares ipsius rationes & circumstantias. Qui cujus ultra scripturas sapere, de hac re, præmonstrante Isæo, consulat D. D. ad magistr. lib. 2. distinctione 5. D. Th. quæst. 63. articulo 2.

82. Per *Antecessorem* intelligit Betuleius Angelum aliquem, uti vocat, ἡγεμονικὸν, qui cæteris præficitur. Isæus de Christo hæc intelligit, uti infra ex contextu palam fiet, in eo tamen Lactantium redarguit (si modo is est qui hic loquitur, tam multa enim interpolata sunt ut nullo filo se quisquam expedire possit) quòd *perseverandi* verbo utatur, cùm iis solùm propriè tribuatur, qui conjunctum habent deficiendi periculum. Christus autem quem fides nostra per omnia, quæ ad divinitatem

illicit, ad Deum 83 deferat. Exorsus igitur Deus verba sequentia. *Cur autem justus Deus talem voluerit esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor. Fabricaturus Deus hunc mundum, qui constaret in rebus inter se contrariis, atque discordibus, constituit ante diversa, fecitq; ante omnia duos fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnantium, illos videlicet duos spiritus, rectum atque pravum, quorum alter est Deo tanquam dextera, altera tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mistura & temperatione, mundus, & quæ in eo sunt, universa constarent. Item facturus hominem, cui virtutem ad vivendum proponeret, per quam immortalitatem assequeretur, bonum & malum fecit, ut possit esse virtus, quæ nisi malis agitetur, aut vim suam perdet, aut omnino non erit; nam ut opulentia bonum videatur, acerbitas egestatis facit; & gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum; valetudinis & sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur; ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et utrumque licet contrarium sit, tamen ita cohæret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bonum comprehendi, ac percipi potest sine declinatione, ac fuga mali, nec malum caveri, ac vinci sine auxilio comprehensi ac percepti boni. Necesse igitur fuerat & malum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat,*

vinitatem spectant, Patri æqualem & Consubstantialem prædicat, isto periculo longe est immunis.

83. In nonnullis editis occurrunt illa quæ statim sequuntur, licet in nostris MSS. demto Balliolensi, ne verbum quidem habeatur; omittuntur etiam in antiquissi. edit. Rom. ann. 1470. priusquàm illa subjungam, monendus est Lector Betuleium in suis ad hunc locum commentariis, quem tanquam genuinum admittit, vel dolo malo agere, vel saltem ad Manichæorum partes velit, nolit, deficere. Ubi enim hanc ipsam disputationem, quam nos utpote spuriam rejicimus, institutam ait contra dogma Origenistarum & Manichæorum, Deum mali auctorem profitentium, certè parum advertit perinde esse, siquis Deum statuerit omnis mali auctorem, aut à Deo creatum asserat malum *aliquod quasi Originarium*, quod cæterorum sit, uti noster loquitur, caput & causa. Didicisse quidem poterat ab illo ipso quem citat Platonis loco, Deum esse αἴτιον μὲν τῆς εὐπραγίας καὶ τῶν εὖ ἐχόντων, τῶν δὲ κακῶν ἀναίτιον. In hoc enim vertitur controversiæ cardo, nòn utrum Diabolus sit mali causa, quod nemo inficias iverit, sed an Deus fuerit causa Diaboli *qua mali*, quem sensum palam præ se ferunt

Deus fabricam mundi, illum 84 primum, & maximum filium præfecit operi 85 universo; eoque simul & 86 consiliatore usus est, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus: quoniam is & providentia, & ratione, & potestate perfectus est. de quo nunc parcius; quod alio loco & virtus, & nomen ejus, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera Dei fecerit. omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poetæ, qui aiunt 87 chaos in

erat, ut à Deo proficisceretur malum; neque enim contra se ipse faciet, illum constituit malorum inventorem. quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium, & astutiam, ut in eo esset, & voluntas prava, & perfecta nequitia, & ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus quoniam Deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi ultori [forte legend. *alteri*] *assignavit, quem supra bonum, ac perfectum esse diximus. Ita duos ad certamen composuit, & instruxit: sed eorum alterum dilexit, ut bonum filium, alterum abdicavit, ut malum. Postea autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Græci ἀγγέλους nominant; & illos unius, sed repugnantis naturæ, qualis duorum. Sed pars illa corruptibilis non utique statim corrupta est in ortus sui principio, sed post compositum, ordinatumque mundum, sicut mox docebimus, à substantia cælestis vigore perversa voluntate descivit. Ceterum in principio pares universi æqua conditione apud Deum fuere, & idcirco Angeli omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem Deus ex his duobus alterum bono præposuisset, alterum malo, exorsus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat, ministrantibus, & per certa officia dispositis.*

84. Hæc de Christo dici manifestum est, quem jam statim Lactantius *Antecessorem* appellavit.

85. Cott. *immenso.*

86. id. *consiliario.*

87. Non in eo poetas reprehendit Lactantius, quòd chaos quoddam constituerint, e quo postea emerserit Universi pulcritudo, sed quod Deo fecerint coæternum. aliàs enim e S. literis notum est Deum confusam aliquam molem sc. תהו ובהו ex nihilo creasse.

88. M

in principio fuiſſe, id eſt, confuſionem rerum, atque elementorum; poſtea vero Deum diremiſſe omnem illam congeriem; ſinguliſque rebus ex confuſo acervo ſeparatis, in ordinemque deſcriptis, inſtruxiſſe mundum pariter, & ornaſſe. Quibus facile eſt reſpondere poteſtatem Dei non intelligentibus; quem credunt nihil efficere poſſe, niſi ex materia ſubjacente, ac parata, in quo errore etiam philoſophi fuerunt. Nam Cic. de natura Deorum diſputans, ſic ait: Primum igitur non eſt probabile, eam materiam rerum, unde orta ſunt omnia, eſſe divina providentia effectam, ſed habere, & habuiſſe vim, & naturam ſuam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, ſed ea utitur, quæ ſit parata; fictorque item [88] cera: ſic iſti providentiæ divinæ materiam præſto eſſe oportuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet paratam. Quod ſi non eſt à Deo materia facta; ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis, à Deo facta eſt. O quam multa ſunt vitia in his decem verſibus: Primum, quod is, qui in aliis diſputationibus, & libris fere omnibus providentiæ fuerit aſſertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non eſſe dixerunt; idem nunc quaſi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus eſt tollere. in quo ſi contradicere velis: nec cogitatione opus eſt, nec labore: ſua illi dicta recitanda ſunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam à Ci-

88. M.S. C.C.C. *terra.*

cerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc 89 mori & instituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere, ac sentire quæ velint. sententias ipsius consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum à Deo factam. Quibus hoc argumentis probas? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaque mihi è contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti plus esse aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis: cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet; si ut homo, sic etiam Deus ope indigeat aliena? Indiget autem; si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. quod si fit: imperfectæ utique virtutis est: & erit jam potentior judicandus materiæ institutor. quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? siquidem majus est propria facere, quam 90 aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius Deo quicquam; quem necesse est perfectæ esse virtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiæ fictor est, qui & rerum ex materia constantium. Neque enim Deo non faciente, & invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere, & habuisse semper naturam suam, & vim. quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim:

ab

89. Utpote qui omnium rerum ἀκαταληψίαν professi sint.

90. Cott. *Aliena instituere vel disponere.*

90. Cott.

ab aliquo eam aſſumſit. A quo autem ſumere, niſi à Deo, potuit? Porro ſi habuit naturam; quæ utique à naſcendo dicitur: nata eſt. A quo autem, niſi à Deo, potuit procreari? Natura enim qua [91] dicitur orta eſſe omnia, ſi conſilium non habet, efficere nihil poteſt. ſi autem generandi, [92] aut faciendi potens eſt: habet ergo conſilium, & propterea Deus ſit, neceſſe eſt. Nec alio nomine appellari poteſt ea vis; in qua ineſt & providentia excogitandi, & ſolertia, poteſtaſque faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutiſſimus qui vidit nil aliud eſſe naturam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum non laudabimus, cui naturalis eſt virtus? nec illam didicit ex ullo. Imo laudabimus, quamvis enim naturalis illa ſit, ſibi illam dedit: quoniam Deus ipſa natura eſt. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, [93] in eodem luto hæſitans, verſuram ſolvis. A quo enim fieri mundum negas; ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptiſſima comparatio. Ut faber, inquit, cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam; ſed utitur ea, quæ ſit parata; fictorque item cera: ſic iſti providentiæ divinæ materiam eſſe præſto oportuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet paratam. Immo

91 Cott *dicitis.*

92 dem, *ac.*

93 A viatoribus translatum eſt, qui ſimulac in lutum inciderint, alterum pedem educere conati, altero altius immerguntur. Verſuram autem ii ſolvunt, qui ut unam ſyngrapham diſſolvant, pecuniam mutuam majori fœnore accipiunt.

94 Sic

mo vero non oportuit. erit enim Deus minoris potestatis, si ex parato facit. quod est hominis. faber enim sine ligno nihil ædificat: quia lignum ipsum facere non potest. non posse autem, imbecillitatis est humanæ. Deus vero facit sibi ipse materiam, quia potest. Posse enim, Dei est: nam si non potest; Deus non est. Homo facit ex eo, quod est. quia per mortalitatem imbecillis est. per imbecillitatem, definitæ, ac modicæ potestatis. Deus autem fecit ex eo, quod non est. quia per æternitatem fortis est; per fortitudinem, potestatis immensæ. quæ fine, ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum, si facturus mundum Deus, prius materiam, de qua faceret, præparavit ex eo, quod non erat? quia nefas esset Deum aliunde aliquid mutuari; cum in ipso, vel ex ipso sint omnia. Nam 94 si est aliquid ante illum, si est factum; & quicquam non ab illo; jam potestatem Dei & nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, & quidem inter se contraria; quod fieri sine discordia, & pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum vis, & ratio diversa est. sic utraque æterna esse non potuerunt, si repugnant, quia superare alterum, necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex; ut inde omnia,

94. Sic habet Betuleii codex. *Nam si est aliquid ante illum, & si factum est quicquam non ab ipso*: sic Ital., quibus astipulatur M. S. Ball. Cott. vero & Bodl. *Nam si est aliquod ante illum factum, & quicquam non ab illo.*

nia, velut ex fonte, descenderint. Itaque Deus ex materia ortus est; aut materia ex Deo. quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in [95] eo, quod sapit; quod cogitat; quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quicquam potest, nisi fuerit ratione prævisum, aut quemadmodum fiat ante quam [96] est, aut quemadmodum constet postquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod voluit, implendum. Quod autem insensibile est, iners, & torpidum semper jacet, & nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius. nam si omne animal ratione constat: certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est. nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra nasci videntur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus Dei: sine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam potest oriri: sed materia potius ex Deo est. Quicquid enim est solido, & contractabili corpore; accipit externam vim. quod accipit vim; dissolubile est. quod dissolvitur, interit. quod inte-

95. M.S. C.C.C. Cott. Bod. add. *quod sentit*.

96. M.S. C.C.C. *factum est*.

97. Cott.

interit; ortum sit, necesse est. quod ortum est; habuit fontem, unde oriretur, id est factorem aliquem sentientem, providum, peritumque faciendi. is est profecto, nec ullus alius quàm Deus. Qui quoniam sensu, ratione, providentia, potestate, virtute præditus est: & animantia, & inanima creare, & efficere potest. quia tenet, quomodo quidque sit faciendum. Materia vero semper fuisse non potest. quia mutationem non caperet; si fuisset. Quod enim semper fuit: 97 non desinit. & unde abfuit principium: abesse hinc etiam finem necesse est. Quinetiam facilius est, ut id, quod habuit initium, fine careat; quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo si facta non est: ne fieri ex ea quicquam potest. Si fieri ex ea non potest: nec materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem, ex quo fit: quia recepit opificis manum, destruitur; & aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum, cum factus est ex ea mundus: & initium quoque habuit. Nam quod destruitur; ædificatum est. quod solvitur; alligatum. quod finitur; inceptum est. Si ergo ex commutatione, ac fine materia colligitur habuisse principium: à quo alio fieri, nisi à Deo, potuit? Solus igitur Deus qui factus non est: & idcirco destruere alia potest; ipse destrui non potest. permanebit semper in eo, quod fuit: quia non est aliunde generatus: nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua alia re

97. Cott. *semper esse non desinit.*

pen-

pendet, quæ illum mutata diſſolvat. Ex ſeipſo eſt, ut in primo diximus libro. & ideo talis eſt, qualem ſe eſſe voluit; impaſſibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus. Jam vero illa concluſio, qua ſententiam terminavit Tullius, multo abſurdior. Quod ſi materia, inquit, à Deo non eſt facta: nec terra quidem, & aqua, & aer, & ignis à Deo factus eſt. quàm callide periculum prætervolavit. Sic enim ſuperius illud aſſumpſit; tanquam probatione non indigeret: cum id multo eſſet incertius, quàm illud, propter quod aſſumptum eſt. Si non eſt, inquit, à Deo facta materia: nec mundus à Deo factus eſt. Ex falſo maluit colligere, quod falſum eſt: quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem ſumpſit ex incerto, ad evertendum quod erat certum. Nam divina providentia effectum eſſe mundum, ut taceam de [98] Triſmegiſto, qui hoc prædicat; taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant; taceam de [99] prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno ſpiritu, ac pari voce teſtantur: etiam inter philoſophos pene univerſos convenit. idem etiam [100] Pythagorici, [1] Stoici, Peripatetici, qui ſunt prin-

98. Ὅσον ἦν τῆς ὕλης ὑποκείμενον τῷ ἰδίῳ λόγῳ τὸ πᾶν ὁ πατὴρ σωματοποιήσας καὶ ὀγκώσας σφαιροειδὲς ἐποίησε. Citante Betuleio.

99 Betul. nolit hoc intellectum de veris Prophetis, quippe quòd in id jam incumbat Lactantius, ut gentiles redarguat ſuorum teſtimoniis. Interpretatio hæc eò forſan veriſimilior videri poſſit, quòd poetæ paſſim dicantur μουσῶν ὑποφῆται.

100. Πυθαγόρας τῶν ἀρχῶν τὴν μονάδα θεὸν καὶ τ' ἀγαθόν, &c. Plut. περὶ τῶν ἀρ. τοῖς φιλ.

1. Apud Laertium in Zenone

principes omnis diſciplinæ. Denique à primis illis ſeptem ſapientibus, à Socrate uſque ad Platonem pro confeſſo, & indubitato habitum eſt: donec unus multis poſt ſeculis extitit delirus Epicurus; qui auderet negare id, quod eſt evidentiſſimum, ſtudio ſcilicet inveniendi nova; ut nomine ſuo conſtitueret diſciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire: ut tamen diſſentire à cæteris videretur; vetera voluit evertere. in quo illum circumlatrantes philoſophi omnes coarguerunt. Certius eſt igitur, mundum providentia inſtructum, quam materiæ providentiam [2] conglobatam. Quare non oportuit putare, iccirco mundum non eſſe divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non ſit: ſed quia mundus divina providentia ſit effectus; & materiam eſſe factam divinitus. Credibilius eſt enim, materiam potius à Deo factam; quia Deus omnia poteſt: quam mundum à Deo non eſſe factum: quia ſine mente, ratione, conſilio nihil fieri poteſt. Verum hæc non Ciceronis eſt culpa, ſed ſectæ. Cum enim ſuſcepiſſet diſputationem, qua Deorum naturam tolleret; de qua philoſophi garriebant: omnem divinitatem ignorantia veri putavit eſſe tollendam. Itaque Deos potuit tollere; quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ eſt in uno Deo, conaretur evertere: quia contra veri-

none definiunt θεὸν εἶναι ζῶον ἀθάνατον, λογικὸν ἢ νοερὸν, ἐν εὐδαιμονίᾳ κακοῦ τινος ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ.

2. Ita nempe materiæ aſtrictam, ut ſine hac quaſi conſorte, nihil potuiſſet efficere.

3. M.

veritatem niti cœperat; deficientibus argumentis, in hanc foveam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucillus, qui contra disserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet 3 C. Cotta, si potest, ex hac voragine. proferat argumenta, quibus doceat, semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Ostendat quomodo quicquam ponderosum, & grave aut esse potuerit sine auctore; aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit; ut inciperet esse, quod nunquam fuit. Quæ si docuerit: tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum: & tamen sic assentiar; ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nollet revolvetur, ut dicat & materiam, de qua mundus est, & mundum, qui de materia est, natura extitisse: cum ego ipsam naturam Deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quicquam esse possit omnino, quod non originem à Deo traxerit. At idem quoties Epicureus est, & non vult à Deo factum esse mundum: quærere solet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse si eo tempore potuisset esse, 4 quo fecit.

3. M.S. C.C C. Cott. Bod. *explicet se Cotta.*

4. *Quo Deus fecit.* Bod. Cott. C.C.C.

cit. 5 Sed ne perſpiceret homo Dei opera; noluit eum inducere in hunc mundum, niſi perfectis omnibus. ſed ne induci quidem poterat. quomodo enim ſubſiſteret, cum fabricaretur deſuper cœlum, terraque ſubterfundaretur; cum fortaſſe humida vel nimiis rigoribus 6 torporata concreſcerent; vel igneis caloribus incocta, & ſolidata, dureſcerent. Aut quomodo viveret 7 ſole nondum inſtituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque neceſſe fuit hominem poſtremo fieri; cum jam mundo cæteriſque rebus manus ſumma eſt impoſita. Denique ſanctæ literæ docent, hominem fuiſſe ultimum Dei opus; & ſic inductum fuiſſe in hunc mundum, quaſi in domum jam paratam, & inſtructam. Illius enim cauſa facta ſunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius perfecto jam mundo, & univerſis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentiſq; capacius altæ
Deerat adhuc, & quod dominari in cætera poſ-
Natus homo eſt. (*ſet*,

adeo nefas exiſtimandum eſt, ea ſcrutari, quæ Deus voluit eſſe celata. Verum ille non audiendi, aut diſcendi ſtudio requirebat, ſed refellendi: quia confidebat, neminem id 8 poſſe dicere. Quaſi vero ex hoc putandum ſit,

5. Quæ ſententia nullo alio fundamento nititur, quàm ipſius Lactantii conjectura.

6. MSS noſtri omnes leg. *corporata*.

7. Monet Iſæus in cod. Bononienſi legi, *ſolo*, quam lectionem cæteris præfert Thomaſius, eò quòd in proxime ſequentibus mentio fiat de frugibus & animalibus.

8. *Potuiſſe*. Cott.

9. *ho-*

ſit, non eſſe hæc divinitus facta; quia quomodo facta ſint, non poteſt pervideri. An tu, ſi educatus in domo fabrefacta, & ornata, nullam unquam fabricam vidiſſes: domum illam putaſſes non ab homine eſſe ædificatam; quia, quomodo ædificetur, ignorares? idem profecto de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris: quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta eſſet opera molitus; maxime ſi ſaxa ingentia, immenſa cementa, vaſtas columnas, opus totum ſublime, & excelſum videres, nonne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere; quia illa non tam viribus, quam ratione, atque artificio facta eſſe neſcires? Quod ſi homo, in quo nihil perfectum eſt; tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur; quid eſt, cur incredibile tibi eſſe videatur; cum mundus dicitur factus à Deo; in quo, quia perfectus eſt; nec ſapientia poteſt habere terminum, nec fortitudo menſuram. Opera ipſius videntur oculis. quomodo autem illa fecerit; ne mente quidem videtur. quia (ut Hermes ait) mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non poteſt, id eſt propius accedere, & intelligentia ſubſequi. & ideo terrenum adhuc animal rerum cœleſtium perſpectionem non capit, quia corpore quaſi cuſtodia ſeptum tenetur, quo minus ſoluto, ac libero ſenſu cernat omnia. Sciat igitur quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit. Hoc eſt enim modum conditionis ſuæ tranſgredi; nec intelligere, quouſque homini liceat accedere. De-

 nique

nique cum aperiret homini veritatem Deus; ea ſola ſcire nos voluit, quæ interfuit 9 hominem ſcire ad vitam conſequendam. quæ vero ad curioſam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana eſſent. Quid ergo quæris, quæ nec potes ſcire, nec ſi ſcias, beatior fias? Perfecta eſt in homine ſapientia; ſi & Deum eſſe unum, & ab ipſo eſſe facta univerſa cognoſcat.

9. Nunc quoniam refutavimus eos, qui de mundo, & factore ejus Deo aliter ſentiunt, quam veritas habet: ad divinam mundi fabricam revertamur: de qua in arcanis ſanctæ religionis literis traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cœlum, & in ſublime ſuſpendit: quod eſſet ſedes ipſius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cœlo ſubdidit: quam homo cum cæteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, & contineri. 10 Suum vero habitaculum diſtinxit claris luminibus, & implevit; ſole ſcilicet, lunæque orbe fulgenti, & aſtrorum micantium ſplendentibus ſignis adornavit: tenebras autem, quod eſt his contrarium, conſtituit in terra. nihil enim per ſe continet luminis, niſi accipiat à cœlo. in quo poſuit lu-

9. *Hominis*. Cott.

10. Nonnulli Lactantium erroris inſimulant, quod Deo cœlum ſidereum in ſedem aſſignat; à qua ſuſpicione alii ut Lactantium liberent, habitaculi nomine contineri aiunt cœlum in genere. Sed inanis perquam eſt hæc controverſia. Ecquid enim attinet certos Deo locos dimetiri velle, qui nullo circumſcribi poteſt; licet aliis quandoque propter ſpecialem præſentiæ rationem magis intime dicatur intereſſe.

11. Ludit

lucem perennem, & ſuperos, & vitam perpetuam: & contra in terra tenebras, inferos, & mortem. Tanto enim hæc ab illis ſuperioribus diſtant, quantum mala à bonis, & vitia à virtutibus: 11 Ipſius quoque terræ binas partes contrarias inter ſe, diverſaſque conſtituit, ſcilicet orientem, occidentemque. ex quibus oriens Deo adcenſetur; quia ipſe luminis fons, & illuſtrator eſt rerum, & quod oriri nos faciat ad vitam æternam. Occidens autem conturbatæ illi, pravæque menti aſcribitur; quod lumen abſcondat; quod tenebras ſemper inducat; & quod homines faciat occidere, atque interire peccatis. Nam ſicut lux orientis eſt, in luce autem vitæ ratio verſatur: in tenebris autem & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimenſus eſt meridiem, ac ſeptentrionem. quæ partes illis duabus ſocietate junguntur. Ea enim, quæ eſt ſolis calore flagrantior; proxima eſt, & cohæret orienti. At illa, quæ frigoribus & perpetuo gelu torpet; ejuſdem eſt, cujus extremus occaſus. Nam ſicut contrariæ ſunt lumini tenebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini eſt proximus, ſic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga eſt ſeptentrionis occaſui. Quibus ſingulis

11. Ludit Noſter continuâ allegoriâ ad finem uſque hujuſce capitis, quæ tam mire Betuleio placuit, ut eam curaverit in ſuis ad hunc locum commentariis diagrammate exprimendum. Nobis autem tanti non videtur haſce duntaxat veriſimilitudinum umbras longiùs proſequi, cùm præſertim in hac re, non ſine Eccleſiæ malo, nimio nimis ſibi indulſerit Origenes.

12. M.

gulis partibus suum tempus attribuit. Ver scilicet orienti, æstatem meridianæ plagæ, [12] occidenti autumnus est, septentrioni hyems. In his quoque duabus partibus, meridiana & septentrionali, figura vitæ & mortis continetur: quia vita in calore est, mors in frigore. sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem, diem quoque fecit, ac noctem; qui spatia, & orbes temporum perpetuos, ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant. dies, quem primus Oriens subministrat, Dei sit, necesse est, ut omnia, quæcunque meliora sunt. Nox autem, quam Occidens extremus inducit; ejus scilicet quem Dei esse æmulum diximus. Quæ duo præscius futurorum Deus fecit; ut ex iis & veræ religionis, & falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in [13] die, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero vult videri; quod obscuratis sideribus, solus appareat: tamen quia verum, ac perfectæ plenitudinis lumen est, & calore potissimo, & fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in Deo, licet sit unus, & majestas, & virtus, & claritudo perfecta est. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipsius multas, & varias religiones per similitudinem demonstrat. Quamvis enim stellæ innumerabiles

12. M.S. C.C C. *Occidentis autumnus est*, quæ lectio facit ut credam leg. subinde esse *septentrionis hyems.*

13. Nostri ad unum omnes M.S. leg. *in diem.*

14 Nota,

biles micare, ac radiare videantur: tamen, quia non ſunt plena, ac ſolida lumina; nec caloris proferunt quicquam; nec tenebras multitudine ſua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diverſam, & contrariam ſibi habent poteſtatem; calor, & humor. quæ mirabiliter Deus ad ſuſtentanda, & gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei ſit in calore, & igni: niſi ardorem, vimque ejus admiſta humoris, ac frigoris materia temperaſſet; nec naſci quicquam, nec cohærere potuiſſet: quin ſtatim conflagratione interiret, quicquid eſſe cœpiſſet. Unde & philoſophi quidam, & poetæ diſcordi concordia mundum conſtare dixerunt: ſed rationem penitus non viderunt. Heraclitus ex igne nata eſſe omnia dixit; Thales Mileſius ex aqua. Uterque vidit aliquid: ſed erravit tamen uterque: quod alterutrum ſi ſolum fuiſſet, neque aqua naſci ex igne potuiſſet, neque rurſus ignis ex aqua. Sed eſt verius, ſimul ex utroque permiſto cuncta generari. Ignis quidem permiſceri cum aqua non poteſt: quia ſunt utraque inimica, & ſi cominus venerint, alterutrum, quod ſuperaverit, conficiat alterum, neceſſe eſt: ſed eorum [14] ſubſtantiæ permiſceri poſſunt. Subſtantia

14. Nota *ſubſtantias* hic loci pro *qualitatibus* uſurpari: atque hoc ſec. Galeni & Hippocratis mentem. *Eſculenta*, inquit Galenus, *& potulenta ex aere, igni, aqua, & terra gignuntur, quæ ſane ex nullo amplius corpore conſtituta ſunt, ſed ex materia & qualitatibus tantum, quas ipſorum eſſe principia concedemus, elementa autem nequaquam. Tametſi elementa ab ipſis qualitatibus habeant quod elementa ſint. Siquidem ſi ſummus calor materiæ accedat, jam id totum elementum*

ſtantia ignis, calor eſt; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

Quippe ubi temperiem ſumpſere, humorque, calorque,
Concipiunt: & ab his oriuntur cuncta duobus.
Cumque ſit ignis aquæ pugnax: vapor humidus omnes
Res creat: & diſcors concordia fœtibus apta eſt.

Alterum enim quaſi maſculinum elementum eſt, alterum quaſi fœmininum, alterum activum, alterum patibile. ideoque à veteribus inſtitutum eſt, ut ſacramento ignis & aquæ nuptiarum fœdera ſanciantur; quod fœtus animantium calore, & humore corporentur, atque animentur ad vitam. Cum enim conſtet omne animal ex anima, & corpore: materia corporis in humore eſt, animæ in calore. quod ex avium fœtibus datur ſcire: quos craſſi humoris plenos, niſi opifex calor foverit; nec humor poteſt corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis, & aqua interdici ſolebat. adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines ſupplicio capitis afficere. Interdicto igitur uſu earum rerum, quibus vita conſtat hominum, perinde habebatur, ac ſi eſſet, qui eam ſententiam exceperat, morte multatus. adeo iſta duo elementa prima ſunt habita, ut nec ortum hominis, nec ſine his vitam crediderint poſſe conſtare. 15 Horum alterum nobis com-

elementum ignis evadet. Similiter que de tribus cæteris qualitatibus dicendum eſt. lib. 1. de elementis.

15. Cavendum eſt ne illud de Lactantio credamus, quaſi negaret corpora noſtra e communi elementorum craſi conſtare, aut eſſentiam animæ noſtræ igneam eſſe aſſereret, (quod alibi Ipſe contra Heraclitum diſputans convellit,)

commune eſt cum cæteris animantibus; alterum ſoli homini datum. Nos enim quoniam cœleſte, atque immortale animal ſumus, igne utimur; qui nobis in argumentum immortalitatis datus eſt: quoniam ignis è cœlo eſt. cujus natura, quia mobilis eſt, & ſurſum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota ſunt mortalia, tantummodo aqua utuntur. quod eſt elementum corporale, atque terrenum. Cujus natura, quia [16] immobilis eſt, ac deorſum vergens, figuram mortis oſtendit. Ideo pecudes neque in cœlum ſuſpiciunt, neque religiones ſentiunt. quoniam ab his uſus ignis alienus eſt. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem & aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, ſolus ſcire poteſt, qui fecit.

10. Conſummato igitur mundo, animalia varii generis, diſſimilibus formis, & magna, & minora ut fierent, imperavit. Et facta ſunt bina; id eſt diverſi ſexus ſingula: ex quorum fœtibus & aer, & terra, & maria completa ſunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut uſui hominibus eſſe poſſent: alia nimirum ad cibos, alia vero ad veſti-

convellit,) ſed inſtitutâ analogiâ docet in cæteris animantibus *humidum* primas tenere, cùm ſint caduca & morti obnoxia, animas verò humanas proxime accedere ad ignis indolem, eò quòd ſurſum aſpirent nativa quadam mobilitate originem ſuam repetituræ.

16. MSS. noſtri omnes leg. *mobilis*. quæ lectio, refragante licet Iſæo, videtur præferenda. Cùm enim experientiam teſtatus aquam dicat immobilem eſſe, & tamen deorſum vergere; Qui fieri poſſit rogo, ut aqua deorſum moveatur, quod fatetur, ipſa interim immobilis? Certe

vestimentum: quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra juvarent. unde dicta sunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi æternum parare constituit; & [17] innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipsi sibi simulacrum sensibile, atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius; hominem figuravit ex limo terræ. unde homo nuncupatus est; quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam [18] θεοειδῆ esse ait; & Sibylla, quæ dicit:

Εἰκὼν ἔςʼ ἄνθρωπος ἐμὴ, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

De hac hominis fictione poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt. namque hominem de luto à Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim literas veritatis attigerant; sed quæ prophetarum vaticinio tradita, in sacrario Dei continebantur; ea de fabulis & obscura opinione collecta, & depravata, ut veritas à vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierant, carminibus suis comprehenderunt. & hoc quidem

Lactantii mentem fælicius assequemur, si ad præcedentia oculos intendamus. quippe ubi dicit nos igne uti, cujus motus omnis est ad superna, cætera verò animalia hoc cum aqua commune habere, quæ ignei vigoris expers alio longe motu fertur, & qua potest vi, deorsum vergit.

17. Quem errorem hausit à Platonicæ philosophiæ fontib.

18. Ex Platone Betuleius restituit θεοειδῆ, vel θεοειδής. lib. de rep. 6. ὃ δὴ καὶ Ὅμηρος ἐκάλεσεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐγγιγνόμενον θεοειδής καὶ θεοείκελον.

dem inepte; quod tam mirabile, tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit, hominem de luto fingi; cum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Japeto natus est? qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De Diis autem illum non fuisse, pœna ejus in Caucaso monte declarat. Sed neque patrem ipsius Japetum, 19 patruumque Titana quisquam Deus nuncupavit: quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuerit: per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam, tollendamque ex orbe terræ malitiam, constat inter omnes. Idem enim & philosophi, poetæ, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo 20 cataclysmus à Deo ideo

19. Avum paternum.

20. De Universali Cataclysmo apud omnes constat, qui in dubium non vocant S. literas. Cæteri vero, de quibus aliquid memoriæ proditum est, incerti admodum fide laborant. Alii enim, inter quos est Grotius, in annot. ad c. 16. de vera rel. lib. 1. recentiora antiquioribus miscent. Sisithrus inquit, ut & Ogyges & Deucalion nomina sunt idem aliis linguis significantia; quod *Noe* Hebraico sermone, quo scripsit, nominaque propria, ita ut eorum vis ab Hebræis intelligi potest, expressit Moses. Cui consonum est illud Philonis ibidem citatum, de Præmiis & Pœnis. Τοῦτον Ἕλληνες μὲν Δευκαλίωνα Χαλδαῖοι δὲ Νῶε ἐπονομάζουσιν, ἐφ' ᾧ τὸν μέγαν κατακλυσμὸν συνέβη γενέσθαι. Betuleius interim temporum rationes sequutus, quas ex historiarum fide collegerat, hanc init viam. Noæ diluvium contigisse ait anno M. sec. Philonem, *MDCLII.* sec. Carion. computum, *MDCLVI.* Thessalicum sub Deucalione *MMCCCCXXXV.* ante U.C. minit

ideo factus est, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur: quomodo fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem iidem ipsi ob justitiam solum esse dicunt servatum. quomodo unus gradus, & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruperunt, ut illud superius; cum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra; & quis ob justitiam [21] meruerit genere humano pereunte salvari; & quomodo, aut cum quibus servatus sit. quæ omnia propheticæ literæ docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio itidem Promethei narrant. Verum quia poetas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris involvere, & obscurare quæ dicant: non dico esse mentitos, sed primum omnium Pro-

DCCLXXVI. Achaicum sub Ogyge, anno Mundi *MMCXC*. Cujus etiam Eusebius meminit de præp. Evang. lib. 10. Φαμὲν τοίνυν ἐκ τοῦ δὲ τοῦ συγγράμματος, Ὤγυγον, ὃς τοῦ πρώτου κατακλυσμοῦ γέγονεν ἐπώνυμος, πολλῶν διαφθαρέντων διασωθεὶς, κατὰ τὴν ἀπ' Αἰγύπτου τοῦ λαοῦ μετὰ Μωσέως ἔξοδον γεγενῆσθαι. Quin & Petavius Diluvium Ogygium ponit ante æram Christi anno *MDCCXCVI*, Deucalionis *MDXXIX*. quod computum à subductis à Beruleio rationibus variat annis à diluvio Ogyg. 22. à Thessalico uno tantùm, si juxta computum Varronis ab U. C. ad C. N. numeremus annos *DCCLIV*. Concilier has dividuas, qui potest. Siquidem si historiis habenda sit fides, Diluvia hæc omnia non sunt in unum confundenda. Sin Poetarum tantùm sint commenta, extra controversiam poni debet, eos sibi ex S. literis materiam sumpsisse figmentis suis accommodam. Tantâ enim incertitudine fluctuat rerum narratio, ut agnoscat Petavius, lib. 1. cap. 7. *veritatem qualemcunque poetarum mendaciis sic obrui, ut ea dijudicari modo nequeat.*

21. *Mereri*, apud Patres Latinos significat aliquid impetrare, etiam citra ullum nostri meriti intuitum.

22. Cujus

Prometheum simulacrum hominis formasse de pingui, & molli luto; ab eoque natam primo artem, & statuas, & simulacra fingendi. siquidem Jovis temporibus fuit. quibus primum templa constituit: & novi Deorum cultus esse cœperunt. sic veritas fucata mendacio est; & illud, quod à Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, etiam cœpit adscribi. Cæterum fictio veri, ac vivi hominis è limo Dei est. quod 22 Hermes quoque tradit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum esse dixit à Deo; sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil sit, quod non tantundem ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam Stoici, cum de providentia disserunt,

22. Cujus verba, quoniam non vulgò notus est qui Trismegisti nomine censetur, ad hanc rem spectantia, integra exhibere placuit, prout in Betuleii commentariis occurrunt. Νόησον ὦ τέκνον δημιουργούμενον ἐν τῇ γαστρὶ τὸν ἄνθρωπον, καὶ τοῦ δημιουργήματος ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐξέτασον, καὶ μάθε τίς ὁ δημιουργῶν τὴν καλὴν ταύτην καὶ θείαν ἀνθρώπου εἰκόνα, τίς ὁ τοὺς ὀφθαλμοὺς περιγράψας, τίς ὁ τὰς ῥῖνας καὶ τὰ ὦτα τρυπήσας, τίς ὁ τὸ στόμα διανοίξας, τίς ὁ τὰ νεῦρα ἐκτείνας καὶ δεσμεύσας, τίς ὁ ὀχετεύσας τὰς φλέβας, τίς ὁ τὰ ὀστέα στερροποιήσας, τίς ὁ δέρμα τῇ σαρκὶ περιβαλών, τίς ὁ τοὺς δακτύλους διελών, τίς ὁ τοῖς ποσὶν πᾶσιν πλατύνας, τίς ὁ διορύξας τοὺς πόρους, τίς ὁ τὸν σπλῆνα ἐκτείνας, τίς ὁ τὴν καρδίαν πυραμοειδῆ ποιήσας, τίς ὁ τὰ νεῦρα συνθείς, τίς ὁ τὸ ἧπαρ πλατύνας, τίς ὁ τὸν πνεύμονα συραγγώσας, τίς ὁ τὴν κοιλίαν εὐρύχωρον ποιήσας, τίς ὁ τιμιώμενα εἰς τὸ φανερὸν ἐκτυπώσας, καὶ τὰ αἰσχρὰ κρύψας. ἴδε πόσαι τέχναι μιᾶς ὕλης, καὶ πόσα ἔργα μιᾷ περιγραφῇ, καὶ πάντα περικαλῆ, καὶ πάντα μεμετρημένα, πάντα δὲ ἐν διαφορᾷ. τίς πάντα ταῦτα ἐποίησε; ποία μήτηρ, ποῖος πατήρ, εἰ μὴ ὁ ἀφανὴς θεὸς τῷ ἑαυτοῦ θελήματι πάντα δημιουργήσας; καὶ ἀνδριάντα μὲν ἢ εἰκόνα χωρὶς ἀνδριαντοποιοῦ, ἢ ζωγράφου οὐδεὶς φησὶ γεγονέναι. τοῦτο δὲ δημιούργημα χωρὶς δημιουργοῦ γέγονεν; ὢ τῆς πολλῆς τυφλότητος· ὢ τῆς πολλῆς ἀσεβείας· ὢ τῆς πολλῆς ἀγνωμοσύνης.

23. Legitur

ſerunt, facere conantur; & ſecutus eos Cicero pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copioſam, & uberem ſtrictim contigit, quam ego nunc iccirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum ſcripſi. Illud hoc loco præterire non poſſum; quod errantes philoſophi quidam aiunt, homines, cæteraque animalia ſine ullo artifice orta eſſe de terra, unde illud Virgilianum eſt:

23 *Terrea progenies duris caput extulit arvis.*

& ii maxime fuerunt in ea ſententia, qui eſſe providentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam divinæ ſolertiæ tribuunt. Ariſtoteles autem labore ſe, ac moleſtia liberavit, dicens, ſemper mundum fuiſſe: itaque & humanum genus, 24 & cætera, quæ in eo ſunt, initium non habere, ſed fuiſſe ſemper, ac ſemper fore. Sed cum videamus, ſingula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere eſſe, & eſſe deſinere: neceſſe eſt, totum genus aliquando eſſe cœpiſſe, & aliquando deſiturum eſſe, quia cœperit. Omnia enim tribus temporibus contineri neceſſe eſt, præterito, præſenti, futuro. Præteriti eſt origo. præſentis ſubſtantia, futuri diſſolutio. Quæ omnia in ſingulis hominibus apparent. & incipimus enim, cum naſcimur; & ſumus, cum vivimus; & deſinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas eſſe voluerunt: unam, quæ vitam

23. Legitur etiam *ferrea*, ſed ſenſu ad hunc locum non accommodo.

24. MSS. Cott. & Bodl. *ex terra quæq; in eo ſunt.*

25. Nu-

vitam hominibus ordiatur: alteram, quæ contexat: tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum quia ſolum præſens tempus apparet: ex eo tamen & præteritum, id eſt, origo colligitur; & futurum, id eſt, diſſolutio. Nam quoniam eſt, apparet aliquando cœpiſſe; eſſe enim nulla res ſine exordio poteſt: & quia cœpit, apparet quandoque deſitura. Nec enim poteſt id totum eſſe immortale, quod ex mortalibus conſtat. Nam ſicut univerſi per ſingulos interimus: fieri poteſt, ut aliquo caſu omnes ſimul, vel ſterilitate terrarum, quæ accidere particulatim ſolet; vel peſtilentia ubique diffuſa, quæ ſingulas urbes atque regiones plerunque populatur; vel incendio in orbem miſſo, quale jam fuiſſe ſub Phaetonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale ſub Deucalione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum eſt. Quod diluvium ſi caſu accidit, profecto potuit accidere, ut & unus ille, qui ſuperfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non poteſt, ad reparandos homines reſervatus eſt; apparet, in Dei poteſtate eſſe vel vitam, vel interitum generis humani. quod ſi poteſt occidere in totum; quia per partes occidit: apparet, aliquando eſſe ortum: & ut fragilitas initium, ſic declarat & terminum. quæ ſi vera ſunt: non potuit defendere [25] Ariſtoteles,

25. Πυθαγόρας καὶ Πλάτων γενητὸν ὑπὸ θεοῦ τὸν κόσμον. φθαρτὸν μὲν ὅσον ἐπὶ τῇ φύσει· οὐ μὴν φθαρησόμενόν γε προνοίᾳ καὶ συνοχῇ θεοῦ. Ἐπίκουρος φθαρτὸν ὅτι καὶ γενητὸν, ὡς ζῶον ὡς φυτόν. Plutarchus de plac. Phil. lib. 2. c. 1.

teles, quo minus habuerit & mundus ipse principium. quod si Aristoteli Plato, & Epicurus extorquent: & Platoni, & Aristoteli, qui semper fore mundum putaverunt, licet sint eloquentes, 26 ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus exequemur. Nunc ad hominis originem recurramus.

II. 27 Aiunt, certis conversionibus cœli, & astrorum motibus maturitatem quandam extitisse animalium serendorum: itaque terram novam semen genitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum similitudinem protulisse. de quibus Lucretius:

Crescebant uteri terræ radicibus apti.

eosq; cum maturassent, natura cogente ruptos animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse; eoq; alimento animantes esse nutritos. Quomodo autem vim frigoris, aut caloris ferre, aut vitare potuerunt; aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus astringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi hyems, & æstas, sed perpetua temperies,

26. Velint nolint.

27. Censorinus cap. 4. de Die Natali, varias recenset philosophorum opiniones de hominum generatione. Inter cæteras præsertim illam Epicuri, quæ paulo discrimine à Lactantio hîc loci memoratur: cui affinis est Anaximandri Milesii sententia, cui visum est ex aqua terraque calefactis exortos esse sive pisces sive piscibus simillima animalia; in his homines concrevisse, fœtusq; ad pubertatem intus retentos, tunc demum ruptis illis, viros mulieresque, qui se jam alere possent, processisse.

ries, & ver æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc videmus? Quia semel, aiunt, fieri necessarium fuit, ut animalia nascerentur. postquam vero esse cœperunt; concessa his facultate generandi, & terra parere desiit, & temporis conditio mutata est. O quam facile est, mendacia redarguere! Primum, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœpit. Nec enim sol, & luna, & astra tunc non erant; aut cum essent, meatus non habebant, aut non divina moderatio, quæ cursus eorum temperat, & gubernat, cum ipsis simul cœperit. Deinde, quod si ita sit, ut dicunt; providentiam esse necesse est. & in idipsum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum etiam natis animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur; ne orbis terræ desertus, atque incultus horreret. ut autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ratione esse provisum: deinde ut humor ille concretus de terra in varias imagines corporum fingeretur: item ut è folliculis, quibus tegebantur, accepta 28 videndi, sentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur, mira inexplicabilisque provisio est. Sed putemus id quoque casu accidisse: illa certe, quæ sequuntur, fortuita esse non possunt, ut terra continuo lacte manaret; ut aeris temperies esset æqualis. Quæ si constat iccirco esse facta, ut animalia recens edita vel haberent alimentum, vel non haberent pe-

28. Cot. Bodl. & Bet. leg. *vivendi.*

29. Cott.

periculum: necesse est, ut aliquis divina nescio qua ratione providerit. quis autem potest providere, nisi Deus? Videamus tamen, an id ipsum, quod dictitant, fieri potuerit: ut homines nascerentur è terra. Si consideret aliquis, quamdiu, & quibus modis educetur infans; intelliget profecto, non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse, quampluribus mensibus jacere projectos, donec confirmatis nervis movere se, locumque mutare possent. quod vix intra unius anni spatium fieri potest. Jam, vide utrumne infans eodem modo, & eodem loco, quo est effusus, jacere per multos menses valuerit. 29 Annon humore illo terræ quod alimenti gratia ministrabat, & sui corporis purgamentis in unum mistis obrutus, corruptusq; moreretur? Itaque nullo modo fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus: nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta. quod ut dicerent, nunquam venit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis, & vana est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur, ut nulla sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata; nihilque divinæ providentiæ tribuit: hic profecto rationem non asserit, sed evertit. quod si neque quicquam fieri sine ratione, neque nasci potest: apparet divinam esse providentiam; cujus est proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machi-

29. Cott, Bodl, & Ball. | leg. *ac non & humore* &c. periodo longiùs continuata,

30. Iseu

chinator fecit hominem. quod Cicero quamvis expers cœlestium rerum, vidit tamen; qui libro de Legibus primo, hoc idem tradidit, quod prophetæ. Cujus verba subjeci: Hoc animal providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis, & consilii, quem vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum esse à summo Deo: solum est enim ex tot animantium generibus, atque naturis, particeps rationis, & cogitationis, cum cætera sint omnia expertia. Videsne hominem quamvis longè à veritatis notitia remotum; tamen, quoniam imaginem sapientiæ tuebatur, intellexisse non nisi à Deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimoniis; ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem Dei opus esse testatur:

Ὃς μόνος ἐστὶ θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
Αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπων τε,
30 Αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενεῆς βιότοιο.

Eadem sanctæ literæ continent. Deus ergo veri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit; ipse animam, qua spiramus, infudit. Illius est totum, quicquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis & pristini erroris, & veri luminis attulerunt.

12. Cum ergo marem ad similitudinem suam primum finxisset, tum etiam fœminam configuravit ad ipsius hominis effigiem; ut duo inter se permisti sexus propagare sobolem

30. Isæus ex codice Sibyllino restituit, αὐγὰς μῖξε.

31. Supra

lem possent, & omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione, illarum duarum materierum, quas inter se diximus esse contrarias, ignis, & aquæ conclusit, perfecitque rationem. Ficto enim corpore, 31 spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis; ut ipsius mundi ex contrariis constantis elementis similitudinem gereret. Constat enim ex anima & corpore, id est, quasi è cœlo & terra. quandoquidem anima, qua vivimus, velut è cœlo oritur à Deo; corpus è terra, cujus è limo diximus esse formatum. Empedocles, quem nescias utrumne inter poetas, an inter philosophos numeres, 32 quod de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius, & Varro; quatuor elementa constituit, id est, Ignem, Aerem, Aquam, & Terram, fortasse Trismegistum secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit à Deo. habere namque in se aliquid ignis, aliquid

31. Supra innuimus Lactantium animam igneam dixisse, ex analogia quadam inter utrumque instituta. Jam verò videtur eadem cum Platonicis sentire, qui humanos animos asserunt à divina natura delibatos esse ac decerptos. Hinc apud illos animæ audiunt θεοῦ ἀποσπάσματα, ἀπόρροιαι. Antoninus l. 2. In quem errorem verisimile est Lactantium incidisse ex hac [*inspirandi*] voce perperam intellecta. Nam ut ex Theodoreto notat Isæus, *Nomine flatus non intelligimus partem aliquam essentiæ divinæ secundum Cerdonis & Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quod anima sit spiritus rationalis & intellectualis.* Bod. leg. *inspiravit.*

32. Bod. & Ball. *quia.* de Empedocle Aristot. in poetica. Οὐδὲν δὲ κοινόν ἐστιν Ὁμήρῳ καὶ Ἐμπεδοκλεῖ πλὴν τὸ μέτρον, διὸ τὸν μὲν ποιητὴν δίκαιον καλεῖν, τὸν δὲ φυσιολόγον μᾶλλον, ἢ ποιητήν.

33. Sic

quid aeris, aliquid aquæ, aliquid terræ; & 33 neque ignem esse, neque aerem, neque aquam, neque terram. quæ quidem falsa non sunt. Nam terræ ratio in carne est; humoris, in sanguine; aeris, in spiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis à corpore secerni potest, sicut humor à terra, neque calor vitalis à spiritu, sicut ignis ab aere. adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa: quorum omnis ratio in nostri corporis fictione conclusa est. Ex rebus igitur diversis, ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex vita & morte. quæ duo inter se pugnare in homine præcepit; ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, & in perpetua luce versetur: si autem corpus vicerit animam, ditionique subjecerit; sit in tenebris sempiternis, & in morte. Cujus non ea vis est, ut injustas animas extinguat omnino, sed ut puniat in æternum. Eam pœnam, secundam mortem nominamus; quæ est & ipsa perpetua, sicut & immortalitas. Primam sic definimus: Mors est naturæ animantium dissolutio. vel ita: Mors est corporis animæque seductio. Secunda vero sic: Mors est æterni doloris perpessio. vel ita: Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit: quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere, morte sol-

33. Sic Galenus a Betuleio citatus: συνέστηκε τοίνυν ὁ ἄνθρωπος ἀκολούθως τοῖς φυσικοῖς ἐκ τῶν κοσμικῶν τῶν πρώτων στοιχείων· οὐχ ὡς ἐκ τούτων αὐτῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀναλόγων αὐτοῖς συνεστῶτος τοῦ ἀνθρώπου.

34. Quæ

solvuntur. In hac igitur societate coeli atq; terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea, quæ sunt Dei, anima scilicet, quæ dominium corporis habet: inferiorem autem ea, quæ sunt 34 diaboli, corpus utique. quod quia terrenum est; animæ debet esse subjectum, sicut terra coelo. Est enim quasi vasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus coelestis utatur. utriusque officia sunt; ut hoc, quod est ex coelo & Deo, imperet; illud vero, quod ex terra est, diabolo serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra vis in animo, & corpore sita est. animi imperio, corporis servitio, magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim foedissimis voluptatibus; suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit. Quod si anima ignis est, ut ostendimus; in coelum debet eniti, sicut ignis, ne extinguatur. hoc est ad immortalitatem, quæ in coelo est. Et sicut ardere, ac vivere non potest ignis; nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habet alimentum: sic animæ materia & cibus est sola justitia, qua tenetur ad vitam. Post hæc Deus hominem, qua exposui ratione ge-

34 Quæ moraliter intelligenda sunt. Siquidem fit Manichæorum error dicentium corpus suapte natura malum est, & ideo à malo principio factum. Hunc errorem tuentur Priscillianistæ. Hic est etiam error Patricianorum à Patricio quodam Romano, ut ait Philaster appellatorum. Hi dicunt carnem à diabolo factam, & ideo insequendam & morte plectendam. Hunc eundem errorem ex parte tenent Paterniani, qui alio nomine referente Aug. Venustiani dicuntur, qui asseruerunt

generatum, posuit in 35 Paradiso, id est, in horto fœcundissimo & amœnissimo: quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumq; consevit: ut ex earum variis fructibus aleretur, expersq; omnium laborum, Deo patri summa devotione serviret. Tum dedit ei certa mandata: quæ si observasset, 36 immortalis maneret; si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ fuit in medio Paradisi, non gustaret: in qua posuerat 37 intelligentiam boni & mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias, & calliditates suas ad decipiendum

ruerunt inferiores partes corporis humani non à Deo, sed Diabolo factas esse. *Alphonsus à castro, lib. adversus hæreses, fol.* 109. *Edit. Antwerp.*

35. De Paradiso alii alia fingunt, prout suo quisque ingenio favet. Paræus hortum hunc collocat in parte regionis Eden, qui locus orientalis fuit respectu Judææ, Ægypti, vel Arabiæ, ubi Moses hæc scripsit. Basilius magnus Hebræam vocem tanquam appellativam sequutus, hæc habet: Τὰ ὀνόματα τῶν φυτῶν σεσιώπηται, ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ ἐφύτευσε, παραδέδοται. Ἐν Ἐδὲν φησιν, ἐφύτευσε, τοῦτ᾽ ἐστὶν ἐν τῇ τρυφῇ. Cui respondet Græcus Bibliorum textus, καὶ ἔλαβεν Κύριος ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον ὃν ἔπλασεν, καὶ ἔθετο ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς.

36. Contra Pelagium ejusque asseclas Socinianos, qui asserunt Adamum non propter culpam mortem obiisse, sed ex naturali conditione, qua interiisset, etiamsi à Dei mandatis non recessisset. Quam hæresin Isæus damnatam fuisse dicit in Concilio Milevitano.

37. Quæ non ideo dicta est arbor intelligentiæ, quasi ipsa per naturam quandam sibi à Deo inditam, vim haberet accelerandi rationis usum, quod Hebræis placet; nec quod ea virtute polleret qua ingenium posset acuere & solertiam cogitandi, quæ Josephi est sententia, lib. 1. Antiq. sed ab eventu nomen sortita est, quia quamprimum homo ipsius fructum manducaverit, discrimen boni & mali quod speculative tantùm antea cognovit, practice jam & fatali experimento compertum habuerit. Quæ ab Isæo prolixius disputata in has redegimus angustias.

38. Iterum

endum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum ſumeret: & per eam ipſi quoque homini perſuaſit, ut tranſcenderet Dei legem. Percepta igitur ſcientia boni & mali, pudere eum nuditatis ſuæ cœpit; abſconditque ſe à facie Dei, quod antea non ſolebat. Tum Deus ejecit hominem de Paradiſo, ſententia in peccatores lata, ut victum ſibi labore conquirerent: ipſumque Paradiſum 38 igni circumvallavit, ne homo poſſet accedere; donec ſummum judicium faciat in terra, & juſtos viros cultores ſuos in 39 eundem locum revocet morte ſublata: ſicut ſacræ

38. Iterum nobis ſua obtrudunt commenta, qui ad ſuos ſenſus S. literas detorquent. Tertullianus, quem ſequitur D. Thomas, per *ignem* hic loci intelligit Zonam torridam. Philo igneos cœlorum motus tunc ait ordinatos; quaſi, ut cum Lactantio ſuperius loquar, *ſol & luna & aſtra antea non fuerint, aut cum eſſent, meatus non habuerint.* Ambroſio placuit, ſec. nonnullos, per hunc ignem *purgatorium* intelligere. Quæ tamen opinio Iſæo homini quantumvis Pontificio aliena videtur & inepta. Intelligenda itaque ſunt hæc verba proprie & ad literam, i. e. ut loquitur Iſæus, angelos ad Paradiſi cuſtodiam poſitos fuiſſe ſub ſpecie & figura hominum gladios vibrantium.

89. Papias D. Johannis diſcipulus ex hiſce verbis Apocalypſ. cap 20. male intellectis [*Et vidi animas decollatorum propter teſtimonium Jeſu, & propter verbum Dei, & qui non adoraverunt beſtiam nec imaginem ejus, nec acceperunt inſcriptionem in manu aut in fronte ſua, & regnaverunt cum Jeſu mille annis, reliqui eorum non vixerunt donec finiantur mille anni,*] credidit Chriſtum cum ſanctis in terra ſecundum carnem mille annis regnaturum. quia illa verba credidit juxta literæ corticem, non autem myſticum ſenſum intelligenda. Vide Euſeb. Eccl. hiſt. lib. 8. cap. 39. quem errorem hic loci ſequitur Lactantius. Alphonſus à Caſtro libro ſuprà laudato, fol. 94. ut Papiam ſi non omnis erroris at ſaltem hæreſeos ſuſpicione liberet,

ſacræ literæ docent, & Sibylla Erythræa, cum dicit:

Οἱ δὲ θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν, ἀέναόν γε
Ζωὴν κληρονομοῦσι τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
Οἰκοῦντες παραδείσου ὁμῶς ἐριθηλέα κῆπον.

Verum quoniam hæc extrema ſunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima ſunt, explicemus. Mors itaque ſecuta eſt hominem ſecundum Dei ſententiam. quod etiam Sibylla in carmine ſuo docet, dicens:

Ἄνθρωπον 40 πεπλάσθαι θεοῦ παλάμαις ἐνὶ αὐταῖς
Ὅν τε πλάνησεν ὄφις δολίως ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
Τοῦ θανάτου, γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε.

Sic facta hominis vita eſt temporaria, ſed tamen longa, quæ in 41 mille annos propagaretur

liberet, ex Auguſtino docet millenarium numerum ſæpiuſcule in S. literis pro univerſitate capi ſec. illud Pſalmi 104. *Memor fuit in ſeculum teſtamenti ſui verbi, quod mandavit in mille generationes*, i. e. in omnes annos. *Quæ opinio*, inquit Auguſtinus, lib. xx. de Civitate Dei. cap. 7. *eſſet utcunque tolerabilis, ſi aliquæ deliciæ ſpiritales in illo ſabbato affuturæ ſanctis per Domini præſentiam crederentur. Nam etiam & nos hoc opinati fuimus aliquando.* Sed ex Gennadio Presbytero Maſſilienſi, cujus librum ſibi in manus non veniſſe miſere queritur Alph. à Caſtro, conſtat χιλιαστὰς omnes futuras aſſeruiſſe corporales delicias. *In divinis promiſſionibus nihil terrenum*, inquit, *aut tranſitorium expectemus, ſicut Melitiani ſperant; non nuptiarum copulam, ſicut Cerinthus & Marcion delirant; non quod ad potum vel cibum pertinet, ſicut Papiæ authori Irenæus, Tertullianus, & Lactantius acquieſcunt: neque per mille annos poſt reſurrectionem regnum Chriſti in terra futurum, & ſanctos cum illo in deliciis regnaturos ſperamus, ſicut Nepos docuit* (Epiſcopus Ægyptius) *qui primam reſurrectionem juſtorum & ſecundam impiorum confinxit.*

40. Monet Opſopæius ſuum cod. Lact. leg. πλασθέντα, & pro ὅν τε, ὄνκι.

41. Id eſt, ad eos prope accedere, neque enim in S. literis occurrit quiſpiam, qui mille annos compleverit.

 42. Apud

tur. quod divinis literis proditum, & per omnium ſcientiam publicatum cum Varro non ignoraret, argumentari nixus eſt, cur putarentur antiqui mille annos victitaſſe. Ait enim, apud 42 Ægyptios pro annis menſes haberi, ut non ſolis per XII ſigna circuitus faciat annum, ſed luna, quæ orbem illum ſigniferum XXX dierum ſpatio illuſtrat. quod argumentum perſpicue falſum eſt. Nemo enim tunc milleſimum annum tranſgreſſus eſt. Nunc vero qui ad conteſimum perveniunt, quod fit ſæpiſſime; mille certe ac ducentis menſibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad CXX. annos perveniri ſolere. Sed quia ignorabat Varro, cur, aut quando vita hominis eſſet diminuta, ipſe diminuit; cum ſciret mille & quadraginta menſibus poſſe vivere hominem.

13. Deus autem poſtea, cum videret orbem terræ malitia, & ſceleribus oppletum, ſtatuit humanum genus diluvio perdere: ſed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod corruptis omnibus ſingulare juſtitiæ ſupererat exemplum. Hic cum 43 ſexcentorum eſſet annorum, fabricavit arcam, ſicut præceperat ei Deus; in qua ipſe, cum 44 conjuge, ac

42. Apud quos de hac re nihil ratum fixumque. Siquidem, referente Solino, anno uſi fuerunt quandoque menſtruo, ſæpe bimeſtri, &c. nonnunquam etiam ſolari.

43. Ineunte anno ſexcenteſimo, ſiquidem non niſi 350 annis diluvio ſuperfuerit.

44. Quam Beroſus, quiſquis ille ſit, Tuteam, Veſtam, ſeu Eſtham vocat, uti & filias, Pandoram, Noelam, & Noæglam. Sed in Græcorum officinis ſubleſtâ fide cudi hæc nomina dubio vacat.

45. Perperam

ac tribus filiis, totidemque nuribus servatus est; cum aqua universos montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, execratus injustitiam prioris seculi Deus, ne rursus longitudo vitæ, causa esset excogitandorum malorum; paulatim per singulas progenies diminuit hominis ætatem, atque in [45] centum & xx annis metam collocavit, quam transgredi non liceret. Ille vero, cum egressus esset ex arca, ut sanctæ literæ docent, terram studiose coluit, atque vineam sua manu sevit. Unde arguuntur, qui auctorem vini Liberum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum, atque Uranum multis antecessit ætatibus. qua ex vinea cum primum fructum cepisset; lætus factus, bibit usque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham; non texit patris nuditatem: sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumpto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. quæ cum facta recognovisset pater; abdicavit, atque expulit filium. At ille profugus in ejus terræ parte consedit, quæ nunc Arabia nominatur. eaque terra de nomine [46] suo Chanaan dicta est; & posteri

45. Perperam intellexit Lactantius Geneseos locum cap. 6. commat. 3°. Pœnitentiæ enim illud, non vitæ fuit spatium à Deo hominibus concessum, antequam universali diluvio eos obrueret: siquidem multis post diluvium annis hos limites excesserint Abrahamus & Isaacus.

46. Seu filii potius natu minimi, qui Chanaan dictus est; cujus progenie expulsâ populus Israeliticus terram illam in deditionem acceperat.

posteri ejus Chananæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quoniam princeps ejus & conditor cultum Dei à patre non accepit, maledictus ab eo. itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit. Ab hac gente proximi quique populi multitudine increscente fluxerunt. Ipsius autem patris posteri, 47 Hebræi dicti; penes quos religio Dei resedit. Sed & ab his postea multiplicato in immensum numero, cum eos angustiæ locorum suorum capere non possent;. tum adolescentes vel missi à parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi ad quærendas sibi novas sedes, huc atque illuc dispersi, omnes insulas, & orbem totum repleruut; & à stirpe sanctæ radicis avulsi, novos sibi mores, ac instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi qui Ægyptum occupaverunt; cœlestia suspicere, atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem; nec enim ullis in ea regione 48 nubibus subtexitur cœlum; cursus siderum, & defectus notaverunt; dum ea sæpe venerantes, curiosius atq; liberius intuerentur. Postea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti sunt, quibusdam prodigiis inducti. quorum mox auctores aperiemus. Cæteri autem, qui per terram dispersi fuerunt; admirantes elementa mundi, cœlum, solem, terram, mare, sine ullis imaginibus, ac templis

47. Ab Ebere Noachi abnepote. Gen. 10.

48. Aut raris saltem, uti Plinius & Philo testantur.

49. Alium

plis venerabantur, & his ſacrificia in aperto celebrabant; donec proceſſu temporum potentiſſimis regibus templa & ſimulacra fecerunt; eaque victimis & odoribus colere inſtituerunt, ſic aberrantes à notitia Dei, gentes eſſe cœperunt. Errant igitur, qui Deorum cultus ab exordio rerum fuiſſe contendunt, & priorem eſſe gentilitatem, quàm Dei religionem. quam putant poſterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

14. Cum ergo numerus hominum cœpiſſet increſcere; providens Deus, ne fraudibus ſuis Diabolus, cui ab initio terræ dederat poteſtatem, vel corrumperet, vel diſperderet homines, quos in exordio fecerat; miſit angelos ad tutelam, cultumque generis humani. quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit ante omnia, ne terræ contagione maculati, ſubſtantiæ cœleſtis amitterent dignitatem. ſcilicet id eos facere prohibuit, quod ſciebat eſſe facturos, ut veniam ſperare non poſſent. Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terræ fallaciſſimus, conſuetudine ipſa 49 paulatim ad vitia pellexit,

49. Alium locum 6. Geneſeos perperam interpretatur Lactantius, quod occaſionem dedit fabulis iſtis quæ ſubinde ſequuntur. LXX ita reddunt: ἰδόντες δὲ οἱ υἱοὶ τοῦ θεοῦ τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων ὅτι καλαί εἰσιν, ἔλαβον ἑαυτοῖς γυναῖκας ἀπὸ πασῶν ὧν ἐξελέξαντο. Joſephus 1° Antiqu. cap. 4 hiſtoriam hanc ex Geneſi referens, πολλοί, inquit, ἄγγελοι θεοῦ γυναιξὶν συμμιγέντες ὑβριστὰς ἐγέννησαν παῖδας. Quem Zonaras alio longe ſenſu hæc dixiſſe autumat, quàm quo eadem ſumit Lactantius. Ὁ δὲ Ἰώσηπος ἀγγέλους λέγει τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων λαβεῖν, οὕτω καλέσας, οἶμαι, αὐτοὺς υἱοὺς Σὴθ ὡς εὐα.

xit, & mulierum congreſſibus inquinavit. Tum in cœlum ob peccata, quibus ſe immerſerant, non recepti, ceciderunt in terram. ſic eos Diabolus ex angelis Dei ſuos fecit ſatellites ac miniſtros. Qui autem ſunt ex his procreati; quia neque homines fuerunt, ſed mediam quandam naturam gerentes, non ſunt ad inferos recepti, ſicuti in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta ſunt, unum [50] cœleſte, alterum terrenum. Hi ſunt immundi ſpiritus, malorum, quæ geruntur, auctores. quorum idem Diabolus eſt princeps. Unde Triſmegiſtus illum δαιμονιάρχην vocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quaſi δαήμονας, id eſt, peritos ac rerum ſcios. hos autem putant Deos eſſe. Sciunt illi quidem futura multa, ſed non omnia; quippe quibus penitus conſilium Dei ſcire non licet. & ideo ſolent reſponſa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ & ſciunt eſſe dæmonas; & loquuntur. Heſiodus ita tradit:

Οἳ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
Ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod iccirco dictum eſt; quoniam cuſtodes eos humano generi Deus miſerat. Sed ipſi, cum ſint perditores hominum; cuſtodes tamen ſe videri volunt, ut ipſi colantur, & Deus non colatur. Philoſophi quoque de his diſſerunt.

εὐχαριστεῦντας Θεῷ; ut aliud nihil intelligi poſſit quàm Sethi progeniem juxta ac illam Caini in ſummam impietatem degenerâſſe, vel ſaltem cum Caini poſteris ſe miſcuiſſe fœdo concubitu, ſiquidem nonnulli, referente Aben Ezra, per filios Dei filios Sethi intelligant, & per filias hominum Caini poſteras.

50. H. e. *aereum*.

51. Ἐσ

ſerunt. Nam Plato etiam naturas eorum in ſympoſio exprimere conatus eſt. Et [51] Socrates eſſe circa ſe aſſiduum dæmona loquebatur; qui ſibi puero adhæſiſſet; cujus arbitrio & nutu ſua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis, ac potentia horum aſpirationibus conſtat. à quibus invocati, viſus hominum præſtigiis obcæcantibus fallunt; ut non videant ea, quæ ſunt; & videre ſe putant illa, quæ non ſunt. Hi, ut dico, ſpiritus contaminati, ac perditi per omnem terram vagantur, & ſolatium perditionis ſuæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia inſidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhærent enim ſingulis hominibus; & omnes oſtiatim domos occupant; ac ſibi geniorum nomen aſſumunt. ſic enim Latino ſermone dæmonas interpretantur. Hos in ſuis penetralibus conſecrant. his quotidie [52] merum profundunt; & ſcientes, dæmonas venerantur, quaſi terreſtres Deos, & quaſi depulſores malorum quæ ipſi faciunt & irrogant. Qui quoniam ſunt ſpiritus [53] tenues, & incom-

51. Ἔστι τι (inquit ipſe in Plat.) θείᾳ μοίρᾳ ἐμοὶ παρεπόμενον ἐκ παιδὸς δαιμόνιον, ἔστι δὲ τοῦτο φωνὴ ἣ ὅταν γένηται, ἀεί μοι σημαίνει ὃ ἂν μέλλω πράττειν τούτου ἀποτροπὴν, προτρέπει δὲ οὐδέποτε. Quidam, teſtante Plutarcho, genium hunc per ſternutationem cuncta Socrati ſuggeſſiſſe exiſtimabant, quæ ſi à dextra facta fuiſſet, urgendum porro erat incæptum, ſin verò à ſiniſtra, deſiſtendum.

52. Hanc vocem quæ in impreſſo non habetur, ex Betuleii codice addidimus; freti etiam MS. Ball. auctoritate, in quo corrupte leg. *enim*, cujus loco deſiderari eam quam ſubſtituimus vocem, luce clarius eſt.

53. Angelis aliquale corpus aſcribunt Tertullianus,

comprehensibiles, insinuant se corporibus hominum; & occultè in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant; somniis animos terrent; mentes furoribus quatiunt; ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

15. quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt; qui nihil aliud possunt, quàm nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, siquidem possunt nocere. Nocent illi quidem; sed iis, à quibus timentur; quos manus Dei potens & excelsa non protegit; qui profani sunt à sacramento veritatis. Justos autem, id est cultores Dei metuunt. cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt. quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quæ in templis adorantur, & quod plerunque coram cultoribus suis faciunt, non 54 utique in opprobrium religionis, sed honoris sui. quia nec Deo, per quem adjurantur; nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis sæpe ululatibus editis, verberari se, & ardere, & jam, jamque exire proclamant. Tantum habet Dei cognitio, ac justitia potestatis. Cui ergo nocere possunt, nisi iis, quos habent in sua potestate? Denique affirmat eos Hermes, qui

Origenes, aliique, & carnem *sui generis*, quæ sententia dudum explosa est.

54. Locum corruptum ita ex Cypriano restituit Isæus: *non utique in opprobrium religionis & honoris sui, sed quia nec Deo* &c.

55. *Judiciaria*

qui cognoverint Deum, non tantum ab incursionibus dæmonum tutos esse, verum etiam ne fato quidem teneri. μία, inquit, φυλακὴ εὐσέβεια. εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὐ δαίμων κακὸς, οὔτε εἱμαρμένη κρατεῖ. θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ. τὸ γὰρ ἓν, καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσέβεια. Quid sit autem εὐσέβεια, alio loco his verbis testatur, dicens: ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσίς ἐστι τοῦ θεοῦ. Asclepius quoque auditor ejus, eandem sententiam latius explicavit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Uterque vero dæmonas esse affirmat inimicos, & vexatores hominum: quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηροὺς appellat. adeo non ignoravit ex cœlestibus depravatos terrenos esse cœpisse.

16. Eorum inventa sunt 55 astrologia, & aruspicina, & auguratio, & ipsa quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quicquid præterea malorum exercent homines vel palam, vel occulte. quæ omnia per se falsa sunt; ut Sibylla Erythræa testatur:

56 Ἐπεὶ πλάνη πάντα τάδ' ἐστὶν,
Ἅπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατ' ἦμαρ.

sed iidem ipsi auctores præsentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines & simulacra fingere docuerunt; qui

55. Judiciaria viz. de qua vide Favorinum apud Gellium lib. 14. c. 15. ubi prolixam habes disceptationem contra γενεθλιακούς.

56. Hos versus aliter memorat Betuleius:

——Τὰ γὰρ πλάνα πάντα πέφυκεν
Ὅσσα κεν ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσιν καθ' ἦμαρ.

 57. Cott.

qui, ut hominum mentes à cultu veri Dei averterent, & fictos mortuorum regum vultus & ornatos, exquisita pulchritudine statui, consecrarique fecerunt; & illorum sibi nomina quasi personas aliquas [57] induerunt. Sed eos magi, & ii, quos verè [58] maleficos vulgus appellat, cum artes suas execrabiles exercent, veris suis nominibus cient illis cœlestibus, quæ in literis sanctis leguntur. Hi porro incesti ac vagi spiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus infundant, serunt, ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim cœlestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, & unus parens, ac dominus eorum Deus: sed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abstulerunt. Nam Deus (ut principio docui) neque nomine, cum solus sit, eget: neque angeli, cum sint immortales, dici se Deos aut patiuntur, aut volunt. quorum unum, solumque officium est servire nutibus Dei; nec omnino quicquam, nisi jussu facere. Sic enim mundum regi à Deo dicimus, ut à rectore provinciam. cujus apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit; quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid

præter

57. Cott. *induxerunt*. Sed retinenda videtur lectio vulgata.

58. Constitutio Constantini Cæsaris locum hunc illustrabit, quæ ita se habet: "Nemo aruspicem consulat 'aut Mathematicum, nemo 'ariolum: Augurum & Vatum 'prava confessio conticescat: 'Chaldæi ac magi, & cæteri 'quos *maleficos* ob facinorum 'magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem 'aliquid moliantur.

59 Aliud

præter jussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quæ est conditionis humanæ. Ille autem præses mundi, & rector universi, qui scit omnia, cujus divinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omnium cum filio suo potestatem: nec in angelis quicquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt; quorum omnis honor in Deo est. Illi autem, qui desciverunt à Dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, & prævaricatores Dei, nomen sibi & cultum Deorum vendicare conantur: non quod ullum honorem 59 desiderent (quis enim honor perditis est?) nec ut Deo noceant, cui noceri non potest; sed ut hominibus, quos nituntur à 60 cultura, & notitia veræ majestatis avertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, & veritatem caligine obducunt; ne dominum, ne patrem suum norint. & ut illiciant, facile in templis se occulunt, & sacrificiis omnibus præsto adsunt; eduntq; sæpe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris divinitatis ac numinis. 61 Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est; & quod Juno Vei-

59 Aliud sentit D. Augustinus, lib 9. de Civitate Dei, cap. 20. *Est,* inquit, *in dæmonibus scientia sine charitate; & ideo tam inflati, i. e. tam superbi sunt, ut honores divinos & religionis servitutem, quam vero Deo deberi sciunt, sibi sategerint exhiberi, & quantum possunt, adhuc agunt.* Quin & D. Thomas asserit spiritus malos in eodem peccato permanere quo prius peccaverant, quantum ad appetitum, licet non quantum ad hoc quod obtinere se posse putenr.

60. MS. C.C.C. *cultu.*

61. De his suprà diximus, cap.

Veienſis migrare ſe Romam velle reſpondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiæ manum navis ſecuta eſt; quod in ſacrilegos & Juno [62] nudata, & Locrenſis [63] Proſerpina, & Ceres [64] Mileſia vindicavit; & Hercules de [65] Appio, & Jupiter de Atinio, & Minerva de Cæſare. Hinc, quod ſerpens urbem Romam peſtilentia liberavit Epidauro accerſitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipſe in figura ſua ſine ulla diſſimulatione perductus eſt. ſiquidem legati ad eam rem miſſi, draconem ſecum miræ magnitudinis attulerunt. In oraculis autem vel maxime fallunt. quorum præſtigias profani à veritate intelligere non poſſunt: ideoq; ab illis attribui putant & imperia, & victorias, & opes, & eventus proſperos rerum; denique ipſorum nutu ſæpe rempublicam periculis imminentibus liberatam. quæ pericula & reſponſis denuntiaverunt, & ſacrificiis placati, averterunt. Sed omnia iſta fallaciæ ſunt. Nam cum diſpoſitiones Dei præſentiant, quippe qui miniſtri ejus fuerunt, interponunt ſe in his rebus; ut quæcunque à Deo vel facta ſunt, vel fiunt, ipſi potiſſimum facere, aut feciſſe videantur. & quoties alicui populo, vel urbi ſecundum Dei ſtatum boni quid impendet, illi ſe id facturos vel prodigiis, vel ſomniis, vel

cap. 8. ut ſufficiat jam carptim aliquid annotare.

62. Cujus templum Cenſor Fulvius tegulis marmoreis nudavit.

63. Quam Pyrrhus.

64 Quam Alexandri milites ſpoliarunt, cæcitate ob id multati.

65. Qui ſacra Herculis ad ſervos tranſtulit.

vel oraculis pollicentur; ſi ſibi templa, ſi honores, ſi ſacrificia tribuantur. Quibus datis, cum illud acciderit, quod neceſſe eſt, ſummam ſibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, & novæ imagines conſecrantur; mactantur greges hoſtiarum. Sed cum hæc facta ſunt, nihilo minus tamen & vita, & ſalus eorum, qui hæc fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent; ob aliquam ſe ineptam & levem cauſam profitentur iratos, ſicut Juno Varroni, quod formoſum puerum in [66] tenſa Jovis ad exuvias tenendas collocarat: & ob hanc cauſam Romanum nomen apud Cannas pene deletum eſt. Quod ſi Juno alterum Ganymedem verebatur; cur juventus Romana luit pœnas? Vel ſi Dii tantummodo duces curant, cæteram multitudinem negligunt; cur Varro ſolus evaſit, qui hoc fecit? & Paulus, qui nihil meruit, occiſus eſt? Videlicet nil tunc Romanis accidit fatis Junonis iniquæ; cum Annibal duos exercitus populi Romani & aſtu & virtute confecit. Nam Juno audere non poterat aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus, & currus fuit; aut Romanis nocere, quia,

—progeniem Trojano à ſanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sed illorum ſunt iſti luſus, qui ſub nominibus mor-

66. Vehiculo ſcilicet, quo exuviæ Deorum ludis Circenſibus in circum & pulvinar vehebantur. Sic apud Suetonium Auguſtus, *votivis Circenſibus correptus valetudine lectica cubans tenſas deduxit.*

mortuorum deliteſcentes, viventibus plagas tendunt. Itaque ſive illorum periculum, quod imminet, vitari poteſt; videri volunt id placati avertiſſe: ſive non poteſt; id agunt, ut propter illorum contemptum accidiſſe videatur. Ita ſibi apud homines, qui eos neſciunt, auctoritatem ac timorem pariunt. Hac verſutia, & his artibus notitiam veri ac ſingularis Dei apud [67] omnes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi, ſæviunt, & graſſantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hoſtias excogitaverunt ipſi hoſtes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

17. Dicet aliquis, Cur ergo Deus hæc fieri patitur? nec tam malis ſuccurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia ſint adverſa virtutibus, ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus ſtatuit de vivis ac mortuis judicare, de quo judicio mihi erit in ultimo libro diſputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis; quo effundat iram ſuam in poteſtate ac virtute cœleſti, ſicut Vatum prædicta priorum terribili monitu horrificant. Nunc autem patitur homines errare, & adverſum ſe quoque impios eſſe ipſe juſtus, & mitis, & patiens. Nec enim fieri poteſt, ut non is, in quo perfecta ſit virtus, ſit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne [68] iraſci quidem Deum omnino; quod affe-

ctibus,

67. MS. C.C.C. addit, *gentes*.

68. Qui quidem motus Deo utpote ſimplici & immutabili non poteſt competere ſecundùm paſſionis affectum, ſed duntaxat ſecundùm ſimilitudinem effectus.

Sed

ctibus, qui ſunt perturbationes animi, ſubjectus non ſit: quia fragile eſt omne animal, quod afficitur & commovetur. Quæ perſuaſio veritatem, atque religionem funditus tollit. Sed ſeponatur interim locus hic nobis de ira Dei diſſerendi; quod & uberior eſt materia, & opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequiſſimos ſpiritus quiſquis veneratus fuerit, & ſecutus; nec cœlo, nec luce potietur, quæ ſunt Dei: ſed in illa decidet, quæ in diſtributione rerum attributa eſſe ipſi malorum principi diſputavimus, in tenebras ſcilicet, & inferos, & in ſupplicium ſempiternum. Docui religiones Deorum triplici ratione vanas eſſe: una, quod ſimulacra ipſa, quæ coluntur, effigies ſint hominum mortuorum: eſt autem perverſum & 69 incongruens, ut ſimulacrum hominis à ſimulacro Dei colatur. colit enim quod eſt deterius, & imbecillius; tum inexpiabile facinus eſſe, deſerere viventem, ut defunctorum monumentis ſervias; qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam poſſunt, qua ipſi carent. nec eſſe alium quenquam Deum præter unum, cujus judicio ac poteſtati omnis anima ſubjecta ſit. Altera, quod ipſæ imagines ſacræ, quibus inaniſſimi homines ſerviunt, omni ſenſu carent, quoniam terra ſint. Quis autem non intelligat nefas eſſe, rectum animal curvari, ut adoret terram? Quæ iccirco pedibus noſtris ſubjecta eſt, ut calcanda nobis, non adoranda ſit: qui ſumus ideo excitati, & ex ea ſtatum ſublimem

præ-

Sed de his poſtea viderimus. l 69. *Incongruum.* Cott.

præter cæteras animantes accepimus, ut non revolvamur deorſum: ne hunc cœleſtem vultum projiciamus ad terram; ſed oculos eo dirigamus, quo illos naturæ ſuæ conditio direxit; nihilque aliud adoremus, nihil colamus, niſi [70] ſolum artificis parentiſque noſtri unicum numen. qui propterea hominem rigidum figuravit, ut ſciamus nos ad ſuperna & cœleſtia provocari. Tertia, quod ſpiritus, qui præſunt ipſis religionibus, condemnati & abjecti à Deo, per terram volutentur. qui non tantum nihil præſtare cultoribus ſuis poſſint; quoniam rerum poteſtas penes unum eſt: verum etiam mortiferis eos illecebris, & erroribus perdant; quoniam hoc illis quotidianum eſt opus, [71] tenebras hominibus obducere, ne quæratur ab illis verus Deus. Non igitur colendi ſunt; quia ſententiæ Dei ſubjacent. Eſt enim piaculum maximum, addicere ſe poteſtati eorum, quibus, ſi juſtitiam ſequare, potentior eſſe poſſis, & eos adjuratione divini numinis expellere ac fugare. Quod ſi apparet, religiones iſtas tot modis eſſe vanas, quibus docui: manifeſtum eſt, eos, vel qui mortuis ſupplicant, vel terram venerantur, vel ſpiritibus impuris animas ſuas mancipant; rationem hominum non tenere; eoſque impietatis ac ſceleris ſui ſupplicia [72] penſuros, qui rebelles adverſus parentem generis humani Deum, ſuſceptis inexpiabilibus ſacris fas omne violarunt.

18. Qui-

70. MSS. omnes, *ſolius*.
71. MS. C.C. C. *tenebris homines obducere*.
72. *Paſſuros*. Cott.

73. Quæ

18. Quicunque igitur 73 sacramentum hominis tueri, rationemque naturæ suæ nititur obtinere; ipse se ab humo suscitet, & erecta mente oculos suos tendat in cœlum: non sub pedibus quærat Deum, nec à vestigiis suis eruat quod adoret (quia quicquid homini subjacet, infra homininem sit, necesse est) sed quærat in sublimi, quærat in summo. quia nihil potest homine majus esse, nisi quod fuerit supra hominem; Deus autem major est homine; supra ergo, non infra est. nec in ima potius, sed in summa religione quærendus est. Quare non est dubium, quin religio nulla sit, ubicunque simulacrum est. Nam si religio ex divinis rebus est; divini autem nihil est, nisi in cœlestibus rebus: carent ergo religione simulacra. quia nihil potest esse cœleste in ea re, quæ fit ex terra. quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. quicquid enim simulatur, id falsum sit, necesse est. nec potest unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco & imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio, non res potissimum seria, sed quasi ludus ac jocus est: non religio in simulacris, sed 74 mimus religionis est. Præferendum est igitur verum omnibus falsis. Calcanda terrena, ut cœlestia consequamur. Ita enim res se habet, ut quisquis animam suam, cujus origo de cœlo est, ad inferna & ima prostraverit; eo cadat, quo

73. Quæ vox in Lactantio sæpe ita occurrit. ut significet reconditiorem alicujus rei significationem.

74 MSS. aliquot leg. *minus*, sed sensu alieno.

ſe ipſe dejecerit. ideoque oportet rationis ac ſtatus ſui memorem, non niſi ad ſuperna niti ſemper ac tendere. quod qui fecerit, hic plane ſapiens, hic juſtus, hic homo, hic Deo cœloque dignus judicabitur. quem ſuus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abjectum, ſed ſtantem potius ac rectum, ſicut eum fecit, agnoverit.

19. Peracta eſt igitur (ni fallor) magna & difficilis ſuſcepti operis portio: & majeſtate cœleſti ſugg rente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis ac difficilior cum philoſophis propoſita luctatio eſt. quorum ſumma doctrina, & eloquentia, quaſi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac prope conſenſu omnium gentium veritas premebatur; ita hic auctoritate præſtantium omni genere laudis virorum. Quis autem neſciat, plus eſſe momenti in paucioribus doctis, quàm in pluribus imperitis? Sed non eſt deſperandum, iſtos quoque de ſententia, Deo ac veritate ducibus, poſſe depelli. nec tam pertinaces fore arbitror, ut clariſſimum ſolem ſanis ac patentibus oculis videre ſe negent. Modo illud verum ſit, quod ipſi ſolent profiteri, ſtudio inveſtigandæ veritatis ſe teneri: efficiam profecto, ut quæſitam veritatem diu & aliquando inventam eſſe credant; & humanis ingeniis inveniri non potuiſſe, fateantur.

ANALYSIS
LIBRI TERTII
LACTANTII.

Vanitas Philosophiæ & Philosophorum.

PARTES hujus libri tres sunt: *Prima* de Philosophiæ, *Secunda* de Philosophorum vanitate, *Tertia* rursum Philosophiam non esse sapientiam demonstrat.

In exordio optat sibi Tullianam eloquentiam ad demonstrandam Philosophiæ vanitatem, quam Philosophiam inanem & falsam esse his argumentis ostendit.

I. Philosophia est studium sapientiæ:
Ergo non est sapientia.

II. Illo studio ad sapientiam non pervenitur:
Ergo ne quidem sapientiæ studiosi sunt Philosophi, *cap.* 2.

III. In Philosophia, neque scientia est, neque opinatio:
Ergo non est sapientia.
Non illa, quia Socrates & Academici eam sustulerunt:
Non hæc, quia Zenon & Stoici eam repudiarunt, *cap.* 3.

IV. Philosophia seipsam conficit. Nam singulæ sectæ multarum sectarum judicio stultitiæ convincuntur.
Omnes igitur vanæ & inanes, *cap.* 4

V. Aut est naturæ scientia, aut non est; ut vult Arcesilas.
Non illud: quia nulla potest esse in homine interna & propria scientia ob fragilitatem conditionis humanæ:
Non hoc, quia multa sunt, quæ natura ipsa nos scire, & usus frequens & vitæ necessitas cogit.
Ergo utrumque Philosophiæ genus corruit: vetus, quòd sibi scientiam vendicat; & novum, quòd eam distrahit, *cap.* 5.

Hoc loco corrigit Philosophos in Physicis: Academici, inquit, ex rebus paucis obscuris argumentati sunt nullam esse scientiam: Physici ex quibusdam apertis & claris omnia sciri posse. Recte quidem coarguit arrogantiam Philosophorum Arcesilas: sed addere exceptionem debuit & dicere: causas rationesque duntaxat rerum naturalium, quia sunt abditæ, nesciri posse, quia nullus doceat, nec quæri oportere, quia inveniri non possunt, *cap.* 6.

VI. In Ethicis de ſummo bono diſſentiunt Philoſophi. Hic recitat ſententias varias Philoſophorum de ſummo bono, *cap.* 7. quas refutat, *cap.* 8, & 9. ipſe ſummum bonum in ſola religione ponit, *cap.* 10. oſtendens potuiſſe Philoſophos ſummum bonum deductione reperire, quod non ſit Voluptas, Divitiæ, Regnum, Virtus, ſed IMMORTALITAS; unde concludit, Philoſophiam Ethicam eſſe vanam, *cap.* 11, *&* 12.

VII. Logicam & Phyſicam non pertinere ad recte vivendum. Ergo ſic totam Philoſopham eſſe inanem. Qua occaſione refellit commendationem Philoſophiæ Ciceronis, *cap.* 13, *&* 14. Et definitionem Philoſophiæ Senecæ: qui dixit, Philoſophiam eſſe rationem recte vivendi, *cap,* 15.

VIII. E Philoſophia non utilitas quæritur, ſed oblectatio: Ergo abjicienda eſt.

IX. Philoſophiæ principium & origo apparet: Ergo non eſt ſapientia, *cap.* 16.

PARTE ſecunda Philoſophos ipſos in magna vanitate verſari ait, idque probat:

A placitis Epicuri, quòd nulla ſit providentia, quòd animæ ſint mortales, &c. *cap.* 17.

A placitis Stoicorum & Pythagoræ de migratione animarum de corpore in alia corpora, de mortis bono, de vitæ malo: in primiſque à gratiarum actione Platonis, qui ſe gratias naturæ dixerit agere, & quod homo natus eſſet, potius quàm mutum animal: & quòd maſculus, potius quàm fœmina: quòd Græcus, quàm barbarus: quòd Athenienſis, & quòd temporibus Socratis, *cap.* 18. quam gratiarum actionem mirifice exagitat Lactantius, *cap.* 19 20. 21.

A minorum Philoſophorum factis & dictis variis: quòd Democritus agros ſuos paſcua publica fieri ſit paſſus: quòd Zeno peccata paria faciat: miſericordiam inter vitia ponat: quòd Xenophanes credidit dicentibus orbem Lunæ 22. partibus majorem eſſe quàm terram, *cap.* 22.

Ab iis, qui Antipodes inducunt, id eſt, homines, quorum veſtigia ſint ſuperiora, quàm capita, *cap.* 23.

PARTE tertia rurſum probat, Philoſophiam non eſſe ſapientiam: Quia

Ab aliquibus tantùm ad Philoſophos reſtringitur.

Et Stoici & Epicurei omnes admiſerunt: tamen non potuerunt efficere quod voluerunt, *cap.* 24.

Non poteſt efficere, quod efficit vera religio, ex iracundo placidum, ex avaro liberalem, ex crudeli clementem.

Sapientia Philoſophorum, ut plurimum efficiat, non exſcindit vitia, ſed abſcondit. pauca verò Dei præcepta ſic

totum

totum hominem immutant, & expoſito vetere novum reddunt, ut non cognoſcas eundem eſſe, *cap.* 25, 26.
Philoſophi ipſi fatentur, ſe eſſe inſipientes. Empedocles, Anaxagoras, Democritus, Socrates, *cap.* 27.
Ex mera inſipientia & ignoratione veri Dei nomen NATURÆ & FORTUNÆ invenerunt, *cap.* 27.
Cum tamen fortuna per ſe nihil ſit, ſed tantum accidentium rerum ſubitus ac inopinatus eventus, *cap.* 28.
Sequitur concluſio libri. Una eſt igitur ſpes hominis, una ſalus in hac doctrina, quam nos defendimus, poſita.
Omnis ſapientia hominis in hoc uno eſt, ut Deum cognoſcat & colat.

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI

Divinarum Institutionum LIBER TERTIUS.

DE FALSA SAPIENTIA.[1]

1 VEllem mihi, quando veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis & [2] ineptis superstitionibus servientis; vel philosophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quàm illustrantibus; etsi non qualis in M. T. fuit, quia præcipua & admirabilis fuit; aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem: ut quantum veritas vi sua propria valeat, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret se aliquando; & discussis, convictisque tam publicis, quam eorum, qui sapientes putantur, erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem; vel quod magis possent credere homines ornatæ veritati, qui etiam mendacio credunt,

1. ID est, nisi per se satis valeret veritas.

2. Cott. *incertis.*

capti orationis ornatu lenocinioque verborum; vel certe, ut ipſi philoſophi ſuis armis potiſſimum, quibus placere ſibi & confidere ſolent, opprimerentur à nobis. Sed quoniam Deus hanc voluit rei eſſe naturam, ut ſimplex & nuda veritas eſſet luculentior, quia ſatis ornata per ſe eſt; ideoque ornamentis extrinſecus additis fucata, corrumpitur; mendacium vero ſpecie placet aliena, quia per ſe corruptum vaneſcit, ac defluit, niſi 3 aliunde ornetur: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre fuiſſe conceſſum. Verum ego non eloquentiæ, ſed veritatis fiducia ſuſcepi hoc opus, fortaſſe majus, quam ut poſſit meis viribus ſuſtineri: quod tamen, etiamſi ego defecerim, Deo, cujus eſt hoc munus, adjuvante, veritas ipſa complebit. Etenim cum ſciam maximos 4 quoque oratores à cauſidicis mediocribus ſæpe victos; quod tanta eſt potentia veritatis, ut ſeipſam, quamvis in rebus exiguis, ſua claritate defendat: cur hanc 5 ergo in maxima cauſa ab ingenioſis quidem illis ac diſertis viris, ſed tamen falſa dicentibus oppreſſum iri putem? ac non illa, ſi minus oratione noſtra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat; lumine tamen ſuo clara & illuſtris appareat? Nec ſi philoſophi doctrina literarum mirabiles extiterunt; ego etiam illis ſcientiam veri cognitionemque conceſſerim, quam nemo cogitando aut diſputando

3. MS. CCC. *niſi aliunde ornatu quæſito excultum fuerit & politum*: ita etiam & tres alii MSS. niſi quod loco *excultum* leg. *circumitum*, quod habetur in impreſſo Betuleii.

4. Mert. *quoſque.*

5. Mert. *ego.*

9. Mert.

putando aſſequi poteſt. Neque [6] ego nunc reprehendo eorum ſtudium, qui veritatem ſcire voluerunt; quia naturam hominis Deus veri adipiſcendi cupientiſſimam fecit: ſed id arguo, id revinco; quod honeſtam illorum & optimam voluntatem non ſit ſecutus effectus; quia neque quid eſſet verum ipſum, ſciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente quærendum. [7] Ita dum ſuccurrere humanis erroribus cupiunt, ipſi ſe in plagas & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philoſophiam, ſuſceptæ materiæ ordo ipſe deduxit. Nam cum error omnis aut ex religione falſa oriatur, aut ex ſapientia: in eo convincendo neceſſe eſt utrumque ſubvertere. Cum enim ſit nobis divinis literis traditum, cogitationes philoſophorum ſtultas eſſe, id ipſum re & argumentis docendum eſt: ne quis honeſto ſapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ ſplendore deceptus, humanis malit quam divinis credere. Quæ quidem tradita ſunt breviter, ac nude. nec enim decebat aliter: ut cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis aſſereret ſuas voces, tanquam fides ei non haberetur: ſed, ut oportuit, eſt locutus, quaſi rerum omnium maximus judex; cujus eſt non argumentari, ſed pronuntiare verum. [8] Ipſe ut Deus. nos autem, cum ad res ſingulas teſtimonia divinæ vocis habeamus: [9] profecto

6. Mert. *enim.*
7. Mert. *itaque,*
8. Betuleii codex, *verum ipſe ut Deus,* ſed in Mert. deſunt.
9. Cott. *poſtremo monſtrabimus.*

 10. Deſunt

fecto monſtravimus, quanto certioribus argumentis poſſint vera defendi; cum etiam falſa ſic defendantur, ut vera ſoleant videri. Quare non eſt, quod philoſophis tantum honoris habeamus, aut eorum eloquentiam pertimeſcamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi; vere autem loqui nullo modo; quia veritatem non didicerant ab eo, qui ejus potens eſſet. Nec ſane magnum aliquid efficiemus; quod illos ignorantiæ redarguamus, quam ipſi ſæpiſſime confitentur in eo ſolo, [10] quoniam eis non creditur, in quo ſolo credi debuit. Conabor oſtendere nunquam illos tam veridicos fuiſſe; quam cum ſententiam [11] in ſe de ſua ignoratione dixerunt.

2. Nunc quoniam duobus ſuperioribus libris religionum falſitas demonſtrata eſt, nec non origo ipſa totius erroris expoſita: hujus libri munus eſt philoſophiam quoque oſtendere, quam inanis & falſa ſit; ut omni errore ſublato, veritas patefacta clareſcat. Ordiamur itaque à communi philoſophiæ nomine; ut ipſo capite deſtructo, facilior nobis aditus pateat ad excindendum omne corpus: ſi tamen poteſt corpus vocari, cujus partes ac membra

bra

10. Deſunt hæc in noſtris MS. [*quoniam eis non creditur*] nec in Bod. & Cott. repetitur vox *ſolo*. Sed cum in cæteris codd. tam MSS. quàm impreſſis occurrant, eadem interpunctione notata; diſtinctior videtur ea lectio quam antiquiſſima editio Romana ſuppeditat, quæ ſic ſe habet, *Nec ſane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiæ arguemus, quam ipſi ſæpiſſime confitentur. in eo ſolo, quoniam eis non creditur, in quo ſolo credi debuit; conabor oſtendere* &c.

11. In noſtris non habentur hæ duæ voculæ.

12. Noſtri

bra diſcordent, nec ulla compage inter ſe cohæreant; ſed quaſi 12 diſſecta, & diſſipata, palpitare potius quam vivere videantur. Philoſophia eſt (ut nomen indicat, ipſique definiunt) ſtudium ſapientiæ. Unde igitur probem magis philoſophiam non eſſe ſapientiam, quam ex ipſius nominis ſignificatione? Qui enim ſapientiæ ſtudet; utique nondum ſapit; ſed, ut ſapere poſſit, ſtudet. In cæteris artibus, ſtudium quid efficiat, & quo tendat, apparet. quas cum diſcendo aliquis aſſecutus eſt; jam non ſtudioſus artificii, ſed artifex nominatur. At enim verecundiæ cauſa ſtudioſos ſe ſapientiæ, non ſapientes vocaverunt. Imo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit; cum paulo plus ſaperet, quam illi priores, qui ſe ſapientes putaverunt; intellexit, nullo humano ſtudio poſſe ad ſapientiam perveniri; & ideo non oportere incomprehenſæ atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaq; cum ab eo quæreretur, quemnam ſe profiteretur; reſpondit, philoſophum, id eſt, quæſitorem ſapientiæ. Si ergo philoſophia ſapientiam quærit; nec ipſa ſapientia eſt; quia neceſſe eſt aliud eſſe, quod quærit; aliud, quod quæritur: tamen nec quæſitio ipſa recta eſt; quia nihil poteſt invenire. Ego vero ne ſtudioſos quidem ſapientiæ philoſophos eſſe conceſſerim, quia illo ſtudio ad ſapientiam non pervenitur. Nam ſi facultas inveniendæ veritatis huic ſtudio

12. Noſtri fere omnes, *disjecta.*

subjaceret, & si esset id studium tanquam iter ad sapientiam, aliquando esset inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingeniis in ejus inquisitione contritis, non sit comprehensa: apparet, nullam esse ibi sapientiam. Non ergo sapientiæ student, qui philosophantur: sed ipsi studere se putant: quia illud, quod quærunt, ubi, aut quale sit, nesciunt. Sive ergo sapientiæ student, sive non student, sapientes non sunt. quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipsum, possit ne hoc studio reperiri aliquid, an nihil.

3. Duabus rebus videtur philosophia constære; scientia & opinatione, nec ulla alia re. Scientia ab 13 ingenio venire non potest, nec cogitatione comprehendi; quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed Dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quæ veniat extrinsecus. Iccirco enim oculos, & aures, & cæteros sensus patefecit in corpore divina solertia, ut per eos aditus scientia perveniret ad mentem. Nam causas naturalium rerum disquirere, aut scire velle: Sol utrumne 14 tantus, quantus videtur, an multis partibus major sit,

13. *Ab animo*, inquit Betuleius, quatenus scil. *animæ* contradistinguitur, sed genuinus verborum sensus videtur hic esse, viz. *scientiam nobis non innasci*, eò quòd mortalis natura, ut statim loquitur, non capiat scientiam, nisi quæ veniat extrinsecus.

14. Ἀναξίμανδρος τὸν μὲν ἥλιον ἴσον τῇ γῇ εἶναι, Ἀναξαγόρας πολλαπλασίονα Πελοποννήσου, Ἡράκλειτος εὖρος ποδὸς ἀνθρωπείου· Ἐπίκουρος πάλιν φησὶν ἐνδέχεσθαι τὰ προειρημένα πάντα, ἢ τηλικοῦτον ἡλίκος φαίνεται, μικρῷ μείζων ἢ ἐλάττων. Plutar. περὶ τῶν ἀρ. φιλ. lib. 2. cap. 21.

15. Vide

ſit, quam omnis hæc terra: item, [15] Luna globoſa ſit, an concava: & [16] ſtellæ utrumne cohæreant cœlo, an per [17] aerem libero curſu ferantur: cœlum ipſum qua [18] magnitudine, qua materia conſtet; utrum quietum ſit, [19] an mobile; an incredibili celeritate volvatur: quanta ſit terræ craſſitudo; aut [20] quibus fundamentis librata, & ſuſpenſa ſit. Hæc inquam diſputando & conjecturis velle comprehendere, tale eſt profecto, quale ſi diſſerere velimus, qualem eſſe arbitramur cujuſpiam remotiſſimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujuſque nihil aliud, quam nomen, audivimus. Si nobis in ea re ſcientiam vindicemus, quæ non poteſt ſciri: nonne inſanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci poſſimus? Quanto magis, qui [21] naturalia, quæ ſciri ab homine non poſſunt,

15. Vide Plut. lib. eodem, cap. 27.

16. Οἱ Στωϊκοὶ σφαιρικοὺς τοὺς ἀστέρας καθάπερ τὸν κόσμον καὶ ἥλιον καὶ σελήνην, Κλεάνθης κωνοειδεῖς, Ἀναξιμένης ἥλων δίκην καταπεπηγέναι τῷ κρυσταλλοειδεῖ· ἔνιοι δὲ πέταλα εἶναι πύρινα ὥσπερ ζωγραφήματα. Idem cap. 14. lib. 2. MSS. noſtri leg. *adhæreant*.

17. *Aera* dixit pro *æthere*, niſi forte ex vulgi opinione loquatur.

18. De terræ ambitu conſulas licet Macrobium, lib. I. cap. 20. in ſom Scip. qui ſtadiis millibus ducentis quinquaginta duobus univerſæ terræ ambitum includit.

19. Cott. & Bod. *aut*.

20. Ταύτης, ſc. τῆς τῶν ὅλων τάξεως, τὸ μὲν μέσον ἀκίνητόν τε ὂν καὶ ἑδραῖον &c. lib. de Mundo. quod ita explicare videtur Macrobius. *Eſt enim centrum: in ſphæra autem ſolum centrum non movetur, quia neceſſe eſt ut circa aliquid immobile ſphæra moveatur.* Quin & Plato in Phædone ſine omni alio adminiculo terræ ἰσοῤῥοπίαν tribuit. Ἰσόῤῥοπον γὰρ πρᾶγμα ὁμοίου τινὸς ἐν μέσῳ τεθὲν οὐχ ἕξει μᾶλλον οὐδ' ἧττον οὐδαμόσε κλιθῆναι, ὁμοίως δὲ ἔχων ἀκλινὲς μένει.

21. Id eſt, eam Phyſicæ partem quæ de Mundo ejuſq; conſtitutione diſceptationes inſtituit.

22. Pub.

possunt, scire se putant; furiosi dementesque sunt judicandi. Recte ergo Socrates, & eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quæ non disputantis, sed divinantis est. Superest, ut opinatio in philosophia sola sit. Nam unde abest scientia; id totum possidet opinatio. Id enim opinatur quisque, quod nescit. Illi autem, qui de rebus naturalibus disputant; opinantur ita esse, ut disputant. Nesciunt igitur veritatem: quoniam scientia, certi est; opinatio, incerti. Redeamus ad illud superius exemplum. Age, opinemur de statu & qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen ignota est. Verisimile est; in plano sitam lapideis mœnibus, ædificiis sublimibus, viis [22] pluribus, magnificis ornatisque delubris. Describamus, si placet, [23] mores, habitumque civium. Sed cum hæc dixerimus, alius contraria disputabit; & cum hic quoque peroraverit, surget & tertius: & alii deinceps; & opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus certius? fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum [24] natura cadunt; ut necesse sit aliquid eorum esse verum. At nescietur, quis verum dixerit. Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint; ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus. Potest enim supervenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosque pro insanis habeat, qui velimus

22. *Publicis.* Cott.
23. Cott. addit, *hominum.*
24. *Naturam.* Cott. Bod.

25. Aludit

velimus id, quod nescimus, quale sit, opinari. Verum non opus est longe posita conquirere: unde nemo fortasse veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia. longum est id quoque. Dicamus, interposito uno pariete quid fiat: nemo potest id scire, nisi qui audiverit, aut viderit. Nullus enim audet id dicere: quia statim non verbis, sed re ipsa præsenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi; qui disputant in cœlo quid agatur. sed eo se id impune facere arbitrantur; quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret: nunquam quicquam de iis rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia & audacia, quia non redarguuntur. redarguit enim Deus; cui soli veritas nota est: licet connivere videatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

4. Recte igitur Zeno, ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias; non est sapientis, sed temerarii potius, ac stulti. Ergo si neque sciri quicquam potest (ut Socrates docuit) nec opinari oportet (ut Zeno,) tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philosophiæ principes fuerunt, sed ab omnibus? ut jam videatur, jampridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia divisa est: & omnes varia senti-

unt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non poteſt. Deſignemus quamlibet. nempe in cæteris omnibus ſapientia non erit. Tranſeamus ad ſingulas. eodem modo, quicquid uni damus, cæteris auferemus. Unaquæque enim ſecta omnes alias evertit, ut ſe ſuaque confirmet: nec ulli alteri ſapere concedit, ne ſe deſipere fateatur. ſed ſicut alias tollit; ſic ipſa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilo minus enim philoſophi ſunt, qui eam ſtultitiæ accuſant. quamcunque laudaveris, veramque dixeris, à philoſophis vituperatur, ut falſa. Credemuſne igitur uni ſeſe ſuamque doctrinam laudanti; an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius ſit neceſſe eſt, quod plurimi ſentiunt, quam quod unus. Nemo enim poteſt de ſe recte judicare; quod nobilis poeta teſtatur. Ita enim comparatam eſſe hominum naturam omnium, ut aliena melius videant, & dijudicent, quam ſua. Cum igitur omnia incerta ſint; aut omnibus credendum eſt, aut nemini. ſi nemini, ſapientes ergo non ſunt: quia ſinguli diverſa affirmantes, ſapientes eſſe ſe putant. ſi omnibus, æque non ſunt ſapientes: quia ſinguli ab omnibus eſſe negantur ſapientes. Pereunt igitur univerſi hoc modo; & tanquam 25 Sparti illi poetarum, ſic ſe invicem jugulant, ut nemo ex omnibus reſtet. quod eo fit; quia gladium habent, ſcutum non

25. Alludit ad homines e dentibus, quos Cadmus ſevit, oriundos: qui Græco nomine Σπάρτοι, h. e. *ſati*, vocabantur. MSS. noſtri leg. *Spartiatæ*.

26. Mediæ

non habent. Si ergo ſingulæ ſectæ multarum ſectarum judicio ſtultitiæ convincuntur; omnes igitur vanæ atque inanes reperiuntur. ita ſeipſam philoſophia conſumit, & conficit. Quod cum intelligeret Arceſilas [26] Academiæ conditor; reprehenſiones omnium inter ſe collegit, confeſſionemque ignorantiæ clarorum philoſophorum; armavitque ſe adverſus omnes. ita conſtituit novam non philoſophandi philoſophiam. Eo igitur auctore duo philoſophiæ genera eſſe cœperunt: Unum, illud vetus; quod ſcientiam ſibi vendicat: Alterum, novum repugnans: quod eam diſtrahit. In his duobus generibus video diſſidium, & quaſi civile bellum. Sapientiam. quæ diſtrahi non poteſt, in qua parte ponemus? Si natura rerum ſciri poteſt; hæc tyronum caterva interibit: ſi non poteſt; veterani conficientur. ſi pares fuerint; nihilo minus peribit dux omnium philoſophia; quia diſtracta eſt. nihil enim poteſt ſine interitu ſibi eſſe contrarium. Si autem (ut docui) nulla poteſt eſſe in homine interna, & propria ſcientia ob fragilitatem conditionis humanæ: Arceſilæ manus vicit. Sed ne ipſa quidem ſtabit, quia non poteſt omnino nihil ſciri.

5. Sunt enim multa, quæ natura ipſa nos ſcire

26 Mediæ ſc. juxta Diogenem Laertium. Ἀκαδημιακῆς μὲν οὖν τῆς Ἀρχαίας προέστη Πλάτων, τῆς Μέσης Ἀρκεσίλαος, τῆς νέας Λακύδης. etiamſi, uti monet Betuleius, Cicero in Acad. Quæſt. veterem Academiam Platonicam illam vocat, novam quæ uſque ad Carneadem perducta eſt, qui quartus ab Arceſila fuit, in eademque Arceſilæ ratione permanſit.

ſcire & uſus frequens, & vitæ neceſſitas cogit. Itaque pereundum eſt, niſi ſcias, quæ ad vitam ſunt utilia, ut appetas: quæ periculoſa, ut fugias, & vites. Præterea multa ſunt, quæ uſus invenit. Nam ſolis ac lunæ varii curſus, & meatus ſiderum, & ratio temporum deprehenſa eſt; & natura 27 corporum à medicis herbarumque vires; & ab agricolis natura terrarum, necnon imbrium futurorum, ac tempeſtatum ſigna collecta ſunt. Nulla denique ars eſt, quæ non ſcientia conſtet. Debuit ergo Arceſilas, ſiquid ſaperet, diſtinguere, quæ ſciri poſſent, quæve neſciri. Sed ſi id feciſſet; ipſe ſe in populum redegiſſet. Nam vulgus interdum plus ſapit: quia tantum, quantum opus eſt, ſapit. A quo ſi quæras, utrum ſciat aliquid, an nihil, dicet ſe ſcire, quæ ſciat; fatebitur ſe neſcire, quæ neſciat. Recte ergo aliorum ſuſtulit diſciplinas; ſed non recte fundavit ſuam. Ignoratio enim rerum omnium non poteſt 28 eſſe ſapientia, cujus eſt ſcire proprium. Ita cum philoſophos expugnaverit; ac docuerit, eos nihil ſcire; ipſe quoque nomen philoſophi perdidit, quia doctrina ejus eſt, nihil ſcire. Nam qui alios reprehendit, quod neſciant; ipſe debet ſciens eſſe. cum autem nihil ſciat; quæ perverſitas, quæve inſolentia eſt, ob id ipſum ſe philoſophum conſtituere, propter quod cæteros tollat? Poſſunt enim ſic reſpondere: Si nihil nos ſcire conviceris; & ideo non

27. Φυσιολογικὸν ἐστι αὐτῆς μέρος ἐν ᾧ περὶ τῆς φύσεως τῶν ἀνθρώπων διαλαμβάνομεν. Galenus.

28. Cor. dici.

29. Summo

non esse sapientes, quia nihil sciamus: ergo ne tu quidem es sapiens: quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promovit Arcesilas; nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoq; eodem mucrone transfixit?

6. Nusquamne igitur sapientia est? Imo vero inter philosophos fuit: sed nemo vidit. Alii putaverunt, sciri posse omnia. hi sapientes utique non fuerunt. Alii nihil. ne hi quidem sapientes fuerunt. illi, quia plus homini dederunt: hi, quia minus. utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque te omnia scire putes; quod Dei est: neque omnia nescire; quod pecudis. Est enim aliquod medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione conjuncta & temperata. Scientia in nobis ab anima est; quæ oritur è cœlo: ignoratio à corpore; quod est è terra. unde nobis & cum Deo, & cum animalibus est aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis; quorum alterum luce præditum est, alterum tenebris: pars nobis data est scientiæ, pars ignorantiæ. per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet. nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinaverunt; aut dextro, aut sinistroversus ceciderunt. utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam; & exemplis paucarum rerum incomprehensibilium contenti, am-

ple-

plexi ſunt ignorantiam; tanquam ſcientiam totam ſuſtuliſſent, quia in parte ſuſtulerant. Phyſici contra ex iis, quæ aperta ſunt, argumentum trahebant, omnia ſciri poſſe; contentique perſpicuis, retinebant ſcientiam; tanquam totam defendiſſent, quia ex parte defenderant. itaque neque hi clara, neque illi obſcura viderunt: ſed utrique, dum ſolam ſcientiam [29] conſertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio conſtitutam fore, quæ illos ad ſapientiam tranſmitteret. Verum Arceſilas ignorantiæ magiſter, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philoſophiam everteret (auctore Socrate) ſuſcepit hanc ſententiam, ut affirmaret nihil ſciri poſſe. Itaque coarguit [30] æſtimationem philoſophorum, qui putaſſent ingeniis ſuis erutam eſſe atque inventam veritatem. videlicet, quia mortalis fuerat illa ſapientia; pauciſque ante temporibus inſtituta, ad ſummum jam incrementum pervenerat, ut jam neceſſario conſeneſceret ac periret: repente extitit Academia tanquam ſenectus philoſophiæ, quæ illam conficeret jam defloreſcentem. Recteque vidit Arceſilas, arrogantes, vel potius ſtultos eſſe, qui putent, ſcientiam veritatis conjectura poſſe comprehendi. Sed tamen falſa dicentem redarguere non poteſt, niſi qui ſcierit ante, quid ſit verum. quod Arceſilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philoſophiæ ἀσύστατον; quod Latine inſtabile, ſive inconſtans poſ-

29. *Summo conatu.* | 30. *Exiſtimationem.* Bod. Ball.

31.

possumus dicere. Ut enim, nihil sciri posse, sciendum sit; aliquid sciri, necesse est. Nam si omnino nihil scias, idipsum, nihil sciri posse, tolletur. Itaque qui velut sententiæ loco pronuntiat nihil sciri; tanquam præceptum profitetur, & cognitum; ergo aliquid sciri potest. Huic simile est illud, quod in scholis proponi solet in asystati generis exemplum; somniasse quendam, ne somniis crederet. Si enim crediderit, tum sequitur, ut credendum non sit. Si autem non crediderit, tunc sequitur, ut credendum sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est, id ipsum sciri, quod nihil sciatur. Si autem scitur, posse nihil sciri: falsum est ergo, quod dicitur, nihil posse sciri. Sic inducitur dogma sibi repugnans, seque dissolvens. Sed homo versutus, cæteris philosophis voluit scientiam eripere, ut eam domi absconderet. nam sibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat; sed nihil agit. apparet enim, ac furtum suum prodit. Quanto faceret sapientius, ac verius, si exceptione facta, diceret, causas rationesque duntaxat rerum cœlestium, seu naturalium, quia sunt abditæ, nesciri posse, quia nullus doceat; nec quæri oportere, quia inveniri quærendo non possunt. Qua exceptione interposita, & Physicos admonuisset, ne quærerent ea, quæ modum excederent cogitationis humanæ; & seipsum calumniæ invidia liberasset; & nobis certe dedisset aliquid, quod sequeremur. Nunc autem cum ab 31 his sequendis nos retraxerit,

31. *Aliis.* Bod. Mert.

ne

ne velimus plus ſcire, quam poſſimus: non minus à ſe quoque 32 ipſo retraxit. Quis enim velit laborare, ne quicquam ſciat? aut ejuſmodi ſuſcipere doctrinam, ut etiam communem ſcientiam perdat? Quæ ſi doctrina eſt; ſcientia conſtet, neceſſe eſt: ſi non eſt, quis tam ſtultus eſt, ut diſcendum id putet, in quo aut nihil diſcitur, aut omnino dediſcitur? Quare ſi neque omnia ſciri poſſunt, quod phyſici putaverunt; neque nihil, quod Academici; philoſophia omnis extincta eſt.

7. Tranſeamus nunc ad alteram philoſophiæ partem, quam ipſi moralem vocant; in qua totius philoſophiæ ratio continetur. ſiquidem in illa phyſica ſola oblectatio eſt, in hac etiam utilitas. Et quoniam in diſponendo vitæ ſtatu formandiſque moribus, periculo majori peccatur: majorem diligentiam neceſſe eſt adhiberi: ut ſciamus, quomodo nos oporteat vivere. Illic enim poteſt venia concedi. quia ſive aliquid dicunt; nihil proſunt: ſive delirant; nihil nocent. Hic vero nullus diſſidio, nullus errori eſt locus. omnes unum ſentire oportet, ipſamque philoſophiam uno quaſi ore præcipere. quia ſi quid fuerit erratum; vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis eſt; quod obſcura rerum ratio cogit diverſa & varia ſentire. Hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipſe uſus rerum & quotidiana experimenta poſſunt docere, quid ſit verius, & melius. Videamus ergo, utrum-

32. *Ipſe.* Mert.

ne

ne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius vita degatur. Non necesse est omnia circuire: unum eligamus, ac potissimum; quod est summum, ac principale; in quo totius sapientiæ cardo versatur. 33 Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet: 34 Aristippus in voluptate corporis: 35 Calliphon & Dinomachus Cyrenaici, honestatem cum voluptate junxerunt: 36 Diodorus cum privatione doloris summum bonum posuit. Hieronymus in non dolendo: Peripatetici autem in bonis animi, & corporis, & fortunæ. 37 Herilli summum bonum est scientia: Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorundam Stoicorum, virtutem sequi. Aristoteles in honestate, ac virtute

33. A Lactantio autem infra depingitur tanquam omnium scenarum homo, quique id unicum sibi propositum habuerit, ut cujusvis ingenio accommodaret.

34. Epiphanius lib. 3. contra hæreses, Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος, οὗτος γαστρίμαργος ὢν καὶ φιλήδονος, τέλος ἔφη τῆς ψυχῆς τὴν ἡδονήν. καὶ ὅστις ἥδεται, εὐδαίμων οὗτος· ὁ δὲ μηδ' ὅλως ἡδόμενος, τρισάθλιος καὶ κακοδαίμων.

35. Quibus tamen alius quærendus est ab Aristippo magister, siquidem eadem secum societate conjungi nequeant duæ res suâ naturâ tam dissitæ & contrariæ. Nam, ut infra noster, *qui voluptati deditus est, honestate careat necesse est.*

36. Interpunctio Isæi sensum reddit longe luculentiorem. *Calliphon & Dinomachus Cyrenaici honestatem cum voluptate junxerunt, Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum posuit Hieronymus* &c. alioqui inter utriusque opinionem nihil esset discriminis; nisi forte verba eo quo leguntur modo, illud innuant. Diodoro inter bona optimum videri, sicubi ægrotaverit à morbo convalescere, Hieronymo si fieri posset ut nunquam in morbum incideret. Sed consulendus est Cicero 3. Off.

37 Carthaginensis; de quo vide, si libet, Diogenem Laertium.

tute ſummum bonum collocavit. Hæ ſunt fere omnium ſententiæ. In tanta diverſitate quem ſequimur; cui credimus? Par eſt in omnibus auctoritas. Si eligere poſſumus, quod eſt melius; jam non eſt philoſophia nobis neceſſaria, quia ſapientes jam ſumus, qui de ſapientium ſententiis judicemus. Cum vero diſcendæ ſapientiæ cauſa venimus; poſſumus judicare, qui nondum ſapere cœperimus? maxime cum præſto aſſit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere; nec tamen afferat ipſe, quod ſequamur.

8. Quid ergo ſupereſt, niſi ut omiſſis litigatoribus furioſis ac pertinacibus, veniamus ad judicem illum, ſcilicet datorem ſimplicis & quietæ ſapientiæ? qui non tantum formare nos, ac inducere in viam poſſit; verum etiam de controverſiis iſtorum ferre ſententiam. Hic nos docet, quid ſit hominis verum ac ſummum bonum. De quo prius quam dicere incipio, illæ omnes ſententiæ ſunt refellendæ; ut appareat, neminem illorum fuiſſe ſapientem. Cum de officio hominis agatur; oportet ſummum ſummi animalis bonum in eo conſtitui, quod commune cum cæteris animalibus eſſe non poſſit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, propria ſunt: ſic homini aliquid ſuum debet adſcribi, ſine quo rationem ſuæ conditionis amittat. Nam quod vivendi aut generandi cauſa datum eſt omnibus, eſt equidem bonum naturale; ſummum tamen non eſt, niſi quod eſt uni-

unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui ſummum bonum credidit animi voluptatem; quoniam illa ſive ſecuritas, ſive gaudium eſt, communis eſt omnibus. Ariſtippo ne reſpondendum quidem duco, [38] quem in corporis ſemper voluptates ruentem, nihilque aliud quam ventri & Veneri ſervientem, nemini dubium eſt, hominem non fuiſſe. ſic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque diſtaret, niſi unum, quod loquebatur. Quod ſi aſino, aut cani, aut ſui facultas loquendi tribuatur, quæraſque ab his, quid ſibi velint, cum fœminas tam rabide conſectantur, ut vix divelli queant, cibos etiam potumque negligant, cur aut alios mares violenter abigant, aut ne victi quidem abſiſtant; ſed à fortioribus ſæpe contriti, eo magis inſectentur; cur nec imbres, nec frigora pertimeſcant, laborem ſuſcipiant, periculum non recuſent: quid aliud reſpondebunt, niſi ſummum bonum eſſe corporis voluptatem? eam ſe appetere, ut afficiantur ſuaviſſimis ſenſibus; [39] eoſque eſſe tanti, ut aſſequendorum cauſa, nec laborem ſibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipſam recuſandam putent. Ab hiſne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem ſentiunt, quod animæ rationis expertes? Aiunt Cyrenaici, virtutem ipſam ex eo eſſe laudandam, quod ſit efficiens voluptatis. [40] Verum inquit obſcœnus canis, aut

38. *Quem corporis ſemper voluptatem tuentem.* Edit. Rom.

39. *Eamque eſſe tanti, ut aſſequentibus eam.* Bott. Bod.

40. *Verum ergo.* Iſæus. *Non erro*

aut ſus ille lutulentus: nam ideo cum adverſario ſumma virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem: cujus expers ſim neceſſe eſt, ſi victus abceſſero. Ab his ergo ſapere diſcemus, quos à pecudibus ac belluis non ſententia, ſed lingua diſcernit? Privationem doloris ſummum bonum putare, non plane Peripateticorum ac Stoicorum, ſed 41 Clinicorum philoſophorum eſt. Quis enim non intelligat, ab ægrotis, & in aliquo dolore poſitis eſſe hoc diſputatum? quid tam ridiculum, quam id habere pro ſummo bono, quod medicus poſſit dare? Dolendum eſt ergo, ut fruamur bono, & quidem graviter, ac ſæpe; ut ſit poſtea, non dolere, jucundius. Miſerrimus eſt igitur, qui nunquam doluit; quia bono caret. quem nos feliciſſimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit, qui omnino non dolere, ſummum bonum dixit: Nam præter quod omne animal doloris eſt fugiens; qui poteſt ſibi hoc bonum præſtare; quod nobis ut eveniat, nihil aliud poſſumus quam optare? Summum autem bonum non poteſt efficere quenquam beatum, niſi ſemper fuerit in ipſius poteſtate. hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, ſed natura ipſa cunctis ani-

erro vero, inquit, Edit. Rom.

41. *Cynicorum* plerique alii tum MSS. quàm impreſſi, ſed recentiorum lectionem retinere placuit, quoniam cum iis quæ ſtatim ſequuntur magis quadrat. Siquidem Clinici ſoleant ægrotorum lectos ambire, & remedia præſcribere: aut, ſi mavis, Clinicos philoſophos Lactantius eos vocat, qui lectis affixi de valetudinis bono multa diſputant, ipſi interim morbo impliciti.

42. C.

animantibus præſtat. Qui voluptatem cum honeſtate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt. ſed effecerunt repugnans bonum. quoniam qui voluptati deditus eſt, honeſtate careat, neceſſe eſt: qui honeſtati ſtudet, voluptate. Peripateticorum bonum nimium multiplex, exceptis animi bonis, quæ ipſa quæ ſint, magna contentio eſt: commune cum belluis poteſt videri. Nam corporis bona, id eſt, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus ſunt mutis, quam homini neceſſaria; ac neſcio, an etiam magis; quia homo & medelis & miniſteriis ſublevari poteſt, muta non poſſunt. Item, quæ appellant fortunæ bona? nam ſicut homini opibus ad vitam tuendam; ita illis præda & pabulis eſt opus. Ita inducendo bonum, quod non ſit in hominis poteſtate, totum hominem alienæ ditioni ſubjugarunt. Audiamus etiam Zenonem. nam is interdum virtutem ſomniat. Summum, inquit, eſt bonum, cum natura conſentaneè vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum eſt. Nam quæ abeſſe debent ab homine, in his omnibus deprehenduntur. voluptates appetunt, metuunt, fallunt, inſidiantur, occidunt, &, quod ad rem maxime attinet, Deum neſciunt. Quid ergo me docet, ut vivam ſecundum naturam; 42 quia ipſa in deterius prona eſt, & quibuſdam 43 blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? Sed ſi aliam mutorum, aliam hominis dicit eſſe naturam; quod homo ad virtutem ſit genitus: non nihil dicit.

42. C.C.C *quæ*.

 43. Deeſt

dicit. Sed tamen non erit definitio ſummi boni; quia nullum eſt animal, quod non ſecundum naturam 43 ſuam vivat. Qui ſcientiam ſummum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit. ſed ſcientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipſam. quis enim ſcire contentus eſt, non expetens aliquem fructum ſcientiæ? Artes ideo diſcuntur, ut exerceantur: exercentur autem vel ad ſubſidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non eſt igitur ſummum bonum, quod non propter ſe expetitur. quid 44 ergo intereſt, utrum ſcientiam ſummum bonum putemus; an illa ipſa, quæ ſcientia ex ſe parit, id eſt, victum, gloriam, voluptatem? quæ non ſunt homini propria, & ideo ne ſumma quidem bona. Nam voluptatis & victus appetentia non homini ſolum, ſed etiam mutis ineſt. quid cupiditas gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exultant, victi dolent?

Tantus amor laudum, tantæ eſt victoria curæ.

Nec immerito ſummus poeta experiendum eſſe ait,

Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.

quod ſi ea, quæ parit ſcientia, communia ſunt cum aliis animalibus: non eſt ergo ſummum bonum ſcientia. Præterea non mediocre hujus 45 diſputationis eſt vitium, quod ſcientia nuda ponitur. Incipient enim 46 beatiores videri,

43. Deeſt in Mert. & Cott.
44. Cott. *enim.*
45. Cott. Mert. & C. C. C. *definitionis.*
46 C. C. C. *beati omnes*, ut & Betuleii codex.

47. Deſunt

videri, qui artem aliquam ſcierint, imo vero qui & res malas ſcierint; ut tam beatus ſit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. quæro igitur, ad quam rem ſcientia referenda ſit. Si ad cauſas rerum naturalium: quæ beatitudo erit mihi propoſita, ſi ſciero unde Nilus oriatur, vel quicquid de cœlo Phyſici delirant? quid, quod earum rerum non eſt ſcientia, ſed opinio; quæ pro ingeniis varia eſt? Reſtat, ut ſcientia bonorum ac malorum ſummum bonum ſit. Cur ergo ſcientiam maluit, quam ipſam ſapientiam ſummum bonum dicere; cum ſit utriuſque ſignificatio, & vis eadem? Nemo tamen uſque adhuc ſummum bonum dixit eſſe ſapientiam. quod melius dici potuit. Nam ſcientia parum eſt ad bonum ſuſcipiendum, malumque fugiendum, niſi accedat & virtus. Multi enim philoſophorum, cum de bonis maliſque diſſererent; aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente vixerunt, quia virtute caruerunt. Virtus autem cum ſcientia conjuncta, eſt ſapientia. Supereſt, ut eos etiam refellamus, qui virtutem ſummum bonum putaverunt. in qua opinione etiam M. Tullius fuit. in quo multum inconſiderati fuerunt. non enim virtus ipſa eſt ſummum bonum, ſed effectrix & mater eſt ſummi boni: quoniam perveniri ad illud ſine virtute non poteſt. 47 Utrumque intellectu eſt facile. quæro enim, utrumne ad præclarum illud bonum facile perveniri putent; an cum difficultate ac la-

47 Deſunt hæc in MS.CCC.

labore? Expediant acumen ſuum, erroremq; defendant. Si facile ad illud, ac ſine labore perveniri poteſt; ſummum bonum non eſt. Quid enim nos cruciemus, quid conficiamus enitendo diebus & noctibus? quandoquidem tam in promptu id, quod quærimus, jacet; ut illud quilibet ſine ulla contentione animi deprehendat. Sed ſi commune quoque ac mediocre quodlibet bonum non niſi labore aſſequimur; quoniam bonorum natura in arduo poſita eſt, malorum in præcipiti: ſummo igitur labore ſummum bonum aſſequi neceſſe eſt. quod ſi veriſſimum eſt; ergo altera virtute opus eſt, ut perveniamus ad eam virtutem, quæ dicitur ſummum bonum. quod eſt incongruens & abſurdum; ut virtus per ſeipſam perveniat ad ſeipſam. Si [48] non poteſt ad ullum bonum niſi per laborem perveniri: apparet virtutem eſſe, per quam perveniatur: quoniam in ſuſcipiendis perferendiſque laboribus, vis officiumque virtutis eſt. Ergo ſummum bonum non poteſt eſſe id, per quod neceſſe eſt ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent quid efficeret virtus, aut quo tenderet; honeſtius autem nihil reperirent: ſubſtiterunt in ipſius virtutis nomine; quam nullo propoſito emolumento, appetendam eſſe dixerunt; & bonum ſibi conſtituerunt, quod bono indigeret. Ariſtoteles ab iis non longe receſſit, qui virtutem cum honeſtate ſummum bonum putavit: quaſi ulla virtus

48. CCC. addit, *enim*.

poſſit

possit esse inhonesta; ac non, si quid habuerit turpitudinis, virtus esse desinat. Sed vidit fieri posse, ut de virtute pravo judicio malè sentiatur. & ideo existimationi hominum serviendum putavit. quod qui facit, à recto bonoque discedit; quia non est in nostra potestate, ut virtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus, ad aliquem secundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, si errore ac pravitate hominum, mala existimatio subsequatur? abjiciemusne virtutem, quia flagitiosa & turpis ab insipientibus judicetur? Quæ quoniam invidia premi ac vexari potest; ut sit [4] ipsum proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adjumento indigere debet, quin suis per se viribus nitatur & constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum,

9. Venio nunc ad veræ sapientiæ summum bonum, cujus natura hoc modo determinanda est. Primum, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut solius sit animi, nec communicari possit cum corpore: Postremo, ut non possit cuiquam sine scientia & virtute contingere. Quæ circumscriptio illas omnes sententias excludit, ac solvit. eorum enim, quæ dixerunt, nihil tale est. Dicam nunc, quid scit: ut doceam (quod institui) philosophos omnes cæcos atq; insipientes fuisse; qui, quod est homini summum bonum constitutum, nec videre, nec in-

49. Bod. Cott. & CCC. *ipsa.*

telligere, nec suspicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quæreretur, cujus rei causa natus esset, respondit, Cœli ac Solis videndi. Hanc vocem admirantur omnes, ac philosopho dignam judicant. At ego hunc puto non invenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum & meditatum habere debuit. quia si quis rationem sui nesciat, [50] non homo sit quidem. Sed putemus non ex tempore dictum illud effusum. Videamus, in tribus verbis [51] quot, & quanta peccaverit. Primo, quod omne hominis officium in solis oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. Quid si cæcus fuisset; officiumne hominis amitteret; quod fieri sine occasu animæ non potest? Quid cæteræ corporis partes? anne carebunt suis quoque muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quam in oculis situm? quoniam & doctrina & sapientia percipi [52] auribus solis potest, oculis solis non potest. Cœli ac Solis videndi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid cœlo rerumq; naturæ visio tua confert? Nimirum ut hoc immensum & admirabile opus laudes. Confitere

tere

50. Cott. & CCC. *ne*.
51. Mert. *quid*.
52. Postquam Philosophus inter utrumque sensum comparationem instituerat, lib. *de sensu & sensili*, auditui primus defert quoad scientiæ percipiendæ modum. Ὁ γὰρ λόγος, inquit, αἴτιός ἐστι τῆς μαθήσεως ἀκουστὸς ὤν, οὐ καθ' ἑαυτὸν ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός. Ἐξ ὀνομάτων γὰρ σύγκειται· τῶν δὲ ὀνομάτων ἕκαστον σύμβολόν ἐστι. Διόπερ φρονιμώτεροι τῶν ἐκ γενετῆς ἐστερημένων εἰσὶν ἑκατέρας αἰσθήσεως, οἱ τυφλοὶ τῶν ἐνεῶν καὶ κωφῶν.

33. Nostri

tere ergo rerum omnium esse constitutorem Deum: qui te in hunc mundum quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit. Magnum esse credis videre Cœlum ac Solem; cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii auctor est? cur non ipsius virtutem,
53 providentiam, potestatem metiris animo, cujus opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam vocasset ad cœnam, in eaque optime acceptus esses: non insanus viderere, si pluris faceres ipsam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem: nec vident amplius, quam quod sub oculos venit. Atqui remotis omnibus officiis corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio. Non ergo ideo nascimur, ut ea, quæ sunt facta, videamus; sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur, id est, mente cernamus. Quare si quis hominem, qui vere sapit, interroget, cujus rei gratia natus sit; respondebit intrepidus ac paratus, colendi se Dei gratia natum; qui nos ideo generavit, ut ei serviamus. Servire autem Deo nihil aliud est, quam bonis operibus tueri &
54 conservare justitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligens, quæ sibi diceret intuenda. Quod si natum se esse dixisset, ut mundum intueretur: quanquam

53. Nostri omnes, *prudentiam*, ut & infra cap. 10.

54. CCC. *facere*. Mert. *defendere*.

55. Bodl.

quam omnia comprehenderet ac majori uteretur ſono; tamen non impleſſet hominis officium. quia quanto pluris eſt anima quam corpus; tanto pluris eſt Deus, quam mundus: quia mundum Deus fecit, & regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque eſt corpus, ſed Deus anima contemplandus eſt: quia Deus, ut eſt ipſe immortalis ſic animum voluit eſſe ſempiternum. Dei autem contemplatio eſt, venerari & colere communem parentem generis humani. Quod ſi à philoſophis abfuit, projectique in terram fuerunt divina ignorando: exiſtimandus eſt Anaxagoras ad ea, ad quæ videnda natum ſe eſſe dixit, nec cœlum vidiſſe, nec Solem. Expedita eſt igitur hominis ratio, ſi ſapiat. cujus propria eſt humanitas. Nam ipſa humanitas quid eſt, niſi juſtitia? quid eſt juſtitia, niſi pietas? pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei parentis agnitio,

10. Summum igitur bonum hominis in ſola religione eſt. nam cætera, etiam quæ putantur eſſe homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim ſuas voces propriis inter ſe notis diſcernunt, atq; dignoſcunt; colloqui videntur, ridendique ratio apparet in his aliqua, cum demulſis auribus, contractoque rictu, & oculis in laſciviam reſolutis, aut homini alludunt, aut ſuis quiſque conjugibus ac fœtibus propriis. Nonne aliquid amori mutuo, & indulgentiæ ſimile impartiunt? Jam illa, quæ ſibi proſpiciunt in futurum, & cibos reponunt; habent utique pro-

providentiam. Rationis quoq; signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula sibi parant in plures exitus 55 dispatentia: profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum sæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, cum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi suo serviunt; nescio an in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrumne illa, quæ homini tribuuntur, communia sint cum aliis viventibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitror, universis animalibus esse datam rationem, sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini autem ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur. quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. Qua de re Ciceronis vera est sententia. Ex tot, inquit, generibus nullum est animal præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, neq; tam fera, quæ non, etiamsi ignoret qualem Deum haberi deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur, ut is agnoscat Deum, qui unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, & orbant hominem suo proprio ac singulari bono. quod est à re-

55. Bodl. *dispatentia.*

cte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum. quia ut Deus cuncta viventia subjecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur iidem ipsi disputent, eo dirigendam esse mentem, quo vultus erectus est? Si enim nobis in cœlum spectandum est: ad nihil aliud utique quam ob religionem. Si religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo est. Itaque aut eo est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere ne si velimus quidem possumus; quorum status rectus est. In cœlum igitur spectandum est, quo natura corporis provocat. quod si constat esse faciendum: aut ideo est faciendum, ut religioni serviamus; aut ideo, ut rationem rerum cœlestium cognoscamus. Sed rationem rerum cœlestium cognoscere nullo modo possumus. quia nihil ejusmodi potest cogitando inveniri, sicut supra docui. Religioni ergo serviendum est. quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, & vitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti: qui etiamsi errant in religione deligenda; tamen naturæ suæ conditionisque meminerunt.

II. Constat igitur totius humani generis consensu, religionem suscipi oportere. sed quomodo in ea erretur, explicandum est. Naturam hominis hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus & appetens esset; religionis, & sapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiunt omissa sapientia; aut sapientiæ soli student omis-

sa

ſa religione; cum alterum ſine altero eſſe non poſſit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, ſed ideo falſas, quia ſapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat, Deos multos eſſe non poſſe. aut ſtudent ſapientiæ, ſed ideo falſæ, quia religionem ſummi Dei omiſerunt, qui eos ad veri ſcientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum ſuſcipiunt; vitam deviam, maximiſque erroribus plenam ſequuntur: quoniam in his duobus inſeparabiliter connexis & officium hominis, & veritas omnis incluſa eſt. Miror itaque nullum omnino philoſophorum extitiſſe, qui ſedem ac domicilium ſummi boni reperiret. Potuerunt enim ſic quærere: Quodcunque eſt ſummum bonum; neceſſe eſt omnibus eſſe propoſitum. Voluptas eſt, quæ appetitur à cunctis: ſed hæc & communis eſt cum belluis; & honeſti vim non habet; & ſatietatem affert; & nimia nocet; & proceſſu minuitur ætatis; & multis non contingit. Nam qui opibus carent; quorum major eſt numerus, etiam voluptate careant, neceſſe eſt. Non eſt igitur ſummum bonum, ſed ne bonum quidem voluptas. quid divitiæ? Multo magis. Nam & paucioribus, & plerumque caſu, & inertibus ſæpe, & nonnunquam ſcelere contingunt; & optantur ab iis, qui eas jam tenent. quid regnum ipſum? Ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare poſſunt: & neceſſe eſt univerſos ſummi boni capaces eſſe. quæramus igitur aliquid, quod propoſitum ſit omnibus. Num vir-

virtus? Negari non poteſt, quin & bonum ſit, & omnium certe bonum. Sed ſi beata eſſe non poteſt: quia vis & natura ejus in malorum perferentia poſita eſt: non eſt profecto ſummum bonum. Quæramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil ſapientia dignius inveniri poteſt. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda ſunt: virtus igitur appetenda eſt ob decorem. quid ergo? poteſtne fieri, ut quod bonum, quod honeſtum eſſe conſtat; mercede ac præmio careat; ſitque tam ſterile, ut nihil ex ſe commodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & eluctatio adverſus mala, quibus hæc vita plena eſt; aliquid magni boni pariat, neceſſe eſt. Id vero quid eſſe dicemus? Num voluptatem? at nihil turpe ex honeſto naſci poteſt. Num divitias? num poteſtates? At ea quidem fragilia ſunt, & caduca. Num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? At hæc omnia non ſunt in ipſa virtute, ſed in aliorum exiſtimatione atque arbitrio poſita. Nam ſæpe virtus & inviſa eſt, & malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex eo naſcitur, ita cohærere: ut divelli atque diſtrahi nequeat. nec aliter ſummum bonum videri poteſt, quam & ſi proprium ſit virtutis; & tale, ut neque adjici quicquam, nec detrahi poſſit. quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia conſiſtunt? Nam voluptates, opes, potentias, honores, atque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiſcere, non appetere, non amare, quod cæteri

faciunt

faciunt victi cupiditate, id est profecto virtutis. Aliud ergo sublimius atque praeclarius efficit; nec frustra his praesentibus bonis reluctatur; nisi quod majora, & veriora desiderat. non desperemus inveniri posse; modo verset se cogitatio in omnia. Neque enim levia, aut ludicra petuntur praemia.

12. 56 Sed quaeritur quid sit, propter quod nascimur. Quid efficiat virtus, possumus sic investigare. Duo sunt ex quibus homo constat, animus & corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia; sicut est ipsa virtus: quae quoties ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique subjacet fortitudo; utrique proposita dimicatio est, & utrique ex dimicatione victoria. Corpus, quia solidum est & comprehensibile; cum solidis & comprehensibilibus confligat necesse est: animus autem, quia tenuis & invisibilis est; cum iis congreditur hostibus, qui videri tangique non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, vitia, peccata? quae si vicerit virtus ac fugaverit; immaculatus erit animus ac purus. Unde ergo colligi potest, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex conjuncto & pari, hoc est ex corporis fortitudine. quod cum in aliquam congressionem, certamenque venerit; quid aliud ex victoria, quam vitam petit?

56. Betuleius caput undecimum sic claudit: *Neque enim levia aut ludicra petuntur praemia, sed quaeritur quid sit propter quod nascimur.*

tit? Sive enim cum homine, ſive cum beſtia dimices; pro ſalute certatur. Ergo ut corpus vincendo id aſſequitur, ut non intereat: ſic etiam animus, ut permaneat. & ſicut corpus ab hoſtibus ſuis victum, morte multatur; ita ſuperatus à vitiis animus, moriatur neceſſe eſt. quid ergo intererit inter animi corporiſque dimicationem, niſi quod corpus temporalem vitam expetit, animus ſempiternam? Si ergo virtus per ſeipſam beata non eſt; quoniam in perferendis (ut dixi) malis, tota vis ejus eſt; ſi omnia, quæ pro bonis concupiſcuntur, negligit; ſi ſummus ejus gradus ad mortem patet; quandoquidem vitam, quæ optatur à cæteris, ſæpe reſpuit; mortemque, quam cæteri timent, fortiter ſuſcipit: ſi neceſſe eſt, aliquid ex ſe magni boni pariat, quia ſuſcepti & ſuperati uſque ad mortem labores, ſine præmio eſſe non poſſunt: ſi nullum præmium, quod ea dignum ſit, in terra reritur; quandoquidem cuncta, quæ fralia ſunt & caduca, ſpernit; quid aliud retat, niſi ut cœleſte aliquid efficiat, quia terrena univerſa contemnit? & ad altiora nitatur, quia humilia deſpicit? Id vero nihil aliud poteſt eſſe, quàm immortalitas. Merito ergo philoſophorum non obſcurus 56 Euclides, qui fuit conditor Megaricorum diſciplinæ;

56 Betuleio videntur hæc ex quarto Academ. Quæſt. deſumpta, atque integrum Ciceronis locum citat, ut exinde accerſi poſſit quicquid in Lactantio deſideratur. 'Et quam non multum à 'Platone Megarici diſceſſe'runt, quorum fuit nobilis 'diſciplina, ut ſcriptum vi'deo, princeps Xenophanes, 'deinde eum ſequuti Parmenides

plinæ; diſſentiens à cæteris, id eſſe ſummum bonum dixit, quod ſimile ſit & idem ſemper. Intellexit profectò, quæ ſit natura ſummi boni, licet id non explicaverit quid ſit. Id eſt autem immortalitas, nec aliud omnino quicquam, quia ſola nec imminui, nec augeri, nec immutari poteſt, Seneca quoq; imprudens incidit, ut fateretur, nullum eſſe aliud virtutis præmium quàm immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conſcripſit; Una, inquit, res eſt virtus, quæ nos immortalitate donare poſſit, & pares Diis facere. Sed & Stoici, quos ſecutus eſt, negant ſine virtute effici quenquam beatum poſſe. Ergo virtutis præmium beata vita eſt, ſi virtus (ut rectè dictum eſt) beatam vitam facit. Non eſt igitur (ut aiunt) propter ſeipſam virtus expetenda, ſed propter vitam beatam, quæ virtutem neceſſario ſequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod eſſet ſummum bonum. Hæc autem vita præſens & corporalis, beata eſſe non poteſt, quia malis eſt ſubjecta per corpus.

'nides & Zeno. Itaque ab 'his Eretriaci philoſophi 'nominabantur. Poſt Eu'clides Socratis diſcipulus 'Megaræus, à quo iidem illi 'Megarici dicuntur, qui id 'bonum ſolum eſſe dicebant, 'quod eſſet unum & ſimile '& idem ſemper. Hi quoque 'multa à Platone. à Mene'demo autem, quod is Ere'trias fuit, Eretriaci appel'lati, &c. A Cicerone autem diverſus abit Galenus, qui hujus diſciplinæ conditorem facit Stilponem. Cujus verba, prout à Betuleio citantur ex hiſtorica philoſophia, hæc ſunt. Ἧς, viz. philoſophiæ Eretriacæ, Στίλπων Μεγαρικὸς τῶν αὐτῶν δογμάτων, i. e. cum Socrate, εὑρετὴς ἦν. τούτου δὲ Παρμενίδης ὁ Ἐρετριεὺς διάδεκτο, ἀφ' οὗ Ἐρετρικὴ φιλοσοφία ἐπικέκληται.

corpus. Epicurus Deum beatum & incorruptum vocat, quia ſempiternus eſt. Beatitudo enim perfecta eſſe debet; ut nihil ſit, quod eam vexare, ac imminuere, aut immutare poſſit. Nec aliter quicquam exiſtimari beatum poteſt, niſi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil eſt, niſi quod eſt immortale. Sola ergo immortalitas beata eſt; quia corrumpi ac diſſolvi non poteſt. Quod ſi cadit in hominem virtus: quod negare nullus poteſt; cadit & beatitudo. Non poteſt enim fieri ut ſit miſer, qui virtute eſt præditus. Si cadit beatitudo, ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata eſt. Summum igitur bonum ſola immortalitas invenitur; quia nec aliud animal, nec 57 corpus attingit; nec poteſt cuiquam ſine ſcientiæ virtute, id eſt, ſine Dei cognitione ac juſtitia 58 pervevenire. Cujus appetitio quam vera, quam recta ſit, ipſa vitæ hujuſce cupiditas indicat: quæ licet ſit temporalis, & labore pleniſſima; expetitur tamen ab omnibus, & optatur. Hanc enim tam ſenes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique ſapientes quam ſtulti cupiunt. Tanti eſt (ut Anaxagoræ viſum

57. Videtur Lactantius cum Platonicis facere, qui corpus tanquam animæ ergaſtulum habuerunt; quippe qui in ejuſdem fælicitatis conſortium non admittat. Quæ ſententia pugnat contra iſtum fidei articulum, quo futuram credimus carnis reſurrectionem. Quo nomine ab Epiphanio Hæreſeos inſimulatur Hierax Ægyptius. Quin & multos in eodem errore antiquitus verſatos fuiſſe, colligi poteſt ex Alphonſo de Caſtro, *lib. de hæreſibus, cap. de reſurrectione.*

58. Betuleii codex, *obvenire.* Bod. & Ball. *provenire.*

39. Creontis

ſum eſt) contemplatio cœli ac lucis ipſius; ut quaſcunque miſerias libeat ſuſtinere. Cum igitur laborioſa hæc & brevis vita, non tantum hominum, ſed etiam cæterorum animantium conſenſu magnum bonum eſſe ducatur: manifeſtum eſt, eandem ſummum ac perfectum fieri bonum, ſi & fine careat, & omni malo. Denique nemo unquam extitiſſet, qui hanc ipſam brevem contemneret, aut ſubiret mortem niſi ſpe vitæ longioris. Nam illi, qui propter ſalutem civium, voluntariæ ſe neci obtulerunt, ſicut Thebis 59 Menœceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, & Mures duo, nunquam mortem vitæ commodis prætuliſſent; niſi ſe immortalitatem opinione civium conſequi putaviſſent. qui tametſi neſcierunt immortalitatis viam: res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias & opes contemnit, quia fragiles ſunt; voluptates ideo, quia breves: ergo & vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut ſolidam & perpetuam conſequatur. Ipſa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & univerſa conſiderans, perducit nos ad eximium illud & ſingulare, cujus cauſa naſcimur, bonum. quod ſi feciſſent philoſophi; ſi non, quod ſemel apprehenderant, tueri pertinaciter maluiſſent: profecto perveniſſent ad 60 verum hoc, ut oſtendi, modo. Quod ſi non fuit eorum, qui cœleſtes animas una cum corporibus extinguunt:

59. Creontis filius, qui cùm redditum eſſet oraculum ſalvas fore Thebas, ſi ipſe voluntariæ ſe morti dediſſet, ſuo ſibi gladio necem conſcivit.

60. C. C. C. *Summum bonum.*

61. Coll.

guunt: illi tamen, qui de immortalitate disputant animi, intelligere debuerunt, ideo propositam nobis esse virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terrestrium cupiditate superata, puræ ac victrices animæ ad Deum, id est, ad originem suam revertantur. Iccirco enim soli animantium ad aspectum cœli erecti sumus; ut summum bonum nostrum in summo esse credamus. Ideo religionem soli capimus; ut ex hoc sciamus, humanum spiritum non esse mortalem, quod Deum, qui est immortalis, & desiderat & agnoscit. Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam aut virtutem sunt amplexi; tenuerunt quidem viam virtutis, sed non pervenerunt ad summum. Hæc enim duo sunt, quæ simul efficiant illud, quod quæritur. Scientia id præstat, ut quomodo, & quo perveniendum sit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum sine altero nihil valet. ex scientia enim virtus, ex virtute summum bonum nascitur. Beata igitur vita, quam philosophi quæsiverunt semper, & quærunt; sive in cultu Deorum, sive in philosophia nulla est. & ideo ab his non potuit reperiri; quia summum bonum non in summo quæsiverunt, sed in imo. Summum autem quid est, nisi cœlum, & Deus, unde animus oritur? Imum quid est, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo dederint: tamen, quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur; ad corpus revoluti

sunt:

ſunt: cujus eſt hoc omne tempus, quod tranſigitur in terra. Quare non immerito ſummum bonum non comprehenderunt; quia quicquid ad corpus ſpectat, & immortalitatis eſt expers, vanum ſit, neceſſe eſt. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philoſophi putaverunt; ſed ita cadit, non ut tunc beatus ſit, cum vivit in corpore; quod utique, ut diſſolvatur, neceſſe eſt corrumpi; ſed tunc, cum anima ſocietate corporis liberata, in ſolo ſpiritu vivit. Hoc uno beati eſſe in hac vita poſſumus, ſi minime beati eſſe videamur; ſi fugientes illecebras voluptatum, ſolique virtuti ſervientes, in omnibus laboribus miſeriiſque vivamus, quæ ſunt exercitia & corroboramenta virtutis: ſi denique aſperam illam viam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta eſt. Summum igitur bonum, quod beatum facit, non poteſt eſſe, niſi in ea religione atque doctrina, cui ſpes immortalitatis adjuncta eſt.

13. Res exigere videtur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem eſſe ſummum bonum; 61 id ipſum immortalem eſſe animam comprobemus. Qua de re ingens inter philoſophos diſceptatio eſt: nec quicquam tamen explicare, aut probare potuerunt ii, qui verum de anima ſentiebant; expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt; nec teſtimonia, quibus probarent. Sed opportunius hanc quæſtionem tractabimus in

61. Coll. Ball. *eo ipſo.*

ultimo

ultimo libro, cum de vita beata nobis erit differendum. Supereſt pars illa philoſophiæ tertia, quam vocant λογικὴν: in qua tota Dialectica, & omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non deſiderat: quia non in lingua, ſed in corde ſapientia eſt: nec intereſt, quali utatur ſermone. Res enim, non verba quæruntur. & nos non de grammatico, aut oratore, quorum ſcientia eſt, quomodo loqui deceat; ſed de ſapiente diſſerimus; cujus doctrina eſt, quomodo vivere oporteat. Quod ſi neque phyſica illa ratio neceſſaria eſt, neque hæc logica, quia beatum facere non poſſunt: reſtat, ut in ſola ethica totius philoſophiæ vis contineatur: ad quam ſe abjectis omnibus Socrates contuliſſe dicitur. In qua etiam parte quoniam philoſophos erraſſe docui; qui ſummum bonum, cujus capiendi gratia generati ſunt, non comprehenderunt: apparet falſam & inanem eſſe philoſophiam; quia nec inſtruit ad juſtitiæ munera; nec officium hominis, rationemque confirmat. Sciant igitur errare ſe, qui philoſophiam putant eſſe ſapientiam. non trahantur auctoritate cujuſquam; ſed veritati potius faveant, & accedant. Nullus hic temeritati locus eſt: in æternum ſtultitiæ pœna ſubeunda eſt; ſi aut perſona inanis, aut opinio falſa deceperit. Homo autem, qualiſcunque eſt, ſi ſibi credit, hoc eſt ſi homini credit, (ut non dicam ſtultus, qui ſuum non videat errorem) certe arrogans eſt, qui ſibi audeat vendicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipſe Romanæ

manæ linguæ summus auctor quantum fallatur, licet ex illa sententia pervidere. qui cum in libris Officiorum philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiæ; ipsam autem sapientiam, rerum divinarum & humanarum scientiam, tum adjecit: Cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam si oblectatio quæritur animi, requiesque curarum: quæ conferri cum eorum studiis possunt, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet & valeat ad bene beateque vivendum? Si vero ratio constantiæ, virtutisque ducitur: aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit; hominum est parum considerate loquentium, atq; in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis: ubi ea quæretur, cum ab isto genere discendi discesseris? Equidem tametsi operam dederim, ut quantulamcunque dicendi assequerer facultatem propter studium docendi; tamen eloquens nunquam fui: quippe qui forum ne attigerim quidem. Sed necesse est, ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem. ad quam diserte copioseque defendendam scientia divinitatis, & ipsa veritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere; ut vir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur: Primum quidnam sit, quod laudandum putet; qui vituperat id studium, quod vocatur philosophia: Deinde

neque illam eſſe artem, qua virtus & juſtitia diſcatur; nec aliam ullam, ſicut putavit: Poſtremo quoniam eſt virtutis diſciplina; ubi quærenda ſit, cum ab illo diſcendi genere diſceſſeris. quod ille non audiendi diſcendique gratia quærebat. A quo enim poſſet audire, cum ſciret id nemo? Sed, ut in cauſis facere ſolebat, interrogatione voluit urgere, ad confeſſionemque deducere; tanquam confideret, reſponderi prorſus nihil poſſe, quo minus philoſophia eſſet magiſtra virtutis. Quod quidem in Tuſculanis diſputationibus aperte profeſſus eſt, ad eam ipſam converſa oratione, tanquam ſe declamatorio dicendi genere jactaret. O vitæ philoſophia dux, inquit, O virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum: quid non modo nos, ſed omnino vita hominum ſine te eſſe potuiſſet? Tu inventrix legum, tu magiſtra morum ac diſciplinæ fuiſti. Quaſi vero aliquid per ſe ipſa ſentiret, ac non potius ille laudandus eſſet, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo & potui; quia ſine his rebus vita conſtare non poſſit; in quibus ut ſenſus, ita beneficii nihil eſt. Atqui ut illa, corporis alimenta ſunt, ſic animæ, ſapientia.

14. Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui ſapientiam primus invenit: ſed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. quaſi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam
62 tibias ad fontem, ut poetæ aiunt; quod ſic re-

62. Bod. *Tibi vas ad fontem.*] uti & decem MSS. Vaticani,

repertorem ſapientiæ, ut Deum laudavit. Ita enim dicit:

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.
Nam ſi ut ipſa petit majeſtas cognita rerum,
Dicendum eſt: Deus ille fuit, Deus, inclyte Memmi.

Tamen non erit ſic laudandus Deus, quod ſapientiam invenerit; ſed quod hominem fecerit, qui poſſet capere ſapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit. qui tamen ob id ipſum deberet pro Deo haberi, quod ſapere invenerit. Nam ſic ait:

—— Nonne decebit,
Hunc hominem numero divûm dignarier eſſe.

Unde apparet, aut Pythagoram voluiſſe laudare, qui ſe primus (ut dixi) philoſophum nominavit; aut Mileſium Thalem, qui de rerum natura primus traditur diſputaſſe. Sed dum hominem quærit extollere, rem ipſam de-

ni, teſtante Iſæo, qui hanc lectionem ſequutus interpretationem de ſuo adjecit in hunc modum. "Adagium putat 'eſſe à poeta quodam Comi-'co deſumptum, quod ei 'competere poteſt, cui citra 'omnem laborem ex ſenten-'tia res cedit, ſimilitudine ab 'eo ductâ, qui ad fontem 'accedens nullo apparatu in-'ſtructus forte fortunâ vas 'offendit, quo aquam hauriat. Hæc ille. Quibus tamen altera lectio potior videtur, ex Hygino proverbium ſic explicant: "Minerva tibias 'dicitur primò ex oſſe cervi-'no feciſſe, & ad epulum 'Deorum veniſſe cantatum. 'Juno & Venus cùm eam 'irriderent, quòd cæſia erat & 'buccas inflaret, fœda viſu & 'in cantu irriſa, in Idam 'ſylvam ad fontem venit, 'viditque ſe merito irriſam: 'unde abjectis tibiis imprecata eſt, ut qui eas ſuſtuliſſet, 'gravi ſupplicio afficeretur: 'quas Marſyas Oeagri filius 'paſtor, unus ex Satyris, in-'venit, quibus aſſidue modu-'lando ſonum indies ſuavio-'rem effecit, ita ut Apolli-'nem in certamen vocaret, &c.

 63. Noſtri

depressit: non est enim magna, si ab homine potuit inveniri. Verum potest, ut poetæ, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem summus philosophus, ne Græcos reprehendam, quorum levitatem semper accusat, & tamen sequitur; ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum Deorum poetice vocat, figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur extitisse aliquos, qui eam vituperarent. Quisquamne, inquit, vituperare vitæ parentem, & hoc parricidio se inquinare audeat, & tam impie ingratus esse? Nos ergo, M. Tulli, parricidæ sumus, & insuendi te judice in culeum, qui philosophiam negamus parentem esse vitæ? An tu, qui adversus Deum tam impie ingratus es (non hunc, cujus effigiem veneraris in Capitolio sedentem; sed illum, qui mundum fecit hominemque 63 figuravit; qui sapientiam quoque ipsam inter cætera cœlestia beneficia largitus est) magistram tu virtutis, aut parentem vitæ vocas; ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est quam prius fuerit? Cujus enim virtutis? quæ ipsa, ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cujus vitæ? cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint, quomodo vivi deceat. Cujus veritatis indagatricem profiteri potes? qui sæpe testaris, cum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa vitæ docuit? An

63. Nostri omnes MSS. *generavit.*

64. Ball,

An ut potentiſſimum conſulem maledictis inceſſeres? eumque hoſtem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ poſſunt excuſari fortunæ nomine. Studuiſti nempe philoſophiæ, & quidem ſic, ut nullus unquam diligentius: quippe qui omnes cognoveris diſciplinas, ſicut ipſe gloriari ſoles; eamque ipſam Latinis literis illuſtraveris, imitatoremque te Platonis oſtenderis. Cedo igitur quid didiceris, aut in qua ſecta veritatem deprehenderis. In Academia ſcilicet, quam ſecutus es, quam probaſti. At hæc nihil docet, niſi ut ſcias te nihil ſcire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil à philoſophia diſci poſſit ad vitam. Hæc tua verba ſunt: Mihi autem non modo ad ſapientiam cæci videmur; ſed ad ea ipſa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes & obtuſi. Si ergo philoſophia eſt magiſtra vitæ: cur tibi ipſe cæcus, & hebes, & obtuſus videbare; quem oportuit illa docentem, & ſentire, & ſapere, & in clariſſima luce verſari? At quam 64 confeſſus fueris philoſophiæ veritatem, docent ad filium compoſita præcepta: quibus mones, philoſophiæ quidem præcepta noſcenda, 65 vivendum autem eſſe civiliter. Quid tam repugnans dici poteſt? Si noſcenda ſunt præcepta philoſophiæ; ideo utique noſcenda ſunt, ut recte ſapienterque vivamus. Vel, ſi civi-

64. Ball. *confiſus.*

65. Lib. Offic. primo ſub finem. *Omne officium quod ad conjunctionem hominum & ad ſocietatem tuendam valet, anteponendum* dicit *illi officio quod cognitione & ſcientia continetur.* Ipſa autem verba à Lactantio citata inibi nuſpiam occurrunt.

66 *Va-*

civiliter vivendum eſt; non eſt igitur philoſophia ſapientia: ſiquidem melius eſt civiliter, quam philoſophice vivere. Nam ſi ſapientia eſt, quæ dicitur philoſophia; ſtulte profecto vivit, qui non ſecundum philoſophiam vivit. Si autem non ſtulte vivit, qui civiliter vivit; ſequitur ut ſtulte vivat, qui philoſophice vivit. Tuo itaque judicio philoſophia ſtultitiæ [66] inanitatiſque damnata eſt. Idem in Conſolatione, id eſt, in opere non joculari, hanc de philoſophia ſententiam tuliſti. Sed neſcio quis nos teneat error, ac miſerabilis ignoratio veri. Ubi eſt ergo philoſophiæ magiſterium? aut quid te docuit illa vitæ parens, ſi verum miſerabiliter ignoras? quod ſi hæc erroris ignorationiſque confeſſio pene invito tibi ab intimo pectore expreſſa eſt: cur non tibi verum fatebaris aliquando, philoſophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extuliſti, magiſtram virtutis eſſe non poſſe?

15. Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone?) Philoſophia, inquit, nihil aliud eſt quam recta vivendi ratio, vel honeſte vivendi ſcientia, vel ars rectæ vitæ agendæ. Non errabimus, ſi dixerimus philoſophiam eſſe legem bene honeſteque vivendi. Et qui dixit illam regulam vitæ, ſuum illi nomen reddidit. Hic plane non reſpexit ad commune philoſophiæ nomen: quæ cum ſit in plures ſectas diſciplinaſque diffuſa, nihilque habeat certi, nihil de-

66. *Vanitatis*. Ball.

67. Cott.

denique, de quo universi una mente ac voce consentiant: quid potest esse tam falsum, quam regulam vitæ philosophiam vocari, in qua diversitas præceptorum rectum iter impediat & turbet? aut legem bene vivendi, cujus capita longe dissonant? aut scientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria sæpe 67 dicendo, quam ut nemo quicquam sciat? Quæro enim, utrumne 68 Academiam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror. quod si est: nihil ergo illorum cadit in philosophiam. quæ ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem subvertit, regulam depravat, scientiam funditus tollit. Falsa igitur illa omnia: quia in rem semper incertam, & adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaque ratio, vel scientia, vel lex bene vivendi, nisi in hac unica, & vera, & cœlesti sapientia constituta est; quæ philosophis fuit ignota. Nam illa terrena, quoniam falsa est, varia & multiplex, sibique tota contraria est. & sicut unus est hujus mundi constitutor & rector Deus, una veritas; ita unam esse ac simplicem sapientiam, necesse est: quia quicquid est verum ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia vitam posset instruere; nulli alii nisi philosophi essent boni: & qui eam non didicissent, essent omnes semper mali:

67. Cott. *discendo*.

68. Sui oblitus Lactantius Senecam quasi Academicum compellat, qui ex professo Stoicus fuit.

69. Cott.

mali: cum vero innumerabiles exiſtant, & ſemper extiterint, qui ſint aut fuerint ſine ulla doctrina boni; ex philoſophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum. quis eſt tandem qui non videat, eos homines virtutis, qua ipſi egent, non eſſe doctores. Nam ſi quis 69 mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinoſos, arrogantes, protervos, & ſub obtentu ſapientiæ ſua vitia celantes; domi facientes ea, quæ in ſcholis arguiſſent. Fortaſſe mentior accuſandi gratia. Nonne id ipſum Tullius & fatetur, & queritur? Quotusquiſque, inquit, philoſophorum invenitur, qui ſit ita moratus, ita animo & vita conſtitutus, ut ratio poſtulat? qui diſciplinam, non oſtentationem ſuæ ſcientiæ, ſed legem vitæ putet? qui obtemperet ipſe ſibi, & decretis pareat ſuis? Videre liceat alios tanta levitate & jactatione, ut his fuerit non didiciſſe melius: alios pecuniæ cupidos, alios gloriæ, multos libidinum ſervos; ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio. Nepoſque Cornelius ad eundem Ciceronem ita ſcribit: Tantum abeſt, ut ego magiſtram eſſe putem vitæ philoſophiam, beatæque vitæ perfectricem; ut nullis magis exiſtimem opus eſſe magiſtris vivendi, quam pleriſque qui in ea diſputanda verſantur. Video enim magnam partem eorum, qui in ſchola de pudore & continentia præcipiant argutiſſime; eoſdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere. Item Seneca

69. Cott & Mert. addunt, *in*.

70. Qui

in [68] Exhortationibus: Plerique, inquit, philoſophorum tales ſunt, diſerti in convitium ſuum, quos ſi audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, [69] judicium profeſſos putes, adeo redundant ad ipſos maledicta in publicum miſſa; quos non aliter intueri decet, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides venena. Quoſdam vero nec pudor vitiorum tenet, ſed patrocinia turpitudini ſuæ fingunt; ut etiam honeſte peccare videantur. Faciet ſapiens (inquit idem Seneca) etiam quæ non probabit, ut etiam ad majora tranſitum inveniat: nec relinquet bonos mores, ſed tempori aptabit: ut quibus alii utuntur in gloriam, aut voluptatem; utatur agendæ rei cauſa. Deinde paulo poſt: Omnia, quæ luxurioſi faciunt, quæque imperiti; & faciet ſapiens, ſed non eodem modo, eodemque propoſito. Atqui nihil intereſt, quo animo facias, quod feciſſe vitioſum eſt. quia facta cernuntur; animus non videtur. [70] Ariſtippo Cyrenaicorum magiſtro cum Laide nobili ſcorto fuit conſuetudo: quod flagitium gravis ille philoſophiæ doctor ſic defendebat; ut diceret, multum inter ſe & cæteros Laidis amatores intereſſe, quod ipſe haberet Laidem, alii vero à Laide haberentur. O præclara, & imitanda bonis ſapientia! Huic vero liberos in diſciplinam

68. Qui liber nunc deſideratur.

69. Alii, *in judicium ſui*: ſed Latina magis videtur Iſæi lectio, *indicium profeſſos*, i.e. *ultro ſeſe deferre*.

70. Πρὸς τοὺς μεμφομένους ἔφη, apud Laertium, ἔχω Λαΐδα, ἀλλ' οὐκ ἔχομαι.

71. Vari-

ſciplinam dares, ut diſcerent habere meretricem. Aliquid inter ſe ac perditos intereſſe dicebat; ſcilicet quod illi bona ſua perderent, ipſe gratis luxuriaretur. In quo ſane ſapientior meretrix fuit, quæ philoſophum habuit pro lenone; ut ad ſe omnis juventus doctoris exemplo & auctoritate corrupta, ſine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philoſophus ad meretricem famoſiſſimam commearet; cum eum populus & rivales ſui viderent omnibus perditis nequiorem? Nec ſatis fuit ita vivere; ſed docere etiam libidines cœpit; ac mores ſuos de lupanari ad ſcholam tranſtulit, diſſerens, voluptatem corporis eſſe ſummum bonum. Quæ doctrina execrabilis & pudenda, non in corde philoſophi, ſed in ſinu meretricis eſt nata. Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in propatulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, ſi à canibus, quorum vitam imitantur; etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac diſciplina magiſterium virtutis eſt; cum etiam illi, qui honeſtiora præcipiunt; aut non faciant ipſi quæ ſuadent; aut ſi faciunt (quod raro accidit) non diſciplina eos ad rectum, ſed natura perducat; quæ ſæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

16. Verum enim vero cum ſe perpetuæ deſidiæ tradant; nullamque virtutem capeſſant; & omnem ſuam vitam nihil aliud, quam in eloquendo peragant: quid aliud quam inertes putari debent? Sapientia autem

tem nisi in aliquo actu fuerit, quo vim suam exerceat; inanis & falsa est. Recteque Tullius civiles viros, qui rempubl. gubernent; qui urbes aut novas constituant, aut constitutas æquitate tueantur; qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel judiciis gravibus conservent: philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius, quam inclusos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur: & quoniam se à veris actibus removerunt; apparet, eos exercendæ linguæ causa, vel advocandi gratia, artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tantum, nec faciunt; ipsi præceptis suis detrahunt pondus. quis enim obtemperet, cum ipsi præceptores doceant non obtemperare? Bonum est autem recta & honesta præcipere; sed nisi & facias, mendacium est: & incongruens atque ineptum est, non in pectore, sed in labiis habere [71] bonitatem. Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero testatus est. [72] Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, quanquam uberrimos fontes virtutis & scientiæ contineat; tamen collata cum horum actis, perfectissimisque rebus, vereor [73] ne tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quandam otii. Vereri quidem non

71. *Veritatem*, Cott.

72. Qui locus videtur Isæo excidisse ex Hortensio Ciceronis, seu de Philosophia.

73. Mert. addit particulam, *non*.

non debuit, cum verum diceret: sed quasi timeret, ne proditi mysterii reus à philosophis citaretur; non est ausus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo disputare, ut doceant; sed ut se oblectent in otio. Qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum; nec ipsi quicquam gerunt: pro
74 loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferebant; nec ipsi decretis suis obtemperaverunt; nec quisquam per tot secula inventus est, qui eorum legibus viveret. Abjicienda est igitur omnis philosophia: quia non studendum est sapientiæ, quod fine ac modo careat; sed sapiendum est, & quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac sapientiam quæramus, in illa sapere possimus: in hac utrumque fieri necesse est. Cito inveniri debet, ut cito suscipi possit; nequid pereat ex vita, cujus finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens, circumvenitur arguta conclusione; quod cum diceret philosophandum non esse, nihilominus philosophari videbatur: quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humanæ cogitationis inventio est; sophiam defendimus, quia divina traditio est; eamque ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille, cum philosophiam tolleret, nec melius aliquid afferret: sapientiam tollere

74. CCC. *mendacibus*,

tollere putabatur: eoque facilius de sententia pulsus est; quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci. Præterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum; quo idem est usus Hortensius; ex eo posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium & origo ejus appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales (ut opinor) primus. Recens hæc quidem ætas. Ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandæ veritatis? Idem Lucretius ait:

Denique natura hæc rerum, ratioq; reperta est
Nuper: & hanc, primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum; in patrias qui possum vertere (voces.

Et Seneca; Nondum sunt, inquit, [75] mille anni, ex quo initia sapientiæ nota sunt. Multis ergo seculis humanum genus sine ratione vixit. Quod irridens Persius, Postquam, inquit, sapere urbi cum pipere & palmis venit: tanquam sapientia cum [76] saporis mercibus fuerit invecta. quæ si secundum hominis naturam est, cum homine ipso cœperit, necesse est: si vero non est, nec capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recepit, igitur

75. Quod referri ad Thaletem non potest, siquidem ante Senecam annis duntaxat 800 vixerit Anci Martii σύγχρονος. Sed consulendus est Laertius in prolegomenis vitarum.

76. Frustra sunt qui Lactantium putant de mercibus Saporis Persarum regis locutum: utpote qui post Persium (cujus versus citantur) longo intervallo vixerit.

77. Mert.

igitur à principio fuisse sapientiam, necesse est: ergo philosophia, quia non à principio fuit, non est eadem vera sapientia. Sed videlicet Græci, qui sacras veritatis literas non attigerunt; quemadmodum depravata esset sapientia, nesciverunt. Et ideo cum vacare sapientia humanam vitam putarent, philosophiam commenti sunt, id est, latentem atq; ignotam sibi veritatem differendo eruere voluerunt: quod studium per ignorantiam veri, sapientiam putaverunt.

17. Dixi de philosophia ipsa, quam breviter potui: nunc ad philosophos 77 veniamus, non ut cum his decertemus qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque dejectos nostro campo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit, quam cæterorum: non quia veri aliquid afferat, sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus est. Propterea, ut ad se multitudinem contrahat, apposita singulis quibusque moribus loquitur. Desidiosum vetat literas discere; avarum populari largitione liberat; 78 ignavum prohibet accedere ad rempubl. pigrum exercere; timidum militare. Irreligiosus audit Deos nihil curare; inhumanus & suis commodis serviens, jubetur nihil cuiquam tribuere: omnia enim sua causa facere sapientem. Fugienti turbam solitudo laudatur: qui nimium parcus est, discit aqua & polenta vitam posse tolerare. Qui odit uxorem, huic enume-

77. Mert. *redeamus.* | 78. Bod. & Mert. *ignarum.*

99. Nostri

merantur cœlibatus bona: habenti malos liberos, orbitas prædicatur: adversus impios parentes nullum esse vinculum naturæ: impatienti ac delicato, dolorem esse omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem. qui claritati ac potentiæ studet, huic præcipitur reges colere: qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex variis diversisque 79 modis circulum cogit; & dum studet placere omnibus, majore discordia secum ipse pugnavit, quam inter se universi. Unde autem disciplina ejus tota descendat, quam originem habeat; explicandum est. Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, charorum amissiones; malos contra, beatos esse, augeri potentia, honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam; scelera impune committi: videbat, sine delectu morum, sine ordine ac discrimine annorum sævire mortem; sed alios ad senectutem pervenire; alios infantes rapi; alios jam robustos interire; alios in primo adolescentiæ flore immaturis funeribus extingui; in bellis potius meliores & vinci & perire. Maxime autem commovebat, homines inprimis religiosos gravioribus malis affici: iis autem qui aut Deos omnino negligerent, aut non pie colerent; vel minora incommoda evenire, vel nulla: ipsa enim sæpe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur, cum dicit de Deo:

79 Nostri omnes, *moribus*.

Tum fulmina mittat : & ædeis
Ipſe ſuas diſturbet : & in deſerta recedens,
Sæviat exercens telum : quod ſæpe nocenteis
Præterit, exanimatq; indignos, inq; merenteis.

Quod ſi vel exiguam veritatis auram colligere potuiſſet, nunquam diceret, ædes illum ſuas diſturbare ; cum ideo diſturbet, quod non ſunt ſuæ. 80 Capitolium, quod eſt Romanæ urbis & religionis caput ſummum, non ſemel, ſed ſæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingenioſi quid de hoc exiſtimaverint, ex dicto Ciceronis apparet : qui ait, divinitus extitiſſe illam flammam, non quod terreſtre illud domicilium Jovis deleret ; ſed quæ ſublimius magnificentiuſque depoſceret. qua de re etiam in libris conſulatus ſui eadem dixit, quæ Lucretius:

Nam pater altitonans ſtellanti nixus Olympo,
Ipſe ſuas arces, atque inclyta templa petivit,
Et Capitolinis injecit ſedibus ignes.

Pertinaci ergo ſtultitia non modo vim majeſta-

80. A Tarquinio Priſco inchoatum, à Superbo abſolutum, à Mar. Horatio Pulvillo Cos. dedicatum anno U. C. 247. bellis Marianis abſumptum anno 671. L. Scip. Aſiat. & Cajo Norbano Balbo Coss. à dedicatione annis, ut Betuleio placet, 324, ſed perperam: ſiquidem ſi ad calculos res redigatur, centenario deficit hic numerus. A Sylla poſt reſtituitur, à Quinto Catulo conſecratur, bello tamen Vitelliano deflagraturum ; à Veſpatiano reſtauratum, eo vivente rurſus incenditur, ita tamen ut Domitianus aliud longe magnificentius faceret. Hæc autem Lucretii referenda videntur ad incendium Marianum.

81. De

jestatemque veri Dei non intellexerunt; sed etiam impietatem sui erroris auxerunt; qui templum cœlesti judicio sæpe damnatum restituere contra fas omne contenderint. Cum hæc igitur cogitaret Epicurus; earum rerum velut iniquitate inductus (sic enim causam rationemque ignoranti videbatur) existimavit nullam esse providentiam. quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendum: sic in errores inextricables se ipse conjecit. Si enim providentia nulla est; quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est: multa enim facta sunt aliter, quam fieri debuerunt; & invenit homo divinus, quæ reprehenderet. quæ singula si vacaret refellere; facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla providentia est; quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quæque membra mirabili ratione disposita, sua officia conservent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiæ ratio molita est: nam neque oculi facti sunt ad videndum; neque aures ad audiendum; neque lingua ad loquendum; neque pedes ad ambulandum: quoniam prius hæc nata sunt, quam esset loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non hæc ad usum nata sunt; sed usus ex illis natus est. Si nulla providentia est; cur imbres cadunt; fruges oriuntur; arbusta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causa ista fiunt, quoniam providentiæ nihil prosunt; sed omnia sua

ſponte fieri, neceſſe eſt. Unde ergo naſcuntur, aut quomodo fiunt omnia quæ geruntur? Non eſt, inquit, providentiæ opus: ſunt enim ſemina per inane volitantia; 81 quibus inter ſe temere conglobatis, univerſa gignuntur, atque concreſcunt. Cur igitur illa non ſentimus, aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem; ſaporis quoque & humoris expertia ſunt, & tam minuta, ut ſecari ac dividi nequeant. Sic eum, quia in principio falſum ſuſceperat, conſequentium rerum neceſſitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim ſunt, aut unde iſta corpuſcula? Cur illa nemo præter unum Leucippum ſomniavit? à quo Democritus eruditus hæreditatem ſtultitiæ reliquit Epicuro. Quæ ſi ſint corpuſcula, & quidem ſolida, ut dicunt; ſub oculos certe venire poſſunt. Si eadem eſt natura omnium; quomodo res varias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac poſitione conveniunt, ſicut literæ: quæ cum ſint paucæ, varie tamen collocatæ, innumerabilia verba conficiunt. At literæ varias formas habent. Ita, inquit, & hæc ipſa primordia: nam ſunt aſpera, ſunt hamata, ſunt levia. Secari ergo & dividi poſſunt, ſi aliquid ineſt illis, quod emineat. Si autem levia ſunt, & hamis indigent; cohærere non poſſunt. Hamata igitur eſſe oportet, ut poſſint invicem concatenari. Cum vero tam minuta eſſe dicuntur, ut nulla ferri

81. De qua textura ita loquitur Baſilius: Ὄντως ἱστὸν ἀράχνης ὑφαίνουσιν οἱ ταῦτα γράφοντες, οἱ οὕτω λεπτὰς καὶ ἀνυποστάτους ἀρχὰς οὐρανοῦ, καὶ γῆς, καὶ θαλάσσης ὑποθέμενοι.

82. MSS.

ri acie diſſici valeant; quomodo hamos, aut angulos habent? quos, quia extant, neceſſe eſt poſſe divelli. Deinde quo fœdere inter ſe, qua mente conveniunt, ut ex his aliquid conſtituatur? Si ſenſu carent, nec coire tam diſpoſite poſſunt: quia non poteſt quicquam rationale perficere niſi ratio. quam multis coargui hæc vanitas poteſt? ſed properat oratio:

——Hic eſt ille,
Qui genus humanum ingenio ſuperavit; & omnes
Præſtinxit ſtellas, exortus uti æthereus ſol.

quos equidem verſus nunquam ſine riſu legere poſſum. Non enim de Socrate aut Platone hoc ſaltem dicebat; qui velut reges habentur philoſophorum, ſed de homine; quo ſano & vigente nullus æger ineptius deliravit. Itaque poeta inaniſſimus leonis laudibus murem non ornavit, ſed obruit, & obtrivit. At idem nos metu liberat mortis. De qua hæc ipſius verba ſunt expreſſa: Quando nos ſumus, mors non eſt: quando mors eſt, nos non ſumus; mors ergo nihil ad nos. quam argute nos fefellit? quaſi vero tranſacta mors timeatur, quia jam ſenſus ereptus eſt: ac non ipſum mori, quo ſenſus eripitur. Eſt enim tempus aliquod, quo nos 82 etiamnum ſumus, & mors tamen nondum eſt; idq; ipſum videtur miſerum eſſe, cum & mors eſſe incipit, & nos eſſe deſinimus. Nec fruſtra dictum

82. MSS noſtri, *jam non.* Sed ſæi lectio, licet unius tantum MS. fide confirmata, magis accommoda eſt ad Lactantii mentem.

dictum est: MORS misera non est. Aditus ad mortem est miser, hoc est, morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus bestiarum laniari. Hæc sunt, quæ timentur; non quia mortem afferant, sed quia dolorem magnum. quæ res potius efficit, ut dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximum est. qui ergo non possum non timere; si id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentum falsum est? quia non intereunt animæ. [83] Vere, inquit: nam quod cum corpore nascitur, cum corpore intereat, necesse est. Jam superius dixi, differre me hunc locum melius, & operi ultimo reservare; ut hanc Epicuri persuasionem, sive illa Democriti, sive Dicæarchi fuit, & argumentis & divinis testimoniis redarguam. Verum ille fortasse impunitatem vitiis suis spopondit. Fuit enim turpissimæ voluptatis assertor; cujus capiendæ causa nasci hominem putavit. quis, cum hoc affirmari audiat; vitiis & sceleribus abstineat? Nam si perituræ sunt animæ; appetamus divitias, ut omnes suavitates capere possimus: quæ si nobis desunt, ab iis qui habent, auferamus clam, dolo, vi; eo magis, si humanas res Deus nullus curat, quandocunque spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sapientis est enim

83. *Intereunt vero, inquit,* Betuleius; quod admittendum videtur. Bod. & Cott. *verum*: quæ etiam lectio sibi constare potest, si intelligatur Lactantius responsionem hanc sub Epicuri persona adornare, qui suo sensu verum putavit animas interire.

84 Hinc

enim malefacere, si & utile sit, & tutum: quoniam siquis in cœlo Deus est, non irascitur cuiquam. Æque stulti est & benefacere; quia sicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo possumus, serviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patiamur; ne, quia ipsi quandoque perituri simus, id ipsum, quod viximus, pereat. Hoc ille tametsi non dicit verbo, re tamen ipsa docet. Nam cum disputat, omnia sapientem sua causa facere; ad utilitatem suam refert omnia quæ agit. Itaq; qui audit hæc flagitia, nec boni quicquam faciendum putabit; quoniam benefacere ad utilitatem spectat alienam: nec à scelere abstinendum, quia maleficio præda conjuncta est. Archipirata quisquam, vel latronum ductor, si suos ad grassandum cohortetur; quo alio sermone uti potest, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? Deos nihil curare: non ira, non gratia tangi: inferorum pœnas non esse metuendas, quod animæ post mortem occidant, nec ulli omnino sint inferi: voluptatem esse maximum bonum: nullam esse humanam societatem: sibi quemque consulere: neminem esse, qui alterum diligat, nisi sua causa: mortem non esse metuendam forti viro, nec ullum dolorem: quinetiam si torqueatur, si uratur, nihil se curare dicat. Est plane, cur quisquam putet hanc vocem viri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari? 18. Alii

18. Alii autem contraria his disserunt; superesse animas post mortem: & hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici. Quibus etsi ignoscendum est, quia verum sentiunt; non possum tamen non reprehendere eos, quia non scientia, sed casu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipso, quod recte sentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur, necesse esse ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur; dixerunt [84] non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, & de aliis in alia migrare. Non putaverunt aliter fieri posse, ut supersint animæ post corpora, nisi videantur fuisse ante corpora. Par igitur ac prope similis error est partis utriusque. Sed hæc in præterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod est verissimum, & nasci animas, & non occidere: quia, cur id fieret, aut quæ ratio esset hominis, nescierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas esse animas suspicabantur, tanquam in cœlum migraturi essent, sibi ipsis manus intulerunt, ut [85] Cleanthes, ut [86] Chrysippus, ut [87] Zenon, ut Empedocles, qui se in ardentis Ætnæ specum intempesta nocte dejecit ut, cum repente non apparuisset, abiisse ad Deos crederetur: & ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua vita Stoicæ vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione; sed tamen

88 *Sponte*

84. Hinc Stoicorum μεταγγισμὸς περὶ ψυχῶν ϗ μετενσωματώσεις.

85. Qui inedia vitam finivit.

86. Qui largiore meri haustu, vel, ut alii, nimio risu emortuus est.

87. Qui cum in terram digitum

88 *Sponte sua letho caput obvius obtulit ipse:* quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida, nefarius est; quia hominis extinctor est: eidem sceleri obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat. Imo vero majus esse id facinus existimandum est, cujus ultio Deo soli subjacet. Nam sicut in hanc vitam non nostra sponte venimus; ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, ejusdem jussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habitaturos, donec jubeat emitti: & si vis aliqua inferatur, æqua mente id ferendum est; cum extincta innocentis anima inulta esse non possit, habeamusque 89 vindicem magnum; cui soli vindicta integra semper est. Homicidæ igitur illi omnes philosophi, & ipse Romanæ sapientiæ Cato: qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de æternitate animarum; & ad summum nefas philosophi auctoritate compulsus est: & hic tamen aliquam moriendi causam videtur habuisse, odium servitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, cum eundem librum perlegisset, præcipitem se dedit, nullam aliam ob

digitum forte impegisset, ἔρχομαι, inquit, τί μ' αὔεις, & continuo se strangulavit.

88. Ex Lucretio desumitur hic versiculus. De mortis genere variant authores: quippe quod Lucianus eum interiisse affirmet τῆς τροφῆς ἀποσχόμενον, quod etiam tradit Laertius: Athenæus melle tantisper vitam sustentasse, dum præterierint θεσμοφορίων festa, ne privato luctu publica interpellarentur gaudia. Ab omnibus diversus Antoninus pediculis consumptum refert.

89. Nostri omnes, *judicem.*

90. Im-

ob caussam, nisi quod Platoni crediderit? Execrabilis prorsus ac fugienda doctrina, si abigit homines à vita. quod si scisset Plato, atq; docuisset, à quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur; nec Cleombrotum impegisset in mortem voluntariam, nec Catonem; sed eos ad vitam & justitiam potius erudisset. Nam Cato videtur mihi caussam quæsisse moriendi, non tam ut Cæsarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, nomenque suum grandi aliquo facinore clarificaret; cui quid mali accidere potuerit, si viveret, non invenio. C. enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipso belli civilis ardore, quam ut bene mereri de Republ. videretur, duobus optimis civibus, Cicerone & Catone servatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris: quasi vixeris, aut unquam tibi ratio constiterit, cur omnino sis natus. Nonne igitur tibi verus ille & communis omnium pater Terentianum illud jure increpaverit? Prius disce, quid sit vivere: si displicebit vita, tum istoc utitor. Indignaris te malis esse subjectum; quasi quicquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis: qui quamvis clarissimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiæ tenebris jaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, iccirco nos esse natos, ut scelerum pœnas lueremus; quo quid de-

delirius dici possit, non invenio. Ubi enim, vel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori vita Euphorbum esse mentitus est. Hic credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram & singularem Pythagoræ memoriam! O miseram oblivionem nostrûm omnium, qui nesciamus, qui ante fuerimus! Sed fortasse vel errore aliquo vel gratia sit effectum, ut ille solus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam gustaverit; videlicet senex vanus (sicut otiosæ aniculæ solent) fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod si bene sensisset de iis, quibus hæc locutus est; si homines eos existimasset; nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam vendicasset. Sed deridenda est hominis levissimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus? qui cum in principio Consolationis suæ dixit, luendorum scelerum causa nasci homines; iteravit id ipsum postea, quasi objurgans eum, qui vitam 90 pœnam non esse putet. Recte ergo profatus est, errore ac miserabili veritatis ignorantia se teneri.

19. At illi, qui de mortis bono disputant, quia nihil veri sciunt, sic argumentantur: Si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. Si autem supersunt

90 Impressi omnes, *non esse malis plenam putet.* Cui suffragari videntur MSS. nostri, qui vocem [*plenam*] exhibent.

ſunt animæ, eſt etiam bonum; quia immortalitas ſequitur Quam ſententiam Cicero de [91] Legibus ſic explicavit: Gratulemurq; nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui eſt in vita, aut certe non deteriorem allatura eſt ſtatum. Nam ſine corpore animo vigente, divina vita eſt; ſenſu [92] carente, nihil profecto eſt mali. Argute, ut ſibi videbatur, quaſi nihil eſſe aliud poſſit. Atqui utrumque hoc falſum eſt. Docent enim divinæ literæ non extingui animas, ſed aut pro juſtitia præmio affici, aut pœna pro ſceleribus ſempiterna. Nec enim fas eſt, aut eum qui ſceleratus in vita feliciter fuerit, effugere quod meretur; aut eum, qui ob juſtitiam miſerrimus fuerit, ſua mercede fraudari. Quod adeo verum eſt, ut idem in Conſolatione, non eaſdem ſedes incolere juſtos atque impios prædicaverit. Nec enim omnibus, inquit, iidem illi ſapientes arbitrati ſunt eundem curſum in cœlum patere. Nam vitiis & ſceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; caſtos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam ſtudiis atque artibus expolitos, levi quodam & facili lapſu ad Deos, id eſt, ad naturam ſui ſimilem pervolare. Quæ ſententia ſuperiori illi argumento repugnat. Illud enim ſic aſſumptum eſt, tanquam neceſſe ſit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit diſcrimen virtutis ac ſceleris, ſi nihil intereſt, utrumne Ariſtides ſit

91. Qui locus intercidit. | 92. Melius Cott. MS. *pereunte.*

93. Cott.

sit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiarumq; non cernit, nisi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum sit mors, an malum; respondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam sicut vita ipsa bonum est, si cum virtute vivatur; malum, si cum scelere: sic & mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda est. Ita fit, ut si vita in Dei religione transacta sit, mors malum non sit: quia translatio est ad immortalitatem. Sin aliter, malum sit, necesse est; quoniam ad æterna (ut dixi) supplicia transmittit. Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum; aut vitam fugiunt, tanquam malum? Nisi quod sunt iniquissimi, 93 qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquisitas & varias traducant voluptates, mori cupiunt si quid forte his amaritudinis supervenit: & sic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud quam malis opinantur. Hinc nata est 94 inepta illa sententia, Hanc esse mortem, quam nos vitam putemus; illam

93. Cott. *quia*.

94. Τίς οἶδεν εἰ τὸ ζῆν ἐστι κατθανεῖν,
Τὸ κατθανεῖν δὲ ζῆν νομίζεται βροτοῖς.

Sileno attributum testatur Plutarchus in Παραμυθητικῷ πρὸς Ἀπολλώνιον, *lib. Moral.* I. *Edit. Steph.* quem cum venatione captum Midas sciscitaretur, Quid esset maxime omnium optabile, sic adactus respondet: Ἄριστον πᾶσι καὶ πάσαις τὸ μὴ γενέσθαι, δεύτερον δὲ τὸ γενομένους ἀποθανεῖν ὡς τάχιστα.

illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse, non nasci; secundum, citius mori. Quæ, ut majoris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero sic in Consolatione: Non nasci, inquit, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitæ: Proximum autem, si natus sis, quam primum, tanquam ex incendio effugere 95 fortunæ. Credidisse illum vanissimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de suo, ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, cum sit nullus omnino, qui sentiat: nam ut bonum sit aliquid, aut malum, sensus efficit. Deinde cur omnem vitam nihil aliud esse quam scopulos & incendium putaverit; quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur; aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus; aut vivendi ratio quicquam simile incendio habere videatur. Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat, se gratias agere naturæ: Primum, quod homo natus esset potius quàm mutum animal; deinde, quod masculus potius quàm fœmina; quod Græcus quam Barbarus: Postremo, quod Atheniensis, & quod temporibus Socratis. Dici non potest, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, nunquam quicquam dictum esse in rebus humanis delirius. Quasi vero si aut Barbarus, aut mulier, aut asinus denique natus esset; idem ipse Plato esset, ac non ipsum illud, quod natum fuisset. Sed vi-

95. MSS. omnes addunt *violentiam*.

delicet

delicet Pythagoræ credidit; qui ut vetaret homines animalibus vesci, dixit animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare; quod & vanum & impossibile est: Vanum, quia necesse non fuit, veteres animas in nova corpora inducere; cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper novas facere: Impossibile, quia rectæ rationis anima, tam immutare naturam status sui non potest, quam ignis aut deorsum niti, aut in transversum, 96 fluminis modo, flammam suam fundere. Existimavit igitur homo sapiens, potuisse fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur, essetque humano sensu prædita; ut intelligeret, ac doleret, incongruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus esset, quid in eo beneficii fuit? An non plurimi extiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt? quanta hominum millia fuisse credamus, qui & Athenis nati, & temporibus Socratis, indocti tamen ac stulti fuerunt? Non enim aut parietes, aut locus, in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. quid vero attinuit, Socratis se temporibus natum gloriari? Num Socrates ingenia discentibus potuit commodare?

96. *Fulminis,* Cott. & CCC.

dare? Non venit in mentem Plat[redacted] 97 Alcibiadem quoque & Critiam ejusdem Socratis assiduos auditores fuisse; quorum alter hostis patriæ acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum.

20. Videamus nunc, quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, ut homo sapiens merito gratias ageret illius se temporibus esse natum. Non inficior, fuisse illum paulo cordatiorem quam cæteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio posse comprehendi. In quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios; quod in secreta cœlestis illius providentiæ curiosos oculos voluerint immittere. Romæ & in plerisque urbibus scimus esse quædam sacra, quæ aspici à viris nefas habeatur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet: & si forte vel errore, vel casu quispiam vir aspexerit; primo pœna ejus, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt? Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi & hoc cœleste templum profanare impiis disputationibus quærunt; quam qui ædem Vestæ, aut Bonæ Deæ, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia, quamvis adire viris non liceat, tamen à viris fabricata sunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt; sed, quod est multo

97. Xenophon à Betuleio citatus, lib. 1. ἀπομνημ. de iis hæc habet: Κριτίας μὲν γὰρ τῶν ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ πάντων πλεονεκτίστατός τε καὶ βιαιότατος ἐγένετο. Ἀλκιβιάδης δ᾽ αὖ τῶν ἐν τῇ δημοκρατίᾳ πάντων ἀκρατέστατος, καὶ ὑβριστότατος, καὶ βιαιότατος. Isocrates autem Socratem negat fuisse Alcibiadis institutorem.

98. Re-

multo indignius, eloquentiæ famam & ingenii gloriam consequuntur. quid, si aliquid investigare possent? Sunt enim tam stulti in asseverando, quam improbi in quærendo; cum neq; invenire quicquam possint; nec defendere, etiam si invenerint. Nam si verum vel fortuito viderint, quod sæpius contingit; committunt, ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de cœlo, qui sententiam de singulorum opinionibus ferat. quapropter nemo dubitaverit, eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani; qui cum intelligeret hæc non posse inveniri, ab ejusmodi quæstionibus se removit. vereorque ne in eo solo. Multa enim sunt ejus non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima: in quibus fuit suorum simillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum; celebre hoc proverbium Socrates habuit: Quod supra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram; & manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cujus contemplationem sumus excitati; nihil denique lux ipsa pertineat: certe victus nostri causa de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandum; ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ sub pedibus habebat. quid ergo? Num erravit in verbis? Verisimile non est: sed nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum. quod si aperte diceret, nemo pateretur. quis enim

enim non ſentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum, aliqua providentia gubernari? quandoquidem nihil eſt, quod poſſit ſine ullo moderatore conſiſtere. Sic domus ab habitatore deſerta dilabitur; navis ſine gubernatore abit peſſum; & corpus, relictum ab anima, defluit: nedum putemus tantam illam molem aut conſtrui ſine artifice, aut ſtare tamdiu ſine rectore potuiſſe. Quod ſi publicas illas regiones voluit evertere, non improbo, quin etiam laudabo, ſi ipſe quod eſt melius invenerit. Verum idem per canem & anſerem dejerabat. O hominem ſcurram (ut ait Zeno Epicureus) ineptum, perditum, deſperatum, ſi cavillari voluit religionem; dementem, ſi hoc ſerio fecit, ut animal turpiſſimum pro Deo haberet. Quis jam ſuperſtitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit ſua? Illud vero nonne ſummæ vanitatis; quod ante mortem familiares ſuos rogavit, ut Æſculapio gallum, quem voverat, pro ſe ſacrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum 98 recuperatorem, voti reus fieret ab Æſculapio. Dementiſſimum hominem putarem, ſi morbo affectus periiſſet. Cum vero hoc ſanus fecerit, eſt ipſe inſanus, qui eum putet eſſe ſapientem. En, cujus temporibus natum eſſe ſe homo ſapiens gratulatur.

21. Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit: qui cum totam phyſicam repudiaſſet;

98. Recuperatores à Prætore privatis cauſis judices dabantur; inde dicti, quod res dolo ſubductas domino reſtituendas curarent.

99. Thyſius

set; eo se contulit, ut de virtute atq; officio quæreret. Itaque non dubito, quin auditores suos justitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate; non fugit Platonem, justitiæ vim in 99 æquitate consistere: siquidem omnes pari conditione nascuntur. 100 Ergo nihil, inquit, privati ac proprii habeant, sed ut pares esse possint, quod justitiæ ratio desiderat, omnia in commune possideant. 101 Ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici videtur. Quod ipsum quam impossibile sit, & quam injustum, poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen, ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, & pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas ista perduxit? Matrimonia quoque, inquit, communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi viri, tanquam canes confluant; & is utique obtineat, qui viribus vicerit: aut si sapientes sunt, ut philosophi; expectent, & vicibus tanquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi est igitur virtus castitatis? ubi fides conjugalis? quæ si tollas, omnis justitia sublata est. At idem dixit, beatas civitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharentur. Huic vero tam justo, tam æquo viro regnum dares, qui aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena, prostituisset pudi-

99. Thysius scr. mallet *æqualitate*. Siquidem Platoni fundamentum justitiæ non sit ἐπιείκεια, sed ἰσότης.

100, Γνῶναι γὰρ δεῖ πρῶτον χαλε-πὸν, ὅτι πολιτικῇ καὶ ἀληθεῖ τέχνῃ οὐ τὸ ἴδιον, ἀλλὰ τὸ κοινὸν ἀνάγκη μέλειν. &c. lib. de repub. 9. *Betuleius*.

101. MS. Ball. *fieri*.

pudicitiam fœminarum; quæ nullus unquam non modo rex, ſed ne tyrannus quidem fecit. Cum vero intulit rationem turpiſſimi hujus conſilii, ſic inquit: Civitas concors erit, & mutui amoris conſtricta vinculis, ſi omnes omnium fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ iſta confuſio generis humani eſt? quomodo ſervari poteſt caritas, ubi nihil eſt certum quod ametur? quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, niſi habitaverint ſemper una? niſi devota mens & ſervata invicem fides individuam fecerit caritatem? quæ virtus in illa promiſcua voluptate locum non habet. Item ſi omnes omnium liberi ſint, quis amare liberos tanquam ſuos poterit, cum ſuos eſſe aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tanquam patri deferet, cum unde natus ſit, neſciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, ſed etiam patrem pro alieno. quid, quod uxor poteſt eſſe communis, filius non poteſt? quem concipi non niſi ex uno neceſſe eſt. Perit ergo illi una communitas, ipſa reclamante natura. Supereſt, ut tantummodo concordiæ cauſa uxores velint eſſe communes. At nulla vehementior diſcordiarum cauſa eſt, quam unius fœminæ à multis maribus appetitio. In quo Plato ſi ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri & mutorum animalium, quæ ob hoc vel acerrime pugnant, & hominum, qui ſemper ob eam rem graviſſima inter ſe bella geſſerunt.

22. Reſtat, ut communio iſta nihil aliud habeat præter adulteria & libidines, propter

quas

quas funditus eruendas virtus est vel maxime necessaria. Itaque non invenit concordiam quam quærebat, quia non videbat unde oriatur. Nam justitia in extra positis nihil momenti habet, ne in corpore quidem; sed tota in hominis mente versatur. Qui ergo vult homines adæquare; non matrimonia, non opes subtrahere debet, sed arrogantiam, superbiam, tumorem; ut illi potentes & elati pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim divitibus insolentia & iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes sint, cum animi pares sint; quod efficere nulla res alia præter religionem Dei potest. Putavit igitur se invenisse justitiam, cum eam prorsus everterit; quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. Nam si justitia virtutum omnium mater est; cum illæ singulæ tolluntur, ipsa subvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem; quæ utique nulla est, ubi proprii nihil habeatur. Tulit abstinentiam; siquidem nihil fuerit, [1] quod abstineatur, alienum. Tulit temperantiam, tulit castitatem; quæ virtutes in utroque sexu maximæ sunt. Tulit verecundiam, pudorem, modestiam; si honesta & legitima esse incipiunt, quæ solent flagitiosa & turpia judicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas & vitiorum & virtutum materiam continet, communitas autem nihil aliud quàm vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres

1. Alii, *quo.* Codex Bon. *Siquidem nullus fuerit qui abstineat alieno.*

lieres habent, nihil aliud dici possunt quam luxuriosi ac nepotes. Item mulieres, quæ a multis habentur; non utiq; adulteræ, quia certum matrimonium nullum est; sed prostitutæ ac meretrices sint, necesse est. Redegit ergo humanam vitam ad similitudinem non dico mutorum, sed pecudum, ac belluarum. Nam volucres pene omnes faciunt matrimonia, & paria jungunt; & nidos suos tanquam geniales toros concordi mente defendunt; & fœtus suos, quia certi sunt, amant; & si alienos objeceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum, contraque naturam, stultiora sibi, quæ imitaretur, elegit. Et quoniam videbat in cæteris animalibus officia marium fœminarumque non esse divisa; existimavit oportere etiam mulieres 2 militare, & consiliis publicis interesse, & magistratus gerere, & imperia suscipere. Itaque his arma & equos assignavit: consequens est, ut lanam, & telam viris, & infantium gestationes. Nec vidit impossibilia esse quæ diceret; ex eo, quod adhuc in orbe terræ neque tam stulta, neque tam sapiens ulla gens extiterit, quæ hoc modo viveret.

23. Cum igitur in tanta vanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur; quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes videri solent, quam cum pecuniæ contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto quid faciant, & quo ille contemptus evadat. Tradita sibi à parenti-

2 Lib. de Legibus 7.

bus

bus patrimonia, tanquam malum fugiunt ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultro præcipitant; non virtute, sed perverso metu fortes; sicut illi qui, cum timent ne ab hoste jugulentur, ipsi se jugulant, ut mortem morte devitent. Sic isti, unde putant gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur 3 Democritus, quod agros suos reliquerit; eosque pascua publica fieri passus sit. Probarem, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid 4 ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrumne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malæ cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar à vobis. Si tantus pecuniæ contemptus est; fac illam beneficium, fac humanitatem; largire pauperibus; potest hoc, quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem, furoremque Tuditani; sparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare; quia salvum est quicquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem: quod inter

3. Valerius Max. refert agros Democriti patriæ fuisse donatos, Laertius inter fratres divisos, Cicero propius ad Lactantium accedens incultos relictos.

4. Crates Thebanus.

5. Quam

inter vitia & morbos 5 misericordiam ponit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanæ vitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit quam cæterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incursiones à suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia cœlestis armavit; homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis affectum; qui plane vocatur humanitas, qua nosmet invicem tueremur. Nam si homo ad conspectum hominis alterius efferaretur; quod facere videmus animantes, quarum natura solivaga est; nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio. Sic neque vita quidem satis tuta, cum & cæteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, & ipsi inter semet ipsos belluarum more sævirent. Non minor in aliis dementia. Quid enim dici potest de illo, qui 6 nigram dixit esse nivem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret? Hic est ille, qui se iccirco natum esse dicebat, ut cœlum ac solem videret; qui in terra nihil videbat sole lucente. Xenophanes 7 dicentibus mathematicis orbem lunæ duodeviginti partibus majorem esse quam terram, stultissime credidit; &, quod huic levitati fuit consentaneum,

5. Quam vocat πάθος ἄλογον. Vide Senecam lib. de Clementia 2. cap. 4, & 5.

6. Καὶ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ τὸν Ἀναξαγόραν ἐπικαλοῦνται μάρτυρα περὶ χιόνος ἀποφηνάμενον, ὡς οὐκ εἴη λευκή. Galenus.

7. Inter quos erat Anaximander Xenophanis præceptor.

8. Discep-

neum, dixit, intra concavum lunæ ſinum eſſe aliam terram, & ibi aliud genus hominum ſimili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, ſicut hæc exhibet nobis. Et fortaſſe noſter hic orbis alterius inferioris terræ luna ſit. Fuiſſe Seneca inter Stoicos, ait, qui deliberaret, utrumne Soli quoque ſuos populos daret; inepte ſcilicet qui dubitaverit. Quid enim perderet, ſi dediſſet? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret; ne ſi æſtu nimio periiſſent, ipſius culpa eveniſſe tanta calamitas diceretur.

24. Quid illi, qui eſſe contrarios veſtigiis noſtris [8] Antipodas putant; num aliquid loquuntur? aut eſt quiſquam tam ineptus, qui credat eſſe homines, quorum veſtigia ſint ſuperiora quam capita? aut ibi quæ apud nos jacent, inverſa pendere? fruges & arbores deorſum verſus creſcere? pluvias, & nives, & gran-

8. Diſceptationem hanc inſtituit Lactantius contra commune Geometrarum principium. Quod cum nec ipſe admittat, nec tamen contrarium evincat, (terram ſc. rotundam eſſe,) pro iis pronunciandum eſt, quibuſcum facit ratio petita à ſucceſſivo ſolis motu, varia eclipſium apparitione, atq; ipſis demum quarum aliquot non niſi iis ſeſe oſtendunt, qui magis ad Auſtrum habitant. Eundem ſequutus eſt errorem D. Auguſtinus, lib. 16. de Civitate Dei, cap. 9. ſed aliis inductus rationibus, quippe qui vereretur, ſi concederet dari Antipodas, ne alius nobis quærendus eſſet humani generis author præter Adamum. Quæ ſequuntur, more rhetorum proſequitur Lactantius, de probationibus mathematicis minus ſolicitus.

9. Mert.

grandinem ſurſum verſus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos penſiles inter ſeptem mira narrari; cum philoſophi & agros, & maria, & urbes, & montes penſiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo eſt. Nam ſemper eodem modo falluntur. Cum enim falſum aliquid in principio ſumpſerint, veri ſimilitudine inducti; neceſſe eſt eos in ea, quæ conſequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula; quia neceſſe eſt falſa eſſe, quæ rebus falſis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem; qualia ſunt ea, quæ ſequuntur, non circumſpiciunt, ſed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera ſint, an falſa, ex conſequentibus judicare. Quæ 9 igitur illos Antipodas ratio perduxit? Videbant ſiderum curſus in occaſum meantium; ſolem atque lunam in eandem partem ſemper occidere, atque oriri ſemper ab eadem. Cum autem non perſpicerent, quæ machinatio curſus eorum temperaret; nec quomodo ab occaſu ad orientem remearent; cœlum autem ipſum in omnes partes putarent eſſe devexum; quod ſic videri, propter immenſam latitudinem neceſſe eſt: exiſtimaverunt, rotundum eſſe mundum, ſicut pilam; & ex motu ſiderum opinati ſunt cœlum volvi; ſic aſtra ſolemque, cum occiderint, volubilitate ipſa mundi ad ortum referri. Itaque & æreos orbes fabricati ſunt, quaſi ad figuram mundi; eoſque cælarunt portentoſis quibuſdam ſimu-

9. Mert. addit præp. *ad*.

10. Neque

ſimulacris, quæ aſtra eſſe dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatem illud ſequebatur; ut terra in medio ſinu ejus eſſet concluſa. quod ſi ita eſſet, etiam ipſam terram globo ſimilem: neque enim fieri poſſet, ut non eſſet rotundum, quod rotundo concluſum teneretur. Si autem rotunda etiam terra eſſet; neceſſe eſſe, ut in omnes cœli partes eandem faciem gerat: id eſt, montes erigat, campos tendat, maria conſternat. quod ſi eſſet, etiam ſequebatur illud extremum; ut nulla ſit pars terræ, quæ non ab hominibus cæteriſque animalibus incolatur. Sic pendulos iſtos Antipodas cœli rotunditas adinvenit. quod ſi quæras ab iis, qui hæc portenta defendunt; quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cœli partem: reſpondent, hanc rerum eſſe naturam, ut pondera in medium ferantur; & ad medium connexa ſunt omnia, ſicut radios videmus in rota: quæ autem levia ſunt, ut nebula, fumus, ignis, à medio deferantur, ut cœlum petant. quid dicam de iis neſcio, qui, cum ſemel aberraverint, conſtanter in ſtultitia perſeverant, & vanis vana defendunt; niſi quod eos interdum puto aut joci cauſa philoſophari, aut prudentes & ſcios mendacia defendenda ſuſcipere; quaſi ut ingenia ſua in malis rebus exerceant, vel oſtentent. At ego multis argumentis probare poſſem nullo modo fieri poſſe, ut 10 cœlum terra ſit inferius, niſi & liber jam concludendus

10. Neque illi hoc aſſerunt, qui ſunt in contraria ſententia.

dus esset, & adhuc aliqua restarent, quæ magis sunt præsenti operi necessaria; & quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus: satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit, qualia sint cætera, intelligi.

25. Nunc pauca nobis de philosophia in communi dicenda sunt; ut confirmata caussa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimavit philosophiam non esse vulgarem; quod eam non nisi docti homines assequi possent. Est, inquit, philosophia paucis contenta judicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominum cœtu abhorret; quoniam si sapientia homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est; ut nemo sit prorsus, qui eam capere non possit. At illi virtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam si velint deligare oculos, aut effodere cæteris, ne solem videant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? quod si natura hominis sapientiæ capax est; oportuit opifices, & rusticos, & mulieres, & omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant; populumque ex omni lingua, & conditione, & sexu, & ætate conflari. Maximum itaque argumentum est, philosophiam neque ad sapientiam tendere, neque ipsam esse sapientiam; quod mysterium ejus barba tantum celebratur & pallio. Senserunt hoc adeo Stoici, qui & servis & mulieribus philosophandum

dum esse dixerunt: Epicurus quoque, qui rudes omnium literarum ad philosop iam invitat: 11 item Plato, qui civitatem de sapientibus voluit componere. Conati quidem illi sunt facere, quod veritas exigebat; sed non potuit ultra verba procedi. Primum, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ istæ communes literæ, propter usum legendi, quia in tanta rerum varietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ dandum est, ut rectam loquendi rationem scias. Id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est; ut ea, quæ didiceris, proferre atque eloqui possis. Geometria quoque ac musica, & astrologia necessaria est; quod 12 hæ artes cum philosophia habent aliquam societatem. quæ universa perdiscere neque fœminæ possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt; neq; servi, quibus per eos annos vel maxime serviendum est, quibus possunt discere; neque pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem victus labore est quærendus. Ob eam causam Tullius ait, abhorrere à multitudine philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet.

11. Cott. *Ita non Plato*, magis accommodate ad superiora, ubi Ciceronem vocat *summum Ciceronis imitatorem*, tunc cum sapientiam dicit non esse vulgarem. Sed proxime præcedentia videntur in eorum numerum Platonem reponere, qui omnes ad philosophiam vocant.

12. Bod. addit, &.

cipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principiis rerum dicuntur, intelligent? quæ perplexa & involuta, vix etiam politi homines aſſequuntur. In rebus igitur obſcuritate implicitis, & ingeniorum varietate confuſis, & eloquentium virorum exquiſito ſermone fucatis, quis imperito ac rudi locus eſt? Deniq; nullas unquam mulieres philoſophari docuerunt, præter unam ex omni memoria 13 Themiſten; neque ſervos, præter unum 14 Phædonem, quem male ſervientem redimiſſe ac docuiſſe Cebetem tradunt. Enumerant etiam 15 Platonem ac Diogenem; qui tamen ſervi non fuerunt, ſed his ſervitus evenerat; ſunt enim capti. Platonem quidem redemiſſe Aniceris quidam traditur HS VIII. itaque inſectatus eſt conviciis hunc ipſum redemptorem Seneca, quod parvo Platonem æſtimaverit. Furioſus, ut mihi quidem videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multum pecuniæ perdidit; 16 ſcilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore; aut tantum ingerere nummorum,

13. Leontii conjugem, ad quem Epicurus ſcripſit. Sed & in hunc cenſum veniunt Themiſtoclea Pythagoræ ſoror, Hipparchia Thebana, & aliæ bene multæ, quarum catalogum Betuleius monet à Textore conſcriptum.

14. Cui accenſeri poſſunt Menippus, quem Varro in ſatyris æmulatus eſt, Pompolus Philoſtrati Peripatetici, Mys Epicuri ſervus, & qui notior eſt quam ut taceri debeat, Epictetus. Videſis Macrobium lib. 1. Saturn. c.11.

15. Quem Potis Lacedæmoniorum legatus à Dionyſio ſibi traditum Æginæ vendidit.

16 Alluſum eſt ad illud Homeri Il. ω. v. 132. ubi de Priamo dicitur,

Χρυσοῦ δὲ στήσας ἔφερεν δέκα πάντα τάλαντα.

17. Vide

rum, quantum venditor non popoſcit. Ex Barbaris vero nullum præter unum Anacharſim Scytham: qui philoſophiam ne ſomniaſſet quidem, niſi & linguam & græcas literas ante didiciſſet.

26. Quod ergo illi poſcente natura faciendum eſſe ſenſerunt; ſed tamen neque ipſi facere potuerunt; neque à philoſophis fieri poſſe viderunt, ſola hæc efficit doctrina cœleſtis; quia ſola ſapientia eſt. Illi ſcilicet perſuadere cuiquam potuerunt, qui nihil perſuadent etiam ſibi; aut cujuſquam cupiditates oppriment, iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipſi & cedant vitiis, & fateantur, plus valere naturam. Dei autem præcepta, quia & ſimplicia & vera ſunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonſtrant. Da mihi virum, qui ſit iracundus, maledicus, effrænatus; pauciſſimis Dei verbis tam placidum, quam ovem, reddam. Da cupidum, avarum, tenacem; jam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam ſuam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis; jam cruces, & ignes, taurum contemnet. Da libidinoſum, adulterum, ganionem; jam ſobrium, caſtum, continentem videbis. Da crudelem & ſanguinis appetentem; jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injuſtum, inſipientem, peccatorem; continuo & æquus, & prudens, & innocens erit. Uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ ſapientiæ vis eſt, ut in hominis pectus inſuſa, matrem delictorum, ſtultitiam uno ſemel

mel impetu expellat. Ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus eſt. Gratis iſta fiunt, facile, cito; modo pateant aures, & pectus ſapientiam ſitiat. Nemo vereatur nos. Aquam non vendimus, nec ſolem mercede præſtamus. Dei fons uberrimus atque pleniſſimus patet cunctis, & hoc cœleſte lumen univerſis oritur, quicunque oculos habent. Num quis hæc philoſophorum aut unquam præſtitit, aut præſtare, ſi velit, poteſt? Qui cum ætates ſuas in ſtudio philoſophiæ conterant; neque alium quenquam, neque ſeipſos (ſi natura paululum obſtitit) poſſunt facere meliores. Itaque ſapientia eorum, ut plurimum efficiat, non exſcindit vitia, ſed abſcondit. Pauca vero Dei præcepta ſic totum hominem immutant, & expoſito vetere novum reddunt, ut non cognoſcas eundem eſſe.

27. Quid ergo? nihilne illi ſimile præcipiunt? Imo permulta, & ad verum frequenter accedunt. Sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia ſunt humana; & auctoritate majori, id eſt, divina illa carent. Nemo igitur credit; quia tam ſe hominem putat eſſe qui audit, quam eſt ille qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi eſt, nihil quod à ſcientia veniat. Sed cum omnia conjecturis agantur, multa etiam diverſa & varia proferantur: ſtultiſſimi eſt hominis præceptis eorum velle parere: quæ utrum vera ſint an falſa, dubitatur, & ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem eſſe Stoici aiunt, quæ ſola efficiat vitam beatam.

tam. Nihil poteſt verius dici. Sed quid ſi cruciabitur, aut dolore afficietur? Poteritne quiſquam inter carnifices beatus eſſe? Imo vero illatus corpori dolor, materia virtutis eſt: itaque ne in tormentis quidem miſer eſt. Epicurus multo fortius, Sapiens, inquit, ſemper beatus eſt; & vel incluſus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet, 17 Suave eſt, & nihil curo. Quis eum non arriſerit? Maxime, quod homo voluptarius perſonam ſibi viri fortis impoſuit, & quidem ſupra modum. Non enim fieri poteſt, ut quiſquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat; cum ſatis ſit, ad officium virtutis implendum perferre ac ſuſtinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus eſt ſapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam patientiæ; non fruetur; in tormentis enim fortaſſe morietur. Si propter memoriam; aut non ſentiet, ſi occidunt animæ; aut ſi ſentiet, nihil ex ea conſequetur. Quis ergo alius fructus eſt in virtute? quæ beatitudo vitæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortaſſe momenti, propter quod non expediat in tota vita miſeriis & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum venit, utrum æquo animo eam 18 ſubieris, jam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur niſi gloria. Sed hæc aut ſupervacua & brevis eſt, aut pravis hominum judiciis non ſequetur. Nullus igitur

17. Vide Ciceronem 2 Tuſcul. quæſtionum.

18. Cott. *ſubjeceris.*

19. MSS.

tur ex virtute fructus est, ubi virtus mortalis est & caduca. Ita qui hæc loquuti sunt, umbram quandam virtutis viderunt, ipsam virtutem non viderunt. Defixi enim fuerunt in terram, nec vultus suos in altum erigebant, ut eam possent intueri; quæ sese à cœli regionibus ostentabat. Hæc causa est, cur præceptis eorum nullus obtemperet; quoniam aut ad vitia erudiunt, si voluptatem defendunt; aut si virtutem asserunt, neque peccato pœnam minantur, nisi solius turpitudinis, neque virtuti ullum præmium pollicentur, nisi solius honestatis & laudis; cum dicant, non propter aliud, sed propter seipsam expetendam esse virtutem. Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro justitia, pro Deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. Est enim Deus, qui solus potest honorare virtutem, cujus merces immortalitas sola est: quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna subjacet vita, profecto neque virtutis vim sciunt, cuius præmium ignorant; neque in cœlum spectant, quod ipsi se facere putant, 19 cum res non vestigabiles quærunt; quia ratio in cœlum spectandi nulla alia est, nisi aut religionem suscipere, aut animam suam immortalem esse credere. quisquis enim aut Deum colendum esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi propositam habet, mens ejus in cœlo est; & licet id non aspiciat oculis, animæ tamen lumine aspicit. Qui autem religio-

19. MSS. omnes, *investigabiles*.

nem

nem non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de cœlo est; & qui animam putant cum corpore interire, æque in terram spectant; quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius vident, quod sit immortale Nihil igitur prodest hominem ita esse fictum, ut recto corpore spectet in cœlum; nisi erecta mente Deum cernat, & cogitatio ejus in spe vitæ perpetuæ tota versetur.

28. Quapropter nihil aliud est in vita, quo ratio, quo conditio nostra nitatur; nisi Dei, qui nos genuit, agnitio, & religiosus ac pius cultus. Unde quoniam philosophi aberraverunt, sapientes utique non fuerunt. Quæsierunt illi quidem sapientiam; sed quia non rite quærebant, prolapsi sunt longius; & in tantos errores inciderunt, ut etiam communem sapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere noluerunt, verum etiam sustulerunt; dum specie virtutis falsæ inducti, conantur animos omni metu liberare. Quæ religionis eversio naturæ nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, à quo esset effectus mundus, aut persuadere vellent, nihil esse divina mente perfectum; naturam esse dixerunt rerum omnium matrem: quasi dicerent, omnia sua sponte esse nata: quo verbo plane imprudentiam suam confitentur. Natura enim remota providentia & potestate divina, prorsus nihil est. Quod si Deum naturam vocent; quæ perversitas est naturam potius quam Deum nominare? Si autem natura ratio est, vel necessitas, vel conditio nascendi; non est per seipsam

ſam ſenſibilis; quia [20] neceſſe eſt mentem eſſe divinam, quæ ſua providentia naſcendi principium rebus omnibus præbeat. Aut ſi natura eſt cœlum, atque terra, & omne quod natum eſt; non eſt Deus natura, ſed Dei opus. Non diſſimili errore credunt eſſe fortunam, quaſi Deam quandam res humanas variis caſibus illudentem; quia neſciunt, unde ſibi bona & mala eveniunt. Cum hac ſe compoſitos ad præliandum putant; nec ullam tamen rationem reddunt, à quo, & quam ob cauſam, ſed tantum cum fortuna ſe digladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicunque aliquos conſolati ſunt ob interitum amiſſionemque carorum, fortunæ nomen accerrimis accuſationibus proſciderunt: nec omnino ulla eorum diſputatio de virtute eſt, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in ſua Conſolatione pugnaſſe ſe ſemper contra fortunam loquitur, eamque à ſe eſſe ſuperatam, cum fortiter inimicorum impetus retudiſſet; ne tum quidem ſe ab ea fractum, cum domo pulſus patria caruit: tum autem cum amiſerit cariſſimam filiam, victum ſe à fortuna turpiter confitetur. Cedo, inquit, & manum tollo. Quid hoc homine miſerius, qui ſic jaceat? [21] Inſipienter, inquis; ſed qui profitetur ſe eſſe ſapientem. Quid ergo ſibi vult aſſumptio nominis? quid contemptus ille rerum, qui magnificis verbis prætenditur? Quid diſpar cæteris

20. MSS. omnes, *ſed.*
21. Betulen codex & MS. CCC. *inſipienter, inquit, ſed quis profitetur* &c.

22. Cott.

teris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ dantur; si nemo qui sapit, adhuc inventus est? Et quisquam nobis invidiam faciat, quia philosophos negamus esse sapientes; cum ipsi nec scire se quicquam, nec sapere fateantur? Nam siquando ita defecerint, ut ne effingere quidem quicquam possint; quod faciunt in rebus cæteris: tum vero ignorantiæ admonentur, & quasi furibundi exiliunt, & exclamant se cæcos esse & excordes. Anaxogoras pronuntiat, circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur; tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, veritatem jacere demersam; nimirum stulte, ut cætera. Non enim tanquam in puteo demersa est veritas, quo vel descendere, vel etiam cadere illi licebat; sed tanquam in summo montis excelsi vertice, vel potius in cœlo: quod est verissimum. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quam in summum levatam? nisi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus constituere malebat potius quam in pectore, aut in capite. Adeo remotissimi fuerunt ab ipsa veritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, veritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est, qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academiæ disciplina manavit: si tamen disciplina dici potest, in qua ignoratio & discitur & docetur. Sed ne

illi quidem, qui ſcientiam ſibi aſſumpſerunt, id ipſum, quod ſe ſcire putabant, conſtanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, ſibique ſæpe contraria differentes, ut [22] quid ſentirent, quid vellent, ſtatuere ac dijudicare non poſſis. Quid igitur pugnes adverſus eos homines, qui ſuo ſibi gladio pereunt? quid labores ut eos deſtruas, quos ſua ipſos deſtruit, atque affligit oratio? Ariſtoteles, (inquit Cicero) veteres philoſophos accuſans, ait eos aut ſtultiſſimos, aut glorioſiſſimos fuiſſe, qui exiſtimaſſent philoſophiam ſuis ingeniis perfectam: ſed ſe videre, quod paucis annis magna acceſſio facta eſſet, brevi tempore philoſophiam plane abſolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando eſt, aut à quibus abſoluta? Nam quod ait ſtultiſſimos fuiſſe, qui putaſſent ingeniis ſuis perfectam eſſe ſapientiam; verum eſt: ſed ne ipſe quidem ſatis prudenter, qui aut à veteribus cœptam, aut à novis auctam, aut mox à poſterioribus perfectum iri putavit. Nunquam enim poteſt inveſtigari, quod non per viam ſuam quæritur.

29. Sed repetamus id quod omiſimus. Fortuna ergo per ſe nihil eſt: nec ſic habendum eſt, tanquam ſit in aliquo ſenſu. Siquidem fortuna eſt accidentium rerum ſubitus atq; inopinatus eventus. Verum philoſophi, ne ali-

22. Cott. *Quod ſentire vellent, ſatis ſtatuere ac divinare non poſſes.* CCC. *Quid ſentiant, quid velint, ſatis* &c.

23. Simu-

aliquando non errent, in re ſtulta volunt eſſe ſapientes; qui fortunæ ſexum mutant, eamque non Deam, ſicut vulgus, ſed 23 Deum eſſe dicunt. Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam vocant; quod multa (inquit idem Cicero) efficiat inopinata nobis propter obſcuritatem ignorationemque cauſarum. Cum igitur cauſas ignorent, propter quas fiat aliquid, & ipſum, qui faciat, ignorent, neceſſe eſt. Idem in opere valde ſerio, in quo præcepta vitæ deprompta ex philoſophia filio dabat; magnam, inquit, eſſe fortunæ vim in utramque partem, quis neſciat? Nam &, cum proſpero flatu ejus utimur, ad exitus pervenimus optatos; &, cum reflaverit, affligimur. Primum, qui negat ſciri poſſe quicquam, ſic hoc dixit, tanquam & ipſe & omnes ſciant. Deinde, qui, etiam quæ clara ſunt, dubia conatur efficere; hoc putavit eſſe clarum, quod illi eſſe debuit vel maxime dubium; nam ſapienti omnino falſum eſt. Quis, inquit neſcit? Ego vero neſcio. Doceat me (ſi poteſt) quæ ſit illa vis, qui flatus iſte, & qui reflatus. Turpe igitur eſt hominem ingenioſum dicere id, quod, ſi neges, probare non poſſit. Poſtremo, quod is qui dicit, aſſenſus eſſe retinendos; quod ſtulti ſit hominis, rebus incognitis temere aſſentiri: is plane vulgi & imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant eſſe, quæ hominibus tribuat bona & mala. Nam

23. Simulacrum Fortunæ virili dicavit Ancus Martius. Sed de variis Fortunæ nominibus conſulas licet Alex. ab Alex. lib. 1. cap. 3.

Nam simulacrum ejus cum copia & gubernaculo fingunt; tanquam hæc & opes tribuat, & humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Virgilius assentit, qui fortunam omnipotentem vocat: & 24 historicus, qui ait: Sed profecto fortuna in omni re dominatur. quid ergo cæteris Diis loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest; aut sola colitur, si omnia? Vel, si tantum mala immittit, aliquid causæ proferant, cur, si Dea sit, hominibus invideat, eosq; perditos cupiat, cum ab his religiose colatur: cur æquior sit malis, iniquior autem bonis: cur insidietur, affligat, decipiat, & exterminet: quis illam generis hominum vexatricem perpetuam constituerit: cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebret, obscuretque. Hæc inquam philosophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accusare fortunam: quæ etiamsi sit aliqua, nihil tamen afferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, suasque virtutes contra fortunam superbissime jactant; nihil aliud sunt quam deliramenta inconsideratæ levitatis. quare non invideant nobis, quibus aperuit veritatem Deus: qui sicut scimus nihil esse fortunam, ita scimus esse pravum ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis, hostisque justitiæ; qui contraria faciat, quam Deus;

24. Salustius.

Deus; cujus invidiæ causam in secundo libro explicavimus. Hic ergo insidiatur universis, sed eos, qui nesciunt Deum, errore impedit, stultitia obruit, tenebris circumfudit; ne quis possit ad divini nominis pervenire notitiam, in quo uno & sapientia continetur & vita perpetua. Eos autem, qui Deum sciunt, dolis & astutia aggreditur; ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccati blandimentis depravatos, impellat ad mortem; vel, si dolo nihil profecerit, vi & violentia dejicere conatur. Iccirco enim in primordiis transgressionis 25 non statim ad pœnam detrusus à Deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem: quæ nisi agitetur, ni assidua vexatione roboretur, non potest esse perfecta. Siquidem virtus est perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla sit, si adversarius desit. Hujus itaque perversæ potestatis cum vim sentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent; fortunæ vocabulum sibi inane finxerunt. Quod quam longe à sapientia sit remotum, declarat Juvenalis his versibus:

Nullum numen abest, si sit prudentia: sed nos
Te facimus fortuna Deam, cœloq; locamus.

Stultitia igitur, & error, & cæcitas, & (ut Cicero ait) ignoratio rerum atque causarum, Naturæ ac Fortunæ nomina induxit. Sed

25 Tertullianus in Apologia cap 27 Præterquam & 'desperata conditio eorum 'ex prædamnatione solatium 'reputat, fruendæ interim 'malignitatis ex pœnæ mo'ra.

26. MSS.

Sed ut adversarium suum nesciunt, sic nec virtutem quidem sciunt; cujus scientia ab adversarii notione descendit. Quæ si conjuncta est cum sapientia, vel (ut ipsi dicunt) eadem ipsa sapientia est; ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest veris armis instrui, si hostem, contra quem fuerit armandus, ignorat; nec adversarium vincere, qui in dimicando non hostem verum, sed umbram petit. Prosternetur enim, qui alio intentus, venientem vitalibus suis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

30. Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philosophos iter à veritate tenuisse. 26 Scio tamen quam multa præterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc necessario divertendum fuit; ut ostenderem, tot & tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta; nequis forte à pravis religionibus exclusus, ad eos se conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes homini, una salus in hac doctrina, quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat & colat: hoc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaque voce possum, testificor, proclamo, denuntio. Hoc est illud quod philosophi in tota sua vita quæsierunt, nec unquam tamen investigare, comprehendere, tenere valuerunt; qui religionem aut pravam tenuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur illi

26. MSS. omnes, *sentio.*

om-

omnes, qui humanam vitam non instruunt, sed turbant. quid enim docent? aut quem instruunt, qui se ipsos nondum instruxerunt? quem sanare ægroti, quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiæ, conferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcesilas & Carneades videant, sentiant, percipiant? Ecce vox de cœlo veritatem docens, & nobis sole ipso clarius lumen ostendens. quid nobis iniqui sumus, & sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines contritis in quærendo ætatibus suis, nunquam reperire potuerunt? Qui vult sapiens ac beatus esse, audiat Dei vocem; discat justitiam; sacramentum nativitatis suæ norit; humana contemnat, divina suscipiat; ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus universis, & omnibus, quæcunque in earum defensionem dici vel solebant, vel poterant, refutatis; deinde convictis philosophiæ disciplinis, ad veram nobis religionem sapientiamque veniendum est, quoniam est (ut docebo) utrumque conjunctum; ut eam vel argumentis, vel exemplis, vel idoneis testibus asseramus; & stultitiam, quam nobis isti Deorum cultores objectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quanquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones;

ones; & hic, cum falsam sapientiam tollerem, ubi veritas sit ostenderim: 27 planius tamen, quæ religio, & quæ sapientia vera sit, liber proximus indicabit.

27. Cott. *plenius*.

L. COELII

ANALYSIS
LIBRI QUARTI,
qui inſcribitur
DE VERA SAPIENTIA.

PARTES libri hujus quatuor ſunt:

Proœmium, cap. 1. 2. 3 4.
Inſtitutio de Chriſto, à cap. 5. uſque ad 29.
Explicatio quæſtionis, quomodo duæ perſonæ, Pater & Filius, ſint unus Deus, cap. 29.
Admonitio de cauſis hæreſium, cap. 30.

PROOEMIUM tria continet: Querelam de introducto Deorum cultu, quem omnis injuſtitia & impietas eſt conſecuta: Cauſas cur ſapientia à Philoſophis non ſit inventa, quia nimirum extra fines ſuos eam quæſierint, nec ad Judæos acceſſerint, divina haud dubie providentia averſi, ne ſcire poſſent veritatem: Denique diſputationem de ſapientiæ & religionis vinculo: ubi docetur apud ſolos Chriſtianos ſapientiam cum religione eſſe conjunctam, à quibus unus Deus colatur: non apud Ethnicos, quorum religio vana ſit, & à philoſophia diſcreta: quorum item cultus divinus contra omnem ſit rationem.

INSTITUTIO de Chriſto complectitur doctrinam de Chriſti cognitione, perſona, nomine, nativitate, duabus naturis, miraculis, paſſione, cruce.

Cognitionem Chriſti hauriendam monet ex Prophetis, qui omnibus Ethnicorum ſcriptoribus antiquiores ſint, *cap.* 5.

Perſonam ſubſiſtentem ante mundum conditum, a Deoque generatum fuiſſe Chriſtum demonſtrat teſtimonio Triſmegiſti, Sibyllarum, & Salomonis Proverb. *cap.* 6.

Nomen Chriſti proprium ſoli Deo patri ſcribit notum eſſe, nec ante id publicatum iri, quam diſpoſitio Dei fuerit impleta. Jeſum tamen inter homines nominari, Chriſtum autem non proprium ejus nomen eſſe, ſed nuncupationem poteſtatis & regni, *cap.* 7.

Nativitas Chriſti duplex aſſeritur, una in ſpiritu, altera in carne. Illa non ex connubio ac permixtione fœminæ alicujus, neque ex Deo qui mas ſit & fœmina, (ſicut Orpheus & Hermes putarunt) ſed incomprehenſibiliter cum voce ac ſono ex DEI ore proceſſiſſe dicitur, ſicut verbum, unde merito ſermo & verbum Dei nuncupetur, rectius tamen

men λόγος apud Græcos, *cap.* 8. & 9. Hac de virgine natus manifestatur, cujus nativitatis exponitur à Lactantio necessitas, forma, locus, finis. Necessitas: quia enim Judæi magnis à DEO beneficiis affecti à divina lege desciverant, filium suum primogenitum delabi jussit è cœlo Deus, ut religionem sanctam transferret ad gentes, *cap.* 10. & 11. Forma externa despecta fuit & humilis, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, *cap.* 12. Forma interna est, quòd virginem elegit, cujus utero se insinuavit: quod minime incredibile videri debet, cùm animalia quædam vento & aura concipere soleant, & hujusmodi Christi nativitas à Prophetis fuerit prædicta. Locus nativitatis Judæa nominatur, in qua ideo nasci voluit, & quidem ex semine Judæorum; ne, si fuisset alienigena, justam possent excusationem de lege prætendere, quòd eum non suscepissent. Fines nativitatis Lactantius recenset varios: ut universis gentibus, quæ sub cœlo sunt, Dei singularis & veri sanctum mysterium revelaret, *cap.* 12. Item ut per omnia summo patri similis existeret, essetque & ipse ut pater, ἀπάτωρ & ἀμήτωρ, *cap.* 13.

Duas quoque in Christo naturas, divinam & humanam, auctor affirmat. Divinam, quia illa ex operibus quæ fecit, apparuerit, & quia Deum Esaias, Hieremias, & David Christum prædicaverint. Humanam, quia hæc ex passione, quam pertulit, apparuerit: quia item Hieremias, Esaias, Moses, Nathan hominis filium Christum futurum prædixerint, *cap.* 14. & Zacharias Propheta sacerdotium & personam ipsam sacerdotalem determinarit.

Miracula CHRISTI recensentur varia, eaque tum à Prophetis, tum à Sibyllis prædicta, ac proinde minime magica fuisse, *cap.* 15. ostenditur.

Passionis CHRISTI docentur causæ procreantes, & impulsivæ, forma, consequentia & adjuncta. Causæ procreantes fuerunt, Pharisæi & Sacerdotes. Impulsivæ, doctrina Christi & scandalum ab humilitate ejus sumptum, itemque ex eo quòd Mosis legem solveret, Sabbatis non vacando: quòd circumcisionem vacuè faceret: quòd abstinentiam suillæ carnis auferret, quæ tamen omnia docet antea fuisse à Prophetis prædicta, *cap.* 16. & 17. Forma passionis historica recensione captivitatis & crucifixionis Christi declaratur: cui subjicitur detestatio facti, & testimoniorum enarratio, quibus passio illa fuit prænunciata, *cap.* 18. Consequentia passionis sex enumerantur: miracula, custodia sepulcri, resurrectio, explicatio Scripturæ de Christi œconomia à Christo ipso ad discipulos facta, adscensio ad cœlum, plena Evangelii revelatio per Apostolos,

los, *cap.* 19.20.21. Adjuncta dignitas passionis contra Ethnicos defenditur, qui humilitate & passione Christi offendebantur, *cap.* 22.

Lactantius affirmat oportuisse Christum non Deum tantùm, sed & hominem esse & pati, hoc argumento:

Quicunque hominibus præcepta dat, ac vitam moresque aliorum fingit, hunc oportet facere præcepta: ut videant alii possibilia esse quæ præcipit; nec contemnant doctorem: oportet item ut è cœlo veniat, cum in homine interna & propria doctrina esse nullo modo possit, & cœlestis doctor in docendo perfectus & consummatus sit: denique necesse est, ut corpus assumat humanum: eò quòd mortales oculi claritatem Dei non conspicere, nec Deus expers corporis homines docere possit: quòd item excusationem carnis delictis suis obtendentes redarguere non possit, nisi & ipse carne fuerit indutus, ut ostendat carnem etiam posse capere virtutem, *cap.* 23, 24.

Atqui Christus talis à Deo patre doctor nobis datus est, qui præceptis justitiæ suæ erudire homines debuit:

Igitur & DEUM illum esse oportuit, ut doctrinam perfectam proferret, & auctoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponeret: & hominem, ut exempla virtutis homini præbere posset, & desideriis carnis edomitis doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis, *cap.* 25.

Corporatus igitur est, inquit porro auctor, ut homini virtutis & exempla & incitamenta præberet: passus est, ut quemadmodum aliis miraculis mystica quædam adumbravit, ita iis quæ passus est, significaret, odio futuram sapientiam, bonosque pressuras ac labores varios experturos. Passus item est, ut patientiam, mortisque contemptum traderet homini.

De cruce tandem agens, primum causas reddit, cur Christus hoc infami supplicii genere affici voluerit, nimirum ne quis esset omnino qui eum non posset imitari: Deinde, ut integrum corpus ejus conservaretur, quod die tertio resurgere ab inferis oportebat: præterea quòd exaltari eum in cruce necesse fuit, ut omnibus gentibus passio Dei innotesceret: quemadmodum expansione manuum in cruce congregationem gentium ex omnibus locis ad Ecclesiam præsignificavit, *cap.* 26. Hinc differit de vi signi crucis, quòd fuget dæmones & confundat aruspices, ex quibus effectis religionis Christianæ veritatem demonstrat, *cap.* 27. Infertque inde, abjiciendas esse vanitates, & verum Deum cog-

cognoſcendum colendumque, *cap.* 29,

TERTIA libri parte expeditur quæſtio, Quomodo, cùm Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum Patrem & Deum Filium. Reſpondet Lactantius, unam utrique mentem, unum Spiritum, unam eſſe ſubſtantiam, ut fontis & rivi, ut ſolis & radii, ut manus & corporis, & ut civili jure domus una & unus Dominus nominatur, quando pater nomen Domini & poteſtatem filio concedit: Denique unum Deum eſſe tam Patrem quam Filium ab Eſaia quoque & Oſea prophetis oſtendi, *cap.* 29.

ULTIMA parte differit de cauſis hæreſium, quas dicit eſſe avaritiam & ſuperbiam: ignorationem Scripturæ, falſorum Prophetarum admirationem, *cap.* 30.

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI

Divinarum Institutionum

LIBER QUARTUS, DE *VERA SAPIENTIA* ET *RELIGIONE.*

COgitanti mihi, Constantine Imper. & [1] cum animo meo sæpe reputanti priorem illum generis humani statum; & mirum pariter & indignum videri solet, quod unius sæculi stultitia, religiones varias suscipientis, Deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque religio Dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo summum bonum quærentibus, sed in terra. quam ob causam profecto seculorum veterum mutata felicitas est. Cœperunt enim, relicto parente & constitutore omnium Deo, insensibilia digitorum

1. MS. omnes omittunt Præp.

suo-

ſuorum figmenta venerari. Quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipſa declarat. Averſi namque à ſummo bono; quod ideo beatum ac ſempiternum eſt, quia videri, tangi, comprehendi non poteſt; & à virtutibus ei bono congruentibus, quæ ſunt æque immortales: ad hos corruptos & fragiles Deos lapſi; & ſtudentes iis rebus, quibus ſolum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem ſibi perpetuam cum Diis & cum bonis corporalibus quæſierunt; quia morti corpus omne ſubjectum eſt. Inſecuta eſt igitur hujuſmodi religiones injuſtitia & impietas, ſicuti fuerat neceſſe: deſierunt enim vultus ſuos in cœlum tollere, ſed deorſum mentes hominum depreſſæ, terrenis ut religionibus, ſic etiam bonis inhærebant. Secutum eſt diſſidium generis humani, & fraus, & nefas omne; quia ſpretis æternis atque incorruptis bonis, quæ ſola debent ab homine concupiſci, temporalia & brevia maluerunt; majorque hominibus ad malum fides fuit; qui pravum recto, quia præſentius fuerat, prætulerunt. Sic humanam vitam prioribus ſeculis in clariſſima luce verſatam caligo ac tenebræ comprehenderunt: & quod huic pravitati congruens erat; poſtquam ſublata ſapientia eſt, tum demum ſibi homines ſapientum nomen vendicare cœperunt. Tum autem nemo ſapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamq; nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim ſuam retineret. Poſſent enim fortaſſe pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel aſſiduis hortamentis

mentis liberare populum vitiis & erroribus: sed adeo in totum ſapientia [2] ceciderat, ut ex ipſa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, apparuerit fuiſſe ſapientem. Et tamen prius, quam hæc, philoſophia quæ dicitur eſſe, inveniretur; ſeptem fuiſſe traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere ac diſputare ſunt auſi; ſapientes haberi appellarique meruerunt. O miſerum calamitoſumque ſeculum; quo per orbem totum ſeptem ſoli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur: nemo enim poteſt jure dici homo, niſi qui ſapiens eſt. Sed ſi cæteri omnes præter ipſos ſtulti fuerunt, ne illi quidem ſapientes; quia nemo ſapiens eſſe vere judicio ſtultorum poteſt. Adeo ab his abfuit ſapientia, ut ne poſtea quidem increſcente doctrina, & multis magniſque ingeniis in id ipſum ſemper intentis, potuerit perſpici veritas & comprehendi. Nam poſt illorum ſeptem ſapientum gloriam, incredibile eſt quanto ſtudio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarſerit. Ac primum, nomen ipſum ſapientiæ arrogans putaverunt; ſeque non ſapientes, ſed ſtudioſos ſapientiæ vocaverunt. Quo facto & illos, qui temere ſapientum ſibi nomen aſciverant, erroris ſtultitiæque damnaverunt & ſe quoque ipſos ignorantiæ, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunq; rerum natura ingeniis eorum quaſi manus oppoſuerat, ne rationem poſſent aliquam reddere; teſtificari ſolebant, nihil ſcire ſe, nihil

2. Cott. & Fod. *occiderat*.

cernere. Unde multo ſapientiores inveniuntur, qui ſe aliqua ex parte viderunt; quam illi, qui ſe 3 ſapere crediderunt.

2. Quare ſi neque illi fuere ſapientes, qui ſunt appellati; neque poſteriores, qui non dubitaverunt inſipientiam confiteri: quid ſupereſt, niſi ut alibi ſit quærenda ſapientia, quando non eſt, ubi quærebatur, inventa? quid autem putemus fuiſſe cauſæ, cur tot ingeniis, totque temporibus ſummo ſtudio & labore quæſita non reperiretur; niſi quod eam philoſophi extra fines ſuos quæſierunt? Qui quoniam peragratis & exploratis omnibus, nuſquam ullam ſapientiam comprehenderunt; & alicubi eſſe illam neceſſe eſt: apparet, illic potiſſimum eſſe quærendam, ubi ſtultitiæ titulus apparet; cujus velamento Deus, ne arcanum ſummi ſui divini operis in propatulo eſſet, theſaurum ſapientiæ ac veritatis abſcondit. Unde equidem ſoleo mirari, quod cum 4 Pythagoras & poſtea Plato, amore indagandæ veritatis accenſi, ad Ægyptios, & Magos, & Perſas uſque penetraſſent, ut earum gentium ritus & ſacra cognoſcerent, (ſuſpicabantur enim ſapientiam in religione verſari) ad Judæos tamen non acceſſerint; penes quos tunc ſolos erat, & quo facilius ire potuiſſent. Sed averſos eſſe arbitror divina pro-

3. Corr. *aſpicere*.

4. Contra Lactantium faciunt plurima Patrum ſuffragia, quæ cum à Betuleio fuſius deducantur, ſuffecerit nobis digitum ad fontes intendiſſe. Conſulendi ſunt de hac re Clemens lib. 1. Strom. Aug. lib. 8. de Civitate Dei, cap. 4. Ambr. Serm. 18. in Pſ. 118. qui etiam lib. 1. Ep. 6. teſtatur Pythagoram à Judæis genus duxiſſe, & in ſcriptis Moſaicis verſatum fuiſſe.

5. MSS.

providentia, ne ſcire poſſent veritatem: quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem Dei veri juſtitiamque cognoſcere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, ducem magnum cœlitus mittere, qui eam perfido ingratoque populo ablatam, 5 exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar diſputare; ſi prius oſtendero ſapientiam cum religione ſic cohærere, ut divelli utrumque non poſſit.

3. Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet ſapientiam; non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibuſque ſubſternit, ſed quia nihil ibi diſſeritur quod proficiat ad mores excolendos vitamq; formandam, nec habet inquiſitionem aliquam veritatis, ſed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, ſed miniſterio corporis conſtat. Et ideo non eſt illa religio vera judicanda; quia nullis juſtitiæ virtutiſq; præceptis erudit, efficitque meliores. Itaque philoſophia, quia veram religionem, id eſt, ſummam pietatem non habet, non eſt vera ſapientia. Nam ſi divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum ſuſtentat, & quaſi paterna indulgentia fovet; vult profecto gratiam ſibi referri, & honorem dari: nec conſtare homini ratio pietatis poteſt, ſi cœleſtibus beneficiis extiterit ingratus; quod non eſt utique ſapientis. Quoniam igitur (ut dixi) philoſophia & religio Deorum disjuncta ſunt, lon-

5. MSS. omnes, *cæteris nationibus.*

geque discreta; siquidem alii sunt professores sapientiæ, per quos utique ad Deos non aditur; alii religionis antistites, per quos sapere non discitur: apparet, nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem. Icciro nec philosophia potuit veritatem comprehendere; nec religio Deorum rationem sui, quia caret, reddere. Ubi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohæret, utrumq; verum esse necesse est: quia & in colendo sapere debemus, id est, scire quid nobis, & quomodo sit colendum; & in sapiendo colere, id est re & actu, quod scierimus implere. Ubi ergo sapientia cum religione conjungitur? Scilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita & actus omnis ad unum caput & ad unam summam refertur. Denique iidem sunt doctores sapientiæ, qui & Dei sacerdotes. Nec tamen moveat quenquam, quia sæpe factum est, & fieri potest, ut philosophus aliquis Deorum suscipiat sacerdotium: quod cum fit, non tamen conjungitur philosophia cum religione; sed & philosophia inter sacra cessabit, & religio, quando philosophia tractabitur. Illa enim religio muta est; non tantum quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu & digitis est, non in corde aut lingua, sicut nostra, quæ vera est. Icciro & in sapientia religio, & in religione sapientia est. Ergo non potest segregari; quia sapere nihil aliud est, nisi Deum verum justis ac piis cultibus honorare. Multorum autem Deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest & comprehendi: Omnem Deum,

qui

qui ab homine colitur, necesse est inter solennes ritus & precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod & antiquior est homine, & quod vitam, salutem, victum præstat, ut pater. Itaque ut Jupiter à precantibus pater vocatur, & Saturnus, & Janus, & Liber, & cæteri deinceps; quod Lucilius in Deorum concilio irridet:

Ut nemo sit nostrum quin pater optimus divûm.
Ut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Janus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum.

Quod si natura non patitur, ut sint unius hominis plures patres (ex uno enim procreatur;) ergo Deos etiam multos colere, contra naturam est contraque pietatem. Unus igitur colendus est, qui potest verè pater nominari. Idem etiam dominus sit, necesse est; quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa & magna largitur: dominus ideo, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem. Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam 6 juris civilis ratio demonstrat. quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat: videlicet nomen patris complectitur etiam servos, quia *familias* sequitur; & nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit. Unde apparet, eundem ipsum & patrem esse servorum, & dominum filiorum.

6. Quod jus vitæ & necis patribus concedit.

Deniq;

Deniq; & filius 7 manumittitur tanquam servus; & servus liberatus patroni nomen accipit, tanquam filius. Quod si propterea paterfamilias nominatur, ut appareat eum duplici potestate præditum; quia & indulgere debet, quia pater; & coercere, quia dominus: ergo idem servus est, qui & filius; idem dominus, qui & pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus. Quid enim faciat servus, si multi domini diversa imperaverint? Ergo contra rationem, contraque naturam sunt religiones multorum Deorum. Siquidem nec patres multi possunt esse, nec domini; Deos autem, & patres & dominos nuncupari, necesse est. Teneri ergo veritas non potest, ubi homo idem multis patribus dominisque subjectus est; ubi animus in multa dispersus, huc atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem religio potest, quando certo & stabili domicilio caret. Cultus igitur Deorum veri esse non possunt; eodem modo quo matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos viros habet; sed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur: à qua enim pudor, castitas, fides abest, virtute careat necesse est. Sic & religio Deorum impudica est & incesta, quia fide caret; quia honos ille instabilis & incestus caput atque originem non habet.

4. Quibus rebus apparet, quam inter se conjuncta sint sapientia & religio: sapientia

7. Propriè, *emancipatur.* Vide Inst. tit. 12.

spectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad servos, quæ exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent & honorare, sic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, & patris & domini; & amare eum debemus, quia filii sumus, & timere, quia servi. Non potest igitur nec religio à sapientia separari, nec sapientia à religione secerni; quia idem Deus est, qui & intelligi debet, quod est sapientiæ; & honorari, quod est religionis. Sed sapientia præcedit, religio sequitur: quia prius est Deum scire, consequens colere. Ita in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientiæ & religionis Deus est, à quo hi duo rivi si aberraverint, arescant necesse est: quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi. Sic fit, ut philosophi, & qui Deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis aut servis fugitivis; quia neque illi patrem quærunt, neque hi dominum: & sicut abdicati hæreditatem patris non assequuntur, & fugitivi impunitatem; ita neque philosophi immortalitatem accipiunt, quæ est regni cœlestis hæreditas, id est, summum bonum, quod illi maxime quærunt; neque cultores Deorum pœnam sempiternæ mortis effugient, quæ est animadversio veri domini adversus fugitivos suæ majestatis ac nominis. Deum vero esse patrem eundemque dominum utrique ignoraverunt, tam cultores Deorum

quam

quam ipsi sapientiæ professores; quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falsas approbaverunt; aut, etiam si vim potestatemque summi Dei intellexerunt; ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi Deum; & M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione à summo Deo esse generatum; tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo (ut supra ostendi) sed etiam ratio declarat: quia neque fictum esse à Diis hominem traditur, neque Deos ipsos antecedere originem hominis invenitur: siquidem fuisse in terris homines antequam Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipse Jupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus assignari solet. Quod si nullus eorum qui coluntur, formasse à principio atque instituisse hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest; ita ne Deus quidem. Ergo fas non est venerari eos à quibus non sit homo generatus, quia neque à multis generari potest. Unus igitur ac solus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cœlum ipsum terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem cœlum terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui creavit; solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram & perpetuam potestatem: quem qui non adorat, & insipiens servus est,

qui

qui dominum ſuum aut fugiat, aut neſciat; & impius filius, qui ſuum verum patrem vel oderit, vel ignoret.

5. Nunc, quoniam docui ſapientiam & religionem non poſſe diduci; ſupereſt, ut de ipſa religione ac ſapientia diſſeramus. Sentio quidem quam ſit difficilis de rebus cœleſtibus diſputatio; ſed tamen audendum eſt, ut illuſtrata veritas pateat, multique ab errore atq; interitu liberentur, qui eam ſub velamine ſtultitiæ latentem aſpernantur ac reſpuunt. Sed prius quam incipiam de Deo & operibus ejus dicere, mihi pauca de Prophetis ante dicenda ſunt; quorum teſtimoniis nunc uti neceſſe eſt: quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem ſtudet comprehendere, non modo intelligendis Prophetarum vocibus animum debet intendere; ſed etiam tempora, per quæ quiſque illorum fuerit, diligentiſſime [7] inquirere; ut ſciat & quæ futura prædixerint, & poſt quot annos prædicta completa ſint. Nec difficultas in his colligendis ineſt ulla; teſtati ſunt enim, ſub quo quiſque rege divini ſpiritus fuerit paſſus inſtinctum. Multique [8] ſcriptores libros de tem-

7. C.C.C. *exquirere*.

8. De Judaicis rebus quæ ſcripta ſunt, nihil putat Betuleius ex iis extare præter Joſephi ſcripta, & quæ Philonis titulo circumferuntur, & Egeſippi quinque libros cum Anacephalæoſi. Juſtum quidem ex Tiberiade Galilæum ſcripſiſſe refert ad imitationem Joſephi, ſed ab illo mendacii inſimulatum fuiſſe. Quæ de rebus Judaicis ſcripſerunt Ariſtobulus, Demetrius, & Eupolemus, Hieronymi temporibus interciderunt; ut & Melitonis Aſiani liber de vitis Prophetarum. Extat autem Epiphanii Conſtantiæ Cypri Epiſcopi ſuper hac re liber.

 Vetus

temporibus ediderunt, initium facientes à propheta Moyſe, qui Trojanum bellum [9] nongentis fere annis anteceſſit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexiſſet, ſucceſſorem habuit Joſuem, qui ſeptem & viginti annis tenuit principatum. [10] Exinde ſub Judi-

9. Vetus codex Rom. *ſeptingentis*. Uterque vero calculus multum à vero abludit; etſi ex Chronologis vix eſt duos invenire, qui de hac re eadem ſentiant. Bucolcherus inter Moſis ducatum & Trojanum excidium interceſſiſſe ait annos 415. Eutropius & Cyrillus 410. Euſebius alibi 323. in Chronologia vero 347. Phrygio 322. ſiquidem Moſen ponat anno à M. C. 2453. Tr. ex. 2775. adeo difficile eſt rebus tam alta vetuſtate obſitis certos terminos figere. utut res ſe habeat, cùm Lactantius Bellum Trojæ excidium præceſſiſſe aſſerat annis duntaxat 322. ſub finem primi libri. Belus autem ab iis qui Juſtinum ſequuntur in definienda Aſſyriorum Monarchiæ duratione ponatur anno Periodi Jul. 2482. ab ipſo vero Scaligero, qui Africanum ſequitur, anno ejuſdem periodi 2357. Moſe interim in annum fere incidente 3137. Certe omnem temporis rationem ſurſum deorſum vertit Lactantius, cujus calculo ſi ſtandum eſſet, deberet Moſes Beli tempora antecedere annis pene ſexcentis, cum tamen longo illum intervallo ſequatur ann. ſc. plus minus 700.

10. I. e. ſi eorum numero accenſeantur, Eli, qui populo præfuit annis 40. Samuel, qui ſolus id muneris obiit annis 12. cum Saule 18. (uti videre eſt ex diagrammate ſubjecto) uno dempto anno conficietur Lactantii ſumma.

1. Othoniel.	ann.	40.	Judic. cap. 3.
2. Aod.		80.	ibid.
3. Deborah & Barach, qui pro uno capiuntur.		40.	cap. 5.
4. Gedeon.		40.	cap. 8.
5. Abimelech.		3.	cap. 9.
6. Thola.		23.	cap. 10.
7. Jair.		22.	ibid.
8. Jephte.		6.	cap. 12.
9. Abeſan.		7.	ibid.
10. Ahialon.		10.	ibid.
11. Abdon.		8.	ibid.
12. Samſon.		20.	cap. 16.
	Ann.	299.	

Heli.

Judicibus fuerunt per annos trecentos ſeptuaginta. Tum mutato ſtatu reges habere cœperunt; quibus imperium tenentibus per II annos quadringenta LX. uſque ad Sedechiæ regnum,

Heli.	ann.	40.	1 Reg. c. 4.
Samuel ſolus.		12.	6. Ant. Joſ. c. 13.
Samuel cum Saule.		18.	ibid.
		70.	
		299.	
		369	

Meminerit autem Lector hoc computo non includi annos quibus populus fuit ſub regibus alienigenis; quod tamen facit D. Paulus Actorum 13. cap. v. 19, 20. qui à Joſua ad Eli annos enumerat 450. viz. centum anni atque undecim ſub alienigenis, 40. ſub Heli, additi annis 299. ad amuſſim reſpondent calculo Apoſtoli.

II. Lactantii calculo deſunt anni 15. menſes ſex & dies decem, uti conſtat ex annorum computo, quem hoc diagrammate exhibet Iſæus. A primo autem Saulis anno uſq; ad undecimum Sedechiæ procedit computus.

1. Saul poſt mortem Samuelis.	ann. 2. m. o. d. o.	1 Reg. cap. 13.	
2. David.	ann 40. m. o. d. o.	3 Reg c. 2.	Par. p c. ult.
3 Salomon.	ann. 40. m. o d o.	c. 11.	Par. 2. c. 9.
4. Roboam.	ann. 17. m o. d. o.	c. 14.	Par. 2. c. 12.
5. Abias.	ann. 3. m. o d o.	c 15.	Par. 2. c. 13.
6. Aſia.	ann. 41. m. o. d. o.	c. eod.	Par. 2 c 16.
7. Joſaphat.	ann. 25. m. o. d. o.	c. ult.	Par. 2. c. 20.
8. Joram.	ann. 8. m. o. d. o	4 Reg c. 8.	Par. 2. c. 21.
9. Ochoſias.	ann. 1. m. o. d. o,	c. eod.	Par. 2 c. 22.
10. Athalia.	ann. 6. m. o. d o.	c. 11.	Par. 2. c 22.
11. Joas.	ann. 40 m. o d. o.	c. 12.	Par. 2. c. 24
12. Amaſias.	ann. 29. m. o d. o.	c 14.	Par. 2. c. 25.
13. Azarias qui & Ozias.	ann. 52. m. o. d. o.	c. 15.	Par. 2. c. 26.
14. Joathan.	ann. 16. m o. d. o.	c. eod.	Par. 2 c. 27.
15. Achas.	ann. 16. m. o. d. o.	c. 16.	Par. 2. c. 28.
16. Ezechias.	ann 29. m. o. d. o.	c. 18.	Par. 2. c 29.
17. Manaſſes.	ann. 55. m. o. d. o.	c. 21.	Par 2 c. 33.
18. Amon.	ann. 2. m. o. d, o.	c. eod.	Par. 2. c. eod.
19. Joſias.	ann. 31. m. o. d. o.	c. 22.	Par. 2. c. 34.
20. Joachas.	ann. oo. m. 3. d. o.	c. 23.	Par. 2. c. 36.

regnum, oppugnati à rege Babylonio captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt; donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet, qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series & ex Judaicis & ex Græcis Romanisque historiis colligatur, etiam singulorum Prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo anno regni ejus, octavo mense cecinisse. Adeo antiquiores etiam Græcis scriptoribus Prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam & recens fictam, ignorantes ex quo fonte sanctæ religionis origo manaverit. Quod siquis collectis perspectisque temporibus, fundamentum doctrinæ salubriter jecerit; & veritatem penitus comprehendet, & errorem cognita veritate deponet.

6. Deus igitur machinator constitutorque rerum, sicuti in secundo libro diximus, antequam præclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum, incorruptibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos

21. Eliacum qui & Joachim.	ann. 11. m. o. d. o.	4 Reg. c. eod. Par. 2. c. eod.
22. Joachim qui & Jechonias.	ann. o. m. 3. d. 10.	c. 24. Par. 2. c. eod.
23. Sedecias.	ann. 11. m. o. d. o.	c. eod. Par. 2. c. eod.
	ann. 475. m. 6. d. 10.	

Notandum est hic tantum haberi rationem regum Judæ.

12. Monet

quos angelos dicimus, hunc tamen ſolum primogenitum divini nominis appellatione dignatus eſt, patria ſcilicet virtute ac majeſtate pollentem. Eſſe autem ſummi Dei filium, qui ſit poteſtate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces Prophetarum, ſed etiam Triſmegiſti prædicatio & Sibyllarum vaticinia demonſtrant. Hermes in eo libro qui ὁ λόγος τέλειος inſcribitur, his uſus eſt verbis, ὁ κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητής, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητὸν (αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθέσθαι αὐτόν, περὶ γὰρ τούτου οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο, ἀλλ' ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν) ἐπεὶ τοῦτον ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν ἡγίασέ τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον. Sibylla Erythræa in carminis ſui principio, quod à ſummo Deo exorſa eſt, filium Dei, Ducem, & Imperatorem omnium his verſibus prædicat:

Παντοτρόφον κτίστην ὅστις γλυκὺ [12] πνεῦμα ἅπασι
Κάτθετο, χ' ἡγητῆρα θεῶν πάντων ἐποίησε.

Et rurſus in fine ejuſdem carminis:

Αὐτὸν ἔδωκε θεὸς πιστοῖς ἀνδράσι γεραίρειν.

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognoſci:

Αὐτὸν σὸν γίνωσκε θεὸν θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Videlicet ipſe eſt Dei filius, qui per [13] Solomonem ſapientiſſimum regem divino ſpiritu plenum locutus eſt, ea quæ ſubjecimus: Deus condidit me in initio viarum ſuarum, in opera ſua ante ſecula. Fundavit me in principio, antequam

12. Monet Betuleius apud Theophilum, à quo citantur hi verſus, legi πνεῦμ' ἐν ἅπασι.

13. Proverb. 8, v. 22. Sed hæc cum textu Hebræo non uſquequaque congruunt.

14. Sic

tequam terram faceret, & antequam abyſſos conſtitueret; priuſquam prodirent fontes aquarum; ante omnes colles genuit me Dominus: fecit regiones, & terras inhabitabiles ſub cœlo. Cum pararet cœlum, aderam illi; & cum ſecerneret ſuam ſedem, cum ſuper ventos faceret validas nubes; & cum confirmatos poneret montes ſub cœlo: quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum diſponens. Ego eram, cui adgaudebat; quotidie autem jucundabar ante faciem eius, cum lætaretur orbe perfecto. Idcirco autem Triſmegiſtus δημιουργὸν τοῦ θεοῦ dixit, & Sibylla σύμβουλον appellat; qui tanta ſapientia & virtute ſit inſtructus à Deo patre, ut & conſilio ejus & manibus uteretur in fabricatione mundi.

7. Fortaſſe quærat aliquis hoc loco, quis ſit iſte tam potens, tam Deo carus, & quod nomen habeat; cujus prima nativitas non modo anteceſſerit mundum, verum etiam prudentia diſpoſuerit, virtute conſtruxerit. Primum ſcire nos convenit, nomen ejus neque angelis quidem notum eſſe, qui morantur in cœlo, ſed ipſi ſoli, ac Deo patri: nec ante id publicabitur, ut eſt ſanctis literis traditum; quam diſpoſitio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari poſſe hominis ore: ſicut Hermes docet, hæc dicens:

Αἰτία δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι.

Et paulo poſt ad filium:

Ἔστι τις ὦ τέκνον ἀπόῤῥητος λόγος σοφίας ὅσιος περὶ τοῦ μόνου κυρίου πάντων, καὶ προεννοουμένου κυρίου. ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστι. Sed quamvis nomen ejus, quod ei à principio pater

ter ſummus impoſuit, nullus alius præter ipſum ſciat; habet tamen & inter angelos aliud vocabulum, & inter homines aliud. Jeſus quippe inter homines nominatur: nam Chriſtus non proprium nomen eſt, ſed nuncupatio poteſtatis & regni. Sic enim Judæi reges ſuos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio eſt propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera [14] Chreſtum ſolent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut ſacrum conficerent unguentum, quo perungi poſſent ii qui vocabantur [15] ad ſacerdotium, vel [16] ad regnum. Et ſicut nunc Romanis indumentum purpuræ inſigne eſt regiæ dignitatis aſſumptæ; ſic illis unctio ſacri unguenti nomen ac poteſtatem regiam conferebat. Verum quoniam Græci veteres χρίεσθαι dicebant ungi, quod nunc ἀλείφεσθαι, ſicut indicat Homericus verſus ille;

Αὐτοὺς δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ:

ob hanc rationem nos eum Chriſtum nuncupamus, id eſt, unctum, qui Hebraice Meſſias dicitur. Unde in quibuſdam Græcis ſcripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ ſunt, ἠλειμμένος, id eſt, ungendo curatus, ſcriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex ſignificatur: non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, [17] cujus capiendi nondum tempus advenit, ſed

14. Sic apud Suetonium legitur Judæos impulſore *Chreſto* tumultuatos fuiſſe.

15. De unctione Sacerdotali vide 8. caput Levitici, v. 12.

16. De Regla, 10. caput 1 lib. Samuelis.

17. De hoc Lactantii errore jampridem diſceptavimus; plura fortaſſe occurrent

ſed quod cœleſte ac ſempiternum. De quo diſſeremus in ultimo libro, nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

8. Inprimis enim teſtificamur, illum bis eſſe natum; primum in ſpiritu, poſtea in carne. Unde 18 apud Hieremiam ita dicitur: Priuſquam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipſum: 19 Beatus qui erat antequam naſceretur; quod nulli alii contigit præter Chriſtum. Qui cum eſſet à principio filius Dei, regeneratus eſt denuo ſecundum carnem: quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem; circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ religionis ſacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monſtrabimus, ut amatores ſapientiæ facilius ac diligentius inſtituantur. Qui audit, Dei filium dici; non debet tantum nefas mente concipere, ut exiſtimet ex connubio ac permiſtione fœminæ alicujus Deum procreaſſe; quod non facit niſi animal corporale morti que ſubjectum. Deus autem, cum ſolus ſit, cui permiſcere ſe potuit? aut cum eſſet tantæ poteſtatis, ut quicquid vellet, efficeret; utique ad creandum ſocietate alterius non indigebat: niſi forte exiſtimabimus Deum, ſicut Orpheus putavit, & marem eſſe & fœminam, quod aliter generare nequiverit, niſi haberet vim ſexus utriuſque:

rent ad ultimum librum dicenda.

18. 1. Jerem. v. 5. Quæ quidem verba, etiamſi nonnulli de Salvatore noſtro intelligant; tamen ea ad ipſum Prophetam ſpectare contextus ſatis indicat.

19. Hic locus non occurrit quærenti.

20. Male

uſque; quaſi aut ipſe ſecum coierit, aut ſine coitu non potuerit procreare. Sed Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit αὐτοπάτορα καὶ αὐτομήτορα. Quod ſi ita eſſet, ut à Prophetis pater dicitur, ſic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec ſciri à quoquam poſſunt, nec narrari opera divina; ſed tamen ſanctæ literæ docent, in quibus cautum eſt, illum Dei filium Dei eſſe ſermonem, ſive eſſe rationem; itemque cæteros angelos Dei ſpiritus eſſe. Nam [20] ſermo eſt ſpiritus cum voce aliquid ſignificante prolatus. Sed tamen quoniam ſpiritus & ſermo diverſis partibus proferuntur, ſiquidem ſpiritus naribus, ore ſermo procedit; magna inter hunc Dei filium & cæteros Dei angelos differentia eſt. Illi enim ex Deo taciti ſpiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, ſed ad miniſterium creabantur. Ille vero cum ſit & ipſe ſpiritus; tamen cum voce ac ſono ex Dei ore proceſſit ſicut verbum, ea ſcilicet ratione, quia voce ejus ad populum fuerat uſurus; id eſt, quod ille magiſter futurus eſſet doctrinæ Dei, & cœleſtis arcani ad homines perferendi: quod ipſum primo locutus eſt, ut per eum ipſe ad nos loqueretur, & ille vocem Dei ac voluntatem nobis revelaret. Merito igitur ſermo & verbum Dei dicitur: quia Deus procedentem de ore ſuo vocalem ſpiritum, quem non utero

20. Male vero quadrat ſimilitudo à verbo vocali ducta cum Chriſto *Verbo*, eò quòd Ille proferentis naturam in ſe contineat, quod de ſono ac voce, prout à nobis eduntur, nemo dixerit.

ro ſed mente conceperat, inexcogitabili quadam majeſtatis ſuæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio ſenſu ac ſapientia vigeat, comprehendit; & alios item ſpiritus in angelos figuravit. Noſtri [21] ſpiritus diſſolubiles ſunt, quia mortales ſumus. Dei autem ſpiritus & vivunt, & manent, & ſentiunt; quia ipſe immortalis eſt, & ſenſus & vitæ dator. Noſtræ voces licet auræ miſceantur atque evaneſcant, tamen plerunque permanent literis comprehenſæ. Quanto magis Dei vocem credendum eſt & manere in æternum, & ſenſu ac virtute comitari, quam de Deo patre tanquam rivus de fonte traduxerit. quod ſiquis miratur ex Deo Deum prolatione vocis ac ſpiritus potuiſſe generari; ſi ſacras voces Prophetarum cognoverit, deſinet profecto mirari. Solomonem patremque ejus David potentiſſimos reges fuiſſe, & eoſdem prophetas, etiam iis fortaſſe ſit notum, qui divinas literas non attigerunt; quorum [22] alter, qui poſterius regnavit, Trojanæ urbis ex-

21. i. e. flatus.

22. In hac re adeo à ſe abeunt Chronologi, ut ex collatis eorum ſententiis nihil certi erui poſſit. Petavius p. 21. Solomonem in ſolio collocatum ſcribit anno ante Ch. n. 1015. Trojam verò exciſam anno ante Chr. n. 1184. pag. 40. lib. 1. Itaque Solomon Trojæ excidium ſubſequitur annis ad minimum 169. Guthberletus Trojæ excidium ponit anno M. 2789. ſiquidem belli Trojani initium juxta illum incidat in annum mundi 2779. Addendum eſt autem huic calculo decennium integrum, quo geſtum eſt. Shebæ regina Solomonem adit an. M. 2954. cum jam ille annos regnaſſet 23. pag. 55. En tibi annos ſaltem 165. quibus ſi Guthberleti computo ſtandum ſit, Solomon citra Trojæ everſionem extitit. Quid de Lactantio fiet, qui nec ſibi ipſi conſtare poteſt, ſalvâ hac lectione? Iſæus monet in uno

excidium centum & quadraginta annis antecessit. Hujus pater divinorum scriptor hymnorum in psalmo 23 XXXII. sic ait: Verbo Dei cœli solidati sunt, & in spiritu oris ejus omnis virtus eorum. Item rursus in Psalmo quadragesimo quarto: Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Contestans videlicet, nulli alii opera Dei esse nota nisi filio soli, qui est verbum Dei, & quem regnare in perpetuum necesse est. Item 24 Solomon, ipsum verbum Dei esse demonstrat, cujus manibus opera ista mundi fabricata sint. Ego, inquit, ex ore altissimi prodivi ante omnem creaturam; ego in cœlis feci ut oriretur

uno cod. Vat. legi *alterum*, quod requirere videntur juncta ferè Chronologorum suffragia, quin & ipse Lactantius hoc solo pacto sibi conciliandus est. Cum enim ab exc. Trojæ ad Lactantii tempora, quibus suas institutiones conscripsit, numerentur anni 1470. illas autem publicaverit anno Christi nati 302. necesse utique erit à Chr. obitu ad Lactantii ætatem annos fluxisse 269. ergo Trojæ exc. antecedit Christi Pass. ann. 201. quibus cùm addendi sint anni 140. redit summa ann. 1341. quibus Solomon ante Christi pass. vixerit, contra quam asserit Lact. hujus libri c. 16. *A Solomone qui hoc cecinit, usque ad tempus quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt*. Cum hæc itaque plane sint ἀσύστατα, videndum est ecquâ viâ faciliùs expediri possit Lactantius. Numerentur ut prius anni 1201. ab ex. Tr. ad Chr. ob. è quibus si 140. detraxeris, restant anni ab ortu Solomonis àd Ch. ob. 1061. Neq; obstat quòd inter utrumque calculum intercedat discrimen 51 annorum, cùm posterior etiam Solomonis natalem includat, & quicquid inde temporis fluxit, prior illud tantùm tempus indicet quo illa cecinit. Ex Guthberleto autem moritur Solomon anno ætatis 61. ex quo numero si demas 51. constabit sibi Lactantii calculus.

23. Psal. 33. prout in Hebr. occurrit.

24. Imò verò filius Syrach Ecclesiastici cap. 24 v. 3. & deinceps.

oriretur lumen indeficiens, & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, & thronus meus in columna nubis. Joannes quoque ita tradidit: In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipſum facta ſunt, & ſine ipſo factum eſt nihil.

9. Sed melius Græci λόγον dicunt, quam nos verbum ſive ſermonem: λόγος enim & ſermonem ſignificat & rationem, quia ille eſt & vox & ſapientia Dei. Hunc ſermonem divinum ne philoſophi quidem ignoraverunt: ſiquidem 25 Zenon rerum naturæ diſpoſitorem atque opificem univerſitatis λόγον prædicat; quem & fatum, & neceſſitatem rerum, & Deum, & animum Jovis nuncupat; ea ſcilicet conſuetudine, qua ſolent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obſtant verba, cum ſententia congruat veritati. Eſt enim ſpiritus Dei, quem ille animum Jovis nominavit. Nam Triſmegiſtus, qui veritatem pene univerſam neſcio quomodo inveſtigavit, virtutem majeſtatemque verbi ſæpe deſcripſit, ſicut declarat ſuperius illud exemplum: in quo fatetur eſſe ineffabilem quendam ſanctumque ſermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. Nunc de ſecunda, quoniam controverſia eſt in ea maxima, latius diſſerendum eſt; ut veritatem

25. Rectè monet Betuleius vocem λόγον non disertè exprimi. Apud Laertium in Zenone ſic habetur: θεὸν δὲ εἶναι ζῶον ἀθάνατον, λογικὸν ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ. &c.

26. Exod.

ritatem ſcire cupientibus lumen intelligentiæ præferamus.

10. Inprimis igitur ſcire homines oportet, ſic à principio proceſſiſſe diſpoſitionem ſummi Dei, ut eſſet neceſſe, appropinquante ſeculi termino, Dei filium deſcendere in terram: ut conſtitueret Deo templum, doceretque juſtitiam: veruntamen non in virtute angeli aut poteſtate cœleſti, ſed in figura hominis & conditione mortali: ut cum magiſterio functus fuiſſet, traderetur in manus impiorum, mortemque ſuſciperet; ut ea quoque per virtutem domita reſurgeret; & homini, quem induerat, quem gerebat, & ſpem vincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo diſpoſitionem ne quis ignoret, docebimus prædicta eſſe omnia quæ in Chriſto videmus eſſe completa. Nemo aſſeverationi noſtræ fidem commodet, niſi oſtendero Prophetas ante multam temporum ſeriem prædicaſſe, fore aliquando ut Filius Dei naſceretur ſicut homo, & mirabilia faceret, & cultum Dei per totam terram ſeminaret; & poſtremo, patibulo figeretur, & tertia die reſurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipſorum literis, qui Deum ſuum mortali corpore utentem violaverunt; quid aliud obſtabit, quo minus veram ſapientiam, clarum ſit, in hac ſola religione verſari? Nunc à principio totius ſacramenti origo narranda eſt. Majores noſtri, qui erant principes Hebræorum, cum ſterilitate atque inopia laborarent; tranſierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia; ibique diutius commorantes,

rantes, intolerabili servitutis jugo premebantur, tum misertus eorum Deus eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum [26] post annos quadringentos triginta, duce Moyse; per quem postea illis lex à Deo data est: in qua eductione ostendit virtutem suæ majestatis Deus. Traiecit enim populum medio mari rubro [27] præcedente angelo, & scindente aquam, ut populus per siccum gradi posset: quem verius (ut ait poeta)

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita tyrannus Ægyptiorum cum magna suorum manu insecutus, & mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebræi vero egressi in solitudine multa mirabilia viderunt. Nam cum sitim paterentur, ictu virgæ rupe percussa prosiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rursus esuriente, cœlestis alimenti pluvia descendit: quinetiam coturnices in castra eorum ventus induxit; ut

26. Exod. c. 12. v. 40.

27. Gallæus ex Mose contrarium concludit, eò quod dicatur Ex. c. 14. v. 18 *tollensq; se angelus Dei, qui præcedebat castra Israel; abiit post eos & cum eo pariter columna nubis.* Sed hæc contra Lactantium nihil faciunt: siquidem licet angelus à tergo esset, lux tamen usque præcesserit, ut non immerito de angelo lucem præferente idem dici possit, quod de luce quam prætulit, S. literæ affirmant. Nec majoris forsan momenti est quod Lactantium arguat perperam scripsisse aquam fuisse ab Angelo scissam. Textus quem profert Gallæus ex ejusdem cap. v. 21. sic habet: *Et extendit Moses manum suam super mare, & abire fecit dominus mare in spiritu orientali vehementi* &c. Factum est hoc quidem à Deo, sed non inde excludi putaverim angeli ministerium, angeli, inquam, fœderis, qui populo Hebræo toties se exhibuit, cujusque ductum jam tum sequuti sunt Israelitæ.

28. Cott.

ut non modo pane cœlesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt; sed depulsa jam servitute, jam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem, atque ibi 40. diebus moraretur; aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos in 28 signum præcederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus Deus, impium & ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, & 29 legi quam per Moysen dederat, subjugavit. Postea vero cum in deserta quadam parte Syriæ consedissent, amiserunt vetus nomen 30 Hebræi; & quoniam princeps examinis eorum 31 Judas erat, Judæi sunt appellati; & terra, quam incoluerunt, Judæa. Et primo quidem non dominio regum subjecti fuerunt, sed populo ac legi civiles judices præsidebant; non tamen in annum constituti sunt, sicut Romani consules, sed perpetua jurisdictione subnixi. Tum sublato judicum nomine 32 potestas regalis

28. Cor. *signo*.

29. Rectè monet Gallæus Mosen montem ascendisse legis accipiendæ gratiâ, priusquam vitulum figurâssent.

30. Quod nomen ab Heber deductum est Noæ pronepote: de quo vide Gen. 11.

31. Videtur Lactantius de duce aliquo hujus nominis id sentire, quòd inter duces & Judices interrex fuerit: sed consulenti 1. Jud. palam est quæ de Juda dicuntur, de tribu accipi debere, quàm à Juda Israelis filio appellatam fuisse, notius est quàm ut quis moneri debeat.

32. Intercedente tamen Eli & Samuelis hierarchia annorum 80.

33. i. e.

galis inducta est. Verum judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones sæpe susceperant; atque offensus ab his Deus, toties eos alienigenis subjugabat, donec rursus pœnitentia populi mitigatus, liberaret eos servitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, postremo capti abductique Babylonem, pœnas impietatis suæ gravi servitio pependerunt; donec Cyrus veniret in regnum, qui statim Judæos restituit edicto. Exinde 33 Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Cæsaris; 34 cujus anno quintodecimo, id est, duobus

33. i. e. postquam Romani juris facta est Judæa, post captam à Pompeio Hierosolymam.

34. Sed testante Luca c. 3. 'v. 1. incidit Joannis baptismus in annum Tiberii 15. 'constat autem Christum 'tribus annis atque aliquot 'insuper mensibus post baptismum passum fuisse. Sed in hac re adeò in diversum abeunt Chronologi, ut tædio non vacaret eorum dividuas vel recensere. Lydiatus nostrás ita rationes subducit, ut 'principium Evangelii pro'mulgari cœpti referat ad 'annum 16. Tiberii, iisdem 'tamen, quos hic loci habes, 'coss. baptismum Ch. ad 19. 'Cn. Domitio Ænobarbo & 'A. Vitellio coss. passionem 'ad annum 23. Qu. Plautio 'Læliano & Sex. Papinio Ga'lieno coss. Sed ut hæc mittamus, quæ nuspiam sisti nos sinent, ubi semel à S. literis descitum est; illud monendus est lector, Lactantium lib. de Morte persecutorum asserere Jesum Christum à Judæis cruciatum fuisse post diem decimum Cal. Apr. hic verò ante diem septimam. Qui nodus ut explicetur, consulendus est Lact. lib. citato p. 3 ubi olim notavimus perinde esse si quis *ante* vel *post* Cal. dixerit. Unica ergo superest difficultas in eo sita, quòd dies septimus hìc nobis occurrat, alibi verò decimus: quæ tanta non est, quin facile tolli possit, si frequentem librariorum incuriam consideremus in figuris reddendis; atque illud insuper addamus, in MS. CCC. haberi *ante diem decimam septimam*, quæ forsan hìc conjuncta leguntur, eò quòd alterutra lectio *sigillatim* in quibusdam codd. inveniretur. Illud

duobus Geminis consulibus, ante diem septimam Calendarum aprilium Judæi Christum cruci affixerunt. Hic rerum textus, hic ordo in arcanis sanctarum literarum continetur. Sed prius ostendam, qua de causa in terram venerit Christus; ut fundamentum divinæ religionis & ratio clarescat.

11. Cum sæpe Judæi præceptis salutaribus repugnarent, atque à divina lege descriscerent aberrantes ad impios cultus Deorum; tum Deus justos & electos viros Spiritu sancto implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet; & nihilominus hortaretur ad pœnitentiam sceleris agendam: quam nisi egissent, atque abjectis vanitatibus ad Deum suum redissent, fore, ut testamentum suum mutaret, id est, hæreditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque sibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem à prophetis increpati, non modo verba eorum respuerunt, sed, quod sibi peccata exprobrarentur, offensi eos exquisitis cruciatibus necaverunt. Quæ omnia divinæ literæ signata conservant. Dicit enim propheta 35 Hieremias: Misi ad vos servos meos prophetas; ante lucem mittebam, & non audiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis: Convertatur unusquisque à via sua mala, & à nequissimis affectationibus vestris, & habitabitis in

Illud certò constat Vatic. habere *ante diem decimum.*

35. cap. 8. v. 4, 5. &c.

in terra iſta, quam dedi vobis & patribus veſtris à ſeculo uſque in ſeculum. Nolite ambulare poſt Deos alienos, ut ſerviatis eis; & ne incitetis me in operibus manuum veſtrarum ad diſperdendos vos. 36 Eſdras etiam propheta, qui fuit ejuſdem Cyri temporibus, à quo Judæi ſunt reſtituti, ſic loquitur: Deſciverunt à te, & abjecerunt legem tuam poſt cor ſuum; & prophetas tuos interfecerunt, qui obteſtabantur eos, ut reverterentur ad te. Item Helias in libro 37 βασιλειῶν tertio: Æmulans æmulatus ſum domino Deo omnipotenti; quia dereliquerunt te filii Iſrael, & altaria tua demolierunt, & prophetas tuos interfecerunt gladio, & remanſi ego ſolitarius: & quærunt animam meam auferre à me. Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum, itaque deſiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium ſuum primogenitum, illum opificem rerum, & conſiliatorem ſuum delabi juſſit è cœlo, ut religionem ſanctam Dei transferret ad gentes, id eſt, ad eos qui Deum ignorabant; doceretque juſtitiam, quam perfidus populus abjecerat; quod jampridem denuntiaverat ſe facturum: ſicut 38 Malachias propheta indicat, dicens: Non eſt mihi voluntas circa vos, dicit Dominus; & ſacrificium acceptum non habeo ex manibus

36. Nehemiæ cap. 9. v. 26. qui liber in Heb. pro 2° Ezræ habetur. Omnes MSS. noſtri leg. *poſt corpus ſuum*, quod congruit cum Verſione Septuag. ἔῤῥιψαν τὸν νόμον σου ὀπίσω σώματος αὐτῶν.

37. Reg. 1. c. 19. v. 10. MSS. omnes leg. *æmulando æmulatus ſum*, quod ad Hebr. propiùs accedit.

38. cap. 1. v. 10. & 11.

39. Apud

bus veſtris; quoniam à ſolis ortu uſque ad occaſum clarificabitur nomen meum apud gentes. Item David in Pſalmo [39] XVII: Conſtitues me in caput gentium; populus, quem non cognovi, ſerviet mihi. [40] Eſaias quoque ſic loquitur: Venio colligere omnes gentes & linguas, & venient & videbunt claritatem meam; & dimittam ſuper eos ſignum; & mittam ex his conſervatos in gentes quæ longe ſunt, quæ non audierunt gloriam meam; & nuntiabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur Deus metatorem templi ſui mittere in terram, noluit eum in poteſtate & claritate cœleſti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, ac pœnas pro facinoribus ſuis lueret; qui dominum ac Deum ſuum non recepiſſet; quod olim prophetæ cecinerant ſic eſſe facturum. [41] Eſaias enim, quem ipſi Judæi ſerra conſectum crudeliſſime necaverunt, ita dicit: Audi cœlum, & percipe auribus terra, quoniam Dominus locutus eſt; filios genui & exaltavi; ipſi autem ſpreverunt me: agnovit bos poſſeſſorem ſuum & aſinus præſepium domini ſui, Iſrael autem me non cognovit, & populus meus me non intellexit. [42] Hieremias quoque ſimiliter ait: Cognovit tempus ſuum turtur & hirundo, & ruris paſſeres cuſtodierunt tempora introitus ſui, populus autem meus non cognovit judicium

39. Apud Heb. 18. Pſ. v. 43.

40. cap. ultimo, v. 18, 19, 20.

41. cap. pr.

42. cap. 8. v. 7.

um Domini. Quomodo dicitis, Sapientes ſumus, & lex Domini nobiſcum eſt? Incaſſum
43 facta eſt metatura, falſi ſcribæ & confuſi ſunt; ſapientes trepidaverunt, & capti ſunt, quoniam verbum Domini reprobaverunt. Ergo (ut cœperam dicere) cum ſtatuiſſet Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renaſci eum denuo in carne præcepit, & ipſi homini ſimilem fieri; cui dux, & comes, & magiſter eſſet futurus. Sed tamen quoniam clemens eſt & pius erga ſuos Deus, ad eos ipſos eum miſit quos oderat, ne illis in perpetuum ſalutis viam clauderet; ſed daret his liberam facultatem ſequendi Deum, ut & præmium vitæ adipiſcerentur ſi ſecuti fuiſſent; quod plurimi eorum faciunt atque fecerunt: & culpa ſua in pœnam mortis incurrerent, ſi regem ſuum repudiaſſent, quod ſciebat eſſe facturos. Apud illos igitur & ex eorum ſemine regenerari eum juſſit, ne, ſi fuiſſet alienigena, juſtam poſſent excuſationem de lege prætendere, quod eum non ſuſcepiſſent; ſimul, ut nulla omnino gens eſſet in terra, cui

ſpes

43. Sic Heb אכן הנה לשקר עשה עט שקר ספרים, quæ ſic à Grotio redduntur: *Profecto ſtilus mendacium ſcribit, falſimonia penes ſcribas*. Septuag. ſic efferunt: Εἰς μάτην ἐγενήθη σχοῖνος ψευδὴς γραμματεῦσιν, ubi σχοῖνον pro *calamo* ſumi manifeſtum eſt. Siquidem juncis marinis ſcribere ſoliti erant veteres. Sed cum alia ſit hujus vocis ſignificatio, quæ *funem* innuit, & per Metalepſin menſuram per funem; uti Pſal. 78. v. 55 καὶ ἐκληροδότησεν αὐτοὺς ἐν σχοινίῳ κληροδοσίας, poſteriorem ſequutus eſt Lactantius, accommodatè ad ea quæ jam ſtatim præceſſere. Chriſtum quippe *templi metatorem* vocat.

44. Bod.

ſpes immortalitatis negaretur.

12. Deſcendens itaque de cœlo ſanctus ille Spiritus Dei, ſanctam Virginem, cujus utero ſe inſinuaret, elegit. At illa divino ſpiritu hauſto repleta concepit, & ſine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod ſi animalia quædam vento aut aura concipere ſolere omnibus notum eſt; cur quiſquam mirum putet cum Spiritu Dei, cui facile eſt quicquid velit, gravatam eſſe Virginem dicimus? Quod ſane incredibile poſſet videri, niſi hoc futurum ante multa ſecula prophetæ ceciniſſent. 44 Solomon ita dicit: Infirmatus eſt uterus Virginis, & accepit fœtum; & gravata eſt, & facta eſt in multa miſeratione mater Virgo. Item Propheta 45 Eſaias, cujus verba ſunt hæc: Propter hoc dabit Deus ipſe vobis ſignum; Ecce Virgo accipiet in uterum, & pariet filium, & vocabitis nomen ejus Hemanuel. Quid hoc manifeſtius dici poteſt? Legebant iſta Judæi, qui eum negaverunt: ſi quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potiſſimum ſumat. Satis firmum teſtimonium eſt ad probandam veritatem, quod ab ipſis perhibetur inimicis. 46 Hemanuel autem nunquam vocitatus eſt, ſed

44. Bod & Cott. addunt in Pſalmo 21. quod videtur confirmare Iſæi conjecturam, qui locum hunc, cum nullibi jam reperiatur, putat intercidiſſe ſimul cum Pſalmis, quos 1° regum cap 4. v. 32 compoſuiſſe dicitur; erant enim ᾠδαὶ αὐτοῦ πεντακισχίλιαι ſec. Septuaginta, quod, ut obiter moneam, ab Hebræo multum diſtat, חמשה ואלף ויהי שירו *Fuerunt cantica illius quinque & millia*. Codex Betuleii leg. *in ode undevigeſima.*

45. cap. 7 v. 14,

46. Quod nomen etſi illi proprium

ſed Jeſus, qui Latine dicitur ſalutaris, ſive ſalvator, quia cunctis gentibus ſalutifer venit. Sed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus eſſet. Hemanuel enim ſignificat nobiſcum Deus; ſcilicet quia illo per virginem nato, confiteri homines oportebat Deum ſecum eſſe, id eſt, in terra & in carne mortali. Unde David in [47] Pſalmo 84. Veritas, inquit, de terra orta eſt; quia Deus, in quo veritas eſt, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam ſalutis aperiret. Item [48] Eſaias ipſe: Ipſi autem non crediderunt, & exacerbaverunt Spiritum ſanctum, & converſus eſt eis ad inimicitiam. Et ipſe expugnavit, & recordatus eſt dierum ſeculi, qui ſuſcitavit de terra paſtorem ovium. Quis autem futurus eſſet ille paſtor, declaravit alio loco, dicens: [49] Exultent cœli deſuper, & nubes induant juſtitiam; aperiatur terra, & pullulet ſalvatorem. Ego enim dominus Deus creavi eum. Salvator vero eſt (ut ſupra diximus) Jeſus. Sed & [50] alio loco idem propheta ſic prædicavit: Ecce natus eſt nobis puer, & datus eſt nobis filius, cujus imperium ſuper humeros ejus; & vocatum eſt nomen ejus magni conſilii nuntius. Iccirco enim miſſus eſt à Deo patre, ut univerſis gentibus, quæ ſub cœlo ſunt, ſingularis & veri Dei

ſan-

proprium non fuerat, quoad perſonam tamen & officium revera Emmanuelem ſe exhibuit.

47. cap. 85. v. 11. ut apud nos leg.

48. cap. 68. v. 10. ſed Lactantius non adeò preſsè ſequitur Verſionem Septuag.

49. cap. 45. v. 8.

50. cap. 9. v. 6.

51. cap.

ſanctum myſterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adverſus Deum ſæpe deliquit.
51 Daniel quoque ſimilia prælocutus eſt: Videbam, inquit, in viſu noctis; & ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, & uſque ad vetuſtum dierum pervenit. Et qui aſſiſtebant, obtulerunt eum; & datum eſt ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ ſervient ei; & poteſtas ejus æterna, quæ nunquam tranſibit, & regnum ejus, quod non corrumpetur. Quomodo igitur Judæi & confitentur, & ſperant Chriſtum Dei qui hunc iccirco reprobaverunt, quia ex homine natus eſt? Nam cum ita ſit à Deo conſtitutum, ut idem Chriſtus bis veniat in terram, ſemel, ut unum Deum gentibus nuntiet, deinde rurſus, ut regnet: quomodo in ſecundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt? Atqui Propheta utroſque adventus ejus paucis verbis comprehendit: Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius Dei, ſed filius hominis; ut oſtenderet, quod carne indui haberet in terra, ut ſuſcepta hominis figura & conditione mortali, doceret homines juſtitiam; & cum mandatis Dei functus veritatem gentibus revelaſſet; multaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac reſignaret; atque ita demum reſurgens, ad patrem proficiſceretur in nube ſublatus. Adjecit enim Propheta, & ait: Et uſque ad antiquum dierum pervenit, & ob-

51. cap. 7 v. 13

latus

latus est ei. Antiquum dierum appellavit Deum summum, cujus ætas & origo non potest compr hendi; quia solus à seculis fuit, & erit semper in secula. Christum autem post passionem ac resurrectionem ascensurum esse ad Deum Patrem, David in Psalmo 52 centesimo nono contestatus est his verbis: Dixit Dominus domino meo, sede à dexteris meis, quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum: qui propheta, cum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram Dei, nisi Christum filium Dei, qui est rex regum & dominus dominorum? Quod 53 Esaias apertius ostendit, dicens: Sic dicit Dominus Deus Christo domino meo, cujus tenui dexteram; Obaudire ante eum gentes faciam, & fortitudinem regum disrumpam. Aperiam ante illum portas, & civitates non claudentur. Ego ante ibo, & montes deplanabo, & fores æreas conteram, & seras ferreas confringam, & dabo tibi thesauros absconditos & invisibiles; ut scias, quia ego sum Dominus Deus, qui voco nomen tuum, Deus Israel. Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, datum est ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ, servient ei; & potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, & regnum ejus, quod non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur; quia & nunc habet perpetuam potestatem, cum

52. Ps. 110.
53. cap. 45. v. 1. Sed quæ ad Christum refert Lactantius, de Cyro imbi dicuntur.

cum omnes gentes, & omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem confitentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur: habet imperium atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant: & idem postea, cum rursus advenerit in potestate ac claritate, ut omnem animam judicet, & justos restituat ad vitam; tunc vere totius terræ regimen obtinebit: tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum seculum (ut poetæ vocant) id est justum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro differemus, cum de secundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

13. Summus igitur Deus ac parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset; doctorem justitiæ misit è cœlo; ut novis cultoribus novam legem in eo, vel per eum daret: non sicut ante fecerat per hominem; sed tamen nasci eum voluit tanquam hominem; ut per omnia summo patri similis existeret. Ipse enim pater Deus, & origo & principium rerum, quoniam parentibus caret, 54 ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ à Trismegisto verissime nominatur; quod ex nullo sit procreatus. Iccirco etiam Filium bis nasci oportuit, ut ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate spiritali ἀμήτωρ fuit; quia sine officio matris, à solo Deo patre generatus est. In secunda vero carnali ἀπάτωρ fuit; quoniam sine

54. Cum hoc loco confer 7. ad Hebræos, & Cunæum de repub. Hebræorum lib. 3. cap. 3.

fine patris officio, virginali utero procreatus eſt; ut mediam inter Deum & hominem ſubſtantiam gerens, noſtram hanc fragilem imbecillemque naturam quaſi manu ad immortalitatem poſſet educere. Factus eſt & Dei filius per Spiritum, & hominis per carnem, id eſt, & Deus & homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex paſſione, quam pertulit: quam cur ſuſceperit, paulo poſt docebo. Interim & Deum fuiſſe & hominem ex utroque genere
55 permiſtum, prophetis vaticinantibus diſcimus. Eſaias Deum fuiſſe teſtatur his verbis:
56 Fatigata eſt Ægyptus, & natio Æthiopum, & Saba; viri alti ad te tranſgredientur; & tui erunt ſervi; & poſt te ambulabunt vincti compedibus; & adorabunt te; & te precabuntur; quoniam in te Deus eſt, & non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, & neſciebamus, Deus Iſrael ſalvator. Confundentur, & reverebuntur omnes, qui adverſantur tibi; & cadent in confuſionem. Item propheta
57 Hieremias ſic ait: Hic Deus noſter eſt, & non deputabitur alius abſque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ; & dedit eam Jacob puero ſuo, & Iſrael dilecto ſibi. Poſt hæc in terris viſus eſt; & cum hominibus verſatus eſt.

Item

55. Ita ut unum conſtitueret ſuppoſitum. Alioqui notum eſt Arrii, Apollinaris, Neſtorii & Eutychetis hæreſes, quæ Chriſti perſonam & naturam impugnarunt à 4. Conciliis, ſc. Nicæno, Conſtantinop. Epheſino & Chalcedonenſi totidem verbis damnatas fuiſſe, ἀληθῶς, τελείως, ἀδιαιρέτως & quod huc facit ἀσυγχύτως.

56. cap. 45. v. 14.

57. Occurrit locus 3. Baruci v. 36.

58. Invenitur

Item David in psalmo XLIV: Thronus tuus Deus in secula seculorum, virga æquitatis, virga regni tui. Dilexisti justitiam, & odio habuisti injustitiam; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis. Quo verbo etiam nomen ostendit. Siquidem (ut supra docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eundem Hieremias docet, dicens: Et 58 homo est; & quis cognovit eum? Item 59 Esaias: Et mittet eis Deus hominem, & salvabit eos: & judicans sanabit eos. Sed & 60 Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Jacob; & exurget homo ex Israel. Propterea Milesius Apollo consultus utrumne Deus, an homo fuerit, hoc modo respondit:

Θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
Ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίων κριτῶν ὅπλοις συναλωθεὶς,
Γόμφοις καὶ σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

Primo versu verum quidem dixit; sed argute consultorem fefellit, sacramentum veritatis penitus nescientem. Videtur enim negasse illum Deum. Sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem; quod etiam nos prædicamus; consequens est, ut secundum Spiritum Deus fuerit; quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem;

58. Invenitur locus frustra à Betuleio quæsitus Jeremiæ 17 v. 9. sec. versionem Septuag. quem etsi nos moneant interpretes ab iis ad Christum referri qui hanc versionem sequuti sunt, quo nomine excusatior est Lactantius; mire tamen depravatur. Nam cum initio versus testetur propheta fraudulentum esse cor super omnia: subinde addit, ואנש הוא מי ידענו unde natus est error Sept. interpretum qui permutatis vocalibus ואנוש legerunt, quæ quidem vox *hominem* notat.

59. cap. 19. v. 20.

60. Numer. cap. 24.

tionem; cum ſatis eſſet dicere, fuiſſe mortalem? Sed veritate preſſus negare non potuit quemadmodum res ſe haberet; ſicut illud, quod ait, fuiſſe ſapientem. Quid ad hoc Apollo reſpondes? Si ſapiens eſt; ergo doctrina ejus ſapientia eſt, nec ulla alia; & ſapientes, qui ſequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro ſtultis, & vanis, & ineptis habemur; qui ſectamur magiſtrum, etiam ipſorum Deorum confeſſione ſapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera feciſſe, quo maxime divinitatis fidem meruit; aſſentiri nobis jam videtur; cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit ſe tamen, & ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum neceſſitate dixiſſet, jam Deorum ac ſui proditor videbatur; niſi quod ab eo veritas extorſerat, mendacio fallente celaſſet. Ait ergo, illum feciſſe quidem opera miranda, verum non divina virtute, ſed magica. Quid mirum, ſi hoc Apollo veritatem ignorantibus perſuaſit; cum Judæi quoque cultores (ut videbantur) ſummi Dei, idem putaverint; cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula quæ eis prophetæ futura prædixerant; nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem [61] inter cæteros prophetas vel maxime legunt; in pſalmo XXVII. ſic eos damnat: Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt opera Domini. Ex hujus ipſius domo Chriſtum gene-

61. MSS. omnes *præter*,

62. cap.

generatum iri ſecundum carnem, & ipſe David & alii prophetæ annunciaverunt. Apud Eſaiam ita ſcriptum eſt: 62 Et erit illa die radix Jeſſe; & qui exurget principari in nationes, in eum gentes ſperabunt; & erit requies ejus in honore. Et alio loco: 63 Exiet virga de radice Jeſſe; & flos de radice ejus aſcendet, & requieſcet ſuper eum ſpiritus Dei, ſpiritus ſapientiæ & intellectus, ſpiritus conſilii & fortitudinis, ſpiritus ſcientiæ & pietatis; & implebit eum ſpiritus timoris Domini. Jeſſe autem fuit pater David; ex cujus radice aſcenſurum eſſe florem, prælocutus eſt; eum ſcilicet, de quo Sibylla dicit 64 ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν. Item in Βασιλειῶν libro 65 ſecundo. Propheta Nathan miſſus eſt ad David volentem Deo templum 66 fabricare: & fuit verbum Domini ad Nathan, dicens: Vade, & dic ſervo meo David, Hæc dicit dominus omnipotens: Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum; ſed cum impleti fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, ſuſcitabo ſemen tuum poſt te; & parabo 67 ſemen ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo; & erigam thronum ejus uſque in ſeculum, & ego ero ei in patrem, & ipſe erit mihi in filium; & fidem conſequetur domus ejus, & regnum ejus uſque in ſeculum. Sed hæc ut Judæi non intellige-

62. cap. 11.

63. Mert. *exurget.*

64. Integer verſus, monente Betuleio, ſic effertur

Ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρὸν βρύουσι δὲ πάντα.

65. 2. Samuelis cap. 7. ubi quædam literali ſenſu ad Solomonem, alia myſtico ſenſu ad Chriſtum referri debent.

66. Cott. Bodl. *ædificare*; quod etiam retinet Betuleii codex.

67. MSS. omnes, *regnum ejus.*

68. De

intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, & civitatem, quam de suo nomine 68 Hierosolyma nuncupavit. Itaque ad ipsum, quæ à propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit: annis enim XL. regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus est, sed filius David; & domus, quam ædificavit, non est fidem consecuta, sicut Ecclesia, quæ est verum templum Dei; quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum; qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater ejus in psalmo CXXVI. de operibus filii sui prophetavit hoc modo: *Si Dominus non ædificaverit domum; in vanum laboraverunt, qui illam ædificaverunt: si Dominus non custodierit civitatem; in vanum vigilavit, qui eam custodivit.*

14. Qui-

68. De Hierosolymis ante Solomonis tempora passim fit in S. literis mentio. Quidam putant urbem à Melchisedecho conditam fuisse, à Mose Strabo; sunt & alii qui Jebusæum dici volunt à Jebusæis, qui Jebusæo Chanaanis filio oriundi eam annos tenuerunt octingentos, quibus demum à Davide expulsis, levi literæ mutatione *Jerusalem* appellata est quasi *Jebus salem*. Eupolemus tamen, citante Isæo, apud Eusebium lib. 9. Præp. Evang. à templo quod Solomon in ea magnificentissimum extruxit, Hierosolymam quasi ἱερὸν τοῦ Σολομῶνος nuncupatam putat. Unde natus est Lactantii error, quo eam credit à Solomone conditam. Sed de hac re consulendi sunt, Isæo præmonstrante, Josephus 7. Ant. cap. 3. item 7. de bello Judaico cap. 18. & Hieronymus de locis Hebraicis.

69. 1. Sam.

14. Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiaſſe de Chriſto, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus conſtitueret æternum templum Deo, quod appellatur eccleſia; & univerſas gentes ad religionem Dei veram convocaret. Hæc eſt domus fidelis, hoc immortale templum; in quo ſi quis non ſacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi & magni & æterni, quoniam Chriſtus fabricator fuit; idem neceſſe eſt habeat in eo ſacerdotium ſempiternum. Nec poteſt niſi per eum, qui conſtituit templum, & ad aditum templi & ad conſpectum Dei perveniri. David in pſalmo CIX. id ipſum docet, dicens: Ante luciferum genui te. Juravit dominus, & non pœnitebit eum. Tu es ſacerdos in æternum ſecundum ordinem Melchiſedech. Item in βασιλειῶν lib. 69 primo: Et ſuſcitabo mihi ſacerdotem fidelem; qui omnia, quæ ſunt in corde meo, faciat; & ædificabo ei domum fidelem; & tranſibit in conſpectu meo omnibus diebus. Quis autem futurus eſſet, cui Deus æternum ſacerdotium pollicebatur, 70 Zacharias etiam nomine poſito, apertiſſime docuit: Et oſtendit mihi dominus Deus Jeſus ſacerdotem magnum ſtantem ante faciem angeli domini; & diabolus ſtabat ad dextram ipſius, ut adverſaretur ei. Et dixit Dominus ad diabolum: * Imperet Dominus in te; qui elegit Hieru-

69. 1. Sam. cap. 2. v. 35.

70. cap. 3. in quo quæ de Joshua dicuntur, neceſſario ad Chriſtum ſpectant cujus ille typum geſſit.

* leg. *increpet*.

71. De-

Hierusalem: & ecce titio ejectus ab igne; & Jesus erat indutus vestimentis sordidis, & stabat ante faciem Angeli; & respondit & dixit ad circumstantes ante faciem ipsius, dicens: Auferte vestimenta sordida ab eo; & induite eum tunica talari; & ponite cidarin mundam super caput ipsius; & cooperuerunt eum vestimento; & imposuerunt cidarin mundam super caput ejus; & Angelus domini stabat, & testificabatur, ad Jesum dicens: Hæc dicit Dominus omnipotens; si in viis meis ambulaveris, & præcepta mea servaveris; tu judicabis domum meam, & dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Audi itaque Jesu sacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Judæos arbitretur, qui cum hæc legerent & audirent, nefandas manus Deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore quo Zacharias fuit, usque ad annum quintumdecimum imperii Tiberii Cæsaris, quo Christus crucifixus est; prope quingenti anni numerantur: siquidem Darii, & 71 Alexandri adolevit ætate; qui fuerunt non multo 72 postquam Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi, deceptique sunt, putantes hæc de Jesu esse dicta filio Nave; qui successor fuit Mosi; aut de

71. Decimi Macedonum regis qui ab Eusebio ponitur sub Olymp. 69.

72. Imo, uti notat Betuleius, antequam exactus est annis plus minus septem: siquidem Regifugium ponatur anno ultimo Olymp. 67. Templum vero absolutum fuerit Olymp. 66. Sed emendationem hanc supervacuam reddit Cott. MSS. qui legit *priusquam*.

73. Fru-

de ſacerdote Jeſu filio Joſedech; in quos nihil congruit eorum, quæ propheta narravit. Non enim ſordidati illi unquam fuerunt; cum alter eorum princeps potentiſſimus fuerit; alter ſacerdos: aut perpeſſi ſunt aliquid adverſi, ut, tanquam titio ejectus ex igne, putarentur. Aut aliquando in conſpectu Dei, & Angelorum ſteterunt; aut propheta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus eſt igitur de Jeſu filio Dei; ut oſtenderet, eum primo in humilitate, & carne eſſe venturum. Hæc enim eſt veſtis ſordida; ut pararet templum Deo; & ſicut titio igni combureretur; id eſt, ab hominibus cruciamenta perferret; & ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem ſemiuſtum, extinctum. Quomodo autem, & cum quibus mandatis à Deo mitteretur in terram, declaravit ſpiritus Dei per prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem ſummi patris fideliter, & conſtanter impleſſet; acciperet judicium, atque imperium ſempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, & præcepta mea ſervaveris; tu judicabis domum meam. Quæ fuerint viæ Dei, & quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obſcurum eſt. Deus enim, cum videret malitiam & falſorum Deorum cultus per orbem terræ ita invaluiſſe; ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuiſſet pene ſublatum (ſiquidem Judæi quoque, quibus ſolis arcanum Dei creditum fuerat; relicto Deo vivo, ad colenda figmenta, irretiti dæmonum fraudibus aberraſſent, nec increpiti per prophetas

reverti ad Deum vellent) filium suum legavit ad homines; ut eos converteret ab impiis & vanis cultibus, ad cognoscendum & colendum Deum verum: item, ut eorum mentes à stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad justitiæ opera traduceret. Hæ sunt viæ Dei: in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta, quæ servanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem; docuit enim quod unus Deus sit, eumque solum coli oportere: 73 nec unquam se ipse Deum dixit: quia non servasset fidem; si missus, ut Deos tolleret, & unum assereret; induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium; nec ejus, qui miserat, sed suum proprium negotium gerere; ac se ab eo, quem 74 illustratum venerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumsit, ut mandata mittentis impleret: & sacerdotis perpetui dignitatem, & regis summi honorem, & judicis potestatem, & Dei nomen accepit.

15. Quoniam de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit; veniamus ad opera illa miranda, quæ cum essent cœlestis indicia virtutis, magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit 75 adolescere,

73 Frustra Lactantium falsi insimulat Galæus eo quod 10. Joh. leg. Ἐγὼ καὶ πατὴρ ἕν ἐσμεν. Ea quippe est Lact. mens nusquam illud à Christo dictum fuisse se divinitatem habuisse à Patris natura distinctam: quod sequentia satis probant, fuisset enim *hoc non ejus, qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustratum venerat, separare.*

74. MSS. omnes *illustraturus.*

75. Latius hanc vocem extendit Lact. erat enim ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα.

76.

re, tinctus est à Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro spiritali peccata non sua, quæ utique non habebat; sed carnis, quam gerebat, [76] aboleret: [77] ut quemadmodum Judæos suscepta circumcisione, sic etiam gentes baptismo, id est purifici roris perfusione salvaret. Tunc vox audita de cœlo est: Filius meus es tu: ego hodie genui te. Quæ vox apud David prædicta invenitur. Et descendit super eum Spiritus Dei, formatus in speciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præstigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostentant; sed vi ac potestate cœlesti: quæ jampridem prophetis nuntiantibus canebantur. Quæ opera tam multa sunt, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breviter & generatim, sine ulla personarum ac locorum designatione; ut ad exponendam passionis ejus crucisque rationem possim pervenire; quo jamdudum festinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit: quod quacunque iter faciebat, ægros ac debiles, & omni morborum genere laborantes, uno verbo, unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero ac pedum vitio afflictis, non modo gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant, eorum

76. Bodl. *ablueret*. | 77. Cott. Bod &.

 78.

rum oculos in pristinum restituebat aspectum. Mutorum quoque linguas in eloquium sermonemque solvebat. Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos
78 ac sparsos maculis repurgabat. Et hæc omnia non manibus aut aliqua medela, sed verbo ac jussione faciebat, sicut etiam Sibylla prædixerat:

Πάντα λόγῳ πράττων πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia; cum ipse esset Dei verbum, cœlesti virtute ac potestate subnixum. Nec satis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod ægris & languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret, velut e somno solutos; ad vitamque revocaret. Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca fieri potentia arguebant: cum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanæ illorum literæ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Esaiæ verba dicentis: 79 Confortamini manus resolutæ, & genua debilia consolamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere. Dominus noster judicium retribuet: ipse veniet, & salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum: & aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus; & plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, & rivus in terra sitienti. Sed & Sibylla eadem cecinit his versibus:

Ni-

78. MSS. omnes *& aspersos.*

79. cap. 35. v. 3. & deinceps.

80. Mo-

——Νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται
Καὶ χωλῶν δρόμος ἔσσ' ὠκὺς καὶ κωφὸς ἀκούσει.
Καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

Ob has ejus virtutes & opera divina, cum magna illum multitudo ſequeretur vel debilium, vel ægrorum, vel eorum, qui curandos ſuos offerre cupiebant, aſcendit in montem quendam deſertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moraretur, ac fame populus laboraret; vocavit diſcipulos, quærens, quantos ſecum cibos geſtarent. At illi quinque panes & duos piſces in pera ſe habere dixerunt. Afferri ea juſſit, ac multitudinem per quinquagenos diſtributam diſcumbere. Quod cum diſcipuli facerent, frangebat ipſe panem minutatim; carnemque piſcium comminuebat: & utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponi illa populo, diſcipulis imperaſſet; ſaturata ſunt quinque hominum millia, & inſuper duodecim cophini de reſiduis fragminibus impleti. Quid aut dici aut fieri poteſt mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim: Cujus verſus tales feruntur:

80 Ἐν ἄρτοις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσσι δυοῖσιν
Ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
Καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα
Δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Quæro igitur quid hic potuerit ars magica moliri, cujus peritia nihil aliud, quam ad circumſcribendos oculos valet. Idem ſeceſſurus orandi

80. Monet Bet. ſcriptum Sibyllæ exemplum nonnihil variare: ſic enim leg.

Ἐκ δ' ἄρτων ἅμα πέντε καὶ ἰχθύος εἰναλίοιο

& poſtea pro μιᾶ leg. ἅμα & pro πολλῶν, λαῶν

orandi gratia, ſicut ſolebat, in montem; præcepit diſcipulis, ut naviculam ſumerent, ſeque præcederent. At illi urgente jam veſpera profecti, contrario vento laborare cœperunt: cumque jam medium fretum tenerent; tum pedibus mare ingreſſus conſecutus eſt eos; tanquam in ſolido gradiens; non ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem; qui demerſa corporis parte, humero ſupereminet undas. Et rurſus cum obdormiſſet in navi, & ventus uſque ad extremum periculum ſævire cœpiſſet: excitatus ſomno, ſilere ventum protinus juſſit; & fluctus, qui maximi ferebantur, conquieſcere: ſtatimque ſub verbo ejus, tranquillitas inſecuta eſt. Mentiuntur fortaſſe literæ ſanctæ, docentes tantam fuiſſe in eo poteſtatem, ut imperio ſuo cogeret ventos obſequi, maria ſervire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus ſuis ante docuerunt? quarum una, cujus ſupra fecimus mentionem, ſic ait:

Τοὺς ἀνέμοις παύσει τε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν
Μαινομένην, ποσὶν εἰρήνης πίστει τε πατήσας.

Et rurſus alia, quæ dicit:

Κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
Ζήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλοῖς,
Ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτυ κόρος ἔσεται ἀνδρῶν.

His teſtimoniis quidam revicti, ſolent eo confugere, ut ajant, non eſſe illa carmina Sibyllina, ſed à noſtris conficta atque compoſita. Quod profecto non putabit qui 81 Ciceronem Var-

81. De Natura deorum lib. 2.

82. Re-

Varronemque legerit, aliosque veteres; qui Erythræam Sibyllam, cæterasque commemorant: quarum ex libris ista exempla proferimus, qui auctores ante obierunt, quam Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo tum intelligeret: Denuntiabant enim monstruosa quædam miracula: quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur insana & mendax. Ait enim:

—— Φήσουσι Σίβυλλαν
Μαινομένην ψεύστριαν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
Τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε, κ' οὐκ ἔτι μ' οὐδεὶς
Μαινομένην φήσει με θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

Latuerunt igitur multis seculis; postea vero animadversa sunt, quam Christi nativitas, & passio patefecit arcana; sicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, & eo amplius lectæ fuissent à populo Judæorum, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus & verbo & operibus interpretatus est. Illum enim prophetæ annuntiaverunt: nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

16. Venio nunc ad ipsam passionem: quæ velut opprobrium nobis objectari solet, quod & hominem, & ab hominibus insigni supplicio affectum & excruciatum colamus: ut doceam, eam ipsam passionem ab eo cum magna & divina ratione susceptam; & in ea sola & virtutem, & veritatem, & sapientiam contineri.

contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, & per omnem vitam in summa felicitate regnasset; quisquam illum sapiens, aut Deum credidisset, aut honore divino dignum judicasset: quod faciunt veræ religionis expertes: qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona non tantum [82] suscipiunt, verum etiam consecrant; & scientes memoriæ mortuorum deserviunt, fortunam jam extinctam colentes: quam ne vivam quidem præsentemque sapientes colendam sibi unquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile, cœloque dignum: sed sola est virtus, sola justitia, quæ potest verum bonum, & cœleste, & perpetuum judicari; quia nec datur cuiquam, nec aufertur: qua virtute ac justitia quoniam Christus instructus venit in terram; imo vero, quoniam ipse virtus & ipse justitia est, descendit, ut eam doceret, hominemque formaret: quo magisterio ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul & docuit & fecit, ab omnibus gentibus & meruit & potuit Deus credi: ergo cum magnus populus ad eum vel ob justitiam quam docebat, vel ob miracula quæ faciebat, subinde conflueret; & præcepta ejus audiret; & à Deo missum, Deique filium crederet: tum primores Judæorum, & sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur, & invidia depravati, quod confluente ad eum multitudine contemni se, ac deleri vide-

82. Rectius leg. *suspiciunt*.

83. cap.

videbant; & (quod caput ſceleris illorum fuit) ſtultitia & errore cæcati, & immemores præceptorum cœleſtium, ac prophetarum, coierunt adverſus eum; impiumque conſilium de eo tollendo, cruciandoque ceperunt: quod prophetæ multo ante deſcripſerant. Nam & David in principio pſalmorum ſuorum prævidens in ſpiritu, quantum facinus admiſſuri eſſent; beatum eſſe ait, qui non abierit in conſilio impiorum. Et Solomon in libro [83] ſapientiæ, his verbis uſus eſt: Circumveniamus juſtum, quoniam inſuavis eſt nobis, & exprobrat nobis peccata legis. Promittit ſe ſcientiam Dei habere; & filium Dei ſe nominat: factus eſt nobis in traductionem cogitationum noſtrarum: gravis eſt nobis etiam ad videndum; quoniam diſſimilis eſt aliis vita illius; & immutatæ ſunt viæ illius. Tanquam nugaces æſtimati ſumus ab eo; continet ſe à viis noſtris, quaſi ab immunditiis; & præfert noviſſima juſtorum; & gloriatur patrem ſe habere Deum: Videamus ergo ſi ſermones illius veri ſunt; & tentemus quæ ventura ſunt illi: contumeliis & tormentis interrogemus eum: ut ſciamus reverentiam illius, & probemus patientiam illius, morte turpiſſima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt & erraverunt. Excæcavit enim illos ſtultitia ipſorum: & neſcierunt ſacramenta Dei. Nonne ita deſcripſit nefarium illud conſilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuiſſe videatur? Atqui à Solomone, qui hæc cecinit,

83. cap. 2. v. 12, &c.

 84. Mert.

cecinit, usque ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, nihil addimus. Habebant hæc, qui fecerunt: legebant, in quos hæc dicta sunt, sed & nunc hæredes nominis, ac sceleris illorum hæc & habent; & damnationem suam prophetarum voce prædictam quotidianis lectionibus personant; nec aliquando in cor suum, quæ pars est & ipsa damnationis, admittunt. Increpiti ergo à Christo sæpe Judæi, exprobrante illis peccata, & injustitias, & à populo pene deserti, concitati sunt ad eum necandum. Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus: Nam cum legerent, cum quanta virtute, & claritate filius Dei venturus esset è cœlo; 84 Jesum autem cernerent, humilem, quietum, sordidum, informem; non credebant, filium Dei esse; ignorantes, duos ejus adventus à prophetis esse prædictos: Primum in humilitate carnis obscurum. Secundum in fortitudine majestatis manifestum. De primo David in psalmo septuagesimo primo sic ait: *Descendet sicut pluvia in vellus: & orietur in diebus ejus justitia, & abundantia pacis; donec extollatur luna:* Sicut enim pluvia, si descendat in vellus, animadverti non potest, quia strepitum non facit: ita Christum in terram sine 85 cujusquam suspicione venturum esse dixit, ut justitiam doceret, & pacem. Esaias quoque ita tradidit: *Domine quis credidit auditui nostro? & brachium Domini*

84. Mert. & Bod. *ipsum.* | 85. Bod. *ulla.*

86. Sic

Domini cui revelatum eſt ? 86 Annuntiavimus coram ipſo ſicut pueri, & ſicut radix in terra ſitienti ; non eſt figura ejus, neque claritas : & vidimus illum, & non habuit figuram, neque decorem ; ſed figura ejus, ſine honore, & deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga poſitus eſt, ſciens ferre imbecillitatem, quia averſus eſt, & non eſt computatus. Hic peccata noſtra portat, & pro nobis hic dolet : & nos putavimus, ipſum eſſe in dolore, & in plaga, & in vexatione. Ipſe autem vulneratus eſt propter facinora noſtra, & infirmatus eſt propter peccata noſtra, doctrina pacis noſtræ ſuper illum, livore ejus nos ſanati ſumus : Omnes ſicut oves erravimus : & Deus tradidit illum pro peccatis noſtris. Et Sibylla eodem modo locuta eſt :

Οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος 87 ἐν οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

Propter hanc humilitatem, Deum ſuum non agnoſcentes, inierunt conſilium deteſtandum, ut privarent eum vita, qui ut eos vivificaret, advenerat.

17. Sed iræ, atque invidiæ ſuæ, 88 quam in cordibus ſuis gerebant, intus incluſa malitia, cauſas præferebant, quod legem Dei per Moſen datam ſolveret ; id eſt, quod ſabbatis non

86 Sic LXX. ἀνηγγείλαμεν ὡς παιδίον ἐναντίον αὐτοῦ. Qui cum in voce ויעל halluci-nati fuerint, כיונק quæ proxime ſequitur verterunt ὡς παιδίον. Quæ licet primaria ſit nominis ſignificatio, tamen per Metaphoram ſumitur pro ſurculo aut tenero ramo qui arborem ſugit: quæ ſignif. hujus eſt loci.

87. Puteani membrana ἐν. οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

88. Noſtri omnes MSS. ſic leg. *quam in cordibus ſuis gerebant intus incluſam, alias cauſas præferebant.*

non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacuefaceret; quod abstinentiam suillæ carnis auferret. In quibus rebus Judaicæ religionis sacramenta consistunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ nondum [89] ad Christum secesserat, à sacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei solveret; cum hoc ille non suo judicio, sed ex Dei voluntate, & secundum prædicta faceret prophetarum. [90] Micheas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo: Lex de Syon proficiscetur, & sermo domini ex Hierusalem; & judicabit inter plurimos populos; & revincet, & deliget validas nationes. Illa enim prior lex, quæ per Mosen data est; non in monte Syon, sed in monte Oreb data est: quam Sibylla, fore ut à filio Dei solveretur, ostendit:

Ἀλλ' ὅτε ταῦτ' ἂν ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
[91] Εἰς αὐτὸν πᾶς λύεται νόμος. ——

Sed & ipse Moses, (per quem datam sibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt à Deo, & Deum non agnoverunt) prædixerat, fore, ut propheta maximus [92] mittatur, à Deo, qui sit supra legem; qui voluntatem Dei ad homines perferat. In [93] Deuteronomio ita scriptum reliquit: Et dixit dominus ad me: prophetam excitabo eis de fratribus eorum, sicut te; & dabo verbum meum in os ejus: & loquetur ad eos ea, quæ præcepero ei: & quis-

quis

89. Cott. Bod. Me.t. *à Christo.*

90. cap. 4. v. 2, & 3.

91. In scripto codice sic legi monet Betuleius

Εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος ὅτι ἀπαρχῆς.

92. Bod. *mitteretur.*

93. cap. 18. v. 15.

94. Deu-

quis non audierit ea quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum. Denuntiavit ſcilicet dominus per ipſum legiferum, quod filium ſuum, id eſt, vivam præſentemque legem miſſurus eſſet; & illam veterem per mortalem datam ſoluturus; ut denuo per eum, qui eſſet æternus, legem ſanciret æternam. Item de circumciſione ſolvenda 94 Eſaias ita prophetavit: Hæc dicit dominus viris Juda, qui inhabitant Hieruſalem. Renovate inter vos novitatem: & ne ſeminaveritis in ſpinis. Circumcidite vos Domino Deo veſtro; & circumcidite præputium cordis veſtri; ne exeat ira mea ſicuti ignis, & exurat, & non ſit qui extinguat. Item 95 Moſes ipſe: In noviſſimis diebus circumcidet dominus cor tuum ad dominum Deum tuum amandum. Item Jeſus Nave ſucceſſor ejus: Et dixit dominus ad Jeſum: Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, & ſede, & 95 circumcide ſecundo filios Iſrael. Secundam circumciſionem futuram eſſe dixit, non carnis; ſicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur; ſed cordis, ac ſpiritus, quam tradidit

94. Memoria lapſus eſt Lactantius: occurrit enim locus Jeremiæ 4. v. 3. LXX. Hebræum ניר quod ſing. numero effertur, in plurali reddunt per νεώματα, i. e. *novalia*.

95. Deuteron. 30. v. 6.

96. Josh. 5. v. 3. i. e. inſtaura circumciſionem jamdudum in deſerto omiſſam, quam Deus poſtliminio revocandum præcipit, eo quod antea propter incertos motus nubis, cujus tamen ductum ſequebantur, ſicubi caſtra erant movenda, Judæi recenti vulnere ſaucii ad iter proſequendum idonei vix eſſe potuerint. De iis vero non intelligitur locus quibus ſemel deciſum eſt præputium, neque enim hoc admittit aut religio aut natura.

tradidit Chriſtus, qui verus Jeſus fuit. Non enim propheta ſic ait: Et dixit [97] dominus ad me, ſed ad Jeſum; ut oſtenderet quod non de eo loqueretur, ſed de Chriſto, ad quem tunc Deus loquebatur. Chriſti enim figuram gerebat ille Jeſus: qui cum primum [98] Auſes vocaretur, Moſes futura præſentiens, juſſit eum Jeſum vocari; ut quoniam dux militiæ delectus eſſet adverſus Amalech, qui oppugnabat filios Iſrael, & adverſarium debellaret per nominis figuram, & populum in terram promiſſionis induceret. Et icċirco etiam Moſi ſucceſſit, ut oſtenderet, novam legem per Chriſtum Jeſum datam, veteri legi ſucceſſuram, quæ data per Moſem fuit. Nam illa carnis circumciſio caret utique ratione; quia ſi Deus id vellet, ſic à principio formaſſet hominem, ut præputium non haberet. Sed hujus ſecundæ circumciſionis figura erat, ſignificans, nudandum eſſe pectus, id eſt, aperto & ſimplici corde oportere nos vivere: quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quandam ſimilitudinem cordis, & eſt pudenda. Ob hanc cauſam Deus nudari eam juſſit; ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id eſt, ne quod pudendum facinus intra conſcientiæ ſecreta velemus. Hæc eſt cordis circumciſio, de qua prophetæ loquuntur; quam Deus à carne mortali ad animam tranſtulit, quæ ſola manſura eſt. Volens enim vitæ, ac ſaluti noſtræ pro

97. Cæteri fere codices leg. *Jeſus*. Sed eam nos retinemus lectionem quam habet Betuleius S. literis congruam.

98 Num. 13. v. 16. Heb. *Hoſeah*, Græc. *Auſes*.

99. Le-

pro æterna ſua pietate conſulere, pœnitentiam nobis in illa circumciſione propoſuit, ut ſi cor nudaverimus, id eſt, ſi peccata noſtra confeſſi ſatis Deo fecerimus, veniam conſequamur; quæ contumacibus, & admiſſa ſua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, ſicut homo, ſed intima & arcana pectoris intuetur. Eodem ſpectat etiam carnis ſuillæ interdictio; à qua cum eos abſtinere Deus juſſit, id potiſſimum voluit intelligi; ut ſe à peccatis atque immunditiis abſtinerent. Eſt enim lutulentum hoc animal & immundum; nec unquam cœlum aſpicit, ſed in terra toto & corpore & ore projectum, ventri ſemper & pabulo ſervit; nec ullum alium, dum vivit præſtare uſum poteſt, ſicut cæteræ animantes; quæ vel ſedendi vehiculum præbent; vel in cultibus agrorum juvant; vel plauſtra collo trahunt: vel onera tergo geſtant; vel indumentum exuviis ſuis exhibent; vel copia lactis exuberant; vel cuſtodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id eſt, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad ſolam mortem nutriuntur; ne ventri ac voluptatibus ſervientes, ad faciendam juſtitiam inutiles eſſent, ac morte afficerentur. Item ne ſe fœdis libidinibus immergerent, ſicut ſus, quæ ſe ingurgitat cæno: vel ne terrenis ſerviant ſimulacris, ac ſe luto inquinent. Luto enim ſe oblinunt, qui Deos, id eſt, qui lutum terramque venerantur. Sic univerſa præcepta Judaicæ legis ad exhibendam juſtitiam ſpectant, quoniam per ambagem data ſunt; ut per carnalium figuram ſpiritualia noſcerentur.

18. Cum

18. Cum igitur ea, quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas suos multis seculis ante prædixit, Christus impleret, ob ea incitati, & divinas literas nescientes, coierunt, ut Deum suum condemnarent. Quod cum sciret futurum; ac subinde diceret, oportere se pati, ac interfici pro salute multorum; secessit tamen cum discipulis suis; non ut vitaret, quod necesse erat perpeti, ac sustinere; sed ut ostenderet, quod ita fieri oporteat in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur: ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas præmio illectus tradidit eum Judæis. At illi comprehensum, ac Pontio Pilato, qui tum 99 legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulaverunt; objicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se filium Dei esse, & regem Judæorum: item quod dixerat: Si solveritis hoc templum, quod ædificatum est annis XLVI. ego illud in triduo sine manibus suscitabo; significans, brevi futuram passionem suam; & se à Judæis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tanquam infaustas, & impias insectabantur. Quæ cum Pilatus audisset, & ille in defensionem sui nihil diceret; pronuntiavit, nihil

99. Legati nomen latiori significatione usurpat Lactantius. Quare Barthius locum hunc de mendo habet suspectum, atque ita leg. putat. *Qui sub Silano Judæam regebat.* Quippe quod ille tunc temporis Syriæ præses fuerit, ad quam Judæa pertinuit. &, quod rem conficit, coram eo Pilatum accusaverint Judæi. Sed, ut hæc vera sint, certum est Pilatum à plerisque Chronologis, quantumlibet incuriose, *Præsidem* vocari.

100. Con-

hil in eo damnatione dignum videri. At illi injustissimi accusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare cœperunt, & crucem ejus violentis vocibus flagitare. Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis tetrarchæ instigatione, metuentis ne regno pelleretur, victus est. 100 Nec tamen ipse sententiam protulit; sed tradidit eum Judæis, ut ipsi de illo secundum legem suam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum; & priusquam cruci affigerent, illuserunt: indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutaverunt; & dederunt ei cibum fellis; & miscuerunt ei aceti potionem. Post hæc, conspuerunt faciem ejus, & palmis ceciderunt. Cumque ipsi carnifices de vestimentis ejus contenderent, sortiti sunt inter se de tunica & pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant; crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim 1 Gavianam crucem describimus, quam Marc. Tull. universæ eloquentiæ suæ nervis ac viribus, velut effusis totius ingenii fontibus prosecutus est; facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, & illo supplicio in-

100. Contrarium constat ex Joh. 19. Lucæ 23. v. 24.

1. Respicit Lactant. ad Verris factum qui P. Gavium cruci affixit.

indignus; mortalis tamen, & ab homine ſceleſto, qui juſtitiam ignoraret, affectus eſt. Quid de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus à cultoribus Dei ſuſpenſus eſt atque ſuffixus? Quis tam facundus, & tanta rerum verborumque copia inſtructus exiſtet? Quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret; quam mundus ipſe, & mundi tota elementa luxerunt? Hæc autem ſic futura fuiſſe, & Prophetarum vocibus, & Sibyllinis carminibus denuntiatum eſt. Apud 2 Eſaiam ita ſcriptum invenitur: Non ſum contumax, neque contradico: dorſum meum poſui ad flagella, & maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti à fœditate ſputorum. Similiter David in pſalmo 3 XXXIV. Congregata ſunt ſuper me flagella, & 4 ignoraverunt: diſſoluti ſunt, nec compuncti ſunt: tentarunt me, deriſerunt deriſu: & ſtriderunt ſuper me dentibus ſuis. Sibylla quoque eadem futura monſtravit:

Εἰς 5 ἀνόμους χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
Δώσουσι δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
Καὶ στόμασιν μιαροῖσι τὰ πλύσματα φαρμακόεντα,
Δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.

Item

2. cap. 50. v. 5.

3. Pſal. 35. v. 15, 16. ubi Lact. reddit, μάστιγες, LXX. per *flagella*, i. e. *Verberones* ſeu *Maſtigiæ*, nequam homines & flagris digni: *diſſoluti ſunt*, reſpondet Gr. διεσχίσθησαν. LXX. enim paſſivum habent loco activi; *tentarunt me & deriſerunt deriſu* &c. ſec. LXX. ἐπείρασάν με, ἐξεμυκτήρισάν με μυκτηρισμόν. Heb. לעני מעוג כחנפי. *Cum hypocritis & ſubſannatoribus ventri indulgentibus*: ſive ad verbum, *cum impiis ſubſannatoribus panis ſubcineritii*; poſterior quippe vox Heb. *placentam* notat.

4. Heb. *& ignoravi*.

5. leg. ἀνόμων.

6 cap.

Item de ſilentio ejus, quod uſque ad mortem pertinaciter tenuit, Eſaias iterum ſic locutus eſt: *6* Sicut ovis ad immolandum ductus eſt; & ſicut agnus coram tondentibus ſe ſine voce, ſic non aperuit os ſuum. Et Sibylla ſupradicta:

Καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνῷ
7 Τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ,
Καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον. ——

De cibo vero, & potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in pſalmo LXVIII. ſic ait: Et dederunt in eſcam meam fel: & in ſiti mea potum mihi dederunt acetum. Item hoc futurum etiam Sibylla concionata eſt:

Εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν καὶ εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν
Τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

Et alia Sibylla Judæam terram his verſibus increpat:

Αὐτὴ γὰρ σὺ ἄφρων τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
8 Παίζοντ' ἐν θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ καὶ ἀκάνθαις
Ἔστεψας στεφάνῳ φοβερήν τε χολὴν ἐκέρασας.

Fore autem ut Judæi manus inferrent Deo ſuo, eumque interficerent, teſtimonia prophetarum hæc anteceſſerunt. *9* Apud Æſdram ita

6. cap. 53.

7. Codex Sibyllinus ſic leg. monente Iſæo, τίς τινος ὤν.

8. Betuleius in alterius Sibyllæ codice legi monet, παίοντα, quod illi magis quadrare videtur, utpote quod Chriſtus mortalium judicio peccaverit.

9. Locum hunc intercidiſſe queritur Juſtinus Martyr, & à Judæis fuiſſe expunctum. Sic leg. in Dial. cum Tryphone: Τοῦτο τὸ Πάσχα ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ ἡ καταφυγὴ ἡμῶν· καὶ ἐὰν διανοηθῆτε καὶ ἀναβῇ ἡμῶν ἐπὶ τὴν καρδίαν ὅτι μέλλομεν αὐτὸν ταπεινοῦν ἐν σημείῳ, καὶ κατὰ ταῦτα ἐλπίσωμεν ἐπ' αὐτόν, οὐ μὴ ἐρημωθῇ ὁ τόπος οὗτος εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον, λέγει ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων. ἐὰν δὲ μὴ πιστεύσητε αὐτῷ μηδὲ εἰσακούσητε τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ, ἔσεσθε ἐπίχαρμα τοῖς ἔθνεσιν.

ita ſcriptum eſt: Et dixit Eſdras ad populum: Hoc paſcha Salvator noſter eſt, & refugium noſtrum; cogitate, & aſcendat in cor veſtrum, quoniam habemus humiliare eum in ſigno: & poſt hæc ſperabimus in eum, ne deſeratur hic locus in æternum tempus, dicit Dominus Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque exaudieritis annuntiationem ejus; eritis deriſio in gentibus. Unde apparet, Judæos nullam aliam ſpem habere, niſi ſe abluerint à ſanguine, ac ſperaverint in eum ipſum, quem negaverunt. Eſaias quoque facinus eorum deſignat, & dicit: 10 In humilitate ejus judicium ſublatum eſt. Nativitatem ejus quis enarrabit? quoniam auferetur à terra vita ejus: à facinoribus populi mei adductus eſt ad mortem; & dabo malos pro ſepultura ejus, & divites pro morte ejus: quia facinus non fecit, neque inſidias ore ſuo locutus eſt. Propterea ipſe conſequetur multos, & fortium dividet ſpolia, propterea quod traditus eſt ad mortem, & inter facinoroſos deputatus eſt: & ipſe peccatum multorum pertulit: & propter facinora illorum traditus eſt. David quoque in pſalmo XCIII. 11 Captabunt in animam juſti: & ſanguinem innocentem condemnabunt; & factus eſt mihi dominus in refugium. Et 12 Hieremias: Domine ſignifica mihi: & cognoſcam. Tunc vidi meditationes eorum; ego ſicut agnus ſine macula

10. cap 53. v. 8. ubi confer verſionem LXX. cum Heb. *multum enim variant.*

11. Pſ. 94. v. 11, 12.

12. cap. 11. v. 18. ſed fruſtra ſunt qui ſequentia ad crucem & corpus Chriſti referunt. Certum enim eſt verbum

la perductus ſum ad victimam: in me cogitaverunt cogitationem, dicentes: Venite, mittamus lignum in panem ejus, & eradamus è terra vitam ejus: & nomen ejus non erit in memoria amplius. Lignum autem crucem ſignificat, & panem corpus ejus, quia ipſe eſt cibus & vita hominum, qui credunt in carnem, quam portavit, & in crucem, in qua pependit. De qua tamen apertius ipſe Moſes in 13 Deuteronomio ita prædicavit: Et erit pendens vita tua ante oculos tuos: & timebis die ac nocte: & non credes vitæ tuæ. Idem rurſus in 14 Numeris.: Non quaſi homo Dominus ſuſpenditur; neque quaſi filius hominis minas patitur. 15 Zacharias etiam ſic tradidit: Et intuebuntur in me, quem transfixerunt. Item David in pſalmo XXII. Effoderunt manus meas & pedes meos: dinumeraverunt omnia oſſa mea: ipſi autem contemplati ſunt, & viderunt me: diviſerunt ſibi veſtimenta mea, & ſuper veſtem meam ſortem miſerunt. Quæ

bum לחם, etſi *panem* plerumque ſignificet, eo quod inter cibos præcipuus ſit, alias tamen *fructum* notare cum de arbore dicitur; ut hic loci: alii exponunt *lignum in pane*, per, *lignum pro pane*.

13. 28. cap. v.66. ita LXX. καὶ ἔσται ἡ ζωή σου κρεμαμένη. Senſus loci alius longe eſt quam Lactantio, & quem ſequitur, Juſtino videtur, i. e. *eorum vita in periculo verſabitur, ſicubi à vero Dei cultu ſeceſſerint*.

14. Num. 23 v.19. qui locus hunc præ ſe ſenſum fert, non quaſi homo Dominus animi pendet, neque is eſt qui pœnitentia duci poſſit: etſi enim LXX. habeant ἀπειληθῆναι, quæ vox proprie ſignificat *minis terreri*, Heb. tamen ſic redditur ex Pagnini verſione, *Non vir Deus ut mentiatur, nec filius hominis ut eum pœniteat*.

15. cap. 12. v.10.

Quæ utique Propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, & nunquam perpessus est illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni à regno David usque ad crucem Christi. Sed & Solomon filius ejus, qui 16 Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctæ crucis, prophetavit: 17 Quod si avertimini à me, dicit Dominus, & non custodieritis veritatem meam: rejiciam Israel à terra, quam dedi illis: & domum hanc, quam ædificavi illis in nomine meo, projiciam illam ex omnibus: & erit Israel in perditionem, & in opprobrium populo; & domus hæc erit deserta; & omnis, qui transibit per illam, admirabitur, & dicet: Propter quam rem fecit Dominus terræ huic, & huic domui hæc mala? Et dicent: Quia reliquerunt dominum Deum suum; & persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo; & cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis Deus mala hæc.

19. Quid amplius jam de facinoribus Judæorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanabili furore correptos; qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt; neque quin facerent, cavere potuerunt? Suspensus igitur atque affixus exclamavit ad Domi-

16. De hoc supra diximus.
17. 1. Reg. c. 9. sed alia à Lactantio addita sunt, alia detracta, ut locum consulenti satis patebit.

18. cap.

Dominum voce magna, & ultro ſpiritum poſuit. Et eadem hora terræmotus factus eſt. Et velum templi, quod ſeparabat duo tabernacula, ſciſſum eſt in duas partes; & ſol repente ſubductus eſt; & ab hora ſexta uſque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re Amos propheta teſtatur: 18 Et erit in illo die dicit Dominus, occidet ſol meridie; & obtenebrabitur dies lucis; & convertam dies feſtos veſtros in luctum, & cantica veſtra in lamentationem. Item Hieremias: 19 Exterrita eſt, quæ parit, & tæduit animam; & occidit ſol ei, cum adhuc medius dies eſſet; confuſa eſt, & maledicta; reliquos eorum in gladium dabo in conſpectu inimicorum eorum; & Sibylla:

20 Ναοῦ δὲ σχισθήσεται πέτασμα, καὶ ἤματι μέσσῳ
Νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρίσιν ὥραις.

Cum hæc facta eſſent, ne prodigiis quidem cœleſtibus facinus ſuum intelligere quiverunt. Sed quoniam prædixerat ſe tertio die ab inferis reſurrecturum; metuentes, ne à diſcipulis ſurrepto & amoto corpore, univerſi reſurrexiſſe eum crederent, & fieret multo major in plebe confuſio; detraxerunt eum cruci; & concluſum in monumento firmiter militari cuſtodia circumdederunt. Verum tertio die ante lucem terræmotu facto, repente patefactum

18. cap. 8. v. 9, 10.
19. cap. 15. v. 9. LXX. ſic efferunt, ἐκενώθη ἡ τίκτουσα ἑπτά.
20. In codice Sibyllino legi monent Betuleius & Iſæus καὶ σχισθῇ τὸ καταπέτασμα, ut metri ratio conſtare non poſſit ſine pede proceleuſmatico: alii ſic emendant ναοῦ δὲ σχισθῇ τὸ πέτασμα &c.

20. cap.

ctum est sepulchrum; & custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integre è sepulchro ac vivus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret: in sepulchro vero nihil repertum est, nisi exuviæ, quibus convolutum corpus incluserant. Illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum, prophetæ cecinerant. David in psalmo xv. Non derelinques animam meam apud inferos; nec dabis sanctum tuum videre interitum. Item in tertio: Ego dormivi, & somnum cepi, & resurrexi; quoniam Dominus auxiliatus est mihi. Oseas quoque primus xii. prophetarum de resurrectione ejus testificatus est: 21 Hic filius meus sapiens; propter quod nunc resistet in contribulatione filiorum suorum; & de manu inferorum eruam eum. Ubi est judicium tuum mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: 22 Vivificabit nos post biduum die tertio. Et ideo Sibylla, impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum:

Καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
Καὶ τότ' ἀπὸ φθιμένων ἀναδείξας εἰς φάος ἥξει
Πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam

21. cap. 13. v. 13. LXX. sic habent. Ὠδῖνες τικτούσης ἥξουσιν αὐτῷ. οὗτος ὁ υἱός σου ὁ φρόνιμος, διότι οὐ μὴ ὑποστῇ ἐν συντριβῇ τέκνων. Ad Christum sane hæc non spectant, sed ad tribum Ephraim quæ ad idololatriam deflexit, sec. Hieronymum; neque alium sensum admittit lect. Heb. בן לא חכם.

22. cap. 6. v. 2. sic autem LXX. ὑγιάσει ἡμᾶς μετὰ δύο ἡμέρας. ἐν ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ &c. quæ verba cum prioribus aut conjunxit Lactantius, aut locus saltem mutilatur.

2. Mol-

Vitam enim nobis acquisivit morte superata. Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis homini datur, nisi crediderit in eum; & illam crucem portandam, patiendamque susceperit.

20. Profectus ergo in Galilæam (noluit enim se Judæis ostendere, 23 ne adduceret eos in pœnitentiam, atque impios resanaret) discipulis iterum congregatis, scripturæ sanctæ literas, id est, prophetarum arcana patefecit; quæ antequam pateretur, perspici nullo modo poterant; quia ipsum passionemque ejus annuntiabant. Iccirco Moses & iidem ipsi prophetæ, legem, quæ Judæis data erat, Testamentum vocant; quia nisi testator mortuus fuerit, nec confirmari testamentum potest, nec sciri quid in eo scriptum sit; quia clausum & obsignatum est. Itaque nisi Christus mortem suscepisset; aperiri testamentum, id est, revelari & intelligi mysterium Dei non potuisset. Verum scriptura omnis in duo testamenta divisa est. Illud, quod adventum Domini passionemque antecessit, id est, lex & prophetæ; Vetus dicitur. Ea vero, quæ post resurrectionem ejus scripta sunt, Novum testamentum nominatur. Judæi veteri utuntur, nos novo, sed 24 tamen diversa non sunt;

23. Mollienda sunt Lactantii verba, quod Thæus facit; alioqui ab iis Theologis accersi debet eorum explicatio, qui profundum *reprobationis* mysterium ad unguē callent.

24. Sic Irenæus, citante Betuleio, lib. 4. c. 21. *Utraque testamenta unus & idem paterfamilias produxit, verbum Dei dominus noster Jesus Christus, qui & Abrahæ & Mosi loquutus est, ac nobis in novitate restituit libertatem, & multiplicavit eam, quæ ab ipso est, gratiam.*

ſunt; quia Novum Veteris adimpletio eſt, & in utroque idem teſtator eſt Chriſtus; qui pro nobis morte ſuſcepta, nos hæredes regni æterni fecit, abdicato & exhæredato populo Judæorum; ſicut Hieremias propheta teſtatur, cum loquitur talia: Ecce dies veniunt, dicit Dominus, & conſummabo domui Iſrael, & domui Juda teſtamentum novum; non ſecundum teſtamentum, quod diſpoſui patribus eorum, in die qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Ægypti; quia ipſi non perſeveraverunt in teſtamento meo, & ego [25] neglexi eos, dicit Dominus. Item [26] alio loco ſimiliter ait: Dereliqui domum meam: dimiſi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta eſt hæreditas mea mihi, ſicut leo in ſilva: dedit ipſa ſuper me vocem ſuam; ideo odi eam. Cum ſit hæreditas ejus cœleſte regnum; non utique ipſam hæreditatem ſe dicit odiſſe, ſed hæredes, qui adverſus eum ingrati & impii extiterunt. Facta eſt, inquit, mihi hæreditas mea, ſicut leo; id eſt, præda & devoratio factus ſum hæredibus meis, qui me immolaverunt ſicut pecus. Dedit ſuper me vocem ſuam, id eſt, ſententias adverſus me mortis cruciſque dixerunt. Nam quod ſuperius ait, conſummaturum ſe domui Juda teſtamentum novum; oſtendit, vetus illud teſtamentum, quod per Moſen eſt datum, non fuiſſe perfectum; id autem,

25. cap. 31. verſ. 31, &c. Heb. *dominatus ſum eis*. LXX. *ἠμέλησα αὐτῶν*, pro eo quod habet Lact. ſenſu plane contrario, *neglexi eos*.

26. cap. 12. v. 7.

27. cap.

autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domus autem Juda & Israel non utique Judæos significat, quos abdicavit; sed nos, qui ab eo convocati ex gentibus, in illorum locum adoptione successimus, & appellamur filii Judæorum, quod declarat Sibylla cum dicit:

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

Quod autem futurum esset id genus, Esaias docet; apud quem pater summus ad filium loquitur, dicens: 27 Ego dominus Deus, vocavi te in justitiam; & tenebo manum tuam, & confirmabo; & dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, & de domo carceris sedentes in tenebris. Cum igitur nos antea tanquam cæci, & tanquam carcere stultitiæ inclusi sederemus in tenebris, ignorantes Deum & veritatem; illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit; & liberatos malis vinculis, atque in lucem sapientiæ productos, in hæreditatem regni cœlestis ascivit.

21. * Ordinata vero discipulis suis evangelica ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cœlum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut 28 Daniel fore ostenderat, dicens: *Et ecce in nubibus coeli ut filius hominis veniens, usque ad vetustum dierum pervenit.* Discipuli vero per

27. cap. 42. v. 6.
* Bet. codex leg. *ordinato Evangelio*: sic etiam MS. C.C.C.
28. cap. 7.

per provincias diſperſi, fundamenta Eccleſiæ ubique poſuerunt; facientes & ipſi nomine magiſtri Dei magna & pene incredibilia miracula; quia diſcedens inſtruxerat eos virtute ac poteſtate, qua poſſet novæ annuntiationis ratio fundari & confirmari: ſed & futura aperuit illis omnia; quæ [29] Petrus & Paulus Romæ prædicaverunt; & ea prædicatio in memoriam ſcripta permanſit; in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum eſſe, dixerunt; ut poſt breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, & civitates eorum ſolo adæquaret, ipſos autem fame ſitique confectos obſideret. Tum fore, ut corporibus ſuorum veſcerentur, & conſumerent ſe invicem. Poſtremo ut capti venirent in manus hoſtium; & in conſpectu ſuo vexari acerbiſſime conjuges ſuas cernerent; violari ac proſtitui virgines; diripi pueros; allidi parvulos; omnia denique igni ferroque vaſtari; captivos in perpetuum terris ſuis exterminari; eo quod exultaverint ſuper amantiſſimum, & probatiſſimum Dei filium. Itaque poſt illorum obitum, cum eos Nero interemiſſet, Judæorum nomen, & gentem [30] Veſpaſianus extinxit, fecitque omnia, quæ illi futura prædixerant.

22. Con-

29. Ab aliquibus controverſum eſt utrum Petrus unquam Romæ fuerit. Illud certe ex Lact. conſtat, lib. de Morte Perſ. ſemel tantum *Romam adveniſſe & editis quibuſdam miraculis quæ virtute ipſius Dei data ſibi ab eo poteſtate faciebat, convertiſſe multos ad juſtitiam.*

30. Anno poſt Ch. N. 73.

31. Cod.

22. Confirmata ſunt (ut opinor) quæ falſa & incredibilia putantur ab iis, quos vera cœleſtium literarum doctrina non imbuit: ſed tamen ut refellantur à nobis etiam illi, qui nimium non ſine malo ſuo ſapiunt, rebuſque divinis fidem detrahunt; argumentis quoque illorum coarguamus errorem; ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuiſſe, ſicut nos oſtendimus factum. Et quanquam apud bonos judices ſatis habeant firmitatis vel teſtimonia ſine argumentis, vel argumenta ſine teſtimoniis; nos tamen non contenti alterutro ſumus, cum ſuppetat nobis utrumque; ne cui perverſe ingenioſo aut non intelligendi aut contra diſſerendi locum relinquamus. Negant fieri potuiſſe, ut naturæ immortali quicquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, ſeque infirmitate carnis oneraret; ut paſſionibus, ut dolori, ut morti ſeipſe ſubjiceret: quaſi non facile illi eſſet, ut citra corporis imbecillitatem, ſe hominibus oſtenderet, eoſque juſtitiam doceret (ſiquidem id volebat) majore auctoritate (ut aiunt) 31 profeſſi Dei. Tunc enim cunctos fuiſſe præceptis cœleſtibus parituros; ſi ad ea virtus ac poteſtas Dei præcipientis accederet. Cur igitur (aiunt) ad docendos homines non ut Deus venit? Cur ſe tam humilem imbecillemque conſtituit, ut ab hominibus & contemni & pœna affici poſſet? Cur vim ab imbecillis & mortalibus paſſus eſt? Cur non manus

31. Cod. Bon. leg. *præceptis*; noſtri omnes *profeſſi* i.e. qui nullo Lectus velo, ſuam præ ſe fert divinitatem.

32. Se-

nus hominum aut virtute repulit aut divinitate vitavit? Cur non majestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut invalidus in judicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Refutabo hæc diligenter, nec quenquam patiar errare. Illa enim magna & mirabili ratione sunt facta. Quæ quicunque perceperit, non tantum mirari desinet, Deum ab hominibus esse cruciatum; verum etiam facile pervidebit, ne Deum quidem potuisse credi, si ea ipsa, quæ arguit, facta non essent.

23. Quicunque præcepta dat hominibus ac vitam, moresque fingit aliorum; quæro, debeatne ipse facere quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit; soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt quæ præcipiuntur, si vitam hominum in optimo statu collocant; non se debet ipse præceptor à numero cœtuque hominum segregare, inter quos agit; & ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum; ne si aliter vixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, levioremque doctrinam suam faciat, si reipsa resolvat, quod verbis nitatur astruere. Unusquisque enim, cum audit præcipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi; tanquam sibi jus libertatis adimatur. Respondebit itaque doctori hoc modo: Non possum facere, quæ jubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci; vetas cupere; vetas libidine commoveri; vetas dolorem, vetas mortem timere: sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subjecta sint; vel si adeo putas repugnari

pugnari posse naturæ; tu ipse quæ præcipis, fac ut sciam, fieri posse. Cum autem ipse non facias; quæ insolentia est, ut homini libero imponere velis leges, quibus ipse non pareas? Prius disce, qui doces, & antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget justam esse hanc responsionem? quin etiam in contemtum veniet hujusmodi doctor, & deludetur vicissim; quia videbitur & ipse deludere. Quid ergo faciat ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? Quomodo adimet excusationem contumacibus; nisi ut præsentibus factis doceat, possibilia se docere? Inde evenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile est, præstare difficile. Utinamque tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt; abest ab iis fides. Et si homines fuerint, contemnentur, ut leves; si Deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanæ. Superest, ut factis verba firmentur, quod philosophi facere nequeunt: itaque cum ipsi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere: neminem possunt ad virtutem, quam falso prædicant, erudire, ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum esse sapientem, id est, in quo
[32] summa doctrina ac scientia, summa virtus & perfecta justitia consenserint. Quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum

32. Sequimur cod. Betul. cum antea leg. *summæ doctrinæ ac scientiæ*.

33.

ditum talis extitit, nisi Christus; qui & verbo sapientiam tradidit, & doctrinam præsenti virtute firmavit.

24. Age, nunc consideremus, an doctor è cœlo missus, possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor, quem venisse à Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo esse mittendum; qui vitam hominum rudimentis virtutis instituat, & ad justitiam formet. Nemini dubium potest esse; quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omnium, quam virtute perfectus; ne nihil inter cœlestem terrenumque differat. Nam in homine interna & propria doctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis visceribus inclusa, & tabe corporis impedita, aut comprehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit; summam tamen virtutem capere nequeat, & omnibus vitiis resistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At vero cœlestis, cui scientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, sicut in cæteris, perfectus & consummatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus assumat. Cur autem fieri non possit, ratio clara est. Nam si veniat ad homines, ut Deus; ut omittam, quod mortales oculi claritatem majestatis ejus conspicere ac sustinere non possunt; ipse certe Deus virtutem docere non poterit; quia expers corporis non faciet, quæ docebit; ac per hoc doctrina ejus perfecta non erit. Alioqui

si

si summa virtus est, dolorem patienter pro justitia officioque perferre; si virtus est, mortem ipsam & intentatam non metuere, & illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus & docere ista præcipiendo, & confirmare faciendo: quia qui dat præcepta vivendi, amputare debet omnium excusationum vias; ut imponat hominibus parendi necessitatem, non vi aliqua, sed pudore; & tamen libertatem relinquat; ut & præmium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere, si vellent: & non parentibus pœna, quia poterant parere, si vellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet; & sit quasi prævius, & manum porrigat secuturo? Quemadmodum autem potest facere quæ docet, si non sit similis ei quem docet? Nam si nulli subjectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere: Volo equidem non peccare, sed vincor; indutus sum enim carne fragili & imbecilla; hæc est quæ concupiscit, quæ irascitur, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus; & pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me & ipse peccare; sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit præceptor ille justitiæ? Quomodo refutabit ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi & ipse carne fuerit indutus; ut ostendat, etiam carnem posse capere virtutem? Contumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris; quia

natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, ſed etiam cum ratione peccare. Oportet magiſtrum doctoremque virtutis, hominum ſimillimum fieri; ut vincendo peccatum, doceat hominem, vinci ab eo poſſe peccatum. Si vero ſit immortalis; exemplum proponere homini nullo modo poteſt. Exiſtet enim conſtans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiſcis, quia immortali nihil eſt neceſſarium. Mihi vero multis rebus opus eſt, ut tuear hanc vitam. Mortem non times; quia valere in te non poteſt. Dolorem contemnis; quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo; quia cruciatus mihi graviſſimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non poteſt. Doctor itaque virtutis etiam hanc excuſationem debuit hominibus auferre; ne quis, quod peccat, neceſſitati potius aſcribat, quam culpæ ſuæ. Ergo ut perfectus eſſe poſſit, nihil ei debet opponi ab eo, qui docendus eſt: ut ſi forte dixerit, impoſſibilia præcipis; reſpondeat, ecce ipſe facio. At ego carne indutus ſum, cujus eſt peccare proprium. Et ego eandem carnem gero; & tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile eſt, quia vivi aliter non poteſt in hoc corpore. Ecce & mihi corpus eſt, & tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non poſſum pro juſtitia nec dolorem ferre nec mortem; quia fragilis ſum. Ecce & in me dolor, ac mors habet poteſtatem; & ea ipſa, quæ times, vinco; ut victorem te faciam doloris,

loris ac mortis. Prior vado per ea, quæ sustineri non posse prætendis; si præcipientem sequi non potes, sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio; & fateri hominem necesse est, sua culpa injustum esse, qui doctorem virtutis & eundem ducem non sequatur. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux esse mortali potest; quam immortalis; quia patientiam docere non potest, qui subjectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam; sed ut ostendam, neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem Deus; ut auctoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponat; neque Deum, nisi mortali corpore induatur; ut præcepta sua factis adimplendo, cæteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux & justitiæ sit magister, corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut sit illius plena & perfecta doctrina, habeatque radicem & fundamentum, stabilisque apud homines ac fixa permaneat: ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem; virtutemque in se recipere, cujus doctor est; ut eam simul & verbis doceat & factis. Item, subjectum esse morti & passionibus cunctis, quoniam & in passione toleranda & in morte subeunda, virtutis officia versantur; quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

25. Discant igitur homines & intelligant, quare Deus summus, cum legatum ac nun-

tium ſuum mitteret, ad erudiendam præceptis juſtitiæ ſuæ 33 mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, & cruciatu affici, & morte multari. Nam cum juſtitia nulla eſſet in terra; doctorem miſit, quaſi vivam legem; ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis & exemplo ſeminaret. Sed tamen, ut certum eſſet, à Deo miſſum; non ita illum naſci oportuit, ſicut homo naſcitur, ex mortali utroque concretus; ſed ut appareret, etiam in homine illum eſſe cœleſtem, creatus eſt ſine opera genitoris. Habebat enim ſpiritalem patrem Deum; & ſicut pater ſpiritus ejus Deus ſine matre; ita mater corporis ejus virgo ſine patre. Fuit igitur & Deus & homo, inter Deum atque hominem medius conſtitutus. Unde illum Græci 34 μεσίτην vocant; ut hominem perducere ad Deum poſſet, id eſt, ad immortalitatem: quia ſi Deus tantum fuiſſet (ut ſupra dictum eſt) exempla virtutis homini præbere non poſſet: ſi homo tantum, non poſſet homines ad juſtitiam cogere, niſi auctoritas ac virtus homine major accederet. Etenim cum conſtet homo ex carne & ſpiritu, & oporteat ſpiritum juſtitiæ operibus emereri, ut fiat æternus: caro, quoniam terrena eſt, ideoque mortalis; copulatum ſibi ſpiritum trahit ſecum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo ſpiritus carnis expers, dux eſſe

33. i.e. *mortales.*

34. Ἐπειδὴ, inquit Epiphanius, τοῖς ἑκατέροις μεσιτεύει πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ θεὸς ὢν φύσει γνήσιος γεγεννημένος. πρὸς δὲ τοὺς ἀνθρώπους ἄνθρωπος φυσικὸς, γνήσιος ἐκ Μαρίας, δίχα σπέρματος ἀνδρὸς γεγεννημένος, &c.

35. Ga-

esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat; quoniam caro impedit spiritum, quo minus Deum sequatur. Est enim fragilis & subjecta peccato: peccatum autem pabulum mortis est. Itaque iccirco mediator advenit, id est Deus in carne; ut caro eum sequi posset; & ut eriperet morti hominem, cujus est dominatio in carnem. Ideo carne se induit; ut desideriis carnis edomitis, doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis. Una enim nobis, & magna, & præcipua cum carne luctatio; cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur; sed eam voluptatibus & illecebris suavibus mancipatam, morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, Deus nobis viam superandæ carnis & aperuit & ostendit. Quæ virtus perfecta & omnibus numeris absoluta, coronam vincentibus & mercedem nobis immortalitatis impertit.

26. Dixi de humilitate, & fragilitate, & passione, cur hæc Deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, & vis enarranda. Quid summus pater à principio disposuerit, & quemadmodum cuncta, quæ gesta sunt, ordinarit; non tantum divinatio prophetarum, quæ in Christum vera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcunque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram & significantiam magnam, sicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis & potentia valebat quidem in præsens, sed declarabat aliquid in futurum.

Aperuit cæcorum lumina cœlestis virtus, & lucem non videntibus reddidit. Et hoc facto significabat fore, ut conversus ad gentes, quæ Deum nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, & ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cœlestia non videntes, & tenebris ignorantiæ circumfusi, terrena & fragilia venerantur. Patefecit aures surdorum. Non utique hactenus vis illa cœlestis operata est: sed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, & audirent & intelligerent divinas Dei voces. Vere enim surdos dixeris, qui cœlestia, & vera, & facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium solvit: admirabilis, etiam cum fieret, potentia: sed inerat huic virtuti alia significatio, quæ ostenderet, mox futurum, ut rerum cœlestium nuper ignari, percepta sapientiæ disciplina, de Deo & veritate dissererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis & mutus est, licet omnium disertissimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id est, virtutem majestatemque Dei singularis interpretari, tum demum officio naturæ suæ fungitur: quamdiu autem falsa loquitur, in usu suo non est: & ideo infans sit, necesse est, qui divina proloqui non potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit. Laudabilis divini operis fortitudo: sed figura id continebat: quod cohibitis erroribus vitæ secularis ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam consequendam. Is enim vere claudus

existi-

existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, & quo tendat ignarus, offensibilibus & caducis gressibus per viam mortis incedit. Item labes & maculas inquinatorum corporum repurgavit. Non exigua immortalis potentiæ opera. Verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura esset, eruditione justitiæ. Leprosi enim vere, atque 35 elephantici debent haberi; quos vel infinitæ cupiditates ad scelera, vel insatiabiles voluptates ad flagitia compellunt; & dedecorum maculis inustos, labe afficiunt sempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit; eosque nominibus suis inclamatos à morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium seculorum; quam decursam vitam resignasse; completisque hominum temporibus tempora adjecisse, arcana mortis revelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas, imago virtutis majoris fuit; quæ demonstrabat, tantam vim habituram esse doctrinam suam; ut gentes in orbe toto, quæ alienæ à Deo, subjectæ morti fuerunt; cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim

35. Galeno est πάθος, παχὺ τὸ δέρμα καὶ ἀνώμαλον παρασκευάζον, καὶ πελιδνὸν τὸ χρῶμα, καὶ τὰ λευκὰ τῶν ὀφθαλμῶν. Alii ex Medicorum filiis disceptant utrum idem sit cum lepra Arabum & morbo Lazari. Putem à Lact. eum intelligi morbum qui à Galeno describitur, quique sec. Hippocratem lib. de caus. morb. 7 ex sanguine melancholico primam habet generationem: quam affectionem cum incipit, Σατυρίασιν nominant, tum à genarum rubore & facie Satyris persimili, tum propter inexplebilem coëundi libidinem.

36. No-

enim recte mortuos exiſtimaveris, qui datorem vitæ Deum neſcientes, atque animas ſuas à cœlo in terram deprimentes; in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præſens; imagines erant futurorum. Quæ in læſis affectiſque corporibus 36 adhibebat; ea ſpiritalium figuram gerebant; ut & in præſenti, virtutis nobis non terrena opera monſtraret; & in futurum, poteſtatem cœleſtis ſuæ majeſtatis oſtenderet. Ergo ſicut opera ejus ſignificantiam quoque majoris poteſtatis habuerunt; ita etiam paſſio non ſimplex, nec ſupervacua, nec fortuita præceſſit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac poteſtatem doctrinæ ejus ſignificabant; ſic ea, quæ paſſus eſt, odio futuram eſſe ſapientiam nuntiabant. Aceti enim potus ac fellis cibus, acerbitates & amaritudines in hac vita, ſectatoribus veritatis pollicebatur. Et quanquam paſſio ipſa per ſe acerba & amara, ſpecimen nobis futurorum tormentorum dabat; quæ morantibus in hoc ſeculo, virtus ipſa proponit; tamen illiuſmodi potus & cibus, in os doctoris noſtri veniens, preſſurarum nobis ac laborum, & miſeriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti neceſſe eſt eos, qui veritatem ſequuntur; quoniam veritas acerba eſt, & inviſa omnibus, qui virtutis expertes, vitam ſuam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona ſpinea, capiti ejus impoſita, id declarabat; fore, ut divinam ſibi plebem

36. Noſtri omnes MSS. *exhibebat*.

37. Betuleio

plebem de nocentibus congregaret. 37 Corona enim dicitur, circumſtans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injuſti, ſpinæ, id eſt mali & nocentes eramus; ignorantes, quid eſſet bonum, & à juſtitiæ notione atque operibus alieni; omnia ſcelere ac libidine polluebamus. 38 Electi ergo ex dumis & ſentibus ſanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipſo, & circumfuſi undique ad eum, magiſtro ac doctori Deo aſſiſtimus; regemque illum mundi & omnium viventium dominum coronamus. Quod vero ad crucem ſpectat; magna in ea vis ac ratio eſt; quam nunc conabor oſtendere. Deus namque (ſicut ſuperius expoſui) cum ſtatuiſſet hominem liberare, magiſtrum virtutis legavit in terram; qui & præceptis ſalutaribus formaret homines ad innocentiam; & operibus factiſque præſentibus, juſtitiæ vim panderet; qua gradiens homo, & doctorem ſuum ſequens, ad vitam æternam pervenit. Is igitur corporatus eſt, & veſte carnis indutus; ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis & exempla & incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis, juſtitiæ ſpecimen præbuiſſet; ut doloris quoque patientiam mortiſque contemptum, quibus perfecta & conſummata ſit virtus,

37. Betuleio videtur Lactantius myſticam hanc exegeſin à Sibyllæ ſermone 8. hauſiſſe: ubi ſic leg.

Καὶ στέφανον φορέσῃ τὸ ἀκάνθινον· ἐκ γὰρ ἀκανθῶν
Τὸ στέφος ἐκ λεκτῶν ἁγίων αἰώνιον ἥξει.

38. Cott. & Mert. leg. *plecti*. Quod ſi illius loco leg. *plexi*, optime reſponderet metaphoræ à Corona ſumtæ.

tus, traderet homini; venit in manus impiæ nationis, cum & vitare potuisset scientia futuri, quam gerebat; & repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, & verbera, & spinas. Postremo etiam mortem suscipere non recusavit; ut homo illo duce subactam & catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret; hæc ratio est. Dicat enim fortasse aliquis; cur si Deus fuit, & mori voluit, non saltem honesto aliquo mortis genere affectus est? Cur potissimum cruce? 39 quod etiam homine libero, quamvis nocente videatur indignum. Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus & infirmis opem ferret, & omnibus spem salutis ostenderet; eo genere afficiendus fuit, quo humiles & infirmi solent, nequis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conservaretur, quem die tertio resurgere ab inferis oportebat. Nec enim hoc cuiquam ignorandum est, quod ipse ante de sua passione prædicans, etiam id notum fecerit; habere se potestatem, cum vellet, deponendi spiritum & resumendi. Fixus itaque cum spiritum deposuisset, necessarium carnifices non putaverunt, ossa ejus suffringere (sicut mos eorum ferebat) sed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est, & sepulchro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne

39. Nostri MSS. addunt, *cur* | *infami supplicii genere quod*, &c.

40. In-

ne læſum, ac diminutum corpus ad reſurgendum 40 inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit cauſa, cur Deus crucem maluerit; quod illa exaltari eum fuit neceſſe; & omnibus gentibus paſſionem Dei noteſcere. Nam quoniam is, qui patibulo ſuſpenditur, & conſpicuus eſt omnibus, & cæteris altior; crux potius electa eſt, quæ ſignificaret illum tam conſpicuum, tamque ſublimem futurum, ut ad eum cognoſcendum, pariter & colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana eſt, nulla regio tam remota, cui aut paſſio ejus, aut ſublimitas majeſtatis ignota ſit. Extendit ergo in paſſione manus ſuas, orbemque dimenſus eſt; ut jam tunc oſtenderet, ab ortu ſolis uſque ad occaſum, magnum populum ex omnibus linguis & tribubus congregatum, ſub alas ſuas eſſe venturum; ſignumque illud maximum atque ſublime, frontibus ſuis ſuſcepturum. Cujus rei figuram Judæi etiam nunc exhibent; cum limina ſua de cruore agni notant. Deus enim percuſſurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos; præceperat his, ut agnum candidum, ſine macula immolarent; ac ſignum liminibus ſuis de ſanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogeniti una nocte interiſſent; Hebræi ſoli, ſigno ſanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in ſe

40. Inepta ratio; quaſi vel divina virtus minus efficax futura eſſet, aut corpus minus ad obſequium comparatum, ſi nihil fere integrum reſtitiſſet. Genuinam hujus rei cauſam habes Joan. 19. v. 36.

41. Li-

ſe vim gerebat, ut hominibus ſaluti eſſet; ſed [41] imago fuerat rerum futurarum. Nam agnus candidus ſine macula, Chriſtus fuit, id eſt innocens, & juſtus, & ſanctus, qui ab iiſdem Judæis immolatus, ſaluti eſt omnibus, qui ſignum ſanguinis, id eſt crucis, quæ ſanguinem fudit, in ſua fronte conſcripſerint. Frons enim ſummum limen eſt hominis; & lignum ſanguine delibutum, crucis ſignificatio eſt. Denique immolatio pecudis ab iis ipſis, qui faciunt paſcha, [42] ἀπὸ τοῦ πάσχειν nominatur, quia paſſionis figura eſt; quam Deus præſcius futurorum, tradidit per Moſen populo ſuo celebrandam. Sed tum figura valuit in præſenti ad depellendum periculum; ut appareret, quantum veritas ipſa valitura ſit, ad plebem Dei protegendam, in extrema totius orbis neceſſitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes ſint futuri, qui ſignum hoc veri & divini ſanguinis in ſummo corporis ſui notaverint; in noviſſimo libro docebo.

27. Nunc ſatis eſt, hujus ſigni potentiam, quantum valeat, exponere. Quanto terrori ſit

41. Licet abunde eſſet argumentorum quibus confirmari poſſit Chriſtiana religio; fatendum eſt tamen antiquioris ævi Patribus in uſu fuiſſe, ut quæcunque aliquam præ ſe ſpeciem tulerint, ea omnia ad rem ſuam traherent, tum ſigna, tum prophetias, invita quantumvis & reluctantia; quod & hic factum videmus. Neque enim poſtes & ὑπέρθυρον iſtius crucis figuram referunt, cui ſuffixus eſt ſervator noſter; ſed ad eam potius patibulorum formam accedunt, quæ hodie vulgo obtinet.

42. Fallitur Lact. in vocis Etymol. Deducitur enim ab Heb. פסח ut angeli *tranſitum* innuat. De quo Ex. 12. v. 27.

43. Seu

sit dæmonibus hoc 43 signum, sciet, qui viderit, quatenus adjurati per Christum, de corporibus, quæ obsederint, fugiant. Nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, & malis incursibus furiatas, in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores ejus, eosdem spiritus inquinatos, de hominibus, & nomine magistri sui & signo passionis excludunt. Cujus rei non difficilis est probatio. Nam cum Diis suis immolant; si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant.

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent; imposito frontibus signo, Deos illorum fugaverunt; ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices; instigantibus iisdem dæmonibus, quibus 44 prosecant; conquerentes, profanos homines sacris interesse; egerunt principes suos in furorem; ut expugnarent Dei templum, seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium 45 pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt; aut hanc esse veram religionem, cui ad vincendum

43. Seu potius Christi mors hoc signo expressa.

44. Cott. *profecrarant*, alii rectius leg. *prosecabant*. Unde *prosiciæ* & *prosecta*.

45. De quibus lege nostrum de Morte persecut. Cui vel ex hoc capite librum istum jure merito pridem assignavimus.

cendum tanta vis ineſt; aut illam falſam, quæ ſubſiſtere, aut congredi non poteſt. Sed aiunt, hoc Deos non metu, verum odio facere: quaſi quiſquam poſſit odiſſe niſi eum, qui aut noceat, aut poſſit nocere. Imo vero congruens majeſtati fuit, ut eos quos oderant, præſentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos poſſunt, in quibus cœleſtem notam viderint; nec iis nocere, quos ſignum immortale munierit, tanquam inexpugnabilis murus: laceſſunt eos per homines, & manibus perſequuntur alienis; quos profecto ſi eſſe 46 confitentur, vicimus. Neceſſe eſt enim veram eſſe hanc religionem, quæ & rationem dæmonum novit, & aſtutiam intelligit, & vim retundit; & eos ſpiritalibus armis domitos ac ſubactos, cedere ſibi cogit. Si negant; teſtimoniis poetarum ac philoſophorum refellentur. Quod ſi eſſe, & malos eſſe, inficias non eunt; quid supereſt, niſi ut alios dicant eſſe Deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentias generis utriuſque; ut ſciamus quid colendum, quid execrandum ſit. Habeantne inter ſe aliquod conſortium; an vero inimici ſint? Si ſunt aliqua neceſſitudine copulati; quatenus eos diſcernemus, aut quomodo utriuſque generis honorem cultumque miſcebimus? Si autem ſunt inimici; cur aut dæmones Deos non timent, aut Dii dæmones fugare non poſſunt? Ecce aliquis inſtinctu dæmonis percitus dementit, effertur, inſanit.

46. Ball. addit *juſtos*. Sed hic agitur de dæmonum exiſtentia.

insanit. Ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia sanare homines Jupiter nescit, in Æsculapii vel Apollinis fanum. Jubeat utriuslibet sacerdos, Dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur vis Deorum est, si subjectos sibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones adjurati per nomen Dei veri, protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christum timeant, Jovem autem non timeant; nisi quod iidem sunt dæmones, quos vulgus Deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio & is, quem constat incursum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis vates, eodem modo Dei nomen horrebunt; & tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille dæmoniacus; & adjurato fugatoque Deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse; iidem Dii, quibus supplicant. Si nobis credendum esse non putant, credant Homero; qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit; sed & aliis poetis, ac philosophis; qui eosdem modo dæmonas, modo Deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adjurantur, ibi se dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi se Deos mentiuntur; ut errores hominibus immittant, & avocent à veri Dei notione; per quam solam potest mors æterna vitari. Iidem sunt, qui dejiciendi hominis causa, varios sibi cultus, per diversa regionum condiderunt; mentitis tamen assumptisque nominibus,

nibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant; asciverunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi Deorum vendicarent. Qui error discuti potest, & in lucem veritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere; congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes; & interrogati loquentur; & de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum; non aderit, non apparebit; quia non amplius 47 quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Patre omnium, de Filio locutus est multa; quæ divinis continentur arcanis.

28. Quæ cum ita se habeant ut ostendimus; apparet, nullam aliam spem vitæ, homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus & errore miserabili, Deum cognoscat, & Deo serviat; nisi huic temporali renuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ religionis instituat. Hac enim conditione gignimur; ut generanti nos Deo, justa & debita obsequia præbeamus; hunc solum noverimus; hunc sequanur. Hoc vinculo pietatis obstricti, Deo religati sumus; unde ipsa religio nomen accepit; non ut Cicero interpretatus

47. Sc. *integro*, si numerentur horæ quibus absolvitur quilibet dies naturalis: alioqui impingeret Lactant. in fidei articulum.

48. Hoc

pretatus eſt, à relegendo, qui in libro de Natura Deorum ſecundo dicit ita: Non enim philoſophi ſolum, verum etiam majores noſtri ſuperſtitionem à religione ſeparaverunt. Nam qui totos dies precabantur, & immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, ſuperſtitioſi ſunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, retractarent, & tanquam relegerent; ii dicti ſunt religioſi ex relegendo, tanquam ex eligendo elegantes, & ex deligendo diligentes, intelligendo intelligentes. His enim omnibus ineſt vis legendi eadem, quæ in religioſo: ita factum eſt in ſuperſtitioſo, & religioſo, alterum vitii nomen; alterum laudis. Hæc interpretatio quam inepta ſit, ex re ipſa licet noſcere. Nam ſi in iiſdem Diis colendis & ſuperſtitio, & religio verſatur; exigua, vel potius nulla diſtantia eſt. Quid enim mihi afferet cauſæ, cur precari pro ſalute filiorum ſemel, religioſi; & idem decies facere; ſuperſtitioſi eſſe hominis arbitretur? Si enim ſemel facere optimum eſt; quanto magis ſæpius? Si hora prima; ergo & tota die. Si una hoſtia placabilis; placabiliores utique hoſtiæ plures, quia multiplicata obſequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odioſi videntur ii famuli, qui aſſidui, & frequentes ad obſequium fuerint, ſed magis cari. Cur igitur ſit in culpa, & nomen reprehenſibile ſuſcipiat, qui aut filios ſuos magis diligit, aut Deos ſatis honorat; laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari, & immolare crimi-

nibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant; asciverunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi Deorum vendicarent. Qui error discuti potest, & in lucem veritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere; congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes; & interrogati loquentur; & de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum; non aderit, non apparebit; quia non amplius 47 quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Patre omnium, de Filio locutus est multa; quæ divinis continentur arcanis.

28. Quæ cum ita se habeant ut ostendimus; apparet, nullam aliam spem vitæ, homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus & errore miserabili, Deum cognoscat, & Deo serviat; nisi huic temporali renuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ religionis instituat. Hac enim conditione gignimur; ut generanti nos Deo, justa & debita obsequia præbeamus; hunc solum noverimus; hunc sequanur. Hoc vinculo pietatis obstricti, Deo religati sumus; unde ipsa religio nomen accepit; non ut Cicero interpretatus

47. Sc. *integro*, si numerentur horæ quibus absolvitur quilibet dies naturalis: alioqui impingeret Lactant. in fidei articulum.

48. Hoc

pretatus eſt, à relegendo, qui in libro de Natura Deorum ſecundo dicit ita: Non enim philoſophi ſolum, verum etiam majores noſtri ſuperſtitionem à religione ſeparaverunt. Nam qui totos dies precabantur, & immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, ſuperſtitioſi ſunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, retractarent, & tanquam relegerent; ii dicti ſunt religioſi ex relegendo, tanquam ex eligendo elegantes, & ex deligendo diligentes, intelligendo intelſigentes. His enim omnibus ineſt vis legendi eadem, quæ in religioſo: ita factum eſt in ſuperſtitioſo, & religioſo, alterum vitii nomen; alterum laudis. Hæc interpretatio quam inepta ſit, ex re ipſa licet noſcere. Nam ſi in iiſdem Diis colendis & ſuperſtitio, & religio verſatur; exigua, vel potius nulla diſtantia eſt. Quid enim mihi afferet cauſæ, cur precari pro ſalute filiorum ſemel, religioſi; & idem decies facere; ſuperſtitioſi eſſe hominis arbitretur? Si enim ſemel facere optimum eſt; quanto magis ſæpius? Si hora prima; ergo & tota die. Si una hoſtia placabilis; placabiliores utique hoſtiæ plures, quia multiplicata obſequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odioſi videntur ii famuli, qui aſſidui, & frequentes ad obſequium fuerint, ſed magis cari. Cur igitur ſit in culpa, & nomen reprehenſibile ſuſcipiat, qui aut filios ſuos magis diligit, aut Deos ſatis honorat; laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari, & immolare crimi-

 nis

nis eſt; ergo & ſemel. Si ſuperſtites filios ſubinde optare, vitioſum eſt; ſuperſtitioſus igitur & ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen ſit ex eo tractum, quo nihil honeſtius, nihil juſtius optari poteſt? Nam quod ait, religioſos à relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum Deorum pertineant: cur ergo illi, qui hoc ſæpe in die faciant, religioſorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex aſſiduitate ipſa relegant ea, quibus Dii coluntur? Quid ergo eſt? Nimirum religio veri cultus eſt, ſuperſtitio falſi. Et omnino quid colas, intereſt; non 48 quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia Deorum cultores religioſos ſe putant, cum ſint ſuperſtitioſi: nec religionem poſſunt à ſuperſtitione diſcernere; nec ſignificantiam nominum exprimere: diximus nomen religionis à vinculo pietatis eſſe deductum; quod hominem ſibi Deus religaverit, & pietate conſtrinxerit: quia ſervire nos ei, ut domino; & obſequi, ut patri, neceſſe eſt. Melius ergo id nomen Lucretius interpretatus eſt; quia ait, religionum ſe nodos exſolvere. Superſtitioſi autem vocantur, non qui filios ſuos ſuperſtites optant (omnes enim optamus) ſed aut ii, qui ſuperſtitem memoriam defunctorum colunt; aut qui parentibus ſuis ſuperſtites, colebant imagines eorum domi tanquam Deos penates.

Nam

48. Hoc minus caute à Lact. dictum, cum Aug. lib. 6. de Civit. Dei religioſum à ſuperſtitioſo hac re diſcernat, ut ab uno dicat timeri deos ut hoſtes, ab altero vereri ut parentes.

49. Cott.

Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut Deorum vice mortuos honorarent; quos ex hominibus in cœlum receptos putabant; hos superstitiosos vocabant. Eos vero, qui publicos, & antiquos Deos colerent, religiosos nominabant. Unde Virgilius:

Vana superstitio, veterumque ignara Deorum.

Sed cum veteres quoque Deos inveniamus eodem modo consecratos esse post obitum; superstitiosi ergo qui multos, ac falsos Deos colunt. Nos autem religiosi, qui uni, & vero Deo supplicamus.

29. Fortasse quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum Patrem & Deum Filium; quæ asseveratio plerosque in maximum impingit errorem. Quibus cum probabilia videantur esse, quæ dicimus; in hoc uno labare nos arbitrantur; quod & alterum, & mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum Patrem, & Deum Filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus, quia nec Pater sine Filio esse potest; nec Filius à Patre secerni; siquidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum igitur & Pater Filium faciat, & Filius fiat; una
49 utrique mens, unus spiritus, una substantia est; sed ille quasi exuberans fons est; hic tanquam defluens ex eo rivus. Ille tanquam sol; hic

49. Cott. & Bod. *uterque.*

hic quaſi 50 radius à ſole porrectus. Qui quoniam ſummo Patri & fidelis, & carus eſt, non ſeparatur, ſicut nec rivus à fonte, nec radius à ſole; quia & aqua fontis in rivo eſt, & ſolis lumen in radio: æque neque vox ab ore ſejungi, nec virtus, aut manus à corpore divelli poteſt. Cum igitur à prophetis idem manus Dei, & virtus, & ſermo dicatur, utique nulla diſcretio eſt; quia & lingua ſermonis miniſtra eſt, & manus, in qua eſt virtus, individuæ ſunt corporis portiones. Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet Filium quem unice diligit, qui tamen ſit in domo, & 51 manu Patris; licet ei nomen domini, poteſtatemque concedat; civili tamen jure & domus una, & unus dominus nominatur. Sic hic mundus, una Dei domus eſt; & Filius ac Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus eſt: quia & unus eſt tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum; cum & Filius ſit in Patre, quia Pater diligit Filium, & Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter paret, nec unquam faciat aut fecerit, niſi quod Pater aut voluit, aut juſſit. Denique unum Deum eſſe tam Patrem quam Filium, Eſaias in illo exemplo, quod ſuperius poſuimus, oſtendit, cum diceret: 52 Adorabunt te, & in te precabuntur; quoniam in te Deus eſt; & non eſt alius Deus præter te. Sed & alio loco ſimiliter ait: 53 Sic dicit Deus rex Iſrael;

50 Ἀπαύγασμα τῆς δόξης τοῦ πατρός. Heb. 1.

51. i. e. in iiſdem ſacris & nondum emancipatus.

52. cap. 45. v. 5, 21, & 22.

53. cap. 44. v. 6.

54. Cata-

Iſrael; & qui eruit eum Deus æternus, ego primus, & ego noviſſimus; & præter me nemo Deus. Cum duas perſonas propoſuiſſet Dei regis, id eſt, Chriſti, & Dei Patris, qui eum poſt paſſionem ab inferis excitavit, ſicut oſtendiſſe diximus Oſeam prophetam, qui ait; Et de manu inferorum eruam eum: tamen ad utramque perſonam referens, intulit, & præter me non eſt Deus; cum poſſet dicere præter nos: ſed fas non erat plurali numero, ſeparationem tantæ neceſſitudinis fieri. Unus eſt enim ſolus, liber, Deus ſummus, carens origine; quia ipſe eſt origo rerum; & in eo ſimul & Filius & omnia continentur. Quapropter cum mens, & voluntas alterius in altero ſit, vel potius una in utroque; merito unus Deus uterque appellatur; quia quicquid eſt in Patre, ad Filium transfluit; & quicquid in Filio, à Patre deſcendit. Non poteſt igitur ille ſummus, ac ſingularis Deus niſi per Filium coli. Qui ſolum Patrem ſe colere putat; ſicut Filium non colit, ita ne Patrem quidem. Qui autem Filium ſuſcipit, & nomen ejus gerit; is vero cum Filio ſimul & Patrem colit; quoniam legatus, & nuntius, & ſacerdos ſummi Patris eſt Filius. Hic templi maximi janua eſt, hic lucis via, hic dux ſalutis, hic oſtium vitæ.

30. Sed quoniam multæ hæreſes extiterunt; & inſtinctibus dæmonum, populus Dei ſciſſus eſt; determinanda eſt nobis veritas breviter, & in ſuo proprio domicilio collocanda; ut ſi quis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent

venam;

venam; ſed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus, perenni luce potiatur. Ante omnia ſcire nos convenit, & ipſum, & legatos ejus prædixiſſe quod plurimæ ſectæ, & hæreſes haberent exiſtere; quæ concordiam ſancti corporis rumperent; ac monuiſſe ut ſumma prudentia caveremus, ne quando in laqueos, & fraudes illius adverſarii noſtri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dediſſe certa mandata, quæ in perpetuum cuſtodire deberemus. Quorum plerique immemores, deſerto itinere cœleſti, vias ſibi devias per anfractus, & præcipitia condiderunt; per quas partem plebis incautam, & ſimplicem, ad tenebras mortemque deducerent. Quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam noſtrorum vel minus ſtabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui diſſidium facerent unitatis, & eccleſiam diſſiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum noſſe ſe & colere ſimularent, augendis opibus & honori ſtudentes, affectabant maximum ſacerdotium; & à potioribus victi, ſecedere cum ſuffragatoribus ſuis maluerunt, quam eos ferre præpoſitos, quibus concupierant ipſi ante præponi. Quidam vero non ſatis cœleſtibus literis eruditi, cum veritatis accuſatoribus reſpondere non poſſent, objicientibus vel impoſſibile, vel incongruens eſſe, ut Deus in uterum ſe mulieris includeret; nec cœleſtem illam majeſtatem ad tantam infirmitatem potuiſſe deduci, ut hominibus contemtui, deriſui, contumeliæ, & ludibrio eſſet; poſtremo etiam cruciamenta per-

perferret, atque execrabili patibulo figeretur: quæ omnia cum neque ingenio, neque doctrina defendere, ac refutare possent (nec enim vim, rationemque penitus pervidebant) depravati sunt ab itinere recto, & cœlestes literas corruperunt; ut novam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus & veri prophetæ, & ipse prædixerat, exciderunt à doctrina Dei, & traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniacis fraudibus irretiti, quas prospicere, & cavere debuerant, divinum nomen & cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim 54 Phryges, aut 55 Novatiani, aut 56 Valentiniani, aut 57 Marcionitæ, aut 58 Anthropiani, 59 aut Arriani, seu quilibet alii nominantur;

54. Cataphryges sunt quorum auctores fuerunt Montanus tanquam *Paracletus* & duæ prophetissæ ipsius Prisca & Maximilla. His nomen provincia Phrygia dedit, quia ibi extiterunt ibique vixerunt. *Aug. lib. de hær.*

55. Cathari qui seipsos isto nomine quasi propter munditiam superbissime atque odiosissime nominant, secundas nuptias non admittunt, pœnitentiam denegant, Novatum sectantes hæreticum. *Idem.*

56. Valentiniani (*ut omittatur somnium illud triginta Αἰώνων*) Christum à Patre missum dicunt, i. e. à profundo spirituale vel cœleste corpus secum attulisse, nihilque assumsisse de virgine Maria, sed per illam tanquam per rimam aut per fistulam sine ulla de illa assumta carne transisse. *Idem.*

57. Marcion Cerdonis sequutus est dogma de duobus principiis.

58. Isæus eos intelligit, qui Jesum Christum ψιλὸν duntaxat hominem fuisse pronuntiabant, ut Ebion & Cerinthus: ii tamen hoc nomine censeri possunt qui Deum corporeum finxere, ut Badiani & Anthropomorphitæ. De quibus vide *Alphons. à Castro fol.* 145. *edit. Antwerp.*

59. De his verbis, quæ omitti velit Isæus, litem ei movet Betuleius, quæ quoniam ad historiam aliquid videtur conferre, En Betuleii rationes

minantur; Christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana, & externa vocabula induerunt. Sola igitur Catholica Ecclesia est, quæ verum cultum retinet. Hic est fons veritatis; hoc est domicilium fidei; hoc templum Dei: quo siquis non intraverit, vel à quo siquis exiverit; à spe vitæ, ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita, & salute: cui nisi caute, ac diligenter consulatur; amissa & extincta erit. Sed tamen, quia singuli quique cœtus hæreticorum, se potissimum Christianos, & suam esse Catholicam Ecclesiam putant; sciendum est, illam esse veram, in qua est confessio, & pœnitentia: quæ peccata, & vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gra-

tia

nes quibus adductus sustinere non potuit ut hæc verba suo loco cederent: putat Isæus non addenda hæc verba, *aut Arriani*, eo quod antè illam hæresin scripta Lact. essent edita, innotuisse enim illam Arrianorum hæresin dicit circa annum CCCXV. & Lactant. ad scribendum fuisse extimulatum anno CCCII. hæc Isæi assertio hoc nititur fundamento, quod nempe Lact. scripserit anno CCCII. at Lact. scripsisse anno CCCXVI. nonnulli & probabiliter quidem, sentiunt. Ad Isæi argum. hoc posset responderi anno CCCII. cum videret duos illos Christiani nominis hostes veritati superbius insultantes, ad scribendum fuisse extimulatum Lactant. ut ipse fatetur lib. v. cap. II. & IV. at vero non simul ac aliquis ad scriptionem stimulatur, illam statim aggreditur, nec dicit Lactant. se illico operi manum admovisse, sed se stimulatum suscepisse illud munus, quod non arguit illum statim fuisse executum illud munus; potuit enim fieri ut propter occupationes quas habuit in Bithinia, aut in instituendo Cæsaris filio, coactus fuerit differre, aut scriptio fuerit retardata ac minus promte exequi potuerit: utut est, loco laudato non loquitur de tempore scriptionis, sed de causa quæ illum ad illam impulit.

60. Gal-

tia retuli; nequis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore; dum penetrale veritatis ignorat. Poſtea plenius, & [60] verius contra omnes mendaciorum ſectas proprio, ſeparatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam ſatis de religione vera & ſapientia locuti ſumus; in proximo libro de juſtitia diſſeramus.

60. Gallæus recte corrigit reſcr. *uberius*: neque enim tam abſurdus fuerit Lactant. ut in eis quæ ante propoſuit, mendacem ſe profiteretur.

PA

tera

ad fir

CA

recita

cent

itine

confo

Im

elega

Felix

obſcu

quide

doćto

re co

ſophu

nos :

poſui

cap. 3

Magi

3. di

SE

Ide

Deur

Su

relig

Sec

aurei

piam

Juſ

cerni

fećta

pieta

malu

nunc

Ide

& ide

ANALYSIS
LIBRI QUINTI
De Justitia.

PARTES hujus libri duæ ſunt. Prima reddit cauſas cur hunc ſcribendi laborem ſuſceperit, *cap.* 1. 2. 3. 4. Altera doctrinam de juſtitia legali perſequitur: inde uſque ad finem.

CAUSAS præſentis ſcriptionis tum finales tum impulſivas recitat, præmiſſa petitione ut prius legant ſua, quam judicent Gentiles. Finales has affert: ut revocet errantes ab itinere devio: ut confirmet titubantes in fide: ut delectet conſcientiam veritatis profeſſione, *cap.* 1.

Impulſivas duas memorat, unam quod hactenus nemo eleganter de Chriſtiana religione ſcripſerit, non Minucius Felix, non Tertullianus, qui minus comtus & multum obſcurus fuerit in eloquendo; Cyprianus autem eleganter quidem, ſed myſtice locutus ſit: Alteram, quod hæc ipſa doctorum penuria provocarit quoſdam, ut auderent ſcribere contra ignotam ſibi veritatem. Inter alios enim Philoſophum quendam calamum ſtrinxiſſe adverſus Chriſtianos: quendam item è numero judicum duos libellos compoſuiſſe, quibus falſitatem ſcripturæ arguere conatus ſit, *cap.* 3. tanquam ſibi eſſet tota contraria, Chriſtum etiam Magum & Apollonio inferiorem dixerit, quæ omnia *cap.* 3. diluit auctor.

SECUNDA parte hæc ordine pertractat:

Ideo aureum ſeculum ſub Saturno fuiſſe, quia unum Deum tum coluerint mortales, *cap.* 5.

Sub Jove autem mutatum eſſe ſeculum aureum: quia religionem veram deſeruerint, *cap.* 6.

Sed nunc per nuncium Dei (Chriſtum) ſpeciem illius aurei temporis rediiſſe, juſtitiamque, hoc eſt, Dei unici piam & religioſam culturam reductam, *cap.* 7.

Juſtitiam hanc ideo non omnibus datam: quia virtus cerni non poſſit, niſi habeat vitia contraria, nec ſit perfecta, niſi exerceatur in adverſis: deinde quia nihil fuiſſet pietas, ſi natura pares omnibus affectus dediſſet. Et quia malum non ſuſtulit Deus: ideo aureum ſeculum non dici nunc, quamvis hominibus ſit miſſa juſtitia, *cap.* 7.

Ideo homines malos eſſe & injuſtos, quia Dii colantur, & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingraveſcere,

 quod

quod Deus hujus mundi effector derelictus sit: qui si omnibus coleretur, vere tum aureum seculum futurum, *cap.* 8.

Justitiam, quam veram putant, licet veniat, nullum locum apud Paganos habituram, ut qui justitiæ sectatores interficiant, vel veritatis odio vel quod erubescunt coram justis esse nequam, crudeliter occisorum corporibus illudant, ac retorqueant in homines justos convitia sibi congruentia. Qu rum nihil cum populo Christiano objici possit: vel ex eo intelligere illos posse, se impios, Christianos esse pios, *cap.* 9.

Ipsam impietatem Gentilibus videri pietatem, quemadmodum Virgilius Æneam pium dixerit, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemerat: itaque pro merito impietatis suæ gravioribus malis sæpe eos vexari, quorum causam fortunæ adscribant, *cap.* 10.

Præterea non posse Deorum cultores esse bonos & justos, qui colant cruentum Martem, expulsorem patris sui Jovem, ἀτεκνοφον Saturnum, adulteram Deam, furem Mercurium, *cap.* 10.

Hinc tantam illorum rabiem, tantam immanitatem esse: ut præcipites ad occidendum existant, ut gravia tormentorum genera excogitent, ut jura denique impia contra pios condant, *cap.* 11.

Porro injustos esse Gentiles & malitia ac furore plane occæcatos vel inde patere: quod cum Christianos necessario vel sapientes judicent vel stultos, tamen non vel sapientes imitentur, vel stultis parcant, *cap.* 12. Deinde quod non videant a Christianis stare sapientiam: quorum per totum orbem idem est Dei cultus, eadem ubique patientia, idem mortis contemtus: quorum numerus in ipsa persecutione augetur: quique laudatam a Philosophis constantiam tenent. Postremo, quod evertisse se funditus religionem opinentur, si homines inquinaverint, perinde ac lapsis aditus ad Deum interclusus sit, si resipiscant, *cap.* 13.

Philosophos ipsos justitiam nec invenire nec defendere potuisse: quia principes justitiæ partes Pietatem & Æquitatem ignorarint, *cap.* 14. Apud solos Christianos veram æquabilitatem & fraternitatem conspici, *cap.* 15.

Non frustra tamen falli, qui Christianos sapientes stultos putent. Justitiam enim suapte natura speciem quandam stultitiæ habere: id quod Carneades Ciceronianus doceat, qui justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem, alteram naturalem: illam civilem sapientiam quidem esse, justitiam non esse, hanc naturalem justitiam quidem esse, sed non sapientiam docuit. Itaque justum stultum esse, si aut naufrago tabulam, aut saucio equum non ademerit, ut ipse animam suam liberet, *cap.* 16.

Re

Re autem vera justitiam nullam cum stultitia fœdus habere. Casum à Carneade propositum homini justo nunquam evenire. Neque enim navigare justum aut quid petere ex aliena terra, cui sua sufficiunt, neque belligerare pacificum: Atque ut eveniat ei hujusmodi casus, tantam esse vim justitiæ, ut cum oculos in cœlum sustulerit, à Deo mereatur omnia, à quo inter ipsa bellorum & tempestatum discrimina liberetur. Atque ut non liberetur, moriturum potius ipsum, quam occisurum. Rationem quoque docere non posse, eundem justum esse & stultum, eundem sapientem & injustum: cum stultus quid sit bonum & justum nesciat, justus ab omni peccato se abstineat. Idem ex definitione stultitiæ clarum esse. Cum enim stultitia sit in factis dictisque, per ignorationem recti bonique, erratio, stultum non esse, qui ne sibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, *cap.* 17.

Causam, cur justi stulti videantur, esse, quod Pagani immortalitatem animæ nesciant: item, quantum nefas sit adorare aliud, quam Deum verum. Causam autem, cur Deus justitiam sub persona stultitiæ celatam velit esse: ut mysterium veritatis ac religionis suæ sit arcanum: ut sapientiam mundi vanitatis damnet: ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perducat, *cap.* 18.

Inexpiabile itaque facinus admittere persecutores Ecclesiæ, tum quod seipsos jugulent perditissimis dæmonibus serviendo, tum quod nec ab aliis Deum coli patiantur.

Falso quoque animarum interfectores prætendere: se Christianis consulere, se ad bonam mentem illos velle revocare. Neque enim vi & tormentis, sed ratione & hortamentis agere eos debere. Nam

Religionem cogi non posse.

Christianos paratos esse audire.

Eosdem docere, probare, ostendere sua dogmata,

Defendendam esse religionem non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide.

Defendendam esse religionem, sed veram, non eam, in qua nihil aliud videatur, quam ritus ad solos digitos pertinens, qualis sit Paganorum, in qua loco puri pectoris inepta libatio exigitur: ad quam sine delectu sceleratissimi quique veniunt, & ubi se pie sacrificasse quisque opinatur, si cutem laverit, *cap.* 19.

Paganos ipsos Deos suos destruere cogendo invitos ad sacrificium; Diffidere enim eos potestati Deorum suorum.

 Postre-

Postremo nec Diis, quibus coacti Christiani sacrificant, nec ipsis, quos cogunt præstare illos aliquid. Non iis quos cogunt, quia non fit beneficium quod ingeritur recusanti: Non Diis, quia non est sacrificium quod exprimitur invito.

Nullius momenti esse exceptionem, quod dicant, puniendos esse qui destruunt religiones: cum Ægyptii, qui turpissimas bestiarum figuras colunt: cum Philosophi quidam, qui omnino nullos Deos esse, aiunt: cum Epicurei, qui providentiam tollunt, vere religionem tollant, & tamen ferantur, imo etiam honorentur, *cap.* 20.

Unde pateat, non ideo Paganos adversus Christianos insanire, quia Deos hi non colant, sed quia veritas penes eos sit: adeoque nescire Paganos, quid patiantur, & à spiritibus contaminatis actos, cæco & irrationabili furore perferri, *cap.* 21.

Atque hæc quidem Deum permittere: ut patientiam suorum probet: ut eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi non sinat: ut delinquentes plagis ac verberibus emendet: ut Dei populus augeatur, crudelitate impiorum & fidelium constantia ob hominum oculos posita; Non tamen persecutores impune laturos, sed graves Deo pœnas daturos, quod indignationis adversus Christianos fuerunt ministri, *cap.* 22. & 23.

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

DIVINARUM INSTITUTIONUM LIBER QUINTUS, DE JUSTITIA.

NON est apud me dubium, [Constantine Imperator Max.] quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum conditor, & hujus immensi rector asseritur, siquis attigerit ex istis inepte religiosis (ut sunt nimia superstitione impatientes) insectetur etiam maledictis, & vix lecto fortasse principio, affligat, projiciat, execretur; seque inexpiabili scelere contaminari atque astringi putet, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest; humanitatis jure postulamus, ut non prius damnet, quam universa cognoverit. Nam si sacrilegis, & proditoribus, & veneficis potestas defendendi sui datur; nec prædamnari quenquam incognita causa licet: non injuste petere videmur, ut si quis erit ille, qui inciderit in hæc; si leget, perlegat; si audiet, sententiam differat in extremum. Sed novi homi-

hominum pertinaciam; nunquam impetrabimus. Timent enim ne à nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipſa veritate cogantur. Obſtrepunt igitur, & intercedunt, ne audiant; & oculos ſuos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. Quo plane ipſi diffidentiam ſuæ perditæ rationis oſtendunt; cum neque cognoſcere, neque congredi audent, quia ſciunt ſe facile ſuperari. Et iccirco diſceptatione ſublata,

Pellitur e medio ſapientia, vi geritur res,

ut ait Ennius; & quia ſtudent damnare tanquam nocentes, quos utique ſciunt innocentes; conſtare de ipſa innocentia nolunt: quaſi vero major iniquitas ſit, probatam innocentiam damnaſſe, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne ſi audierint, damnare non poſſint. Et ideo cultores Dei ſummi, hoc eſt juſtos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec cauſas odiorum reddere ipſi poſſunt, qui tam vehementer oderunt: quia ipſi erant iraſcuntur iis, qui veram viam ſequuntur; & cum corrigere ſe poſſint, errores ſuos inſuper crudelibus factis coacervant; innocentium cruore maculantur; & dicatas Deo mentes eviſceratis corporibus extorquent: cum talibus nunc congredi & diſputare contendimus; hos ad veritatem ab incepta perſuaſione traducere; qui ſanguinem facilius hauſerint, quam verba juſtorum. Quid igitur? Operamne perdemus? Minime. Nam ſi lucrari hos à morte, ad quam concitatiſſime tendunt, non potuerimus; ſi ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare; quoniam

niam ipsi saluti suæ repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis radicibus fundata & fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui literarum aliquid attigerint. Nam & in hoc philosophi, & oratores, & poetæ perniciosi sunt; quod incautos animos facile irretire possunt suavitate sermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Mella sunt hæc venenum tegentia. Ob eamque causam volui sapientiam cum religione conjungere; nequid studiosis inanis illa doctrina possit officere, ut jam scientia literarum non modo nihil noceat religioni atque justitiæ, sed etiam prosit quamplurimum; si is qui eas didicerit, sit virtutibus instructior, & [1] in veritate sapientior. Præterea, etiamsi nulli alii, nobis certe proderit: delectabit se conscientia, gaudebitque mens, in veritatis se luce versari; quod est animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfusum. Verum non est desperandum. Fortasse non canimus surdis. Nec enim tam in malo statu res est, ut desint sanæ mentes; quibus & veritas placeat; & monstratum sibi rectum iter & videant, & sequantur. Circumlinatur modo poculum cœlesti [2] melle sapientiæ; ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari; dum illiciens prima dulcedo acerbitatem saporis asperi, sub prætextu suavitatis occultat. Nam hæc

1. Deest præp. in plerisque impressis. Retinetur à MSS. nostris, exclusa part. &.

2 De Nutricibus Lucretius,

Oras pocula circum
Contingunt mellis dulci flavoque sapore.

hæc in primis cauſa eſt, cur apud ſapientes, & doctos, & principes hujus ſeculi, ſcriptura ſancta fide careat; quod Prophetæ communi ac ſimplici ſermone, ut ad populum, ſunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire, vel legere niſi expolitum ac diſertum volunt; nec quicquam inhærere animis eorum poteſt, niſi quod aures blandiori ſono permulcet. Illa vero, quæ ſordida videntur; anilia, inepta, vulgaria exiſtimantur. Adeo nihil verum putant, niſi quod auditu ſuave eſt; nihil credibile, niſi quod poteſt incutere voluptatem. Nemo rem veritate ponderat, ſed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent; ſed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia ſunt & ipſi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane ſint eloquentes, perraro contingit; cujus rei cauſa in aperto eſt. Eloquentia enim ſeculo ſervit; populo ſe jactare, & in rebus malis placere geſtit: ſiquidem veritatem ſæpius expugnare conatur, ut vim ſuam monſtret; opes expetit; honores concupiſcit; ſummum denique gradum dignitatis expoſcit. Ergo hæc quaſi humilia deſpicit; arcana tanquam contraria ſibi fugit; quippe quæ publico gaudeat; & multitudinem celebritatemque deſideret. Eo fit, ut ſapientia & veritas idoneis præconibus indigeat. Et ſi qui forte literatorum ſe ad eam contulerunt, defenſioni ejus non ſuffecerunt. Ex iis, qui mihi noti ſunt, Minutius Felix, non ignobilis inter cauſidicos loci fuit. Hujus liber, cui Octavio titulus eſt, declarat quam idoneus veritatis

aſſertor

aſſertor eſſe potuiſſet; ſi ſe totum ad id ſtudium contuliſſet. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere literarum peritus, ſed in eloquendo parum facilis, & minus comtus, & multum obſcurus fuit. Ergo ne hic quidem ſatis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, & clarus extitit Cyprianus, quoniam & magnam ſibi gloriam ex artis oratoriæ profeſſione quæſierat; & admodum multa conſcripſit in ſuo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioſo, ſuavi, & (quæ ſermonis maxima eſt virtus) aperto; ut diſcernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an facilior in explicando, an potentior in perſuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba, ſacramentum ignorantibus non poteſt, quoniam myſtica ſunt, quæ locutus eſt; & ad id præparata, ut à ſolis fidelibus audiantur. Denique à doctis hujus ſeculi, quibus forte ſcripta ejus innotuerunt, derideri ſolet. Audivi ego quendam hominem ſane diſertum, qui eum immutata una litera [3] Coprianum vocaret; quaſi quod elegans ingenium, & melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contuliſſet. Quod ſi accidit hoc ei, cujus eloquentia non inſuavis eſt; quid tandem putemus eis accidere, quorum ſermo jejunus eſt, & ingratus; qui neque vim perſuadendi,

3. i. e. *Stercorarium.* Κοπρία enim *ſtercus* notat; vel rabulam, ſcurram, circulatorem. Quo ſenſu Vox *Coprea* apud Suetonium occurrit in Tiberio cap. 61. Hinc *Incopriaro* pro circulatorem agere & fumos vendere. Hinc Cypriano inditum eſt hoc nomen, eo quod relicto Deorum cultu, nobile ingenium ſordido, ut illis videbatur, ac fædo doctrinæ generi manciparet.

 4. Ni-

ſuadendi, neque ſubtilitatem argumentandi, neque ullam prorſus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

2. Ergo quia defuerunt apud noſtros idonei peritique doctores; qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent; qui cauſam omnem veritatis ornate copioſeque defenderent: provocavit quoſdam hæc ipſa penuria, ut auderent ſcribere contra ignotam ſibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam laceſſerunt. Ego cum in Bithynia oratorias literas accitus docerem; contigiſſetque, ut eodem tempore Dei 4 templum everteretur: duo extiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, neſcio utrum ſuperbius an importunius, inſultarent; quorum 5 alter antiſtitem ſe philoſophiæ profitebatur: verum ita vitioſus; ut continentiæ magiſter, non minus avaritia, quam libidinibus arderet; in victu tam ſumtuoſus, ut in ſchola virtutis aſſertor, parſimoniæ paupertatiſque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi: tamen vitia ſua capillis,

4. Nicomediæ, de quo ſub initium libri de Mort. Perſecutorum. *Profligata nuper Eccleſia rurſum exurgit, & majore gloria templum Dei quod ab impiis fuerat everſum, miſericordia Domini fabricatur.*

5. Quis hic fuerit dubitat Rev. Epiſcop. Ceſtrienſis, qui in prolegomenis ſuis ad lib. Hieroclis de Providentia & Fato, *de alio neſcio quo priora*, inquit, *de noſtro*, ſc. Hierocle, *hoc certiſſime locutus.* Veriſimile eſt Porphyrium hic indigitari, qui ſec. Suidam, ab Aureliano uſque ad Diocletianum vixit: ſub quo, ut infra Lactant. *furebat odioſa crudelitas.* Quod aiat eum Lactantius tres duntaxat libros ſcripſiſſe, non impedit quo minus creſcente cum ætate malitia, quindecim illos poſtea conſcriberet de quibus Suidas mentionem facit.

6. Sic

capillis, & pallio, & (quod maximum eſt velamentum) divitiis prætegebat; quas ut augeret, ad amicitias judicum miro ambitu penetrabat; eoſque ſibi repente auctoritate falſi nominis obligabat; non modo, ut eorum ſententias venderet; verum etiam ut confines ſuos, quos ſedibus agriſque pellebat, à ſuo repetendo, hac potentia retardaret. Hic vero, qui ſuas diſputationes moribus deſtruebat, vel mores ſuos diſputationibus arguebat; ipſe adverſus ſe gravis cenſor, & accuſator acerrimus, eodem ipſo tempore, quo juſtus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra religionem, nomenque Chriſtianum. Profeſſus ante omnia, philoſophi officium eſſe, erroribus hominum ſubvenire; atque illos ad veram viam revocare; id eſt, ad cultus Deorum; quorum numine ac majeſtate (ut ille dicebat) mundus gubernetur; nec pati, homines imperitos quorundam fraudibus illici; ne ſimplicitas eorum, prædæ ac pabulo ſit hominibus aſtutis. Itaque ſe ſuſcepiſſe hoc munus, philoſophia dignum; ut præferret non videntibus lumen ſapientiæ, non modo ut ſuſceptis Deorum cultibus reſaneſcant, ſed etiam ut pertinaci obſtinatione depoſita, corporis cruciamenta devitent; neu ſævas membrorum lacerationes fruſtra perpeti velint. Ut autem appareret, cujus rei gratia opus illud elaboraſſet; effuſus eſt in principum laudes; quorum pietas & providentia (ut quidem ipſe dicebat) cum in cæteris rebus humanis, tum præcipue in defendendis Deorum religionibus claruiſſet; conſultum eſſe tan-

dem rebus humanis, ut cohibita impia & 6 anili ſuperſtitione, univerſi homines legitimis ſacris vacarent, ac propitios ſibi Deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem; ineptus, 7 vanus, ridiculus apparuit: quia gravis ille conſultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, ſed etiam quid loqueretur neſciebat. Nam ſi qui noſtrorum affuerunt; quamvis temporis gratia 8 conniverent, animo tamen deriſere, utpote cum viderent hominem profitentem, ſe illuminaturum alios, cum ipſe cæcus eſſet; reducturum alios ab errore, cum ipſe ignoraret, ubi pedes ſuos poneret; eruditurum alios ad veritatem, cujus ille ne ſcintillam quidem unam vidiſſet aliquando; quippe cum ſapientiæ profeſſor, profligare ſapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant; quod illo potiſſimum tempore id operis eſſet aggreſſus, quo furebat odioſa crudelitas. O philoſophum adulatorem, ac tempori ſervientem! Verum hic pro ſua 9 inanitate contemtus eſt; qui & gratiam, quam ſperavit, non eſt adeptus; & gloria, quam captavit, in 10 culpam reprehenſionemque converſa eſt. 11 Alius eandem materiam

6. Sic Strabo mulieres vocat τῆς δεισιδαιμονίας ἀρχηγοὺς.

7. *varius*, Cott.

8. *conticerent*, idem.

9. *vanitate*, C. C. C.

10. *in culpam reprehenſionis*, idem.

11. Hierocles quem, inquit Vir Rev. ſupra laudatus, tum ingenii acumine, tum ardore animi cupidineque perſequendi Chriſtianos, Diocletiano adeo placuiſſe probabile eſt ut ex Judice Nicomedienſi Præfectus Alexandriæ factus eſſe videatur. Epiphanius enim de ejuſdem temporis inaudita ſævitia agens,

materiam mordacius ſcripſit: qui erat tum è numero judicum; & qui auctor in primis faciendæ perſecutionis fuit: quo ſcelere non contentus, etiam ſcriptis eos, quos afflixerat, inſecutus eſt. Compoſuit enim libellos duos, non contra Chriſtianos; ne inimice inſectari videretur; ſed ad Chriſtianos; ut humane ac benigne conſulere putaretur. In quibus ita falſitatem ſcripturæ ſacræ arguere conatus eſt, tanquam ſibi eſſet tota contraria: nam quædam capita, quæ repugnare ſibi videbantur, expoſuit; adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem diſciplina fuiſſe videatur. Quod ſi fuit; quis eum Demoſthenes poterit ab impietate defendere? Qui religionis, cui fuerat [12] aſſenſus, & fidei, cujus nomen induerat; & ſacramenti, quod acceperat, proditor factus eſt: niſi forte caſu in manus ejus divinæ literæ inciderunt. Quæ igitur temeritas erat, id audere diſſolvere, quod illi nemo interpretatus eſt. Bene, quod aut

gens, hæc 68. ſive Miletianorum hæreſi habet. Κουλκιανὸς μὲν ἦν ἔπαρχος τῆς Θηβαΐδος, Ἀλεξανδρείας δὲ Ἱεροκλῆς. De eodem Stephanus, Ὑλλάριμα πολίχνιον Καρίας ὅθεν ἦν Ἱεροκλῆς ὁ ἀπὸ ἀθλήσεων εἰς φιλοσοφίαν ἀχθείς. In quibus verbis reddendis cum Voſſio non contendit Vir rev. qui illa ita eſt interpretatus acſi Hierocles ex athleta philoſophum ſe profeſſus fuerit; cum ἀθλήσεις creberrime dicantur certamina quæ cum Ethnicis Chriſtiani inierunt, & perſecutiones quas perpeſſi ſunt. Unicum Euſebium hujus rei teſtem citat Vir rev. Τί χρὴ πολλὰ λέγειν, καὶ καινοτέρας ἐπὶ καινοτέροις τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην θεοπρεπῶν μαρτύρων ἀθλήσεις παρατίθεσθαι. Cui teſtimonio ſuccenturiari poteſt ex Photio alterum p. 160 edit. Hœſchel. μάρτυς δὲ καὶ ὁ Πιέριος ἅμα τῷ ἀδελφῷ Ἰσιδώρῳ τῶν ἀθλητικῶν ἀξιωθέντες στεφάνων.

12. Alii leg. *accenſus*. Quæ vox notat miniſtrum magiſtratus, aut eum qui ſurrogatur in locum defuncti militis.

aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abeſt à divinis literis repugnantia; quantum ille abfuit à veritate; præcipue tamen Paulum Petrumque laceravit, cæteroſque diſcipulos, tanquam fallaciæ ſeminatores; quos eoſdem tamen rudes & indoctos fuiſſe, teſtatus eſt: nam quoſdam eorum piſcatorio artificio feciſſe quæſtum: quaſi ægre ferret, quod illam rem non Ariſtophanes aliquis, aut Ariſtarchus commentatus ſit.

3. Abfuit ergo ab his fingendi voluntas & aſtutia, quoniam rudes fuerunt. Aut 13 quis poſſit indoctus, apta inter ſe & cohærentia fingere; cum Philoſophorum doctiſſimi Plato, & Ariſtoteles, & Epicurus, & Zenon, ipſi ſibi repugnantia & contraria dixerint? Hæc eſt enim mendaciorum natura, ut cohærere non poſſint. Illorum autem traditio, quia vera eſt, quadrat undique, ac ſibi tota conſentit; & ideo perſuadet, quia conſtanti ratione ſuffulta eſt. Non igitur quæſtus & commodi gratia, religionem iſtam commenti ſunt; quippe qui & præceptis, & re ipſa eam vitam ſecuti ſunt, quæ & voluptatibus caret; & omnia, quæ habentur in bonis, ſpernit; & qui non tantum pro fide mortem ſubierint, ſed etiam morituros eſſe ſe & ſcierint, & prædixerint; & poſtea univerſos, qui eorum diſciplinam ſecuti eſſent, acerba & nefanda paſſuros. Ipſum autem Chriſtum affirmavit à Judæis fugatum, collecta noningentorum hominum manu, latrocinia feciſſe. Quis tantæ

13. Bod. & Cott. *quaſi*.

14. Li-

tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane: nam fortasse hoc illi in somnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, & quotidie pereunt, utique multos & ipse damnasti; quis eorum post crucem suam, non dicam Deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrastis, ut Deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucem sustulissent. Item cum facta ejus mirabilia destrueret, nec tamen negaret; 14 voluit ostendere, Apollonium vel paria, vel etiam majora fecisse. Mirum quod 15 Apuleium prætermisit; cujus solent & multa, & mira memorari. Cur igitur o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? Nisi forte tu solus, illo scilicet Deo dignus, cum quo te in sempiternum verus Deus puniet. Si magus Christus, quia mirabilia fecit; peritior utique Apollonius, qui (ut describis) cum 16 Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit; quam ille, qui & comprehensus est, & cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod Deum se constituerit; ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum majora faceret, ut hic

14. Librum hunc refutavit Eusebius Pamphili. Ανεγνώσθη, inquit Photius pag. 10. Ευσεβίου τοῦ Παμφίλου ἀνασκευαστικὸν βιβλιδάριον πρὸς τοὺς ὑπὲρ Απολλωνίου τοῦ Τυανέως ἱεροκλέους λόγους.

15. Qui Magiæ insimulatus pro se apologiam conscripsit.

16. Cum pro Tribunali sisteretur absolutus est a Domitiano. Deinde ab eo monitus esse aliqua quæ secum communicare vellet, repente fertur evanuisse. Sed fides esto penes Philostratum.

hic putat; tamen id ſibi non arrogaverit. Omitto nunc ipſa opera 17 computare, quia in ſecundo & ſuperiore libro, de fraude ac præſtigiis artis magicæ dixi. Nego eſſe quenquam, qui non optet in primis id ſibi poſt mortem contingere, quod etiam Reges maximi concupiſcunt. Cur enim ſibi homines ſepulcra magnifica, cur ſtatuas, cur imagines comparant? Cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte ſuſcepta, ſtudent opiniones hominum promereri? Cur denique ipſe ingenii tui monimentum hoc deteſtabile, ſtultitia, tanquam cœno ædificatum, conſtituere voluiſti, niſi quod immortalitatem de memoria nominis ſperas. Stultum igitur eſt, id putare Apollonium noluiſſe, quod optaret utique, ſi poſſet: quia nemo eſt, qui immortalitatem recuſet, maxime cum dicas & adoratum eſſe à quibuſdam, ſicut Deum; & ſimulacrum ejus ſub Herculis 18 Alexicaci nomine conſtitutum, ab Epheſiis etiam nunc honorari. Non potuit ergo poſt mortem Deus credi, quia & hominem, & magum fuiſſe conſtabat;

&

17. Noſtri omnes MSS. *comparare*.

18. Hiſtoriam ex Philoſtrato deſumtam ſic refert Betuleius. Cum Epheſus peſte laboraret, liberavit eam hoc modo. Convocata in concionem ad ſacra facienda populo, comparuit mendicus habitu, qui facile homines ad miſericordiam commoveret: juſſitque Epheſios eum lapidibus obruere. Cunctante vero præ miſericordia populo, inſtabat Apollonius tam diu, dum aliquos ſaltem ad lapides tollendos perduceret. Icti ſemel atque iterum, igneos oſtendens oculos, tota turba ipſum dæmonem rata, lapidibus adobruit. Remotis poſt lapidibus, jacuit in medio cadaver canis exanime. Liberati ex hoc Epheſii à peſte, illi ceu Herculi ἀποτροπαίῳ (ſic enim apud Philoſtratum legitur, non ἀλεξικάκῳ) ſtatuam poſuerunt.

19 Si

& ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster vero & potuit Deus credi, quia magus non fuit; & creditus est, quia verus fuit. Non, inquit, hoc dico, iccirco Apollonium non haberi Deum, quia noluerit, sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adjunximus, quam vos; qui ob exigua portenta Deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui à Dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quæ legisti; cum Judæi, qui à principio prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum Dei fuerat assignatum; tamen quid legerint, ignoraverint. Disce igitur, siquid tibi cordis est, non solum iccirco à nobis Deum creditum Christum, quia mirabilia fecit, sed quia vidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annuntiata sunt vaticinio prophetarum. Fecit mirabilia; magum putassemus: ut & vos [19] nuncupatis; & Judæi tunc putaverunt; si non illa ipsa facturum Christum prophetæ omnes uno spiritu prædicassent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis; quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis; quoniam simul & illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti potest credi?) sed prophetarum testimonio, qui omnia, quæ fecit, ac passus est, multo ante cecinerunt; fidem divinitatis accepit; quod neque

19. Si contra fidem codd. tam impressorum quam MSS. conjecturis uti liceret; lubens rescriberem *nunc putatis*: quam lectionem satis confirmant proxime sequentia.

neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit aut poteſt aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantiæ ſuæ deliramenta fudiſſet, cum veritatem penitus excidere connixus eſſet; auſus eſt libros ſuos nefarios ac Dei hoſtes, [20] φιλαλήθεις annotare. O cæcum pectus! O mentem cimmeriis, ut aiunt, tenebris atriorem! Diſcipulus hic fortaſſe Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem cæcitas eſt, & vero, falſitatis; & mendacio, veritatis nomen imponere. Videlicet homo ſubdolus voluit lupum ſub ovis pelle celare; ut fallaci titulo poſſet irretire lectorem. Verum eſto; inſcitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attuliſti veritatem? Niſi quod aſſertor Deorum, eos ipſos ad ultimum prodidiſti. Proſecutus enim ſummi Dei laudes, quem Regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confeſſus es; ademiſti Jovi tuo regnum; eumque ſumma poteſtate depulſum, in miniſtrorum numerum redegiſti. Epilogus itaque te tuus arguit ſtultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas [21] Deos eſſe; & illos tamen ſubjicis, & mancipas ei Deo, cujus religionem conaris evertere.

4. Ii ergo, de quibus dixi cum præſente me, ac dolente, ſacrilegas ſuas literas explicaſſent: & illorum ſuperba impietate ſtimulatus;

tus;

20. Modeſtiani hominis prædicat Euſebius: fatetur etiam [illegible] [φιλαλήθ-ους] ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον.

21 MSS. addunt *enim*.

22 Qui

tus; & veritatis ipsius conscientia; & (ut ego arbitror) Deo, suscepi hoc munus; ut omnibus ingenii mei viribus accusatores justitiæ refutarem; non ut contra hos scriberem, qui paucis verbis obteri poterant; sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt aut effecerunt, uno semel impetu profligarem. Non dubito enim, quin & alii plurimi, & multis in locis, & non modo græcis, sed etiam latinis literis, monimentum injustitiæ suæ struxerint: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut & priores cum omnibus suis scriptis perverterem; & futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem. Præbeant modo aures, efficiam profecto, ut quicunque ista cognoverit; aut suscipiat, quod ante damnavit; aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen est: tamen quoniam aliud est, accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est; aliud instituere, quod nos facimus; in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri: non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua 22 Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem atque obstrepentem veritati, redarguere conatur: qua materia non est usus, ut debuit. Non

22 Qui omnia quæ passim vigebant mala, Christianis imputavit.

 23. MSS.

Non enim ſcripturæ teſtimoniis quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat; ſed argumentis & ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum; dilatis pauliſper divinis lectionibus, formare hunc à principio tanquam rudem debuit; eique paulatim lucis principia monſtrare, ne toto lumine objecto caligaret. Nam ſicut infans, ſolidi ac fortis cibi capere vim non poteſt, ob ſtomachi teneritudinem; ſed liquore lactis ac mollitudine alitur; donec firmatis viribus, veſci fortioribus poſſit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana teſtimonia offerri, id eſt, philoſophorum & hiſtoricorum; ut ſuis potiſſimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum literarum; ut iis ſolis contentus eſſet, quibus fides conſtat: acceſſi Deo inſpirante, ut ego facerem; & ſimul viam cæteris ad imitandum pararem. At ſi hortatu noſtro docti homines ac diſerti huc ſe conferre cœperint; & ingenia ſua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint: evanituras brevi religiones falſas, & occaſuram eſſe omnem philoſophiam, nemo dubitaverit; ſi fuerit omnibus perſuaſum, cum hanc ſolam religionem, tum etiam [23] ſolam veram eſſe ſapientiam. Sed evagatus ſum longius, quam volebam.

5. Nunc reddenda eſt de Juſtitia propoſita diſputatio; quæ aut ipſa eſt ſumma virtus, aut

23. MSS. omnes leg. & | *ſolam & veram*.

24. Virg.

aut fons est ipsa virtutis: quam non modo philosophi quæsierunt, sed poetæ quoque, qui & priores multo fuerunt, & ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt, abesse hanc à rebus humanis; eamque finxerunt offensam vitiis hominum, cessisse terra in cœlumque migrasse: atque ut doceant, quid sit juste vivere (solent enim præcepta per ambages dare) à Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla justitiæ; narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum Deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitiæ, neque bella.

Nondum vesanos rabies nudaverat enses,

Ut Germanicus Cæsar in Aratæo carmine:

Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Imo ne alienigenis quidem: sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsente ac vigente Justitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quicquam concupisceret?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cic. in suo narrat; quod est proprium nostræ religionis.

24 *Ne signare quidem, aut partiri limite campum,*

Fas

24. Virg. 1. Georgicorum.

25. O-

Fas erat: in medium quærebant.

Quippe cum Deus communem omnibus terram dediſſet, ut communem degerent vitam; non ut rabida & furens avaritia ſibi omnia vendicaret; nec ulli deeſſet, quod omnibus naſceretur. Quod poetæ dictum ſic accipi oportet, non ut exiſtimemus nihil omnino tum fuiſſe privati; ſed more poetico figuratum: ut intelligamus, tam liberales fuiſſe homines, ut natas ſibi fruges non includerent; nec ſoli abſconditis incubarent; ſed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

25 *Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.*

Nec mirum; cum promptuaria juſtorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipiens beneficia divina, famem ſitimque vulgo faceret; ſed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioſeque donarent. Sed poſtquam Saturnus à filio pulſus, in Latiumque delatus eſt,

26 *Arma Jovis fugiens, & regnis exul ademptis,*

cum jam populus vel novi regis metu, vel ſua ſponte depravatus, Deum colere deſiiſſet; Regemque pro Deo habere cæpiſſet: cum ipſe propemodum parricida, exemplo cæteris eſſet ad violandam pietatem:

27 *Deſeruit propere terras juſtiſſima virgo.*

Sed non, ut ait Cicero:

Et

25. Ovidius 1. Metam.
26. Virg. 8. Æneid.
27. Cæſar Germanicus in Arat. carm.

28. Virg.

Et Jovis in regno, cœlique in parte reſedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno reſidere aut commorari; qui patrem regno expulit, bello perſecutus eſt, exulem toto orbe jactavit?

28 *Ille malum virus ſerpentibus addidit atris,*
Prædarique lupos juſſit. ---------

id eſt, odium, & invidiam, & dolum hominibus inſevit, ut tam eſſent, quam ſerpentes, venenati, tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui juſtos ac fideles Deo perſequuntur, dantque judicibus ſæviendi adverſus innoxios poteſtatem. Fortaſſe aliquid ejuſmodi Jupiter fecerit ad expugnandam tollendamque juſtitiam, ut iccirco efferaſſe ſerpentes, ac lupos acuiſſe tradatur.

29 *Tum belli rabies, & amor ſucceſſit habendi.*

Neque immerito: ſublata enim Dei religione, boni quoque ac mali ſcientiam perdiderunt. Sic hominibus intercidit communitas vitæ, & diremtum eſt fœdus ſocietatis humanæ. Tum inter ſe manus conſerere cœperunt, & inſidiari, & gloriam ſibi ex humano ſanguine comparare.

6. Quorum omnium malorum fons, cupiditas erat: quæ ſcilicet ex contemtu veræ majeſta-

28. Virg. 1. Georg. | 29. 8. Æneid.

majeſtatis erupit. Non tantum enim [30] non participabant aliis ii, quibus aliquid affluebat; ſed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia; & quæ antea in uſus [31] hominum etiam ſinguli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ſervitio cæteros ſubjugarent, in primis neceſſaria vitæ ſubducere, & colligere cœperunt; eaque firmiter concluſa ſervare; ut beneficia cœleſtia, facerent ſua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipſis erat; ſed ut omnia cupiditatis, & avaritiæ inſtrumenta corraderent. Leges etiam [32] ſibi nomine juſtitiæ, iniquiſſimas, injuſtiſſimaſque ſanxerunt; quibus rapinas, & avaritiam ſuam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his veſtigium juſtitiæ fuit; cujus officia ſunt humanitas, æquitas, miſericordia: jam ſuperba & tumida inæqualitate gaudebant; altioreſque ſe cæteris hominibus, ſatellitum comitatu, & ferro, & inſigni veſte faciebant. Hinc honores ſibi, & purpuras, & faſces invenerunt; ut ſecurium, gladiorumque terrore ſubnixi, quaſi jure dominorum perculſis, ac paventibus imperarent. In hac conditione humanam vitam rex ille conſtituit, qui debellato,

30. Codex Betuleii ſic leg. *non tantum enim non impertiebantur aliis aliquid ii quibus affluebat.*

31. Rectius fortaſſe legeris *omnium*, quæ eſt Iſæi conjectura.

32. Alii leg. *ſub.* Noſtri MSS. poſt *juſtitiæ* addunt *munitas.* De cætero ab impreſſis nihil variant.

33 MS.

bellato, ac fugato parente, non regnum, ſed impiam tyrannidem vi & hominibus armatis occupavit; & aureum illud juſtumque ſeculum ſuſtulit; coegitque homines, malos & impios fieri, vel ex hoc ipſo; quod ipſos avertit à Deo ad ſe adorandum: quod terror inſolentiſſimæ poteſtatis expreſſerat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant; quem ferri, & gladiorum fulgor inſuetus circundabat? Aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem ſuo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robuſtam & excellentem viribus gentem bello vicerat, 33 occidione deleverat? Quid mirum, ſi omnis multitudo, inſolito metu preſſa, in unius adulationem conceſſerat? hunc venerabantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obſequii judicatur; abjecerunt omnes pietatem; ne exprobrare regi ſcelus viderentur, ſi pie viverent. Sic aſſidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; & paulatim male vivendi conſuetudo, mos factus eſt. Nec jam quicquam ex antecedentis ſeculi pio atque optimo ſtatu manſit; ſed exploſa juſtitia, & veritatem ſecum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitatem. Imprudenter igitur poetæ, qui eam confugiſſe cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim ſeculo, quod vocant aureum, juſtitia in terra fuit; à Jove utique pulſa eſt, qui aureum ſeculum commutavit. Seculi autem commutatio, & expulſio

33. MS. Ball. *occiſione*.

 34. Lib.

expulſio juſtitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam deſertio divinæ religionis putanda eſt; quæ ſola efficit, ut homo hominem carum habeat; eumque ſibi fraternitatis vinculo ſciat eſſe conſtrictum: ſiquidem pater idem omnibus Deus eſt, ut Dei, patriſque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur; nulli noceat; nullum premat; non fores claudat hoſpiti, non aurem precanti; ſed ſit largus, beneficus, liberalis: quas regias eſſe laudes Tullius exiſtimavit. Hæc eſt profecto juſtitia, & hoc aureum ſeculum, quod Jove primum regnante corruptum; mox & ipſo, & omni ejus progenie conſecrata, Deorumque multorum ſuſcepto cultu, fuerat omne ſublatum.

7. Sed Deus, ut parens indulgentiſſimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium ſuum miſit; qui vetus illud ſeculum, fugatamque juſtitiam reduceret; ne humanum genus maximis & perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo ſpecies illius aurei temporis; & reddita quidem terræ, ſed paucis aſſignata Juſtitia eſt; quæ nihil aliud eſt, quam Dei unici pia & religioſa cultura. Sed moveat aliquem fortaſſe; cur ſi hæc ſit juſtitia, non omni humano generi ſit data; nec in ea multitudo univerſa conſenſerit. Magnæ hoc diſputationis eſt; cur à Deo, cum juſtitiam terræ daret, ſit retenta diverſitas: quod & 34 alio loco declaravi; & ubicunque oportune inciderit, explicabitur. Nunc deſignare id breviſſime

34. Lib. 2. cap. 18.

35. MSS.

vissime satis est: Virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum, ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo non exclusit malum; ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam nomenque retineret; si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur devota Deo suo fides, nisi esset aliquis, qui à Deo vellet avertere? Nam ideo potentiores esse injustos permisit, ut cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus esset pretiosa, quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie, ac breviter ostendit in capite obvoluto. Nam quæ, inquit, virtus esset innocentia; nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, ut odium, cupiditas, ira, in id, quod incubuerint, agant cæcos; supra hominem videtur culpa vacare. Alioqui si natura pares omnibus affectibus dedisset, pietas nihil erat. Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis. Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare; apparet, sine malo ac vitio nullam esse virtutem, quam Deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium; cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus stabilitatem capit; & quanto frequentius impellitur, tanto firmius roboratur. Hæc nimirum causa efficit, ut quamvis sit hominibus missa justitia,

tamen aureum ſeculum non eſſe dicatur; quia malum non ſuſtulit, ut retineret diverſitatem; quæ ſacramentum divinæ religionis continet ſola.

8. Qui ergo putant, juſtum eſſe neminem; ante oculos habent juſtitiam; ſed eam nolunt cernere. Quid eſt enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni ſermone deſcribant, conquerentes ejus abſentiam; cum ſit facillimum, bonos eſſe, ſi velint? Quid vobis inanem juſtitiam depingitis, & optatis cadere de cœlo, tanquam in aliquo ſimulacro figuratam? Ecce in conſpectu veſtro eſt; ſuſcipite, ſi poteſtis; eamque in domicilio veſtri pectoris collocate. Nec difficile, aut alienum à temporibus exiſtimetis. Eſtote æqui, ac boni; & ſequetur vos ſua ſponte juſtitia, quam quæritis. Deponite omnem malam cogitationem de cordibus veſtris, & ſtatim vobis illud tempus aureum revertetur: quod aliter conſequi non poteſtis, quam ſi Deum verum colere cœperitis. Vos autem manente cultu Deorum, juſtitiam deſideratis in terra; quod fieri nullo pacto poteſt; ſed ne tum quidem potuit, cum putatis; quia nondum natis Diis iſtis, quos impie colitis, neceſſe eſt unius Dei cultum fuiſſe per terram; ejus ſcilicet qui execratur malitiam, exigitque bonitatem; cujus templum eſt, non lapides, aut lutum, ſed homo ipſe, qui figuram Dei geſtat. Quod templum non auro & gemmarum donis corruptibilibus, ſed æternis virtutum muneribus ornatur. Diſcite igitur (ſiquid vobis reliquæ mentis eſt) homines ideo malos, & injuſtos eſſe, quia

Dii

Dii coluntur; & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravescere, quia Deus hujus mundi effector & gubernator, derelictus est; quia susceptæ sunt, contra quam fas est, impiæ religiones: postremo, quia ne coli quidem vel à paucis Deum sinitis. Quod si solus Deus coleretur; non essent dissensiones & bella; cum scirent homines unius se Dei filios esse; ideoque divinæ necessitudinis sacro & inviolabili vinculo copulatos. Nullæ fierent insidiæ, cum scirent cujusmodi pœnas Deus animarum interfectoribus præparet, qui clandestina scelera, & ipsas etiam cogitationes prævidet. Non essent fraudes, neque rapinæ; si Deo præcipiente didicissent & suo & parvo esse contenti; & fragilibus & caducis solida & æterna præferrent. Non essent adulteria, & stupra, & mulierum prostitutiones; si omnibus notum esset damnari à Deo, quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obscœnissimum quærat; cum & mares libidinem contemnerent; & habentium pia & religiosa collatio, non habentibus subveniret. Non essent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala; si ab 35 hominibus in legem Dei conjuraretur; si ab universis fierent, quæ unus noster populus operatur. Quam beatus esset, quamque aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & temperantia, & fides moraretur? Deni-

35. MSS. nostri leg. *omnibus*.

36. Locum

Denique ad regendos homines, non opus esset tam multis, & tam variis legibus; cum ad perfectam innocentiam, Dei lex una sufficeret: neque carceribus, neque gladiis præsidum, neque terrore pœnarum; cum præceptorum cœlestium salubritas, humanis pectoribus infusa, ultro justitiæ opera homines erudiret. Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni: quod quidem Cicero vidit. Disputans enim de legibus: 36 Sicut una, inquit, eademque natura, mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, & subjectos omnes sub unam eandemque tutelam: quod si teneretur, Deorum profecto vitam homines viverent. Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, injustus atque impius Deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum, tanquam prodigi, ac rebelles liberi abnegassent.

9. Nonnunquam tamen sentiunt, se malos esse; & veterum seculorum statum laudant; & de suis moribus, meritisque conjectant, abesse justitiam: quam obversantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, verum etiam violenter oderunt, & persequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse justitiam, quam

36. Locum hunc putat Isæus excidisse primo de legibus.

37. Bod.

quam nos sequimur; quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient? Qui laniant & occidunt eos, quos & ipsi fatentur, imitatores esse justorum, qui bona operantur & justa; cum, si tantummodo malos occiderent, digni essent, ad quos justitia non veniret; cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant; & ipsos justitiæ sectatores pro hostibus ducant; imo vero plus quam pro hostibus? Quibus, utique cum animas eorum, & opes, & liberos ferro, & igni appetant, tamen parcitur victis, & est locus inter arma clementiæ: aut si adeo sævire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos, qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbissimi, justitiæ facere mentionem, qui feras immanitate vincunt; qui placidissimum Dei gregem vastant,

---------- lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit cæcos rabies.

Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta prædatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum ac pium nomen justitiæ, ore illo violent, quod cruore innocentium tanquam rictus bestiarum madet. Hujus tanti & tam pertinacis odii

quam potiſſimum cauſam eſſe dicemus? Utrumne veritas odium parit, ut ait Poeta, quaſi divino ſpiritu inſtinctus: an erubeſcunt coram juſtis & bonis eſſe nequam? An potius utrumque? Nam & veritas ideo ſemper inviſa eſt, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter ſe putat male factorum voluptate ſecurius perfrui poſſe; quam ſi nemo ſit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam ſcelerum & malitiæ ſuæ teſtes extirpare funditus nituntur, & tollere; graveſque ſibi putant tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim ſint aliqui intempeſtive boni, qui corruptis moribus publicis, convitium bene vivendo faciant? Cur non omnes ſint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulenti? Quin potius auferantur, 37 quos coram male vivere, pudet; qui peccantium frontem, & ſi non verbis, quia tacent; tamen ipſo vitæ genere diſſimili feriunt & verberant. Caſtigare enim videtur, quicunque diſſentit. Nec eſt magnopere mirandum, ſi adverſus homines iſta fiunt; cum adverſus ipſum Deum, propter eandem cauſam, inſurrexerit etiam populus in ſpe conſtitutus, nec Dei neſcius; ſequiturque juſtos eadem neceſſitas, quæ ipſum juſtitiæ violavit auctorem. Vexant ergo, & exquiſitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere, quos oderunt; niſi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris, vel

37. Bod. *quibus*: quam lectionem ſervat impreſſus Betuleii codex.

38. Græ-

vel mortis metu, vel ſuapte perfidia, cœleſte ſacramentum deſeruerint, & ad funeſta ſacrificia conſenſerint; eos laudant, & honoribus mactant; ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magni æſtimaverint fidem, cultoreſque ſe Dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinæ ſuæ viribus, veluti ſanguinem ſitiant, incumbunt; & 38 deſperatos vocant; quia corpori ſuo minime parcunt: quaſi quicquam deſperatius eſſe poſſit, quam torquere ac dilaniare eum, quem ſcias eſſe innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos ſupereſt, à quibus abeſt omnis humanitas: & retorquent in homines juſtos convitia ſibi congruentia. Impios enim vocant ipſi ſcilicet pii, & ab humano ſanguine abhorrentes, cum ſi & actus ſuos conſiderent, & illorum, quos tanquam impios damnant; jam intelligant, quam mendaces ſint; & iis omnibus, quæ adverſus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de noſtro, ſed ex illorum numero ſemper exiſtunt, qui vias obſideant armati, maria prædentur; vel ſi palam graſſari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur; aut maritos, ut adulteris nubant; qui natos ex ſe pueros aut ſtrangulent, aut ſi nimium pii fuerint, 39 exponant; qui libidines inceſtas nec à filia, nec à ſorore, nec à matre, nec à ſacer-

38. Græcis dictos Παραβόλους, qui beſtiis conficiendis operam locabant. Notiſſima eſt Paganorum Vox, *Chriſtianos ad Leones.*

39. Qui mos apud Athenienſes etiam lege ſancitus eſt, ut interficere liceret quicquid ipſi natum nollent.

ſacerdote contineant; qui adverſus cives ſuos, patriamque conjurent; qui nec culeum metuant; qui denique ſacrilegia committant; & Deorum, quos colunt, templa diſpolient; &, ut quæ levia ſunt atque uſitata dicamus, qui hæreditates captent, teſtamenta ſupponant, juſtos hæredes vel auferant vel excludant; qui corpora ſua libidinibus proſtituant; qui denique immemores, quid nati ſint, cum fœminis patientia certent; qui ſanctiſſimam quoque corporis ſui partem contra fas omne polluant & profanent; qui virilia ſua ferro metant, &, quod eſt ſceleratius, ut ſint religionis antiſtites; qui ne vitæ quidem ſuæ parcant, ſed extinguendas publice animas ſuas vendant; qui ſi judices ſedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti; aut noxios impune dimittant; qui cœlum quoque ipſum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc inquam, & his plura ſcelera utique ab iis fiunt, qui Deos colunt. Quis inter hæc tot ac tanta juſtitiæ locus eſt? Et ego de multis pauca collegi; non ut arguerem, ſed ut oſtenderem. Qui volent ſcire omnia, Senecæ libros in manum ſumant; qui morum vitiorumque publicorum & deſcriptor veriſſimus, & accuſator acerrimus fuit. Sed & Lucilius tenebroſam iſtam vitam circumſcripte, breviterque depinxit his verſibus:

Nunc vero a mane ad noctem, feſto, atque profeſto
Totus item pariterque dies, populuſque, patreſque

Jactare,

Jactare, 40 *induforum se omnes ; decedere nusquam.*
Uni se, atque eidem studio omnes dedere, & arti,
Verba dare ut caute possint ; pugnare, dolose
41 *Blanditia certare bonum simulare virum se ;*
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Nostro autem populo quid horum potest objici ; cujus omnis religio est, sine scelere ac sine macula vivere? Cum igitur videant & se ac suos ea, quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum & bonum ; poterant, siquid saperent, ex hoc intelligere, & illos, qui bonum faciunt, pios esse ; & se impios, qui nefanda committunt. Neque enim fieri potest, ut qui in omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est, in religione ; quæ rerum omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo, quod est summum, per cætera universa sequeretur. 42 Æque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non & in religione fallantur : quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorem suum servaret in cæteris. Ita fit ut in utraque parte de conditione rerum, quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

10. O-

40. MSS. omnes *indeforo.* Rectius legeris *endo forum.* Sic lib. 2.
Si fas endo plagas cælestes scandere cuiquam
ubi etiam monuimus *endogredi* apud Lucretium occurrere pro *ingredi.*

41. Ball. *blandiri, certare.*

42. MSS. omnes, *eoque.*

43. Bod.

10. Operæ pretium eſt, cognoſcere illorum pietatem; ut ex iis, quæ clementer, ac pie faciunt, poſſit intelligi, qualia ſint quæ ab his contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer inceſſere, aliquam mihi perſonam poeticam ſumam, quæ ſit vel maximum pietatis exemplum: Apud Maronem rex ille:

-------- Quo juſtior alter
Nec pietate fuit, nec bello major, & armis,

Quæ nobis documenta juſtitiæ protulit?

Vinxerat & poſt terga manus, quos mitteret umbris,
Inferias cæſo ſparſurus ſanguine flammas.

Quid poteſt eſſe hac pietate 43 dementius; quam mortuis humanas victimas immolare, & ignem cruore hominum, tanquam oleo paſcere? Sed fortaſſe hoc non ipſius vitium fuerit, ſed poetæ qui illum inſignem pietate virum, inſigni ſcelere fœdaverit. Ubi eſt igitur, o poeta, pietas illa, quam ſæpiſſime laudas?

Tum pius Æneas, ------
-------- Sulmone creatos
Quatuor hic juvenes, totidem quos educat Vphens,
Viventeis rapit inferias quos immolet umbris;
Captivoque rogi perfundat ſanguine flammas.

Cur ergo dicebat eodem ipſo tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat?

---- Equidem & vivis concedere vellem,

cum quos vivos habebat in poteſtate, vice pecudum

43. Bod. & Cort. *clementius*: ubi forte Ironia utitur Lactantius.

44. Bod.

cudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui literas fortasse non didicerat; sed tua, qui, cum esses eruditus, ignorasti tamen, quid esset pietas; & illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti: videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod

---- *Bonus Æneas haud aspernanda precanteis*

trucidavit? Adjuratus enim per eundem patrem,

----- *& spes surgentis Juli,*

nequaquam pepercit,

----- *furiis accensus, & ira.*

Quisquamne igitur hunc putet aliquid in se virtutis habuisse; qui & furore, tanquam stipula, exarserit, & manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frænare nequiverit? Nullo igitur modo pius; qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit. Dicet hic aliquis: Quæ ergo, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt; qui concordiam cum omnibus servant; qui amici sunt etiam inimicis; qui omnes homines pro fratribus diligunt; qui cohibere iram sciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum & errorum nubes, hominum pectora obduxit; qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii. Quanto enim religiosius, terrenis istis simulacris inserviunt; tanto magis scelerati adversus nomen veræ divinitatis existunt. Itaque pro merito impietatis suæ

gravioribus

gravioribus malis ſæpe vexantur; quorum cauſam quia neſciunt, fortunæ culpa omnis aſcribitur; & locum invenit Epicuri philoſophia, nihil ad Deos pertinere cenſentis; nec gratia eos tangi, nec ira moveri, quia & contemtores eorum ſæpe videant beatos, & cultores ſæpe miſeros. Quod eo fit; quia cum religioſi videantur, & natura boni; nihil tale creduntur mereri, quale ſæpe patiuntur. Conſolantur ſe tamen accuſatione fortunæ; nec ſentiunt, quod ſi eſſet ulla, cultoribus ſuis nunquam noceret. Merito igitur hujuſmodi pietatem pœna conſequitur; & offenſa divinitas ſcelere hominum prave religioſorum, gravi eos infortunio mactat; qui licet ſanctis moribus vivant, in ſumma fide atque innocentia; tamen, quia Deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, à juſtitia & nomine veræ pietatis alieni ſunt. Nec eſt difficile docere, cur Deorum cultores, boni & juſti eſſe non poſſint. Quomodo enim ſanguine abſtinebunt, qui colunt cruentos Deos, Martem atque Bellonam? Quomodo aut parentibus parcent, qui expulſorem patris ſui Jovem? aut natis ex ſe infantibus, qui Saturnum? Quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt Deam nudam & adulteram, & quaſi apud Deos proſtitutam? Quomodo ſe à rapinis & fraudibus abſtinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis, non fraudis eſſe decipere, ſed aſtutiæ? Quomodo libidines coercebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæteroſque venerantur; quorum adulteria, & ſtupra in mares, & fœmi-

fœminas non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter hæc justi esse homines; qui etiam si natura sint boni, ab ipsis tamen Diis erudiantur ad injustitiam? Ad placandum enim Deum, quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit, ut vitam colentium, Deus pro qualitate nominis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

11. 44 Iis igitur hominibus, qui Deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est & acerba justitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violenter exercent. Nec immerito à prophetis bestiæ nominantur. 45 Præclare itaque M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestiæ, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, 46 animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibique adeo placent, quod homines nati sunt; quorum nihil, nisi lineamenta & summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium

44 Bod. & Cott. sic legunt, *ii igitur homines, qui Deorum suorum moribus congruunt, quia gravem habent acerbamque justitiam,* &c.

45. Locus intercidit.

46 Mert. *animum esse efferatum.*

omnium rabies usque ad ventris satietatem furit; fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione

Funditur ater ubique cruor, crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, & plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere; quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; & non tantum artus hominum dissipat, sed & ossa ipsa comminuit; [47] & in cineres furit, nequis extet sepulturæ locus: quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulcra veniatur, ac non ut ipsi ad Deum perveniant. Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur, nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit; sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare, impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim potestate pro suis moribus quisque sævivit. Alii præ nimia [48] timiditate, plus ausi sunt, quam jubebatur. Alii suo

47. Petrum intelligit, de quo nos olim ad cap. 15. lib. de Morte Persec. Dorotheum & Gorgonium aulicos. Qua sævitia id affectum velint persecutores, ut sub hoc exemplo cæteris Christianis omnem resurrectionis spem interciperent.

48. Mert. *cupiditate.*

49. Ul-

ſuo proprio adverſus juſtos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, & hoc officio viam ſibi ad altiora munirent; aliqui ad occidendum præcipites extiterunt, ſicut unus in Phrygia, qui univerſum populum cum ipſo pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto ſævior, tanto clementior invenitur. Illud vero peſſimum genus eſt, cui clementiæ ſpecies falſa blanditur; ille gravior, ille ſævior eſt carnifex, qui neminem ſtatuit occidere. Itaque dici non poteſt, hujuſmodi judices quanta & quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propoſiti ſui pervenirent. Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari poſſint, nullum ſe innocentium peremiſſe (nam & ipſe audivi aliquos gloriantes, quia adminiſtratio ſua, in hac parte, fuerit incruenta) ſed & invidiæ cauſa; ne aut ipſi vincantur, aut illi virtutis ſuæ gloriam conſequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus, nihil aliud, quam victoriam excogitant. Sciunt enim, certamen eſſe illud & pugnam. Vidi ego in Bithynia, præſidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorum gentem aliquam ſubegiſſet; quod unus, qui per biennium magna virtute reſtiterat, poſtremo cedere viſus eſt. Contendunt igitur, ut vincant; & exquiſitos dolores corporibus immittunt; & nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quaſi vero mors tantummodo beatos faciat; ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi

autem pertinaci ſtultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, & reparetur novus ſanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri poteſt? Non curaſſent tam ſolicite, quos amarent. Hæc eſt Deorum diſciplina. Ad hæc opera cultores ſuos erudiunt; hæc ſacra deſiderant. Quinetiam ſceleratiſſimi homicidæ contra pios jura impia condiderunt: nam & conſtitutiones ſacrilegæ, & diſputationes Juriſperitorum leguntur injuſtæ. 49 Domitius de officio Proconſulis, libro ſeptimo reſcripta principum nefaria collegit; ut doceret, quibus pœnis affici oporteret eos, qui ſe cultores Dei confiterentur.

12. Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum tyrannorum adverſus innocentes rabide ſævientium? Et cum ſint injuſtitiæ crudelitatiſque doctores; juſtos ſe eſſe tamen ac prudentes videri volunt; cæci, & hebetes, & rerum & veritatis ignari. Adeone vobis, o perditæ mentes, inviſa juſtitia eſt, ut eam ſummis ſceleribus adæquetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem ſimplici dignam judicetis? Sed ſupra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectuſque purum ab omni ſceleris 50 contagione præſtare. Et quoniam communiter cum Deorum cultoribus loquimur; liceat per vos benefacere 51 vobiſcum. Hæc

eſt

49. Ulpianus.
50. MSS. omnes, *cogitatione*.
51. Impreſſus Betuleii leg. *vobis*: quod retinendum videtur, refragantibus licet omnibus MSS.

52. Ex-

est enim lex nostra, hoc opus, hæc religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini: Si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet: nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? Non invidemus sapientiæ vestræ. Hanc stultitiam malumus: hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus; & in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus. Est apud Ciceronem non abhorrens à vero 52 locus, in ea disputatione, quæ habetur à Furio contra justitiam: Quæro, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa justitia, singulari fide; alter insigni scelere & audacia; & si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimetur esse summa probitate ac fide; proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat; postremo, jure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur: contra autem, ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiæ conferantur; vir denique optimus omnium existimatione, & dignissimus omni fortuna judicetur. Quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit. Profecto quasi

52. Excerptus est locus, inquit Isæus, è disputatione contra justitiam: quam fuisse in 3. de Rep. Ciceronis autumat Sigonius in Scholiis ad Ciceronis fragmenta.

quasi divinaret, quæ nobis mala, & quomodo ventura essent propter justitiam, hoc posuit exemplum. Hæc enim populus noster patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo est errore civitas, vel potius orbis ipse totus, ut bonos & justos viros, tanquam malos & impios persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem esse tam dementem, qui dubitet, utrum se esse malit; ille quidem, ut is, qui contra justitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem absit hæc amentia, ut falsum vero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pendebit erroribus, quam ex conscientia nostra, & judicio Dei? Aut aliqua nos illiciet unquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falsam cum omni prosperitate malimus? Sua sibi habeant regna Reges, suas divitias divites (ut loquitur Plautus) suam vero prudentiam prudentes, relinquant nobis stultitiam nostram; quam vel ex hoc apparet esse sapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim stulto invideat, nisi qui ipse sit stultissimus? Illi autem non sunt adeo stulti, ut stultis invideant; sed ex eo, quod accurate, quod solicite persequuntur, stultos non esse concedunt. Cur enim tam crudeliter sæviant, nisi quia metuunt, ne indies invalescente justitia, cum Diis suis 53 narinosis relinquantur?

53. MSS. nostri, *varicosis*; Impr. Betuleii, *curiosis*; Ilæus, *cariosis*: quæ, si hæc lectio non admittatur quam nonnulli præ se ferunt MSS. cæteris longe præferenda est.

54. Bod,

tur? Si ergo cultores Deorum ſapientes ſunt, & nos ſtulti; quid metuant, ne ſapientes illiciantur à ſtultis?

13. Cum autem noſter numerus ſemper Deorum cultoribus augeatur; nunquam vero, ne in ipſa quidem perſecutione minuatur; (quoniam peccare homines, & inquinari ſacrificio poſſunt; averti autem non poſſunt à Deo: valet enim vi ſua veritas) quis eſt tam demens, tam excors, tamque cæcus, qui non videat, in utra ſit parte ſapientia? Sed illi malitia & furore cæcantur, ne videant; ſtultoſque arbitrantur eſſe, qui cum habeant in ſua poteſtate ſupplicia vitare, cruciari tamen & emori malunt; cum poſſint ex eo ipſo pervidere, non eſſe ſtultitiam, in quam tanta hominum millia, per orbem totum una & pari mente conſentiant. Si enim fœminæ ſexus infirmitate labuntur (nam interdum iſti muliebrem aut anilem ſuperſtitionem vocant) viri certe ſapiunt. Si pueri, ſi adoleſcentes improvidi ſunt per ætatem; maturi certe ac ſenes habent ſtabile judicium. Si una civitas deſipuerit; cæteræ, utique innumerabiles, ſtultæ eſſe non poſſunt. Si una provincia, una natio 54 providentia caret; cæteras omnes habere intelligentiam recti neceſſe eſt. Cum vero ab ortu ſolis uſque ad occaſum lex divina ſuſcepta ſit, & omnis ſexus, omnis ætas, & gens, & regio unitis ac paribus animis Deo ſerviant, eadem ſit ubique patientia, idem contemtus mortis; intelligere

54. Bod. *prudentia*.

telligere debuerant, aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum injuriis ac vexatione non solvat, sed augeat semper, & faciat firmiorem. Nam & in hoc quoque malitia illorum convincitur; qui evertisse se funditus religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint; cum & Deo satisfacere liceat; & nullus sit tam malus Dei cultor, qui data facultate, ad placandum Deum non revertatur, & quidem devotione majori. Peccati enim conscientia & metus pœnæ religiosiorem facit; & semper multo firmior est fides, quam reponit pœnitentia. Si ergo ipsi, cum Deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, & sacrificiis, & odoribus placari eos credunt: quid est tandem, quod Deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent; ut videatur is jam Christianus esse non posse, qui Diis eorum coactus, invitusque libaverit? Nisi forte contaminatos semel putant, animum translaturos, ut sua sponte jam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat quod ab injuria cœpit? Quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis oderit Deos, propter quos æterna pœnarum insignia, & impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit, ut data divinitus pace, & qui fuerint, universi redeant; & alius propter miraculum virtutis, novus populus accedat. Nam cum videat vulgus, dilacerari homines variis tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices
invictam

invictam tenere patientiam; existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse; nec ipsam patientiam sine Deo cruciatus tantos posse superare. Latrones & robusti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt; exclamant, & gemitus edunt: vincuntur enim dolore; quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de viris taceam) pueri, & mulierculæ, tortores suos taciti vincunt; & exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, & Mutio glorientur aut Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret mortem se vitare non posse, manum foco injecit; ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere; eaque pœna veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus infirmus, & fragilis ætas dilacerari se toto corpore, urique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent; sed voluntate, quia confidunt Deo. Hæc est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi, non re, sed verbis inanibus jactant; disserentes, nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati atque constantiæ, quam nullis terroribus de sententiæ proposito posse depelli; sed tanti esse, cruciari, & emori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat injustum. Nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit:

Justum, & tenacem propositi virum,
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

Quo nihil verius dici potest; si hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant; ne à fide justitiaque declinent; qui non tyrannicas jussiones, non præsidum gladios tremunt, quo minus veram & solidam libertatem constanti mente defendant; quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in cœlum tollere? quis imponat mihi necessitatem vel colendi, quod nolim; vel quod velim, non colendi? quid jam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? Nemo istud efficiet; siquid nobis ad contemnendam mortem, doloremque virtutis est. quam constantiam si tenemus, cur stulti judicamur, facientes ea, quæ philosophi laudant? Recte igitur 55 Seneca, incongruentiam hominibus objectans, ait: Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem pro furioso habent; quod est utique summæ perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores, eadem stultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erythræa κωφὺς καὶ ἀνόητυς vocat; surdos scilicet & excordes; qui nec audiant divina,

55. Sic, citante Betuleio, apud Tertullianum legitur in Epilogo Apologetici: *Multi apud vos ad tolerantiam doloris & mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Calinicus.*

56. Vi-

divina, nec ſentiant; ſed terram digitis ſuis imaginatam metuant, & adorent.

14. Quæ vero cauſa ſit, ut eos, qui ſapientes ſunt, ſtultos putent, magna ratio eſt: nec enim fruſtra falluntur. quæ nobis diligenter eſt explicanda, ut errores ſuos tandem (ſi fieri poſſit) agnoſcant. Juſtitia ſuapte natura, ſpeciem quandam ſtultitiæ habet; quod ego & divinis, & humanis teſtimoniis confirmare poſſum. Sed nihil fortaſſe apud iſtos agemus; niſi eos de ſuis doceamus auctoribus, non poſſe quenquam juſtum eſſe, quod eſt conjunctum cum vera ſapientia, niſi idem ſtultus eſſe videatur. Carneades, Academicæ ſectæ philoſophus, cujus in diſſerendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui neſcit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii; apud quem diſſerens Neptunus de re difficillima, oſtendit non poſſe id explicari, nec ſi Carneadem ipſum orcus remittat. 56 Is, cum legatus ab Athenienſibus Romam miſſus eſſet, diſputavit de juſtitia copioſe, audiente Galba, & Catone 57 Cenſorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem diſputationem ſuam poſtridie, contraria diſputatione ſubvertit; & juſtitiam, quam pridie laudaverat, ſuſtulit: non quidem philoſophi gravitate, cujus 58 firma & ſtabilis debet eſſe ſententia; ſed quaſi oratorio exercitii genere, in utramque partem

56. Videſis A. Gellium lib. 7. cap. 14.

57. Non ut aliqui MSS. habent, *cenſoribus*. Siquidem L. Valerius Flaccus cum Catone cenſuram adminiſtraverit.

58. MSS. noſtri addunt *prudentia*.

tem disserendi. quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Cicer. L. Furius recordatur: credo, quoniam de Republ. disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse Rempubl. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur; ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum, justitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit; ut, quid esset, aut qualis, à philosophis cerneretur. Atque utinam tot ac tales viri quantum eloquentiæ, quantumque animi, tantum etiam scientiæ ad implendam defensionem summæ virtutis habuissent; cujus origo in religione, ratio in æquitate est. Sed ii, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte ac breviter, quid sit, ostendere, ut intelligatur, philosophos ignorasse justitiam; nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Justitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duæ sunt omnium principales, quæ ab illa divelli separarique non possunt, pietas & æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & cetera hujusmodi, vel natura, vel institutis parentum, possunt esse in iis hominibus, qui justitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani veteres, qui justitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur; quæ (ut

(ut dixi) proficiſci à juſtitia poſſunt, & ab ipſo fonte ſecerni. Pietas vero & æquitas, quaſi venæ ſunt ejus: his enim duobus fontibus conſtat tota juſtitia. Sed caput ejus & origo in illo primo eſt, in ſecundo vis omnis ac ratio.
59 Pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei notio; ſicut Triſmegiſtus veriſſime definivit; ut alio loco diximus. Si ergo pietas eſt, cognoſcere Deum; cujus cognitionis hæc ſumma eſt, ut eum colas: ignorat utique juſtitiam, qui religionem Dei non tenet. Quomodo enim poteſt eam noſſe, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno Deo locutus eſt, à quo ait conſtitutum eſſe mundum; ſed nihil de religione: ſomniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod ſi juſtitiæ defenſionem vel ipſe, vel quilibet alius implere voluiſſet; imprimis religiones Deorum evertere debuit, quia contrariæ ſunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus eſt; ut jam tunc appareret, quid eſſet futurum iis hominibus, qui juſtitiam veram defendere, Deoque ſingulari ſervire cœpiſſent. Altera juſtitiæ pars eſt æquitas; æquitatem dico non utique bene judicandi, quod & ipſum laudabile eſt in homine juſto; ſed ſe cum ceteris coæquandi; quam Cic. æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat & inſpirat, omnes æquos, id eſt pares eſſe voluit. Eandem conditionem vivendi omnibus poſuit; omnes ad ſapientiam genuit; omnibus immortalitatem ſpopondit: nemo

59. Lib. 2. cap. 15. ἡ γὰρ εὐ- | σέβεια γνῶσίς ἐστι τοῦ θεοῦ.

nemo à beneficiis ejus cœleſtibus ſegregatur. Nam ſicut omnibus unicum ſuum lumen æqualiter dividit; emittit omnibus fontes; victum ſubminiſtrat; quietem ſomni dulciſſimam tribuit: ſic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum ſervus eſt, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater eſt; æquo jure omnes liberi ſumus. Nemo Deo pauper eſt, niſi qui juſtitia indiget; nemo dives, niſi qui virtutibus plenus eſt; nemo denique 60 egregius, niſi qui bonus & innocens fuerit; nemo clariſſimus, niſi qui opera miſericordiæ largiter fecerit; nemo perfectiſſimus, niſi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci juſtitiam tenere potuerunt, quia diſpares multis gradibus homines habuerunt, à pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, à privatis denique uſque ad regum ſublimiſſimas poteſtates. Ubi enim non ſunt univerſi pares, æquitas non eſt; & excludit inæqualitas ipſa juſtitiam; cujus vis omnis in eo eſt, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari ſorte venerunt.

15. Duobus igitur illis juſtitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, & omnis veritas tollitur; & ipſa juſtitia remigrat in cœlum. Ideo non eſt illud verum bonum à philoſophis repertum;

60. Jam olim annotavimus ad lib. de Morte Perſec. Lactantium his quæ ſequuntur Epithetis, alluſiſſe ad titulos quibus pro ratione dignitatis multi cohoneſtati ſunt. Nam Præfectus urbi Vir *glorioſiſſimus* dicebatur, Præfecti prætorio per Illyricum Viri *eminentiſſimi*, Vir *ſpectabilis* Præfectus Ægypti, Viri *clariſſimi* rectores Provinciarum, Vir *perfectiſſimus* Præſes Galliæ.

61. Eo

pertum; quia ignorabant, vel unde oriretur vel quid efficeret: quod nullis aliis, præterquam nostro populo revelatum est. Dicet aliquis: Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites, alii servi, alii domini? Nonne aliquid inter singulos interest? 61 Nihil; nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur; tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt; sed eos & habemus, & dicimus spiritu fratres, religione conservos. Divitiæ quoque non faciunt insignes, nisi quos possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis ad opera justitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia & non egent, & nihil concupiscunt. Cum igitur & liberi servis, & divites pauperibus, humilitate animi pares simus; apud Deum tamen virtute discernimur. Et tanto quisque sublimior est, quanto justior. Si enim justitia est, parem se etiam minoribus facere, quanquam hoc ipso præcellat, quod se inferioribus coæquavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit, utique multo altiorem dignitatis gradum, Deo judice, consequetur. Nam profecto in hac vita seculari, quoniam brevia & caduca sunt omnia; & præferunt se alteris homines, & de dignitate con-

61. Eo quod, ut infra se explicat, *& liberi servis & divites pauperibus, humilitate animi pares sint.*

62. Ab

contendunt: quo nihil fœdius, nihil arrogantius, & nihil à ſapientis ratione ſemotius. Rebus enim cœleſtibus contraria ſunt iſta univerſa terrena. Sicut enim ſapientia hominum, ſumma ſtultitia eſt apud Deum; ſtultitia autem (ut docui) ſumma ſapientia eſt: ſic Deo humilis & abjectus eſt, qui fuerit conſpicuus & ſublimis in terra. Nam ut taceam quod hæc præſentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria ſunt, & vigorem mentis enervant: quæ tandem poteſt firma eſſe nobilitas, quæ opes, quæ potentia; cum poſſit Deus reges quoque ipſos, inferiores etiam infimis facere? Et ideo conſulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue poſuit: Qui ſe extollit, humiliabitur; & qui ſe humiliat, exaltabitur. Cujus præcepti ſalubritas docet, quod qui ſe apud homines planum fecerit, humilemque præbuerit; hic apud Deum præcellens & inſignis habeatur. Nec enim falſa eſt illa ſententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc ſunt in cœlo bona.

16. 62 Expoſui cauſam, cur philoſophi nec invenire juſtitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id, quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quæ à philoſophis afferebantur, ſumpſit audaciam refellendi, quia refelli poſſe intellexit. Ejus diſputationis ſumma hæc fuit: Jura ſibi homines pro utilitate ſanxiſſe, ſcilicet varia pro moribus; & apud eoſdem pro temporibus ſæpe

pe

62 Ab hoc capite auſpicatur Epitome Lactantiana.

63 Exem-

pe mutata; jus autem naturale esse nullum: Omnes & homines, & alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse justitiam; aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam; quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens: & inferebat hæc argumenta: Omnibus populis, qui florerent imperio, & Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justi velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad causas esse redeundum, & in necessitate ac miseriis jacendum. Tum omissis communibus ad propria veniebat. 63 Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem, ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, & ideo proscribat, ut vendat; utrumne profitebitur, fugitivum servum, ac pestilentem domum se vendere, an celabit emtorem? Si profitebitur; bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus judicabitur; quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit; erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum; aut plumbum, cum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat, & eum, qui sit justus,

63. Exempla his gemina habes lib. 3. Officiorum; ubi Cicero, quicquid alias Lælio suggerat respondenti, ita dijudicat: *Hoc autem celandi genus quale sit & cujus hominis quis non vidit? Non simplicis est, non justi, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri.*

justus ac bonus, stultum esse; & eum, qui sapiens, malum. Et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo posset sine periculo vitæ justus esse.
64 Dicebat enim: Nempe justitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit; & aliquis imbecillior viribus, tabulam ceperit? Nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat? Maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est; faciet: ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri; jam justus ille, sed stultus est; qui vitæ suæ non parcat, dum parcit alienæ. Item, si acie suorum fusa, hostes insequi cœperint; & justus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem: eine parcet, ut ipse occidatur; an dejiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; Si non fecerit, justus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque subvertit; quod illa civilis, sapientia sit quidem, sed justitia non sit: naturalis autem illa, justitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta hæc plane ac venenata sunt, & quæ M. Tul. non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio respondentem, proque justitia dicentem, irrefutata

64 Mert. non habet, *Dicebat enim : Nempe justitia est.*

65. Videsis

sutata hæc, tanquam foveam, prætergressus est: ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen stultitiæ venerat, sed illam civilem defendisse justitiam, quam Furius sapientiam quidem esse concesserat, sed injustam.

17. Quod ad præsentem disputationem pertinebat, ostendi, quomodo justitia similitudinem stultitiæ gerat, ut appareat, non sine causa decipi eos, qui putant, nostræ religionis homines stultos esse: qui talia facere videantur, qualia ille proposuit. Nunc majus à me exigi sentio; ut ostendam, quare justitiam Deus, stultitiæ specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre; si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Lælius: qui profecto licet 65 sapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ justitiæ nullo modo poterat; quia caput ipsum, fontemque justitiæ non tenebat. Nobis autem facilior est ista defensio; quibus cœlesti beneficio familiaris est, ac penitus nota justitia; quique illam non nomine, sed re novimus. Nam Plato & Aristoteles honesta quidem voluntate justitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem animi & ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juvisset. Itaque opus illorum inane, atque inutile jacuit: nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum præscripto viveret, quia fundamentum à cœlo disciplina illa non habuit. Nostrum

65. Videsis Ciceronem de Amicitia.

Noſtrum opus certius ſit neceſſe eſt, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, & imaginabantur juſtitiam, quæ in conſpectu non erat; nec præſentibus exemplis confirmare poterant, quæ aſſerebant. Reſponderi enim poſſet ab audientibus, non poſſe ita vivi, ſicut illi ſua diſputatione præſcriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ ſequerentur. Nos autem non verbis modo, ſed etiam exemplis ex vero petitis, vera eſſe, quæ à nobis dicuntur, oſtendimus. Senſit igitur Carneades quæ ſit natura juſtitiæ, niſi quod parum alte proſpexit, ſtultitiam non eſſe: quanquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit: non enim vere exiſtimavit, eum ſtultum eſſe, qui juſtus eſt: ſed cum ſciret, non eſſe, & rationem tamen, cur ita videretur, non comprehenderet; voluit oſtendere, latere in abdito veritatem, ut decretum diſciplinæ ſuæ tueretur: cujus ſumma ſententia eſt, nihil percipi poſſe. Videamus ergo, utrumne juſtitia fœdus aliquod habere cum ſtultitia poſſit. Juſtus, inquit, ſi aut equum ſaucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipſe animam ſuam liberet, ſtultus eſt. Primum omnium, nego ullo modo fieri poſſe, ut homini, qui quidem vere juſtus ſit, ejuſmodi caſus eveniat: quia juſtus neque cuiquam nato inimicus eſt, neque quicquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui ſufficit ſua? Cur autem belligeret, ac ſe alienis furoribus miſceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua verſetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut

aut humano ſanguine delectabitur; qui nec lucrum ſciat appetere; cui ſufficit victus; & non modo ipſe cædem facere, ſed intereſſe facientibus ac ſpectare, ducat nefas. Sed omitto iſta: quoniam fieri poteſt, ut 66 vel invitus ad hæc ſubeunda cogatur. Adeone ergo juſtitiam O Furi, vel potius O Carneade, cujus eſt illa omnis oratio; tam inanem, tam ſupervacuam, tamque contemptam Deo putas, ut nihil poſſit, nihilque habeat in ſeſe, quod ad cuſtodiam ſui valeat? Sed videlicet, qui ſacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia; quanta ſit vis juſtitiæ, ſcire non poſſunt. Nam & cum de virtute diſputant, quamvis intelligant ærumnis ac miſeriis eſſe pleniſſimam, tamen expetendam eſſe aiunt ſua cauſa; ejus enim præmia, quæ ſunt æterna, & immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc præſentem vitam relatis, virtutem plane ad ſtultitiam redigunt. ſiquidem tantos hujus vitæ labores fruſtra, & inaniter ſuſcipit. Sed hæc alio loco plenius. Interim de juſtitia, ut cœpimus; cujus tanta vis eſt, ut cum oculos in cœlum ſuſtulerit, à Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam eſſe dixit innocentiæ vim, ut ad tutelam ſui non egeat nec armis, nec viribus, quacunque iter fecerit:

In-

66 Vide Paſſionem Maximiliani ad calcem libri de Mortibus Perſecutorum, qui cum delectus Tironum ageretur, atque illum Fabius Victor *Temonarius* ad militare Sacramentum adigere vellet, *mihi*, inquit, *non licet militare qui Chriſtianus ſum.*

67 Da-

Integer vitæ ſceleriſque purus
Non eget Mauri jaculis, nec arcu,
Nec venenatis gravida ſagittis,
Fuſce, pharetra:
Sive per Syrtes iter æſtuoſas,
Sive facturus per inhoſpitalem
Caucaſum, vel quæ loca fabuloſus
Lambit Hydaſpes.

Non poteſt ergo fieri, quin hominem juſtum inter diſcrimina tempeſtatum atque bellorum cœleſtis tutela cuſtodiat; ac non etiam ſi cum parricidis, & nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una juſta & innocens anima liberetur; aut certe pereuntibus cæteris, ſola ſervetur. Sed concedamus poſſe fieri, quod proponit philoſophus: quid ergo juſtus faciet, ſi nactus fuerit aut in equo ſaucium, aut in tabula naufragum? Non invitus confiteor; morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen juſtitia, quod eſt ſingulare hominis bonum, ſtultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius eſſe homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior ſit neceſſe eſt, quanto illam perduxeris ad extremum; morique malueris, nequid de innocentiæ ratione minuatur. Stultitia eſt, inquit, alienæ animæ parcere cum pernicie ſuæ. Num etiam pro amicitia perire, ſtultum judicabitur? Quid ergo illi familiares 67 Pythagoræi laudantur à vobis; quorum alter ſe tyranno vadem mortis pro altero dedit: alter ad præſtitutum tempus, cum jam ſponſor

67. Damon & Pythias. De quibus Cicero 3. Officiorum.

68 MSS.

ſponſor eius duceretur, præſentiam ſui fecit, eumque interventu ſuo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, ſi ſtulti putarentur. Denique ob hanc ipſam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque ſervando, & hominis crudeliſſimi natura mutata eſt. Quinetiam deprecatus eſſe dicitur, ut ſe tertium in amicitiam reciperent; non utique tanquam ſtultos, ſed tanquam bonos, & ſapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia & fide mori, ſumma gloria computetur; non etiam pro innocentia perire, ſit homini glorioſum. Ergo ſtultiſſimi ſunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo; cum ipſi eum, qui pro homine mori voluit, in cœlum ſummis laudibus tollant. Denique ut concludam diſputationem, non poſſe eundem juſtum eſſe ac ſtultum eundem, ſapientem & injuſtum, docet ipſa ratio. Qui enim ſtultus eſt, quid ſit iuſtum, ac bonum neſcit; & ideo ſemper peccat. Ducitur enim quaſi captivus à vitiis; nec reſiſtere ullo modo poteſt; quia caret virtute, quam neſcit. Juſtus autem ab omni peccato ſe abſtinet; quod aliter facere non poteſt, quam ſi habeat recti pravique notitiam. Rectum autem diſcernere à pravo quis poteſt niſi ſapiens? Ita fit, ut nunquam poſſit eſſe juſtus, qui ſtultus eſt; neque ſapiens, qui fuerit injuſtus. Quod ſi eſt veriſſimum; manifeſtum eſt, eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum ſaucio non ademerit, ſtultum non eſſe: quia hæc facere peccatum eſt;

à

à quo se sapiens abstinet. Videri tamen & ipse confiteor, per hominum errorem, ignorantium cujusque rei proprietatem. Itaque omnis hæc quæstio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcit, 68 dum ne noceat alteri; quod est malum. Quod quidem nobis & ratio, & veritas ipsa præscribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint: nesciunt enim, quia malum est, nocere. Homo vero, quia scientiam boni ac mali habet, abstinet se à nocendo, etiam cum incommodo suo; quod animal irrationale facere non potest. & ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet, sapientissimum esse, qui mavult perire, ne noceat; ut id officium, quo à mutis discernitur, servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat; aut qui non profitetur, fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro & commodo suo consulens; non est ille sapiens, ut Carneades videri volebat, sed callidus & astutus. 69 Calliditas & astutia in mutis quoque animalibus sunt; vel cum insidiantur aliis, & dolo capiunt, ut devorent, vel cum insidias aliorum vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim intelligentia vel

68. MSS. omne, *dummodo non*. 69. MSS. omnes addunt, *autem*. 70. MSS.

vel ad bonum rectumque faciendum, vel abstinentia dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet; quia bona hæc terrena contemnit: nec quemquam falli patitur; quia boni viri officium est errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem socialis est hominis ac benefica natura; quo solo cognationem cum Deo habet.

18. Sed nimirum hæc causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere, aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri; quod hominem morte deleri putant. Ex qua persuasione omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus; profecto stultissimi est hominis, non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina, & commodis omnibus plena. Quod qui faciet; à justitiæ regula discedat, necesse est. Si autem superest homini vita melior, & longior; quod & philosophorum magnorum argumentis, & vatum responsis, & prophetarum divinis vocibus discimus: hanc præsentem cum suis bonis contemnere, sapientis est; cujus omnis jactura, immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ille justitiæ defensor Lælius, vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces. Est plane, & quidem virtute dignissima, quam tu Læli nequaquam poteras suspicari; nihile nim divinarum noveras literarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas ab homine præmium solvi posse virtuti; cum ipse alio loco verissime

dixeris; Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana; sua bona divina judicat. Quis ergo te sapientem Læli putet, cum ipse tibi loquare contraria; & paulo post virtuti adimas, quæ dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labentemq; sententiam. Deinde quid adjungis? Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes; suis virtutem præmiis spoliant. O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari præmio suo potest! Quæ si bona sua divina judicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? Næ illa se, inquit, multis solatiis oblectat; maximeque suo decore seipsam sustentat. Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen sæpe veniat, & in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, si (ut Furius dicebat) rapiatur, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur 70 ei oculi, damnetur, vinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur; perdetne suum præmium virtus? An potius peribit ipsa? Minime. Sed & mercedem suam Deo judice accipiet, & vivet, & semper vigebit. quæ si tollas; nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cujus naturalis bonitas & honestas, docere nos potest, animam non esse mortalem; divinumque illi à Deo præmium constitutum.
Sed

70. MSS. omnes omittunt.

71. MSS.

Sed iccirco virtutem ipſam Deus ſub perſona ſtultitiæ voluit eſſe celatam, ut myſterium veritatis ac religionis ſuæ eſſet arcanum; ut has religiones, ſapientiamq; terrenam extollentem ſe altius ſibique multum placentem, vanitatis erroriſque damnaret; ut propoſita denique difficultate, anguſtiſſimus trames ad immortalitatis præmium ſublime perduceret. Docui, ut opinor, cur populus noſter apud ſtultos ſtultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quum thura tribus digitis comprehenſa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare, quam ſuam. Neſciunt enim, quantum ſit nefas, adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum atque terram; qui humanum genus finxit, inſpiravit, luce donavit. Quod ſi ſervorum nequiſſimus habetur, qui dominum ſuum fuga deſerit; iſque verberibus, & vinculis, & ergaſtulo, & cruce, & omni malo digniſſimus judicatur; & ſi filius eodem modo perditur, atque impius exiſtimatur, qui patrem ſuum derelinquit, ne illi obſequatur; ob eamque cauſam dignus putatur, qui ſit exhæres; & cujus nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis, qui Deum deſerit, in quem duo vocabula, domini, & patris, æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui ſervum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præterquam alimenta, quæ illi utilitatis ſuæ gratia ſubminiſtrat? Et qui filium generat, [71] non habet poteſtatem, ut concipiatur, ut naſcatur, ut vivat.

71. MSS. *non habet in poteſtate.*

vivat. Unde apparet, non eſſe illum patrem, ſed tantummodo generandi miniſtrum. Quibus ergo ſuppliciis dignus eſt deſertor ejus, qui & dominus verus, & pater eſt: niſi quæ Deus ipſe conſtituit? qui ſpiritibus injuſtis æternum paravit ignem; quod ipſe per vates ſuos impiis ac rebellibus comminatur.

19. Diſcant igitur & ſuarum, & alienarum interlectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: Primum, quod ſeipſos jugulant, perditiſſimis dæmonibus ſerviendo, quos Deus in æterna ſupplicia damnavit: Deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur; ſed avertere homines ad mortifera ſacra contendunt; nituntur que ſumma diligentia, nequa ſit anima incolumis in terra, quæ ſalvo ſtatu ſuo ſpectet in cœlum. Quid aliud dicam quam miſeros, qui prædonum ſuorum inſtigationibus parent, quos Deos eſſe opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem ſciunt; ſed inhærentes perſuaſioni vulgari, libenter errant, & ſtultitiæ ſuæ favent. A quibus ſi perſuaſionis ejus rationem requiras, nullam poſſint reddere, ſed ad majorum judicia confugiant, quod illi ſapientes fuerint, illi ſcierint, quid eſſet optimum: ſeque ipſos ſenſibus ſpoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec ſe, nec Deos ſuos norunt. Atque utinam ſoli errare, ſoli deſipere vellent. Alios etiam in conſortium mali ſui rapiunt, quaſi habituri ſolatium de perditione multorum. Sed hæc ipſa ignoratio efficit, ut

in

in persequendis sapientibus tam mali sint: fingantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare. Num igitur hoc sermone aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; sed vi atque tormentis. O mira & cæca dementia! In iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur; in carnificibus autem bona. In iisne mala mens est, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec sævissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam sibi mentiuntur, ut vicissim boni ac mali nomina transferant, & immutent? quid ergo non diem, noctem vocant; solem, tenebras? Alioquin eadem impudentia est, bonis malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; justis, impiorum. quinimmo, si qua illis fiducia est vel in philosophia, vel in eloquentia; arment se, ac refellant hæc nostra, si possunt; congrediantur cominus, & singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem Deorum suorum; ne, si nostra invaluerint (ut quotidie invalescunt) cum delubris ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt (augetur enim religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius & hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, [72] seu minores, seu

72. *Scribæ pontificum qui fastos & commentarios habebant, fidelem custodiam rerum gestarum, qui annales maximi dicebantur, quique illis ministri aderant, quod omnis ævi gesta mandabant libris, Pontifices minores dicti sunt, &c.* Alex. ab Alex. lib. 2. cap. 8.

73. Post

ſeu maximi; flamines, augures, item [73] reges ſacrificuli, quique ſunt ſacerdotes, & antiſtites religionum. Convocent nos ad concionem; cohortentur ad ſuſcipiendos cultus Deorum; perſuadeant multos eſſe, quorum numine ac providentia regantur omnia; oſtendant origines & initia ſacrorum ac Deorum, quomodo ſint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio ſit, explicent; proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat; quare ab hominibus coli ſe velint; quid illis, ſi beati ſunt, humana pietas conferat. Quæ omnia non aſſeveratione propria (nec enim valet quicquam mortalis hominis auctoritas) ſed divinis aliquibus teſtimoniis confirment; ſicuti nos facimus. Non eſt opus vi & injuria; quia religio cogi non poteſt. Verbis potius, quam verberibus res agenda eſt, ut ſit voluntas. Diſtringant aciem ingeniorum ſuorum. Si ratio eorum vera eſt, [74] afferatur. Parati ſumus audire, ſi doceant: tacentibus certe nihil credimus; ſicut ne ſævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, aut rationem rei exponant. Nos enim non illicimus, ut ipſi objectant, ſed docemus, probamus, oſtendimus. Itaque nemo à nobis retinetur invitus. Inutilis eſt enim Deo, qui devotione ac fide caret. Et tamen nemo diſcedit, ipſa veritate retinente. Doceant iſti hoc modo, ſiqua illis fiducia veritatis eſt; loquantur, [75] hiſcant;

audeant

73. Poſt exactos reges inſtituti.

74. Bod. & Mert. *aſſeratur*.

75. Betuleius ad libri marginem reſcribit, *diſſerant*.

76. Mert.

audeant, inquam, disputare nobiscum aliquid ejusmodi, jam profecto ab aniculis, quas contemnunt, & à pueris nostratibus error illorum ac stultitia irridebitur. Cum enim sunt peritissimi, Deorumque progeniem, & res gestas, & imperia, & interitus, & sepulchra de libris noverint, ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus natos sciant: incredibilis dementia est, Deos putare, quos fuisse mortales, negare non audeant, vel si tam impudentes fuerint, ut negent; suæ illos ac suorum litteræ coarguant: ipsa denique illos sacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum & falsum; quando ipsi quum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa, & veritas loquitur. Quid ergo sæviunt? Ut stultitiam suam dum minuere volunt, augeant? Longe diversa sunt, carnificina, & pietas; nec potest aut veritas cum vi, ut justitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quicquam docere divinis, ne à nostris derideantur, & à suis deserantur. Nam 76 fere vulgus, cui simplex incorruptumque judicium est, si mysteria illa cognoscat, in memoriam mortuorum constituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret. Hinc *fida silentia sacris* instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus, quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut non credunt, qui

76. Mert. & CCC. *forte*.

77. Betu-

qui utrumque novimus? aut invident, quia falſis vera prætulimus? Sed defendenda ſunt, inquiunt, ſuſcepta publice ſacra. O quam honeſta voluntate miſeri errant! Sentiunt enim nihil eſſe in rebus humanis religione præſtantius, eamque ſumma vi oportere defendi. ſed ut in ipſa religione, ſic in defenſionis genere falluntur. Defendenda enim religio eſt, non occidendo, ſed moriendo; non ſævitia, ſed patientia; non ſcelere, ſed fide. illa enim malorum ſunt, hæc bonorum. Et neceſſe eſt, bonum in religione verſari, non malum. Nam ſi ſanguine, ſi tormentis, ſi malo religionem defendere velis; jam non defendetur illa, ſed polluetur atque violabitur. Nihil eſt enim tam voluntarium, quam religio; in qua ſi animus ſacrificantis averſus eſt; jam ſublata, jam nulla eſt. Recta igitur ratio eſt, ut religionem patientia vel morte defendas; in qua fides conſervata, & ipſi Deo grata eſt, & religioni addit auctoritatem. Nam ſi is, qui in hac terreſtri militia regi ſuo fidem ſervat in aliquo egregio facinore, ſi poſtea vixerit, acceptior fit & carior; ſi perierit, ſummam gloriam conſequitur, quod pro duce ſuo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides ſervanda eſt, qui non tantum viventibus, ſed etiam mortuis præmium poteſt exſolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia cœleſtis eſt, devotionem maximam fidemque deſiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, ſi ipſe non ametur ab eo; aut quomodo præſtabit precanti, quicquid oraverit,

verit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium Diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod ejusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmos atque immutabiles. Traducuntur itaque ab his homines facile; quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorum Deorum? quæ vis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero religio eo firma est & solida & immutabilis; quia justitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, & fumus, & inepta libatio: hic, bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt sine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obscœnæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici; & precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut

 occi-

occidant? quid [77] venenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimum peccet? Quid adultera, nisi aut mortem viri, aut ut sua impudicitia celetur? quid lena, nisi ut multis bonis exuat? quid fur, nisi ut plura compilet? Hic vero etiam levi, communique peccato locus est nullus. Et si quis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit quæ illi Deus comminetur; ille, qui latebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est, qui exigit justitiam, qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt quam malum sit, quod colunt; quandoquidem flagitiis omnibus inquinati, veniunt ad precandum: & se pie sacrificasse opinantur, si [78] cutem laverint. tanquam libidines intra pectus inclusas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur; & uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere. Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

20. Ipsi autem quia nesciunt, vel quid, vel quomodo sit colendum; cæci & imprudentes, in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos; latrones & interfectores suos victimis placant; & animas suas cum thure ipso cremandas, aris detestabilibus imponunt.

Ira-

77 Betuleius mallet reponi *fœnerarius*.

78. Sexcenta hujus rei passim occurrunt exempla. Ἔθος γὰρ ἦν τοῖς παλαιοῖς, ὅτι ἢ φόνον ἀνθρώπου ἢ ἄλλας σφαγὰς ἐποίουν, ἀπενίπτειν τὰς χεῖρας εἰς κάθαρσιν τοῦ μιάσματος, *Sophoclis Scholiastes, citante Schedio.*

79.

Iraſcuntur etiam miſeri, quod non ſimiles alii pereant, incredibili mentium cæcitate. Quid enim videant, qui ſolem non vident? quaſi vero ſi Dii eſſent, indigerent hominum auxilio, adverſus contemtores ſuos. Quid ergo nobis iraſcuntur, ſi illi nihil poſſunt? niſi, quod ipſi Deos ſuos deſtruunt; quorum poteſtati diffidunt, magis irreligioſi, quam qui omnino non colunt. Cicero in ſuis legibus, cum caſte ad ſacrificia præciperet accedere; 79 Pietatem, inquit, adhibento, opes amovento: qui ſecus faxit, Deus ipſe vindex erit. Recte hoc quidem. Neq; enim fas eſt deſperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis ſe poteſt, ſi ſuam non poteſt? Libet igitur ex his quærere, cui potiſſimum præſtare ſe putent, cogendo invitos ad ſacrificium. Ipſisne, quos cogunt? At non eſt beneficium, quod ingeritur recuſanti: ſed conſulendum eſt etiam nolentibus, quando quid ſit bonum neſciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, ſi ſalvos volunt: aut unde pietas tam impia ut eos miſeris modis perdant, aut inutiles faciant, quibus velint eſſe conſultum? An vero Diis præſtant? at non eſt ſacrificium, quod

79. Locus hic Betuleio deſumtus videtur ex Platonis Alcibiade 2. περὶ προσευχῆς. Verba hæc ſunt, Καὶ γὰρ ἂν δεινὸν εἴη, εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέπουσιν ἡμῶν οἱ θεοί, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχήν, ἄν τις ὅσιος καὶ δίκαιος ὢν τυγχάνῃ· πολλῷ μᾶλλον οἶμαι ἢ πρὸς τὰς πολυπλεῖς ταύτας πομπάς τε καὶ θυσίας, ἃς οὐδὲν κωλύει, πολλὰ μὲν εἰς θεούς, πολλὰ δὲ εἰς ἀνθρώπους ἡμαρτηκότας, καὶ ἰδιώτην καὶ πόλιν ἔχειν ἀν' ἕκαστον ἔτος τελεῖν. οἱ δέ, ἅτε δωροδόκοι ὄντες, καταφρονοῦσιν ἁπάντων τούτων, ὥς φησιν ὁ θεὸς, καὶ θεῶν προφήτης.

quod exprimitur invito. niſi enim ſponte, atque ex animo fiat, execratio eſt; cum homines proſcriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si Dii ſunt iſti, qui ſic coluntur; vel propter hoc ſolum colendi non ſunt, quod ſic coli volunt digni ſcilicet deteſtatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, ſanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos contra, non expetimus, ut Deum noſtrum qui eſt omnium creator, 80 velit nolit, colat aliquis invitus; nec, ſi non coluerit, iraſcimur. Confidimus enim majeſtati ejus, qui tam contemtum ſui poſſit ulciſci, quam ſervorum ſuorum labores & injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur: ſed Deo remittimus ultionem; non ut ii faciunt, qui defenſores Deorum ſuorum videri volunt, & ſæviunt efferate adverſus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non ſit bonum Deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum eſt, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi ſunt, qui deſtruunt religiones. Num pejus nos deſtruimus, quam natio Ægyptiorum? 81 qui turpiſſimas beſtiarum ac pecudum figuras

ras

80 Retinemus Iſæi lectionem, utpote MSS aliquot authoritate fretam, etſi à noſtris abſit vox [Creator.]

81. Mnevin & Apim intelligit: quorum alter ab Heliopolitanis, alter à Memphitis cultus eſt. Sed cum aliquorum animantium cultus Ægyptiis communis fuerint, quorundam à certis tantum civitatibus obſervatus, præmonſtrante Ouzelio, luculentiſſimum hujus rei teſtimonium ex Strab. lib. 17. in medium adducemus. Τινὰ τῶν ζώων, inquit, ἅπαντες κοινῇ τιμῶσιν Αἰγύπτιοι, καθάπερ τῶν πεζῶν μὲν τρία, βοῦν, κύνα, αἴλουρον· τῶν δὲ πτηνῶν δύο, ἱέρακα καὶ ἶβιν· τῶν δ' ἐνύδρων δύο,

ras colunt; quædam etiam pudenda dictu tanquam Deos adorant. Num pejus quam iidem ipsi? qui, cum Deos colere se dicant, tamen eos publice, turpiterque derident; de quibus etiam mimos agi cum risu & voluptate patiuntur. Qualis hæc religio, aut quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui hæc fecerint, non pœnas violati numinis pendunt; sed honorati etiam, laudatique discedunt. Num pejus nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos Deos esse aiunt; sed omnia sua sponte nata, omnia fortuitu fieri quæ geruntur? Num pejus quam Epicurei, qui esse quidem Deos, sed curare quicquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent colendos omnino non esse. Siquidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Præterea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo Deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus & audiuntur libenter, & differuntur impune.

21. Non ergo ideo adversus nos insaniunt, quia Dii non coluntur à nobis: sed quia veritas penes nos est, quæ (ut est verissime dictum) odium

δύο, λεπιδωτὸν ἰχθὺν, ὀξύρυγχον. ἄλλα δ' ἐστὶν, ἃ τιμῶσι καθ' ἑαυτοὺς ἕκαστοι, καθάπερ Σαΐται πρόβατον, καὶ Θηβαῖται· λάτον δὲ τὸν ἐν τῷ Νείλῳ τινὰ ἰχθὺν, Λατοπολῖται· λύκον Λυκοπολῖται· κυνοκέφαλον δὲ Ἑρμοπολῖται. κεῖπον δὲ Βαβυλώνιοι οἱ κατὰ Μέμφιν· ἔστι δ' ὁ κεῖπος τὸ μὲν πρόσωπον ἐοικὼς Σατύρῳ, τὰ ἄλλα δὲ κυνὸς, καὶ ἄρκτου μεταξύ· γεννᾶται δ' ἐν Αἰθιοπίᾳ. ἀετὸν δὲ Θηβαῖοι, λέοντα δὲ Λεοντοπολῖται, αἶγα δὲ καὶ τράγον Μενδήσιοι, μυγαλῆν δὲ Ἀθριβῖται. ἄλλοι δ' ἄλλο τι. τὰς δ' αἰτίας οὐχ ὁμολογουμένας λέγουσιν.

82. MSS.

odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos, quid patiantur? Perciti enim perferuntur cæco & irrationabili furore, quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditi, quibus veritas & nota est & invisa; insinuant se mentibus eorum, & instigant nescios in furorem. Hi enim, quamdiu pax est in populo Dei, fugitant justos, & pavent: & cum corpora hominum occupant, animasque [82] divexant; adjurantur ab his, & nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, & uri se verberarique testantur; & interrogati, qui sint, quando venerint, quomodo in hominem irrepserint, confitentur. Sic extorti, & excruciati virtute divini nominis exulant. Propter hæc verbera & minas, sanctos & justos viros semper oderunt. Et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos sibi graves sentiunt, exercentque sævitiam quam violentissime possunt; ut aut eorum fidem minuant per dolorem; aut, si id efficere non quiverint, auferant omnino de terra; ne sint, qui possint eorum nequitiam coercere. Non me fugit, quid responderi è contrario possit. Cur ergo Deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur; nec cultores suos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, & opulenti, & potentes, & beati sunt; & honoribus

82. MSS nostri *diu vexant*.

noribus regnoque potiuntur; eosque ipsos ditioni suæ ac potestati subjectos habent? Reddenda & hujus rei ratio est, nequid remaneat erroris. Nam inprimis hæc causa est, cur existimetur religio Dei vim non habere; quod inducuntur homines specie terrenorum ac præsentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent. quibus quia carere justos vident, & affluere injustos, & Dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt; & Deorum ritus æstimant veros, quoniam cultores eorum & divitiis, & honoribus, & regnis fruantur. Verum ii, qui sunt in hac existimatione, non perspiciunt altius vim rationemque hominis; quæ tota non in corpore, sed in mente est. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus scilicet; quod, quia oculis, manuque tractabile est; imbecillum, fragile, mortale est; cujus sunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo sunt, opes, honores, imperia; quoniam corpori afferunt voluptates; & ideo tam caduca sunt, quam corpus ipsum. Animus vero, in quo solo est homo, quoniam subjectus oculis non est; nec bona ejus aspici possunt, quæ in sola virtute sunt posita: & ideo tam stabilis & constans & perpetuus sit, necesse est, sicut ipsa virtus, in qua est animi bonum.

22. Longum est universas virtutis species promere; ut de singulis doceam, quam necesse sit, sapientem, ac justum virum longe ab illis omnibus bonis abhorrere. quibus quia fruuntur injusti, Deorum cultus veri, & efficaces

caces esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionem, satis est, si ex una virtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna & præcipua virtus est patientia; quam pariter & vulgi voces publicæ, & philosophi, & oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari non potest, quin summa sit virtus; necesse est, justum & sapientem virum in potestate esse hominis injusti, ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; qua carebit omnino, si nihil patietur adversi. Contra, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, & virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque servare non potest, quæ & ipsa justo & sapienti viro propria virtus est. Sed & nocet sæpe, & concupiscit aliena; & rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio peccatoque subjectus est, & fragilitatis oblitus animo insolenter elato tumet. Inde injusti, ac Deum nescientes, & divitiis, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta, injustitiæ præmia sunt; quia & perpetua esse non possunt, & per cupiditatem violentiamque quæruntur. Justus vero ac sapiens, quia illa omnia humana (ut est à Lælio dictum) sua bona, divina judicat; nec alienum quicquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino; nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, &

eadem

eadem conditione generatos, jure fraternitatis esse conjunctos. Sed & suo contentus & parvo, quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærit, quam unde vitam sustentet; & ex eo ipso quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius est. Pietas autem summa virtus est. Accedit, quod voluptates caducas vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur; quoniam continens est ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput; sed placidus, & concors, & comis, & planus est, quia conditionem suam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat; cum sciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus est: necesse est justum hominem subjectum esse injusto, & contumeliis affici ab insipiente sapientem; ut & ille peccet, quia injustus est; & [83] hic in servitutem abeat, quia justus est. Siquis autem volet scire plenius, cur malos & injustos, Deus potentes, beatos, & divites fieri sinat; pios contra, humiles, miseros, inopes esse patiatur: sumat eum Senecæ librum, cui titulus est, Quare bonis viris multa mala accidant, cum sit providentia. In quo ille multa, non plane imperitia seculari, sed sapienter ac pene divinitus elocutus est. Deus, inquit, homines pro liberis habet; sed cor-

83. MSS. nostri ut & impressus Betulei, *in se virtutem habeat*; non satis accomode ad Lactantii mentem, qui id solum efficere vult, virum bonum esse in potestate hominis injusti.

corruptos & vitiosos, luxuriose ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem quos diligit, castigat sæpius, & assiduis laboribus ad usum virtutis exercet, nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depravari sinit. Unde nemini mirum debet videri, si pro nostris sæpe delictis castigamur à Deo. Imo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri; quod corruptelam nostram non patitur longius procedere, sed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, esse nos Deo curæ; quibus, quoniam peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo & opes & regna largiri, sicut dederat ante Judæis; quorum nos successores ac posteri sumus: iccirco enim voluit sub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret; sicut illi majores nostri, qui sæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt à disciplina, & legis vincula ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata servassent; & tamen eos emendaret, si præceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia; premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit; ut & labantes confirmet, & corruptos ad fortitudinem reparet; & fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest Imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen adversarius exurgit invito;

vito; & quia mortalis est, & vinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat; non qui contra ipsum Deum pugnent, sed contra milites ejus, ut devotionem ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec pressuræ verberibus defluentem corrigat disciplinam. Est & alia causa, cur adversum nos persecutiones fieri sinat; ut Dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo id fiat. Primum; fugantur à Deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipsa. Nonnulli suspicantur, Deorum cultum non sine causa malum putari à tam multis hominibus, ut emori malint quam id facere; quod alii faciunt, ut vivant. Aliqui cupiunt scire, quidnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defenditur; quod omnibus, quæ in hac vita jucunda sunt & cara, præfertur; à quo nec bonorum nec lucis amissio, nec dolor corporis, viscerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum; sed illæ maxime causæ nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circumstans populus, inter ipsa tormenta dicentes, non sacrificare se lapidibus humana manu factis, sed Deo vivo, qui sit in cœlo. Multi hoc verum esse intelligunt, & in pectus admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se invicem quærunt, quæ sit hujus perseverantiæ causa, multa, quæ ad religionem pertinent, divulgata, ac per rumorem vicissim aucupata,

discuntur: quæ quia bona sunt, placeant, necesse est. Præterea ultio consecuta, sicut semper accidit, ad credendum vehementer impellit. Nec hæc quidem levis causa est; quod immundi dæmonum spiritus, accepta licentia, multorum se corporibus immergunt; quibus postea ejectis, omnes qui resanati fuerint, adhæreant religioni, cujus potentiam senserunt. Hæ tot causæ in unum collatæ, magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

23. Quicquid ergo adversum nos mali principes moliuntur, fieri ipse permittit. Et tamen injustissimi persecutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignationis adversus nos ejus quasi ministri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui accepta potestate supra humanum modum fuerint abusi, & insultaverint etiam Deo superbius; ejusque nomen æternum vestigiis suis subjecerint, impie nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum se in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes & hic in præsenti soleat vindicare; tamen jubet nos expectare patienter illum cœlestis judicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ, contemptos & inultos fore, quos sic obterunt. Veniet, veniet rabiosis & voracibus lupis merces sua, qui justas & simplices animas, nullis facinoribus admissis, excru-

excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil in nobis, nisi sola justitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur à Deo simul & ultionem passionis & præmium.

ANA-

ANALYSS
LIPRI SEXTI
DE VERO CULTU.

DE agnitione Dei dictum est hactenus: Docebo nunc, quo ritu quove sacrificio Deum coli oporteat.

Cultus Dei vel falsus est, vel verus Falsus est Paganorum, qui quicquid aspectu rarum, quicquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse Diis suis judicant, *cap.* I.

Itaque mactant iis pingues hostias quasi esurientibus, profundunt vina tanquam sitientibus, accendunt lumina velut in tenebris agentibus.

Verus cultus est, in quo mens colentis se ipsam Deo immaculatam victimam sistit: de quo nunc ita agendum, ut manentibus præceptis philosophorum de probitate, superstruamus præcepta pietatis & justitiæ, *cap.* 2.

Ut autem cultus, ita via quoque duplex est, per quam humanam vitam progredi necesse est: una quæ in cœlum ferat, altera quæ ad inferos deprimat.

Philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum: & illam quidem primo aditu arduam, in summo vero amœnam; hanc contra primo ingressu amœnam, in reliquo spatio confragosam. Sapienter hæc quidem: sed si virtutum formas, sed si virtutum terminos novissent.

Poetæ hoc bivium apud inferos esse voluerunt: qui in eo falluntur, quod eas vias mortuis proposuerunt.

Nos igitur rectius duas illas vias cœli & inferorum esse dicimus: quia justis immortalitas, injustis pœna æterna proposita est. Quæ & causa est, cur has vias longe aliter nos quam philosophi explicemus, *cap.* 3.

Una igitur virtutis via est, quæ fert ad cœlum, difficilis & clivosa. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, ceterasque virtutes: sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, &c.

Una est & sinistra via, quæ ad orcum mittit: cujus figura plana & patens, & omni genere florum delectabilis esse videtur. In hac opulentia, honor, quies, voluptas, illecebræ omnes sunt positæ: sed cum his pariter injustitia, crudelitas, superbia, perfidia, libido, ceteraque vitia.

Illam si quis patienter triverit, corona virtutis, immortalitate nimirum donatur: hac si quis ierit, ad inferos dejicitur. In illa monstrantur temporalia prius mala cum

æternis bonis: in hac temporalia prius bona cum æternis malis.

Præſtat igitur perpetuis bonis mala brevia penſare, quam pro brevibus & caducis bonis mala perpetua ſuſtinere. Laboramus in hoc ſeculo & cum hoſtibus noſtris decertamus, ut poſtmodum ſimus in otio: magno labore ea nobis paramus, quæ perire rurſum poſſunt: Decertandum igitur eſt adverſus hoſtem noſtrum ſpiritualem: recuſandus labor nullus, quo id acquiramus, quod nullo modo poteſt amitti: præſertim cum velit Deus nos expeditos in acie ſemper ſtare, & hoſtis noſter variis nos artibus captet, pro cujuſque natura & moribus ſæviens.

Viam porro virtutis quæſiverunt quidem Philoſophi, non autem invenerunt; quippe qui nec virtutem definire, nec quid ſit bonum & malum intelligere potuerunt.

Lucilius virtutem definiit boni & mali ſcientia. Falſo; ſcientia enim non poteſt eſſe virtus, quia non eſt intus in nobis, ſed ad nos extrinſecus venit, & poteſt eſſe ſine virtute, ſicut in plurimis Philoſophorum fuit.

Horatius virtutem fuga vitiorum deſcripſit. Inepte; quod eam contraria terminavit, *cap.* 5.

Neſcierunt quid ſit bonum & malum, quia nec Deum bonorum, nec adverſarium humani generis malorum auctorem ſciverunt: Et quod conſequens eſt, ad hanc brevem vitam finem bonorum retulerunt, quod patet ex Lucilio, qui virtutem in iis rebus quærendis ſtatuit, in quarum contemptu vis virtutis apparet, quique virtutem putat fines patriæ propagare, quæ propagatio cum ſumma eſt injuſtitia conjuncta. Et fatetur Cicero ipſe, Romanos veri juris germanæque juſtitiæ ſolidam & expreſſam effigiem nullam tenere, *cap.* 6.

Fuerunt quidem ſapientes nonnulli habiti & nominati: ſed & iſti ſimilitudinem duntaxat ſpeciemque ſapientium geſſerunt. Ut enim via ſapientiæ habet aliquid ſimile ſtultitiæ: ita via vitiorum, cum tota ſit ſtultitia, habet aliquid ſimile ſapientiæ, quod arripiunt ii, qui ſtultitiam publicam intelligunt. Et hæ ſunt artes Diaboli, qui oſtenſa hominibus ſpecie veri & boni, variis ſemitis eos ad eandem mortem ducit, *cap.* 7.

Cauſa, cur non invenerint viam veritatis & virtutis Philoſophi, eſt, quia eam in terra, ubi apparere non poteſt, quæſiverunt. Nobis autem lex Dei revelata eſt, quæ perinde ut ſtellæ nautis noctu, nobis prælucet ad viam ſapientiæ.

Lex illa eſt recta ratio, naturæ congruens, diffuſa in omnes

nes, conſtans, ſempiterna: quæ vocet ad officium, jubendo, vetando, à fraude deterreat. Quemadmodum præclare Cicero eam depinxit lib. 3. de Republica.

Legis hujus capita quædam ſunt primaria, quædam ſecundaria. Primaria duo ſunt, unum de pietate, alterum de humanitate, *cap.* 8.

Pietas eſt Deum noſſe & colere. Cujus Dei ignorantia facit, ut Diis alienis homo ſerviat, ut gentis ſuæ leges tanquam verum jus amplectatur, quas non juſtitia, ſed utilitas reperit: utque adeo omnes virtutes Ethnicorum ſint inſtar corporis, quod eſt ſine capite.

Impius igitur eſt, quiſquis Deum non agnoverit, omneſque virtutes ejus in illa mortifera via reperiuntur, quæ eſt tota tenebrarum. Idem inſanus eſt, qui demta ſpe immortalitatis, quam Deus pollicetur in ſua religione verſantibus, virtutem propter ſe expetit, & omnis generis pericula ſubit.

Contra ſapiens eſt, qui Deum novit & debita pietate proſequitur, *cap.* 9.

Humanitas eſt virtus, quæ nos conjungit cum homine: quæ eadem & miſericordia dicitur. Hæc digniſſima homine eſt: quia ab uno homine omnes orimur, ideoque conſanguinei ſumus: quia item Deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, ſemper eſſe tollendas: denique quia ab uno Deo omnes inſpirati & animati ſumus.

Contrarium humanitatis adverſum eſt feritas ſive immanitas belluina, quæ contra jus humanitatis ſpoliat, cruciat, occidit, exterminat homines.

Errant igitur Philoſophi, qui miſericordiam de homine ſuſtulerunt, primumque ſibi ipſis contradicunt, qui ſocietatis humanæ communionem docent eſſe retinendam, & tamen humanitatem ipſam ab homine excludunt. Deinde aut hac de cauſa ſunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem ſuam tuerentur, aut humanitatis ipſius cauſa. Si prius verum, ſuccurrendum eſt igitur homini, qui egeat auxilio: ſin poſterius, homo certe hominem debet agnoſcere Et ſi fecerunt hoc rudes & feri illi homines; utique expoliti & aſſueti hominibus, facere id multo magis debent, *cap.* 10. Qui hoc non facit, hominis ſe appellatione diſpoliat. Præterea ſi in iis caſibus, qui periculum vitæ homini afferunt, ſuccurrere humanitatis eſſe concedunt; nulla cauſa eſt, cur ſi homo eſuriat, ſitiat, algeat, ſuccurrendum eſſe non putent.

Errat & Cicero, qui in libris ſuis Officialibus ſuadet non eſſe omnino largiendum, refrænanſq; homines ab humanitate

tate, monet ut rem familiarem diligenter custodiant, malintque arcam quam justitiam conservare.

Erat idem in eo, quod hominibus IDONEIS de re familiari impertiendum scribit: quia humanitatis officia utilitate metitur: cum non idoneis, hoc est, iis qui gratiam referre possint, sed iis qui non sunt idonei, sit largiendum: contradicit etiam sibi ipsi, qui pluribus locis clamat virtutem non esse mercenariam: & promtum est hinc colligere: si virtus propter se expetenda est, non esse justitiam nostro commodo, sed suo pretio æstimandam. Taceo, quod isti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod fit, sciunt; dum perdere timent, perdunt, dum vel patrimonia sua effundunt, vel opes exhibendis muneribus impendunt, vel publicis operibus extructis memoriam nomini suo quærunt, vel denique tribulibus suis aut clientibus largiuntur, *cap.* 11.

Humanitatis surculi sunt hospitalitas, captivorum redemtio, viduarum defensio, ægrotorum cura, peregrinorum & pauperum sepultura.

Hospitalitas præcipua virtus est, quam Deus præcepit: sed de qua rursus erravit Cicero, qui voluit domos nostras hospitibus illustribus patere. Atqui humilibus & abjectis patere domus nostræ debent.

Captivorum redemtio proprium etiam justorum opus est, largitioni munerum longe anteponendum.

Pupillorum & viduarum defensio divina lege universis demandata est.

Ægros qui curet foveatque, hic vivam hostiam DEO acquirit, & quod alteri dat ad tempus, ipse à Deo accipiet in æternum.

Maximum etiam pietatis officium est peregrinorum & pauperum sepultura; quod Philosophi prorsus non attigerunt.

Quæritur hic, *An omnia in egenos conferenda?*

Respon. Bonum non timere paupertatem, & qui apud Deum dives est, pauperem esse nunquam posse. Deinde pro virili parte quemque operari debere justitiam: ut quantum divitiis inter ceteros, tantum opere præcellat, *cap.* 12.

Liberalitas igitur exercenda est, quia peccata largitione tolluntur, nemoque sine delicto esse potest, quamdiu indumento carnis oneratus est, *cap.* 13.

Liquet hinc, longe abfuisse ab humano bono philosophos Stoicos, qui hanc virtutem, misericordiam dico, pro vitio semper habuerunt, & tollendo vitia, virtutes ipsas sustulerunt, & eodem tandem reciderunt per imprudentiam

tiam, quo Peripatetici perveniunt ratione: vitia quia tolli non possunt, esse moderanda, *cap.* 14 & 15.

Quanquam & Peripatetici ipsi errarint, quia vitia esse concesserunt sed ea mediocriter temperarunt: quia & mediocribus vitiis carendum est, & monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas, *cap.* 16.

Metus & cupiditas si projiciantur in terram, vitia fiunt: virtutes autem, si ad divina referantur. Non igitur evellendi hi affectus, ut Stoici, neque temperandi sunt, ut Peripatetici volunt, sed in veram viam dirigendi, *cap.* 17.

Secundaria legis capita sunt, ut cultor Dei non mentiatur unquam: pecuniæ, si quam crediderit, non accipiat usuram: munus non accipiat à paupere: maledicenti bene dicto respondeat: inimicum sua culpa non faciat: illatam sibi injuriam non vindicet.

Male igitur definit Cicero virum bonum qui prosit omnibus, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Si enim nocet lacessitus, ex hoc ipso viri boni nomen amittit, cum nocere alteri non sit secundum hominis naturam. Si nocet, non est innocens, non est patiens. Et Cicero ipse contra suum præceptum oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit, *cap.* 18.

Peccant & Peripatetici, qui iram dicunt esse comitem virtutis. Poetæ item, qui tres Furias esse dixerunt, Iram, Cupiditatem, Libidinem. Nam Deus certos limites statuit his affectibus, quos si transcendant, in morbos & vitia tum demum vertuntur, *cap.* 19.

Postremo cultor Dei quinque sensuum voluptates virtute superare atque opprimere debet, nempe voluptatem oculorum, ut non intersit publicis spectaculis & scenis, *cap.* 20. Voluptatem aurium, ut non cantuum suavitate se oblectet, *cap.* 21. Voluptatem saporis & odoris, ut non ventri & gulæ serviat, *cap.* 22. Voluptatem tactus, ut frænet libidinem, vel cohibeat eam matrimonio, non scortatione, non adulterio, sive operationis, sive cogitationis, *cap.* 23.

Quod si quis ad injustitiæ viam fuerit lapsus, non desperet de se ipse, sed ad meliora conversus Deo satisfaciat, cui interiores quoque cogitationes nostræ patent, *cap.* 24.

Sacrificare autem si cultor Dei voluerit, duo offerret Deo incorporalia, integritatem animi & nominis divini laudem. Ad hæc enim capienda nos Deus generavit; hæc munera Trismegistus Hermes Deo offerenda docuit, *cap.* 25. *Scultetus.*

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum LIBER SEXTUS.

DE VERO CULTU.

QUOD erat officium suscepti muneris, Divino Spiritu instruente, ac suffragante ipsa veritate complevimus. Cujus asserendæ atque illustrandæ causam mihi & 1 scientiam, & fides, & ipse Dominus noster imposuit: sine quo nec sciri quicquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id, quod est summum operis hujus & maximum; ut doceam quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum & omnis beatæ vitæ ratio consistit: quandoquidem propterea ficti & inspirati ab eo sumus, non ut cœlum viderimus & solem (quod Anaxagoras putavit) sed ut artificem solis & cœli Deum, pura & integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris, pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quoque ipso elucere vel maxime potest. Nihil e-

1. Cott. & Bod. *scientia & fides.*

nim sancta & singularis illa majestas, aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam: quam si quis obtulerit Deo; satis pie, satis religiose litavit. Homines autem neglecta justitia, cum sint omnibus flagitiis ac sceleribus inquinati; religiosos se putant, si templa ac aras hostiarum sanguine cruentaverint; si focos 2 odorati, ac veteris vini profusione madefecerint. Quinetiam sacras dapes apparant, & exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quicquid aspectu rarum, quicquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse Diis suis non ex aliqua divinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus judicant; nec intelligunt, terrenis opibus Deum non indigere. Nihil enim sapiunt, nisi terram; bonaque & mala, solius corporis sensu & voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, sic totius vitæ suæ acta disponunt. Et quoniam se semel à cœli contemplatione averterunt, sensumque illum cœlestem corpori mancipaverunt; libidinibus fræna permittunt; tanquam secum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere festinant; cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. Iidem maximum bonum judicant opes: quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur. Fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abjurant; nihil denique moderati, aut pensi habent, dummodo auro coruscent; argento, gemmis, vestibus fulgeant;

2. Cot. *Si focos adoraverint.*

3 Omnes

fulgeant; avidissimo ventri opes ingerant; stipati familiarium gregibus, per dimotum populum semper incedant. Sic addicti & servientes voluptatibus, vim vigoremque mentis extinguunt; & cum vivere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. Nam sicut in secundo libro docuimus; cœli ratio in animo, terræ autem in corpore est. Qui bona negligunt animi, & corporis appetunt; in tenebris ac morte versantur, qui sunt terræ atque corporis; quia vita & lumen à cœlo est; cujus quoniam expertes sunt corpori serviendo, longe absunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miseros ubique cæcitas premit; sicut enim qui sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

2. Mactant igitur opimas ac pingues hostias Deo quasi esurienti; profundunt vina tanquam sitienti; accendunt lumina velut in tenebris agenti. Quod si suspicari aut percipere animo possent, quæ sint bona illa cœlestia, quorum magnitudinem, terreno adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus; jam se cum his officiis inanibus, stultissimos esse cognoscant. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, contemplari velint; jam sentiant, 3 quod non indigeat lucernis eorum Deus; qui ipse in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem, non amplius quam humani capitis videtur habere mensuram, tantum sit fulgoris, ut cum

3 Omnes MSS. *quam non.*

eum mortalium luminum acies non queat contueri; & si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ consequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum Deum penes quem nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus; tantumque istarum rerum dedit ei, quantum aut mortalia corpora pati possunt, aut frugum maturitas postularet. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori & datori luminis, candelarum ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille à nobis exigit lumen, & quidem non fumidum, sed (ut ait poeta) liquidum atque clarum, mentis scilicet; propter quod à poetis φῶς nuncupatur; quod exhibere non potest, nisi qui Deum agnoverit. Illorum autem Dii, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores, quia cœleste nihil sapiunt; etiam religiones, quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus est; quia ratio ejus & natura tenebrosa est. Itaque Diis non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt; ideoq; illis necessaria & grata credunt esse, quæ nobis quibus aut esurientibus, opus est cibo; aut sitientibus, potu; aut veste, algentibus; aut cum sol decesserit, lumine, ut videre possimus. Nullis igitur ex rebus tam probari & intelligi potest, Deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos esse, quam ex ipso ritu, qui est totus è terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus,

fuſus, quo aras inquinant? niſi forte Deos exiſtimant eo veſci, quod homines aſpernantur attingere. Et quiſquis illis hanc ſaginam præſtiterit, quamvis ille graſſator, adulter, veneficus, parricida ſit; beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur, huic omnia, quæ optaverit, præſtant. Merito ergo Perſius hujuſcemodi ſuperſtitiones ſuo more deridet:

—— *Quæ tu* (inquit) *mercede Deorum*
Emeris auriculas? pulmone & lactibus unctis?

Sentiebat videlicet, non carne opus eſſe ad placandam cœleſtem majeſtatem, ſed mente ſancta, & juſto animo, & pectore (ut ipſe ait) quod naturali ſit honeſtate generoſum. Hæc eſt religio cœleſtis, non quæ conſtat ex rebus corruptis, ſed quæ virtutibus animi, qui oritur è cœlo. Hic verus eſt cultus; in quo mens colentis ſeipſam Deo immaculatam victimam ſiſtit. Id autem ipſum quomodo conſequendum, quomodo præſtandum ſit, docebit hujus libri diſputatio. Nihil enim tam præclarum hominique conveniens poteſt eſſe, quam erudire homines ad juſtitiam. Apud Ciceronem Catulus in Hortenſio philoſophiam rebus omnibus præferens, malle ſe dicit vel unum parvum de Officio libellum, quam longam Orationem pro ſeditioſo homine Cornelio. Quæ ſententia non utique Catuli, qui fortaſſe illud non dixit, ſed Ciceronis eſt putanda, qui ſcripſit. Credo ut libellos, quos de officiis erat ſcripturus, commendaret: in quibus ipſis, nihil eſſe teſtatur in omni philoſophia melius & fructuoſius, quam præcepta vitæ dare. Quod ſi hoc illi faciunt, quibus non eſt veritas

tas cognita; quanto magis nos facere debemus, qui à Deo eruditi & illuminati, possumus vera præcipere? Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tradamus, quod est infinitum; sed tanquam docendum susceperimus eum, qui apud illos jam perfectus esse videatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ solent ad probitatem recte dari, ignota illis superstruemus, ad perficiendam consummandamque justitiam, quam non tenent. Ea vero, quæ possunt cum illis esse communia, prætermittam; nequid ab iis videar mutuari, quorum errores coarguere atque aperire decreverim.

3. Duæ sunt viæ [4 Constantine Imp.] per quas humanam vitam progredi necesse est: una, quæ in cœlum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas & poetæ in carminibus, & philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum; eamque quæ sit assignata virtutibus, primo aditu esse & arduam & confragosam. In qua si quis difficultate superata, in summum ejus evaserit, habere eum de cetero planum iter, lucidum amœnumque campum, & omnes laborum suorum capere fructus uberes atque jucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit; eos in eam vitiorum viam labi atq; deflectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna, multoque tritior: deinde cum in eam paulo ulterius processerint; amœnitatis ejus speciem repente

4. Hæc à nostris MSS. absunt.

5. Quem

repente subduci: exoriri autem viam præcipitem, nunc saxis asperam, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus intercisam, vel torrentibus rapidam, ut laborare, hærere, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat, in virtutibus capiendis, labores esse maximos; in perceptis autem maximos fructus, & solidas atque incorruptas voluptates: vitia vero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos hominum; & inanium jucunditatum specie captos, ad acerbas amaritudines miseriasque perducere. Sapiens prorsus disputatio, si virtutum ipsarum formas atque terminos scirent. Non enim didicerant, vel quæ sint, vel quid eas mercedis à Deo maneat; quod nos his duobus libris docebimus. Hi vero, quia ignorabant, aut dubitabant, animas hominum immortales esse; virtutes & vitia terrenis honoribus aut pœnis æstimaverunt. Omnis ergo hæc de duabus viis disputatio, ad frugalitatem ac luxuriam spectat. Dicunt enim 5 humanæ vitæ cursum

Y

5. Quem ita à Virgilio descriptum habemus, (si tamen is sit cui sequentes versus ascribi debeant)

Litera Pythagoræ discrimine facta bicorni,
Humanæ vitæ speciem præferre videtur.
Nam via virtutis dextrum petit ardua callem,
Difficilemque aditum primum spectantibus offert:
Sed requiem præbet fessis in vertice summo.
Molle ostentat iter via lata, sed ultima meta
Præcipitat captos, volvitque per ardua saxa.
Quisquis enim duros casus virtutis amore
Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit:
At qui desidiam luxumque sequetur inertem,
Dum fugit oppositos incauta mente labores:
Turpis inopsque, simul miserabile transiget ævum.

 6. MSS.

Y literæ esse similem; quod unusquisque hominum, cum primum adolescentiæ limen attigerit, & in eum locum venerit, *parteis ubi se via findit in ambas*, hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem; hoc est, si aut philosophiam didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ artis, quo evadat ad bonam frugem; quod fieri sine labore maximo non potest: honestam ac copiosam vitam, disputant, peracturum. Si vero doctorem frugalitatis non invenerit; in sinistram viam, quæ melioris speciem mentiatur, incedere; id est, desidiæ, inertiæ, luxuriæ se tradere; quæ suavia quidem videntur ad tempus, vera bona ignoranti; post autem amissa omni dignitate ac re familiari, in omnibus miseriis ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, & ad hanc vitam quam in terra ducimus, fines earum viarum retulerunt. Poetæ fortasse melius, qui hoc bivium apud inferos esse voluerunt. Sed in eo falluntur; quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo vere, sed tamen utrique non recte; quia oportuit, vias ipsas ad vitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius, & verius, qui duas istas vias, cœli & inferorum esse dicimus, quia justis immortalitas, injustis pœna æterna proposita est. Quomodo autem viæ istæ vel in cœlum tollant, vel ad interna præcipitent, explicabo; aperiamque, quæ sint virtutes quas philosophi nescierunt: tum, earum quæ sint præmia; simul etiam quæ sint vitia, quæve eorum supplicia, monstrabo.

Nam fortasse aliquis expectet, ut separatim de vitiis, ac virtutibus dicam; cum de bono, aut malo differentibus nobis, etiam quod est contrarium possit intelligi. Si enim virtutes inferas; vitia sua sponte decedent sive etiam vitia eximas; virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent, semper expellant: ita fit ut neque vitia detrahi sine virtutibus possint, nec virtutes inseri sine detractione vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus, quam à philosophis induci solent: Primum, quod utrique præpositum esse dicimus. Ducem utrumque immortalem: sed alterum honoratum, qui virtutibus ac bonis præsit; alterum damnatum, qui vitiis ac malis. Illi autem in dexteriore tantum via ducem ponunt, neque unum, neque perpetuum. Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt, qui à desidia revocet homines, & frugi esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam nisi pueros & adolescentes: videlicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem, omnis sexus, & generis, & ætatis, in hoc cœleste iter inducimus: quia Deus, qui ejus viæ dux est, immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoq; ipsarum viarum non ita est, ut illi putaverunt. Quid enim opus est Y litera in rebus contrariis, atque diversis? Sed altera illa melior, conversa est ad solis ortum; altera illa deterior, ad occasum: quoniam qui veritatem ac justitiam sequitur, is accepto immortalitatis præmio, perenni luce potietur: qui autem ab illo malo duce illectus,

prætulerit vitia virtutibus, mendacium veritati; necesse est, ad occasum & tenebras deferatur. Describam igitur utramque, & earum proprietates habitusque monstrabo.

4. Una est itaque virtutis ac bonorum via, quæ fert non in Elysios campos (ut poetæ loquuntur) sed ad ipsam mundi arcem.

------- *At læva malorum*
Exercet pœnas, & ad impia tartara mittit.

Est enim criminatoris illius, qui pravis religionibus institutis avertit homines ab itinere cœlesti, & in viam perditionis inducit. Cujus viæ species & figura sic est composita in aspectu, ut plana, & patens, & omni genere florum atq; fructuum delectabilis esse videatur. In ea enim [6] posuit omnia, quæ pro bonis habentur in terra; opulentiam dico, honorem, quietem, voluptatem, illecebras omnes: sed cum his pariter injustitiam, crudelitatem, superbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, discordiam, ignorantiam, mendacium, stultitiam, ceteraque vitia. Exitus autem hujus viæ talis est. Cum ventum fuerit ad extremum, unde jam regredi non licet; cum omni sua pulcritudine tam subito præciditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit, quam præcipitatus [7] ex altitudine in profunda cadat. Quisquis enim præsentium bonorum specie captus, & in his consequendis ac fruendis occupatus, non præviderit ea, quæ post mortem

6. MSS. Bod & CCC. *posita sunt*, quam etiam lectionem retinere mavult Isæus.

7. Nostri omnes, *in altitudinem profundam.*

8. Mert-

tem secutura sunt; seque à Deo averterit: is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur poenam. Via vero illa cœlestis, difficilis & clivosa proposita est, vel spinis horrentibus aspera, vel saxis extantibus impedita; ut cum summo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi solicitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiam, concordiam, scientiam, veritatem, sapientiam, ceterasque virtutes; sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem [8] amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, & meliora maluerit, carebit his terræ bonis; ut expeditus, ac levis difficultatem viæ superet. Nec enim potest, qui se apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, angustias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis & injustis facilius provenire, quæ cupiant; quia prona & declivis est eorum via: bonis autem, quæ optent, difficile procedere; quia difficili & arduo itinere gradiuntur. Justus ergo, quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemtui, derisui, odio sit, necesse est. Omnes enim quos cupiditas aut voluptas præcipites trahit, invident ei, qui virtutem capere potuit; & inique ferunt, id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, ignobilis, subjectus injuriæ, & tamen omnia quæ amara sunt, perferens. Et si patientiam jugem, ad summum illum gradum finemq; perduxerit, dabitur ei corona

8. Mert. & CCC. *& valetudines.*

virtu-

virtutis; & à Deo pro laboribus, quos in vita propter justitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæ sunt viæ, quas Deus humanæ vitæ assignavit; in quibus singulis & bona ostendit & mala, sed ordine præpostero, atque converso. In una enim, monstravit temporalia prius mala cum æternis bonis; qui est ordo melior: in altera, temporalia prius bona cum æternis malis; qui est ordo deterior: ut quicunque præsentia mala cum justitia delegerit; majora & certiora consequatur bona, quam fuerunt illa, quæ sprevit: quisquis autem præsentia bona præposuerit justitiæ; in majora & longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim vita temporalis, quia brevis est, idcirco & bona ejus & mala brevia sint, necesse est. Illa vero spiritalis, quæ huic terrenæ contraria est, quoniam sempiterna est, idcirco & bona ejus & mala sempiterna sunt. Ita fit, ut & bonis brevibus mala æterna, & malis brevibus bona æterna succedant. Itaque cum simul proposita sint homini bona & mala; considerare unumquemque secum decet, quanto satius sit, perpetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus & caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc seculo, cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio; esuriendum, sitiendum; æstus, frigora perferenda; humi quiescendum; vigilandum; periclitandum est, ut salvis pignoribus, & domo, & re familiari, & omnibus, pacis ac victoriæ bonis perfrui possis: sin autem præsens otium malueris

malueris, quam laborem; malum tibi maximum facias, necesse est. Præoccupabit enim adversarius non resistentem; vastabuntur agri; diripietur domus; in prædam uxor ac liberi venient; & tu ipse interficiere, aut capiere: quæ omnia ne accidant, præsens commodum differendum est, ut majus longiusque pariatur. Sic in omni hac vita, quia nobis adversarium Deus reservavit; ut possemus capere virtutem omittenda est præsens voluptas, ne hostis opprimat; vigilandum, stationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor; omnia deniq; amara & graviora, patienter ferenda; eo quidem promtius, quo nobis imperator noster Deus præmia pro laboribus æterna constituit. Et cum in hac terrena militia, tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt; certe nobis nullus labor est recusandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti. Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare; & intentis acriter animis, ad unius hostis insidias, vel apertos impetus vigilare; qui nos, sicut periti & exercitati duces solent, variis artibus captat, pro cujusque natura, & moribus sæviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos, à via veritatis excutiat. Alios inflammat iræ stimulis; ut ad nocendum potius intentos, à Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit; ut voluptati & corpori servientes,

tes, ad virtutem respicere non possint. Aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud nisi eorum, quos oderint, felicitatem. Alios inflammat ambitionibus. Ii sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitæ suæ operam curamque convertunt; ut fastos signent, & annis nomen imponant. Quorundam cupiditas tendit altius; non ut provincias temporali gladio regant; sed ut infinita & perpetua potestate Dominos se dici velint universi generis humani. Quos autem pios viderit, vanis implicat religionibus, ut impios faciat. Iis vero, qui sapientiam quærunt, philosophiam in oculos impingit; uti specie lucis excæcet, nequis comprehendat ac teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, & obsepsit vias, publicis lætus erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, & armavit vera cœlestique virtute; de qua nunc mihi differendum est.

5. Sed prius quam singulas virtutes exponere incipiam, determinanda est ipsa virtus; quam non recte philosophi definierunt, quid esset, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt; vim vero, & rationem, & effectum perdiderunt. Quæcunque autem in definitionem virtutis solent dicere, paucis versibus colligit, & enarrat Lucilius: quos malo equidem ponere; ne dum multorum sententias refello, sim longior, quam necesse est:

Virtus

Virtus, Albine, est pretium persolvere verum,
Queis in versamur, queis vivimus rebus adesse:
Virtus est hominis, scire id quod quæque habeat res.
Virtus, scire, homini, rectum, utile, quid sit honestum,
Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhonestum:
Virtus, quærendæ finem rei scire modumque:
Virtus divitiis pretium persolvere posse.
Virtus, id dare, quod re ipsa debetur honori:
Hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum;
Contra, defensorem hominum morumque bonorum;
Hos magnifacere, his bene velle, his vivere amicum:
Commoda præterea patriæ sibi prima putare,
Deinde parentum, tertia jam, postremaque nostra.

Ab iis definitionibus, quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panætium Stoicum secutus; eaque tribus voluminibus inclusit. Hæc autem quam falsa sint, mox videbimus; ut appareat, quantum in nos dignatio Divina contulerit, quæ nobis aperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire quid sit bonum & malum; quid turpe, quid honestum; quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, si tantum bonum ac malum diceret; quia nihil potest esse utile vel honestum, quod non idem bonum sit; nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod & philosophis videtur; & idem Cicero in

tertio supradicti operis libro ostendit. Verum scientia non potest esse virtus; quia non est intus in nobis, sed 9 ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est; quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est, quia posita est in audiendo. Virtus tota nostra est, quia posita est in voluntate faciendi bona. Sicut ergo in itinere celerando nihil prodest, viam nosse; nisi conatus ac vires suppeditent ambulandi: ita vero scientia nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii, qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum & malum sentiunt; & quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt, & ideo celare nituntur. Sed cum eos boni & mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur, ut peccent; quia deest illis virtus, id est, cupiditas recta & honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni malique, aliud virtutem; quod potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit. In quo quoniam recte, ad culpam pertinet, non fecisse, quæ scieris; recte voluntas prava, & vitiosus animus, quem excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut virtus non est, bonum ac malum scire; ita virtus est, bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute conjuncta est, ut scientia præcedat virtutem, virtus sequatur scientiam; quia nihil prodest cognitio, nisi & actio subsequatur.

9. Male tollit Lactantius facultatem illam naturalem, quæ unicuique inest & doctrina accedente excitatur

Horatius

Horatius igitur paulo melius;

Virtus est, vitium fugere; & sapientia prima,
Stultitia caruisse. ——

Sed inepte, quod eam contrario terminavit, ut si diceret: Bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio; ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione; quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse. Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est, iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem refrænare; id est enim vitium fugere. Nam fere omnia, quæ fiunt injuste atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur; omnes hominum contentiones malæ sopientur; nemo insidiabitur; nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur; nemo terra marique grassabitur; nemo exercitum ducet, ut rapiat & vastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur; omnis ætas & sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quicquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera & flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quæ sedatio commotionum & affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. 10 Omnis igitur virtutis officium est, non peccare. Quo profecto fungi non potest, qui Deum nescit: quoniam ignoratio ejus, à quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia, necesse est. Itaque ut bre-

10. MSS. nostri, *omne*.

vius & significantius utriusque rei summa officia determinemus; scientia est, Deum nosse; virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia continetur.

6. Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem: deinde, quid sit virtus, & in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum, quid sit bonum & malum, nescisse philosophos, breviter ostendam; quod pene declaratum est libro tertio, cum de summo bono disputarem. Qui autem, quid esset summum, nescierunt; & in ceteris bonis malisve, quæ summa non sunt, erraverint, necesse est: quæ non potest vero judicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum Deus est; malorum vero ille, scilicet Divini nominis semper inimicus, de quo sæpe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quæ veniunt à Deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent; quod est summum bonum: quæ autem ab illo altero; id habent officium, ut cœlestibus avocatum, terrenisque demersum, ad pœnam interficiant sempiternam; quod est summum malum. Num igitur dubium est, quin illi omnes, quid esset bonum & malum, ignoraverint, qui nec Deum nec adversarium Dei scierint? Itaque finem bonorum, ad corpus & ad hanc brevem vitam retulerunt; quam scilicet solvi & occidere necesse est. Non sunt progressi ulterius; sed omnia eorum præcepta, & omnia, quæ inducunt, bona, terræ inhærent & humi jacent; quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur. Pertinent

tinent enim non ad vitam homini comparandam, ſed ad quærendas vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam ; quæ ſunt univerſa mortalia, tam ſcilicet, quam ille, qui, ut ea ſibi contingerent, laboravit. Hinc eſt illud,

Virtus, quærendæ finem rei ſcire modumque.

Præcipiunt enim quibus modis & quibus artibus, res familiaris quærenda ſit ; quia vident male quæri ſolere. Sed hujuſmodi virtus non eſt propoſita ſapienti. Nec enim virtus eſt opes quærere ; quarum neq; inventio neq; poſſeſſio in noſtra poteſtate eſt. Itaque & quæſtu & obtentu faciliores ſunt malis, quam bonis. Non poteſt ergo virtus eſſe in iis rebus quærendis, in quarum contemtu vis ac ratio virtutis apparet ; nec ad ea ipſa transfugiet, quæ magno ac excelſo animo calcare ac proterere geſtit : neque fas eſt, animam cœleſtibus intentam bonis, ut hæc fragilia ſibi comparet, ab immortalibus ſuis [11] operibus avocari. Sed potiſſimum in iis rebus comparandis, virtutis ratio conſiſtit, quas nobis nec homo ullus nec mors ipſa poſſit auferre. Cum hæc ita ſe habeant ; illud, quod ſequitur, verum eſt.

Virtus divitiis pretium perſolvere poſſe.

Qui verſus idem fere ſignificat, quod primi duo ; ſed neque ipſe, neque quiſquam philoſophorum ſcire potuit, pretium ipſum vel quale vel quod ſit. Id enim poeta & illi omnes, quos ſecutus eſt, putaverunt, recte opibus uti, hoc eſt, frugi eſſe ; non inſtruere convivia ſumtuoſe ; nec largiri temere ; non

11. Cott. *opibus*

effun-

vius & significantius utriusque rei summa officia determinemus; scientia est, Deum nosse; virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia continetur.

6. Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem: deinde, quid sit virtus, & in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum, quid sit bonum & malum, nescisse philosophos, breviter ostendam; quod pene declaratum est libro tertio, cum de summo bono disputarem. Qui autem, quid esset summum, nescierunt; & in ceteris bonis malisve, quæ summa non sunt, erraverint, necesse est: quæ non potest vero judicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum Deus est; malorum vero ille, scilicet Divini nominis semper inimicus, de quo sæpe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quæ veniunt à Deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent; quod est summum bonum: quæ autem ab illo altero; id habent officium, ut cœlestibus avocatum, terrenisque demersum, ad pœnam interficiant sempiternam; quod est summum malum. Num igitur dubium est, quin illi omnes, quid esset bonum & malum, ignoraverint, qui nec Deum nec adversarium Dei scierint? Itaque finem bonorum, ad corpus & ad hanc brevem vitam retulerunt; quam scilicet solvi & occidere necesse est. Non sunt progressi ulterius; sed omnia eorum præcepta, & omnia, quæ inducunt, bona, terræ inhærent & humi jacent; quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur. Pertinent

tinent enim non ad vitam homini comparandam, ſed ad quærendas vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam; quæ ſunt univerſa mortalia, tam ſcilicet, quam ille, qui, ut ea ſibi contingerent, laboravit. Hinc eſt illud,

Virtus, quærendæ finem rei ſcire modumque.

Præcipiunt enim quibus modis & quibus artibus res familiaris quærenda ſit; quia vident male quæri ſolere. Sed hujuſmodi virtus non eſt propoſita ſapienti. Nec enim virtus eſt opes quærere; quarum neq; inventio neq; poſſeſſio in noſtra poteſtate eſt. Itaque & quæſtu & obtentu faciliores ſunt malis, quam bonis. Non poteſt ergo virtus eſſe in iis rebus quærendis, in quarum contemtu vis ac ratio virtutis apparet; nec ad ea ipſa transfugiet, quæ magno ac excelſo animo calcare ac proterere geſtit: neque fas eſt, animam cœleſtibus intentam bonis, ut hæc fragilia ſibi comparet, ab immortalibus ſuis[11] operibus avocari. Sed potiſſimum in iis rebus comparandis, virtutis ratio conſiſtit, quas nobis nec homo ullus nec mors ipſa poſſit auferre. Cum hæc ita ſe habeant; illud, quod ſequitur, verum eſt.

Virtus divitiis pretium perſolvere poſſe.

Qui verſus idem fere ſignificat, quod primi duo; ſed neque ipſe, neque quiſquam philoſophorum ſcire potuit, pretium ipſum vel quale vel quod ſit. Id enim poeta & illi omnes, quos ſecutus eſt, putaverunt, recte opibus uti, hoc eſt, frugi eſſe; non inſtruere convivia ſumtuoſe; nec largiri temere; non

11. Cott. *opibus*

effun-

effundere in res ſupervacuas aut turpes rem familiarem. Dicet aliquis fortaſſe: Quid tu? Negasne hanc eſſe virtutem? Non equidem nego; contraria enim videar probare, ſi negem. Sed verum nego, quia non ſit illa cœleſtis ſed tota terrena; quandoquidem nihil efficit, niſi quod remaneat in terra. Quid ſit autem recte opibus uti, & qui ſit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui cœpero. Jam cetera, quæ ſequuntur, nullo modo vera ſunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defenſionem ſuſcipere poteſt cum malis eſſe commune. Quidam enim probitate ficta, viam ſibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni ſolent; eo quidem promtius, quod fallendi gratia faciunt; utinamque tam facile eſſet præſtare, quam facile eſt ſimulare bonitatem. Sed ii, cum eſſe cœperint propoſiti ac voti ſui compotes, & ſummum potentiæ gradum ceperint; tum vero, ſimulatione depoſita, mores ſuos detegunt; rapiunt omnia, & violant, & vexant; eoſque ipſos bonos, quorum cauſam ſuſceperant, inſequuntur; & gradus, per quos aſcenderunt, amputant; nequis illos contra ipſos poſſit imitari. Veruntamen putemus, hoc officium non niſi boni eſſe, ut bonos defendat. At id ſuſcipere, facile eſt; implere, difficile; quia cum te certamini congreſſionique commiſeris; in arbitrio Dei, non tuo, poſita victoria eſt. Et plerumque improbi & numero & conſpiratione ſunt potentiores, quam boni; ut ad eos ſuperandos, non tam virtus ſit, quam felicitas, neceſſaria. An aliquis

aliquis ignorat, quod aliquoties melior, justiorque pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbæ in cives extiterunt. Plena est exemplis omnis historia; sed nos contenti erimus uno. Cn. Pompeius bonorum voluit esse defensor; siquidem pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. Is tamen victus, cum ipsa libertate occidit; & à spadonibus Ægyptiis detruncatus, insepultus abjectus est. Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum; quia virtus incertis casibus non potest esse subjecta.

Commoda præterea patriæ sibi prima putare. Sublata hominum concordia, virtus nihil est omnino. Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? Id est fines propagare, aliis violenter ejectis; augere imperium; vectigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. Inprimis enim tollitur humanæ societatis conjunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia; tollitur denique ipsa justitia, quæ dissidium generis humani ferre non potest; & ubicunque arma fulserint, hinc eam fugari & exterminari necesse est. Verum est enim [12] Ciceronis illud: Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant; dirimunt hi communem generis humani societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur. Nam quomodo potest justus esse qui nocet, qui odit, qui spoliat,

12. 3. Offic. sub initium.

qui

qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest; quod solum teneri non potest, quia eripi potest. Hæc itaque (ut ipsi appellant) bona quisquis patriæ acquisierit, hoc est, qui eversis civitatibus gentibusque deletis, ærarium pecunia refserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cœlum; in hoc putatur summa & perfecta esse virtus. Qui error non modo populi & imperitorum, sed etiam philosophorum est; qui præcepta quoque dant ad injustitiam, ne stultitiæ ac malitiæ disciplina & auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant; neque ad justitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam moremque civilem; quem non esse justitiam, & res indicat, & ipse Cicero testatus est. Sed nos, inquit, veri juris germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus. Umbra & imaginibus utimur: easque ipsas utinam sequeremur; feruntur enim [13] ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Umbra est igitur & imago justitiæ, quam illi justitiam putaverunt. Quid sapientiam? Nonne idem confitetur, in philosophis esse nullam? [14] Aut cum Fabritius, inquit, fortis, aut Aristides

13. Isæus monet in nonnullis codicibus haberi *ab optimis naturæ principiis.*

14. Ex Cicer. supplenda est hæc lacuna, l. 3. Off. *Nec vero cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ tanquam à sapientibus petitur exemplum.*

ſtides juſtus nominatur, aut ab illo fortitudinis, aut ab hoc juſtitiæ petitur, tanquam à ſapiente exemplum. Nemo enim horum ſic ſapiens, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ſapientes habiti & nominati, M. Cato & C. Lælius, ſapientes fuerunt: ne illi quidem ſeptem; ſed ex mediorum officiorum frequentia ſimilitudinem quandam gerebant ſpeciemque ſapientium. Si ergo & philoſophis, ipſorum confeſſione, ademta ſapientia eſt; & iis, qui juſti habiti ſunt, ademta juſtitia eſt: omnes igitur illæ virtutis deſcriptiones falſæ ſint, neceſſe eſt; quia quæ ſit virtus vera, ſcire non poteſt, niſi juſtus ac ſapiens; [15] quod nemo eſt, niſi quem Deus præceptis cœleſtibus erudivit.

7. [16] Jam illi omnes qui per aliorum confeſſam ſtultitiam ſapientes exiſtimantur, ſpecie virtutis inducti, umbras & imagines apprehendunt; nihil verum. Quod ea fit ratione; quoniam via illa mendax, quæ fert ad occaſum, multos tramites habet propter ſtudiorum & diſciplinarum varietatem; quæ ſunt in vita [17] hominis diſſimiles, atque diverſæ. Nam ſicut via illa ſapientiæ habet aliquid ſimile ſtultitiæ, quod libro præcedente monſtravimus; ita hæc, cum ſit tota ſtultitiæ, habet aliquid ſimile ſapientiæ; quod arripiunt ii, qui ſtultitiam publicam intelligunt: & ut habet vitia manifeſta; ſic habet aliquid, quod ſimile eſſe videatur virtuti: ut habet apertum ſcelus; ſic imaginem quandam ſpeciemque juſtitiæ. Quomodo enim præcurſor

15. MSS. addunt *Juſtus autem nemo eſt, niſi ille quem.*

16. MSS noſtri *Nam.*

17. MSS. omnes *hominum.*

ejus viæ, cujus vis & poteſtas omnis in fallendo eſt, univerſos in fraudem poſſet inducere, niſi veriſimilia hominibus oſtentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum ejus in operto eſſet, poſuit in via ſua, quæ homines pro malis & turpibus aſpernarentur, [18] ut averſi à ſapientia & veritate, quam ſine ullo duce requirebant, in id ipſum inciderent, quod vitare ac fugere cupiebant. Itaque illam perditionis ac mortis viam multiplicem oſtendit, vel quod multa ſunt genera vitæ, vel quod Dii multi, qui coluntur. Hujus dux prævaricator ac ſubdolus; ut videatur eſſe diſcrimen aliquod falſi & veri, mali ac boni. Alia ducit luxurioſos, alia eos, qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia ſtrenuos; alia ſtultos, alia philoſophos; & eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates aut divitias non refugiunt, ab hac publica & celebri via modice ſegregat: eos autem, qui aut virtutem ſequi volunt, aut contemtum rerum profitentur, per confragoſa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ ſpeciem bonorum oſtentant, non ſunt aliæ viæ, ſed diverticula & ſemitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroverſum ſeparari; ad eandem tamen, & ad unum omnes exitum ſub ipſo fine referuntur. Ibi enim dux ille conjungit omnes; ubi opus fuerat, bonos à malis, fortes ab inertibus, ſapientes à ſtultis ſeparari;

18. Particula hæc non tam *cauſalitatem* aliquam notat, quam *eventum*. Quod etiam de ἵνα, obſervari poteſt pari ſenſu in S. Literis ſæp uſcule accepto.

in

in Deorum ſcilicet cultu; in quo ille univerſos, quia ſine ullo diſcrimine ſtulti fuerunt, uno mucrone jugulat, & præcipitat in mortem. Hæc autem via, quæ eſt veritatis, & ſapientiæ, & virtutis, & juſtitiæ; quorum omnium fons unus eſt, una vis, una ſedes [19] ſuavis, & ſimplex eſt; quod paribus animis, ſummaque concordia unum ſequamur & colamus Deum; & anguſta, quoniam paucioribus virtus data eſt; & ardua, quoniam ad bonum, quod ſummum atque ſublime eſt, niſi cum ſumma difficultate ac labore non poteſt perveniri.

8. Hæc eſt via, quam philoſophi quærunt; ſed ideo non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non poteſt, quærunt. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt; quia nec viam cernunt, nec ducem [20] ſequuntur. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, qua in alto iter navibus quæritur; quæ niſi aliquod cœli lumen obſervent, incertis curſibus vagantur. Quiſquis autem rectum iter viæ tenere nititur, non terram debet aſpicere, ſed cœlum; & (ut apertius loquar) non hominem ſequi debet, ſed Deum; non his terreſtribus ſimulacris, ſed Deo ſervire cœleſti; non ad corpus referre omnia, ſed ad mentem; non huic vitæ dare operam, ſed æternæ. Itaque ſi oculos in cœlum ſemper intendas, & ſolem, qua oritur, obſerves, eumque habeas vitæ, quaſi navigii ducem; ſua ſponte in viam pedes dirigentur;

19. Abeſt hæc vox à MSS. noſtris, neque eam agnoſcit Betuleii Codex.

20. MSS. addunt, *ullum*.

& illud cœleste lumen, quod sanis mentibus [21] multo clarius sole est, quam hic, quem carne mortali videmus; sic reget, sic gubernabit, ut ad summam sapientiæ virtutisque portum sine ullo errore perducat. Suscipienda igitur Dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat, illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Republ. tertio, pene divina voce depinxit; cujus ego, ne plura dicerem, verba subjeci. Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium, jubendo; vetando, à fraude deterreat: quæ tamen neque probos frustra jubet aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec [22] obrogari fas est; neque derogari ex hac aliquid licet; neque tota abrogari potest. Nec vero aut per senatum, aut per populum solvi hac lege possumus. Neque est quærendus explanator aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia posthac; [23] sed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & sempiterna, & immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister & imperator omnium Deus; ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur; hoc ipso

21. Isæus legit *multo clarius est, quam hic sol quem* &c. vel *multo clarior sol est quam hi*.

22. Ex Ulpiano, Lex *obrogatur* cum prior lex tollitur, *derogatur* cum pars primæ tollitur, *surrogatur* cum aliquid adjicitur, *abrogatur* cum aliquid mutatur.

23. Aristoteles inter jus naturale & legitimum hoc discrimen statuit, Φυσικὸν μὲν τὸ πανταχῆ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μή. νομικὸν δὲ, ὃ ἐξ ἀρχῆς οὐδὲν διαφέρει, οὕτως ἢ ἄλλως.

luet

luet maximas pœnas, etiamsi cetera supplicia, quæ putantur, effugerit. Quis sacramentum Dei sciens, tam significanter enarrare legem Dei possit, quam illam homo longe à veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudenter loquuntur, sic habendos puto, tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Quod si ut legis sanctæ vim rationemque pervidit; ita illud quoque scisset aut explicasset, in quibus præceptis lex ipsa consisteret; non philosophi functus esset officio, sed prophetæ. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est; quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro & imperatore omnium Deo

9. Hujus legis caput primum est, ipsum Deum nosse; soli obtemperare; solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ suæ Deum nescit; quod est summum nefas. Quæ ignoratio facit, ut Diis alienis serviat; quo nihil sceleratius committi potest. Hinc jam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac singularis boni; quia Deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si justitiam sequi volet Dei; divini tamen juris ignarus, gentis suæ leges tanquam verum jus amplectitur; quas non utique justitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa & varia jura sunt condita; nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem à justitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet; qui per feciales bella indicendo, & legitime injurias

inferendo, ſemperque aliena cupiendo atque rapiendo, poſſeſſionem ſibi totius orbis comparavit. Verum hi juſtos ſe putant, ſi contra leges ſuas nihil faciant; quod etiam timori aſcribi poteſt, ſi præſentium pœnarum metu, ſceleribus abſtineant. Sed concedamus ſane, ut id natura, vel (ut ait philoſophus) ſua ſponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num idcirco juſti erunt, quia parent inſtitutis hominum, qui & ipſi aut errare, aut injuſti eſſe potuerunt? Sicut illi duodecim tabularum [24] conditores, qui certe publicæ utilitati pro conditione temporum ſervierunt. Aliud eſt igitur civile jus; quod pro moribus ubique variatur: aliud eſt vera juſtitia; quam uniformem ac ſimplicem propoſuit omnibus Deus: quem qui ignorat, & ipſam juſtitiam ignoret neceſſe eſt. Sed putemus fieri poſſe, ut aliquis naturali & ingenito bono, veras virtutes capiat: qualem fuiſſe Cimonem Athenis accepimus; qui & [25] agentibus ſtipem dedit; & pauperes invitavit; & nudos induit. Tamen cum illud unum, quod eſt maximum, deeſt, agnitio Dei: jam illa bona omnia ſupervacua ſunt & inania, ut fruſtra in his aſſequendis laboraverit. Omnis enim juſtitia ejus, ſimilis eſt humano corpori caput non habenti: inquo tametſi membra omnia & locis ſuis

24. Decemviri de quibus leg. Livius lib. 5. Florus lib. 1. cap. 24.

25. Τῶν τε γὰρ ἀγρῶν, *inquit Plutarchus*, φραγμοὺς ἀφεῖλεν, ἵνα καὶ τοῖς ξένοις καὶ τῶν πολιτῶν τοῖς δεομένοις ἀδεῶς ὑπάρχῃ λαμβάνειν τῆς ὀπώρας. καὶ δεῖπνον οἴκοι παρ' αὐτῷ λιτὸν μέν, ἀρκοῦν δὲ πολλοῖς ἐποιεῖτο καθημέραν, ἐφ' ὃ τῶν πενήτων ὁ βουλόμενος εἰσῄει &c. Similia habes apud Cor. Nepotem in vita Cimonis.

conſtent,

conſtent, & figura, & habitudine; tamen quoniam deeſt id, quod eſt omnium principale, & vita & omni ſenſu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, uſum non habent; tam ſcilicet, quam caput ſine corpore. Cui ſimilis eſt, qui cum Deum non ignoret, vivit injuſte. Id enim ſolum habet, quod eſt ſummum; ſed fruſtra, quoniam virtutibus tanquam membris eget. Itaque ut ſit vivum ac ſenſibile corpus, & agnitio Dei neceſſaria eſt, quaſi caput; & omnes virtutes, quaſi corpus. Ita fiet homo perfectus ac vivus: ſed tamen ſumma omnis in capite eſt; quod quamvis conſtare non poteſt ſine omnibus, ſine quibuſdam tamen poteſt. Et erit quidem animal vitioſum ac debile, ſed tamen vivit; ſicut & is, qui & Deum novit, & in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque ſine membris aliquibus vivi poteſt; ſine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philoſophi, etiamſi natura ſint boni, tamen nihil ſciant, nihil ſapiant. Omnis doctrina & virtus eorum ſine capite eſt; quia Deum neſciunt, qui eſt virtutis ac doctrinæ caput: quem qui non agnoſcit, licet videat, cæcus eſt; licet audiat, ſurdus; licet loquatur, elinguis eſt. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit; tunc & videbit, & audiet, & loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo ſunt ſenſus omnes collocati, hoc eſt, oculi, aures, & lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem, in qua Deus eſt, vel Deum, in quo veritas eſt, oculis cordis aſpexerit: is audit, qui divinas voces ac præcepta vitalia

pectori

pectori ſuo affigit: is loquitur, qui cœleſtia differens, virtutem ac majeſtatem Dei ſingularis enarrat. Quare non eſt dubium, quin impius ſit, quiſquis Deum non agnoverit; omneſque virtutes ejus, quas habere aut tenere ſe putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ eſt tota tenebrarum. Quapropter nihil eſt quod aliquis ſibi gratuletur, ſi has inanes virtutes adeptus eſt: quia non tantum miſer, qui bonis præſentibus careat; ſed etiam ſtultus ſit neceſſe eſt, qui labores in vita ſua maximos ſuſcipiat incaſſum. Nam demta ſpe immortalitatis, quam Deus pollicetur in ſua religione verſantibus, cujus aſſequendæ gratia virtus appetenda eſt, & quicquid malorum acciderit, perferendum; maxima erit profecto vanitas, obſequi velle virtutibus, quæ fruſtra homini calamitates afferunt & labores. Nam ſi virtus eſt, egeſtatem, exilium, dolorem mortemque, quæ timentur à ceteris, pati fortiter ac ſubire; quid tandem in ſe boni habet, cur eam propter ſeipſam philoſophi dicant expetendam. Nimirum ſupervacuis & inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille. Si enim mortales ſunt animæ; ſi virtus, diſſoluto corpore, nihil futura eſt: quid fugimus attributa nobis bona, quaſi aut ingrati aut indigni, qui divinis muneribus perfruamur. Quæ bona ut habeamus, ſcelerate impieque vivendum eſt, quia virtutem, id eſt juſtitiam paupertas ſequitur. Sanus igitur non eſt, qui nulla ſpe majore propoſita, iis bonis, quibus ceteri utuntur in vita, labores, & cruciatus, & miſerias anteponat. Si autem

tem virtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia constat, ad eam nasci hominem; subesse debet spes aliqua major, quæ malorum & laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat præclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit haberi pro bono potest; quam si acerbitatem suam maximo bono penset. Æque non aliter his bonis præsentibus abstinendum est, quam si sint aliqua majora propter quæ tanti sit & voluptates omittere & mala omnia sustinere. Ea vera nulla sunt alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ vitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi Deus, qui virtutem ipsam proposuit? Ergo in Dei agnitione & cultu, rerum summa versatur. In hoc est spes omnis ac salus hominis: hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis verus pater; eumque solum pietate debita prosequamur; huic pareamus; huic devotissime serviamus; in eo promerendo actus omnis, & cura, & opera collocetur.

10. Dixi, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit, quanquam id ipsum, quod homini tribueris, Deo tribuitur; quia homo Dei simulacrum est. Sed tamen primum officium justitiæ est, conjungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria est justorum & cultorum Dei; quod ea sola vitæ communis in se continet rationem. Deus enim, qui ceteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimen-

tis incursu & periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum fragilemque formavit ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cetera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat foveat, contraque omnia pericula & accipiat & præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas: quod qui disruperit, nefarius & parricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur; certe consanguinei sumus; & ideo maximum scelus putandum est odisse hominem vel nocentem. Propterea Deus præcepit inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos, qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos mitigemus. Item si ab uno Deo inspirati omnes & animati sumus, quid aliud quam fratres sumus? Et quidem conjunctiores qui animis, quam qui corporibus. Itaq; non errat Lucretius, cum dicit:

Denique cœlesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui hominibus nocent, qui contra jus humanitatis & fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant. Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos Deus malum nunquam facere, semper bonum. Id autem ipsum benefacere, quid sit, idem ipse præscribit: præstare auxilium depressis & laborantibus, impertiri victum non habentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos voluit esse sociale. Itaque in aliis hominibus, nos ipsos cogitare

tare debemus. Non meremur in periculo liberari, si non succurrimus: non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem, [26] philosophorum nulla præcepta sunt; quippe qui falsæ virtutis specie capti, misericordiam de homine sustulerunt; & dum volunt sanare vitia, auxerunt. Et cum iidem plerunque fateantur, societatis humanæ communionem esse retinendam; ab ea plane seipsos inhumanæ suæ virtutis rigore dissociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum est, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendæ originem atque causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas & campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut juris vinculo cohærerent; sed frondes & herbam pro cubilibus, speluncas & antra pro domibus haberent; bestiis & fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; præsidium implorasse; & primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse; ac singulis quibusque rebus nomina [27] imponendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam cœpisse munire; vel ut quietem noctis tutam sibi facerent vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis agge-

26. Imprimis Stoicorum. 27 MSS. nostri *imprimendo.*

ribus arcerent. O ingenia hominibus indigna, quæ has ineptias protulerunt! miseros atque miserabiles, qui stultitiam suam literis memoriæque mandaverunt! Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingenitam esse rationem vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugiendi, vel mali cavendi, vel [28] cubicula sibi & latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non nisi exemplis admoneri, ac discere potuisse, quid metuere sibi, quid cavere, quid facere deberent; aut nunquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestiæ comedissent. Hæc aliis delira visa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, & communionis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est. Siquidem causæ dispares sunt, res eadem est. Potuit igitur utrumque, quia non repugnat; sed tamen utrumque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines è terra tanquam ex draconis alicujus dentibus proseminati, (ut poetæ ferunt) sed unus homo à Deo factus est, ab eoque uno omnis terra humano genere completa est; eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium, quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est ejusmodi congregatio; nec unquam fuisse homines in terra, qui propter infantiam non loquerentur; intelliget, cui

28. MSS. nostri, *cubilia*.

ratio

ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quæ otiosi & inepti senes fabulantur; ut eos suis potissimum sensibus & suis rationibus refellamus. Si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur; succurrendum est igitur homini qui egeat auxilio. Cum enim præsidii causa homines societatem cum hominibus inierint & sanxerint: fœdus illud inter homines à principio ortus sui initum, aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se à præstando auxilio removet, etiam ab accipiendo se removeat, necesse est; quia nullius ope indigere se putat, qui alteri suam denegat. Huic vero qui se ipse dissociat ac secernit à corpore, non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod fieri si non potest; retinendum est igitur omni modo vinculum societatis humanæ; quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium præstare, ut possimus accipere. Sin vero (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio; homo certe hominem debet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes & adhuc feri homines, & fecerunt nondum constituta loquendi ratione: quid putemus hominibus expolitis, sermone rerumque omnium commercio inter se copulatis, esse faciendum; qui assueti hominibus, solitudinem ferre non possunt?

II. Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam

quam diligere hominem, quia homo ſit, & idem quod nos ſumus? Diſcordia igitur atque diſſenſio non eſt ſecundum hominis rationem. Verumque eſt illud Ciceronis, quod ait, [29]hominem naturæ obedientem, homini nocere non poſſe. Ergo ſi nocere homini contra naturam eſt, prodeſſe igitur homini ſecundum naturam ſit neceſſe eſt. Quod qui non facit, hominis ſe appellatione diſpoliat; quia humanitatis officium eſt, neceſſitati hominis ac periculo ſubvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti ac miſereri non putant eſſe ſapientis; ſi homo ab aliqua beſtia comprehenſus, auxilium ſibi armati hominis imploret; utrumne ſuccurrendum putent, an minime? Non ſunt tam impudentes, ut negent fieri oportere, quod flagitat, quod expoſcit humanitas. Item ſi aliquis circumveniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur; num putent hominis eſſe, non auxiliari? Non ſunt ipſi homines, ſi putent. Nemo enim poteſt ejuſmodi periculis non eſſe ſubjectus. Imo vero & hominis, & fortis viri eſſe dicent, ſervare periturum. Si ergo in ejuſmodi caſibus, qui periculum vitæ homini afferunt, ſuccurrere, humanitatis eſſe concedunt: quid cauſæ eſt, cur, ſi homo eſuriat, ſitiat, algeat, ſuccurrendum eſſe non putent? Quæ cum ſint paria natura cum illis caſibus fortuitis, & unam eandemque humanitatem deſiderent; tamen illa diſcernunt; quia non reipſa vera, ſed utilitate præſenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo

[29]. 3. Offic. ſub initium.

ſur-

surripiunt, sperant sibi gratiam relaturos. Egentes autem, quia non sperant; perire arbitrantur, quicquid ejusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa 30 Plauti detestanda sententia:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam & illud, quod dat, perit;
Et illi producit vitam ad miseriam.

At enim poeta fortasse pro persona locutus est. Quid Marcus Tullius in suis Officialibus libris? Nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: Largitio, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit; ita bonitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. Et idem paulo post: Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiæ refrænat homines ab humanitate: monetque ut rem familiarem diligenter custodiant; malintque arcam, quam justitiam conservare. Quod cum intelligeret inhumanum esse ac nefarium; mox ex alio capite, quasi actus pœnitentia, sic ait: Nonnunquam tamen est largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum; & sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum. Quid est idoneis? Nempe iis, qui restituere, ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto: Hic hic M. Tull. aberrasti à vera justitia, eamque uno verbo sustulisti; cum

30 In Trinummo Act. 2. sc. 2. hoc insuper addito, *aut quod bibat*.

pietatis

pietatis & humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum eſt, ſed quantum poteſt, non idoneis. Id enim juſte, id pie, id humane fit, quod ſine ſpe recipiendi feceris. Hæc eſt vera illa & germana juſtitia, cujus ſolidam & expreſſam effigiem nullam tenere vos dicitis. Ipſe pluribus locis clamas, mercenariam non eſſe virtutem; faterisque in libris Legum tuarum, liberalitatem gratuitam eſſe, his verbis: Nec eſt dubium, quin is, qui liberalis benignuſque dicitur, officium, non fructum ſequatur. Cur ergo idoneis potius largiris, niſi ut poſtea mercedem recipias? Te igitur auctore ac præceptore juſtitiæ, quiſquis idoneus non erit, nuditate, ſiti, fame conficietur; nec homines copioſi & uſque ad delicias abundantes ſubvenient ultimæ neceſſitati. Si virtus mercedem non exigit; ſi propter ſe (ut dicitis) expetenda eſt: ergo juſtitiam matrem principemque virtutum ſuo pretio, non tuo commodo æſtima; eique potiſſimum tribue, à quo nihil ſperes. Quid perſonas eligis? quid membra inſpicis? Pro homine tibi habendus eſt, quiſquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas imagineſque juſtitiæ, atque ipſam veram & expreſſam tene. Largire cæcis, debilibus, claudis, deſtitutis; quibus, niſi largiare, moriendum eſt. Inutiles ſunt hominibus, ſed utiles Deo; qui eos retinet in vita, qui Spiritu donat, qui luce dignatur. Fove quantum in te eſt, & animas hominum, ne extinguantur, humanitate ſuſtenta. Qui ſuccurrere perituro poteſt, ſi non ſuccurrerit, occidit

cidit. Verum isti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod sit, sciunt; dum perdere timent, perdunt; & in id, quod maxime cavent, incidunt; ut quicquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant; qui conservare humanitatem sine damno suo volunt; patrimonia sua effundunt; ut aut peritura & fragilia sibi comparent, aut certe maximis suis damnis nihil consequantur. Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt? nisi eos dementes ac furiosos; qui præstent id populo, quod & ipsi perdant; & nemo eorum, quibus præstatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca & brevis, oculorum maxime & aurium; aut obliviscuntur homines, & alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; ut si adeo placuerint, nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora & diuturniora civibus suis exhibent munera; ii scilicet, qui publicis operibus extructis, memoriam nomini suo quærunt? Ne isti quidem recte bona sua in terram sepeliunt: quia nec memoria quicquam mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt: siquidem aut uno tremore terræ dissipantur,

& corruunt; aut fortuito consumuntur incendio; aut hostili aliquo impetu diruuntur; aut certe vetustate ipsa dissoluta, labuntur. Nihil est enim (ut ait orator) opere & manu factum, quod non conficiat & consumat vetustas. Ad hæc justitia & lenitas florescit quotidie magis. Illi ergo melius, qui tribulibus suis aut clientibus largiuntur. Aliquid enim præstant hominibus, & prosunt; sed non est illa vera & justa largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicunque necessitas non est. Perit ergo quicquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus, aut cum fœnore redit, & beneficentia non erit. Quod etsi gratum est iis, quibus datur; justum tamen non est; quia, si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum & verum liberalitatis officium est, egentes atque inutiles alere.

12. Hæc est illa perfecta justitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus ac verissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorum salutem; non ad præsentem suum fructum, sed ad justitiam quæ sola non interit. Tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Hujus enim operis & officii merces à Deo est expetenda solo: nam si ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, sed beneficii fœneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod fecit, non alteri sed sibi præstat; & tamen res eo redit, ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab eo commodi sperans, vere sibi præstet; quia mercedem

cedem capiet à Deo. Idem Deus præcepit, ut ſi quando cœnam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non poſſint & vicem reddere; ut omnis actus vitæ noſtræ non careat miſericordiæ munere. Nec tamen quiſquam interdictum ſibi putet aut communione cum amicis, aut caritate cum proximis. Sed notum nobis Deus fecit, quod ſit verum, & juſtum opus, ita nos oportere cum proximis vivere, dummodo ſciamus, illud ad hominem, hoc ad Deum pertinere. Præcipua igitur virtus eſt hoſpitalitas; quod philoſophi quoque aiunt, ſed eam detorquent à vera juſtitia, & ad commodum rapiunt. Recte, inquit Cicero, à Theophraſto eſt laudata hoſpitalitas. Eſt enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illuſtrium hoſpitibus illuſtribus. Eodem modo rurſus erravit, quo tum, cum idoneis eſſe diceret largiendum. Non enim juſti, & ſapientis viri domus illuſtribus debet patere, ſed humilibus & abjectis. Nam illuſtres illi ac potentes nulla re poſſunt indigere; quos opulentia ſua & munit & honorat. Nihil autem à viro juſto faciendum eſt, niſi quod ſit beneficum. Beneficium autem, ſi refertur, interit atque finitur; nec enim poſſumus id habere integrum, cujus pretium nobis perſolutum eſt. In his itaque beneficiis juſtitiæ ratio verſatur, quæ ſalva & incorrupta permanſerint. Permanent autem non aliter, quam ſi præſtentur hominibus iis, qui prodeſſe nullo modo poſſunt. At ille in recipiendis illuſtribus nihil ſpectavit aliud, niſi utilitatem; nec diſſimulavit homo inge-

niosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim quid faciat potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii & amicitiæ jure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, redargui posset; nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat quæcunque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat simplicis & aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid & prætendere, aliud agere videri, cum aliud agat; præstare se alteri fingere, quod sibi præstet: sed malitiosi potius, & astuti, & fallacis, & subdoli. Quomodo ergo defenderet, quo minus ambitiosa illa hospitalitas, malitia esset? Tu mihi per omnes portas circumcurses, ut advenientes populorum atque urbium principes domum tuam invites: ut per eos apud cives eorum potentiam consequare; velisque te justum & humanum & hospitalem videri, cum studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille non potius incaute. Quid enim minus in Ciceronem convenit? Sed ignorantia veri juris, prudens ac sciens in hos se laqueos 31 induxit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est, non ad veram justitiam, quam non teneat, præcepta se dare; sed ad umbram imaginemque justitiæ. Ignoscendum est igitur umbratico & imaginario præceptori; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur. Captivorum redemtio magnum atque præclarum justitiæ munus est. quod idem ipse Tullius approbavit. 32 Itaque

31. Ceteri fere impressi, *induit*. 32. 2° Offic. MSS. leg. *atque*.

hæc

hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ eſt u-
tilis redimi è ſervitute captos, locupletari te-
nuiores. Hanc ego conſuetudinem benignita-
tis,largitioni munerum longe antepono. Hæc
eſt gravium hominum atque magnorum.
Proprium igitur juſtorum opus eſt, alere pau-
peres ac redimere captivos: cum apud injuſt-
os, ſiqui hæc faciant, graves & magni appel-
lentur. Iis enim maxime laudis eſt beneface-
re, qũos nemo ſperavit eſſe facturos. Nam qui
bonum facit vel conſanguineo, vel proximo,
vel amico, aut nullam aut certe non magnam
laudem meretur; quia facere debet; ſitque
impius ac deteſtabilis, niſi fecerit id quod ab
eo & natura ipſa & neceſſitudo exigit, & ſi fa-
cit, non tam gloriæ aſſequendæ, quam repre-
henſionis vitandæ gratia fecit. Qui autem
facit alieno & ignoto, is vero dignus eſt lau-
de; quoniam, ut faceret,ſola ductus eſt huma-
nitate. Ibi ergo juſtitia eſt, ubi ad benefaci-
endum neceſſitatis vinculum nullum eſt. Hoc
igitur officium benignitatis ne anteponere qui-
dem largitioni munerum debuit; quod eſt
comparantis, & è duobus bonis id,quod ſit me-
lius, eligentis. Illa enim largitio hominum
patrimonia ſua in mare abjicientium, inanis
& levis, & ab omni juſtitia remotiſſima eſt.
Itaque ne dici quidem munera oportet, in qui-
bus nemo accipit, niſi qui accipere non mere-
tur. Non minus magnum juſtitiæ opus eſt, pu-
pillos & viduas,deſtitutos & auxilio indigentes
tueri atque defendere; quod adeo univerſis di-
vina lex illa præſcribit: quandoquidem boni
quique judices ad officium ſuum judicant perti-
nere;

nere; ut eos naturali humanitate foveant, ac iisdem prodesse nitantur. Verum hæc opera, proprie nostra sunt; qui legem, qui verba ipsius Dei præcipientis accepimus. Nam illi sentiunt quidem natura esse justum, tueri eos, qui tutela carent; sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cujus perpetua clementia est, iccirco viduas pupillosque defendi ac foveri jubet, nequis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quo minus mortem pro justitia fideque suspiciat; sed incunctanter ac fortiter subeat; cum sciat se caros suos Deo relinquere; nec his unquam præsidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit qui assistat, curandos fovendosque suscipere, summæ humanitatis & magnæ operationis est. Quod qui fecerit, hic vivam hostiam Deo acquiret; & quod alteri dederit ad tempus, ipse à Deo accipiet in æternum. Ultimum illud & maximum pietatis officium est, peregrinorum & pauperum sepultura: quod illi virtutis justitiæque doctores prorsus non 33 attigerunt

33. Quæ de hac r· fusius differit Hi ron. Magius, in compendium contraham. Servius in lib. Æneid. 6. *qui*, inquit, *de pietatis generibus scripserunt, primum locum in sepu tura esse voluerunt. Unde cum Pontificilus nefas esset cadaver videre, magis tamen nefas fuit si visum insepultum relinquerent.* Quibus gemina habet Tull. in Topicis, Arist. in Problematibus. Quin & loca publica (quibus nomen erat puticulis) pauperum sepulturæ destinata fuisse liquet, & in eos duces severissima exe 1 pla edi solita, qui milites non humassent in prælio cæsos, ex Val. Max. lib. 9. c. 8. Quæ omnia cum Lactantio videantur falsi dicam impingere; ita solvit Magius, ut non neget sepulta fuisse ab Ethnicis istiusmodi hominum cadavera, extitisse vero disertum aliquod ea de re præceptum neutiquam assentiatur. Amota fatetur pauperum cadavera, sed ut fœdi-

tigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia metiebantur. In ceteris enim, quæ ſupradicta ſunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quaſi odore quodam veritatis retenti, propius oberraverunt. Hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt. Quinetiam non defuerunt, qui ſupervacaneam facerent ſepulturam; nihilque eſſe dicerent mali, jacere inhumatum atque abjectum. Quorum impiam ſapientiam cum omne humanum genus reſpuit, tum divinæ voces, quæ id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non eſſe faciendum; ſed, ſi forte non fiat, nihil eſſe incommodi. Itaque in ea re non tam præcipientium, quam conſolantium funguntur officio, ut ſi forte id ſapienti evenerit, ne ſe ob hoc miſerum putet. Nos autem non quid ſapienti ferendum ſit, dicimus; ſed quid facere ipſe debeat. Itaque non quærimus nunc, utrumne tota ſepeliendi ratio ſit utilis, necne: ſed hæc, etiamſi ſit inanis (ut illi exiſtimant) tamen facienda eſt, vel ob hoc ſolum, quod apud homines bene & humane fieri videtur. Animus enim quæritur, & propoſitum ponderatur. Non enim patiemur figuram & figmentum Dei, feris ac volucribus in prædam jacere; ſed reddamus id terræ, unde ortum eſt, & quamvis in homine ignoto neceſſariorum

fœditatem pariter amolirentur, noxiam alioqui publice futuram. Neque enim, ut in reliquis fiebat, exurenda & juſtis honoranda curaverunt.

34 munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas; & ubicunque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis justitiæ ratio consistit, quam in eo, ut quod præstamus nostris per affectum, præstemus alienis per humanitatem; quæ est multo certior justiorque? Quæ cum sit, jam non homini præstatur, qui nihil sentit, sed Deo soli: cui carissimum sacrificium est, opus justum. Dicet aliquis fortasse: Si hæc omnia fecero, nihil habebo. Quid enim si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur; ut hæc facientem, vel uno die patrimonio exui, sit necesse: perdamne rem familiarem, meo aut majorum labore quæsitam; ut jam ipsi mihi aliena misericordia vivendum sit? Quid tu tam pusillo animo paupertatem times? quam etiam vestri philosophi laudant; nihil hac tutius, nihilque tranquillius esse testantur. Hoc, quod times, solicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subjaceas? Quæ tecum bene agent, si sine tuo cruore transierint. Tu vero præda onustus incedis, & spolia geris, quæ irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid verere fluxum & fragile

34. MSS. addunt, *sepulturam, nulli negandum munus.* Quod retinet codex vetustus Romanus, & impressus Isæi.

bonum

bonum facere sempiternum, aut [35] thesauros tuos custodi Deo credere; ubi non furem prædonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud Deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si justitiam tanti putas; sequere, abjectis oneribus, quæ te premunt. Libera teipsum compedibus & catenis, ut expeditus ad Deum curras. Magni & excelsi animi est, despicere & calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in arcam Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista præcepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente conjunctus est, & cohæret sicut homo unus. Si solus magnis operibus non sufficis; pro virili parte operare justitiam, sic tamen, ut quantum divitiis inter ceteros, tantum opere præcellas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias; sed quæ in supervacua fueras impensurus, ad meliora convertas. Unde bestias emis, hinc captos redime; unde feras pascis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocenteis mortuos sepeli. Quid prodest, perditæ nequitiæ bestiarios facere locupletes, & instruere ad flagitia? Transfer ad magnum

35. Sic Tertullianus in Apol. c. 39. 'Modicam unusquisque stipem menstrua 'die, vel cum velit, & si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte 'confert. Hæc quasi deposita 'pietatis sunt. Nam inde non 'epulis, nec poculis, nec ingratis voratrinis dispensa'tur, sed egenis alendis, hu'mandisque & pueris ac pu'pillis, re à parentibus de'stitutis, ætateque domitis 'senibus, item naufragis, & 'si qui in insulis, vel in cu'stodiis duntaxat ex causa 'Dei sectæ, alumni confes'sionis suæ sunt, &c.

ſacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus, habeas à Deo munus æternum. Magna eſt miſericordiæ merces; cui Deus pollicetur, peccata ſe omnia remiſſurum. Si [36] audieris, inquit, preces ſupplicis tui, & ego audiam tuas: ſi miſertus laborantium fueris, & ego in tuo labore miſerebor. Si autem non reſpexeris, nec adjuveris, & ego animum tuum contra te geram, tuiſque te legibus judicabo.

13. Quoties igitur rogaris, tentari te à Deo crede, an ſis dignus exaudiri. Circumſpice conſcientiam tuam, & quantum potes medere vulneribus; nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, ſi Deo largiare, quia peccaveras. Nam ſi fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines à peccatis maxime cupit, ideoque agere pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam, nihil aliud eſt, quam profiteri & affirmare, ſe ulterius non peccaturum. Ignoſcitur itaque iis, qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur: veniam non habet, qui [37] ſciens peccat. Nec tamen ſi aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum ſibi ab opere largitionis exiſtimet; quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo vero tum magis juſtitiam debet operari, cum factus eſt juſtus; ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, poſtmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod

36. Nuſquam hæc in S. literis totidem verbis occurrunt. Senſum vero videtur expreſſiſſe è ſexto Lucæ v. 30, 31.

37. Ita ut eum poſtmodum peccati non pœniteat.

nemo

nemo eſſe ſine delicto poteſt, quamdiu indumento carnis oneratus eſt. Cujus infirmitas triplici modo ſubjacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus. Per hos gradus ad ſummum culmen juſtitia procedit. Primus eſt virtutis gradus, malis operibus abſtinere; ſecundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum aſcendit, ſatis juſtus eſt: qui ſecundum, jam perfectæ virtutis; ſiquidem neque factis, neque ſermone delinquat: qui tertium, is vero ſimilitudinem Dei aſſecutus videtur. Eſt enim pene ſupra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittere, quod ſit vel factu malum, vel improbum dictu. Itaque etiam juſti homines, qui frænare ſe poſſunt ab omni opere injuſto, nonnunquam tamen ipſa fragilitate vincuntur; ut vel in ira malum dicant, vel in aſpectu rerum delectabilium, cogitatione tacita concupiſcant. Quod ſi mortalis conditio non patitur, eſſe hominem ab omni macula purum; debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum eſt enim ſapientis, & juſti, & vitalis viri opus divitias ſuas in ſola juſtitia collocare: qua profecto qui eget, licet ille Crœſum aut Craſſum divitiis ſuperet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus eſt. Danda igitur opera, ut indumento juſtitiæ pietatiſque velemur; quo nos exuat nemo; quod nobis ſempiternum præbet ornatum. Nam ſi Deorum cultores ſimulacra inſenſibilia excolunt, & quicquid pretioſi habent, in ea conferunt, quibus nec uti poſſunt, neç gratias agere,

38 qui acceperint : quanto justius est & verius, viventia Dei simulacra excolere, ut promereare viventem ? quæ sicut usui habent quicquid acceperint, & gratias agunt : ita Deus, in cujus conspectu bonum feceris, & probabit & mercedem pietatis exolvet.

14. Si ergo in homine præclarum & excellens est bonum misericordia ; idque Divinis testimoniis, & bonorum malorumque consensu optimum judicatur : apparet, philosophos longe abfuisse ab humano bono, qui neque præceperunt ejusmodi quicquam, neque fecerunt ; sed hanc virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores ; qui misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes à vitiis distinguere, quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem à prodigo separare (ut illi faciunt) aut parcum à sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum à timido ? quod hæc, quæ sunt bona, fines suos habeant ; quos si excesserint, in vitia labuntur ; ita ut constantia, nisi pro veritate suscepta sit, fit impudentia. Item fortitudo, si nulla necessitate cogente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, si alios insectetur, potius quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium pœnas coerceat, fit sæva crudelitas. Itaque

38. Lege *quum*.

que dicunt eos, qui mali videantur, non ſua ſponte peccare, nec mala potius eligere; ſed bonorum ſpecie lapſos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum diſcrimen ignorant. Hæc quidem falſa non ſunt; ſed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum eſſe, aut conſtantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut ſeverum, virtutes ſunt quidem, ſed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propoſitas habemus, de quibus philoſophi ne ſuſpicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaque & virtutes quaſdam pro vitiis, & vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulſu animus commovetur, ex homine tollunt, cupiditatem, lætitiam, metum, mœſtitiam, quorum duo priora ex bonis ſunt aut futuris, aut præſentibus; poſteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor, morbos (ut dixi) vocant, non tam natura inſitos, quam prava opinione ſuſceptos. Et idcirco eos cenſent extirpari poſſe radicitus, ſi bonorum malorumque opinio falſa tollatur. Si enim nihil cenſeat ſapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardeſcet, nec lætitia geſtiet, nec metu terrebitur, nec ægritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant: interim, propoſitum arrogans ac pene furioſum; qui ſe putent mederi, & eniti poſſe contra vim rationemque naturæ.

15. Hæc enim naturalia eſſe, non voluntaria, omnium viventium ratio demonſtrat; quæ iiſdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici

patetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi negant posse, quia nobiscum simul nata sint; & conantur ostendere, quam providenter & quam necessario Deus sive natura (sic enim dicunt) his nos armarit affectibus; quos tamen, quia vitiosi plerunque sunt, si nimii sint, posse ab homine adhibito modo 39 salubriter temperari; ut tantum homini, quantum naturæ satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) non ad hanc vitam omnia referentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt; rebusque à natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quod si, ut medici dicunt, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere; quod est animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelli-

29. Peripateticorum de affectibus sententiam pulcre illustrant Theagenis ista, quæ ex Stobæo Betuleius citat. Ἐπειδὴ αἱ τῶ ἤθεος ἀρεταὶ περὶ πάθεα, τῶν δὲ παθέων ἡδονὰ καὶ λύπα ὑπέρτατα, φανερὸν ὅτι οὐκ ἐν τῷ ἐπεξελέσθαι τὰ πάθεα τᾶς ψυχᾶς, ἀδονὰν καὶ λύπαν, ἁ ἀρετὰ πέπλωκεν· ἀλλ' ἐν τῷ ταῦτα συναρμόζεσθαι. οὐδὲ γὰρ ὑγίεια, εὐκρασία τις ἐοῦσα τῶν τῶ σώματος δυναμίων, ἐν τῷ ἐπεξελέσθαι τὸ ψυχρὸν, καὶ τὸ θερμὸν, καὶ τὸ ὑγρὸν, καὶ τὸ ξηρὸν, πέπλωκεν, ἀλλ' ἐν τῷ ταῦτα συγκεκρᾶσθαι· ἔστι γὰρ οἷον συμμετρία τις τούτων. οὐδ' ἐν τᾷ μωσικᾷ, ἐν τῷ ἐπεξελέσθαι τὸ ὀξὺ καὶ τὸ βαρὺ, τὸ σύμφωνον πέπλωκεν, ἀλλ' ἐν τῷ ταῦτά πως συναρμόξασθαι· συναρμοζομένων τῶ ὀξέος καὶ τῶ βαρέος, τὸ μὲν σύμφωνον ἐναπολαμβάνεται, τὸ δὲ διάφωνον ἐκκρούεται. συναρμοσθέντων δὲ καὶ τῶ θερμῶ καὶ τῶ ψυχρῶ, καὶ τῶ ὑγρῶ καὶ ξηρῶ, ἁ μὲν ὑγίεια γίνεται, ἁ δὲ νόσος ἀπόλλυται, &c.

gunt

gunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam se virtutem tollere; cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere ac reprimere; quod negare non possunt: caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat, necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frænare, nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum, virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt, nec virtuti quidem locus est; sicut nec victoriæ quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas est naturalis animorum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fœcundus, exuberat; sic animus incultus vitiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim cedentibus vitiis, fruges virtutis oriuntur. Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem, sicut terra culturam; posuitque materiam vitiorum in affectibus; virtutis, in vitiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit; si desint ea per quæ vis ejus aut apparet, aut constat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant; quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant, quoniam intelligunt & natura insitos

insitos esse, & sine his nihil moveri, nihil agi posse: alia quædam in eorum locum vicemque supponunt: ut pro cupiditate substituunt voluntatem; quasi vero non multo sit præstabilius, bonum cupere, quam [40] malum velle. Item pro lætitia gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis ejus, ratio deficit. Itaque ægritudinem penitus, id est, mœstitiam doloremque animi sustulerunt: quod fieri nequaquam potest. Quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? nisi cujus mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt; aut implenda fuerat curta hæc & debilis disputatio; id est, etiam pro ægritudine aliquid reponendum; quoniam superioribus ita ordinatis, hoc consequens erat. Ut enim præsentibus lætamur bonis; sic malis angimur ac dolemus. Si ergo [41] lætitiæ, quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt; sic ægritudini, quoniam & ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat.

40 Abest hæc vox à Betuleii codice; neque enim sano sensu retineri potest. Lactantio quippe cum Stoicis res est, quibus solenne erat in verbis ludere; & proinde asserit *cupiendi* verbum adeo in se nihil vitii continere, ut longe præstet *cupere* quam *velle*, si modo circa bonum versetur hic affectus.

41. ἐπιθυμίᾳ Stoici βούλησιν opponunt, ἡδονῇ χαρὰν, φόβῳ εὐλάβειαν seu *declinationem mali cum ratione*. In quarto eos, ut inquit Lactantius, immutandi nominis ratio defecit.

Unde

Unde apparet, non illis rem defuisse, sed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus; & ostendere, aut sermonis ornandi, augendæque copiæ gratia, multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare. Nam & cupiditas à voluntate incipit, & cautio à metu oritur, & lætitia nihil aliud est quam profusum gaudium. Sed putemus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem ac perpetuam voluntatem; lætitiam vero, insolenter se efferens gaudium; metum autem, nimiam & excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent; siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non possunt, [42] moderanda sint. Ergo errant, quia non efficiunt quod volunt, & longo asperoque circuitu in eandem viam redeunt.

16. At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto; qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiis mediocribus; quin potius efficiendum fuit, primum ne vitia essent. [43] Nec enim quicquam vitiosum nasci potest;

42. Mert. & Bod. *medie temperanda*, i. e. *mediocriter*.

43. I. e. affectus ex sui natura non sunt peccata? alioqui omnes nascimur vitiosi.

ſed vitia fieri, ſi male utamur affectibus; ſi bene, virtutes. Deinde monſtrandum eſt, non ipſos affectus, ſed eorum cauſas eſſe moderandas. Non eſt, inquiunt, lætitia nimia geſtiendum, ſed modice ac temperate. Hoc vero tale eſt, quale, ſi dicerent, non eſſe currendum concitate, ſed gradiendum quiete. At poteſt & qui graditur, errare; & qui currit, rectam viam tenere. Quid ſi oſtendero, eſſe aliquid, ubi non tantum modicum, ſed vel punctum gaudere, vitioſum ſit; & aliud contra, in quo vel exultare lætitia, minime criminoſum? Quid tandem nobis iſta mediocritas proderit? Quæro, utrumne ſapienti lætandum putent, ſi quid inimico ſuo mali videat accidere; aut utrumne lætitiam frænare debeat, ſi victis hoſtibus, aut oppreſſo tyranno, libertas & ſalus civibus parta ſit? Nemo dubitat, quin & in illo exiguum lætari, & in hoc parum lætari, ſit maximum crimen. Eadem de ceteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis ſapientiæ ratio verſatur, ſed in cauſis eorum; quoniam extrinſecus commoventur; nec ipſis potiſſimum frænos imponi oportuit, quoniam & exigui poſſint in maximo crimine, & maximi poſſunt eſſe ſine crimine. Sed aſſignandi fuerunt certis temporibus & rebus & locis; ne vitia ſint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare, bonum eſt; errare autem, malum: ſic moveri affectibus in rectum, bonum eſt; in pravum, malum. Nam ſi libido extra legitimum torum non evagetur, licet ſit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienam, licet
ſit

ſit mediocris, vitium tamen maximum eſt. Non eſt itaque morbus iraſci, nec cupere, nec libidine commoveri; ſed iracundum eſſe, morbus eſt, cupidum, libidinoſum. Qui enim iracundus eſt, etiam cui non debet, aut cui non oportet, iraſcitur. qui cupidus, etiam quod non opus eſt, concupiſcit. Qui libidinoſus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo verſari debuit; ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non poteſt, nec debet, quia neceſſario eſt inſitus ad tuenda officia vitæ; dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam curſus offenſione ac periculo careat.

17. Sed evectus ſum coarguendi ſtudio longius; cum ſit mihi propoſitum, ea, quæ vitia philoſophi putaverunt, oſtendere non tantum vitia non eſſe, verum etiam magnas eſſe virtutes. Ex aliis docendi gratia, ſumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum ſeu timorem in maximo vitio ponunt, ſummamque imbecillitatem eſſe animi putant; cui ſit contraria fortitudo, quæ ſi ſit in homine, locum timori eſſe nullum. Creditne ergo aliquis, fieri poſſe, ut idem metus ſumma ſit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua concluſione, ut apud Platonem Socrates facit; qui eos, quos contra diſputat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; ſed ſimpliciter oſtendam, ſummum metum ſummam eſſe virtutem. Nemo dubitat quin timidi & imbecilli ſit animi, aut dolorem metuere, aut egeſtatem, aut exilium,

aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus judicatur. Qui autem Deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est; spectatæ sunt enim spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei; in quibus excruciandis nova & inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari; cum immanium bestiarum, 41 ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, & ipsis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud quum metus Dei fecit. Itaque (ut dicebam) non evellendus, ut Stoici; neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt: sed in veram viam dirigendus est, auferendique sunt metus; sed ita, ut is solus relinquatur: qui quoniam legitimus ac verus est; solus efficit, ut possunt cetera omnia non timeri. Cupiditas quoque inter vitia numeratur; sed si hæc quæ terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si cœlestia. Qui enim justitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia quæ Deus homini pollicetur, consequi cupit; opes istas, & honores, & potentatus, & regna ipsa contemnet. Dicet fortasse Stoicus,

41. Multoties enim in cineres sævitum est, ut novo hoc crudelitatis commento, omnem Christianis resurgendi spem præciderent.

Volun-

Voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate: imo vero parum est velle. Multi enim volunt; sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat, quæ si efficit, ut contemtui sint omnia, quæ à ceteris appetuntur; summa virtus est: siquidem continentiæ mater est. Ideoque illud potius efficere debemus; ut affectus, quibus prave uti, vitium est, dirigamus in rectum. Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt; in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit; licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic cursus ille vitæ, qui affectibus, velut equis pernicibus ducitur; si viam rectam teneat, fungetur officio. Metus igitur & cupiditas, si projiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, si ad divina referantur. Parsimoniam contra virtutis loco habent: quæ si studium est habendi, non potest esse virtus; quia in augendis vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus; sed omne officium totius animæ conservatione metimur. Quod si (ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem justitiamque teneamus; non est virtus frugi esse: quod nomen virtutis specie fallit ac decipit. Est enim frugalitas abstinentia quidem voluptatum; sed eo vitium, quia ex habendi amore descendit; cum sit & voluptatibus

tibus abſtinendum, & pecuniæ minime temperandum. Nam parce, id eſt, mediocriter uti pecunia, quaſi quædam puſillitas animi eſt aut pertimentis, ne ſibi deſit; aut deſperantis, poſſe ſe illam reparare; aut contemtum terreſtrium non capientis. Sed illi rurſus eum, qui rei familiari ſuæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem diſtinguunt à prodigo; quod is liberalis ſit, qui & bene meritis, & cum oportet, & quantum ſatis eſt, largiatur: prodigus vero, qui & non meritis, & cum opus non eſt, & ſine reſpectu rei familiaris effundat. Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui miſericordiæ cauſa tribuat egentibus victum? Atqui multum refert, utrumne ſcortis propter libidinem largiare, an miſeris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam productores, aleatores, lenoneſque diripiant; an illam pietati ac Deo præſtes: utrumne illam ventri ac gulæ ingeras; an in theſauro juſtitiæ reponas. Ut ergo vitium eſt, effundere in malam partem; ſic in bonam, virtus. Si virtus eſt non parcere opibus, quæ poſſunt reparari; ut hominis vitam ſuſtentes, quæ reparari non poteſt: vitium igitur parſimonia eſt. Quare nihil aliud dixerim, quam inſanos, qui hominem mite ac ſociale animal orbant ſuo nomine; qui evulſis affectibus, quibus omnis conſtat humanitas, ad immobilem ſtuporem mentis perducere volunt; dum ſtudent animum à perturbationibus liberare, & (ut ipſi dicunt) quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non poteſt, quia vis & ratio ejus in motu eſt; ſed ne oportet qui-

quidem: quia sicut aqua semper jacens & quieta, insalubris & magis turbida est: sic animus immotus ac torpens, inutilis est etiam sibi; nec vitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quicquam, nec cogitabit; cum cogitatio ipsa nihil aliud sit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi asserunt, privare animum vita volunt; quia vita actuosa est, mors quieta. Quædam etiam recte pro virtutibus habent; sed earum modum non tenent. Virtus est constantia; non ut inferentibus injuriam resistamus; his enim cedendum est; quod cur fieri debeat, mox docebo: sed ut jubentibus facere nos contra Dei legem contraque justitiam, nullis minis aut suppliciis terreamur, quo minus Dei jussionem hominis jussioni præferamus. Item virtus est, mortem contemnere; non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus; sicut philosophorum plurimi & maximi sæpe fecerunt; quod est sceleratum ac nefarium: sed ut coacti Deum relinquere ac fidem prodere, mortem suscipere malimus; libertatemque defendamus adversus impotentium stultam vecordemque violentiam; & omnes seculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quæ alii timent; excelsa & insuperabili mente, dolorem mortemque calcamus. Hæc est virtus, hæc vera constantia, in hoc tuenda & conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis à Deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est. Nemo, inquit, justus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet. Item

Senecæ

Senecæ in 45 libris moralis philoſophiæ dicentis: Hic eſt ille homo honeſtus, non apice purpurave, non lictorum inſignis miniſterio, ſed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia videt, non ſic perturbatur, tanquam rem novam viderit; qui, ſive toto corpore tormenta patienda ſunt, ſive flamma ore recipienda eſt, ſive extendendæ per patibulum manus, non quærit, quid patiatur, ſed quam bene. Qui autem Deum colit, hæc patitur, nec timet. Ergo juſtus. His rebus efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactiſſimos limites noſſe, aut tenere poſſit omnino, quiſquis eſt à religione Dei ſingularis alienus.

18. Sed omittamus philoſophos, qui aut omnino nihil ſciunt, idque ipſum pro ſumma ſcientia præ ſe ferunt; aut qui non perſpiciunt etiam quæ ſciunt; aut qui, quoniam ſe putant ſcire, quæ neſciunt, inepte arroganterque deſipiunt. Nos ergo (ut ad propoſitum revertamur) quibus ſolis à Deo veritas revelata, & cœlitus miſſa ſapientia eſt, faciamus, quæ jubet illuminator noſter Deus; ſuſtineamus invicem, & labores hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus: nec tamen, ſiquid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim Deus, operatorem juſtitiæ non oportere eſſe jactantem; ne non tam mandatis cœleſtibus obſequendi, quam ſtudio placendi, humanitatis officio functus eſſe videatur; habeatque jam pretium gloriæ, quod captavit; nec præmium cœleſtis illius ac divinæ mercedis accipiat. Cetera, quæ obſervare cultor Dei

45 Qui libri non extant.

debet;

debet; facilia sunt, illis virtutibus comprehensis; ut non mentiatur unquam, decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas, eum, qui veritati studeat, in aliqua re esse fallacem; atque ab ipsa, quam sequitur, veritate discedere. In hac justitiæ virtutumque omnium via, nullus mendacio locus est. Itaque viator ille verus ac justus non dicet illud Lucilianum:

Homini amico ac familiari non est mentiri meum.

Sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum: nec aliquando committet, ut lingua interpres animi à sensu & cogitatione discordet. Pecuniæ, si quam crediderit, non accipiat usuram, ut & beneficium sit incolume, quod succurrat necessitati, & abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oportet alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, injustum est. Quod qui facit insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur. At justus nunquam prætermittet, quo minus aliquid misericorditer faciat; nec inquinabit se hujusmodi quæstu; sed efficiet, ut sine ullo suo damno, id ipsum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat à paupere; ut siquid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Maledicenti bene dicto respondeat, nunquam ipse male dicat; nec verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit * verbum bonum.

* d est, Iesum Dei filium.

Quinetiam caveat diligenter, neqando inimicum sua culpa faciat; & siquis extiterit tam protervus, qui bono & justo faciat injuriam; clementer ac moderate ferat; & ultionem non sibi assumat, sed judicio Dei servet. Innocentiam semper & ubique custodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipse injuriam non inferat; sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus & æquissimus judex speculator ac testis omnium. Hunc homini præferat; hunc malit de causa sua pronuntiare; cujus sententiam nemo effugere potest, nec defensione cujusquam, nec gratia. Ita fit, ut homo justus contemtui sit omnibus, & quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni & inerti. Qui autem fuerit ultus inimicum; hic fortis, hic strenuus judicatur; hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametsi prodesse omnibus, vel pluribus possit; illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit; sed justum pravitas hominum depravare non poterit, quo minus Deo studeat obtemperare; malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis officialibus libris: At vero si quis voluerit, inquit, animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. O quam simplicem veramque sententiam duorum verborum adjectione corrupit! Quid enim opus fuerat adjungere, nisi lacessitus injuria? ut vitium bono viro quasi caudam

caudam turpiſſimam apponeret ; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima eſt, faceret expertem ? Nociturum eſſe dixit bonum virum, ſi fuerit laceſſitus ; jam ex hoc ipſo boni viri nomen amittat, neceſſe eſt, ſi nocebit. Non minus enim mali eſt, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnæ contentioneſque naſcuntur ; niſi quod improbitati oppoſita impatientia, magnas ſæpe concitat tempeſtates? Quod ſi patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri poteſt, improbitati oppoſueris ; extinguetur protinus, tanquam ſi igni aquam ſuperfuderis. Sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam ſibi comparem nacta eſt ; tanquam perfuſa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, ſed effuſio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio eſt ; quam ſapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc ſola efficit. Quæ ſi detur omnibus, nullum ſcelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid ergo bono viro poteſt eſſe tam calamitoſum, tamque contrarium, quam iræ fræna permittere ; quæ illum non modo boni, ſed etiam hominis appellatione diſpoliet ? Siquidem nocere alteri, ut ipſe veriſſime ait, non eſt ſecundum hominis naturam. Nam & pecudes, ſi laceſſas, aut calce aut cornu repugnant : & ſerpentes ac feræ, niſi perſequaris, ut occidas ; negotium non exhibent : & (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque & inſipientes, ſiquando accipiunt injuriam, cæco & irrationabili

 furore

furore ducuntur; & iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus vir à malis & insipientibus differt; nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se, ac mitigare iram suam novit; quam illi, quia virtute indigent, refrænare non possunt? Sed videlicet hæc illum res fefellit, quia cum de virtute quæreretur, in quacunque contentione vinceret, putavit esse virtutis: nec videre ullo modo potuit, hominem dolori & iræ succumbentem, & iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari; & ruentem quacunque improbitas provocarit; virtutis officium non tenere. Qui enim referre injuriam nititur; eum ipsum, à quo læsus est, gestit imitari. Ita qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono & sapienti viro, innocentiam patientiamque, detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam (sicut Sallustius ab Appio dictum refert) exercuit; voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quæ retributio contumeliæ quam perniciosa sit, & quas edere soleat strages; unde oportunius petetur exemplum, quam ex ipsius doctoris tristissimo casu; qui dum his philosophorum præceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? quod si lacessitus injuria patientiam tenuisset; si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset; nec illas nobiles orationes alieno 46 titulo inscriptas,

46. Sc. Philippicarum.

impa-

impatientia, & levitate, & inſania profudiſſet: nunquam capite ſuo roſtra, in quibus ante floruerat, cruentaſſet: nec rempublicam funditus proſcriptio illa deleſſet. Sapientis ergo ac boni viri non eſt, velle certare ac ſe periculo committere, quoniam & vincere non eſt in noſtra poteſtate; & eſt anceps omne certamen: ſed eſt ſapientis atque opimi viri, non adverſarium velle tollere; quod fieri ſine ſcelere ac periculo non poteſt; ſed certamen ipſum, quod fieri & utiliter & juſte poteſt. Summa igitur virtus habenda patientia eſt: qua ut non careret homo juſtus, voluit illum Deus (ut ſupra dictum eſt) pro inerte contemni. Niſi enim contumeliis fuerit affectus; quantum habeat fortitudinis in ſeipſo cohibendo, ignorabitur. Si autem laceſſitus injuria lædentem perſequi cœperit, victus eſt. Si vero motum illum ratione compreſſerit; hic plane imperat ſibi, & hic regere ſe poteſt. Quæ ſuſtentatio ſui, recte patientia nominatur; quæ una virtus omnibus eſt oppoſita vitiis & affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem ſuam revocat; hæc mitigat, hæc hominem ſibi reddit. Ergo quoniam naturæ repugnare impoſſibile eſt, & inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen quam commotio illa proſiliat ad nocendum, quoad fieri poteſt, maturius ſopiatur. Præcipit Deus non occidere ſolem ſuper iram noſtram, ne furoris noſtri teſtis abſcedat. Denique M. Tullius contra ſuum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus poſuit.

47 Spe-

47 Spero, inquit, Cæſar, qui oblivisci nihil ſoles niſi injurias. Quod ſi hoc ille faciebat, homo non à cœleſti tantum, ſed à publica quoque civilique juſtitia remotiſſimus: quanto magis id nos facere debemus, qui 48 immortalitatis velut candidati ſumus?

19. Stoicis, cum affectus ex homine, tanquam morbos conantur evellere, Peripatetici ſe opponunt; eoſque non modo retinent, ſed etiam defendunt; nihilque in homine eſſe dicunt, quod non magna ratione ac providentia ſit innatum. Recte id quidem, ſi ſingularum rerum veros terminos ſcirent. Itaque hanc ipſam iram, cotem dicunt eſſe virtutis, tanquam nemo poſſit adverſus hoſtes fortiter dimicare, niſi fuerit ira concitatus. Quo plane oſtendunt, nec quid ſit virtus ſcire ſe; nec cur homini tribuerit iram Deus. 49 Quæ ſi nobis ideo data eſt, ut ea utamur ad occidendos homines; quid immanius homine, quid ſimilius feris belluis exiſtimandum eſt, quam id animal, quod ad communionem &

47. In oratione pro Q. Ligario.

48. Cott. Bod. *immortate velut*. Gallæus in editione ſua reſcripſit *immortalitatis velamine*, nulla fretus, quod ſciam, aut impreſſorum codicum aut MSS. auctoritate. *Candidatos immortalitatis* dixit Lactantius eodem ſenſu, quo Cyprianus virgines *integritati & pudoris candidatas*, quo Tertullianus profligatæ conſcientiæ homines *candidatos Diaboli* vocat. ſumta à Romanorum more ſimilitudine, apud quos alba toga induti procedebant qui magiſtratus officium ambierint.

49. Betuleius exiſtimat Lactantium ea reprehendere quæ apud Ariſtotelem occurrunt 3. Mor. c. 7. Καὶ τ θυμὸν ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν ἐπιφέρουσι. ἀνδρεῖοι γὰρ εἶναι δοκοῦσι καὶ οἱ διὰ θυμὸν ὥσπερ τὰ θηρία ἐπὶ τοὺς τρώσαντας φερόμενοι. ὅτι καὶ οἱ ἀνδρεῖοι θυμοειδεῖς, &c.

inno-

innocentiam Deus fecit? Tres ſunt igitur affectus, qui homine in omnia facinora præcipites agunt: ira, cupiditas, libido. Propterea poetæ tres furias eſſe dixerunt, quæ mentes hominum exagitant; ira ultionem deſiderat; cupiditas opes; libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites ſtatuit; quos ſi tranſcenderint, majoreſque eſſe cœperint; neceſſe eſt naturam ſuam depravent, & in morbos ac vitia vertantur. Qui autem ſint iſti limites; non eſt magni laboris oſtendere. Cupiditas ad ea comparanda nobis data eſt, quæ ſunt ad vitam neceſſaria; libido ad ſobolem propagandam; iræ affectus ad coercenda peccata eorum, qui ſunt in noſtra poteſtate, id eſt ut arctiore diſciplina minor ætas ad probitatem juſtitiamque formetur, quæ niſi metu cohibeatur; licentia pariet audaciam; quæ ad omne flagitium & facinus evadet. Itaque ut ira uti adverſum minores, & juſtum eſt, & neceſſarium; ſic & adverſum pares, & perniciosum eſt & impium. Impium, quod violatur humanitas; pernitioſum, quod illis repugnantibus aut perdere neceſſe eſt, aut perire. Hanc autem, quam dixi, eſſe rationem, cur homini ſit iræ affectus datus; ex ipſius Dei præceptis intelligi poteſt, qui jubet, uti maledicis & lædentibus non iraſcamur; manus autem noſtras ſupra minores ſemper habeamus; hoc eſt, ut peccantes eos aſſiduis verberibus corrigamus; ne amore inutili & indulgentia nimia educentur ad malum, & ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti & rationis ignari, eos affectns, qui ſunt homini ad uſus bonos dati,

ti, exterminaverunt; & latius, quam ratio postulat, evagantur. Inde injuste, atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares; hinc dissidia, hinc expulsiones, hinc bella contra justitiam nata sunt. Utuntur cupiditate ad congregandas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera orta sunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates; hinc stupra, hinc adulteria, hinc corruptelæ omnes extiterunt. Quicunque igitur illos affectus intra fines suos redegerit; quod ignorantes Deum facere non possunt; hic patiens, hic fortis, hic justus est.

20. Restat, ut contra quinque sensuum voluptates dicam breviter; nam & ipsius libri mensura jam modum flagitat: quæ omnes, quoniam vitiosæ ac mortiferæ sunt; virtute superari, atque opprimi debent; vel (quod paulo ante dicebam de affectibus) ad rationem suam revocari. Cæteræ animantes præter unam voluptatem, quæ ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Utuntur ergo sensibus ad naturæ suæ necessitatem; vident, ut appetant ea, quibus opus est ad vitam tuendam: audiunt invicem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quæ utilia sunt ad victum; aut ex odore inveniunt, aut ex sapore percipiunt; inutilia respuunt, aut recusant. Edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero solertissimi artificis providentia dedit voluptatem infinitam & in vitium cadentem; quia proposuit ei virtutem, quæ cum voluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Cato-

Catone majore: Stupra vero, inquit, & adulteria, & omne flagitium nullis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse; neque in voluptatis regno virtutem posse consistere, sed è contrario Deus iccirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem; eamque egredientem fines sibi datos, intra præscriptum coerceret, ne hominem suavitatibus delinitum atque captum, ditioni suæ subjiceret, ac sempiterna morte multaret. Voluptas oculorum varia & multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum, quæ sunt in usu hominum vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Ajunt enim multo esse præclarius, & homine dignius, cœlum potius, quam cælata intueri; & hoc pulcherrimum opus intermicantibus astrorum luminibus, tanquam floribus adornatum, quam picta, & ficta, & gemmis distincta mirari. Sed cum diserte ad contemtum terrestrium nos exhortati sunt, & ad cœli spectaculum excitaverunt; tamen spectacula hæc publica non contemnunt. Itaque his & delectantur, & libenter intersunt. Quæ, quoniam maxima sunt irritamenta vitiorum, & ad corrumpendos animos potentissime valent; tollenda sunt nobis, quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. Nam qui homi-

nem, quamvis ob merita damnatum, in conſpectu ſuo jugulari pro voluptate computat; conſcientiam ſuam polluit; tam ſcilicet quam ſi homicidii, quod fit occulte, ſpectator & particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus ſanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus ſeceſſit humanitas; ut cum animas hominum interficiant, ludere ſe opinentur, nocentiores iis omnibus quorum ſanguinem voluptati habent. Quæro nunc, an poſſint pii & juſti homines eſſe, qui conſtitutos ſub ictu mortis, ac miſericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, ſed efflagitant, feruntque ad mortem crudelia & inhumana ſuffragia, nec vulneribus ſatiati, nec cruore contenti: quinetiam percuſſos jacenteſque repeti jubent, & cadavera ictibus diſſipari; nequis illos ſimulata morte deludat. Iraſcuntur etiam pugnantibus, niſi celeriter è duobus alter occiſus eſt; & tanquam humanum ſanguinem ſitiant, oderunt moras. Alios illis compares dari poſcunt recentiores, ut quamprimum oculos ſuos ſatient. Hac conſuetudine imbuti, humanitatem perdiderunt. Itaque non parcunt etiam innocentibus; ſed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Hujus igitur publici homicidii ſocios & participes eſſe non convenit eos, qui juſtitiæ viam tenere nituntur. Non enim cum occidere Deus vetat, latrocinari nos tantum prohibet; quod ne per leges quidem publicas licet; ſed ea quoque ne fiant monet, quæ apud homines pro licitis haben-

habentur. Ita neque 50 militare justo licebit, cujus militia est in ipsa justitia; neque vero 51 accusare quenquam crimine capitali: quia nihil distat utrumne ferro, an verbo potius occisio ipsa prohibetur. Itaque in hoc Dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, quem Deus sanctum animal esse voluit. Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recentes natos liceat 52 oblidere; quæ vel maxima est impietas: ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant; rudibus adhuc & simplicibus animis abnegant lucem non à se datam. Expectet vero aliquis, ut alieno sanguini parcant, qui non parcunt suo; sed hi sine ulla controversia scelerati & injusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus objiciunt; & quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent. Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum non tribuit? qui etiamsi contingat id, quod voluit, ut alatur; addixit certe sanguinem suum vel ad servitutem,

50. Sic Maximilianus cum illum Dion Proconsul voluit sacramento dicere; *Non milito seculo, sed milito Deo meo.* Militiam sc. prout ad ejus Passionem annotatum est, videtur detrectasse ob sacramentum militare nomine falsorum numinum aut imperatorum conceptum.

51. H.e. ita ut totus feratur in privatam vindictam. Possunt alioqui justæ accusandi causæ subesse, quoties intellexerit scelus in reipublicæ perniciem cessurum.

52. Mert. & CCC. *elidere.*

53. Utpote

tem, vel ad lupanar. Quæ autem possint, vel soleant accidere in utroq; sexu, vel per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum, 53 duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidæ facultatum angustias conqueruntur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendunt, quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium; aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, & ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare; satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet; nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor; siquidem populo sanguis ille præstatur. In scenis quoque nescio an sit 54 corruptela vitiosior. Nam & comicæ fabulæ de stupris 55 virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; & quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent; & facilius inhærent audientium memoriæ versus numerosi & ornati. Item tragicæ historiæ subjiciunt oculis parricidia, & incesta regum malorum, & cothurnata sce-

53. Utpote qui interfector patris fuerat, matris maritus, suus proinde vitricus & filiorum frater.

54. Consule Augustinum lib. 1. de Civitate Dei, c. 8, 9.

55. Tertullianus *lib. de spectaculis* comœdias & tragœdias vocat *libidinum & scelerum auctrices cruentas, lascivas, impias & prodigas.*

ſcelera demonſtrant. Hiſtrionum quoque impudiciſſimi motus, quid aliud niſi libidines docent,& inſtigant? quorum enervata corpora & in muliebrem inceſſum habitumq; mollita, impudicas fœminas inhoneſtis geſtibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus diſciplinam? qui docent adulteria, dum fingunt, & ſimulatis erudiunt ad vera? Quid juvenes aut virgines faciant, cum hæc & fieri ſine pudore, & ſpectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utique quid facere poſſint, & inflammantur libidine, quæ aſpectu maxime concitatur; ac ſe quiſque pro ſexu in illis imaginibus præfigurat; probantque illa, dum rident; & adhærentibus vitiis, corruptiores ad cubicula revertuntur: nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet; ſed etiam ſenes, quos peccare jam non decet. Circenſium quoque ludorum ratio quid aliud habet, niſi levitatem, vanitatem, inſaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem,quanto illic impetu curritur: ut jam plus ſpectaculi exhibeant, qui ſpectandi gratia veniunt, cum exclamare, & efferri, & exilire cœperint. Vitanda ergo ſpectacula omnia; non ſolum ne quid vitiorum pectoribus inſideat, quæ ſedata & pacifica eſſe debent; ſed ne cujus nos voluptatis conſuetudo deliniat,&à Deo atq; à bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, Deorum feſta ſunt: ſiquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes ſunt conſtituti. Et primitus quidem venationes, quæ

vocantur

vocantur munera, Saturno attributæ ſunt; ludi autem 56 Scenici Libero, Circenſes Neptuno. Paulatim vero & ceteris Diis idem honos tribui cœpit; * ſinguli que ludi numinibus eorum conſecrati ſunt; 57 ſicut Siſinius Capito in libris ſpectaculorum docet. Siquis igitur ſpectaculis intereſt, ad quæ religionis gratia convenitur; diſceſſit à Dei cultu, & ad Deos ſe contulit; quorum natales, & feſta celebravit.

21. Aurium voluptas ex vocum & cantuum ſuavitate percipitur; quæ ſcilicet tam vitioſa eſt, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxurioſum, ac nequam putet eum, qui ſcenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam ſolus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de ſpectaculis dictum eſt. Reſtat unum, quod eſt nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad ſenſum intimum penetrant. Nam illa omnia quæ verbis carent, id eſt, aeris & nervorum ſuaves ſoni, poſſunt facile contemni; quia non adhærent, nec ſcribi poſſunt. Carmen autem compoſitum, & oratio cum ſuavitate decipiens, capit mentes, & quo voluerit, impellit. Inde homines

56. Conſule quæ Lud. Vices ſcripſit ad Auguſtini locum ſupra laudatum.

* Arnobius lib. 7 contra gentes, *Vos æris tinnitibus & tibiarum ſonis, vos equorum curriculis & theatralibus ludis perſuaſum habetis deos delectari & affi i, iraſq e aliquando conceptas eorum ſatiſfactione molliri.*

57. Idem fortaſſe de quo A. Gellius lib. 5 c 20. niſi quod ibi gaudeat prænomine Sinnii.

58. Ari-

homines literati cum ad Dei religionem accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus & politis sive orationibus, sive carminibus, divinarum literarum simplicem communemq; sermonem pro sordido aspernantur. Id enim quærunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quicquid suave est, & animo penitus, dum delectat, insidet. Num igitur Deus & mentis,& vocis, & linguæ artifex diserte loqui non potest? Imo vero summa providentia carere fuco voluit ea,quæ divina sunt; ut omnes intelligerent, quæ ipse omnibus loquebatur. Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abjiciat inimicas ac noxias voluptates, quæ animam sibi vinciant, ut corpus cibi dulces: præferantur vera falsis, æterna brevibus, utilia jucundis: nihil aspectu gratum sit, nisi quod pie, quod juste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus; qui nobis ideo datus est, ut doctrinam Dei percipere possemus. Itaque si voluptas est, audire cantus & carmina; Dei laudes canere & audire, jucundum sit. Hæc est voluptas vera, quæ comes & socia virtutis est. Hæc est non caduca, & brevis, ut illæ, quas appetunt, qui corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua, & sine ulla intermissione delectans. Cujus terminos siquis excesserit, nihilque aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem; hic mortem meditatur; quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim

enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulerit, cœleſtia non habebit.

22. Ad voluptates autem ſaporis & odoris, qui duo ſenſus ad ſolum corpus pertinent; nihil eſt, quod à nobis diſputetur; niſi forte quis exigit, ut dicamus, turpe eſſe ſapienti ac bono, ſi ventri, & gulæ ſerviat; ſi [58] unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat; quod qui facit, utiq; inſipiens, ineptus & nihili eſt, & quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortaſſe quiſpiam dixerit; Cur ergo illa facta ſunt, niſi ut iis fruamur? At enim jam ſæpe dictum eſt, virtutem nullam fuiſſe futuram, niſi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus ad inſtruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ iſtæ voluptatum arma ſunt illius, cujus opus unum eſt, expugnare virtutem, juſtitiamque ab [59] omnibus excludere. His blandimentis & ſuavitatibus titillat animas. Scit enim, quia mortis eſt fabricatrix voluptas. Nam ſicut Deus hominem ad vitam non niſi per virtutem ac laborem vocat; ita ille ad mortem per delicias ac voluptates: & ſicut ad verum bonum per fallacia mala, ſic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda ſunt igitur oblectamenta iſta, tanquam laquei & plagæ; ne ſuavitudinum mollitie capti, ſub ditionem

58. Ariſtoteles eos ponit in numero τῶν ἀκολάστων, qui odoribus & ſuavi muſices concentu ſupra modum delectantur, intemperantes tamen magis accedere affirmat τοὺς τῶν μύρων ὀσμαῖς χαίροντας.

59. MSS. noſtri *hominibus*.

60. Editio

tionem mortis cum ipſo corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

23. Venio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu voluptatem. qui ſenſus eſt quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis aut veſtibus, ſed de ſola libidine dicendum mihi puto ; quæ maxime coercenda eſt, quia maxime nocet. Cum excogitaſſet Deus duorum ſexuum rationem ; attribuit iis, ut ſe invicem appeterent, & conjunctione gauderent. Itaque ardentiſſimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiſcuit, ut in hos affectus avidiſſime ruerent ; eaque ratione propagari & multiplicari genera poſſent. Quæ cupiditas & appetentia, in homine vehementior & acrior invenitur ; vel quia hominum multitudinem voluit eſſe majorem, vel quoniam virtutem ſoli homini dedit ; ut eſſet laus & gloria in coercendis voluptatibus, & abſtinentia ſui. Scit ergo adverſarius ille noſter, quanta ſit vis hujus cupiditatis, quam quidam neceſſitatem dicere maluerunt, eamque à recto & bono ad malum & pravum transfert. Illicita enim deſideria immittit ; ut aliena contaminent, quibus habere propria ſine delicto licet. Objicit quippe oculis irritabiles formas, ſuggeritque fomenta ; & vitiis pabulum ſubminiſtrat : tum intimis viſceribus ſtimulos omnes conturbat, & commovet, & naturalem illum incitat atque inflammat ardorem ; donec irretitum hominem, implicatumque decipiat. Ac nequis eſſet, qui pœnarum metu abſtineret alieno, lupanaria quoque

conſtituit; & pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos, qui faciunt, quam quas pati, neceſſe eſt. His obſcœnitatibus animas ad ſanctitatem genitas, velut in cœni gurgite demerſit, pudorem extinxit, pudicitiam [60] flagitavit. Idem etiam mares maribus admiſcuit; & nefandos coitus contra naturam, contraque juſtitiam Dei machinatus eſt. Sic imbuit homines, & armavit ad nefas omne. Quid enim poteſt eſſe ſanctum iis, qui ætatem imbecillam & præſidio indigentem, libidini ſuæ depopulandam fœdandamque ſubſtraverint? Non poteſt hæc res pro magnitudine ſceleris enarrari. Nihil amplius iſtos appellare poſſum, quam impios & parricidas, quibus non ſufficit ſexus à Deo datus, niſi & ſuum profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos levia, & quaſi honeſta ſunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, ſed inſaniam potius exercent? Piget dicere. Sed quid his fore credamus, quos non piget facere? & tamen dicendum eſt, quia fit. De iſtis loquor, quorum teterrima libido & execrabilis furor [61] ne capiti quidem parcit. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas proſequar? Vincit officium linguæ,

ſceleris

60. Editio Romana antiqua anni 1470. leg. *fugavit*. impreſſus Betuleii, *profligavit*. Alterutra lectio potius amplectenda eſt, quam ut novum & inſolens verbum cudamus cum Iſæo, qui reſcribit *flagitiavit*, i.e. ut ipſe interpretatur, *flagitio pudicitiam affecit*.

61. Vide, ſi potes ſalva verecundia, quæ refert Suetonius de monſtro hominis Tiberio; nam in hac re ſcelus fuerit eruditum eſſe.

60. Quare

ſceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera, & hæc facinora deſignet; armandi adverſus eam virtute maxima ſumus. Quiſquis affectus illos frænare non poteſt, cohibeat eos intra præſcriptum legitimi tori, ut & illud, quod avide expetit, aſſequatur; & tamen in peccatum non incidat. Nam quid ſibi homines perditi volunt? Nempe honeſta opera voluptas ſequitur. Si ipſam per ſe appetunt; juſta & legitima frui, licet. Quod ſi aliqua neceſſitas prohibebit; tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis toris quæ attingere non licet, verum etiam publicis vulgatiſque corporibus abſtinendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter ſe corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui ſe cœno immerſerit, cœno ſit oblitus neceſſe eſt: & corpus quidem cito ablui poteſt; mens autem contagione impudici corporis inquinata non poteſt, niſi & longo tempore, & multis bonis operibus, ab ea, quæ inhæſerit, colluvione purgari. Oportet ergo ſibi quemque præponere duorum ſexuum conjunctionem generandi cauſa datam eſſe viventibus, eamque legem his affectibus poſitam, ut ſucceſſionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut ſpectemus, voluptatemque capiamus; ſed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitæ neceſſitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipſum docet, nulla alia cauſa, niſi efficiendæ ſobolis accepimus. Huic divinæ legi ſumma devotione parendum eſt.

Sint omnes, qui se discipulos Dei profitebuntur, ita morati & instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, ad mortemque condemnant; quia se corpori addixerunt, in quo habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia & mente tueatur: nec tantum legibus publicis pareat; sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum in deteriora descendere: modo placeant recta & honesta; quæ melioribus jucundiora sunt, quam prava & inhonesta pejoribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum; quam non modo Deus intra privatos parietes, sed etiam præscripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque 62 servam, neque liberam habere insuper velit, sed matrimonio fidem servet. Non enim, sicut juris

62. Quare reprehendenda est in jure Civili Romanorum lex Julia, quæ inter liberas tantum personas, adulterium stuprumve passas, locum habet: cæterum injuriarum, vel servi corrupti actionem relinquat actori adversus eum, qui cum serva consuetudinem habeat. l. inter liberas. ff. ac l. Jul. de adul. Non levior error est eorundem Jure consultorum, qui adulterium & stuprum eum fecisse dicunt, qui vel cum conjuge tua consuetudinem habuit, vel filiam vitiavit: & tu, licet fidem uxori fefelleris, adulter non eris, nisi te altera pars reum fecerit: atque ita adulterium ex passis, non ex inferentibus metiuntur. Adulter ipsis est, qui cum alterius uxore consuetudinem habet, etiamsi maritus non sit: Stuprum intulisse dicitur, licet maritus, si rem cum virgine viduave habuerit. Sed sacræ literæ eum adulterii teneri dicunt, qui fidem conjugalem fefellit. *Betuleius*.

juris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium; maritus autem, etiamsi plures habeat, à crimine adulterii solutus est. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod est in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diversa distraxerit. Nec ob aliam causam Deus, cum ceteras animantes suscepto fœtu, maribus repugnare voluisset; solam omnium mulierem patientem viri fecit; scilicet ne fœminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere; eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiæ caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto fœtu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est, in dolorem atque in periculum veniat, si admiserit. Nulla igitur laus est, non facere, quod facere non possis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur; quia non naturalis est, sed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri est; imo exemplo continentiæ docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse non possis. Quæ iniquitas effecit profecto, ut essent adulteria, fœminis ægre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla est tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc causam vitiis suis prætendat; injuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintil. expressit: Homo, inquit, neque alieni matrimonii abstinens, neque sui custos; quæ inter se natura connexa sunt.

Nam

Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus, poteſt vacare domeſticæ ſanctitati; & uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipſo incitata aut imitari ſe putat aut vindicare. Cavendum igitur, ne occaſionem vitiis noſtra intemperantia demus; ſed aſſueſcant invicem mores duorum, & jugum paribus animis ferant. Nos ipſos in altero cogitemus. Nam fere in hoc juſtitiæ ſumma conſiſtit, ut non facias alteri, quicquid ipſe ab altero pati nolis. Hæc ſunt, quæ ad continentiam præcipiuntur à Deo. Sed tamen nequis divina præcepta circumſcribere ſe putet poſſe; addantur illa, ut omnis calumnia, & occaſio fraudis removeatur; adulterum eſſe, qui à marito dimiſſam duxerit; & eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiſerit, ut alteram ducat. Diſſociari enim corpus, & diſtrahi Deus noluit. Præterea non tantum adulterium eſſe vitandum, ſed etiam cogitationem; nequis aſpiciat alienam & animo concupiſcat: adulteram enim fieri mentem, ſi vel imaginem voluptatis ſibi ipſa depinxerit. Mens eſt enim profecto, quæ peccat, quæ immoderatæ libidinis fructum cogitatione complectitur. In hac crimen eſt, in hac omne delictum. Nam etſi corpus nulla ſit labe maculatum; non conſtat tamen pudicitiæ ratio, ſi animus inceſtus eſt; nec illibata caſtitas videri poteſt, ubi conſcientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis exiſtimet, difficile eſſe, frænos imponere voluptati, eamque vagam & errantem, caſtitatis pudicitiæque limitibus includere;

cludere; cum propositum sit hominibus, eam vincere; ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique sint, qui hoc cœlesti genere vitæ felicissime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tanquam astringat; quia generari homines oportet; sed tanquam sinat. Scit enim quantam his affectibus imposuerit necessitatem. Si 63 quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiæ genus quasi fastigium est omniumque consummatio virtutum. Ad quam siquis eniti atque eluctari potuerit; hunc servum dominus, hunc discipulum magister agnoscet; hic terram triumphabit; hic erit consimilis Deo, qui virtutem Dei cepit. Hæc quidem difficilia videntur; sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione consistit; omnia gravia sunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia. Per ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

24. Nec tamen deficiat aliquis, aut de se ipse desperet; si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci ac liberari; si eum pœniteat actorum, & ad meliora conversus, satisfaciat Deo. Quod fieri posse Cicero non putavit; cujus hæc in Academico tertio verba sunt: Quod si liceret ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutos corrigere errorem

63. Respicit ad 19. Mat. v. 12. 1 Cor. 7. 8.

pœnitendo; felicior eſſet emendatio temeritatis. Licet plane. Nam ſi liberos noſtros cum delictorum ſuorum cernimus pœnitere, correctos eſſe arbitramur; & abdicatos abjectoſque rurſus tamen [64]ſuſcipimus, fovemus, amplectimur: cur deſperemus, clementiam Dei patris pœnitendo poſſe placari? Ergo idem Dominus ac parens indulgentiſſimus remiſſurum ſe pœnitentibus peccata promittit, & obliteraturum omnes iniquitates ejus, qui juſtitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodeſt male viventi anteactæ vitæ probitas; quia ſuperveniens nequitia, juſtitiæ opera delevit: ita nihil officiunt peccata vetera correcto, quia ſuperveniens juſtitia labem vitæ prioris abolevit. Is enim quem facti ſui pœnitet, errorem ſuum priſtinum intelligit. Ideoq; Græci melius, & ſignificantius μετάνοιαν dicunt; quam nos poſſimus reſipiſcentiam dicere. Reſipiſcit enim, ac mentem ſuam quaſi ab inſania recipit, quem errati piget, caſtigatque ſeipſum dementiæ, & confirmat animum ſuum ad rectius vivendum; tum illud ipſum maxime cavet, ne rurſus in eoſdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, ſi aliquo ſe modo in fugam extricaverint, fiunt poſtmodum cautiora; vitantq; ſemper ea omnia, in quibus dolos inſidiaſq; ſenſerunt. Sic hominem pœnitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ ſemel fraude deciderit. Nemo enim poteſt eſſe tam prudens, tam circumſpectus,

64. MSS Bod. & Cott. addunt *ſuſtentamus*: quod etiam retinet Betuleii Codex.

ut

ut non aliquando labatur. Et iccirco Deus imbecillitatem nostram sciens, pro 65 sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui fragilitas nostra subjecta est, medicina poenitentiæ subveniret. Ergo quicunque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet:

Sed revocare gradum superasq; evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est.

Degustatis enim male jucundis voluptatibus, vix divelli ab his possunt. Facilius recta sequerentur, si earum suavitates non attigissent. Sed si eripiant se malæ servituti, condonabitur his omnis error, si errorem suum vita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscium non habebit. Scit enim ille omnia, in cujus conspectu vivimus; nec si universos homines celare possumus, Deum possumus; cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Quod exhortationibus suis Seneca mirabili sententia terminavit. Magnum, inquit, nescio quid, majusque, quam cogitari potest, numen est, cui vivendo operam damus. Huic nos approbemus. 66 Nam nihil prodest inclusam esse conscientiam, patemus Deo. Quid verius dici potest ab eo, qui Deum nosset, quam dictum est ab homine veræ religionis ignaro? Nam & majestatem Dei expressit, majorem esse dicendo,

65. Etsi hoc nomen Dei cultum præcipue significat, *more tamen vulgi*, inquit Aug. lib. 10. de Civ. Dei c. 1. *frequentatur in operibus misericordiæ.*

66. Sic in ep. 83. *Quid enim prodest ab homine aliquid esse secretum? Nihil Deo clausum est: interest animis nostris & cogitationibus mediis intervenit.*

dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere poſſet; & ipſum veritatis attigit fontem, ſentiendo, vitam hominum ſupervacuam non eſſe, ut Epicurei volunt, ſed Deo ab his operam vivendo dari; ſiquidem juſte ac pie vixerint. Potuit eſſe verus Dei cultor, ſiquis illi monſtraſſet; ac contemſiſſet profecto Zenonem, & magiſtrum ſuum Socionem, ſi veræ ſapientiæ ducem nactus eſſet. Huic nos, inquit, approbemus. Cœleſtis prorſus oratio, niſi antecederet ignorantiæ confeſſio; Nihil prodeſt incluſam habere conſcientiam, patemus Deo. nullus ergo mendacio, nullus diſſimulationi locus eſt. Quia parietibus oculi hominum ſubmoventur: Dei autem divinitas nec viſceribus ſubmoveri poteſt, quo minus totum hominem perſpiciat & norit. Idem in ejuſdem operis primo: Quid agis, inquit? quid machinaris? quid abſcondis? Cuſtos te tuus ſequitur. Alium tibi peregrinatio ſubduxit, alium mors, alium valetudo: hæret hic, quo carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, & arbitros removes? Putas tibi contigiſſe, ut oculos omnium effugias demens? Quid tibi prodeſt non habere conſcium habenti conſcientiam? Non minus mirabiliter de conſcientia & Deo Tullius. 67 Meminerit, inquit, Deum ſe habere teſtem, id eſt (ut ego arbitror) mentem ſuam; qua nihil homini dedit Deus ipſe divinius. Item cum de bono & juſto viro loqueretur: Itaque talis vir, inquit, non modo facere, ſed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat prædicare.

67. 3. Off. ſub initium. *Sic Antoninus*, ὁ ἔνδον θεός.

Purgemus

mus igitur conſcientiam, quæ oculis Dei pervia eſt; &, ut [68] ait idem, ſemper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur; putemuſque nos momentis omnibus non in aliquo [69] (ut ille dixit) orbis terræ theatro ab hominibus, ſed deſuper ſpectari ab eo, qui & judex & teſtis idem futurus eſt; cui rationem vitæ repoſcenti, actus ſuos inficiari non licebit. Ergo ſatius eſt aut effugere conſcientiam, aut nos ipſos ultro aperire animum, & perniciem reſciſſis vulneribus effundere; quibus nemo alius mederi poteſt, niſi ſolus ille, qui greſſum claudis, viſum cæcis reddidit; maculata membra purgavit; mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet; extirpabit libidines; invidiam diſtrahet; iram mitigabit. Ille reddet veram & perpetuam ſanitatem. Appetenda eſt hæc omnibus medicina; quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; & quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio eſt. Neque enim ſi utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmiſſima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim ſanum, ſi efferatur ira; ſuperbia tumidus infletur; libidini ſerviat; cupiditatibus inardeſcat: ſed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos; opes non admiretur; alienam mulierem ſancte videat; nihil omnino appetat, nihil concupiſcat alienum; non invideat ulli; non faſtidiat quenquam; ſit humilis, miſericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua verſetur. Ille homo ſanus, ille

68. Actione 4. in Verrem. 69. Actione ultima.

Juſtus, ille perfectus eſt. Quiſquis igitur his omnibus præceptis cœleſtibus obtemperaverit, hic cultor eſt veri Dei, cujus ſacrificia ſunt, manſuetudo animi, & vita innocens, & actus boni. Quæ omnia qui exhibet; toties ſacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim deſiderat victimam neque muti animalis, neque mortis ac ſanguinis, ſed hominis & vitæ. Ad quod ſacrificium neque verbenis opus eſt, neque fibris, neque ceſpitibus, quæ ſunt utique vaniſſima; ſed iis, quæ de intimo corde proferuntur. Itaque in aram Dei, quæ vere maxima eſt, & quæ in corde hominis collocata, coinquinari non poteſt ſanguine; juſtitia imponitur, patientia, fides, innocentia, caſtitas, abſtinentia. Hic eſt veriſſimus ritus; hæc illa lex Dei (ut à Cicerone dictum) præclara & divina; ſemper quæ recta & honeſta jubet, vetat prava & turpia; cui parentem ſanctiſſimæ ac certiſſimæ legi, juſte ac legitime neceſſe eſt vivere. Cujus legis pauca equidem capita poſui; quod ſum pollicitus, ea me tantummodo eſſe dicturum, quæ ſummum faſtigium virtuti & juſtitiæ imponerent. Si quis volet cetera omnia comprehendere; ex fonte ipſo petat, unde ad nos rivus iſte manavit.

25. Nunc de ſacrificio ipſo pauca dicemus. * Ebur, inquit Plato, non caſtum donum Deo. Quid ergo? Picta ſcilicet & texta pretioſa? Imo vero non caſtum donum Deo, quicquid ſurripi, quicquid corrumpi poteſt. Sed ſicut

* Libro de Legibus 12. Ελέφας δὲ ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος ὐκ εὐχερὲς ἀνάθημα.

hoc

hoc vidit, non oportere viventi offerre aliquid quod ſit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, non debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, & verius? Vultiſne vos, inquit, Deum cogitare magnum & placidum; & majeſtate leni verendum amicum; & ſemper in proximo? Non immolationibus, & ſanguine multo colendum; (quæ enim ex trucidatione immerentium, voluptas eſt?) ſed mente pura, bono honeſtoque propoſito. Non templa illi congeſtis in altitudinem ſaxis extruenda ſunt: in ſuo cuique conſecrandus eſt pectore. Veſtes igitur, gemmas, & cetera, quæ habentur in pretio, ſiquis putet Deo cara; is plane, quid ſit Deus neſcit; cui putat voluptati eſſe eas res, quas etiam homo ſiquis contemſerit; jure laudabitur. Quid ergo caſtum, quid Deo dignum; niſi quod ipſe in illa divina lege ſua popoſcit? Duo ſunt, quæ offerri debeant, donum & ſacrificium; donum in perpetuum, ſacrificium ad tempus. Verum apud iſtos, qui nullo modo rationem Divinitatis intelligunt, donum eſt, quicquid auro argentoque fabricatur; item quicquid purpura & ſerico texitur. Sacrificium eſt victima, & quæcunque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus; quia & ipſe incorruptus eſt, & illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum eſt, quo utitur. Donum eſt integritas animi; ſacrificium, laus & hymnus. Si enim Deus non videtur; ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio eſt vera, niſi quæ virtute ac
juſtitia

justitia constat. Quomodo autem Deus justitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim justus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo serviet. Homines autem, non nisi ad justitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cic. suspicatur. Differens enim de legibus: Sed omnium, inquit, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. Id ergo solum Deo exhibere atque offerre debemus, ad quod capiendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus, quam sit verissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est; qui nobiscum, id est, cum prophetis, quos sequimur, tam verbis quam re congruit; sicque de justitia locutus est: Hoc verbum, o fili, adora & cole. Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone perfecto: Cum exaudisset Asclepium quærentem à filio suo, utrum placeret patri ejus, offerri thus & alios odores ad sacrificium Dei; exclamavit: Bene, bene ominare, o Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno illo ac singulari bono in animum inducere. Hæc & his similia huic non conveniunt. Omnium enim quæcunque sunt, plenus est, & omnium minime indigens. Nos vero gratias agentes, adoremus. Hujus sacrificium sola benedictio, * recte est. Verbo ergo sacrificari oportet Deo; siquidem Deus verbum est; ut ipse confessus est. Summus igitur colendi

* MSS. nostris leg. *hujus sacrificium sola benedictio; & recte est, verbo enim, &c.*

Dei

Dei ritus est, ex ore justi hominis ad Deum directa laudatio. Quæ tamen ipsa ut Deo sit accepta, humilitate, & timore, & devotione maxima opus est; nequis forte integritatis & innocentiæ fiduciam gerens, tumoris & arrogantiæ crimen incurrat; eoque facto, gratiam virtutis amittat. Sed ut sit Deo carus, omnique macula careat; misericordiam Dei semper imploret; nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam; licet nulla sint. Siquid aliud desideraverit; non est opus dicto, scienti, quid velimus. Si quid ei boni evenerit, gratias agat; siquid mali, * satisfaciat; & illud sibi ob peccata sua venisse fateatur: & nihilominus etiam in malis gratias agat, & in bonis satisfaciat: ut idem sit semper stabilis, & immutabilis, & inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum, sed & domi, & in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum; quoniam ipse est Dei templum. Quod si Deo patri ac domino hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit; consummata, & perfecta justitia est; quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) Deo paruit; hic religioni atque suo officio satisfecit.

* Videntur illæ satisfactiones consistere in istiusmodi vitæ tenore & instituto quæ de pœnitentia serio acta fidem faciant, eamque promoveant atque procurent, *per omnem prosternendi & humilificandi hominis disciplinam, conversationem injungentem misericordiæ illicem*, ut ait Tertull de pœnit. Doctissimus Cypriani editor ad tractatum de Lapsis p. 35. edit. Oxon. ubi plurima occurunt notatu digna de *Satisfactionis* verbo, perperam satis à nonnullis intellecto.

ANALYSIS

ANALYSIS
LIBRI SEPTIMI
DE VITA BEATA.

Partes libri septimi novem sunt:

Prima indagat summum bonum sive præmium virtutis *à cap.* 1. *usque ad* 7. idque immortalitatem esse statuit.

Secunda de immortalitate animæ disserit, *à cap.* 7. *usque ad* 14.

Tertia docet, quatenus homini tribuatur beatitas, *cap.* 14.

Quarta docet de tempore, quando ei tribuatur: ubi disserit de fine mundi & signis antecedentibus tum remotioribus, tum propioribus, *cap.* 15. 16. 17. 18. 19.

Quinta agit de judicio novissimo, *cap.* 20. 21. 22. 23.

Sexta agit de imperio Christianorum in terra per mille annos, *cap.* 24.

Septima rursum de tempore finis mundi, & quidem specialius disserit *cap.* 25.

Octava docet, quid exactis mille annis futurum sit. *cap.* 26.

Quibus omnibus subjicitur generalis totius operis conclusio, quæ *nona* hujus libri pars est.

Summam primæ partis Lactantius ipse colligit *sub initium capitis sexti.* Idcirco, inquit, mundus factus est, ut nascamur: Ideò nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum. Ideò agnoscimus, ut colamus: ideò colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus: ideò præmio immortalitatis afficimur, ut similes Angelis effectis summo patri in perpetuum serviamus. Hanc summam esse dicit Theologiæ, quam Philosophi non comprehenderunt, licet quælibet secta aliquid viderit. Summum igitur bonum immortalitas statuitur.

Altera parte immortalitas animæ defenditur, quam Philosophorum alii asseruerunt, alii negârunt, *cap.* 8. Argumentis utitur subsequentibus.

I. Si Dii sunt expertes corporum, necesse est humanas animas eadem ratione subsistere.

II. Æternitas animæ ex eo dignoscitur, quia nullum est aliud animal, quod habeat notitiam Dei.

III. Homo solus cœlesti elemento utitur, igni scilicet, elemento lucis & vitæ. Igitur immortalem sortitus est conditionem.

IV. Virtus soli homini data nocet præsenti vitæ: proderit igitur vitæ futuræ, *cap.* 9.
V. Ipsa virtutis perpetuitas indicat humanum animum, si virtutem cœperit, permanere.
VI. Cicero ipse in Tusculanis sensit summum homini bonum non nisi post mortem contingere, *cap.* 10.
VII. Sicut Deus sempiternus est, sic & bona, quæ piis tribuit.
VIII. Ut corporis opera ideò mortalia sunt, quia ipsum mortale est: ita anima ex eo immortalis apparet, quia videmus opera ejus non esse mortalia.
IX. Animus desiderat non fragilia, sed æterna: Credibile est igitur, ipsum quoque esse æternum.
X. Si ideò mortale est corpus, quia visui pariter & tactui subjacet: ergò & anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest nec videri, *cap.* 11.

Objicit Lucretius lib. 3. *Animam cum corpore nasci*:
Ergo & interire.

Respon. Non est par utriusque ratio, quia corpus ex terra, anima ex cœlesti spiritu constat. Imo nec corpus post cessum animæ statim diffluit; manet igitur multò magis anima.

Objicit idem: *Sensus in pueris & in juvenibus viget, & in senibus diminuitur*:
Ergo anima est mortalis.

Respon. Differunt mens & anima. Illa augetur vel minuitur pro ætate, hæc in statu suo semper est.

Objecit: *Animam dolori & luctui esse obnoxiam*:
Igitur & mortalitati.

Resp. Idcirco virtus necessaria est, ut mœror repellatur, & voluptas abstinentia superetur.

Objicit: *Oculum evulsum à corpore nihil videre*:
Igitur & animam separatam nihil sentire.

Respon. Dissimilitudo est. Anima enim non pars corporis est, sed in corpore, *cap.* 12.

Reliquæ objectiones non sunt magni momenti, ideoque hic omissæ.

XI. Hermes quoque & Sibyllina carmina immortalitatem animæ docuerunt, *cap.* 13.

Tertia parte libri docet, quatenus homini immortalitas tribuatur: aitque solam justitiam esse, quæ vitam homini pariat æternam, & solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largitur. Qui autem suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia vera justitia caruerint, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis quæsivisse.

Quarta parte disserit de fine mundi, & finis illius signis.

De fine audacter pronunciat, expletis ſex mille annis conſummationem futuram: quia ſex dierum ſpatio omnia Deus condiderit & perfecerit, *cap* 14.

Signa antecedentia, tum remotiora, tum proximiora enumerat.

Remotiora, ſummam hominum impietatem & Romani imperii deſtructionem, *cap.* 15. Atque hic miras conjecturas Lactantii legere eſt, de tempore & modo deſtructionis imperii Romani, per totum *cap.* 16, 17, *&* 18.

Proximio a ſigna hæc recenſet: caſurum dicit gladium è cœlo, & Chriſtum deſcenſurum comitantibus Angelis in medium terræ, & virtutem Angelorum in manus juſtorum tradituram reprobos, *c.* 19.

Quinta parte agit de judicio noviſſimo, cujus formam breviter deſcribens, judicabuntur, inquit, qui Deum ſcierunt, & facinora eorum, id eſt, mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut, ſi plura & gravia fuerunt bona, juſtificentur ad vitam beatam; ſi autem mala ſuperaverint, condemnentur ad pœnam. Hoc loco quæſtionem illam diſcutit: Quomodo anima affligatur, quæ eſt immortalis. Ac Stoicos quidem impiorum animas mediam quandam inter immortalem mortalemque naturam gerere, ſcribit aſſeverare, *cap.* 20. Ipſe autem poteſtatem Dei advocat, quæ incorporalia etiam comprehendat, & quemadmodum velit, afficiat. Deinde modum afflictionis exponens, ignis divinus, inquit, una eademque vi cremabit impios & recreabit, & quantum à corporibus abſumet, tantum reponet, ac ſibi ipſe æternum pabulum ſubminiſtrabit. Sed & juſtos cum judicaverit, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere vel numero prævaluerint, perſtringentur igni atque amburentur. Quos autem plena juſtitia incoxerit, ignem illum non ſentient, *cap.* 21. Addit his Lactantius, quæ poetæ de noviſſimo judicio, quæque Philoſophi de reſurrectione ſcripſerunt, *cap.* 22, 23.

Sexta parte Chiliaſtarum ſomnium ſecutus, docet Chriſtum mille annis inter homines verſaturum, eoſque juſtiſſimo imperio gubernaturum, *cap.* 4.

Septima parte ſpecialius definit tempus finis mundi. Omnis expectatio, inquit, non amplius, quàm ducentorum videtur annorum, *cap.* 25.

Octava, quid exactis mille annum futurum ſit enarrat. Renovabitur mundus, inquit, à Deo, & cœlum complicabitur: & terra mutabitur: & transformabit Deus homines in ſimilitudinem Angelorum: & erunt candidi, ſicut nix: & verſabuntur ſemper in conſpectu omnipotentis: & Domino ſuo ſacrificabunt: & ſervient in æternum. Eodem

dem tempore fiet secunda illa, & publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos, *cap.* 26.

Conclusio totius operis sequitur, qua gratulatur Ecclesiæ de pace per Constantinum facta & universos ac singulos hortatur, ut abjectis Deorum cultibus, Deo vero se dedant, atque ita pœnas venturas effugiant. *Sculte:us.*

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI,

Divinarum Institutionum

LIBER SEPTIMUS.

DE *VITA BEATA.*

BENE habet; jacta sunt fundamenta; ut ait eximius orator. Verum nos non fundamenta solum jecimus, quæ firma & idonea essent operi perferendo; sed magnis robustisque molibus ædificium totum pene usque ad summa perduximus. Restat, id quod est multo facilius; vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera & inutilia sunt & ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut vanitatem falsæ sapientiæ pervidere, aut, quæ sit vera cognoscere? Quid inquam prodest cœlestem illam justitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultumDei tenere, quæ est summa virtus: nisi eum divinum

divinum præmium beatitudinis perpetuæ subsequatur; de qua nobis est in hoc libro disserendum; ne priora omnia, irrita, & infructuosa videantur; si hoc, cujus causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus: nequis forte arbitretur tantos labores incassum suscipi, dum eorum cœlesti mercede diffidit, quam Deus statuit ei, qui hæc suavia terræ bona pro sola nudaque virtute contemserit. Satis & huic parti faciamus, cum testimoniis divinarum, literarum tum etiam probabilibus argumentis; utæq; clarum sit, & futura præsentibus, & divina terrenis, & perpetua brevibus esse anteponenda, quoniam temporalia sunt præmia vitiorum, sempiterna virtutum. Exponam igitur rationem mundi; ut facile possit intelligi, quando, & quare sit effectus à Deo. Quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire potuit, nec explicare; quippe qui cœleste mysterium, quod non nisi prophetis, ac Deo docente discitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum. Quod longe secus est: quoniam quicquid est solido ac gravi corpore; ut initium cepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristot. cum non videret, quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire & hanc præscriptionem vellet effugere; semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit; quia quicquid est, necesse est aliquando habuerit principium; nec omnino quicquam potest esse, nisi cœperit: Nam cum terram, & aquam, & ignem disperire, consumi, extinguique videamus; quæ sunt utique mundi

partes; intelligitur, id totum esse mortale, cujus membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit, quicquid potest interire. Sed & omne, quod sub visum oculorum venit; & corporale, ut ait Plato, & solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus, auctore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, & ortum, & aliquando esse periturum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit; scilicet aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore resolvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit; nec conjecturis id assequimur, sed traditione cœlesti; docebimus sedulo; ut tandem studiosis veritatis appareat, nec vidisse, nec comprehendisse philosophos veritatem; sed ita leviter odoratos; ut tamen, unde eos odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflarit, nullo modo senserint. Interim necessarium puto admonere lectores; quod hæc nostra, quæ tradimus, pravæ vitiosæque mentes aut omnino non intelligent; (hebetatur enim acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ sensus omnes gravant imbecillesque reddunt) aut etiam si intelligent; dissimulabunt tamen, & hæc vera esse nolent, quia trahuntur à vitiis, & scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur; & virtutis viam deserunt, cujus acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia & opum inexplebili quadam siti flagrant; quia non possunt venditis, aut dilargitis, quæ amant, tenui cultu vitam degere; sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati (ut ait poeta) in furias ignemque ruunt; utique

que incredibilia nos afferre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentiæ; quæ illos à voluptatibus suis prohibent; quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati aut amore potentiæ inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt; nec si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ, quæ illos jubet, omni potentia & honore contemto, humiles vivere; atque ita humiles, ut & accipere injuriam possint, & referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint; & credent his, & libenter accedent; & quæcunque dicimus, aperta, plana, simplicia, & quod maxime opus est, vera & inexpugnabilia illis videbuntur. Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem, non facile est omnibus. Ii possunt, quos paupertas & rerum indigentia exercuit, & capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum; non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt, quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt, assuetudine ac desiderio bonorum, quæ sola noverunt. Eo fit, ut pauperes & humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti; quam divites, qui sunt impedimentis plurimis implicati; imo vero catenati, & compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis, quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec possunt in cœlum aspicere, quoniam mens eorum

eorum in terram prona humique defixa eſt. Virtutis autem via non capit magna onera portantes. Anguſtus admodum trames eſt, per quem juſtitia hominem deducit in cœlum. Hunc tenere non poteſt, niſi qui fuerit expeditus, & nudus. Nam iſti locupletes multis & ingentibus ſarcinis onerati, per viam mortis incedunt ; quæ latiſſima eſt ; quoniam late perditio dominatur. His acerba ſunt, his venena, quæ Deus ad juſtitiam præcepit ; quæque nos Dei magiſterio de virtute ac veritate diſſerimus. Quibus ſi repugnare audebunt, neceſſe eſt, hoſtes ſe eſſe virtutis juſtitiæque fateantur. Aggrediar nunc, quod ſupereſt, ut finis operi poſſit imponi. Id autem ſupereſt, ut de judicio Dei diſſeramus ; quod tum conſtituetur, cum dominus noſter redierit in terram ; ut unicuique pro merito aut præmium perſolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu ejus diximus ; ſic in hoc ſecundum referamus adventum, quem Judæi quoque & confitentur, & ſperant, ſed fruſtra ; quoniam neceſſe eſt, ad eos conſolandos revertatur, ad quos convocandos prius venerat : nam qui violaverunt impie humilem, ſentient in poteſtate victorem ; eaque omnia, quæ legunt, & non intelligunt, Deo repenſante patientur ; quippe qui peccatis omnibus inquinati, & inſuper ſancto cruore perfuſi, ab illo ipſo, cui nefandas manus intulerunt, ſint ad æterna ſupplicia deſtinati : ſed erit nobis contra Judæos ſeparata materia ; in qua illos erroris & ſceleris convincemus.

2. Nunc

2. Nunc ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi Dei sic ordinatum; ut injustum hoc seculum, decurso temporum spatio, terminum sumat; extinctaque protinus omni malitia, & piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique (ut poetæ vocant) seculum Deo ipso regnante florescat. In primis, causa errorum omnium philosophis hæc fuit; quod rationem mundi, quæ totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio, & interna intelligentia non potest comprehendi, quod illi sine doctore per seipsos facere voluerunt, itaque in varias sibique sæpe contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitum non haberent; & in eodem luto (sicut comicus ait) hæsitaverunt, scilicet assumtionibus eorum non respondente ratione; cum assumsissent quidem vera, sed quæ affirmari probarique non possent sine scientia veritatis rerumque cœlestium; quæ (ut sæpe jam dixi) non potest esse in homine, nisi Deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, potest & facere; nam intelligere, est quasi è vestigio subsequi. Non potest autem facere, quæ Deus, quia mortali corpore indutus est: ergo nec intelligere quidem potest, quæ fecit Deus. Quod autem fieri non possit, ex immensitate rerum atque operum divinorum, facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus, quæ sunt in eo, contemplari velis; intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera divina &

humana intereſt; tantum diſtare inter Dei hominiſque ſapientiam neceſſe eſt. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis eſt, & ideo perfectus, quia ſempiternus eſt; ſapientia quoque ejus perinde, ut ipſe, perfecta eſt. Nec obſtare illi quicquam poteſt; quia nulli rei Deus ipſe ſubjectus eſt. Homo autem quia ſubjectus eſt paſſioni; ſubjecta eſt & ſapientia ejus errori: & ſicut hominis vitam multæ res impediunt, quo minus poſſit eſſe perpetua; ita ſapientiam quoque ejus multis rebus impediri neceſſe eſt, quo minus in perſpicienda penitus veritate, perfecta ſit. Ergo nulla eſt humana ſapientia, ſi per ſe ad notionem veri, ſcientiamque nitatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, & in tenebroſo domicilio incluſa, neque liberius evagari, neque clarius perſpicere veritatem poteſt; cujus 1 notio divinæ conditionis eſt. Deo enim ſoli opera ſua nota ſunt. Homo autem non cogitando, aut diſputando aſſequi eam poteſt; ſed diſcendo, & audiendo ab eo, qui ſcire ſolus poteſt, & docere. Ideo M. Tullius ſententiam Socratis de 2 Platone transferens dicentis, veniſſe tempus, ut ipſe migraret è vita; illos autem, apud quos cauſam perorabat, agere vitam: Utrum melius ſit, inquit, Dii immortales ſciunt; hominem arbitror ſcire neminem. Quare neceſſe eſt omnes philoſophiæ ſectas, alienas eſſe à veritate; quia homines errant, qui eas conſtituerunt; nec ullum fundamentum, aut firmitatem poſſunt habere

1. Cott. & Bod. *notitia.* 2. Sub finem Apologiæ.

quæ

quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

3. Et quoniam de philoſophorum erroribus loquimur; 3 Stoici naturam in duas partes dividunt; unam, quæ efficiat; alteram, quæ ſe ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima eſſe vim ſentiendi, in hac materiam; nec alterum ſine altero eſſe poſſe. Quomodo poteſt idem eſſe quod tractat, & quod tractatur? Siquis dicat idem eſſe figulum quod lutum, aut lutum idem eſſe quod figulum; nonne aperte inſanire videatur? At iſti uno naturæ nomine duas res diverſiſſimas comprehendunt, Deum, & mundum; artificem, & opus; dicuntque, alterum ſine altero nihil poſſe; tanquam natura ſit Deus mundo permiſtus. Nam interdum ſic confundunt; ut ſit Deus ipſe mens mundi, & mundus ſit corpus Dei. Quaſi vero ſimul eſſe cœperint mundus & Deus, ac non ipſe mundum fecerit. quod & ipſi fatentur alias, cum hominum cauſa prædicant eſſe fabricatum; & ſine mundo eſſe, ſi velit, poſſit: ſiquidem Deus divina & æterna mens dicatur corpore ſoluta & libera; cujus vim majeſtatemque quoniam intelligere non poterant, miſcuerunt eum mundo, id eſt, operi ſuo. Unde eſt illud Virgilianum:

------ *Totamque infuſa per artus*

3. Quam diviſionem Cicero 1. Academic. veteri Academiæ aſſignat. quæ ita naturam in duas res diviſit, *ut altera eſſet efficiens, altera autem quaſi huic ſe præbens.* Sic Seneca, citante Gatakero. ep. 64. *Dicunt Stoici noſtri duo eſſe in rerum natura ex quibus omnia fiunt, cauſam & materiam* (Laertio τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον, Antonino ὑλικὸν καὶ αἰτιῶδες) *Materia jacet iners, res ad omnia parata, ceſſatura ſi nemo moveat; Cauſa autem materiam format, & quocunque vult, verſat, &c.*

4. Quid

Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.
Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi ajunt; & factum esse divina providentia, & regi? Si enim fecit mundum; fuit ergo sine mundo. Si regit; non utique sicut mens corpus regit; sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen misti sunt iis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ videmus, Dei membra sunt; jam insensibilis ab his constituitur Deus, quoniam membra sensu carent; & mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia. Possum enumerare, quoties repentinis quassatæ motibus vel hiaverint terræ, vel descenderint in abruptum; quoties demersæ fluctibus & urbes & insulæ abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina & stagna 4 siccaverint; montes etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adæquati; plurimas regiones & multorum fundamenta montium, latens & internus ignis absumit. Et hoc parum est, si membris suis non parcit Deus, nisi etiam homini liceat aliquid in Dei corpus. Maria extruuntur; montes exciduntur; & ad eruendas opes, interiora terræ viscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione divini corporis potest? ut jam scelerati & impii

4. Quid sit illud quod flumina & stagna *exiccet*, quærenti non facile occurrit. A paludibus enim ea siccari, nemo est qui dixerit; & tamen quod ratio respuit, Grammaticæ leges postulant. A præcedentibus regi hoc verbum eadem cum ratione & Grammatica repugnantia non patitur. Neutra significatione accipi id vero est inauditum. Tacentibus itaque MSS. mea utar conjectura, donec alia melior se obtulerit, & rescribo *si ca aruerint*.

pii simus, qui Dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus suum Deus; & debilem se vel ipse facere, vel ab homine fieri? nisi forte divinus ille sensus qui mundo & omnibus mundi partibus permistus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demersit; nequid doloris de assidua laceratione sentiret. quod si hoc vanum, & absurdum est; tam igitur ipsi eguerunt; quam hæc indigent sensu; qui non perspexerunt, divinum quidem spiritum esse ubique diffusum; eoque omnia contineri, non tamen ita, Deus ipse, qui est incorruptus, gravibus, & corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod à Platone sumserunt: à Deo factum esse mundum, & ejusdem providentia gubernari. Oportebat igitur & Platonem, & eos qui idem senserunt, docere atque explicare, quæ causa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut cujus gratia fecerit. At iidem Stoici, hominum, inquiunt, causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare aut quis effecerit. Nam Lucretius, cum diceret mundum non esse à Diis constitutum, sic ait:

Dicere porro hominum causa voluisse parare
Præclaram mundi naturam;

Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largirier emolumenti,
Ut nostra quicquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant, cur humanum genus vel creatum vel constitutum

tum esset à Deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum mundi & hominis exponere; cujus illi expertes, sacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. Ergo (ut paulo ante dicebam) cum assumsissent id, quod erat verum, id est, mundum à Deo factum, & hominum causa esse factum; tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id, quod assumserant. Denique Plato, ne Dei opus imbecillum & ruinosum faceret; in æternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, & ita factus est ut esset æternus; cur ergo ipsi, quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est; ergo & ipse mortalis atque solubilis. Neque enim pluris est ipse, quam ii, quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret, intelligeret periturum esse, quia factus est; nec posse in æternum manere, nisi quod tangi non potest. Qui autem negat hominum causa factum; hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabricatorem sua causa tantum hæc opera esse molitum; cur ergo nos nati sumus? Cur mundo ipso fruimur? Quid sibi vult humani generis, ceterorumque animantium fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirum videre nos Deus voluit; & suis variis imaginibus tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; & nihilominus tamen, si ita esset, curæ haberet animantes, præcipueque hominem; cujus impe-

imperio cuncta ſubjecit. Qui autem dicunt ſemper fuiſſe mundum; omitto illud, quod eſſe ipſum ſine aliquo principio non poteſt, unde ſe extricare nequeunt: ſed hoc dico; ſi mundus ſemper fuit, [5] nullam poteſt habere rationem. [6] Qui enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam ſumſit exordium? Nam priuſquam fiat aliquid aut ſtruatur, opus eſt conſilio, ut diſponi poſſit, quemadmodum fiat; nec incipi quicquam poteſt, ſine proviſione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non eſt. Atqui mundus rationem habet, qua & conſtat & regitur; ergo & factus eſt: ſi factus eſt, & reſolvetur. Reddant ergo iſti rationem, ſi poſſunt, cur aut factus in principio ſit, aut poſtea reſolvatur. Quod quia docere non poterat Epicurus, ſive Democritus, ſua ſponte natum eſſe dixit, ſeminibus inter ſe paſſim coeuntibus; quibus iterum reſolutis, diſſidium atque interitum ſecuturum. Corrupit ergo, quod recte viderat; & totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, & omnia, quæ in eo geruntur, ad ſimilitudinem cujuſdam vaniſſimi ſomnii; ſiquidem rebus humanis ratio nulla ſubſiſtat. Cum vero mundum omneſque partes ejus, videmus quemadmodum mirabilis ratio gubernet; cum cœli temperatio, & æqualis in ipſa varietate curſus aſtro-

5. Id eſt, Ut diſertius ſe infra explicat, ſi æternus fuiſſet mundus, *nulla in illo providentiſſimæ rationis diſpoſitio eluceret.*

6. M.S. omnes *quid?*

7. Hoc

astrorum luminumque cœlestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia fœcunditas, plana camporum munimenta, & aggeres montium, viriditas ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta & copiosa interfusio, ventorum diversa & utilis aspiratio, ceteraque omnia ratione summa constent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimæ rationis elucet? Si ergo sine causa nec est, nec fit omnino quicquam; & providentia summi Dei, ex dispositione rerum; & virtus, ex magnitudine; & potestas, ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo & insani, qui providentiam non esse dixerunt. Non improbarem si Deos iccirco non esse dicerent, ut unum dicerent: cum autem eo, ut nullum; qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

4. Sed de providentia satis in primo libro diximus. Quæ si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum; necesse est, etiam hominem ceterasque animantes eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam constat, id quod Stoici aiunt, hominum causa mundum esse fabricatum. Quanquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem à Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris & agris

agris, tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem & à Deo, & ad Dei similitudinem fictum. Sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum ædificat, non ideo ædificat, ut tantummodo domus sit, sed ut in ea possit habitari. Qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat, sed ut in ea navigetur. Item qui vas aliquod instituit ac format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur, sed ut vas illud effectum, capiat aliquid necessarium. Similiter cetera, quæcunque fiunt, non utique in supervacuum, sed ad usus aliquos utiles laborantur. Mundus igitur à Deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, aut humore imbrium, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus propter 7 seipsum fecerit mundum; quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea; & iis omnibus, quæ in eo sunt, quæque generantur, Deus ipse non utitur. Apparet ergo, animantium causa mundum esse constructum; quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur;

7. H. e. quasi aliqua re indigeret; solus enim sibi suffecit. Alioqui, quin in sui gloriam mundum condiderit, nemini est dubium.

untur; quæ ut vivere, ut constare possent, omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum ceteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod homini serviunt, & tutelæ ejus atque usibus datæ sunt: quoniam sive terrenæ sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem, sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui ait: Cur Deus omnia nostri causa cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fecerit? Cur tam multa pestifera terra marique dispersserit? Ingens ad disputandum locus, sed ut in transcursu breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis ac repugantibus configuratus est; animo & corpore, id est cœlo atque terra; tenui & comprehensibili; æterno ac temporali; sensibili atque bruto; luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, & bona homini proponi & mala; bona, quibus utatur; mala, quæ vitet & caveat. Iccirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, & in appetendis bonis & malis declinandis vim suæ rationis exerceat. Nam ceteris animalibus, quia sapientia non data est, & munita indumentis naturalibus & armata sunt. Homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit & inermem, ut eum sapientia & muniret, & tegeret. Munimenta & ornatum ejus non foris, sed intus; non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala, quæ caveret quæ à bonis utilibusque distingueret, non

non eſſet ei ſapientia neceſſaria. Sciat ergo M. Tullius aut ideo datam homini eſſe rationem, ut & piſces caperet uſus ſui gratia, & natrices viperaſque vitaret ſalutis ſuæ cauſa; aut iccirco ei bona malaque propoſita, quia ſapientiam acceperat; cujus vis omnis in diſcernendis bonis maliſque verſatur. Magna igitur, & recta, & admirabilis eſt vis, & ratio, & poteſtas hominis; propter quem, mundum ipſum & univerſa quæcunque ſunt, Deus fecit: tantumque illi honoris habuit, ut eum præficeret univerſis; quoniam ſolus poterat Dei opera mirari. Optime igitur [8] Aſclepiades noſter de providentia ſummi Dei diſſerens, in eo libro, quam ſcripſit ad me. Atque ideo, inquit, merito quis arbitretur, proximum ſibi locum divinam providentiam dediſſe ei, qui potuerit intelligere ordinationem ſuam. Nam ſol iſte eſt, quis eum videt ita, ut intelligat, quia ſol iſte eſt, & quantum gratiæ afferat ceteris inſtitutis? Hoc cœlum eſt; quis id ſuſpicit? Terra hæc; quis eam colit? Hoc pelagus; quis navigat? Hic ignis eſt; quis eo utitur? Inſtituit ergo ſummus Deus non propter ſe, quia nihilo eget, ſed propter hominem qui his congruenter uteretur.

5. Reddamus nunc rationem, quare hominem ipſum fecerit. Quod ſi philoſophi ſciſſent; aut defendiſſent illa quæ vera invenerant, aut in maximos errores non inciſſent. Hæc enim ſumma, hic cardo rerum eſt

8. Aſclepiadem quendam Epiſcopum Antiochenſem Lactantio σύγχρονον fuiſſe, ex Euſebio monet Betuleius, qui & martyrium paſſus eſt; ſed an is ſit de quo hic loci noſter loquitur, non liquet.

eſt; quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc eſt denique, quod efficiat illis non quadare rationem. Quæ illis ſi affulſiſſet; ſi ſacramentum hominis omne cognoviſſent: nunquam diſputationes eorum, & omnem philoſophiam de tranſverſo Academia jugulaſſet. Sicut ergo mundum non propter ſe Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, ſed propter hominem, qui eo utitur: ita ipſum hominem propter ſe. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter ſe faceret? Scilicet ut eſſet qui opera ejus intelligeret, qui providentiam diſponendi, rationem faciendi, virtutem conſummandi & ſenſu admirari, & voce proloqui poſſet. Quorum omnium ſumma hæc eſt, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem omnium rerum, is verum patrem ſuum debita veneratione proſequitur, qui virtutem majeſtatis ejus de ſuorum operum inventione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri poteſt, & mundum hominis, & hominem ſua cauſa Deum feciſſe, quam quod ex omnibus animantibus ſolus ita formatus eſt, ut oculi ejus ad cœlum directi, facies ad Deum ſpectans, vultus cum ſuo parente communis ſit, ut videatur hominem Deus, quaſi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem ſui excitaſſe? 9 Quid ergo,

9. Reddit Salluſtius rationem lib. de Diis & mundo, ſi ad Chriſtianorum ſacrificia transferamus quod Ethnici ſuis effectum crediderunt.

Ἐκ δὴ τούτων αἱ τιμαὶ τῶν τοῖς μὲν θεοῖς πλέον οὐδέν τι· γὰρ ἂν πλέον γένοιτο θεοῖς; ἡμῖν δὲ πρὸς ἐκείνους γίνεται συναφή.

10. Vi-

ergo, inquit, Deo cultus hominis confert, beato & nulla re indigenti? Vel si tantum honoris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret, ut instrueret eum sapientia, ut dominum viventium faceret eumque diligeret tanquam filium; cur mortalem fragilemque constituit? Cur omnibus malis, quem diligebat, objecit? cum oporteret & beatum esse hominem, tanquam conjunctum & proximum Deo; & perpetuum, sicut est ipse, ad quem colendum & contemplandum figuratus est. Quanquam hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus: tamen, quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius, & plenius; ut dispositio Dei, & opus voluntasque noscatur. Cum posset semper
10 spiritibus suis immortalibus innumerabiles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorum periculo ac metu constat: excogitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragili-

bus

10. Videtur Lactantius in ea fuisse sententia, quæ animas habet quasi tot particulas *de Deo* decerptas, quod infra non obscure innuit, cum dicat Deum *Spiritum suum terreno corpore induisse*. Porro infinitam animarum multitudinem quam hic à Deo *creari* asserit, illic *gigni* ait, quæ duo secum non cohærent In qua opinione quanquam Betuleius nihil videat quod à fide Catholica sit alienum; notius tamen est quam ut referri debeat, plurimos e Philosophis Christianos factos Platonicorum dogmata, non sine Ecclesiæ malo, fidei Christianæ admiscuisse. Qualia erant animarum præexistentia, & à divina essentia *delibatio* quædam, quas tamen non *de Deo* sed *à Deo* esse ὀρθογνώμονες omnes consentiunt.

11. Neque

bus & imbecillis corporibus illigatas, constitueret inter bonum malumque medias; ut constantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret; ne immortalitatem delicate assequerentur ac molliter; sed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præmium summa cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus & nexibilibus membris indueret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponderibus & gravitate corporis deorsum premente, sedem illis ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia præclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinem levibus elementis, & gravibus in ima depressis; & cœlestia firmavit; & terrena constituit Non est necesse nunc exequi singula, quoniam in secundo libro universa executi sumus. Lumina igitur posuit in cœlo. quorum moderationes & claritates, & motus aptissime ad utilitates viventium temperavit. Terræ autem, quam sedem voluit esse, fœcunditatem varia gignendi ac proferendi dedit; ut ubertate frugum & herbarum, viventium pro natura & usu cuique generi alimoniam administraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illi à principio in habitaculum præparavit, id est spiritum suum terreno corpore induit & involvit, ut & compactus ex rebus diversis ac repugnantibus, bonum ac malum caperet: & sicut terra ipsa fœcunda est ad fruges pariendas; ita corpus hominis, quod assumtum est è terra, generandi copiam facultatemque

tatemque procreandæ ſobolis accepit: ut quoniam fragili materia formatus, in [11] æternum manere non poterat; peracto temporalis vitæ ſpatio cederet; & illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua ſucceſſione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit & fragilem, cum illius cauſa mundum ædificaſſet? Primum ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde ut proponeret homini virtutem, id eſt, tolerantiam malorum ac laborum, per quam poſſet præmium immortalitatis adipiſci. Nam quia homo ex duabus rebus conſtat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum eſt, alterum cœleſte; duæ vitæ homini attributæ ſunt: una temporalis, quæ corpori aſſignatur; altera ſempiterna, quæ animæ ſubjacet. Illam naſcendo accepimus, hanc aſſequimur laborando; ne immortalitas (ut ante diximus) ſine ulla difficultate conſtaret. Illa terrena eſt, ſicut corpus; & ideo finitur: hæc vero cœleſtis, ſicut anima; & ideo terminum non habet. Illam primam neſcientes accepimus, hanc ſecundam ſcientes. Virtuti enim, non naturæ datur; quia voluit nos Deus vitam nobis in vita comparare. Iccirco hanc præſentem dedit, ut illam veram & perpetuam aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non eſt ſum-

11. Neque hoc verum eſt. Si enim innocens perſtitiſſet, immortalis utique eſſet futurus. Quare Concilium Carthaginenſe an. Dom. 418 celebratum, quod annotat Gallæus, eos anathemate ferit quicunque affirmaverint Adamum, utcunque non peccaſſet, moriturum tamen μὴ τῇ ἀξίᾳ τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ τῇ φύσεως ἀνάγκῃ.

12. Dy-

ſummum bonum: quoniam ſicut [12] neceſſitate divina nobis data eſt; ita rurſum divina neceſſitate ſolvitur. Ita quod finem habet, ſummum bonum non habet. In illa vero ſpiritali, quam per nos ipſi acquirimus, ſummum bonum continetur: quia nec malum poteſt habere, nec finem. Cujus rei argumentum naturæ ratio & natura corporis præbet. Cetera namque animalia in humum vergunt, quia terrena ſunt; nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo eſt. Homo autem rectus in cœlum ſpectat; quia propoſita illi eſt immortalitas; nec tamen venit, niſi tribuatur homini à Deo. Nam nihil intereſſet inter juſtum & injuſtum; ſiquidem omnis homo natus, immortalis fieret. Ergo immortalitas non ſequela naturæ, ſed merces præmiumque virtutis eſt. Denique homo non ſtatim, quam natus eſt, rectus ingreditur; ſed quadrupes primo; quia ratio corporis & hujus præſentis vitæ communis eſt nobis [13] cum mutis animalibus: eſt

12. Duriuſcule hæc efferuntur niſi temperamento aliquo molliantur, & *divina neceſſitate* non aliud innuat, quam *nobis nihil conferentibus*. Deo alioqui nulla imponitur nos fingendi neceſſitas.

13. Quaſi vero infantes ſtatim à nativitate baptiſmi non eſſent capaces, cum primitiva Eccleſia ante Lactantii tempora longe aliter ſenſerit. Cyprianus enim in Epiſtola ad Fidum p. 159. Edit. Oxon. cum Fidus ei quæſtionem moveret de infantibus intra triduum ad lavacrum admittendis, poſt alia quamplurima, hoc demum reſponſo epiſtolam claudit: *Et iccirco, frater cariſſime, hæc fuit in concilio noſtra ſententia, à baptiſmo atque à gratia Dei, qui omnibus miſericors & benignus & pius eſt, neminem per nos debere prohiberi. Quod cum circa univerſos obſervandum ſit atque retinendum, magis circa infantes ipſos & recens natos obſervandum putamus. &c.*

14. In

post deinde confirmatis viribus erigitur, & lingua ejus in eloquium ſolvitur, & mutum animal eſſe deſinit. Quæ ratio docet, mortalem naſci hominem; poſtea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere, id eſt juſtitiam ſequi; quæ continetur in Dei cultu; cum excitaverit hominem Deus ad aſpectum cœli ac ſui. Quod tum fit, cum homo cœleſti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ prioris; & incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus. Ergo quia virtutem propoſuit homini Deus; licet anima & corpus conſociata ſunt, tamen contraria ſunt, & impugnant invicem. Animi bona, mala ſunt corporis; opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortiſque contemtus. Item corporis bona, mala ſunt animi; hoc eſt cupiditas, & libido; quibus & opes appetuntur, & ſuavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo neceſſe eſt juſtum & ſapientem in omnibus malis eſſe, quoniam malorum victrix eſt fortitudo; injuſtos autem in divitiis, in honore, in poteſtate. Hæc enim bona corporalia, & terrena ſunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec aſſequi immortalitatem queunt, quia ſe voluptatibus dediderunt, quæ ſunt virtutis inimicæ. Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet eſſe ſubjecta, ſicut corpus animæ. Quiſquis ergo animæ vitam maluerit, vitam corporis contemnat, neceſſe eſt; nec aliter eniti ad ſummum bonum poterit, niſi, quæ ſunt ima, deſpexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, & cu-

piditates ſuas in terram dejecerit; illam ſuperiorem vitam conſequi non poteſt. Sed qui mavult bene vivere in æternum; [14] male vivet ad tempus, & afficietur omnibus moleſtiis & laboribus, quamdiu fuerit in terra, ut habeat divinum & cœleſte ſolatium. Et qui maluerit [15] bene vivere ad tempus; male vivet in æternum: damnabitur enim ſententia Dei ad æternam pœnam; quia cœleſtibus bonis terrena præpoſuit. Propterea igitur coli ſe Deus expetit, & honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac ſapientiam teneat, quæ ſola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipſum donare eam poteſt, quia ſolus poſſidet pietatem hominis, qui Deum honoraverit, hoc afficietur præmio, ut ſit in æternum beatus, ſitque apud Deum, [16] & cum Deo ſemper.

6. Nunc

14 *Incommode.*

15 *Luxurioſe.*

16 Poſt hæc in editionibus nonnullis ſat longa attexitur oratio, quæ cum non occurrat in edit. Rom. anni 1470. nec in Veneta anni 1502, cum MSS. omnes, quorum opera uſus eſt Iſæus, eam non agnoſcant, noſtrique omnes, qui mihi ſunt ad manum, penitus omittant; his ductus rationibus quominus illam paterer in textum ſubrepere, ne quam tamen fraudem ſibi fieri lector queratur, curavi in margine reponendam. Fateor enim cum Iſæo, veteratorem iſtum, qui hunc locum ſuppoſuerit, modo genuinus non ſit, egregie callidum fuiſſe: utpote qui Lactantii ſtylum tam artificioſe effinxerit, in materia præſertim, cui alibi Lactant. plus nimio videtur favere. *Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ipſius culpam pertinere, qui & bonum inſtituit, & malum. Cur enim malum voluit eſſe, ſi id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quanquam hoc in omnibus fere prioribus libris docuerim, & id jam ſuperius, quamvis leviter, attigerim: tamen ſubinde admonendum eſt, quia omnis ratio in eo poſita eſt. Nulla enim virtus*

eſſe

esse poterat, nisi diversa fecisset: nec omnino apparere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si lævam manum, aut pedem amputaveris; nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad compagem corporis temperandam aptissime cum dextris sinistra junguntur. Item si pareis calculos feceris, nemo ludet. Si unum colorem circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium voluptate. Quos profecto qui prius instituit, amator unius coloris fuit, sed alterum ei, quasi æmulum posuit, ut posset esse certamen, & aliqua in spectaculo gratia. Sic Deus, quum bonum constitueret, quum virtutem daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa confligerent. Si desit hostis, & pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quicquam est. Quam multa sunt hominum inter se, & quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, præstantior haberetur; si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc & gloriam simul, & præmium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidua roboraret, eamque faceret de malorum conflictatione perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innititur. Non me præterit, quid hoc loco à peritioribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? Discutienda nobis hæc quæstio est: quod in prioribus libris prætermisi, ut hic implerem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare naturam. Corpus enim, quia terra est, comprehensibile est, temporale, brutum, atque tenebrosum est. Anima vero, quia de cœlo est, tenuis, æterna, sensibilis, illustris est. Quæ quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem bono & malo esse subjectum. Animæ adscribitur bonum, quia indissolubilis est: corpori malum, quia fragile est. Quoniam igitur sociata & conjuncta sunt corpus, & anima, æque bonum & malum cohæreat necesse est: nec separari alterutro possunt, nisi quum illa separata sunt. Denique boni, malique notitia simul homini primo data est. Qua percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum, bonum esse, ignorabat. Postquam vero accepit boni malique intelligentiam; jam nefas erat, eum in beatitudinis loco morari: relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraque simul experiretur quorum naturam pariter agnoverat. Apparet ergo idcirco datum esse homini sapientiam, ut bonum discernat à malo, ut ab incommodis commoda, ab inutilibus utilia distinguat: ut habeat judicium & considerantiam quid cavere, quid

appetere

6. Nunc totam rationem brevi circumscriptione signemus. Iccirco mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi, ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei constat:

appetere, quid fugere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest, vixitque ille princeps generis humani, quamdiu in solo bono fuit, velut infans, boni ac mali nescius. At enim postea hominem necesse est & sapientem esse, & sine ullo malo beatum. Sed id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis induta est. Quum vero factum fuerit corporis animæque dissidium, tunc malum â bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet; ita malum interibit, & bonum permanebit. Tunc homo accepto immortalitatis indumento, erit sapiens, expers mali, sicut Deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id potissimum desiderat, ut sinecorpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus adimetur: sapientia, ut ignoret malum: corpus, ut non sentiat. Nunc autem cum homo & sapientia sit instructus ut sciat, et corpore ut sentiat, utrumque pariter in hac vita Deus esse voluit, ut ratio virtutis, sapientiæque constaret. Posuit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quædam bona, id est, varias & delectabiles suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum. Bono autem admiscuit apparentia quædam mala, id est, ærumnas, & miserias, & labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret à bono latenti. Hic ergo sapientiæ officium desideratur, ut plus mente videamus quam corpore: quod pauci admodum facere possunt: quia & virtus difficilis ac rara est, & voluptas communis ac publica. Ita necesse est sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona quæ non cernuntur, dimittit è manibus, quæ videntur: & dum vitat mala, quæ non aspiciuntur, incurrit in mala, quæ ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut prodita fide atque abnegato Deo vero, Diis mortuis mortiferisque libemus. Hæc ratio est, cur hominem Deus & mortalem fecerit, & malis subjecerit: licet ipsius causa mundum ædificasset, scilicet ut virtutem caperet, & ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri Dei cultus est.

17. De

constat : ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac Domino in perpetuum serviamus, & simus æternum Deo regnum. Hæc summa rerum est, hoc arcanum Dei, hoc mysterium mundi: à quo sunt alieni, qui sequentes præsentem voluptatem terrestribus & fragilibus se bonis addixerunt, & animas ad cœlestia genitas, suavitatibus mortiferis, tanquam luto cœnove demerserunt. Quæramus nunc vicissim, an in cultu Deorum ratio ulla subsistat. Qui si multi sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, & quæ alia non nisi ad præsens valent; si sine causa gignimur; si in hominibus procreandis providentia nulla versatur; si casu nobismetipsis, ac voluptatis nostræ gratia nascimur; si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supervacuum, tam inane, tam vanum, quam humana res est, quam mundus ipse? Qui, cum sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant? ut fruges terra producat? ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, nequid desit earum rerum, quibus vita hominis sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis majoris emolumenti Deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod videas maxima ratione constare: quæ potest esse ratio in his erroribus pravarum religionum

num,& in hac perſuaſione philoſophorum,qua putant animas interire? Profectò nulla. Quid enim habent dicere, cur Dii hominibus tam diligenter ſuis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far & merum demus, & odorem thuris, & ſanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata eſſe poſſunt, quia ſunt fragilia; neque uſui eſſe expertibus corporum, quia hæc ad uſum corporalium data ſunt. Et tamen ſi ea deſiderarent, ſibi ipſi poſſent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animæ, ſive in æternum manent: quam rationem continet cultus Deorum; aut à quo mundus conſtitutus eſt? cur, aut quando, aut quouſque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? Cur naſcuntur, intereunt; ſuccedunt, renovantur? Quid Dii ex cultibus eorum aſſequuntur, qui poſt mortem nihil futuri ſunt? quid præſtant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut Diis dignum? Vel ſi manent animæ poſt mortem; quid de his faciunt, facturive ſunt? Quid illis opus eſt theſauro animarum? Ipſi illi ex quo fonte oriuntur? Quomodo, aut quare, aut unde multi ſunt? Ita fit ut ſi ab illa rerum ſumma, quam ſuperius comprehendimus, aberraveris; omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia revolventur.

7. Quam ſummam quia philoſophi non comprehenderunt; nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus ſumma ipſa conſtat, & viderint, & explicaverint. ſed diverſi, ac diverſe illa omnia protulerunt, non annectentes nec cauſas rerum

nec

nec consequentias, nec rationes; ut summam illam, quæ continet universa, & compingerent, & implerent. Facile est autem docere, pene universam veritatem per philosophorum sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari, & illudere. Sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quenquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt; aliorum etiam vera subvertunt: non tantum elapsa illis veritas est, quam se quærere simulabant; sed ipsi eam potissimum suo vitio perdiderunt. Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus; is profecto non dissentiret à nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus, ac sciens, potest. Verum autem non nisi ejus scire est, qui sit doctus à Deo. Nemo enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt, eligere ac probare quæ vera; sed si vel casu id efficeret, certissime philosopharetur. & quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere, tamen seipsam veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui, cum aliquam sectam probaverint, eique se addixerint; ceteras damnant tanquam falsas & inanes, armantque se ad præliandum, nec, quid defendere debeant, scientes, nec quid refutare: incursantque passim sine delectu omnia, quæ afferunt quicunque dissentiunt

unt. Ob has eorum pertinaciſſimas contentiones nulla extitit philoſophia, quæ ad verum propius accederet. Nam particulatim veritas ab his tota comprehenſa eſt. Factum eſſe mundum à Deo, dixit Plato. Idem prophetæ loquuntur: idemque ex Sibyllæ carminibus apparet. Errant igitur qui vel omnia ſua ſponte nata eſſe dixerunt, vel minutis ſeminibus conglobatis: quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, neque diſponi, neque fieri, neque ordinari ſine aliquo prudentiſſimo auctore potuit; & ea ipſa ratio, qua conſtare ac regi omnia ſentiuntur, ſolertiſſimæ mentis artificem confitetur. Hominum cauſa mundum & omnia, quæ in eo ſunt, eſſe facta Stoici loquuntur. Idem nos divinæ literæ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effuſos eſſe de terra, nullo auctore, nullaque ratione. Cur enim formatus ſit homo, divini ſacramenti eſt: quod quia ille ſcire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capeſſendam naſci homines, Ariſtoteles diſſeruit. Idem nos monemur ac diſcimus à prophetis. Falſus igitur Ariſtippus, qui hominem voluptati, hoc eſt malo tanquam pecudem ſubjugavit. Immortales eſſe animas [17] Pherecydes & Plato diſputaverunt. Hæc vero propria eſt in noſtra religione doctrina. Ergo [18] Dicæarchus cum [19] Democrito erravit, qui perire

cum

17. De quo capite ſequenti.

18. Siculus, Ariſtotelis auditor; cujus Cicero meminit l. Tuſcul. Qu.

19 Qui cum Epicuro animam ſtatuit φθαρτὴν τῷ σώματι συνδιαφθειρομένην. Betuleius.

20. MS:

cum corpore ac dissolvi argumentatus est. Esse inferos Zenon Stoicus docuit, & sedes piorum ab impiis esse discretas; & illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones; hos vero luere pœnas in tenebrosis locis, atque in cœni voraginibus horrendis. Idem nobis prophetæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id esse figmentum putavit; & illas inferorum pœnas, quæ ferantur, in hac esse vita interpretatus est. Totam igitur veritatem, & omne divinæ religionis arcanum philosophi attigerunt. Sed aliis refellentibus defendere id, quod invenerant, nequiverunt; quia singulis ratio non quadravit; nec ea, quæ vera senserant, in summam redigere potuerunt, sicut superius nos fecimus.

8. Unum est igitur summum bonum immortalitas; ad quam capiendam & formati à principio, & nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus. Quod bonum quia deprehendimus; superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus. Platonis [20] documenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam & implendam veritatem; quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat, in unumque collegerat; nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate sentiret, tamen non ita de illa tanquam de summo bono disserebat. Nos igitur certioribus signis eligere possumus veritatem, qui eam non ancipiti suspicione col-

20. MSS. *argumenta*.

legimus, sed divina traditione cognovimus. 21 Plato autem sic argumentatus est, immortale esse quicquid per seipsum & sentit, & semper movetur. Quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum; quia deseri à semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis animalibus æternitatem daret, nisi adjectione sapientiæ discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cujus miranda solertia inveniendi, & celeritas cogitandi, & facilitas percipiendi atque discendi, & memoria præteritorum, & providentia futurorum, & artium plerunque innumerabilium scientia, qua ceteræ careant animantes, divina & cœlestis appareat; quia & origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra: siquidem ex concretione terrena nihil habeat admistum: sed necesse esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum & dissolubile: quod autem tenue atque subtile; id vero esse individuum

21. In Phædone, in Menone, de Rep. 1. de Legibus 12. Colle ionem istam Platonicam si requiris, adscribam ex Phædro, Πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος· τὸ γὰρ ἀεικίνητον, ἀθάνατον. τὸ δ' ἄλλο κινοῦν καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς. μόνον δὴ τὸ αὐτὸ κινοῦν, ἅτε οὐκ ἀπολεῖπον ἑαυτό, οὔποτε λήγει κινούμενον. Hactenus transtulit Lactantius Apud quem tamen *Sentiendi* verbum irrepsit, nescio unde, quod ne apud Ciceronem quidem est, qui hæc eadem verba in primo Tusc. quæst. transtulit hoc modo: Quod semper movetur, id æternum est: quod autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi quoque finem habeat necesse est. Solum igitur quod seipsum movet, quia nunquam deseritur à se, nunquam ne moveri quidem definit. *Betuleius*.

22. De

duum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum & ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententia fuit etiam Pythagoras antea, ejusque præceptor 22 Pherecydes; quem Cicero tradit primum de æternitate animarum disputavisse. Qui omnes licet eloquentia excellerent; tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam disserebant; Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus. Adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium vocaretur. Denique & Tullius expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis, nescire se quid sit, verum pronuntiavit. Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit. Et rursus alibi: Quoniam utraque, inquit, earum sententiarum doctissimos habuit auctores; nec, quid certi sit, divinari potest. Verum nobis divinatione opus non est; quibus veritatem divinitas ipsa patefecit.

9. His itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum æternitas probari ac perspici potest. Quæ nos breviter colligemus; quoniam properat oratio ad narrandum judicium Dei maximum, quod in terra propinquante seculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non potest; nequis tamen ex eo ipso putaret Deum non esse, quia mortalibus oculis non videretur: inter cetera institutorum

22. De quo videsis Tullium primo Tusculanarum.

suorum

ſuorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, ſubſtantia tamen non videtur, ſicut eſt vox, odor, ventus; ut harum rerum argumento & exemplo, etiam Deum, licet ſub oculos non veniret, de ſua tamen vi, & effectu, & operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aerem feruntur ad ſenſuſque noſtros veniunt, & eos potentia ſua impellunt; non cernuntur acie luminum, ſed aliis corporis partibus ſentiuntur. Similiter Deus non aſpectu nobis, aliove fragili ſenſu comprehendendus eſt, ſed mentis oculis intuendus; cum opera ejus præclara & miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum eſſe dixerunt; non modo philoſophos, ſed ne homines quidem fuiſſe dixerim, qui mutis ſimillimi ex ſolo corpore conſtiterunt, nihil cernentes animo, ſed ad ſenſum corporis cuncta referentes, qui nihil putabant eſſe, niſi quod oculis contuebantur; & quia videbant aut bonis accidere adverſa, aut malis proſpera; fortuitu geri omnia crediderunt; & natura mundum, non providentia conſtitutum. Hinc jam prolapſi ſunt ad deliramenta, quæ talem ſententiam neceſſario ſequebantur. Quod ſi eſt Deus & incorporalis, & inviſibilis, & æternus; ergo non idcirco interire animam credibile eſt, quia non videtur, poſtquam receſſit à corpore; quoniam conſtat eſſe aliquid ſentiens, ac vigens, quod non veniat ſub aſpectum. At enim difficile eſt animo comprehendere, quemadmodum poſſit anima retinere ſenſum ſine iis partibus

tibus

tibus corporis, in quibus ineſt officium ſentiendi. Quid de Deo? Num facile eſt comprehendere quemadmodum vigeat ſine corpore? Quod ſi Deos eſſe credunt; qui ſi ſunt, utique ſunt expertes corporum: neceſſe eſt, humanas animas eadem ratione ſubſiſtere; quoniam ex ipſa ratione ac providentia intelligitur eſſe quædam in homine ac Deo ſimilitudo. Denique illud argumentum, quod etiam M. Tull. vidit, ſatis firmum eſt: ex eo æternitatem animæ poſſe dignoſci, quia nullum ſit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; religioque ſit pene ſola, quæ hominem diſcernat à mutis. Quæ cum in hominem ſolum cadat; profecto teſtatur, id affectare nos, id deſiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum ſit futurum. An aliquis, cum ceterarum animantium naturam conſideraverit, quas pronis corporibus abjectas in terramque proſtratas ſummi Dei providentia effecit, ut ex hoc intelligi poſſit, nihil eas rationis habere cum cœlo; poteſt non intelligere, ſolum ex omnibus cœleſte ac divinum animal eſſe hominem, cujus corpus ab humo excitatum, vultus ſublimis, ſtatus erectus originem ſuam quærit, & quaſi contemta humilitate terræ ad altum nititur, quia ſentit ſummum bonum in ſummo ſibi eſſe quærendum, memorque, conditionis ſuæ qua Deus illum fecit eximium, ad artificem ſuum ſpectat? Quam ſpectationem Triſmegiſtus θεωρίαν rectiſſime nominavit: quæ in mutis animalibus nulla eſt. Cum autem ſapientia, quæ ſoli homini data eſt, nihil aliud ſit, qnam notitia Dei;

Dei; apparet, animam non interire, neque dissolvi, sed manere in sempiternum, quia Deum, qui sempiternus est, & quærit; & diligit, ipsa cogente natura, sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo cœlesti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia sibi atque inimica sunt, constet, igne & aqua; quorum alterum cœlo, alterum terræ ascribitur: ceteræ animantes, quia terrenæ mortalesque sunt, 23 terreno & gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leve, sublime, cœleste. Ea vero, quæ ponderosa sunt, ad mortem deprimunt; & quæ levia sunt, ad vitam sublevant; quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita sine luce. Ignis igitur elementum est lucis ac vitæ. Unde apparet, hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem; quia id illi familiare est, quod facit vitam. Virtus quoque soli homini data, magno argumento est, immortales esse animas. quæ nec erit secundum naturam, si anima extinguitur, huic enim præsenti vitæ nocet. Nam vita ista terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus; & voluptatem expetit, cujus fructibus variis ac suavibus delectatur; & dolorem fugit, cujus asperitas naturam viventium acerbis sensibus lædit, & ad mortem perducere nititur, quæ dissolvit animantem. Si ergo

23 Multus est Lactantius in his allegoriis; à quibus ducta argumenta, rem propositam adeo non probant ut ne illustrent.

vir-

virtus & prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur ; & ad ſuſtinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur : ergo malum eſt virtus, & inimica naturæ ; ſtultumque judicare neceſſe eſt, qui eam ſequitur ; quoniam ſeipſe lædit & fugiendo bona præſentia, & appetendo æque mala ſine ſpe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis jucundiſſimis frui voluptatibus ; nonne ſenſu carere videamur, ſi malimus in humilitate, in egeſtate, in contemtu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, ſed dolere, cruciari, & mori? Ex quibus malis nihil amplius aſſequamur, quo poſſit voluptas omiſſa penſari? Si autem virtus malum non eſt, facitque honeſte, quod voluptates vitioſas turpeſque contemnit ; & fortiter, quod nec dolorem nec mortem timet, ut officium ſervet : ergo majus aliquod bonum aſſequatur neceſſe eſt, quam ſunt illa, quæ ſpernit. At vero morte ſuſcepta, quod ulterius bonum ſperari poteſt, niſi æternitatis?

10. Tranſeamus nunc viciſſim ad ea, quæ virtuti repugnant ; ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia ſunt ; ad præſens enim commoventur. Iræ impetus, recepta ultione ſedatur. Libidinis, voluptas corporis, finis eſt. Cupiditatem autem ſatietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt. Ambitio, poſtquam honores, quos voluit, adepta eſt, conſeneſcit. Item cetera vitia conſiſtere ac permanere non poſſunt ; ſed ipſo fructu, quam expetunt, finiuntur. Recedunt ergo, & redeunt. Virtus autem ſine ulla inter-

termiſſione perpetua eſt; nec diſcedere ab eo poteſt, qui eam ſemel cepit. Nam ſi habeat intervallum, ſi aliquando ea carere poſſumus, redeunt protinus vitia, quæ virtutem ſemper impugnant. Non eſt igitur comprehenſa, ſi deſerit, ſi aliquando ſecedit. Cum vero ſibi domicilium ſtabile collocavit; in omni actu verſari eam neceſſe eſt: nec poteſt fideliter depellere vitia & fugare, niſi pectus quod inſedit, perpetua ſtatione munierit. Ipſa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, ſi virtutem ceperit, permanere: quia & virtus perpetua eſt; & ſolus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria ſunt vitia virtuti, omnis ratio diverſa & contraria ſit, neceſſe eſt: quia vitia commotiones & perturbationes animi ſunt, virtus è contrario lenitudo & tranquillitas animi eſt: quia vitia temporalia & brevia ſunt, virtus perpetua, & conſtans, & par ſibi ſemper: quia vitiorum fructus, id eſt, voluptates, æque, ut ipſa, breves temporaleſque ſunt; virtutis ergo fructus ac præmium ſempiternum eſt: quia vitiorum commodum in præſenti eſt, virtutis igitur in futuro. Ita fit, 24 ut in hac vita virtutis præmium nullum ſit; quia virtus adhuc ipſa eſt. Nam ſicut vitia, cum in actu ſuo finiuntur, voluptas & præmia eorum ſequuntur: ita virtus cum finita eſt, merces ejus inſequitur. Virtus autem nunquam niſi morte finitur; quoniam & in morte ſuſcipienda ſummum

24 Sunt & ſua hic virtutibus præmia; quamvis eam morte finitam aut, quod malo dicere, conſummatam longe ampliora maneant.

mum ejus officium est. Ego præmium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis, quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem; in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognovimus. Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmium virtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) vitiis ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit; is vero damnatus æternam luet pœnam; quam divinæ literæ secundam 25 mortem nominant; quæ est & perpetua, & gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti duæ vitæ propositæ sunt homini; quarum altera est animæ, altera corporis: ita & mortes duæ propositæ sunt; una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, virtute vitatur: & ut vita hæc temporalis est, certosque terminos habet, quia corporis est; sic & mors æque temporalis est, certumque habet finem, quia corpus attingit.

11. Impletis igitur temporibus, quæ Deus morti statuit, terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam temporalis mors sequitur; consequens est, 26 ut resurgant animæ ad vitam perennem; quia finem mors temporalis accepit. Rursum, sicut vita animi sempiterna est; in qua divinos & ineloquibiles immortalitatis suæ fructus capit: ita & mors ejus perpetua

25 De qua vid. Apoc c. 20.

26. Ἀκυρολογίαν Lactantii notat Gallæus; animæ enim cum non intereant, utique nec resurgunt.

 27. MSS.

petua sit, necesse est; in qua perennes pœnas & infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in ea conditione res posita est, ut qui beati sunt in hac vita corporali atque terrena, semper miseri sint futuri; quia jam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt: quod iis evenit, qui Deos adorant, ac Deum negligunt. Deinde qui justitiam sequentes, in hac vita miseri fuerunt, & contemti, & inopes, & ob ipsam justitiam contumeliis & injuriis sæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, semper beati sunt futuri ut quia mala jam pertulerunt, etiam bonis ›uantur: quod his utique contingit, qui contemtis terrestribus Diis & fragilibus bonis, cœlestem religionem Dei sequuntur; cujus bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis, atque animi? Nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est atque mortale, quæcunque opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel injuria hominum vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. At vero animi opera videmus æterna. Nam quicunque contemtui præsentium studentes, in memoriam monimenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt; ii plane mentis ac virtutis suæ nomen indelebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est; sequitur ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque

que corporis animique declarant, alterum eſſe mortale, alterum ſempiternum. Corpus enim non niſi temporalia deſiderat, id eſt, cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem : & tamen hæc ipſa ſine nutu & adminiculo animi nec cupere, nec aſſequi poteſt. Animus autem per ſe multa deſiderat, quæ ad officium fructumve corporis non redundent; eaque non fragilia, ſed æterna ſunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum Dei, qui conſtat abſtinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, contemtu mortis, etiam contra corpus anima concupiſcit. Unde credibile eſt, non interire animam, ſed diſſociari à corpore; quia corpus ſine anima nihil poteſt, animus vero poteſt multa & magna ſine corpore. Quid, quod ea quæ viſibilia ſunt oculis, & tangibilia manu, quia externam vim pati poſſunt, æterna eſſe non poſſunt? Ea vero quæ neque ſub tactum, neque ſub viſum veniunt, ſed tantummodo vis eorum, & ratio, & effectus apparet, æterna ſunt, quia nullam vim patiuntur extrinſecus: Corpus autem ſi ideo mortale eſt, quia viſui pariter, & tactui ſubjacet; ergo & anima iccirco immortalis eſt, quia nec tangi poteſt, nec videri.

12. Nunc argumenta eorum, qui contra dixerunt, refellamus; quæ Lucret. tertio libro executus eſt. Quoniam cum corpore, inquit, anima naſcitur; cum corpore intereat neceſſe eſt. At non eſt par utriuſque ratio. Solidum enim, & comprehenſibile corpus eſt, & oculis & manu videtur & tangitur: anima

vero

vero tenuis, & tactum visumque fugiens. Corpus ex terra fictum, atque solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret è cœlo. Corpus igitur, quoniam fictum ex ponderoso & corruptibili elemento, & tangibile est, & visibile; corrumpitur atque occidit; nec vim repellere potest, quia sub aspectum & sub [27] tactum venit. Anima autem quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Ergo quamvis inter se conjuncta & sociata nascantur; & alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi vasculum sit alterius, quod est à cœlesti subtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque discreverit, quæ discretio mors vocatur, tum utrumque in naturam suam redit: quod ex terra fuit, in terram resolvitur; quod ex cœlesti spiritu, id constat ac viget semper, quoniam divinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucret. oblitus quid assereret, & quod dogma defenderet, hos versus posuit:

Cedit item retro, de terra quod fuit ante,
In terram; sed quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cœli [28] *fulgentia templa receptant.*

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus disserebat, sed victus est veritate & imprudenti ratio vera surrepsit. Præterea id ipsum, quo colligit dissolvi animam, hoc est, simul cum corpore interire, quoniam

27. MSS. nostri *ictum*. 28. In editis libris leg. *rellatum*.

simul

ſimul naſcantur; & falſum eſt, & in contrarium converti poteſt. Non enim ſimul interit: ſed anima diſcedente, integrum per dies multos manet, & plerunque medicatum diutiſſime durat. Nam ſi ut ſimul naſcuntur, ſimul interirent; non diſcederet repente anima corpuſque dėſereret; ſed uno temporis puncto utrumque pariter diſſiparetur; & tam celeriter etiam corpus, adhuc ſpiritu in eo manente deliqueſceret ac periret, quam celeriter anima ſecedit; imo vero diſſoluto corpore, anima vaneſceret, [29] velut humor fracto vaſe diffuſus. Nam ſi terrenum & fragile corpus poſt ſeceſſum animæ non ſtatim diffluit, in terramque tabeſcit ex qua illi origo eſt: ergo anima, quæ fragilis non eſt, in æternum manet; quoniam origo ejus æterna eſt? Quoniam creſcit, inquit, ſenſus in pueris, & in juvenibus viget, & in ſenibus diminuitur; apparet eſſe mortalem. Primum non eſt idem mens, & anima: aliud eſt enim quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens non anima ſopitur; & in furioſis [30] mens extinguitur, anima manet; & ideo non exanimes, ſed dementes vocantur. Mens ergo, id eſt, intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in ſtatu ſuo ſemper eſt, & ex quo tempore ſpirandi accepit facultatem, eadem uſque ad ultimum durat; donec emiſſa corporis clauſtro, ad ſedem ſuam revolet. Deinde quod anima quamvis à Deo ſit inſpirata; tamen quia tenebroſo domicilio

29. Vide Lucretium lib. tertio.

30. i. e. interquieſcit rationis uſus.

terrenæ

terrenæ carnis inclusa est, scientiam non habet, quæ est divinitatis. Audit igitur ac discit omnia; & sapientiam discendo & audiendo capit, & senectus non minuit sapientiam, sed auget; si tamen juvenilis ætas virtute decursa est. Sed si nimia senectus fregerit membra, non est animæ vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit, si auditus obsurduit; sed corporis. At enim memoria defecit. Quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens & præterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carcerem, quo cohibetur, effugerit? Verum eadem, inquit, dolori & luctui obnoxia est, & ebrietate dementit, unde fragilis & mortalis apparet. Iccirco igitur, virtus & sapientia necessaria est, ut & mœror, qui contrahitur indigna patiendo ac videndo, fortitudine repellatur; & voluptas non modo potandi, sed etiam rerum ceterarum abstinentia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur; morti fiet obnoxia; quoniam & virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, & voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest; quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, & oblivionem sui patitur; & sicut ægrescit, ita etiam sæpe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne ullo corporis dolore frangatur, & oblivionem sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit; cum eam partem

tem vis aliqua morbi vitiaverit, movetur loco; & quasi conquassata, sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela & sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia juncta est anima cum corpore; si virtute careat, contagio ejus ægrescit; & imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Cum autem dissociata fuerit à corpore; vigebit ipsa per se; nec ulla jam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulsus à corpore ac separatus nihil potest videre; ita & anima separata nihil sentire, quia & ipsa pars est corporis. Falsum hoc, & dissimile est. Anima enim non pars corporis; sed in corpore est. Sicut id, quod [31] vase continetur, vasis pars non est; nec ea, quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur: ita nec anima pars est corporis; quia corpus vel vas animæ est, vel receptaculum. Jam illud argumentum multo magis inane est, quo ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri; sed paulatim se ex omnibus membris explicet, à summis pedibus incipiens: tanquam si esset æterna, uno temporis momento erumperet, quod fit in iis, qui ferro intereunt. quos autem morbus interimit, spiritum diutius exhalant, & paulatim frigescentibus membris anima efflatur: quæ cum materia sanguinis contineatur,

31. Non recte instituitur comparatio, quanquam ad amussim congruat cum Platonicorum placitis, Qui duo finxerunt corpora, alterum utpote subtilius τῆς ψυχῆς ὄχημα, alterum ὀστράκινον quod ferit sensus, atque adeo tangi potest & videri.

31. Se

neatur, ſicut lumen oleo; ea materia febrium calore conſumta, neceſſe eſt membrorum ſumma quæque frigeſcere; quoniam venæ exiliores in extrema corporis porriguntur; & extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis areſcunt. Nec tamen, quia ſenſus corporis deficit, animæ ſenſum extingui & occidere putandum eſt. Non enim anima corpore deficiente, ſed corpus anima decedente bruteſcit; quia ſenſum omnem trahit ſecum. Cum autem præſens anima ſenſum ſuum tribuat corpori, & vivere id efficiat; fieri non poteſt, ut non ipſa per ſe & vivat, & ſentiat; quoniam ipſa eſt & ſenſus & vita. Nam quod ait,

Quod ſi immortalis noſtra foret mens,
Non tam ſe moriens diſſolvi conquereretur,
Sed magis ire foras, veſtemque relinquere, ut anguis,
32 *Gauderet.*

Equidem nunquam vidi, qui ſe quereretur in morte diſſolvi. Sed ille fortaſſe Epicureum aliquem viderat, etiam dum moritur, philoſophantem, ac de ſui diſſolutione in extremo ſpiritu diſſerentem. 33 Quomodo ſciri poteſt, utrum diſſolvi ſe ſentiat, an corpore libe-

32. Secundum illos Nicandri verſus, quos quia male mulctavit *Betuleius*, integros aſcribam.

Τῆμος ὅτ' αὐαλέων φολίδων ἀποδύεται γῆρας
Μάλις ἐπιστείχων, ὅτι φωλεὸν εἴαρι λείπων
Ὄμμασιν ἀμβλώσσει, μαράθου δὲ ἐνέχυλος ὄρπηξ
Βοσκηθεὶς ὀξύν τε καὶ αὐγήεντα τίθησι.

33. Ἀνακόλουθον. Jugulat autem eos ſuo i ſorum gladio. Inquit enim Epicurus apud Laert. Mors nihil ad nos. Quod enim diſſolvitur, ſenſu privatur: quod autem ſenſu caret, nihil ad nos. Capiuntur igitur ſuo ipſorum dilemmate *Betuleius*.

34. Mort.

liberari, cum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit, & loqui potest; nondum dissolutus est: ubi dissolutus est; jam nec sentire, nec loqui potest. Ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut jam non potest. At enim non prius quam dissolvatur, intelligit se dissolutum iri. Quid, quod videmus plerosque morientium non dissolvi conquerentes (ut ait) sed exire se, & proficisci, & ambulare testantes, idque aut gestu significant, aut, si adhuc possunt, & voce pronuntiant? Unde apparet, non dissolutionem fieri, sed separationem, quæ declarat animam permanere. Cetera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant, differenti, migrare animas de corporibus vetustate ac morte confectis, & insinuare se novis ac recens natis; & easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre; & hac ratione immortales esse, quod sæpe variorum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quæ sententia deliri hominis quoniam ridicula, & mimo dignior, quam 31. schola fuit; ne refelli quidem serio debuit. quod qui facit, videtur vereri nequis id credat. Prætereunda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso contra falsum disserebantur. Satis est ea refutasse, quæ contra verum disputata sunt.

13. Declaravi, ut opinor, animam non esse solubilem. Superest citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc prophetas in testimonium vocabo; quo-

31. Mert. & CCC. *Scholastico.*

rum ratio & divinatio in hoc ſolo poſita eſt, ut ad cultum Dei, & ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant : ſed eos potius, quibus iſtos, qui reſpuunt veritatem, credere ſit neceſſe. Hermes naturam hominis deſcribens, ut doceret quemadmodum eſſet à Deo factus, hæc intulit : καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀμφοτέρων φύσεων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίει φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πῆ μὲν ἀθάνατον, πῆ δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τοῦτον φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητοῦ κατισήσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θαυμάσῃ. Sed hunc fortaſſe aliquis in numero philoſophorum computet, quamvis in Deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni aut Pythagoræ. Majus igitur teſtimonium requiramus. Polytes quidam conſuluit Apollinem Mileſium, utrumne maneat anima poſt mortem, an reſolvatur; & reſpondit his verſibus :

Ψυχὴ μὲν μέχρι οὗ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται,
Φθαρτὰ νοοῦσα πάθη θνητοῖς ἀλγηδόσιν εἴκει.
Ἡνίκα δ' ἀνάλυσιν βροτέην μετὰ σῶμα μαρανθὲν
Ὠκίστην εὕρηται, ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται
Αἰὲν ἀγήραος οὖσα, μένει δ' εἰς πάμπαν ἀτειρής.
Πρωτόγονος γὰρ τοῦτο θεοῦ διέταξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina ? Nonne hoc ita eſſe declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut à Deo de vivis ac mortuis judicetur ; quorum exempla paulo poſt inferemus. Falſa eſt ergo Democriti, & Epicuri, & Dicæarchi de animæ diſſolutione ſententia. Qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo præſente diſſerere, qui ſciret certis carminibus ciere ab inferis animas, & adeſſe

&

& præbere ſe humanis oculis videndas, & loqui, & futura prædicere; etſi auderent, re ipſa & documentis præſentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam ſubtilis eſt, ut oculos humanæ mentis effugiat; interire dixerunt. Quid 35 Ariſtoxenus, qui negavit omnino ullam eſſe animam, etiam cum vivit in corpore? Sed ſicut in fidibus ex intentione nervorum effici concordem ſonum atque cantum quem muſici harmoniam vocant; ita in corporibus ex compage viſcerum ac vigore membrorum vim ſentiendi exiſtere: quo nihil dici delirius poteſt. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, qui vivere ſe, & habere mentem, qua id ipſum cogitaverat, non videbat. Sed pleriſque hoc philoſophis accidit, ut putarent omnino non eſſe, quicquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debet eſſe, quam corporis, ad ea perſpicienda, quorum vis ac ratio ſentitur potius, quam videtur.

14. Quoniam de immortalitate diximus animæ, ſequitur ut doceamus, quatenus homini, & quando tribuatur; ut in hoc quoque pravitatis ac ſtultitiæ ſuæ perſpiciant errores, qui mortales quoſdam decretis placitiſque mortalium Deos eſſe factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod uſum quarundam frugum docuerant, vel quod utilia vitæ hominum prodiderant, vel quod immanes beſtias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate ſemota ſint, & docui-

35. Quem, quia muſicæ peritus erat, in hac de anima opinione, dicit Cicero a ſuo artificio non receſſiſſe. Videſis 1 Tuſc. quæſt.

mus in prioribus libris, & nunc docebimus; ut appareat ſolam eſſe juſtitiam, quæ vitam homini pariat æternam; & ſolum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui ſuis meritis immortales facti eſſe dicuntur; quia nec juſtitia, nec ulla in his vera virtus fuit; non immortalitatem ſibi, ſed mortem peccatis ac libidinibus quæſierunt; nec cœleſte præmium, ſed inferna ſupplicia meruerunt, quæ pendent ſimul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cujus judicii propinquare tempus oſtendam, ut & juſtis merces digna ſolvatur, & pœna merita impiis irrogetur. Plato & multi alii philoſophorum, cum ignorarent originem rerum, ſupremumque illud tempus, quo mundus eſſet effectus; multa millia ſeculorum fluxiſſe dixerunt, ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus; 36 ſecuti fortaſſe Chaldæos, qui (ut Cic. tradidit in lib. de divinatione primo) quadringenta ſeptuaginta millia annorum monimentis comprehenſa ſe habere delirant. In quo quia ſe poſſe argui non putabant, liberum ſibi crediderunt eſſe mentiri. Nos autem, quos divinæ literæ ad ſcientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus, de quo nunc in fine operis diſſeremus; quoniam de principio in ſecundo libro explicavimus. Sciant igitur philoſophi, qui ab exordio mundi ſeculorum millia enumerant, nondum ſextum milleſimum annum eſſe concluſum. quo 37 numero expleto,

36. *Sicuti fortaſſe Chaldæi,* Bet. ed. Sed quam nos retinemus lectionem confirmant MSS. omnes.

37. *Qui propter hæc hujus libri verba,* ſc. Apocalypſ. cap. 20. *primam*

pleto, consummationem fieri necesse est, & humanarum rerum statum in melius reformari. Cujus rei argumentum prius est enarrandum, quo ratio elucescat. Mundum Deus, & hoc rerum naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ Scripturæ continetur) sex dierum spatio consummavit, diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies sabbati; qui lingua Hebræorum à [illegible] numero nomen accepit; unde septenarius numerus legitimus ac plenus est. Nam & dies septem sunt, quibus per vicem revolutis, orbes conficiuntur annorum; & septem stellæ, quæ non occidunt; & septem sidera, quæ vocantur errantia; quorum dispares cursus, & inæquales motus rerum ac temporum varietates efficere creduntur. 39 Ergo quoniam sex diebus cuncta Dei opera perfecta sunt; per secula sex, id est annorum sex millia manere hoc statu mundum necesse est. Dies enim magnus Dei

20 *primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti sunt, tanquam oporteret in sanctis eo modo velut tanti temporis fieri Sabbatismum, vacatione sc. sanctâ post labores annorum sex millium ex quo creatus est homo, & magni illius peccati merito in hujus mortalitatis ærumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut quoniam scriptum est, unus dies apud Dominum sicut mille anni, & mille anni sicut unus dies, sex annorum millibus tanquam sex diebus impletis, sequatur velut Sabbati septimus in annis mille postremis, ad hoc scilicet Sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis* Aug. lib. 20. de Civ. Dei c. 7. Quibus adde prophetiam illam familiæ Heliæ tributam, quam ex Boissardo citat Galæus; *Duo millia inane, duo millia Lex, duo millia Messias.*

38. Fallitur in vocis etymo Lactantius; neque enim a *numero*, sed a *quiete* nomen accepit.

39. Quæ hic asserit Lactantius, uti & pleraque alia ad finem usque libri, incerta prorsus sunt, nulloque nituntur S. literarum fundamento.

40. Ita

Dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat propheta, qui dicit: Ante oculos tuos, Domine, mille anni, tanquam dies unus. Et ut Deus sex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit; ita & religio ejus & veritas in his sex millibus annorum 40 laboret necesse est, malitia prævalente ac dominante. Et rursus, quoniam perfectis operibus requievit die septimo, eumque benedixit; necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur è terra, & regnet per annos mille justitia; sitque tranquillitas & requies à laboribus, quos mundus jamdiu perpessus est. Verum quatenus id eveniat, ordine suo explicabo. Sæpe diximus minora & exigua magnorum figuras & præmonstrationes esse; & hunc diem nostrum, qui ortu solis occasuque finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cœlestis populi præferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quæ in usum hominis molitus est Deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter instructam; ita nunc sexto die magno, verus homo verbo Dei fingitur; id est sanctus populus doctrina & præceptis Dei ad justitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis atque imperfectus è terra fictus est, ut mille annis in hoc mundo viveret; ita nunc ex hoc terrestri seculo perfectus homo

40. Ita restituimus ex MSS. cum antea in plerisque codd. manifesto mendo legeretur *laborare*.

41. Cujus

homo fingitur; ut vivificatus à Deo, in hoc eodem mundo, 41 per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, & qualis exitus humanis rebus impendeat, siquis divinas literas fuerit scrutatus, inveniet. Sed & secularium prophetarum congruentes cum cœlestibus voces, finem rerum & occasum post breve tempus annuntiant, describentes quasi fatigati & delabentis mundi ultimam senectutem. Quæ vero à prophetis & vatibus futura esse dicantur; prius quam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus, & coacervata subnectam.

15. Est in arcanis sanctarum literarum, transcendisse in Ægyptum cogente inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo & cognatione. Cuius posteri cum diutius in Ægypto commorantes, in magnam gentem crevissent, & gravi atque intolerando servitutis jugo premerentur; percussit Ægyptum Deus insanabili plaga, & populum suum liberavit, traductum medio mari discissis fluctibus, & in utramque partem dimotis;

41. Cujus opinionis auctor fuit Papias Hieropolitanus, quanquam Joanni Apostolo eam ascribat Justinus Martyr, eo quod ipse supra laudatum Apocal. locum sicut & Esaiæ c. 65. & 66. καθ' ἱστορίαν intellexerit. Secuti sunt illos Irenæus, Apollinarius, Tertullianus, Victorinus Pictaviensis, &, quem præ manibus habemus, Lactantius. Quod commentum, uti notat Ludovicus Vives, etsi Hieronymus inane esse ostendit, ac ridet sæpenumero atque incessit, tamen libro in Hieremiam 4 non audere se damnare sit quod multi Ecclesiasticorum virorum & Martyrum id dixerint, tantum est in dicto vel fidei vel reverentiæ propter auctorem solum.

42. Cott.

motis; ut per siccum populus graderetur. Conatusque rex Ægyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum, tamque mirabile, quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet; tamen præsignificatio & figura majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum consummatione facturus est. Liberabit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, & apud unam gentem fuit; Ægyptus tunc sola percussa est. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus, apud omnes gentes commoratur, & ab his dominantibus premitur; necesse est universas nationes, id est orbem totum cœlestibus plagis verberari; ut justus & cultor Dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Ægypti ostenderetur; ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur. Propinquante igitur hujus seculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, & in deterius nequitia invalescente prolabi: ut etiam nostra hæc tempora, quibus iniquitas & malitia, usque ad summum gradum crevit; in illius tamen insanabilis mali comparatione felicia & prope aurea possint judicari. Ita etenim justitia rarescet; ita impietas, & avaritia, & cupiditas, & libido crebrescent, ut siqui tum forte fuerint boni, prœdæ sint sceleratis; ac divexentur undique ab injustis; soli autem mali

mali opulenti sint, boni vero in omnibus contumeliis, atque in egestate jactentur. Confundetur omne jus, & leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut [42] quæsitum aut defensum manu: audacia & [43] vis omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non veritas erit; atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies à malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique bella: omnes gentes in armis erunt, & se invicem oppugnabunt. Civitates inter se finitimæ præliabuntur: & prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas; & sanguine velut flumine operietur. Tunc peragrabit clades orbem, metens omnia, & tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis & confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam; quia futurum est) tolletur de terra; & [44] imperium in Asiam revertetur; ac rursus oriens dominabitur, atque occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum, ac tamdiu per tot & tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil est enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque viribus destrui possit; quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic & alia prius regna, cum diutius floruissent, nihilo minus tamen occiderunt. Nam & Ægyptios, & Persas,

42. Cott. & Bod. leg. *aut male quæsitum aut defensum male.*

43. Mert. & C. C. C. *vi.*

44. Betuleius Mahumeticum intelligit.

sas, & Græcos, & Assyrios, proditum est, regimen habuisse terrarum; quibus omnibus destructis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto ceteris omnibus regnis magnitudine antestant, tanto majore decident lapsu; quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ sunt ceteris altiora. Non inscite [45] Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse; à quo & genita, & quasi educata sit Roma: deinde pueritiam sub ceteris regibus; à quibus & aucta sit, & disciplinis pluribus institutisque formata: at vero, Tarquinio regnante, cum jam quasi adulta esse cœpisset, servitium non tulisse; & rejecto superbæ dominationis jugo, maluisse legibus obtemperare, quam regibus: cumque esset adolescentia ejus fine Punici belli terminata; tum denique confirmatis viribus cœpisse juvenescere. Sublata etenim Carthagine, quæ tamdiu æmula imperii Romani fuit, manus suas in totum orbem terra marique porrexit: donec regibus cunctis & nationibus subjugatis, cum jam bellorum materia deficeret; viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit. Hæc fuit prima ejus senectus: cum bellis lacerata civilibus, atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta. amissa enim libertate, quam Bruto duce, & auctore defen-

45. Locus non occurrit, & forte Lactantius *Philosophum* non intelligit. Consulatur Vossius de historicis Latinis. Florus qui Romanum imperium tanquam hominem considerat, ætatis gradus longè aliter distinguit.

46. Clemens

defenderat, ita consenuit, tanquam sustentare se ipsa non valeert, nisi adminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt; quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi, conciones prophetarum denunciant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamen aperte interituram esse Romam loquuntur, & quidem judicio Dei; quod nomen ejus habuerit invisum; & inimica justitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. 46 Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, à quo amnis quoque nomen accepit, qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium, sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit, sublatum iri ex orbe imperium, nomenque Romanum; multo ante præfatus, quam illa Trojana gens conderetur.

16. Quomodo autem id futurum sit, nequis incredibile arbitretur, ostendam. Imprimis multiplicabitur regnum; & summa rerum potestas per plurimos dissipata, & concisa, minuetur. Tunc discordiæ civiles in perpetuum serentur; nec ulla requies bellis exitialibus erit, donec reges decem pariter existant, qui orbem

46. Clemens Alexand. lib. 6. Strom. p. 458. edit. Lugd. Bat. hæc de illo, Λάβετε καὶ Ἑλληνικὰς βίβλους. Ἐπίγνωτε Σίβυλλαν ὡς δηλοῖ ἕνα θεὸν καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι. καὶ τὸν Ὑστάσπην λαβόντες ἀνάγνωτε, καὶ εὑρήσετε πολλῷ τηλαυγέστερον καὶ σαφέστερον γεγραμμένον τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ. Agathias etiam p. 62. edit. Paris. de Zoroastro prius locutus, deinde subjicit: Πέρσαι δὲ αὐτὸν οἱ νῦν, ἐπὶ Ὑστάσπεως, οὕτω δή τι ἁπλῶς φασὶ γεγονέναι, ὡς λίαν ἀμφιγνοεῖσθαι καὶ οὐκ ἔνεστι μαθεῖν πότερον Δαρείου πατὴρ εἴτε καὶ ἄλλος οὗτος ὑπῆρχεν Ὑστάσπης. ἐφ' ὅτου δ' οὖν καὶ ἤκμασε χρόνου ὑφηγητὴς αὐτοῖς ἐκεῖνος καὶ καθηγεμὼν τῆς μαγικῆς γέγονεν ἁγιστείας. Vid. etiam Justinus Martyr Apol. 2. pro Christianis. Ammianus Marcellinus lib. 23.

orbem terræ, non ad regendum; ſed ad conſumendum partiantur. Hi exercitibus in immenſum 47 coactis, & agrorum cultibus deſtitutis; quod eſt principium everſionis & cladis, diſperdent omnia, & comminuent, & vorabunt. Tum repente adverſus eos hoſtis potentiſſimus ab extremis finibus plagæ ſeptentrionalis orietur; qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Aſiam obtinebunt, aſſumetur in ſocietatem à ceteris, ac princeps omnium conſtituetur. Hic inſuſtentabili dominatione vexabit orbem; divina & humana miſcebit; infanda dictu & execrabilia molietur, nova conſilia in pectore ſuo volutabit, ut proprium ſibi conſtituat imperium; 48 leges commutabit, ſuas ſanciet; contaminabit, diripiet, ſpoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii ſede tranſlata, confuſio ac perturbatio humani generis conſequetur. Tum vero deteſtabile atque abominandum tempus exiſtet, quo nulli hominum ſit vita jucunda. Eruentur funditus civitates, atque interibunt non modo ferro atque igni, verum etiam terræ motibus aſſiduis, & eluvie aquarum, & morbis frequentibus, & fame crebra. Aer enim vitiabitur, & corruptus ac peſtilens fiet; modo importunis imbribus, modo inutili ſiccitate, nunc frigoribus, nunc æſtibus nimiis, nec terra homini dabit fructum, nec ſeges quicquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore ſpem maximam dederint,

47. *Auctis*, MSS. noſtri.
48. Subſtituto, ut Betuleius intelligit, in Evangelii locum, Alcorano.

49. Etiam

derint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus areſcent; ut ne potus quidem ſuppetat: & aquæ in ſanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient & in terra quadrupedes, & in aere volucres, & in mari piſces. Prodigia quoque in cœlo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, & crines cometarum, & ſolis tenebræ, & color lunæ, & cadentium ſiderum lapſus. Nec tamen hæc uſitato modo fient; ſed exiſtent ſubito & ignota; & inviſa oculis aſtra. Sol in perpetuum fuſcabitur, ut vix inter noctem diemque diſcernatur. Luna jam non tribus deficiet horis, ſed perpetuo ſanguine obfuſa, meatus extraordinarios peraget; ut non ſit homini promtum, aut ſiderum curſus, aut rationem temporum agnoſcere. Fiet enim vel æſtas in hyeme, vel hyems in æſtate. Tunc annus breviabitur; & menſis minuetur; & dies in anguſtum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cœlum omne cæcum ſine ullis luminibus appareat. Montes quoque altiſſimi decident, & planis æquabuntur; mare innavigabile conſtituetur. Ac nequid malis hominum, terræque deſit, audietur è cœlo tuba. Quod hoc modo Sibylla denuntiat:

Σάλπιγξ οὐρανόθεν φωνὴν πολύθρηνον ἀφήσει.

Itaque trepidabunt omnes, & ad luctuoſum illum ſonitum contremiſcent. Tum vero per iram Dei adverſum homines, qui juſtitiam Dei non agnoverunt, ſæviet ferrum, ignis, fames, morbus; & ſuper omnia metus ſemper impen-

impendens. Tunc orabunt Deum, & non exaudiet; optabitur mors, & non veniet; nec nox quidem requiem timori dabit; nec ad oculos somnus accedet; sed animas hominum solicitudo ac vigilia macerabit: plorabunt, & gement, & dentibus strident; gratulabuntur mortuis, & vivos plangent. His & aliis pluribus malis solitudo fiet in terra; & erit deformatus orbis atque desertus, quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

Ἔσται κόσμος ἄκοσμος ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima pars hominum relinquatur; & unde mille processerant, vix prodeant centum. De cultoribus etiam Dei, duæ partes interibunt; & tertia, quæ fuerit probata, remanebit.

17. Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Imminente jam temporum conclusione, 49 propheta magnus mittetur à Deo, qui convertat homines ad Dei agnitionem, & accipiat potestatem mirabilia faciendi. Ubicunque non audierint eum homines, claudet cœlum; & abstinebit imbres; & aquam convertet in sanguinem, & cruciabit illos siti ac fame, & quicunque conabitur eum lædere, procedet ignis de ore ejus, atque amburet illum. His prodigiis atque virtutibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque operibus ipsius, alter Rex orietur ex Syria malo spiritu genitus, eversor ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris

49. Eliam Thesbiten intelligit, uti constat ex Lactantii fragmento de extremo judicio.

50. Nempe

oris [50] mali cum ipso simul deleat. Hic pugnabit adversus prophetam Dei; & vincet, & interficiet eum, & insepultum jacere patietur. Sed post diem tertium reviviscet; atque inspectantibus & mirantibus cunctis rapietur in cœlum. Rex vero ille teterrimus erit quidem & ipse, sed mendaciorum propheta; & seipsum constituet, ac vocabit Deum; & se coli jubebit ut Dei filium: & dabitur ei potestas, ut faciat signa & prodigia; quibus visis irretiat homines, ut adorent eum. Jubebit ignem descendere de cœlo, & solem à suis cursibus stare, & imaginem loqui, & fient hæc sub verbo ejus. Quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere templum Dei conabitur; & justum populum persequetur: & erit pressura, & contritio, qualis nunquam fuit à principio mundi. Quicunque crediderint, atque accesserint ei; signabuntur ab eo tanquam pecudes. Qui autem recusaverint notam ejus; aut in montes fugient; aut comprehensi, exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem justos homines obvolvet libris prophetarum; atque ita cremabit, & dabitur ei desolare orbem terræ mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo justitia projicietur, & innocentia odio erit; quo mali bonos hostiliter prædabuntur; non lex aut ordo aut militiæ disciplina servabitur; non canes quisquam reverebitur, non officium pietatis agnoscet; non sexus, aut infantiæ miserebitur. Confun-

50. Nem᷑e qui tribus regibus deletis, cœterorum princeps constituetur.

51. Vide

Confundentur omnia, & miſcebuntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quaſi uno communique latrocinio, terra univerſa vaſtabitur. Cum hæc facta erunt; tum juſti & ſectatores veritatis ſegregabunt ſe à malis, & fugient in ſolitudines. Quo audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exercitu magno, & admotis omnibus copiis [51] circundabit montem, in quo juſti morabuntur, ut eos comprehendat. Illi vero, ubi ſe clauſos undique atque obſeſſos viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, & auxilium cœleſte implorabunt; & exaudiet eos Deus; & emittet regem magnum de cœlo, qui eos eripiat ac liberet, omneſque impios ferro ignique diſperdat.

18. Hæc ita futura eſſe, cum prophetæ omnes ex Dei ſpiritu, tum etiam vates ex inſtinctu dæmonum cecinerunt. Hyſtaſpes enim, quem ſuperius nominavi, deſcripta iniquitate ſeculi hujus extremi, pios ac fideles à nocentibus ſegregatos, ait, cum fletu, & gemitu, extenſuros eſſe ad cœlum manus, & imploraturos fidem Jovis; Jovem reſpecturum ad terram, & auditurum voces hominum, atque impios extincturum. Quæ omnia vera ſunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum, quæ Deus faciet. Sed & illud non ſine dæmonum fraude ſubtractum eſt; miſſum iri à patre filium Dei, qui deletis omnibus malis,

51. Vide Apocal. c. 20. Suffecerit autem ſemel monuiſſe Lactantium partim ex Apocal. libro ad ſuum ſenſum detorto, partim ex verſibus Sibyllinis, ne ſuo dicam ingenio, horribilem hunc de venturi Antichriſti ſignis centonem conflaſſe.

52. Hermes.

malis pios liberet. Quod 52 Hermes tamen non dissimulavit. In eo enim libro, qui λόγος τέλειος inscribitur, post enumerationem malorum, de quibus diximus, subjecit hæc: ἐπ' ἂν δὴ ταῦτα γένηται, ὦ Ἀσκληπιὲ, τότε ὁ κύριος καὶ πατὴρ καὶ θεὸς καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἑνὸς θεοῦ δημιουργὸς, ἐπιβλέψας τοῖς γενομένοις καὶ τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει ἐν τοῖς τοιούτοις, τὸ ἀγαθὸν ἀντερείσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθήρας πῆ μὲν ὕδατι πολλῷ καταλύσας, πῆ δὲ πυρὶ ὀξυτάτῳ διακαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις καὶ λοιμοῖς 53 ἤγαγεν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀποκατέστησε τὸν ἑαυτοῦ κόσμον. Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut Dei filius à summo patre mittatur; qui & justos liberet de manibus impiorum, & injustos cum tyrannis sævientibus deleat. E quibus una sic tradidit:

54 Ἥξει καὶ μακάρων ἐθέλων πόλιν ἐξαλαπάξαι,
Καί κέν τις θεόθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς 55 ἐπ' ἰδίων
Πάντας ὀλεῖ βασιλεῖς μεγάλους καὶ φῶτας ἀρίστους,
Εἶθ' οὕτως 56 κρινεῖται ὑπ' ἀφθίτου ἀνθρώποισι.

Item alia Sibylla:

Καὶ τότ' ἀπ' ἠελίου πέμψει θεὸς βασιλῆα,
Ὃς πᾶσαν γαῖαν παύσει πολέμοιο κακοῖο.

Et

51. In Asclepio, ab Apuleio verso, hoc modo legimus: Tunc nec terra constabit, nec navigabitur mare, nec cœlum astrorum cursibus, nec siderum cursus constabit in cœlo. Omnis vox divina necessaria taciturnitate mutescet: fructus terræ corrumpentur, nec fœcunda erit tellus, & aer ipse mœsto tempore languescet. Hæc & talis senectus veniet mundi, irreligio, & inordinatio, & irrationabilitas bonorum hominum. Deinde sequuntur verba hic à Lactantio citata.

53. Bodl. εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀνάγῃ καὶ τὸν ἴδιον καταστήσει κόσμον.

54. Betulcius monet sic legi in sermone quinto versuum Sibyllinorum,

Ἥξει δ' ἂν μακάρων ἐθέλων πόλιν ἐξαλαπάξαι
Καί κέν τις θεόθεν ἐναργὴς βασιλεὺς ἐκπεμφθεὶς
Πάντας ὀλεῖ βασιλεῖς μεγάλους καὶ ἄνδρας ἀρίστους
Εἶθ' οὕτως τέλος ἔσται ἄφθιτον ἀνθρώποισιν.

55. ἐπὶ τούτων, Opsopæius.

56. κρίσις ἔσται. idem.

Et rursus alia :

——— ἡμετέρας δουλείας
Ζυγὸν ἀδάμαστον ἐπ' αὐχένι κείμενον ἀρεῖ,
Καὶ δεσμοὺς ἀθέους λύσει δεσμούς τε βιαίους.

19. Oppresso igitur orbe terræ, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanæ opes defecerint ; siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit ; divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus & periculo ancipiti, & miseranda comploratione justorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cœlum medium intempesta & tenebrosa nocte ; ut in orbe toto lumen descendentis Dei tanquam fulgur appareat. Quod Sibylla his versibus locuta est :

——— ὁππότ' ἂν ἔλθῃ
Πῦρ ἔσται σκότος ἐν τῇ μέσῃ νυκτὶ μελαίνῃ.

hæc est nox, quæ nobis propter adventum regis ac Dei nostri pervigilio celebratur. Cujus noctis duplex ratio est, quod in ea & vitam tum recepit, cum passus est ; & postea orbis terræ regnum recepturus est. Hic est enim liberator, & judex, & ultor, & rex, & Deus, quem nos Christum vocamus ; qui prius, quam descendat, hoc signum dabit, Cadet repente gladius è cœlo ; ut sciant justi ducem sanctæ militiæ descensurum ; & descendet comitantibus angelis in medium terræ ; & antecedet eum flamma inextinguibilis ; & virtus angelorum tradet in manus justorum multitudinem illam, quæ montem circumsederit ; & concidetur ab hora tertia usque ad vesperum, & fluet sanguis more torrentis ; deletisque

omnibus

omnibus copiis, impius ſolus effugiet; & peribit ab eo virtus ſua. Hic eſt autem, qui appellatur Antichriſtus; ſed ſe ipſe Chriſtum mentietur; & contra verum dimicabit; & victus effugiet; & bellum ſæpe renovabit; & ſæpe vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus & captus, tandem ſcelerum ſuorum luat pœnas. Sed & ceteri principes ac tyranni, qui contriverunt orbem, ſimul cum eo vincti adducentur ad regem; & increpabit eos & coarguet: & exprobrabit his facinora ipſorum, & damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia & impietate compreſſa, requieſcet orbis, qui per tot ſecula ſubjectus errori ac ſceleri, nefandam pertulit ſervitutem. Non colentur ulterius Dii manu facti; ſed à templis & pulvinaribus ſuis deturbata ſimulacra, igni dabuntur, & cum donis ſuis mirabilibus ardebunt. Quod etiam Sibylla cum prophetis congruens, futurum eſſe prædixit:

57 Ῥίψουσι δ' εἴδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα,

Erythræa quoque idem ſpopondit:

Ἔργα δὲ χειροποίητα θεῶν 58 συγκαυθήσονται.

20. Poſt hæc aperientur inferi; & reſurgent mortui; de quibus judicium magnum idem ipſe rex ac Deus faciet, cui ſummus pater & judicandi & regnandi dabit maximam poteſtatem. De quo judicio & regno apud Erythræam Sibyllam ſic invenitur:

59 Ὁππότε καὶ τὸ λάβῃ τέλος αἴσιμον, ἤδε βροτοῖσι,

Καὶ

57 Τρίψουσι Bod.
58 Κατακαυθήσονται. Opſopæius.
59 Sermone tertio ſic legitur

Καὶ δὴ ἀφίξηται κρίσις ἀθανάτοιο θεοῖο,
Ἥξει ἐπ' ἀνθρώπους μεγάλη κρίσις ἠδὲ καὶ ἀρχή.

Deinde apud aliam :

Ταρτάρεον δὲ χάος τότε δείξει γαῖα χανοῦσα,
Ἥξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλῆος ἅπαντες.

Et alio loco apud eandem :

Οὐρανὸν 60 εἱλίξων γαίης κευθμῶνας ἀνοίξω,
Καὶ τότ' ἀναστήσω νεκροὺς μοῖραν ἀναλύσας
Καὶ θανάτου κέντρον, καὶ ὕστερον εἰς κρίσιν ἄξω
Κείνων εὐσεβέων καὶ δυσσεβέων βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen universi tunc à Deo judicabuntur, sed ii tantum, qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt; quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati damnatique sunt, sanctis literis contestantibus, 61 non resurrecturos impios in judicium. Judicabuntur ergo qui Deum scierunt; & facinora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura & gravia fuerint bona, justificentur ad vitam beatam; si autem mala superaverint, condemnentur ad pœnam.

Hic

gitur prior versus & sequentis hemistichium

Ὁππότε δὴ καὶ τοῦτο λάβῃ τέλος αἴσιμον ἦμαρ,
Εἰς δὲ βροτοὺς ἥξει κρίσις &c.

60 Betul. εἰλίξας.

61 Cujus con rarium liquet ex S. literis. Lactantium tamen ita defendit Isæus, quasi hisce verbis aliud nihil in uerit, quam improbos non resurrecturos in judicium, ut eorum merita discutiantur, se d ut pœnæ, quas commeriti sunt, iis distribuantur. Sed cum Lactantius in illa fuerit sententia animas humanas communi quodam ergastulo detineri usque ad diem judicii universalis, quo adveniente, *cum sententia de impiis ferri non possit in absolutionem*, ideo fortasse dicit eos non resurre turos in *judicium*; cum de iis jamdudum conclamatum fuerit, nec tam ad *examen* quam *supplicium* sint vocandi.

Cujus

Hic fortaſſe dixerit quiſpiam: Si eſt immortalis anima; quomodo patibilis inducitur ac pœnæ ſentiens? Si enim ob merita punietur; ſentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non eſt obnoxia, nec dolori quidem; patibilis igitur non eſt. Huic quæſtioni ſive argumento à Stoicis ita occurritur: Animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis in nihilum reſolvi; ſed eorum, qui juſti fuerunt, puras, & impatibiles, & beatas ad ſedem cœleſtem, unde illis origo ſit, remeare; vel in campos quoſdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus: impiorum vero, quoniam ſe malis cupiditatibus inquinaverunt; mediam quandam gerere inter immortalem mortalemque naturam; & habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis, cujus deſideriis ac libidinibus addictæ, ineluibilem quendam fucum trahant labemque terrenam; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæſerit, ejus naturæ reddi animas; ut ſi non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo ſunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis inuſta, ſenſum doloris attribuit. Quam ſententiam poeta ſic explicavit:

Quin & ſupremo cum lumine vita reliquit,
Non tamen omne malum miſeris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt peſtes; penituſque neceſſe eſt
Multa diu concreta modis inoleſcere miris.
Ergo exercentur pœnis, veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Hæc

Hæc propemodum vera ſunt. Anima enim, cum divortium fecit à corpore; eſt, ut ait idem poeta,

Par levibus ventis, volucrique ſimillima ſomno.

quia ſpiritus eſt & ipſa tenuitate incomprehenſibilis, ſed nobis, qui ſumus corporales; Deo autem, cui ſubjacet poſſe omnia, comprehenſibilis.

21. Primum igitur dicimus, tantam eſſe Dei poteſtatem; ut etiam incorporalia comprehendat, & quemadmodum voluerit, afficiat. Nam & angeli Deum metuunt, quia caſtigari ab eo poſſunt inenarrabili quodam modo; & dæmones reformidant Deum, quia torquentur ab eo ac puniuntur. Quid ergo mirum, ſi cum ſint immortales animæ, tamen patibiles ſint Deo? Nam cum in ſe nihil habeant ſolidum & contrectabile, à ſolidis & corporalibus nullam vim pati poſſunt: ſed quia in ſolis ſpiritibus vivunt, à ſolo Deo tractabiles ſunt, cui virtus ac ſubſtantia ſpiritalis eſt. Sed tamen docent nos ſanctæ literæ, quemadmodum pœnas impii ſint laturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt; rurſus carne induentur, ut in corporibus piaculum ſolvant: & tamen non erit caro illa, quam Deus homini ſuperjecerit, huic terrenæ ſimilis, ſed inſolubilis ac permanens in æternum, ut ſufficere poſſit cruciatibus & igni ſempiterno; cujus natura diverſa eſt ab hoc noſtro, quo ad vitæ neceſſaria utimur: qui niſi alicujus materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille divinus per ſeipſum ſemper vivit ac viget ſine ullis alimentis; nec admiſtum habet

bet

bet fumum; sed est purus ac liquidus, & in aquæ modum fluidus. Non enim vi aliqua sursum versus urgetur, sicut noster, quem labes terreni corporis, quo tenetur, & fumus intermistus exilire cogit, & ad cœlestem naturam cum trepidatione mobili subvolare. Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia & cremabit impios, & recreabit; & quantum è corporibus absumet, tantum reponet; ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit. Quod poetæ in vulturem Tityi transtulerunt. Ita sine ullo virescentium corporum detrimento aduret tantum ac sensu doloris afficiet. Sed & justos cum judicaverit, 62 etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni atque amburentur. Quos autem plena justitia & maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient. Habent enim aliquid in se Dei quod vim flammæ repellat ac respuat. Tanta est vis innocentiæ, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accepit à Deo hanc potestatem, ut impios urat, justis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus judicari.

62 Cujus ignis ne una quidem in Sacris literis micat scintilla, nisi forte Lactantius celebratissimum illum Pauli locum perperam intellexerit quem Pontificii in deploratæ causæ patrocinium nunquam desinunt afferre. Sed utcunque Lactantius Purgatorium aliquod dari somniaverit; tale certe non est quale sibi condunt Pontificii, cum, ut recte notat Gallæus, Lactantii Purgatorium universalis judicii diem sequatur, eorum vero ignis catharticus longe antecedat. Adeo nihil ex hoc Lactantii loco lucrari possunt, nisi alieno errore suum velint defendere.

63 Non

judicari. omnes in una communique custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus judex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata justitia, ii præmium immortalitatis accipient: [63] quorum autem peccata & scelera detecta fuerint; non resurgent; sed cum impiis in easdem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

22. Figmenta hæc esse poetarum quidam putant, ignorantes, unde illa poetæ acceperint; ac negant hæc fieri posse. Nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur à poetis. [64] Qui licet sint multo antiquiores, quam historici & oratores, & cetera genera scriptorum: tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, & ad eos mentio resurrectionis futuræ obscuro rumore pervenerat; eam vero temere ac leviter auditam, in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt.

63 Non resurrecturos impios in *judicium* supra dixit Lactantius, idemque hic loci repetit. Quod autem addit *quorum peccata & scelera detecta fuerint, in easdem tenebras recondi*, satis arguit improbos ad *judicium* vocari, atque idem cum sanctis examen subire, *quorum probata fuerit justitia.*

64 Quæ controversia non facile dirimenda est, cum ex profanis poetis ultra Homerum non assur[g]itur. Quotquot enim fuisse dicuntur ante bellum Trojanum, ab ipsis poetis fictos docet Vossius de re poetica. Homerum floruisse circa Samuelis tempora secundum nonnullos tradit Eusebius in Chronicis. Historiæ origo ad Cadmum refertur sub tempus judicum Hebræorum, in quo calculo siquid sit veri, historiæ deferenda est antiquitatis laurea. Sed cum incerta fere sunt omnia postquam a sacris literis discessum fuerit, suffecerit nobis longe antea Mosen, seu historiam spectes seu poesin, in utraque excelluisse.

65 MSS.

diderunt. Et tamen iidem teſtati ſunt, non auctorem ſe certum, ſed opinionem ſequi, ut Maro, qui ait: *Sit mihi fas audita loqui.* Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruperint: tamen ipſa res eo verior invenitur, quod cum prophetis in parte conſentiunt. Quod nobis ad probationem rei ſatis eſt. Errori tamen eorum ſubeſt ratio nonnulla. Nam cum prophetæ aſſiduis concionibus prædicerent, judicaturum eſſe de mortuis filium Dei; & hæc annunciatio non lateret; quoniam rectorem cœli non alium putabant eſſe, quam Jovem: judicare apud inferos Jovis filium tradiderunt, ſed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœleſtes putantur, ſed Deum, qui & mortalis fuerit, & juſtus, vel Minoem, vel Æacum, vel Rhadamantum. Corruperunt igitur poetica licentia, quod acceperant, vel opinio veritatem per diverſa ora ſermoneſque varios diſſipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rurſus ad vitam reſtitui cecinerunt, Marone ita dicente:

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno,
Scilicet immemores ſupera ut convexa reviſant,
Rurſus & incipiant in corpora velle reverti:

hæc eos ratio feſellit, quod reſurgent defuncti, non poſt mille annos mortis ſuæ; ſed ut reſtituti rurſus in vitam mille annis cum Deo

regnent. Deus enim veniet; ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas juſtorum animas corporibus innovatis ad ſempiternam beatitudinem ſuſcitet. Itaque præter aquam oblivionis vera ſunt cetera. Quam idcirco finxerunt, nequis illud opponeret; Cur ergo non meminerunt ſe aliquando vixiſſe, aut qui fuerint, aut quæ geſſerint? Sed nihilominus tamen veriſimile non putatur; & res tota velut licenter & fabuloſe ficta reſpuitur. Nobis autem de reſurrectione affirmantibus, & docentibus animas ad alteram vitam non oblitas ſui, ſed in eodem ſenſu ac figura eſſe redituras, illud opponitur: Tot jam ſecula tranſierunt; quis unquam unus ab inferis reſurrexit, ut exemplo ejus fieri poſſe credamus? At enim reſurrectio fieri non poteſt, dominante adhuc injuſtitia. Hoc enim in ſeculo necantur homines vi, ferro, inſidiis, venenis; afficiuntur injuriis, egeſtate, carceribus, tormentis, proſcriptionibus. Eodem accedit, quod juſtitia inviſa eſt; quod omnes, qui Deum ſequi volunt, non tantum odio habentur, ſed vexantur omnibus contumeliis, & excruciantur multiplici genere pœnarum; & ad impios cultus
65 fabricatorum Deorum non ratione aut veritate, ſed nefanda corporum laceratione coguntur. Num igitur oportet ad hæc eadem reſurgere, & reverti homines ad vitam, in qua tuti eſſe non poſſint? Cum ergo juſti tam viles habeantur, tam facile tollantur: quid putemus futurum fuiſſe, ſiquis ab inferis

ris

65 MSS. noſtri *manufactorum*.

66 Quo

ris rediens vitam poſtliminio recepiſſet? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viſo eo vel audito, Deos univerſi relinquerent, & ad unius ſe Dei cultum religionemque converterent. Ergo ſemel fieri reſurrectionem neceſſe eſt, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui reſurrexerint, nec mori jam ulterius, nec violari ullo modo fas eſt; ut beatam poſſint agere vitam, quorum mors reſignata eſt. Poetæ vero cum ſcirent, hoc ſeculum malis omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt; ne laborum ac malorum memores animæ reverti ad ſuperos recuſarent. Unde Virgilius,

O pater, anne aliquas ad cælum hinc ire putandum eſt
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
Corpora? quæ lucis miſeris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaque renaſci eas putaverunt, & denuo ad uterum revolvi, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima diſſerens, ex hoc ait poſſe cognoſci animas eſſe immortales atque divinas, quod in pueris mobilia ſunt ingenia, & ad percipiendum facilia; quod ea, quæ diſcant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum diſcere illa videantur, ſed recognoſcere atque reminiſci. In quo vir ſapiens poetis ineptiſſime credidit.

23. Non igitur renaſcentur, quod fieri non poteſt, ſed reſurgent, & à Deo corporibus

induentur; & prioris vitæ factorumque omnium memores erunt; & in bonis cœlestibus collocatæ, ac fruentes jucunditate innumerabilium copiarum, præsenti Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam suscitarit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetæ. Nam Pythagoras transire animas in nova corpora disputavit, sed inepte, quod ex hominibus in pecudes, & ex pecudibus in homines, & seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum, qui in libris, 66 quos de providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur, hæc intulit: τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλον ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι, πάλιν περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνων, εἰς ὃ νῦν ἐσμὲν ἀποκαταστῆναι σχῆμα. Sed nos ad humanis ad Divina redeamus. Sibylla dicit hæc:

Δύσπιστον γὰρ ἅπαν μερόπων γένος. ἀλλ' ὅταν ἤδη
Κόσμου καὶ θνητῶν ἔλθῃ κρίσις ἣν θεὸς αὐτὸς
Ποιήσει κρίνων ἀσεβεῖς θ' ἅμα εὐσεβέας τε,
Καὶ τότε δυσσεβέας μὲν ἐπὶ ζόφον ἐν πυρὶ πέμψει.
Ὅσσοι δ' εὐσεβέουσι πάλιν ζήσουσ' ἐπὶ γαίης
Πνεῦμα θεοῦ δόντος, 67 τιμὴν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς.

Quod si non modo prophetæ, sed etiam vates,

66 Περὶ τῆς προνοίας. Citatur etiam hic liber à Plutarcho ἐν τῷ τῶν στωικῶν ἐναντιωμάτων, cujus apud Laert. nulla mentio fit, sicut nec περὶ τοῦ καθήκοντος, & περὶ τοῦ κατορθώματος, quæ idem Plutarch. citat: nec de Divinatione, nec de natura Deorum, quorum Cic. mentionem facit: nisi posterius hoc, περὶ θεῶν σύνταγμα intelligere velis. *Betulius.*

67 Colomesius ad oram sui libri monuit in MS. aliquo legi ζωὴν θ' ἅμα καὶ χάριν αὐτοῖς.

Sic

tes, & poetæ, & philoſophi anaſtaſin mortuorum futuram eſſe conſentiunt: nemo quærat à nobis, quemadmodum fieri poſſit. Nec enim Divinorum operum reddi poteſt ratio. Sed ſi à principio Deus hominem neſcio quo inenarrabili modo inſtituit: credamus ab [68] eodem reſtitui veterem poſſe, qui novum fecit.

24. Nunc reliqua ſubnectam. Veniet igitur ſummi & maximi Dei filius, ut vivos ac mortuos judicet, teſtante atque dicente Sibylla,

Πάσης γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται,
Αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ ὅτ' ἂν ἔλθῃ βήματι κρῖναι
Ζώντων καὶ νεκύων ψυχὰς καὶ κόσμον ἅπαντα.

Verum ille, cum deleverit injuſtitiam, judiciumque maximum fecerit, ac juſtos, qui à principio fuerunt, ad vitam reſtauraverit, mille annis inter homines verſabitur; eoſque juſtiſſimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans, furenſque proclamat:

Κλῦτε δέ μου μέροπες, βασιλεὺς αἰώνιος ἄρχει.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur; ſed per eoſdem mille annos infinitam multitudinem generabunt; & erit ſoboles eorum ſancta & Deo cara. Qui autem ab inferis ſuſcitabuntur, ii præerunt viventibus velut judices. Gentes vero non extinguentur omnino; ſed quædam relinquentur in victoriam Dei; ut triumphentur à juſtis, ac ſubjugentur perpetuæ ſervituti. Sub idem tempus etiam

68 Sic Prudentius
Qui potui formare novum, reparabo peremtum.

69 Betuleii

am princeps dæmonum, qui est machinator omnium malorum, catenis vincietur, & erit in custodia mille annis cœlestis imperii, quo justitia in orbe regnabit, ne quod malum adversus populum Dei moliatur. Post cujus adventum congregabuntur justi ex omni terra; peractoque judicio, civitas sancta constituetur in medio terræ; in qua ipse conditor Deus cum justis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla designat, cum dicit,

> Καὶ πόλιν, ἣν ἐποίησε θεὸς, αὐτὴν ἐποίησε
> Λαμπροτέραν ἄστρων, καὶ ἡλίου, ἠδὲ σελήνης.

Tunc auferentur à mundo tenebræ illæ, quibus 69 offundetur atque obcœcabitur cœlum; & luna claritudinem solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet. Terra vero aperiet fœcunditatem suam, & uberrimas fruges sua sponte generabit. Rupes montium melle sudabunt: per rivos vina decurrent: & flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit; & omnis rerum natura lætabitur, erepta & liberata dominio mali, impietatis & erroris. Non bestiæ per hoc tempus sanguine alentur, non aves præda; sed quieta & placida erunt omnia. 70 Leones & vituli ad præsepe simul stabunt: lupus ovem non rapiet: canis non venabitur: accipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poetæ aureis temporibus facta esse jam Saturno regnante dixerunt.

69 Betuleii codex, *Offundebatur atque obcæcabatur*.

70 Esaiæ cap. 65.

71 Videsis

dixerunt. Quorum error hinc ortus eſt, quod prophetæ futurorum pleraque ſic proferunt & enunciant, quaſi jam peracta. Viſiones enim Divino ſpiritu offerebantur oculis eorum; & videbant illa in conſpectu ſuo quaſi fieri ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgaſſet; quoniam profani à ſacramento, ignorabant quatenus diceretur; completa jam eſſe veteribus ſeculis illa omnia putaverunt; quæ utique fieri complerique non poterant, homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, & ſcelere compreſſo, ſubjecta erit Deo terra:

71 *Cedet & ipſe mari vector; nec nautica pinus*
Mutabit merces; omnis feret omnia tellus.
Non raſtros patietur humus, non vinea falcem.
Robuſtus quoque jam tauris juga ſolvet arator.
Tunc etiam molli flaveſcet campus ariſta;
Incultiſque rubens pendebit ſentibus uva;
Et duræ quercus ſudabunt roſcida mella;
Nec varios diſcet mentiri lana colores.
Ipſe ſed in pratis aries jam ſuave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto,
Sponte ſua ſandyx paſcentes veſtiet agnos,
Ipſæ lacte domum referent diſtenta capellæ
Ubera, nec magnos metuent armenta leones.

Quæ poeta ſecundum Cumeæ Sibyllæ carmina prælocutus eſt. Erythræa vero ſic ait:

Οἱ δὲ λύκοι σὺν ἄρνεσ' ἐν οὔρεσιν ἀμιχθέντες.
Χόρτον γὰρ λύγκες τ' ἐρίφοισιν ἅμα βόσκονται,

Αρκτοι

71 Videſis Pollionem Virg. Lactantius enim non ſolum verſuum ordinem, ſed & voces aliquoties immutavit.

72 Alii

Ἄρκτοι σὺν μόσχοισιν ὁμοῦ καὶ πᾶσι βροτοῖσι,
Σαρκοβόρος τε λέων φάγεται ἄχυρον παρὰ φάτναις,
Σὺν βρέφεσίν τε δράκοντες ἀμάτεσσι κοιμήσονται·

Et alio loco de ubertate rerum;

Καὶ τότε δὴ 72 χαρὰν μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει,
Καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρα καὶ ἄσπετα θρέμματα γαίης
Δώσουσιν καρπὸν τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι
Οἴνου καὶ μέλιτος γλυκέος, λευκοῦ τε γάλακτος
Καὶ σίτου, ὅπερ ἐστὶ βροτοῖς κάλλιστον ἁπάντων.

Et alia eodem modo:

Εὐσεβέων δὲ μόνων ἁγία χθὼν πάντα τάδ' οἴσει
Νᾶμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης ἠδ' ἀπὸ πηγῆς
Καὶ γάλακτ' ἀμβροσίης ῥεύσει πάντεσσι δικαίοις.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam, & 73copiosissimam; & regnabunt cum Deo pariter; & reges gentium venient à finibus terræ cum donis ac muneribus, ut adorent & honorificent regem magnum; cujus nomen erit præclarum ac venerabile universis nationibus, quæ sub cœlo erunt, & regibus, qui dominabuntur in terra.

25. Hæc sunt, quæ à prophetis futura dicuntur: quorum testimonia & verba ponere opus non esse duxi; quoniam esset infinitum; nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta & translata congererem; præterea ut ea ipsa, quæ dicerem, non nostris, sed alienis potissimum literis confirmarem; doceremque, non modo apud nos, verum

72 Alii χάριν.
73 MSS. nostri add. *Ducentes.*

74 Atqui

verum etiam apud eos ipsos, qui nos insectantur, veritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. Siquis autem diligentius hæc voluerit scire; ex ipso fonte hauriat; & plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quando ista, quæ diximus, sint futura. Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, & jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem. De signis quæ prædicta sunt à prophetis, licet noscere. Prædixerunt enim signa, quibus consummatio temporum & expectanda sit nobis in singulos dies, & timenda. Quando tamen compleatur hæc summa, docent ii, qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex Literis sanctis, & ex variis historiis, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi. Qui licet varient, & aliquantulum numeri eorum summa dissentiat; omnis tamen expectatio 74 non amplius, quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinamque rerum brevi fore; nisi quod incolumi urbe Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis occiderit, & 75 ῥύμη esse cœperit, quod Sibyllæ fore ajunt: quis dubitet venisse jam finem rebus humanis, orbique terrarum? Illa est enim civitas, quæ adhuc sustentat omnia: precandusque nobis & adorandus est Deus cœli; si tamen statuta ejus &

74 Atqui ex quo hæc scripserit Lactantius, effluxerunt anni mille plus minus ter centum, & adhuc tamen *expectare jubemur*.

75 MSS. nostri *pyra*.

& placita differri possunt: ne citius, quam putemus, tyrannus ille abominandus veniat, qui tantum facinus moliatur, ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cetera exequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

26. Diximus paulo ante, in principio regni sancti fore, ut à Deo princeps dæmonum vinciatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est, septem millia cœperint terminari; solvetur denuo, & custodia emissus exibit; atque omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione justorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ civitati; & colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum; & obsidebit, & circundabit civitatem. Tunc veniet novissima ira Dei super gentes, & debellabit eas usque ad unum, ac primum concutiet terram quam validissime; & à motu ejus scindentur montes Syriæ; & subsident colles in abruptum; & muri omnium civitatum corruent; & statuet Deus solem, triduo ne occidat; & inflammabit eum, & descendet æstus nimius & adustio magna supra perduelles, & impios populos, & imbres sulfuris, & grandines lapidum, & guttæ ignis; & liquescent spiritus eorum in calore; & corpora conterentur in grandine; & ipsi se invicem gladio ferient; & replebuntur montes cadaveribus, & campi operientur ossibus. Populus autem Dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultabitur, donec ira Dei adversus gentes extremum judicium terminet. Tunc exibunt justi de latebris suis,
&

& invenient omnia cadaveribus atque ossibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit; nec erit in hoc mundo ulla jam natio amplius, præter solam gentem Dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt silvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma gentium comburentur; & jam non erit bellum, sed pax & requies sempiterna. Cum vero completi fuerint mille anni; renovabitur mundus à Deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur, & transformabit Deus homines in similitudinem angelorum, & erunt candidi, sicut nix, & versabuntur semper in conspectu omnipotentis, & domino suo sacrificabunt, & servient in æternum. Eodem tempore fiet 76 secunda illa & publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos. Ii sunt, qui manu facta coluerunt; qui Dominum mundi ac parentem vel nescierunt, vel abnegaverunt. Sed & dominus illorum cum ministris suis comprehendetur, ad pœnamque damnibitur; cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus in conspectu angelorum atque justorum perpetuo igni cremabitur in æternum. Hæc est doctrina sanctorum prophetarum,

76 Dixit supra Lactantius c. 21. *impios*, sanctis resurgentibus ut cum Deo mille annis in terra dominarentur, *in tenebras recondi, ad certa supplicia destinatos.* Quare jam comminiscitur secundam resurrectionem, in qua, illi a communi custodia excitari debeant ad *cruciatus sempiternos.* Inde enim videtur arripuisse errandi ansam, quod in *Apocal.* mentio fiat *primæ* resurrectionis in qua cum justi suam habere partem dicantur, dari *secundam* infert plectendis improbis accommodatam, quam quidem non omnino memorat D. *Johannes.*

tarum, quam Christiani sequimur: hæc nostra sapientia: quam isti, qui vel fragilia colunt, vel inanem philosophiam tuentur; tanquam stultitiam vanitatemque derident, quia non defendere hanc publice atque asserere nos solemus, Deo jubente, ut, quieti ac silentes arcanum ejus in abdito, atque intra nostram conscientiam teneamus; nec adversus istos vere profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia inclementer Deum ac religionem ejus impugnant, pertinaci contentione certemus. Abscondi enim tegique mysterium quam fidelissime oportet, maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram, velut malam conscientiam, criminantur. Unde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis & innocentibus fingunt, & libenter his, 77 quæ finxerunt, credunt.

27 Quoniam

77. Post hæc verba Betuleius longam attexit Orationem, cui, cum absit ab antiqua edit. Veneta & Romana, omnibusque qui mihi præsto sunt MSS. nullum in textu locum feci. Sed cum occurrat in Edit. Antverp. 1570. in Genev. Tornæsii, uti monet Gallæus, libuit eam lectori seorsim exhiberi. Oratio sic se habet. *Sed omnia jam, sanctissime imperator, figmenta sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituendum justitiæ domicilium, & ad tutelam generis humani excitavit. Quo gubernante Romanæ R. P. statum, jam cultores Dei pro sceleratis ac nefariis non habemur; jam emergente atque illustrata veritate, non arguimur ut injusti, qui opera justitiæ facere conamur. Nemo jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligiosus ulterius appellatur; qui soli omnium religiosi sumus; quoniam contemtis imaginibus mortuorum, vivum colimus & verum Deum. Te providentia summæ Divinitatis ad fastigium principale provexit; qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, saluti*

27. Quoniam decursis propositi operis septem spatiis, ad metam provecti sumus; superest ut exhortemur omneis ad suscipiendam cum vera religione sapientiam; cujus vis & officium in eo vertitur, ut contemtis terrestribus, & abjectis erroribus, quibus antea tenebamur, fragilibus servientes, & fragilia concupiscentes, ad æterna cœlestis thesauri præmia dirigamur. Quæ ut capere possimus; quamprimum omittendæ sunt hujus præsentis vitæ illicibiles voluptates, quæ animas hominum perniciosissima suavitate deliniunt. Quanta

saluti hominum paterna clementia providere; ipsos denique malos à R. P. summovere, quos summa pietate dejectos, in manus tuas idem Deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quæ sit vera majestas. Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt; profligati jacent. Tu autem, qui nomen ejus defendis & diligis, virtute ac felicitate præpotens, immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi pœnas sceleris sui & pendunt, & pependerunt. Te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit: tibi quietum tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua virtutis & sanctitatis exempla præberes; quibus antiquorum Principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo æquares, sed etiam (quod est maximum) præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat; similitudinem justitiæ assequi potest, ipsam vero non potest. Tu vero & morum ingenita sanctitate, & veritatis, & Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens ut in formando generis humani statu te auctore, ac ministro Divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te inprimis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat: deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore Divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, & tibi ad felicitatem, & ceteris ad quietem.

78 Sic

ta felicitas existimanda est, subtractum his labibus terræ, proficisci ad illum æquissimum judicem, parentemque indulgentissimum; qui pro laboribus requiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac brevibus bonis æterna & cœlestia largiatur? Cum qua mercede acerbitates ac miseriæ, quas perpetimur in hoc mundo, facientes opera justitiæ; conferri & coæquari nullo modo possunt. Proinde si sapientes, si beati esse volumus, cogitanda & proponenda sunt nobis non tantum Terentiana illa; *molendum esse usque in pistrinum, vapulandum, habendæ compedes*; sed his multo atrociora: carcer, catenæ, tormenta patienda; sustinendi dolores, mors denique ipsa & suscipienda est, & ferenda: cum liqueat conscientiæ nostræ, nec fragilem istam voluptatem sine pœna, nec virtutem sine Divino præmio fore. Universos igitur oportet operam dare, vel ut se quamprimum ad rectam viam dirigant; ut susceptis operatisque virtutibus, & hujus vitæ laboribus patienter exactis, consolatorem Deum habere mereantur. Pater enim noster ac Dominus, qui condidit firmavitque cœlum, qui solem cum ceteris sideribus induxit, qui libratam magnitudine sua terram vallavit montibus, [78] mari circumdedit, amnibusque distinxit; &, quicquid est in hoc opere mundi, conflavit ac perfecit è nihilo: perspectis erroribus hominum, ducem

cem

78 Sic leg. Betuleius, sic MSS. ut operam luserit Priczus, cum nisi verba essent transposita, nescire se fateretur quomodo *mare possit amnibus distingui*. Sed in re liquida criticismo non est opus.

79 MSS

cem miſit, qui nobis juſtitiæ viam panderet. Hunc ſequamur omnes, hunc audiamus, huic devotiſſime pareamus; quoniam ſolus, ut ait Lucretius,

Veridicis hominum purgavit pectora dictis,
Et finem ſtatuit [79] *cupedinis atque timoris:*
Expoſuitque, bonum ſummum, quo tendimus omnes,
Quid foret; atque viam monſtravit limite [80] *parvo,*
Qua poſſemus ad id recto contendere curſu.

Nec monſtravit tantum, ſed etiam præceſſit; ne quis difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deſeratur (ſi fieri poteſt) via perditionis & fraudis, in qua mors voluptatis illecebris adoperta celatur: & quanto quiſque annis in ſenectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo ſit ei ex hac vita demigrandum; cogitet, quam purus abſcedat, quam innocens ad judicem veniat; non ut faciunt [81] quidam cæcis mentibus nixi, qui jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur inſtantis ultimæ neceſſitatis, ut cupidius, ut ardentius hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine liberet ſe quiſque, dum licet, dum facultas adeſt, ſeque ad Deum tota mente convertat; ut illum diem ſecurus expectet, quo præſes dominuſque mundi Deus de ſingulorum factis cogitationibuſque judicabit: quæcunque

79 MSS. *torpedinis.*
80 MSS. Bal. *puro.*
81 Sic habent Iſæi impr. & MSS. noſtri. Betuleius leget, *quorum cæcis mentibus lux negatur.*

cunque hic expetuntur, non tantum negligat, ſed & fugiat; potioremque animam ſuam judicet, quam bona iſta fallacia; quorum incerta & caduca poſſeſſio eſt. Migrant enim quotidie, & multo velocius exeunt, quam intraverant; & tamen, ſi nobis uſque ad ultimum liceat iſtis frui, aliis certe relinquenda ſunt. Nihil nobiſcum ferre poſſumus, niſi vitam bene atque innocenter actam. Ille ad Deum copioſus, ille opulentus adveniet, cui aſtabunt continentia, miſericordia, patientia, caritas, fides. Hæc eſt hæreditas noſtra, quæ nec eripi cuipiam, nec transferri ad alterum poteſt. Et quis eſt, qui hæc bona parare ac adquirere ſibi velit? Veniant, qui eſuriunt; ut cœleſti cibo ſaturati, ſempiternam famem ponant. Veniant, qui ſitiunt; ut aquam ſalutarem de perenni cœleſtique fonte pleniſſimis faucibus trahant. Hoc cibatu atque potu Dei & cæci videbunt, & ſurdi audient, & muti loquentur, & claudi ambulabunt, & ſtulti ſapient, & ægroti valebunt, & mortui reviviſcent. Quiſquis enim corruptelas terræ virtute calcaverit, hunc arbiter ille ſummus & verax ad lucem vitamque perpetuam ſuſcitabit. Nemo divitiis, nemo faſcibus, nemo etiam regia poteſtate confidat. Immortalem iſta non faciunt. Nam quicunque rationem hominis abjecerit, ac præſentia ſecutus, in humum ſe ipſe proſtraverit: tanquam deſertor Domini, & imperatoris, & patris ſui punietur. Intendamus ergo juſtitiæ quæ nos, inſeparabilis comes ad Deum ſola perducet; &, dum ſpiritus hos regit artus, infatigabilem

fatigabilem militiam Deo militemus; ſtationes vigiliaſque celebremus; congrediamur cum hoſte, quem novimus, fortiter; ut victores, ac de victo adverſario triumphantes, præmium virtutis, quod ipſe promiſit, à Domino conſequamur.

L. COELII LACTANTII FIRMIANI EPITOME.

NAm [1] si justitia est veri Dei cultus: (quid enim tam justum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum cognoscere ut parentem, venerari ut dominum, ejusque legi aut præceptis obtemperare?) nescierunt ergo justitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus, legemque tenuerunt; & ideo refelli potuerunt à Carneade; cujus hæc fuit disputatio: nullum esse jus naturale; itaque omnes animantes ipsa ducente natura commoda sua defendere; & ideo justitiam, si alienis utilitatibus consulet, suas negliget, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possedere, justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi & armis

1 Ex abrupto Epitomen hanc orditur Lactantius, quæ incipit a cap. 16. lib. 5. & præcipua sequentium librorum capita complectitur, uti monet Gallæus. Monendus interim est lector eam ex MSS. nostris in solo Bod. inveniri.

2 Betuleii

armis occupaverunt, ad casas & egestatem revertentur, quod si fecerint, justos dicemus quidem; sed tamen stultos judicare, necesse est; qui ut aliis prosint, sibi nocere contendant. Deinde si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem; atque id emere necessitas cogat: utrum dissimulabit & emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non fefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid si vita ejus in periculum veniet; ut eum aliquando necesse sit aut occidere, aut mori: quid faciet? Potest hoc evenire, ut naufragio facto, inveniat aliquem imbecillem tabulæ inhærentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcit, suam perdet. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet; sed & idem malus, quia nocebit. Acuta ista sane: sed respondere ad ea facile possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur. Nam & justitia imaginem habet stultitiæ; non tamen est stultitia: & malitia imaginem sapientiæ; non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in conservandis utilitatibus suis 2 intelligens & arguta, non sapientia, sed calliditas & astutia est: ita &

2 Betuleii impressus leg. | *redargui videtur, quia,* &c.

& justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari; quia necesse est justum esse sapientem,&eum,qui sit stultus,injustum. Nam neque ratio neque natura ipsa permittit, ut is qui justus est, sapiens non sit, quoniam justus nihil utique facit nisi quod rectum & bonum est, pravum & malum semper fugit. Quis autem discernere bonum & malum, pravum & rectum poterit, nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum & malum quid sit ignorat; ideo peccat,quia non potest prava & recta discernere. Non potest igitur neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Ergo stultus non est, qui nec tabula naufragum, nec equo saucium dejecerit; quia se abstinuit à nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare, sapientis est. Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit; quod extingui animam cum corpore existimant. Iccirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est; utique stulte facit, qui alterius animæ parcit cum dispendio suæ; aut qui alterius lucro magis, quam suo consulit. Si mors animam delet; danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus. Si autem vita post mortem superest æterna & beata, hanc utique corporalem cum omnibus terræ bonis justus ac sapiens contemnet; quia sciet, quale à Deo sit præmium recepturus. Teneamus igitur innocentiam; teneamus justitiam; subeamus imaginem stultitiæ, ut veram sapientiam tenere possimus. Et si hominibus videtur ineptum ac stultum, torqueri & mori velle, cum libere liceat abire sine

noxa:

noxa: nos tamen omni virtute omnique patientia fidem Deo exhibere nitamur. Non mors terreat, nec dolor frangat, quo minus vigor animi & constantia inconcussa servetur. Stultos notent, dummodo ipsi stultissimi sint, & cæci, & hebetes, & pecudibus æquales; qui non intelligunt esse mortiferum, relicto Deo vivo prosternere se, atque adorare terrena; qui nesciunt, & illos æternam pœnam manere, qui figmenta insensibilia fuerint venerati; & eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu & honore veri Dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Hæc est fidelissima, hæc est vera sapientia; hæc perfecta justitia. Nihil ad nos attinet, quid judicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

2. Dixi de justitia, quid esset: sequitur, ut ostendam, quod sit verum sacrificium Dei, qui justissimus ritus colendi; nequis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari à Deo: à quo si fames, si sitis, si algor, si omnium rerum terrenarum cupiditas abest; non ergo utitur iis omnibus, quæ templis Diisque fictilibus inferuntur; sed sicut corporalibus corporale, sic utique incorporalibus incorporale sacrificium necessarium est. Illis, quæ in usum tribuit homini Deus, ipse non indiget: cum omnis terra in ipsius sit potestate, non indiget templo, cujus domicilium mundus est: non indiget simulacro, qui est & oculis & mente incomprehensibilis: non indiget terrenis luminibus, qui solem cum ceteris astris

astris in usum hominibus potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus & sanctus? Nam illa, quæ aut digitis fiunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur; non quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis victima est; quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ? quid thura? quid vestes? quid aurum? quid argentum? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est? Sola ergo justitia est, quam Deus expetit. In hac sacrificium, in hac Dei cultus est, de quo nunc mihi differendum est; docendumque, in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

3. Duas esse humanæ vitæ vias, nec philosophis ignotum fuit, nec poetis: sed eas utique diverso modo induxerunt philosophi; alteram industriæ, alteram inertiæ esse voluere: sed hoc minus recte, cum eas ad solius vitæ commoda retulerunt. Melius poetæ, qui alteram justorum, alteram impiorum esse dixerunt. Sed in eo peccant, quod eas non in hac vita, sed apud inferos esse ajunt. Nos utique rectius, qui alteram vitæ, alteram mortis, & hic tamen has vias esse dicimus, sed illa dexterior, qua justi gradiuntur, non in elysium fert, sed in cœlum; immortales enim fiunt: sinistrior ad tartarum; æternis enim cruciatibus, addicuntur injusti. Tenenda est a nobis justitiæ via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiæ officium est, Deum cognoscere, ut

ut parentem, eumque metuere ut dominum, diligere, ut patrem. Is enim qui nos genuit, qui vitali ſpiritu animavit, qui alit, ſalvos facit, habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, & vitæ ac necis poteſtatem. Unde illi ab homine duplex honos, id eſt, amor cum timore debetur. Secundum juſtitiæ officium eſt, hominem agnoſcere velut fratrem. Si enim nos idem Deus fecit, & univerſos ad juſtitiam, & ad vitam æternam pari conditione generavit: fraterna utique neceſſitudine cohæremus; quam qui non agnoſcit, injuſtus eſt. Sed origo hujus mali, quo ſocietas inter ſe hominum, quo neceſſitudinis vinculum diſſolutum eſt, ab ignorantia veri Dei naſcitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus eſſe nullo modo poteſt. Inde eſt, quod ex eo tempore, quo multi Dii conſecrari ab hominibus, colique cœperunt; fugata eſt (ſicut poetæ aiunt) juſtitia. Sic diremtum eſt omne fœdus, diremta ſocietas juris humani; cum ſibi quiſque conſulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumſcribere, commoda ſua aliorum incommodis adaugere, non cognatis, non liberis, nec parentibus parcere, ad necem hominum pocula temperare, obſidere cum ferro vias, maria infeſtare, libidini autem, quo furor eduxerit, frena laxare; nihil denique ſancti habere, quod cupiditas infanda non violaret. Cum hæc fierent, tum leges ſibi homines condiderunt pro utilitate communi; ut ſe interim tutos ab injuriis facerent. Sed metus legum non

non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta punire; conscientiam munire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt: circumscribi etiam jura: si quidem ipsi præsides legum præmiis muneribusque corrupti, vel in remunerationem malorum, vel in perniciem justorum sententias venditabant. His accedebant dissensiones, & bella, & mutuæ deprædationes, & oppressis legibus sæviendi potestas assumta. In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est nostri Deus: revelavit se nobis, & ostendit; ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus, ut errore vitæ prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat disceremus, legemque divinam, quæ humana cum cœlestibus copulat, tradente ipso Domino sumeremus; qua lege universi, quibus irretiti sumus, errores cum vanis & impiis superstitionibus tolerentur. Quid enim homini debeamus, eadem illa lex Divina præscribit; quæ docet, quicquid homini præstiteris, Deo præstare. Sed radix justitiæ, & omne fundamentum æquitatis est illud: Ut ne facias ulli, quod pati nolis: sed alterius animum de tuo metieris. Si acerbum est injuriam ferre; & qui eam fecerit, videtur injustus: transfer in alterius personam quod in te sentis, & in tuam quod de altero judicas; & intelligas tam te injuste facere, si alteri noceas; quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvemus, innocentiam tenebimus; in qua justitia velut in primo gradu consistit. Primus est enim,

nim, non nocere proximo, ſed prodeſſe. Et ſicut in rudibus agris priuſquam ſerere incipias, evulſis ſentibus, & omnium ſtirpium radicibus amputatis, arva purganda; ſic de noſtris animis prius vitia detrahenda ſunt, & tunc demum virtutes inſerendæ; de quibus ſeminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur.

4. Tres affectus, vel (ut ita dicam) tres furiæ ſunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cieunt, & interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ nec periculi ſui reſpectum, habere permittant: Ira, quæ vindictam cupit; Avaritia, quæ deſiderat opes; Libido, quæ appetit voluptates. His vitiis ante omnia reſiſtendum eſt, hæ ſtirpes eruendæ, ut virtutes ſeri poſſint. Hos affectus Stoici amputandos, Peripatetici temperandos putant. Neutri eorum recte: quia neque detrahi poſſunt; ſiquidem natura inſiti habent certam magnamque rationem: neque minui, quoniam ſi mala ſunt, carendum eſt etiam mediocribus; ſi bona, integris abutendum eſt. Nos vero neque detrahendos, neque minuendos eſſe dicimus. Non enim per ſe mala ſunt, quæ Deus homini rationabiliter inſeruit; ſed cum ſint utique natura bona, quoniam ad tuendam vitam ſunt attributa; male utendo fiunt mala, ſicut ſi 3 fortiſſime pro patria dimices, bonum eſt; ſi contra patriam, malum. Sic & affectus, ſi ad uſus bonos habeas, virtutes erunt; ſi ad malos, vitia dicentur. Ira igitur ad coercitionem peccatorum,

3 Bod. *Sicut fortitudo, ſi pro patria dimices,* &c.

catorum, id eſt, ad regendam ſubjectorum diſciplinam data eſt à Deo; ut metus licentiam comprimat, & compeſcat audaciam. At qui terminos ejus ignorat, iraſcitur paribus, aut etiam fortioribus. Inde ad immania facinora proſilitur; inde ad cædes, inde ad bella conſurgitur. Cupiditas vero ad deſideranda & conquirenda vitæ neceſſaria tributa eſt. Sed qui neſciunt fines ejus, inſatiabiliter opes congerere nituntur. Hinc venena, hinc circumſcriptiones, hinc falſa teſtimonia, hinc omnium fraudum genera erupere. Libidinis autem affectus ad procreandos filios inſitus & innatus eſt; ſed qui limites ejus animo non tenent, utuntur eo ad ſolam voluptatem. Inde illicitæ nuptiæ, inde adulteria & ſtupra, inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi ergo ſunt iſti affectus intra fines ſuos, & in viam rectam redigendi: in qua etſi ſunt vehementes, culpam tamen habere non poſſunt.

5. Cohibenda eſt ira, cum patimur injuriam; & ut malum comprimatur, quod ex certamine impendet; & ut duas maximas virtutes, innocentiam & patientiam, teneamus. Avaritia frangatur, cum habemus, quod ſatis eſt. Quis enim furor eſt, in his congerendis laborare, quæ aut latrocinio, aut proſcriptione, aut morte ad alios 4 facile ſit pervenire: Libido extra legitimum torum non evagetur; ſed creandis liberis ſerviat. Appetentia enim nimia voluptatis, & periculum parit, & inſaniam generat, & (quod eſt maxime cavendum)

4 Bod. *neceſſe ſit*.

5 Bod

dum) mortem [5] incurrit æternam. Nihil eſt enim tam inviſum Deo, quam mens inceſta & animus impurus. Nec hac ſola voluptate abſtinendum ſibi putet, quæ capitur ex fœminei corporis copulatione; ſed & ceteris voluptatibus ſenſuum reliquorum; quia & ipſæ ſunt vitioſæ; & ejuſdem virtutis eſt, eas contemnere. Oculorum voluptas percipitur ex rerum pulcritudine; aurium, de vocibus canoris & ſuavitatibus; narium, de odore jucundo; ſaporis, de cibis dulcioribus: quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet; ne his illecebris irretitus animus, à cœleſtibus ad terrena, ab æternis ad temporalia, à vita immortali ad perpetuam pœnam deprimatur. In ſaporis & odoris voluptate hoc periculum eſt, quod trahere ad luxuriam poterit. Qui enim fuerit his deditus; aut non habebit ullam rem familiarem; aut ſi habuerit, abſumet & aget poſtmodum vitam deteſtabilem. Qui autem rapitur auditu (ut taceam de cantibus; qui ſenſus intimos ita ſæpe deliniunt, ut etiam ſtatus mentis furore perturbetur compoſitis certis orationibus, numeroſiſque carminibus, aut argutis diſputationibus) ad impios cultus facile traducitur. Inde eſt, quod ſcriptis cœleſtibus, quia videntur incomta, non facile ereditur; quia aut ipſi ſunt diſerti, aut diſerta legere volunt, nec quærunt vera, ſed dulcia; imo illis hæc videntur veriſſima eſſe, quæ auribus blandiuntur. Ita reſpuunt veritatem, dum ſermonis varietate capiuntur.

Voluptas

5 Bod. *acquirit*.

6 Bod

Voluptas vero, quæ ſpectat ad viſum, multiformis eſt. Nam quæ percipitur ex rerum pretioſarum pulcritudine, avaritiam concitat; quæ aliena eſſe debet à ſapiente atque juſto: quæ autem capitur de ſpecie mulierum, in alteram rapit voluptatem. De qua jam ſuperius locuti ſumus.

9. Supereſt de ſpectaculis dicere. Quæ quoniam potentia ſunt ad corrumpendos animos; vitanda ſapientibus & cavenda ſunt, quod ad celebrandos Deorum honores inventa memorantur. Nam munerum editiones Saturno factæ ſunt. Scena Liberi patris eſt. Ludi vero Circenſes Neptuno dicati putantur. Ut jam qui 6 ſpectat vel intereſt; relicto Dei cultu, ad profanos ritus tranſiſſe videatur. Sed ego de re malo dicere, quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo ſeveriſſimis legibus vita noſtra munitur: ideo bella execrabilia ſunt. Inventa tamen conſuetudo, quatenus homicidium ſine bello, ac ſine legibus faciant, & hoc ſit voluptas quod ſcelus vindicavit cædibus. Quod ſi intereſſe homicidio, ſceleris conſcientia eſt; & eodem facinore ſpectator obſtrictus eſt, quo & admiſſor: ergo & his gladiatorum ſceleribus non minus cruore perfunditur, qui ſpectat, quam ille, qui facit; nec poteſt eſſe immunis à ſanguine, qui voluit effundi; aut videri non interfeciſſe, qui interfectori & favet & præmium poſtulavit. Quid ſcena? Num ſanctior? in qua comœdia de ſtupris & amoribus, tragœdia

6 Bod. *Spectaculis intereſt.*

7 In

tragœdia de incestis & parricidiis fabulatur. Histrionici etiam impudici gestus, quibus infames fœminas imitantur, libidines quas saltando exprimunt, docent. 7 Nam mimus corruptelarum disciplina est, in quo sunt per imaginem, quæ non sunt; ut fiant sine pudore, quæ vera sunt. Spectant hæc adolescentes; quorum lubrica ætas, quæ frenari ac regi debet, ad vitia & peccata his imaginibus eruditur. Circus non innocentior æstimatur; sed major hic furor est: siquidem mentes spectantium tanta feruntur insania, ut non modo in convitia, sed etiam in rixas, necnon & in prælia & contentiones sæpe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus. Renuntiandum noxiis voluptatibus, ne deliniti suavitate pestifera, in mortis laqueos incidamus. Placet sola virtus, cujus merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Suppositis autem affectibus & perdomitis voluptatibus, facilis in comprimendis ceteris labor est ei, qui sit Dei veritatisque sectator. Non maledicet unquam, qui expectabit à Deo benedictionem. Hic non pejerabit, ne Deum ludibrio habeat: sed ne [8] jurabit quidem; nequando vel necessitate, vel consuetudine in perjurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur; neque abnegabit,

7 In impresso Betuleii le?. *annon mimus corruptela disciplinarum est?*

8 *i. e.* Nulla flagitante necessitate, velut inquit Hierocles apposite ad hujus loci sensum, Σέβου τὸν ὅρκον τῷ μὴ προχείρως αὐτῷ κατακεχρῆσθαι, ἵν' ἐθισθῇς εὐορκεῖν, ἐκ τοῦ μὴ ἐθισθῆναι ὀμνύναι.

9 Impressus

abnegabit, quod ſpoponderit; neque promittet, quod facere non poſſit. Non invidebit cuiquam, qui de ſuo contentus; nec detrahet, aut male alteri volet, in quem forſitan beneficia Dei proniora ſunt. Non furabitur; nec omnino quicquam concupiſcet alienum. Non dabit in uſura pecuniam; hoc eſt enim, de alienis malis lucra captâre: nec tamen negabit; ſiquidem neceſſitas cogit mutuari. Non erit aſper in filium, nec in ſervum: meminerit, quod ipſe patrem habeat, ac dominum. Ita cum his aget, quemadmodum ſecum agi vellet. Munera ſuperabundantia non recipiet à tenuioribus: nec enim juſtum eſt augeri patrimonia locupletum per damna miſerorum. Vetus præceptum eſt, non occidere. Quod ſic accipi debet, non tanquam jubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis jubetur, manus abſtinere; ſed hac juſſione interpoſita, nec verbo licebit periculum mortis inferre, nec infantem necare aut exponere, nec ſeipſum voluntaria morte damnare. Item non adulterare. Sed hoc præcepto non ſolum corrumpere alienum matrimonium prohibetur, quod etiam communi gentium jure damnatur; verum etiam proſtitutis corporibus abſtinere. Supra leges enim lex Dei eſt. Ea quoque, quæ pro licitis habentur, vetat; ut juſtitiam conſummet. Ejuſdem legis eſt falſum teſtimonium non dicere. Quod & ipſum latius patet, ſi falſum teſtimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, & fallit eum, apud quem dicitur. Nunquam igitur mentiendum

dum eſt; quia mendacium ſemper aut fallit, aut nocet. Eſt ergo vir juſtus, qui non (etiam ſine noxa in otioſo ſermone) mentitur. Hinc vero nec adulari licet; pernitioſa eſt enim, ac deceptrix adulatio. Sed ubique cuſtodiat veritatem. Quæ licet ad præſens ſit inſuavis; tamen, cum fructus ejus atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta, ſed gratiam.

7. Dixi de iis, quæ vetantur. Dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiæ proxima eſt miſericordia. Illa enim malum non facit; hæc bonum operatur. Illa inchoat juſtitiam, hæc complet. Nam cum imbecillior ſit hominum natura, quam ceterarum animantium, quas Deus & inſtructas ad inferendam, & munitas ad vim repellendam figuravit; affectum nobis miſericordiæ dedit, ut omne præſidium vitæ noſtræ in mutuis auxiliis poneremus. Si enim facti ab uno Deo, & orti ab uno homine, conſanguinitatis jure ſociamur; omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, ſed ne illatam quidem vindicare; ut ſit in nobis perfecta innocentia. Ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis preces facere ſemper. Ergo animal commune atque conſors eſſe debemus; ut nos invicem præſtandis recipiendiſque auxiliis muniamus. In multis enim caſibus, & incommodis fragilitas noſtra ſubjecta eſt. Speres tibi accidere poſſe quod alteri accidit. Ita demum excitaberis ad opem ferendam, ſi ſumſeris ejus animum, qui opem tuam in malis conſtitutus implorat.

implorat. Siquis victu indiget, impertiamur; siquis nudus occurrerit, vestiamus; siquis à potentiori injuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrum vel peregrinis, vel indigentibus tecto. Pupillis defensio, viduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captivos, magnum misericordiæ opus est; item ægros pauperes visitare atque fovere. Peregrinos aut pauperes (si obierint) non patiamur insepultos jacere. Hæc sunt opera, hæc officia misericordiæ; quæ siquis perfecerit, verum & acceptum sacrificium Deo immolabit. Hæc litabilior victima est apud Deum; qui non pecudum sanguine, sed hominis pietate placatur: quem Deus, quia justus est, sua & ipsum lege, sua & conditione persequitur; miseretur ei, quem viderit misericordem: inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere possimus; contemnenda est pecunia, & ad cœlestes transferenda thesauros, ubi fur non effodiet, nec rubigo consumet, nec t rannus eripiet; sed nobis ad æternam opulentiam Deo custode servabitur.

8. Fides quoque, magna justitiæ pars est; quæ maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, præcipuè in religionem, quia Deus prior est, & potentior, quam homo. Et si gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine sucipere mortem, & qui hoc fecerit, diuturnam memoriam laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare? Itaque cum

incideri

inciderit hujusmodi necessitas, ut discedere à Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur; nullus nos metus, nullus terror inflectat, quo minus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cujus interno auxilio dolor viscerum, & adhibita corpori tormenta superentur. Nihil tunc aliud, quam vitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile, etiamsi dissipandi aut urendi artus fuerint, tolerabimus universa, quæ in nos tyrannicæ dominationis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non inviti aut timidi, sed libenter & interriti subire nitamur, ut qui scimus, quali apud Deum gloria sumus functuri, triumphato seculo ad promissa venientes; quibus bonis, quanta beatitudine brevia hæc pœnarum mala & hujus vitæ damna pensemus. Quod si facultas hujus gloriæ deerit; habebit fides etiam in pace mercedem. Teneatur ergo in omnibus vitæ officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet conjugem, nihil quærat extrinsecus; sed contentus ea sola, carnem castiget, inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui abjecto jugo, vel in liberam vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut fœmina castitatis vinculis obligata est, ne aliud concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, quia Deus & viro uxorem unius corporis compage solidavit. Ideo præcepit non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam; & nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur.

Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur; ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate, manifestum est. Itaque justum hominem, quod sit secus, nec facere oportere, nec velle. Purganda est igitur conscientia; quam Deus pervidet, qui falli non potest. Evacuetur omni labe pectus, ut templum Dei esse possit; quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei & castitatis fulgor illustrat. Sed enim hæc omnia difficilia sunt homini; nec patitur conditio fragilitatis, esse quenquam sine macula. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad pœnitentiam: quæ non minimum locum inter virtutes habet; quia sui correctio est; ut cum forte aut re aut verbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, aut nos deliquisse fateamur, oremusque à Deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit; nisi perseverabimus in errore. Magnum est pœnitentiæ auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis. Quam qui tollit; viam vitæ sibi amputat: quia nemo esse tam justus potest, ut nunquam sit ei pœnitentia necessaria. Nos vero, etiam si nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus, & pro debitis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium Domino deferamus. Humilitas enim tam cara & amabilis Deo est; qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem, quam justum superbum; quanto magis justum suscipiet confitentem, eumque in regnis

gnis

gnis cœleſtibus faciet pro humilitate ſublimem. Hæc ſunt, quæ debet cultor Dei exhibere. Hæ ſunt victimæ; hoc ſacrificium placabile; hic verus eſt cultus. Cum homo mentis ſuæ pignora in aram Dei confert, ſumma illa majeſtas hoc cultore lætatur; hunc ut filium ſuſcipit; eique donum immortalitatis impartitur. De qua nunc mihi differendum eſt; & arguenda eſt perſuaſio eorum, qui extingui animas cum corporibus putaverunt. Qui, quia nec Deum ſciebant, nec arcanum mundi perſpicere poterant; ne hominis quidem animæque rationem comprehenderunt. Quomodo enim poſſent ſapientia providere, qui ſummam * non habebant?

9. Negantes ergo eſſe ullam providentiam; utique Deum, qui fons & caput rerum eſt, negaverunt. Sequebatur, ut ea, quæ ſunt, aut ſemper fuiſſe dicerent, aut ſua ſponte eſſe nata, aut minutorum ſeminum conglobatione concreta. Semper fuiſſe, dici non poteſt; quia quicquid eſt, eſſe ſine aliquo initio non poteſt. Sua ſponte autem nihil naſci poteſt; quia nulla eſt ſine generante 9 natura. Semina enim principalia quomodo eſſe potuerunt; cum & ſemina ex rebus oriantur, & viciſſim res ex ſeminibus? Nullum igitur ſemen eſt, quod originem non habeat. Sic factum eſt, ut cum putarent mundum nulla providentia factum; ne hominem quidem putarint

* Brevem utique & in compendium miſſam Divinorum myſteriorum notitiam.

9 Impreſſus Betuleii leg. *ratione*. Rectius fortaſſe legeris unius ſyllabæ additamento *generatione*.

putarint aliqua ratione generatum. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio versata, mortalem igitur animam esse posse. Alii vero ex adverso, & Deum esse unum, & ab eo mundum factum, & hominum causa esse factum, & animas immortales existimavere. Sed cum ea senserunt; ii tamen Divini operis atque consilii nec causas nec exitus perspexerunt; ut omne veritatis arcanum consummarent atque veluti fine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant; nobis faciendum est, qui eam cognovimus, Deo annuntiante. Consideremus igitur, quæ ratio fuerit hujus tanti, tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit, sed, cur [10] fecit, non ostendit. Quia bonus, inquit, & invidens nulli, fecit quæ bona sunt. Atqui videmus in rerum natura & bona esse & mala. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit ἄθεος ille Theodorus, & Platoni respondere; Imo quia malus est, fecit quæ mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quæ bona sunt, Deus fecit: unde igitur mala eruperunt, quæ plerunque etiam bonis prævalent? In materia, inquit, continebantur. Si mala, ergo & bona sint, aut nihil fecit Deus: aut si bona tantum fecit; æterniora sunt mala, quæ facta non sunt, quam bona, quæ habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quæ aliquando cœperunt, & permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala igitur potiora sunt: si autem potiora

[10] Bodl. *fecerit.*

[11] Bodl.

ora eſſe non poſſunt; ne æterniora quidem poſſunt. Ergo aut utraque ſemper fuerunt, & Deus otioſus; aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Eſt enim conveniens, ut Deus omnia fecerit potius, quam nihil. Ergo ſecundum ſententiam Platonis, ideo Deus & bonus eſt, quia bona facit; & malus, quia mala. Quod ſi fieri non poteſt; apparet à Deo factum eſſe mundum, quia mundus bonus eſt. Omnia enim complexus eſt bona & mala, nec fecit propter ſe quicquam, ſed propter aliud. Domus ædificatur non ad hoc ſolum, ut ſit domus; ſed ut ſuſcipiat, & tueatur habitantem. Item navis fabricatur non ut navis videatur; ſed ut in ea poſſint homines navigare. Vaſa fiunt non ut vaſa ſint ſolum; ſed ut capiant, quæ ſunt uſui neceſſaria. Sic & mundum Deus ad uſum aliquem fecerit, neceſſe eſt. Stoici ajunt, hominum cauſa factum eſſe: & recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in ſe continet. Sed ipſi homines cur facti ſint, aut quid in illis utilitatis habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant. Immortales eſſe animas, idem Plato affirmat; ſed cur, aut quando, aut quomodo, aut per quem immortalitatem aſſequantut, aut quidnam tantum illud myſterium; cur ii, qui ſunt immortales futuri, prius mortales naſcantur; deinde decurſo temporis [11] vitæ ſpatio, atque abjectis fragilium corporum exuviis, ad æternam illam beatitudinem transferantur, non comprehendit. Denique nec judicium

Dei

11 Bodl. rectius leg. *temporalis*.

12 Repetendum

Dei, nec diſcrimen juſti & injuſti explicavit; ſed animas quæ ſe ſceleribus immiſerint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renaſcantur, & ita peccatorum ſuorum luere pœnas, donec rurſus ad figuras hominum revertantur; & hoc fieri ſemper, nec eſſe finem transmeandi. Ludum mihi neſcio quem inducit ſomno ſimilem; cui nec ratio ulla, nec Dei gubernatio, nec conſilium aliquod ineſſe videatur.

10. Dicam nunc quæ ſit illa ſumma, quam nec ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum cauſis, atque fictionibus connectere potuerunt. Factus à Deo mundus, ut homines naſcerentur: naſcuntur autem homines, ut Deum patrem agnoſcant; 12 ut colant, in quo juſtitia eſt; colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; accipiunt immortalitatem, ut in æternum Deo ſerviant. Videſne, quemadmodum ſibi connexa ſint & prima cum mediis, & media cum extremis. Inſpiciantur ſingula; & videamus, utrumne illis ratio quoque ſubſiſtat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum diſtat à pecude. Quis cœlum ſuſpicit niſi homo? quis ſolem? quis aſtra? quis opera Dei miratur, niſi homo? quis colit terram? quis ex ea fructum capit; quis navigat mare? quis piſces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in poteſtate, niſi homo? Cuncta igitur propter hominem Deus fecit;

12 Repetendum eſt poſt hæc verbum *agnoſcunt*, quod etiam librariorum culpa excidiſſe autumat Iſæus.

13 Diſpuncta

fecit; quia usui hominum cuncta cessere. Recte ergo hoc viderunt philosophi; sed illud, quod sequitur, non viderunt, quod ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim consequens, & necessarium, & pium; ut cum hominis causa tantam operam molitus sit; cum tantum illi honoris, tantum potestatis tribuerit, ut dominetur mundo; homo agnosceret Dominum, tantorum beneficiorum auctorem, qui fecit mundum propter ipsum, & ei cultum & honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit, quam primum arripuerat, veritatem; cum de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum ac parentem fatebatur, obticuit; nec intellexit, hominem Deo potestatis vinculis esse religatum: unde ipsa religio nominatur: & hoc est solum, propter quod immortales animæ fiant. Sensit tamen æternas esse: sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem, quasi per abruptum aliquod præcipitium; nec ulterius progressus est, quoniam casu ad eam, non ratione pervenerat. Colendus est igitur Deus, ut per religionem, quæ eadem justitia est, accipiat homo à Deo immortalitatem: nec est ullum aliud præmium piæ mentis, quæ si est invisibilis, non potest ab invisibili Deo nisi invisibili mercede donari. Plurimis vero argumentis colligi potest, æternas esse animas. Plato ait: Quod per seipsum semper movetur, nec principium motus habet, etiam finem non habere; animum autem hominis per se semper moveri, quia sit ad cogi-

tandum

tandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax, ut qui præterita teneat, præsentia comprehendat, futura prospiciat, multarumque rerum & artium scientiam complectatur; immortalem esse; siquidem nihil habeat in se de terreni ponderis labe concretum. Præterea, ex virtute
13 an voluptate intelligitur æternitas animæ? Voluptas omnis communis animalibus, virtus solius est hominis. Illa vitiosa est, hæc honesta: illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide, pro justitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat. Quæ quia naturæ contraria sunt; aut stultitia est virtus, si & commoda impedit, & vitæ nocet: aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, & ideo præsentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis assequatur. Illud autem maximum argumentum immortalitatis est, quod Deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis; quia terrena prostrata jacent. Homo ideo rectus cœlum aspicit, ut Deum quærat. An potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat? Non potest esse solubilis, qui cum Deo & vultu & mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem: apparet eum, qui usum iginis habet, non esse mortalem; quoniam

13 Dispuncta interrogatione, rectius fortasse legeris *ac*.

niam id illi proximum, id familiare eſt, ſine quo non poteſt nec lux nec vita conſtare. Sed quid argumentis colligimus æternas eſſe animas; cum habeamus teſtimonia Divina? id enim ſacræ Literæ, ac voces prophetarum docent. Quod ſicui parum videatur; legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Mileſii reſponſa conſideret; ut intelligat deliraſſe Democritum, & Epicurum, & Dicæarchum, qui ſoli omnium mortalium, quod eſt evidens, negaverunt. Confirmata immortalitate, ſupereſt dicere, à quo ei tribuatur; cum certa, & conſtituta divinitus tempora compleri cœperint; & interitum, & conſummationem rerum fieri neceſſe eſt, ut innovetur à Deo mundus. Id vero tempore in proximo eſt, quantum de numero annorum, deque ſignis, quæ prædicta ſunt à prophetis, colligi poteſt. Sed cum ſint innumerabilia, quæ de fine ſeculi & conſummatione temporum dicta ſunt, ea ipſa, quæ dicuntur, nuda ponenda ſunt; quoniam (ut teſtimoniis utamur) immenſum eſt. Siquis illa deſiderat aut nobis minus credit; adeat ad ſacrarium cœleſtium literarum; quarum fide inſtructior, erraſſe philoſophos ſentiat; qui aut æternum eſſe hunc mundum, aut infinita eſſe annorum millia putaverunt, ex quo fuerit inſtructus. Nondum enim ſex millia completa ſunt. Quo numero conſummato, tum demum malum omne tolletur, ut regnet ſola juſtitia. Quod quatenus eventurum ſit, paucis explicabo.

11. Hæc autem à prophetis, & à vatibus futura dicuntur. Cum cœperit mundo finis

ultimus propinquare; malitia invalescet, omnia vitiorum & fraudum genera crebrescent, justitia interibit; fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit; vis & audacia prævalebit; nemo quicquam habebit, nisi male partum, manuque defensum; siqui erunt boni, prœdæ ac ludibrio habebuntur; nemo pietatem parentibus exhibebit; nemo infantis aut senis miserebitur; avaritia, libido universa corrumpet? Erunt cædes, & sanguinis effusiones; erunt bella non modo externa, & finitima, verum etiam intestina; civitates inter se belligerabunt; omnis sexus, & omnis ætas arma tractabunt; non imperii dignitas conservabitur, non militiæ disciplina; sed more latrocinii deprædatio & vastatio fiet, regnum multiplicabitur; & decem viri occupabunt orbem, & partientur, & vorabunt, & exiltet longe potentior ac nequior, qui tribus deletis Asiam possidebit, ceteris in potestatem suam redactis, & abscissis; 14 vorabit omnem terram, leges novas statuet, veteres abrogabit; Rempub. suam faciet, nomen imperii sedemque mutabit. Tunc erit tempus infandum & execrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitas & oppida interibunt, modo ferro & igni, modo terræmotibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia & fame. Terra nihil feret, aut rigoribus nimiis aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim

14 Isæi impressus leg. *ascitis*.

1 Quis

partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitiabitur; ut nihil ſit, nec ad cibos utile, nec ad potum ſalubre. His malis accedent prodigia hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo ſqualore fuſcabitur. Lunam color ſanguinis obumbrabit, nec amiſſæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident; nec temporibus ſua ratio conſtabit, hyeme ac æſtate confuſis. Tunc & annus, & menſis, & dies breviabitur: & hanc eſſe mundi ſenectutem & defectionem, Triſmegiſtus elocutus eſt. Quæ cum venerit, adeſſe tempus ſciendum eſt, quo Deus ad commutatum ſeculum revertatur. Inter hæc autem mala ſurget rex impius non modo generi hominum, ſed etiam Deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc etiam lacrymæ, luctus, & gemitus perpetes, & ad Deum caſſæ preces; nulla requies ad formidinem, aut ſomnus ad quietem. Dies cladem, nox metus augebit ſemper. Sic orbis terrarum bene ad ſolitudinem hominum redigetur. Tunc impius juſtos homines, ac deditos Deo, duobus & quadraginta menſibus perſequetur; & ſe coli jubebit, ut Deum. Se enim dicet eſſe Deum, cum ſit Antichriſtus. qui ut erit adverſarius, & ut credi ei poſſit; accipiet poteſtatem mirabilia faciendi; ut ignis deſcendat de cœlo; ut ſol deſiſtat à curſu; ut imago, quam poſuerit, loquatur. Quibus prodigiis alliciet multos, ut adorent eum; ſignumque ejus in manu, aut fronte ſuſcipiant. Et qui non adoraverit, ſignumque ſuſceperit; exquiſitis

sitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit: tertia in desertas solitudines fugiet. Sed ille vecors protervia implacabili furens adducet exercitum, & obsidebit montem, quo justi confugerint. Qui cum se viderint circumsessos; implorabunt auxilium Dei voce magna; & audiet eos Deus, & immittet eis liberatorem. Tunc cœlum intempesta nocte patefiet, & descendet Christus in virtute magna; & antecedet eum claritas ignea, & virtus inæstimabilis angelorum; & extinguetur omnis illa multitudo impiorum: & torrentes sanguinis current; & ipse ductor effugiet, atque exercitu sæpe reparato, quartum prælium faciet; quo captus cum cæteris tyrannis tradetur exustioni. Sed & ipse dæmonum princeps, auctor & machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodiæ dabitur; ut pacem mundus accipiat: & ut vexata tot seculis terra requiescat. Pace igitur parta, compressoque omni malo, rex ille justus, & victor, judicium magnum de vivis & mortuis faciet super terram; viventibus quidem justis tradet in servitutem gentes universas; mortuos autem ad æternam vitam suscitabit; & in terra cum his ipse regnabit; & condet sanctam civitatem, & erit regnum justorum mille annis. Per idem tempus stellæ candidiores erunt; & claritas solis augebitur; & luna non patietur diminutionem. Tunc descendet à Deo pluvia benedictionis matutina, & vespertina; & omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lactis & vini fontes exuberabunt: bestiæ

deposita

deposita feritate mansuescent: lupus inter pecudes errabit innoxius: vitulus cum leone pascetur: columba cum accipitre congregabitur: serpens virus non habebit: nullum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim Deus copiosum atque innocentem victum dabit. Peractis vero mille annis, ac resoluto dæmonum principe, rebellabunt gentes adversus justos, & veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam delendamque sanctorum gentem. Concutiet enim à fundamentis suis terram; & corruent civitates; & pluet super impios ignem cum sulphure & grandine; & ardebunt, & se invicem trucidabunt: justi vero paulisper sub terra latebunt, donec perditio fiat gentium, & exibunt post diem tertium, & videbunt campos cadaveribus opertos. Tunc fient terræmotus, & scindent se montes, & subsident in latitudine vallis profundæ; & congerentur in ea corpora mortuorum, & vocabitur nomen ejus πολυάνδριον. Post hæc renovabit Deus mundum, & transformabit justos in figuram angelorum, ut immortalitatis veste donati, serviant Deo in sempiternum. Tunc etiam impii resurgent non ad vitam, sed ad pœnam; eos quoque secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta damnati, & æternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis solvant.

12. Hæc omnia vera, omnium consona adnunciatione prædicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem Sibyllæ concinerint, dubitari non potest, quin spes omnis vitæ ac salutis, in sola religione Dei sit posita.

ta. Itaque nisi homo susceperit, quem Deus ad liberationem misit, atque missurus est, nisi summum Deum per eum cognoverit: nisi mandata ejus legemque servaverit; in eas incidet pœnas, de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut cœlestibus oneremur; temporalia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat se quisque ad justitiam, firmet ad continentiam, præparet ad agonem, instruat ad virtutem; ut si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus à recto & bono divellatur: non se substernat insensibilibus figmentis, sed verum & solum Deum rectus cognoscat: abjiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram: teneat innocentiam, prosit quamplurimis: incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat; ut possit Deo judice pro virtutis suæ meritis vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci.

ANALY-

ANALYSIS
LIBRI
DE IRA DEI.

Quæstio hujus libri: *An Deus vere irascatur?*

Philosophi nonnulli negarunt, eo quod Deum vel beneficam esse tantum naturam, vel nihil omnino curare statuerent. Lactantius contra, Deum vere irasci, hoc libro demonstrat his argumentis:

I. Aut ira tribuenda est Deo & gratia detrahenda: aut utrumque detrahendum: aut ira demenda est & gratia tribuenda: aut utrumque tribuendum.

Primum falsum est, quia nemo de Deo unquam dixit, irasci eum tantummodo & gratia non moveri. Alterum est Epicureum. Statuit enim Epicurus, nec iram in Deo esse, nec gratiam, ut qui nihil omnino curet: sed falso; Deus enim non est nisi moveretur: nec dignior Deo administratio assignari potest, quam mundi gubernatio: Nulla etiam beatitudo est rei immobilis. Tertium est Stoicum, gratiam in Deo esse, iram non esse: falsum id quoque. Nam si Deus non irascitur impiis, nec pios diligit.

Relinquitur igitur quartum, quod est verum, nempe iram & gratiam Deo tribuendam, *cap.* 1, 2, 3, 4, 5, 6.

II. Quæcunque opinio tollit religionem, vana est & falsa:

Opinio quæ Deo sive gratiam, sive iram, sive utrumque detrahit, tollit religionem:

Igitur opinio illa vana est & falsa.

Majorem probat, *cap.* 7. religionem nempe non posse dissolvi, quia sit propria hominis. Minorem confirmat, *cap.* 8. Si enim Deus nihil cuiquam boni tribuit, stultum est eum colere.

Excipiunt quidam: *prodesse quidem hoc credere, sed utilitatis, non veritatis gratia, ut conscientiæ terreantur quas leges punire possunt.*

Lactantius negat hoc, & religionem, non utilitatis tantum, sed veritatis gratia fuisse institutam, asserit, *cap.* 9, 10, 11.

III. Si in rebus humanis sunt bona & mala: necesse est ad utramque partem moveri Deum, & ad gratiam, cum justa fieri videt, & ad iram, cum cernit injusta:

Verum prius, quod ostenditur, *cap.* 13, 14, 15.

Igitur

Igitur & posterius.

Objectio Epicuri: *Si est in Deo lætitiæ affectus ad gratiam & odit ad iram; habebit igitur & timorem & libidinem & cupiditatem.*

Respon. non sequitur: quia gratia & ira & miseratio habent in Deo materiam, id est, causam, reliqui affectus non habent: quibus vacat Deus, quia vitiorum affectus sunt, sicut hos habet, quia sunt virtutis, *cap.* 16.

Objectio alia. *Deus ideo beatus est, quia semper quietus, Igitur nec irascitur, nec gratia commovetur.*

Respondet Lactantius, Deum non esse quietum, quia nec dormiat nec moriatur. Curare igitur eum hominum vitam, & vi consequentis, irasci malis, favere bonis. Deinde, sicut crudelitatis est potius, quam pietatis, si quis homo contumelias non vindicet: ita, inquit, non virtutis est in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri, *cap.* 17.

Objectio: *Atqui Deus sine hoc affectu peccata potest corrigere.*

Respon. Ipse peccati adspectus indignus est. Nam qui non movetur, omnino aut probat delicta, aut molestiam castigandi fugit, quorum utrumque est vitiosum. Hoc loco reprehendit dictum Architæ Tarentini, qui cum in agro corrupta est omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, miserum dixit, quem jam verberibus necassem nisi iratus essem. Nam propter iræ magnitudinem pœnam non donandam, sed differendam fuisse docet, *cap.* 18.

IV. Si Deus sanctissimam vivendi legem posuit, voluitque universos innocentes ac beneficos esse: utque non potest non irasci, cum videt legem suam contemni:

Verum prius:

Ergo & posterius.

V. Si est mundi administrator; non utique contemnit id quod est in mundo vel maximum.

VI. Si est pater ac Deus universorum: certe & virtutibus hominum delectatur & vitiis commovetur:

Ergo & justos diligit & impios odit, *cap.* 19.

VII. Si potest ignoscere, potest & irasci:

Sed potest ignoscere, quia est legis suæ ipse disceptator & judex: Potest igitur & irasci, *cap.* 20.

Objiciebat: *Cur ergo qui peccant, sæpe felices sunt, & qui pie vivunt sæpe miseri.*

Resp. Quia fugitivi & abdicati libere vivunt: strictius autem & frugalius, qui sub disciplina patris sunt. Deinde quia virtus per mala probatur, vitia per voluptatem. Præterea non est perpetua felicitas malorum.

Instantia: *Si irascitur Deus, statim debuit vindicare.*

Respon.

Respon. Si id faceret, nemo superesset: nec ex peccatoribus aliqui converterentur, *cap*. 20.

Objectio: *Deus hominem irasci vetat in lege sua. Igitur nec ipse irascitur.*

Respon. Lex refrenat iram hominis injustam: nec in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Quin Deus præcepit irasci: itaque & ipse irascitur, *cap*. 21.

VIII. Prophetæ universi Divino spiritu repleti, nihil aliud quam de gratia Dei erga justos, & de ira ejus adversus impios loquuntur.

IX. Sibyllæ & ipsæ iram Deo attribuunt, Apollo item Milesius, *cap*. 22, 23.

Conclusio sequitur parænetica, qua hortatur universos, ut Deum ament, quod pater; eundemque vereantur, quod Dominus sit. *Scultetus.*

L. COELII LACTANTII FIRMIANI AD DONATUM, LIBER UNUS DE *IRA DEI.*

ANimadverti ſæpe, 1 Donate, plurimos exiſtimare (quod etiam nonnulli philoſophorum putaverunt) non iraſci Deum, quoniam vel benefica ſit tantummodo natura Divina,

1 Quis fuerit Donatus iſte late ad hunc locum diſſerit Betuleius. Fuiſſe Junium Donatum Coſ. ſub Valeriano & Gallieno, anno Chriſti 262. teſtatur Caſſiodorus, ſed cum poſt ſcriptas inſtitutiones librum ſuum *de ira Dei* concinnaverit Lactantius, non patitur temporum ratio, uti nec vitæ inſtitutum, quippe quod hic donatus Ethnicus fuerit, ut credamus Lactantium illi hanc diatriben dicaſſe. Σύγχρονον fuiſſe Lactantium Donato, hæreſeos ſibi cognominis Anteſignano, ex Hieronymi catalogo & Euſebii Chronico idem probat Betuleius. Alium item Donatum priori poſt Majorinum in Epiſcopatu Carthaginenſi ſucceſſiſſe auctor eſt Betuleius jam ſtatim laudatus, cui, cum forte Lactantii diſcipulus

Divina, nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia ejus quicquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficentia quicquam mali. Quorum error, quia maximus est, & ad evertendum vitæ humanæ statum spectat; coarguendus est à nobis, ne ipse fallaris, impulsus auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam Dei sequimur; qui scire solus potest, & revelare secreta. Cujus doctrinæ philosophi expertes, existimaverunt naturam rerum conjectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest; quia mens hominis, tenebroso corporis domicilio circumsepta, longe à veri perspectione summota est: & hoc differt ab humanitate Divinitas, quod humanitatis est ignoratio, Divinitatis scientia. Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio; quoniam in carne mortali agentes, nostris [2] sensibus divinare non possumus. Lumen autem mentis humanæ Deus est; quem qui

pulus fuerit, inscribi potuit hæc dissertatio; nisi forte, quod extremo loco ponit Betuleius, hic loci memoretur Ælius Donatus D. Hieronymi præceptor qui Romæ floruit ann. CCCLX. (ita enim rescribi debet, cum aut Betuleius aut Typotheta toto alias centenario hallucinetur) & puer potuit tunc temporis Lactantium senem docentem audivisse. In tanta conjecturarum varietate, parum interest quem elegeris ex tribus postremis, nisi quod verosimilius sit, hunc esse Donatum confessorem cui librum suum de mortibus persecutorum dicavit Lactantius.

2 Bodl. addit *de*.

qui cognoverit, & in pectus admiserit; illuminato corde mysterium veritatis agnoscet: remoto autem Deo, cœlestique doctrina, omnia erroribus plena sunt; recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut cæterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur; ait, se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim, doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri; nec, ut putabant quidam, dissimulavit ipsam doctrinam, ut alios refelleret; sed vidit ex parte aliqua veritatem; 3 testatusque est etiam in judicio (sicut traditur à Platone) quod nulla esset humana sapientia: adeoque doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contemsit, derisit, abjecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit; apparet esse divinam, nec ulli alii, quam Deo, veritatis notitiam subjacere. Deus igitur noscendus est, in quo sola veritas est. Ille mundi parens & conditor rerum, qui oculis non videtur, mente vix cernitur. Cujus religio multis modis impugnari solet ab iis, qui neque veram sapientiam tenere potuerunt; neque magni & cœlestis arcani comprehendere rationem.

2. Nam cum sint gradus multi, per quos ad domicilium veritatis ascenditur; non est facile

3 Ἐγὼ δὲ, inquit in Apologia, ὥσπερ οὖν οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἴομαι· ἔοικα γοῦν τούτου γε, de illo loquitur qui se aliquid scire professus est, σμικρῷ τινι αὐτῷ τούτῳ σοφώτερος εἶναι, ὅτι ἃ μὴ οἶδα, οὐδὲ οἴομαι εἰδέναι.

4 MSS.

le cuilibet evehi ad ſummum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui ſtabilem greſſum tenere non poſſunt, revolvuntur in planum. Primus autem gradus eſt, intelligere falſas religiones, & abjicere impios cultus Deorum humana manu [4] fabricatos. Secundus vero perſpicere animo, quod unus ſit Deus ſummus, cujus poteſtas ac providentia effecerit à principio mundum, & gubernet in poſterum. Tertius, cognoſcere miniſtrum ejus ac nuntium, quem legavit in terram; quo docente liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri Dei cultum, juſtitiam diſceremus. Ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus eſt lapſus & facilis ad ruinam, niſi pedes inconcuſſa ſtabilitate figantur. De primo gradu eos excuti videmus, qui cum falſa intelligant; tamen verum non inveniunt, contemtiſque terrenis fragilibuſque ſimulacris non ad colendum ſe Deum conferunt, quem ignorant; ſed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, ſolem, lunam, cæteraque aſtra venerantur. Sed imperitiam horum jam coarguimus in ſecundo Divinarum inſtitutionum libro. De ſecundo vero gradu eos dicimus cadere, qui conſentiunt, unum eſſe ſummum Deum: iidem tamen à philoſophis irretiti, & falſis argumentationibus capti, aliter de unica illa majeſtate ſentiunt, quam veritas habet; qui aut [5] figuram negant habere ullam Deum; aut ullo

4 MSS. Mert. CCC. Bal. *fabricatorum*.

5 Hiſce verbis innuit Lactantius Deum figura aliqua circumſcribi, quem tamen alibi incorporalem dicit & ἀσχημάτιστον.

6 Mert.

lo affectu commoveri putant; quia sit omnis affectus imbecillitatis; quæ in Deo nulla est. De tertio vero ii præcipitantur, qui cum sciant legatum Dei, eundemque Divini & immortalis templi conditorem; tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit. Quos ex parte jam refutavimus in quarto supradicti operis libro, & refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas cœperimus quæ veritatem, dum disputant, perdiderunt. Nunc vero contra eos differemus, qui de secundo gradu lapsi, prava de summo Deo sentiunt. Ajunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci; sed securum & quietum immortalitatis suæ bonis perfrui. Alii vero iram tollunt, gratiam relinquunt Deo; naturam enim summa virtute præstantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio; hujusmodi facienda nobis, & exequenda partitio est; cum diversa & repugnantia sint, ira & gratia. Aut ira tribuenda est Deo, & gratia detrahenda; aut utrumque detrahendum. Aut ira demenda est, & gratia tribuenda; aut utrumque tribuendum. Aliud amplius præter hæc nihil potest capere natura; ut necesse sit, in uno istorum aliquo verum, quod quæritur, inveniri. Consideremus singula; ut nos ad latebras veritatis, & ratio & ordo deducat.

3. Primum illud nemo de Deo dixit unquam, irasci eum tantummodo, & gratia non moveri.

moveri. est enim disconveniens Deo, ut ejusmodi potestate sit prӕditus, qua noceat & obsit; prodesse vero ac benefacere nequeat. Quӕ igitur ratio, quӕ spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est Deus? Quod si sit; jam majestas illa venerabilis, non ad judicis potestatem, cui licet servare ac liberare, sed ad tortoris & carnificis officium deducetur. Cum autem videamus, non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona: utique si Deus non est, 6 esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat, & det nobis bona. Si est; quo nomine appellandus est? aut cur nobis, qui male faciat, notior est, quam ille, qui bene? Si autem nihil potest esse prӕter Deum, absurdum est & vanum, Divinam putare potestatem, qua nihil est majus, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse. Et ideo nemo extitit, qui auderet id dicere; quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia convenit; transeamus, & veritatem alibi requiramus.

4. Quod sequitur, de schola Epicuri est; sicut iram in Deo non esse, ita nec gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus alienum esse à Deo, malum facere atque nocere; quod ex affectu iracundiӕ plerumque nascitur: ademit ei etiam beneficentiam; quoniam videbat consequens esse, ut si habeat iram Deus, habeat & gratiam. Itaque, ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem. Ex hoc,

6 Mert. & CCC. addunt *authorem*, uti etiam impressi codd. Betuleii & Isӕi.

7 Sufficiat

hoc, inquit, beatus & incorruptus eſt, quia nihil curat, neque habet ipſe negotium, neque alteri exhibet. Deus igitur non eſt, ſi nec movetur; quod eſt proprium viventis: nec facit aliquid impoſſibile homini; quod eſt proprium Dei, ſi omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique adminiſtrationem, quæ Deo digna ſit. Et quæ major, & quæ dignior adminiſtratio Deo aſſignari poteſt, quam mundi gubernatio, quam cura viventium, maximeque generis humani, cui omnia terrena ſubjecta ſunt? Quæ igitur in Deo poteſt eſſe beatitudo, ſi ſemper quietus & immobilis torpet? ſi precantibus ſurdus, ſi colentibus cæcus? Quid tam dignum, tam proprium Deo, quam providentia? Sed ſi nihil curat, nihil providet; amiſit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam Deo ſubſtantiam tollit; quid aliud dicet, niſi Deum omnino non eſſe. Denique M. Tullius à Poſſidonio dictum refert, id Epicurum ſenſiſſe, nullos Deos eſſe; ſed ea, quæ de Diis locutus ſit, depellendæ invidiæ cauſa dixiſſe: itaque verbis illum Deos relinquere, re autem ipſa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium. Quod ſi ita eſt: quid eo fallacius? quod à ſapiente & gravi viro debet eſſe alienum. Hic vero ſi aliud ſenſit, & aliud locutus eſt; quid aliud appellandus eſt quam deceptor, bilinguis, malus, & propterea ſtultus? Sed non erat tam verſutus Epicurus, ut fallendi ſtudio iſta loqueretur; cum hæc etiam ſcriptis ad æternam memoriam conſignaret, ſed ignorantia veritatis erravit.

Inductus

Inductus enim à principio verisimilitudine unius falsæ sententiæ, necessario in ea, quæ sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram Deo non convenire. Quod cum illi verum, & inexpugnabile videretur; non poterat consequentia resecare; quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere Deo, necessitas ipsa cogebat. Ita qui non irascitur, utique nec gratia movetur, quod est iræ contrarium. Jam si non ira in eo, nec gratia est; utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec misericordia. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio; quæ in Deum cadere non potest. Quod si nullus affectus in Deo est; quia quicquid afficitur, imbecillum est: ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo. Hucusque pervenit sapientis hominis disputatio. Cetera, quæ sequuntur, obticuit: scilicet, quia nec cura sit in eo, nec providentia; ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ullum. Quo efficitur, ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu constitit; quia jam præcipitium videbat. Sed quid prodest reticuisse, ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere coegit. Dixit enim, quod noluit; quia argumentum sic ordinavit, ut ad illud, quod evitabat, necessario deveniret. Vides igitur quo perveniatur, ira sublata & Deo ademta. Denique aut nullus id credit, aut admodum pauci, & quidem scelerati ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. Quod si & hoc falsum invenitur, nec iram in Deo esse, nec gratiam:

veniamus ad illud, quod tertio loco positum est.

5. Existimantur Stoici, & alii nonnulli, aliquanto melius de Divinitate sensisse, qui ajunt, gratiam in Deo esse, iram non esse. Favorabilis admodum ac popularis oratio; non cadere in Deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se læsum putet, qui lædi non potest; ut quieta illa & sancta majestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis. Iram enim [7] commotionem mentis esse ac perturbationem, quæ sit à Deo aliena. Quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens & gravis, ira non deceat (siquidem, cum in animum cujusquam incidit, velut sæva tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ardescant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens) quanto magis Deum non deceat tam fœda mutatio. Et si homo, qui habet imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat; quanto magis Deum, qui habeat totius generis humani & ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse universa, [8] si irasceretur?

7 Sufficiat semel monuisse quoties iram Deo tribuimus, eo id sensu nos intelligere quo Durandus lib. 2. dist. 10. qu. 2. ubi ait, Deus dicitur iratus non secundum *affectum* sed *effectum*, in quantum præparat alicui pœnam vel infligit. Duriuscule enim loquitur Lactantius cum iræ affectum ita Deo competere affirmet quatenus illi motum quendam imprimat.

8 Mert. & CCC. addunt *credibile est*.

irasceretur? Abesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira & concitatio, quia & deformis & noxia est, nec cuiquam male facit: nihil aliud superest, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conservator. Ita enim demum & communis omnium pater, & optimus & vere maximus dici poterit, quod expetit Divina cœlestisque natura. Nam si inter homines laudabile videtur, prodesse potius quam nocere, vivificare quam occidere, salvare quam perdere (nec immerito innocentia inter virtutes numeratur) & qui hæc fecerit diligitur, præfertur, honoratur, benedictis omnibus votisque celebratur; denique ob merita & beneficia Deo simillimus judicatur: quanto magis ipsum Deum par est Divinis perfectisque virtutibus præcellentem, atque ab omni terrena labe summotum, Divinis & cœlestibus beneficiis omne genus hominum promereri? Speciose ista populariterque dicuntur; & multos illiciunt ad credendum: sed qui hæc sentiunt, ad veritatem quidem propius accedunt; sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si Deus non irascitur impiis & injustis; nec pios utique justosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui & iram simul, & gratiam tollunt. In rebus enim diversis, aut in utramque partem moveri necesse est, aut in neutram. Itaque qui bonos diligit, & malos odit; & qui malos non odit, nec bonos diligit. Quia & diligere bonos, ex odio malorum venit: & malos odisse, ex bonorum caritate descendit.

Nemo est, qui amet vitam sine odio mortis; nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista connexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat. Siquis Dominus habens in familia servos, bonum ac malum; non utique aut ambos odit, aut ambos beneficiis & honore prosequitur; quod si faciet, & iniquus & stultus est: sed bonum & alloquitur amice, & ornat, & domui ac familiæ, suisque omnibus rebus præficit: malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit; ut & hic exemplo cæteris sit ad non peccandum, & ille ad promerendum; ut alios metus coerceat, alios honor provocet. Qui ergo diligit, & odit; qui odit, & diligit: sunt enim, qui diligi debeant; sunt, qui odio haberi. Et sicut is, qui diligit, confert bona in eos, quos diligit; ita qui odit, irrogat mala iis, quos odio habet. Quod argumentum, quia verum est, dissolvi nullo pacto potest. Vana ergo & falsa est sententia eorum, qui alterum Deo tribuunt, alterum detrahunt, non minus, quam illorum qui utrumque detrahunt. Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant; sed id quod melius est ex duobus, retinent. Ii vero, quos ratio & veritas argumenti hujus inducit, falsa omnino sententia suscepta, in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: Quia Deus non irascitur, ergo nec gratia commovetur; sed ita: Quia Deus gratia movetur, ergo & irascitur. Si enim certum, & indubitatum fuisset, non irasci Deum, tunc ad illud alterum veniri esset necesse. Cum autem magis

sit ambiguum de ira, pene manifestum de gratia; absurdum est ex incerto certum velle subvertere; cum sit promtius de certis incerta firmare.

6. Hæ sunt de Deo philosophorum sententiæ. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehendimus; unum illud extremum superest, in quo solo possit veritas inveniri, quod à philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum; consequens esse, ut irascatur Deus, quoniam gratia commovetur. Hæc tuenda nobis, & asserenda sententia est. In ea enim summa omnis & cardo religionis pietatisque versatur. Nam neque honos ullus deberi potest Deo, si nihil præstat colenti; nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

7. Cum sæpe philosophi per ignorantiam veritatis à ratione desciverint, atque in errores inciderint inextricabiles (id enim solet his evenire, quod viatori viam nescienti, & non fatenti se ignorare, ut vagetur, dum percontari obvios erubescit) illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem & pecudem interesse: nec omnino quisquam modo qui sapiens videri vellet, rationale animal cum mutis & irrationabilibus coæquaverit: quod faciunt quidam imperiti atque ipsis pecudibus similes: qui cum ventri ac voluptati se velint tradere; aiunt, eadem ratione se natos, qua universa, quæ spirant. Quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus est, ut nesciat? quis tam imprudens, ut non sentiat aliquid inesse

in

in homine Divini? Nondum venio ad virtutes animi & ingenii; quibus homini cum Deo manifesta cognatio est. Nonne ipsius corporis status, & oris figura declarat non esse nos cum mutis pecudibus æquales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est; nec habet quicquam commune cum cœlo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum Deo vultum, & rationem ratio cognoscit. Propterea nullum est animal, ut ait 9 Cicero, præter hominem, quod habet aliquam notitiam Dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat. Et hæc est hominis atque mutorum vel præcipua, vel sola distantia. Nam cætera, quæ videntur hominis esse propria, etsi non sint talia in mutis, tamen similia videri possunt. Proprius homini sermo est: tamen & in illis quædam similitudo sermonis. Nam & dignoscunt invicem se vocibus; &, cum irascuntur, edunt sonum jurgio similem; &, cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. Nobis quidem voces eorum videntur inconditæ, sicut illis fortasse nostræ; sed ipsis, qui se intelligunt, verba sunt. Denique in omni affectu certas vocis notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius; & tamen videmus in aliis animalibus quædam signa lætitiæ, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt. Quid tam

9 Primo de legibus.

10 Mert.

tam proprium homini, quam ratio & providentia futuri? Atqui sunt animalia, quæ latibulis suis diversos & plures exitus pandant; ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia & cogitatio. Alia provident in futurum:

------ Ut ingentem formicæ farris acervum
Comportant, hyemis memores, tectoque reponunt;

ut apes,

Quæ patriam solæ, & certos novere penates;
Venturæque hyemis memores, æstate laborem
Experiuntur, & in medium quæsita reponunt.

Longum est, si exequi velim, quæ à singulis generibus animalium fieri soleant humanæ solertiæ simillima. Quod si horum omnium, quæ ascribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo: apparet solam esse religionem, cujus in mutis nec vestigium aliquod nec ulla suspicio inveniri potest. Religionis est propria justitia, 10 quam nullum aliud animal attingit. Homo enim solus imperat: cetera sibi conciliata sunt. Justitiæ autem Dei cultus ascribitur: quem qui non suscipit; hic à natura hominis alienus, vitam pecudum sub humana specie vivet. Cum vero à cæteris animalibus hoc pene solo differamus, quod soli omnium Divinam vim potestatemque sentimus; in illis autem nullus sit intellectus Dei:

10 Mert. & CCC. *quæ.*

11 Primo

Dei: certe illud fieri non potest, ut in hoc vel muta plus sapiant, vel humana natura desipiat? Cum homini ob sapientiam & cuncta, quæ spirant, & omnis rerum natura subjecta sit. Quare si ratio, si jus hominis hoc præcellit & superat cæteras animantes, quod solus notitiam Dei capit: apparet religionem nullo modo posse dissolvi.

8. Dissolvitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

Omnis enim per se Divum natura necesse est
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, sejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periclis,
Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ cum dicit, utrum aliquem cultum Deo putat esse tribuendum, an evertit omnem religionem? Si enim Deus nihil unquam boni tribuit; si colentis obsequio nullam gratiam refert: quid tam vanum, tam stultum, quam templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? At enim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti & ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus, inquit [11] Cicero, si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat. Quid enim dicam, propitius

11 Primo de natura Deorum sub finem.

12 De

tius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemtius dici potuit in Deum? Valeat, inquit, id est, abeat & recedat, quandoquidem prodesse nulli potest. Quod si negotium Deus nec habet, nec exhibet; cur non ergo delinquamus, quoties hominum conscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Ubicunque nobis latendi occasio arriserit; consulamus rei, auferamus aliena vel sine cruore, vel etiam cum sanguine; si præter leges nihil est amplius, quod verendum sit. Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delet; qua sublata, confusio ac perturbatio vitæ sequitur: Quod si religio tolli non potest, ut & sapientiam, qua distamus à belluis, & justitiam retineamus, qua communis vita sit tutior: quomodo religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, contemnitur; quod contemnitur, utique non colitur. Ita fit, ut religio, & majestas, & honor metu constet; metus autem non est, ubi nullus irascitur. Sive igitur gratiam Deo, sive iram, sive utrumque detraxeris; religionem tolli necesse est; sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in conspectu Dei vivere; si non tantum quæ gerimus, videri desuper, sed etiam quæ cogitamus aut loquimur, audiri à Deo putemus. At enim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia, sed utilitatis; quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad cohibenda pec-

cata. Falſa eſt igitur omnis religio, & divinitas nulla eſt: ſed à viris prudentibus univerſa conficta ſunt, quo rectius innocentiuſque vivatur. Magna hæc, & à materia, quam propoſuimus, aliena quæſtio eſt: ſed quia neceſſario incidit, debet quam breviter attingi.

6. Cum ſententiæ philoſophorum prioris temporis de providentia conſenſiſſent; nec ulla eſſet dubitatio, quin mundus à Deo & ratione eſſet inſtructus, & ratione regeretur: primus omnium 12 Protagoras extitit temporibus Socratis, qui ſibi diceret non liquere, utrum eſſet aliqua Divinitas, necne. Quæ diſputatio ejus adeo impia, & contra veritatem & religionem judicata eſt; ut & ipſum Athenienſes expulerint ſuis finibus; & libros ejus in concione, quibus hæc continebantur, exuſſerint. De cujus ſententia non eſt opus diſputare; quia nihil certi pronuntiavit. Poſt hæc Socrates, & auditor ejus Plato, & qui de ſchola Platonis, tanquam rivuli diverſas in partes profluxerunt, Stoici & Peripatetici in eadem fuere ſententia, qua priores. Poſtea vero Epicurus Deum quidem eſſe dixit; quia neceſſe ſit eſſe aliquid in mundo præſtans, & eximium, & beatum; providentiam tamen nullam: itaque mundum ipſum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica inſtructum; ſed naturam rerum quibuſdam minutis ſeminibus & inſecabilibus conglobatam. Quo quid repugnantius dici poſſit, non video. Etenim ſi eſt Deus; utique providens eſt, ut Deus, nec aliter ei poteſt Divinitas

12 De quo uti & Diagora conſule lib. 1. Div Inſtit. c. 2.

13 Lampſa-

Divinitas attribui, niſi & præterita teneat, & præſentia ſciat, & futura proſpiciat. Cum igitur providentiam ſuſtulit; etiam Deum negavit eſſe. Cum Deum eſſe profeſſus eſt; & providentiam ſimul eſſe conceſſit. Alterum enim ſine altero nec eſſe prorſus, nec intelligi poteſt. Verum iis poſtea temporibus, quibus jam philoſophia defloruerat, extitit Athenis quidam Diagoras, qui nullum eſſe omnino Deum diceret; ob eamque ſententiam nominatus eſt ἄθεος; item Cyrenæus Theodorus, ambo, quia nihil novi poterant reperire, omnibus jam dictis & inventis, maluerunt vel contra veritatem id negare, in quo priores univerſi ſine ambiguitate conſenſerant. Ii ſunt, qui tot ſeculis & ingeniis aſſertam atque defenſam providentiam calumniati ſunt. Quid ergo? Utrumne iſtos minutos & inertes philoſophos ratione, an vero auctoritate præſtantium virorum refellemus? an potius utroque? Sed properandum eſt, ne longius à materia devagetur oratio.

10. Qui nolunt Divina providentia factum eſſe mundum; aut principiis inter ſe temere coeuntibus dicunt eſſe concretum, aut repente natura extitiſſe; naturam vero, ut ait [13] Straton, habere in ſe vim gignendi & minuendi; ſed eam nec ſenſum habere ullum, nec figuram; ut intelligamus, omnia quaſi ſua ſponte eſſe generata, nullo artifice nec auctore. Utrumque vanum & impoſſibile. Sed

13 Lampſacenus Theophraſti auditor, cognomento Phyſicus, de quo videſis Laertium lib. 5.

Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent, quam id ſentiant, quod ratio depoſcit. Primum minuta illa ſemina, quorum concurſu fortuito totum coiiſſe mundum loquuntur; ubi aut unde ſint, quæro. Quis illa vidit unquam? quis ſenſit? quis audivit? 14 An ſolus Leucippus oculos habuit? ſolus mentem? qui profecto ſolus omnium cæcus & excors fuit; qui ea loqueretur, quæ nec æger quiſquam delirare, nec dormiens poſſit ſomniare. Quatuor elementis conſtare omnia philoſophi veteres diſſerebant. Ille noluit; ne alienis veſtigiis videretur inſiſtere. Sed ipſorum elementorum alia voluit eſſe primordia, quæ nec videri poſſint, nec tangi, nec ulla corporis parte ſentiri. Tam minuta ſunt, inquit, ut nulla ſit acies ferri tam ſubtilis, qua ſecari ac dividi poſſint. Unde illis nomen impoſuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod ſi una eſſet omnibus eademque natura, non poſſent res efficere diverſas, tanta varietate, quantam videmus ineſſe mundo. Dixit ergo, levia eſſe, & aſpera, & rotunda, & angulata, & hamata. Quanto melius fuerat tacere, quam in uſus tam miſerabiles, tam inanes, habere linguam; & quidem vereor, ne non minus delirare videatur, qui hæc putet refellenda. Reſpondeamus tamen velut aliquid dicenti. Si levia ſunt, & rotunda; utique non poſſunt invicem ſe apprehendere, ut aliquod corpus efficiant; ut ſiquis

14 Quæ hoc capite poſtea tantum non iiſdem verbis occurrunt, pleraque habes expreſſa c 17. lib 3 Div. Inſt.

15 Cicero

quis milium velit in unam coagmentationem conſtringere, levitudo ipſa granorum in maſſam coire non ſinat. Si aſpera, & angulata ſunt, & hamata, ut poſſint cohærere; dividua ergo & ſecabilia ſunt. Hamis enim neceſſe eſt & angulis eminere, ut poſſint amputari. Itaque quod amputari ac divelli poteſt; & videri poterit, & teneri. Hæc, inquit, per inane irrequietis motibus volitant & huc atque illuc feruntur; ſicut pulveris minutias videmus in ſole, cum per feneſtram radios ac lumen immiſerit. Ex his arbores, & herbæ, & fruges omnes oriuntur: ex his animalia, & aqua, ignis, & univerſa gignuntur, & rurſus in eadem reſolvuntur. Ferri hoc poteſt, quamdiu de rebus parvis agitur. Ex his etiam mundus ipſe concretus eſt. Implevit numerum perfectæ inſaniæ, ut nihil ulterius adjici poſſet: ſed invenit tamen ille quid adderet. Quoniam eſt omne, inquit, infinitum, nec poteſt quicquam vacare; neceſſe eſt ergo innumerabiles eſſe mundos. Quæ tanta vis fuerat atomorum, ut moles tam inæſtimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro, quæ ſit iſtorum ſeminum vel ratio, vel origo. Si enim ex illis ſunt omnia; ipſa igitur unde eſſe dicemus, quæ natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos ſubminiſtravit? Sed concedamus, ut impune de mundis deliraverit: de hoc loquamur, in quo ſumus, & quem videmus. Ait omnia ex individuis corpuſculis fieri. Si hoc ita eſſet, nulla res unquam ſui generis ſemine indigeret; ſine ovis alites naſcerentur, ac ova ſine partu; item cætera

viventia

viventia ſine coitu: arbores, & quæ gignuntur è terra, propria ſemina non haberent, quæ nos quotidie tractamus & ſerimus. Cur ex frumento ſeges naſcitur, & rurſus ex ſegete frumentum? Denique ſi atomorum coitio & conglobatio efficeret omnia, in aere univerſa concreſcerent; ſiquidem per inane atomi volitant: cur terra, ſine radicibus, ſine humore, ſine ſemine, non herbæ, non arbor, non fruges oriri augerique poſſunt? Unde apparet, nihil ex atomis fieri, quandoquidem unaquæque res habet propriam certamque naturam, ſuum ſemen, ſuam legem ab exordio datam. Denique Lucretius quaſi oblitus atomorum, quos aſſerebat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis uſus eſt, quæ contra ipſum valerent. Sic enim dixit:

Nam ſi de nihilo fierent, ex omnibus rebus
Omne genus naſci poſſet: nil ſemine egeret.

Item poſtea,

Nil igitur fieri de nilo poſſe fatendum eſt:
Semine quando opus eſt rebus: quo quæque creatæ
Aeris in teneras poſſint proferrier auras.

Quis hunc putat habuiſſe cerebrum, cum hæc diceret, nec videret ſibi eſſe contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod ſemen cujuſque rei certum eſt; niſi forte & ignis & aquæ naturam ex atomis eſſe credemus. Quid, quod duriſſimi rigoris materiæ, ſi ictu vehementiore collidantur, ignis excutitur? Num

Num in ferro, aut silice atomi latent? Quis inclusit? Aut cur sua sponte non emicant? Aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquæ si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua refulget, ignis accenditur etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? atqui de sole ignis ne æstate quidem accendi potest. Si ceræ inhalaveris, vel si vapor levis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminam; paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. Item de halitu terræ aut maris nebula existit: quæ aut dispersa humefacit quicquid texerit; aut collecta, in arduos montes in sublime vento rapta, stipatur in nubem, atque imbres maximos dejicit. Ubi ergo dicimus liquores natos esse? num in vapore? num in halitu? num in vento? Atqui nihil potest consistere in eo, quod nec tangitur, nec videtur. Quid ergo de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus, adeo ut solertissima & diligentissima omnium partium membrorumque descriptio casum ac fortunam repellat? Sed putemus, artus, & ossa, & nervos, & sanguinem de atomis posse concrescere; quid sensus, cogitatio, memoria, mens, ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? Minutissimis, inquit. Sunt ergo alia majora. Quomodo igitur insecabilia? Denique si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur: consequens est, ut ex visibilibus sint

quæ

quæ videntur; cur igitur nemo videt? Sed sive invisibilia quæ sunt in homine consideret, sive tractabilia, quæ veniunt sub aspectum; ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quæ quia supra hominis sensum & ingenium est, cui rectius, quam Divinæ providentiæ tribuenda est? An simulacrum hominis, & statuam ratio, & ars fingit; ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum & excellens artificium nihil aliud, nisi umbram & extrema corporis lineamenta possit imitari? Num potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem aut sensum? Omitto usum videndi, audiendi, odorandi, cæterorumque membrorum vel apparentium, vel latentium mirabiles utilitates. Quis artifex potuit aut cor hominis, aut vocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione & consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohærentium perfici potuisse? Vides in quæ deliramenta inciderint, dum nolunt effectionem curamque rerum Deo dare. Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant quæ terrena sunt: num etiam cœlestia? Deos ajunt incorruptos, æternos, beatos esse solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse videantur. Si enim Deos quoque ex illis constituissent; dissipabiles fierent, semi-

nibus

nibus aliquando resolutis, atque in naturam suam revertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint: cur non cætera eodem modo intelligamus? Sed quæro, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi Dii habitaculum non ædificaverint? Videlicet, nisi atomi coiissent, cœlumque fecissent, adhuc Dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ratione de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terræ conglobarentur, cœlum desuper tenderetur, tanta siderum varietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatius? Tanta ergo qui videat, & talia; potest existimare, nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione Divina, sed ex atomis subtilibus, exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem, qui hæc diceret; aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor ejus fuit, vel Epicurum, in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit. At enim (sicut alii dicunt) natura mundus effectus est, quæ sensu & figura caret. Hoc vero multo est absurdius. Si natura mundum fecit; consilio & ratione fecerit, necesse est. Is enim facit aliquid, qui aut voluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo petest ab ea fieri, quod & sensum habeat & figuram? nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtilem tamque mirabilem à non sentiente formari animarique potuisse; aut istam cœli speciem tam providenter ad utilitates viventium temperatam, nescio quo casu, sine con-

ditore, sine artifice, subito extitisse. Si quid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea, quæ homo licet ratione sit præditus, facere non possit; id profecto est majus, & fortius, & sapientius homine. Homo autem non potest facere cœlestia: ergo illud, quod hæc efficiet, vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse, nisi Deus? 15 Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Ubi enim non est cogitatio; nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio suo utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum & continendum; cur natura potius, quam Deus nominetur? Aut si concursus atomorum, vel carens mente natura ea, quæ videmus, efficit; quæro, cur facere cœlum potuerit, urbem aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas & simulacra non fecerit. Atqui potuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere; siquidem nullam positionem relinquunt, quam non experiantur. Nam de natura, quæ mentem non habeat, non est mirandum;

15 Cicero de Nat. Deorum 2. diversas de natura sententias seu definitiones describit: unam eorum qui naturam censent vim quandam sine ratione cientem motus in corporibus necessarios: alteram eorum qui definiunt vim rationis atque ordinis participem, tanquam via progredientem, declarantemque quid cujusque caussa res efficiat, quid sequatur, cujus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. *Betuleius.*

16 Ita

dum; quod hæc facere oblita ſit. Quid ergo eſt? Utique Deus, cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil poteſt eſſe nec diſpoſitius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulcritudinem, nec majus ad molem, quæ fieri ab homine non poterant, fecit ipſe; in quibus etiam hominem ipſum, cui particulam de ſua ſapientia dedit; & inſtruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat; ut ipſe ſibi efficeret, quæ in uſus ſuos eſſent neceſſaria. Si vero in hujus mundi (ut ita dixerim) republica nulla providentia eſt, quæ regat; nullus Deus, qui adminiſtret; nec omnino ſenſus ullus in hac rerum natura pollet: unde igitur mens humana tam ſolers, tam intelligens orta eſſe credetur? Si enim corpus hominis ex humo factum eſt, unde homo nomen accepit: animus ergo, qui ſapit, qui rector eſt corporis; cui membra obſequuntur tanquam regi & imperatori; qui nec aſpici, nec comprehendi poteſt; non potuit ad hominem niſi à ſapiente natura pervenire. Sed ſicut omne corpus, mens & animus gubernat; ita & mundum Deus. Nec enim veriſimile eſt, ut minora & humilia regimen habeant, majora & ſumma non habeant. Denique M. Cicero in Tuſculanis, & in Conſolatione, animorum, inquit, nulla in terris origo inveniri poteſt. Nihil eſt enim, inquit, in animis miſtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque factum eſſe videatur; nihilve aut humidum quidem aut flabile, aut igneum. His enim naturis nihil ineſt, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat,

quod & præterita teneat, & futura provideat, & complecti possit præsentia, quæ sola divina sunt. Nec enim [16] invenietur unquam, unde ad hominem venire possint, nisi à Deo. Exceptis igitur duobus tribusve calumniatoribus vanis, cum constet Divina providentia mundum regi, sicut & factus est, nec sit quisquam, qui Diagoræ Theodorique sententiam, vel Leucippi inane commentum, vel Democriti Epicurique levitatem præferre audeat auctoritati vel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes; vel Pythagoræ, vel Socratis, vel Platonis, cæterorum summorumque philosophorum, qui esse providentiam judicaverunt. Falsa igitur est & illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia religionem à sapientibus institutam, quo se homines imperiti à peccatis abstinerent. Quod si verum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atque adeo totius generis humani causa commenti sunt religionem; sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. Sed fuerint sapientes; quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent; & Pythagoram, Zenonem, Aristotelem maximarum sectarum principes tam facile deluderent? Est igitur Divina providentia, ut senserunt ii homines, quos nominavi; cujus vi ac potestate omnia, quæ videmus, & facta sunt, & reguntur.

16 Ita leg. cum Isæo, quanquam ceteri codd. leg. *inveniuntur*.

tur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta diſpoſitio, tanta in ſervandis ordinibus temporibuſque conſtantia aut olim potuit ſine provido artifice oriri; aut conſtare tot ſeculis ſine incola potenti; aut in perpetuum gubernari ſine perito ac ſciente rectore: quod ratio ipſa declarat. Quicquid eſt enim, quod habet rationem; ratione ſit ortum, neceſſe eſt. Ratio autem ſentientis ſapientiſque naturæ eſt; ſapiens vero ſentienſque natura, nihil aliud poteſt eſſe, quam Deus. Mundus autem, quoniam rationem habet, qua & regitur, & conſtat; ergo à Deo factus eſt. Quod ſi eſt conditor rectorque mundi Deus; recte igitur ac vere religio conſtituta eſt: auctori enim rerum parentique communi honos veneratioque debetur.

11. Quoniam conſtitit de providentia; ſequitur ut doceamus, utrumne multorum Deorum eſſe credenda ſit, an potius unius. Satis, ut opinor, oſtendimus in noſtris inſtitutionibus, Deos multos eſſe non poſſe; quod Divina vis ac poteſtas, ſi diſtribuatur in plures, diminui eam neceſſe ſit; quod autem minuitur, utique mortale eſt: ſi vero mortalis non eſt, nec minui nec dividi poteſt. Deus igitur unus eſt; in quo vis & poteſtas conſummata eſt; nec minui poteſt, nec augeri. Si autem ſunt multi; dum habent ſinguli poteſtatis aliquid ac numinis, ſumma ipſa decreſcit; nec poterunt ſinguli habere totum, quod eſt commune cum pluribus; unicuique tantum deerit, quantum cæteri poſſidebunt. Non poſſunt igitur in hoc mundo multi eſſe

rectores,

rectores, nec in una domo multi domini, nec in navi una multi gubernatores, nec in armento aut grege duces multi, nec in uno examine multi reges; sed nec in coelo quidem multi soles esse poterunt, sicut nec animae plures in uno corpore. Adeo in unitate natura universa consentit. Quod si mundum

Spiritus intus alit, totamque infusa per artus
Mens agitat molem, & magno se corpore miscet:

Apparet testimonio poetae, unum esse mundi habitatorem Deum; siquidem corpus omne nisi ab una mente incoli regique non potest. Omnem igitur Divinam potestatem necesse est in uno esse, cujus nutu & imperio regantur omnia; & ideo tantus est, ut ab homine non possit 17 aut verbis enarrari, aut sensibus aestimari. Unde igitur ad homines opinio multorum Deorum persuasione pervenit? Nimirum ii omnes, qui coluntur ut Dii, 18 homines fuerunt, & iidem primi ac maximi reges: sed eos aut ob virtutem, quia profuerant hominum generi, Divinis honoribus affectos esse post mortem; aut ob beneficia & inventa, quibus humanam vitam excoluerant, immortalem memoriam consecutos, quis ignorat? Nec

17 Sic ante Lactantium Minutius Felix: *Hic nec videri potest, visu clarior est; nec comprehendi potest nec æstimari, sensibus major est; Infinitus, immensus, & soli sibi, tantus quantus est, notus.*

18 Gemina his habes, imo pene eadem lib. 1. Div. Inst. c. 15.

19 Legum

Nec tantum mares, ſed & feminas. Quod cum vetuſtiſſimi Græciæ ſcriptores, quos illi θεολόγους nuncupant, tum etiam Romani Græcos ſecuti & imitati docent; quorum præcipue Euhemerus, ac noſter Ennius, qui eorum omnium natales, conjugia, progenies, imperia, res geſtas, obitus, ſimulacra demonſtrant. Et ſecutus eos Tull. tertio de natura Deorum libro diſſolvit publicas religiones: ſed tamen veram, quam ignorabat, nec ipſe, nec alius quiſquam potuit inducere. Adeo & ipſe teſtatus eſt falſum quidem apparere, veritatem tamen latere. Utinam, inquit, tam facile vera invenire poſſem, quam falſa convincere. Quod quidem non diſſimulantur, ut Academicus, ſed vere atque ex animi ſententia proclamavit. Quia veritas humanis ſenſibus erui non poteſt; quod aſſequi valuit humana providentia, id aſſecutus eſt, ut falſa detegeret. Quicquid enim fictum & commentitium, quia nulla ratione ſubnixum eſt, facile diſſolvitur. Unus eſt igitur princeps & origo rerum Deus, ſicut Plato in Timæo & ſenſit & docuit; cujus majeſtatem tantam eſſe declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi poſſit. Idem teſtatur Hermes; quem Cicero ait in numero Deorum apud Ægyptios haberi: eum ſcilicet, qui ob virtutem multarumque artium ſcientiam Triſmegiſtus nominatus; & erat non modo Platone, verum etiam Pythagora ſeptemque illis ſapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates diſputans, ait: formam Dei non oportere conquiri. Et Plato in legum

gum [19] libris: Quid omnino sit Deus, non esse quærendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. Pythagoras quoque unum Deum confitetur, dicens incorporalem esse mentem, quæ per omnem rerum naturam diffusa & intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem Deum dixit, quamvis gentes & urbes suos habeant populares. Eadem fere & Aristoteles cum suis peripateticis, & Zenon cum suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi: qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem, quæ mundum regeret, concurrunt. Sed tamen summum Deum cum & philosophi & poetæ, & ipsi denique, qui Deos colunt, sæpe fateantur; de cultu tamen & honoribus ejus nemo unquam requisivit, nemo differnit, ea scilicet persuasione, qua semper beneficum incorruptumque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

12. Nunc quoniam respondimus impiæ quorundam, detestabilique imprudentiæ, vel potius amentiæ; redeamus ad propositum. Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam; [20] quia sapientia Divini-

19 Legum 7 lib. citante Betuleio, τὸν μέγιστον θεὸν καὶ ὅλον τὸν κόσμον φαμὲν οὔτε ζητεῖν δεῖν, οὔτε πολυπραγμονεῖν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας.

20 MSS. Merton. & CCC. sic leg. *dum Divinitatis intellectus, quo a belluis differimus, in homine solo reperiatur*, qua &c. i. e. *cujus divinitatis sensu animis insidente.* Quam lectionem retinet impressus Betuleii, nec video quare hanc lectionem tantopere improbet Isæus, cum ea ipsa, quam præfert, quantum suspicor, longe sit implicatior.

Isæi

Divinitatis intellectus est, quo differimus à belluis: in homine solo reperiri justitiam: quia nisi cupiditates nostras Deus, qui falli non potest, coercuerit; scelerate impieque vivemus. Spectari ergo actus nostros à Deo, non modo ad utilitatem communis vitæ attinet, sed etiam ad veritatem; quia religione justitiaque detracta, vel ad stultitiam pecudum amissa ratione volvimur, vel ad bestiarum immanitatem; imo vero amplius; siquidem bestiæ sui generis animalibus parcunt. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si demto metu superiore, vim legum aut fallere potuerit aut contemnere? Timor igitur Dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa sustinetur, munitur, gubernatur. Is autem timor auferetur, si fuerit homini persuasum, quod iræ sit expers Deus; quem moveri & indignari, cum injusta fiunt, non modo communis utilitas, sed etiam ratio ipsa nobis & veritas persuadet. Rursus nobis ad superiora redeundum est, ut quia docuimus à Deo factum esse mundum, doceamus quare sit effectus.

53. Si consideret aliquis universam mundi administrationem, intelliget profecto, quam vera sit sententia Stoicorum, qui ajunt, nostra causa mundum esse constructum. Omnia enim, quibus constat, quæque generat ex se mundus, ad utilitatem solius hominis accommodata sunt. Homo utitur igne ad usum calefa-

Isæi lect. a Tertul. non removimus, aliam tamen lectori exhibuimus in margine ut ex iis utram velit eligeret.

calefaciendi, & luminis, & coquendorum ciborum, ferrique fabricandi: utitur fontibus ad potum & ad lavacra, fluminibus ad agros irrigandos terminandasque regiones: utitur terra ad percipiendam frugum varietatem, collibus ad conserenda vineta, montibus ad usum arborum atque lignorum, planis ad segetem: utitur mari non solum ad commercia & copias ex longinquis regionibus ferendas, verum etiam ad ubertatem omnis generis piscium. Quod si his elementis utitur, quibus est proximus; non est dubium, quin & coelo; quoniam & coelestium rerum officia ad fertilitatem terræ, ex qua vivimus, temperata sunt. Sol irrequietis cursibus & spatiis inæqualibus orbes annuos conficit; & aut oriens diem promit ad laborem, aut occidens noctem superducit ad requiem: & tum abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius ad septentrionem, hyemis & æstatis vicissitudines facit; ut & hybernis humoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat; & æstivis caloribus vel herbidæ fruges maturitate durentur, vel quæ sunt in humidis, incocta & fervefacta mitescant. Luna quoque nocturni temporis gubernatrix, & amissi ac recepti luminis vicibus menstrua spatia moderatur; & cæcas tenebris horrentibus noctes fulgore suæ claritatis illustrat; ut æstiva itinera, & expeditiones, & opera sine labore, ac molestia confici possint. Siquidem

Nocte leves melius stipulæ, nocte arida prata
Tondentur.

Astra

Astra etiam cætera vel ortu, vel occasu suo certis stationibus opportunitates temporum subministrant. Sed & navigiis, quo minus errabundo cursu per immensum vagentur, regimen præbent, cum ea rite gubernator observans, ad portum destinati litoris provehatur. Ventorum spiritu attrahuntur nubes, ut sata imbribus irrigentur, ut vites fœtibus, arbusta pomis exuberent. Et hæc per orbem vicibus exhibentur, ne desit aliquando, quo vita hominum sustineatur. At enim cæteras animantes eadem terra nutrit, & ejusdem fœtu etiam muta pascuntur. Num etiam mutorum causa Deus laboravit? Minime; quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus, & ipsa eodem modo ad usum hominis à Deo facta, partim ad cibos, partim ad 21 vestium, partim ad operis auxilia; ut clarum sit, Divinam providentiam rerum & copiarum abundantia, hominum vitam instruere atque ornare voluisse; ob eamque causam & aerem volucribus, & mare piscibus, & terram quadrupedibus implevit. Sed Academici contra Stoicos disserentes solent 22 quærere, cur, si Deus omnia hominum

21 Mert. & CCC. *vestitum*.

22 Cui quæstioni non satis apposite respondet Lactantius. Cum enim Deus sui operis inspector, quæcunque totius naturæ complexu continebantur; proprio effato *bona* pronuntiaret, ita ut, quæ deinceps *mala* acciderint, sibi homo necesse sit accepta referat, quippe quæ non naturæ, sed peccati humani sequela essent: tam longe abest ut quod infra asserit Lactantius *sublato alterutro utrumque tolli sit necesse*, ut cœli incolis nihil eo nomine decedat, quod omni contrarietatis metu immunes, felici necessitate in alteram duntaxat partem ferantur. Hæc itaque *pœnæ* mala consequuta sunt malum

hominum causa fecerit, etiam multa contraria, & inimica, & pestifera nobis reperiantur tam in mari, quam in terra. Quod Stoici veritatem non respicientes ineptissime repulerunt. Ajunt enim multa esse in gignentibus, & in numero animalium, quorum adhuc lateat utilitas; sed eam processu temporum inveniri, sicut jam plura prioribus seculis incognita necessitas & usus invenerit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpentibus reperiri, quæ homini molesta & pernitiosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quæ si est, invenietur aliquando, nempe adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam in cineremque dilapsam, mederi ejusdem bestiæ morsui. Quanto melius fuerat eam prorsus non esse, quam remedium contra se ab ea ipsa desiderari. Brevius igitur ac verius respondere potuerunt in hunc modum. Deus cum formasset hominem veluti simulacrum suum, quod erat Divini opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio ac ditioni suæ subjugaret, omnibusque mundi commodis uteretur. Proposuit tamen ei & bona & mala; quia sapientiam dedit; cujus omnis ratio in discernendis malis ac bonis posita est. Non potest enim quisquam eligere meliora, & scire quid bonum sit, nisi sciat simul rejicere ac vitare, quæ mala sunt. Invicem sibi alterutrum connexa sunt; ut subla-

to

culpæ quod in se Adamus admisit, securus alioqui a prioribus futurus si innocens perstitisset.

to alterutro, utrunque tolli sit necesse. Propositis igitur bonis malisque, tum demum opus suum peragit sapientia; & quidem bonum appetit ad utilitatem, malum rejicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt homini, quibus frui posset; sic etiam mala, quæ caveret. Nam si malum nullum sit, nullum periculum, nihil denique quod lædere hominem possit; tollitur omnis materia sapientiæ, nec erit homini necessaria. Positis enim tantummodo in conspectu bonis, quid opus est cogitatione, intellectu, scientia, ratione; cum quocunque porrexerit manum, id naturæ aptum & commodum sit? ut siquis velit apparatissimam cœnam infantibus, qui nondum sapiant, apponere, utique id appetent singuli, quo unumquemque aut impetus, aut fames, aut etiam casus attraxerit, & quicquid sumserint, id illis erit utile ac salubre. Quid igitur nocebit, eos, sicuti sunt, permanere, & semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas vel amara, vel inutilia, vel etiam venenata; decipiuntur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia, per quam habeant malorum rejectionem, bonorumque delectum. Vides ergo, magis propter mala opus bonis esse sapientia: quæ nisi fuisset proposita, rationale animal non essemus. Quod si hæc ratio vera est, quam Stoici nullo modo videre potuerunt: dissolvitur etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala, & non potest; aut potest, & non vult; aut neque vult, neque potest; aut & vult, & potest. Si vult, & non potest;

poteſt; imbecillis eſt, quod in Deum non cadit. Si poteſt, & non vult; invidus, quod æque alienum à Deo. Si neque vult, neque poteſt; & invidus & imbecillis eſt, ideoque neque Deus. Si vult, & poteſt, quod ſolum Deo convenit; unde ergo ſunt mala? aut cur illa non tollit? Scio pleroſque philoſophorum, qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari ſolere, & invitos pene adigi, ut Deum nihil curare fateantur, quod maxime quærit Epicurus. Sed nos ratione perſpecta, formidoloſum hoc argumentum facile diſſolvimus. Deus enim poteſt, quicquid velit; & imbecillitas, vel invidia in Deo nulla eſt. Poteſt igitur mala tollere, ſed non vult; nec ideo tamen invidus eſt. Iccirco enim non tollit, quia & ſapientiam (ſicut docui) ſimul tribuit, & [23] plus boni ac jucunditatis in ſapientia, quam in malis moleſtiæ. Sapientia etiam facit, ut etiam Deum cognoſcamus, & per eam cognitionem, immortalitatem aſſequamur; quod eſt ſummum bonum. Itaque niſi prius malum agnoverimus, nec bonum poterimus agnoſcere. Sed hoc non vidit Epicurus, nec alius quiſquam; ſi tollantur mala, tolli pariter ſapientiam; nec ulla in homine virtutis remanere veſtigia; cujus ratio in ſuſtinenda & ſuperanda malorum acerbitate conſiſtit. Itaque propter exiguum compendium ſublatorum malorum maximo, & vero, & proprio nobis bono careremus. Conſtat igitur, omnia propter hominem propoſita, tam mala, quam etiam bona.

14. Sequi-

23 Mert. & CCC. add. *eſt*.

24 CCC.

14. Sequitur, ut ostendam, cur fecerit hominem ipsum Deus. Sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tanquam Divini templi antistitem, spectatorem operum rerumque cœlestium. Solus est enim, qui sentiens capaxque rationis intelligere possit Deum, qui opera ejus admirari, virtutem potestatemque perspicere: iccirco enim consilio, mente, prudentia instructus est. Ideo solus præter ceteras animantes 24 rectus corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse videatur. Ideo sermonem solus accepit, ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare majestatem domini sui possit. Postremo iccirco ei cuncta subjecta sunt, ut factori atque artifici Deo esset ipse subjectus. Si ergo Deus hominem suum voluit esse cultorem; ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur: utique justissimum est & Deum colere, qui tanta præstiterit, & amare hominem, qui sit nobiscum Divini juris societate conjunctus. Nec enim fas est, cultorem Dei à Dei cultore violari. Unde intelligitur, religionis ac justitiæ causa esse hominem figuratum. Cujus rei testis est M. Tullius in libris de Legibus, ita dicens: Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos. Quod si est verissimum; Deus ergo vult omnes homines esse justos, id est, Deum & hominem caros habere; Deum scilicet

24 CCC. *recto.*

25 De

ſcilicet honorare tanquam patrem, hominem diligere velut fratrem ; in his enim duobus tota juſtitia conſiſtit. Qui ergo aut Deum non agnoſcit, aut homini nocet ; injuſte, & contra naturam ſuam vivit, & hoc modo rumpit inſtitutum legemque Divinam.

15. Hic fortaſſe quærat aliquis, unde ad hominem peccata pervenerint, aut quæ pravitas Divini inſtituti regulam ad pejora detorſerit ; ut cum ſit ad juſtitiam genitus, opera tamen efficiat injuſta. Jam ſuperius explanavi, ſimul Deum propoſuiſſe bonum ac malum : & bonum quidem diligere, malum autem quod huic repugnat, odiſſe ; ſed ideo malum permiſiſſe, ut & bonum emicaret ; quod 25 alterum ſine altero (ſicut ſæpe docui) intelligimus conſtare non poſſe : denique ipſum mundum ex duobus elementis repugnantibus, & invicem copulatis eſſe concretum, igneo & humido ; nec potuiſſe lucem fieri, niſi & tenebræ fuiſſent ; quia nec ſuperum poteſt eſſe ſine infero, nec oriens ſine occidente, nec calidum ſine frigido, nec molle ſine duro. Sic & nos ex duobus æque repugnantibus compacti ſumus, anima & corpore. Quorum alterum cœlo aſcribitur, quia tenue eſt & intractabile ; alterum terræ, quia comprehenſibile eſt ; alterum ſolidum & æternum eſt, alterum fragile atque mortale. Ergo alteri bonum adhæret, alteri malum ; alteri lux, vita, juſtitia ; alteri tenebræ, mors, injuſtitia. Hinc extitit in hominibus naturæ ſuæ depravatio ; ut eſſet

25 De quo jam ſtatim diximus.

26 Innuit

esset necesse constitui [29] legem, qua possent & vitia prohiberi, & virtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona & mala, quorum rationem declaravi; necesse est, ad utramque partem moveri Deum, & ad gratiam, cum justa fieri videt; & ad iram, cum cernit injusta. Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: Si est in Deo lætitiæ affectus ad gratiam, & odii ad iram; necesse est habeat & timorem, & libidinem, & cupiditatem, cæterosque affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. Non est necesse ut timeat, qui irascitur; aut mœreat, qui gaudet: denique iracundi, minus timidi sunt; & natura læti, minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? Consideremus Divinam necessitatem. Nolo enim naturam dicere; quia Deus noster nunquam creditur natus. Timoris affectus habet in homine materiam; in Deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisque subjectus est, metuit, ne qua vis major existat, quæ illum verberet, spoliet, affligat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec injuria, nec dolor,* nec mors cadit, timere nullo pacto potest; quia nihil est, quod ei vim possit inferre. Item libidinis ratio & causa in homine manifesta est. Nam qui fragilis & mortalis effectus est; necesse fuit alterum sexum diversumque

26 Innuit Lactantius mutuam elementorum pugnam legem omnem antecessisse, cum tamen inde nata sit domestica illa in quovis homine rebellio, quod primus omnium parens præscriptum sibi mandatum violaverit.

* Forte

que constitui, cujus permistione soboles effici posset ad * continendam generis perpetuitatem. Hæc autem libido in Deo locum non habet; quia & fragilitas & interitus ab eo alienus est; nec ulla est apud eum femina, cujus possit copulatione gaudere; nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de invidia & cupiditate dici possunt; quæ certis manifestisque de causis in hominem cadunt, in Deum nullo modo. At vero & gratia, & ira, & miseratio habent in Deo materiam; recteque illis utitur summa illa & singularis potestas ad rerum conservationem.

16. Quærit quispiam, quæ sit ista materia? Primum accidentibus malis afflicti homines ad Deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab his injuriis propulsare. Habet igitur Deus causam miserandi. Nec enim tam immitis est hominum contemtor, ut auxilium laborantibus deneget. Item plurimi, quibus persuasum est Deo placere justitiam, eumque qui sit Dominus ac parens omnium, venerantur cum precibus assiduis ac frequentibus votis, dona & sacrificia offerunt; nomen ejus laudibus prosequuntur, justis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est, propter quod Deus & possit, & [27] debeat gratificari. Nam

* Forte *continuandam*.

27 Atqui hoc est Deum ad calculos vocare, quasi aliquid nobis deberet quibus omnia gratuito confert; nisi forte quod alioqui arroganter dictum est, hoc eodem temperamento molliri possit quo illud Bernardi lib. extremo de gratia & lib. arb. *promissum quidem ex misericordia, sed jam ex justitia persolvendum est.* Ubi loci respicit *veritatem promissionis,* non,

Nam si nihil est tam conveniens Deo, quam beneficentia; nihil autem tam alienum, quam ut sit ingratus: necesse est, ut officiis optimorum sanctéque viventium præstet aliquid, ac vicem reddat, ne subeat ingrati culpam, quæ est etiam homini criminosa. Contra autem sunt alii facinorosi & nefarii, qui libidinibus omnia polluant, cædibus vexent, fraudent, rapiant, pejerent, nec consanguineis nec parentibus parcant, leges & ipsum etiam Deum negligant. Habet igitur ira in Deo materiam. Non est enim fas eum, cum talia fieri videat, non moveri, & insurgere ad ultionem sceleratorum, & pestiferos nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat. Adeo & in ipso ira est, & gratificatio. Inania ergo & falsa reperiuntur argumenta vel eorum, qui, cum irasci Deum nolunt, gratificari volunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest; vel eorum, qui nullum animi motum esse in Deo putant. Et quia sunt aliqui affectus, qui non cadunt in Deum, ut libido, timor, avaritia, mœror, invidia, omni prorsus affectu eum vacare dixerunt. His enim vacat, quia vitiorum affectus sunt. Eos autem, qui sunt virtutis, id est, ira in malos, caritas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam Divina potestate sunt digna, [28] proprios, & justos, & veros habet. Quæ profecto nisi habeat; humana vita turbabitur; atque ad tantam confusionem deveniet status rerum, ut contemtis superatisque legibus, sola regnet audacia;

non, uti volunt pontificii, *dignitatem operis.*

28 Quod falsum esse supra monuimus.

 29 Mert.

audacia; ut nemo denique tutus esse possit, nisi qui viribus prævaleat. Ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc vero quoniam & mali pœnam, & boni gratiam, & afflicti opem sperant: & virtutibus locus est, & scelera rariora sunt. At enim plerumque & scelerati feliciores sunt, & boni miseriores; & justi ab injustis impune vexantur. Considerabimus postea, cur ista fiant. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in Deo; utrum nihil curet omnino, nec moveatur ad ea, quæ impie geruntur.

17. Deus, inquit, Epicurus, nihil curat: nullam igitur habet potestatem. Curare enim necesse est eum, qui habet potestatem, vel si habet, & non utitur; quæ tanta negligendi causa est, ut ei, non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, incorruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo ministratio tantarum rerum cessit, si hæc à Deo negligantur, quæ videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit, & sentit? Nam quies aut somni res est, aut mortis. Sed nec somnus habet quietem; nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit; animus autem irrequietus agitatur, imagines sibi, quas cernat, effingit, ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum; avocatque se 29 à falsis, dum membra saturentur, ac vigorem capiant. Denique requies sempiterna solius mortis est. Si autem mors Deum non attingit; Deus igitur nunquam

29 Mert. & CCC. omittunt præpositionem.

30 4. Ora-

quam quietus est. Dei vero actio quæ potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit; curat igitur hominum vitam Deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Hæc est voluntas Dei, hæc divina lex; quam qui sequitur, qui observat, Deo carus est. Necesse est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hanc æternam divinamque legem aut violaverit, aut spreverit. Si nocet, inquit, alicui Deus, jam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram sive humanam, sive Divinam acerbitatis & malitiæ nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit pœna. Quod si est; nocentes igitur leges habemus, quæ peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes judices, qui scelere convictos pœna capitis afficiunt. Quod si & lex justa est, quæ & nocenti tribuit, quod meretur; & judex integer ac bonus dicitur, cum male facta vindicat (bonorum enim salutem custodit, qui malos punit) ergo & Deus, cum malis obest, nocens non est; ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. Libet quærere ab iis, qui Deum faciunt immobilem; siquis habeat rem, domum, familiam: servique ejus contemnentes patientiam domini, omnia invaserint; ipsi bonis ejus fruantur; ipsos familia ejus honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicet, suisque rebus eos perfrui patiatur, in quos habeat potestatem?

Quæ

Quæ tanta in quoquam poteſt patientia reperiri? ſi tamen patientia nominanda eſt, & non ſtupor quidam inſenſibilis. Sed facile eſt ferre contemtum. Quid ſi fiant illa, quæ à [30] Cicerone dicuntur? Etenim quæro, ſiquis paterfamilias liberis ſuis à ſervo interfectis, uxore occiſa, incenſa domo, ſupplicium de ſervo [31] nunquam acerrimum ſumſerit; utrum is clemens ac miſericors, an inhumanus & crudeliſſimus eſſe videatur? Quod ſi ejuſmodi facinorbus ignoſcere, crudelitatis eſt potius, quam pietatis: non eſt ergo virtutis in Deo, ad ea, quæ injuſte fiunt, non commoveri. Nam mundus tanquam Dei domus eſt, & homines tanquam ſervi. Quibus ſi ludibrio ſit nomen ejus; qualis aut quanta patientia eſt, ut honoribus ſuis cedat, prava & iniqua fieri videat, & non indignetur; quod proprium & naturale eſt ei, cui peccata non placeant? Iraſci ergo rationis eſt. Auferuntur enim delicta, & refrænatur licentia, quod utique juſte ſapienterque fit. Sed Stoici non viderunt eſſe diſcrimen recti & pravi, eſſe iram juſtam & injuſtam; & quia medelam rei non inveniebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam, ſed temperandam eſſe dixerunt; quibus in ſexto lib. Inſtitut. ſatis reſpondimus. Neſciſſe autem philoſophos, quæ ratio eſſet iræ, apparet ex definitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris, quos de ira compoſuit.

Ira

30 4. Oratione in Catilinam.

31 Iſæus ex Cicerone reſcribit *quam*.

32 MSS.

Ira eſt, inquit, cupiditas ulciſcendæ injuriæ. Alii, ut ait Poſſidonius, cupiditas puniendi ejus, à quo te inique putes læſum. Quidam ita definierunt, ira eſt incitatio animi ad nocendum ei, qui aut nocuit, aut nocere voluit. Ariſtotelis definitio non multum à noſtra abeſt. Ait enim, iram eſſe cupiditatem doloris rependendi. Hæc eſt ira, de qua ſuperius diximus, injuſta; quæ etiam mutis ineſt: in homine vero cohibenda eſt; ne ad aliquod maximum malum proſiliat per furorem. Hæc in Deo eſſe non poteſt, quia illæſibilis eſt; in homine autem, quia fragilis eſt, invenitur. Irritat enim læſio dolorem; & dolor facit ultionis cupiditatem. Ubi eſt ergo illa ira juſta, qua movetur adverſus delinquentes? quæ utique non eſt cupiditas ultionis, quia non præcedit injuria. Non dico de iis, qui adverſus leges peccant, quibus & judex ſine crimine iraſci poteſt. Fingamus tamen, eum ſedato animo eſſe debere, cum ſubjicit pœnæ nocentem, quia legum ſit miniſter, non animi aut poteſtatis ſuæ. Sic enim volunt, qui iram conantur evellere. Sed de iis potiſſimum dico, qui ſunt noſtræ poteſtatis, ut ſervi, liberi, conjuges & diſcipuli: quos cum delinquere videmus, incitamur ad coercendum. Neceſſe eſt enim bono ac juſto diſplicere, quæ prava ſunt; & cui malum diſplicet, moveri, cum id fieri videat. Ergo ſurgimus ad vindictam, non quia læſi ſumus, ſed ut diſciplina ſervetur, mores corrigantur, licentia comprimatur. Hæc eſt ira juſta; quæ ſicut in homine neceſſaria eſt ad pravitatis correctionem; ſic utique in Deo, à quo ad hominem

nem pervenit exemplum. Nam ſicuti nos poteſtati noſtræ ſubjectos coercere debemus: ita etiam peccata univerſorum Deus coercere debet. Quod ut faciat, iraſcatur neceſſe eſt: quia naturale eſt bono ad alterius peccatum moveri & incitari. Ergo definire debuerunt: Ira eſt motus animi ad coercenda peccata inſurgentis. Nam definitio Ciceronis, Ira eſt libido ulciſcendi, non multum à ſuperioribus diſtat, [32] quam poſſumus vel furorem, vel iracundiam nominare: hæc ne in homine quidem debet eſſe, quæ tota vitioſa eſt. Ira vero quæ ad correctionem vitiorum pertinet, nec homini adimi debet, nec Deo poteſt; quia & utilis eſt rebus humanis, & neceſſaria.

18. Quid opus eſt, inquiunt, ira, cum ſine hoc affectu peccata corrigi poſſint? Atqui nullus eſt, qui peccatorem poſſit videre tranquille: poſſit fortaſſe, qui legibus præſidet; quia facinus non ſub oculis ejus admittitur, ſed defertur aliunde tanquam dubium; nec unquam poteſt eſſe ſcelus tam clarum, ut defenſioni locus non ſit; & ideo poteſt judex non moveri adverſus eum, qui poteſt innocens inveniri. Cumque detectum facinus in lucem venerit; jam non ſua, ſed legum ſententia utitur. Sed poteſt concedi, ut ſine ira faciat, quod facit. Habet enim quod ſequatur. Nos certe, cum domi peccatur à noſtris; ſive id cernimus, ſive ſentimus, indignari neceſſe eſt. Ipſe enim peccati aſpectus, indignus eſt. Nam qui non movetur omnino; aut probat delicta, quod eſt turpius,

32 MSS. noſtri addunt *ira autem*.

33 Lib.

turpius & injuſtius; aut moleſtiam caſtigandi fugit, quam ſedatus animus, & quieta mens aſpernatur ac renuit, niſi ſtimulaverit ira & incitaverit. Qui autem commovetur, tamen intempeſtiva levitate vel ſæpius, quam neceſſe eſt, vel etiam ſemper ignoſcit; is plane & illorum vitam perdit, quorum audaciam nutrit ad facinora majora; & ſibi ipſi æternam moleſtiarum materiam ſubminiſtrat. Vitioſa eſt ergo in peccatis iræ ſuæ cohibitio. Laudatur Archytas Tarentinus, qui cum in agro corrupta eſſe omnia comperiſſet, villici ſui culpam redarguens, Miſerum te, inquit, quem jam verberibus necaſſem, niſi iratus eſſem. Unicum hoc exemplum temperantiæ putant; ſed auctoritate ducti non vident, quam inepta & locutus fuerit & fecerit. Nam, ſicut ait [33] Plato, nemo prudens punit, quia peccatum eſt; ſed ne peccetur. Apparet quam malum vir ſapiens propoſuerit exemplum. Si enim ſenſerint ſervi dominum ſuum ſævire, cum non iraſcitur; tum parcere, cum iraſcitur: non peccabunt utique leviter, ne verberentur; ſed, quantum poterunt, graviſſime; ut ſtomachum [34] ejus incitent, atque impune diſcedant. Ego vero laudarem, ſi cum fuiſſet iratus, dediſſet iræ ſuæ ſpatium; ut reſidente per intervallum temporis animi tumore, haberet

33 Lib. de legibus 2. & 5. uti & in Gorgia, præſertim vero in Protagora, citante Betuleio. ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν, οὐ τοῦ παρεληλυθότος ἕνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται (οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θείη) ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ, μήτε αὐτὸς οὗτος, μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα.

34 Bodl. legit *perverſi homines*.

haberet modum castigatio. Non ergo propter iræ magnitudinem donanda erat pœna, sed differenda; ne aut peccanti majorem justo dolorem inureret, aut castiganti furorem. Nunc vero quæ tandem æquitas, aut quæ sapientia est, ut aliquis ob exiguum delictum puniatur, ob maximum non puniatur? Quod si naturam rerum causasque didicisset; nunquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum Deus multis & variis sensibus ad usum vitæ necessariis instruxit; sic & animo varios attribuit affectus, quibus vitæ ratio constaret: ut libidinem producendæ sobolis gratia dedit; sic iram cohibendorum causa delictorum. Verum ii, qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas & ad voluptates; sic ira & affectu ad nocendum; dum iis, quos odio habent, irascuntur. Ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus, aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad immania facinora prosilitur: hinc tragœdiæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si, cum alicui civi & pari, facienti sibi injuriam fuisset iratus, repressisset se tamen, & patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua compescitur aliquod imminens magnum malum. Servorum autem filiorumque peccata non coercere, peccatum est. Evadent enim ad majus malum per impunitatem. Hic non cohibenda ira, sed etiam, si jacet, excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de Deo, qui hominem

nem similem sui fecit. Omitto de 35 figura Dei dicere, quia Stoici negant habere ullam formam Deum; & ingens alia materia nascitur, si eos coarguere velimus. De animo tantum loquor. Si Deo subjacet cogitare, sapere, intelligere, providere, præstare; ex omnibus autem animalibus homo solus hæc habet: ergo ad Dei similitudinem factus est; sed ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id, quod à Deo sumsit, incorruptum purumque servare, nisi ab eodem Deo justitiæ præceptis imbuatur.

19. Sed quoniam compactus est, ut diximus, è duobus, animo & corpore; in altero virtutes, in altero vitia continentur, & impugnant se invicem. Animi enim bona, quæ sunt in continendis libidinibus, contraria sunt corpori; & corporis bona, quæ sunt in omni genere voluptatum, inimica sunt animo. Sed si virtus animi repugnaverit cupiditatibus, easque compresserit; vere Deo similis invenitur. Unde apparet animam hominis, quæ virtutem Divinam capit, non esse mortalem. Sed discrimen illud est, quod cum virtus habeat amaritudinem, & sit dulcis illecebra voluptatis; vincuntur plurimi, & abstrahuntur ad suavitatem, Ii vero, qui se corpori rebusque terrenis addixerunt, premuntur in terram, nec assequi possunt Divini numinis gratiam, quia se vitiorum labibus inquinarunt. Qui autem Deum secuti, eique parentes, corporis

35 Quod quidem consulto facit, siquidem contrarium ejus quod hic loci subindicat, videre est lib. 2. c.9. lib. 6. c. 25.

ris deſideria contemſerint; & virtutem præferentes voluptatibus, innocentiam juſtitiamque ſervaverint: hos Deus ut ſui ſimiles recognoſcit. Cum igitur ſanctiſſimam legem poſuerit, velitque univerſos, innocentes ac beneficos eſſe; poteſtne non iraſci, cum videt contemni legem ſuam, abjici virtutem, appeti voluptatem? Quod ſi eſt mundi adminiſtrator, ſicut eſſe debet, non utique contemnit id quod eſt in omni mundo vel maximum. Si eſt providens, ut oportet Deum, conſulit utique generi humano, quo ſit vita noſtra & copioſior, & melior, & tutior. Si eſt pater ac Deus univerſorum; certe virtutibus hominum delectatur, & vitiis commovetur; ergo & juſtos diligit, & impios odit. Odio, inquit, opus non eſt: ſemel enim ſtatuit bonis præmium, & malis pœnam. Quod ſi aliquis juſte innocenterque vivat, & idem Deum nec colat, nec curet omnino, ut [36] Ariſtoteles & [37] Timon, cæterique philoſophorum; cedetne huic impune? quod cum legi Dei obtemperarit, ipſum tamen ſpreverit. Eſt igitur aliquid, propter quod Deus poſſit iraſci, tanquam fiducia integritatis adverſus eum [38] rebellandi. Si huic poteſt iraſci propter ſuperbiam; cur non magis peccatori qui legem

36 Bod. leg. *Ariſtides*.

37 Abeſſe hanc vocem à 7. codd Vaticanis & impreſſis quibuſdam antiquioribus teſtatur Iſæus. Quæ tamen ſi retineatur per Timonem hic ait non deſignari Μισάνθρωπον illum, ſed Pyrrhonis diſcipulum, maledicum pariter & amarulentum.

38 Mert. & CCC. leg. *rebellanti*, quod & ſequentia poſtulare videntur, non minus quam quæ ſtatim præcedunt.

39 MSS.

gem cum ipſo pariter latore contemſerit? Judex peccatis veniam dare non poteſt, quia voluntati ſervit alienæ: Deus autem poteſt, quia eſt legis ſuæ ipſe diſceptator & judex, quam cum poneret, non utique ademit ſibi omnem poteſtatem, ſed habet ignoſcendi licentiam.

20. Si poteſt ignoſcere, poteſt igitur iraſci. Cur ergo inquiet aliquis: Et qui peccant, ſæpe felices ſunt, & qui pie vivunt, ſæpe miſeri? Quia fugitivi & abdicati libere vivunt; & qui ſub diſciplina patris aut domini ſunt, ſtrictius & frugalius. Virtus enim per mala & probatur, & conſtat; vitia per voluptatem. Nec tamen ille qui peccat, ſperare debet perpetuam impunitatem, quia nulla eſt perpetua felicitas.

——— Sed ſcilicet ultima ſemper
Expectanda dies homini eſt; dicique beatus
Ante obitum nemo, ſupremaque funera debet:

ut ait poeta non inſuavis. Exitus eſt, qui arguit felicitatem; & nemo judicium Dei poteſt nec vivus effugere, nec mortuus. Habet enim poteſtatem & vivos præcipitare de ſummo, & mortuos æternis afficere cruciatibus. Imo, inquit, ſi iraſcitur Deus, ſtatim debuit vindicare; & pro merito quemque punire. At enim ſi id faceret, nemo ſupereſſet. Nullus eſt enim, qui nihil peccet; & multa ſunt, quæ ad peccandum irritent; ætas, 39 violentia, egeſtas,

39 MSS. noſtri *vinolentia*,

40 *i. e.* Ab

egestas, occasio, præmium. Adeo subjecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati Deus parceret, nimium fortasse pauci viverent. Propter hanc causam patientissimus est, & iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque ejus esse perfectam; quæ & ipsa virtus est. Quam multi ex peccatoribus justi posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes. Quam multi in prima ætate turpes,& omnium judicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt. Quod utique non fieret, si omne peccatum pœna sequeretur. Leges publicæ manifestos reos damnant: sed plurimi sunt quorum peccata occultantur; plurimi, qui delatorem comprimunt aut precibus aut præmio; plurimi, qui judicia eludunt per gratiam vel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam pœnam effugiunt, censura Divina damnaret; esset homo aut rarus aut nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi generis humani justa esse potuisset, quod homines, contemto Deo vivo, terrenis fragilibusque figmentis honorem Divinum tanquam cœlestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque illos Deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad contemplationem cœli & notitiam Dei excitaverit; curvare se ad terram maluerunt, & pecudum more humi repere. Humilis enim, & curvus, & pronus est, qui ab aspectu cœli Deique patris aversus, terrena, quæ calcare debuerat, id est, de terra ficta & formata veneratur. In tanta igitur impieta-
te

te hominum tantisque peccatis id assequitur patientia Dei, ut se ipsi homines damnatis vitæ prioris erroribus corrigant. Denique & boni sunt justique multi; & abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei singularis agnoscunt. Sed cum maxima & utilissima sit Dei patientia; tamen quamvis sero noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse perviderit.

21. Superest una maxima & extrema quæstio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeo non irasci Deum, ut & in præceptis hominem irascivetet. Possem dicere, quod ira hominis refrænanda fuerit, quia injuste sæpe irascitur; & præsentem habet motum, quia temporalis est. Itaque ne fierent ea, quæ faciunt per iram & humiles, & mediocres, & magni reges; temperari debuerat furor ejus & comprimi; ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem non ad præsens irascitur; quia æternus est perfectæque virtutis, & nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci; ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset; qui à principio iram jecori hominis indidisset. Siquidem creditur causam hujus commotionis in humore fellis contineri. Non igitur in totum prohibet irasci; quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat, confirmantur inimicitiæ ad perniciem sempiternam. Denique rursus eum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit. Non utique evellit iram radicitus, sed temperavit;

egestas, occasio, præmium. Adeo subjecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati Deus parceret, nimium fortasse pauci viverent. Propter hanc causam patientissimus est, & iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque ejus esse perfectam; quæ & ipsa virtus est. Quam multi ex peccatoribus justi posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes. Quam multi in prima ætate turpes,& omnium judicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt. Quod utique non fieret, si omne peccatum pœna sequeretur. Leges publicæ manifestos reos damnant: sed plurimi sunt quorum peccata occultantur; plurimi, qui delatorem comprimunt aut precibus aut præmio; plurimi, qui judicia eludunt per gratiam vel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam pœnam effugiunt, censura Divina damnaret; esset homo aut rarus aut nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi generis humani justa esse potuisset, quod homines, contemto Deo vivo, terrenis fragilibusque figmentis honorem Divinum tanquam cœlestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque illos Deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad contemplationem cœli & notitiam Dei excitaverit; curvare se ad terram maluerunt, & pecudum more humi repere. Humilis enim, & curvus, & pronus est, qui ab aspectu cœli Deique patris aversus, terrena, quæ calcare debuerat, id est, de terra ficta & formata veneratur. In tanta igitur impietate

te hominum tantiſque peccatis id aſſequitur patientia Dei, ut ſe ipſi homines damnatis vitæ prioris erroribus corrigant. Denique & boni ſunt juſtique multi; & abjectis terrenis cultibus, majeſtatem Dei ſingularis agnoſcunt. Sed cum maxima & utiliſſima ſit Dei patientia; tamen quamvis ſero noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles eſſe perviderit.

21. Supereſt una maxima & extrema quæſtio. Nam dixerit fortaſſe quiſpiam, adeo non iraſci Deum, ut & in præceptis hominem iraſci vetet. Poſſem dicere, quod ira hominis refrænanda fuerit, quia injuſte ſæpe iraſcitur; & præſentem habet motum, quia temporalis eſt. Itaque ne fierent ea, quæ faciunt per iram & humiles, & mediocres, & magni reges; temperari debuerat furor ejus & comprimi; ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem non ad præſens iraſcitur; quia æternus eſt perfectæque virtutis, & nunquam niſi merito iraſcitur. Sed tamen non ita res ſe habet. Nam ſi omnino prohiberet iraſci; ipſe quodammodo reprehenſor opificii ſui fuiſſet; qui à principio iram jecori hominis indidiſſet. Siquidem creditur cauſam hujus commotionis in humore fellis contineri. Non igitur in totum prohibet iraſci; quia is affectus neceſſario datus eſt: ſed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet eſſe mortalis: nam ſi maneat, confirmantur inimicitiæ ad perniciem ſempiternam. Denique rurſus eum iraſci quidem, ſed tamen non peccare præcepit. Non utique evellit iram radicitus, ſed temperavit;

temperavit; ut in omni castigatione modum ac justitiam teneremus. Qui ergo irasci nos jubet, ipse utique irascitur. Qui placare celerius præcepit; est utique ipse placabilis. Siquidem præcepit quæ sunt justa & rebus utilia communibus. Sed quia dixeram non esse iram Dei temporalem, sicut hominis, qui præsentanea commotione fervescit, nec facile regere se potest propter fragilitatem: intelligere debemus, quia sit æternus Deus, iram quoque ejus in [40] æternum manere; sed rursum, quia virtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suam; nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum velit, moderari. Quod utique non repugnat superiori. Nam si prorsus immortalis fuisset ira ejus; non esset satisfactioni aut gratiæ post delictum locus; cum ipse homines ante solis occasum reconciliari jubeat. Sed ira Divina in æternum manet adversus eos, qui peccant in æternum. Itaque Deus non thure, non hostia, non pretiosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur; & qui peccare desinit, iram Dei mortalem facit. Iccirco enim non ad præsens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi & corrigendi sui facultatem.

22. Hæc habui, quæ de ira Dei dicerem, Donate

40 *i. e.* Ab omnipotentia aliisque Dei attributis illud necessario fluit ut eos odio habeat quotquot adversus ipsius majestatem *obstinato animo*, deliquerint. Uti rursus ab infinita Dei misericordia proficiscitur quod eos sinat secum in gratiam redire, qui, ut noster infra loquitur, concessa *resipiscendi & sui corrigendi facultate* bene utuntur.

41 Augusti

Donate cariſſime; ut ſcires quemadmodum refelleres eos, qui Deum faciunt immobilem. Reſtat, ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum. Sicut ille in Tuſculanis de morte diſſerens facit; ita nos in hoc opere teſtimonia Divina, quibus credi poſſit, adhibere debemus, ut illorum perſuaſionem vincamus, qui ſine ira Deum eſſe credentes, diſſolvunt omnem religionem; ſine qua, ut oſtendimus, aut immanitate belluis, aut ſtultitia pecudibus adæquamur. In ſola enim religione, id eſt, in Dei ſummi notione ſapientia eſt. Prophetæ univerſi Divino ſpiritu repleti, nihil aliud, quam de gratia Dei erga juſtos, & de ira ejus adverſus impios loquuntur. Quorum teſtimonia nobis quidem ſatis ſunt: verum iis quoniam non credunt iſti, qui ſapientiam capillis & habitu jactant, ratione quoque & argumentis fuerant à nobis refellendi. Sic enim præpoſtere agitur, ut humanam Divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis Divinam debuerint. Quæ nunc ſane omittamus, ne nihil apud iſtos agamus, & in infinitum materia procedat. Ea igitur quæramus teſtimonia, quibus illi poſſint aut credere, aut certe non repugnare. Sibyllas multas fuiſſe, plurimi & maximi auctores tradiderunt; Græcorum, Ariſto Chius & Apollodorus Erythræus, noſtrorum, Varro & Feneſtella. Hi omnes præcipuam & nobilem præter cæteras Erythræam fuiſſe commemorant. Apollodorus quidem ut de cive ac populari ſua gloriatur. Feneſtella vero etiam legatos Erythras à Senatu eſſe miſſos refert, ut hujus Sibyllæ car-

mina Romam deportarentur, & ea Coss. Curio & Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Q. Catulo reſtitutum, ponenda curarent. Apud hanc de ſummo & conditore rerum Deo hujuſmodi verſus reperiuntur,

Ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος, αἰθέρα ναίων,
Τοῖς 41 ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν·
Τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

Rurſus alio loco enumerans, quibus maxime facinoribus incitetur Deus, hæc retulit:

Φεῦγε δὲ λατρείας ἀνόμους, θεῷ ζῶντι λάτρευε.
Μοιχείας τε φύλασσε, καὶ ἄρσενος ἄκριτον εὐνήν,
42 Ἰδίαν γενεὰν παίδων τρέφε, μηδὲ φόνευε.
Καὶ γὰρ ὁ ἀθάνατος κεχολώσεται, ὅσκεν ἁμάρτῃ.

23. Verum quia plures, ut oſtendi, Sibyllæ à doctiſſimis auctoribus fuiſſe traduntur; unius teſtimonium ſatis non ſit ad confirmandam, ſicut intendimus, veritatem. Cumeæ quidem volumina, quibus Romanorum fata conſcripta ſunt, in arcanis habentur: cæterarum tamen fere omnium libelli, quo minus in uſu ſint omnibus, non vetantur: ex quibus alia denuntians univerſis gentibus iram Dei ob impietatem hominum, hoc modo exorſa eſt:

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ
Ἔσχατον εἰς αἰῶνα Θεοῦ μηνύματα φαίνω,
Πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πόλιν ἀνθρώποισι.

Alia quoque per indignationem Dei adverſus injuſtos cataclyſmum priore ſeculo factum eſſe

41 Ἀκακοῖς ἀκακὸν Bodl.

32 Forte τὴν ἰδίαν. Opſopæius enim ἐνδοίδιαν in juſculis literis exprimi ait in ſcripta Lactantii membrana.

43 Πολ[illegible]

esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur.

Ἐξ τοῦ μηνίσαντος ἐπουρανίοιο θεοῖο
Αὐτοῖσι 43 πολίεσσι καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν,
Γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῖο ἐραγέντος.

Simili modo deflagrationem postea futuram vaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur.

Καί ποτε τὴν ὀργὴν θεὸν οὐκ ἔτι πραΰνοντα,
Ἀλλ' ἐξεμβρίθοντα, καὶ ἐξολύοντά τε γένναν
Ἀνθρώπων ἅπασαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ πέρθοντα.

Unde apud Nasonem de Jove ita dicitur:

Esse quoque in fatis reminiscitur, affore tempus,
Quo mare, quo tellus, correptaque regia cæli
Ardeat, & mundi moles operosa laboret.

quod tunc fiat necesse est, cum honor & cultus Dei summi apud homines interierit. Eadem tamen placari eum pœnitentia factorum, & sui emendatione contestans, hæc addidit:

44 Ἀλλ' ἐλέξ μετάθεσθε βροτοὶ νῦν, μὴ δὲ πρὸς ὀργὴν
Παντοίην ἀγάγητε θεὸν μέγαν. ------

Item paulo post:

Οὐκ ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον εὖτ' ἂν ἅπαντες
Εὐσεβέειν 45 περὶ θυμῷ ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

Deinde alia Sibylla cœlestium terrenorumque

43 Πολίεσσιν τε *Opsopæius.*
44 Idem rescr. Ἀ' μὲ-λεοι i. e. *O vani.*

45 Monet Opsopæius in regio cod. legi Ἐρίηρον.

46 i. e.

que genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio ejus insurgat,

Μήποτε θυμωθεὶς θεὸς ἄφθιτος ἐξαπολέσσῃ
Πᾶν γένος ἀνθρώπων βίοτον καὶ φῦλον ἀναιδὲς,
Δεῖ στέργειν γενετῆρα θεὸν σοφὸν αἰὲν ἐόντα.

Ex his apparet vanas esse rationes philosophorum, qui Deum putant sine ira, & inter cæteras laudes ejus id ponunt, quod est inutilissimum, detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa majestas. Regnum hoc imperiumque terrenum, nisi metus custodiat, solvitur. Aufer iram regi; non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio præcipitabitur. Imo vero cuilibet humili eripe hunc affectum; quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet injuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec victum poterit habere, aliis quicquid habuerit diripientibus; nedum putemus cœlestis imperii majestatem sine ira & metu posse consistere. Apollo Milesius de Judæorum religione consultus, responso hoc indidit:

Ἠδὲ θεὸν βασιλῆα καὶ γεννητῆρα πρὸ πάντων
Ὃν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ οὐρανὸς, ἠδὲ θάλασσα,
Ταρτάρεοί τε μυχοὶ, καὶ δαίμονες ἐκφρίττουσιν.

Si tam lenis est, quam philosophi volunt; quomodo ad nutum ejus non modo dæmones, & ministri tantæ potestatis, sed etiam cœlum, & terra, & rerum natura omnis contremiscit? Si enim nullus alteri servit, nisi coactus; omne igitur imperium metu constat; metus autem

per

per iram. Nam ſi non moveatur quis adverſus parere nolentem; nec cogi poterit ad obſequium. Conſulat unuſquiſque affectus ſuos: jam intelliget, neminem poſſe ſine ira & caſtigatione imperio ſubjugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. Deus autem habet imperium: ergo & iram, qua conſtat imperium, habeat neceſſe eſt. Quapropter nemo vaniloquentia philoſophorum inductus, ad contemtum ſe Dei erudiat; quod eſt maximum nefas. Debemus hunc omnes & amare, quod pater eſt; & vereri, quod dominus; & honorificare quod beneficus; & metuere, quod ſeverus: utraque perſona in eo venerabilis. Quis ſalva pietate non diligat animæ ſuæ parentem? aut quis impune contemnat eum, qui rerum dominator habeat in omnes veram & æternam poteſtatem? Si patrem conſideres; ortum nobis ad lucem, qua fruimur, ſubminiſtrat: per illum vivimus, per illum in hoſpitium hujus mundi intravimus. Si Deum cogites; ille nos innumerabilibus copiis alit, ille ſuſtentat; in hujus domo habitamus, hujus familia ſumus, etſi minus obſequens, quam decebat, minuſque officioſa, quam domini & parentis immortalia merita poſcebant; tamen plurimum proficit ad veniam conſequendam, ſi cultum ejus notionemque teneamus; ſi abjectis humilibus terreniſque tam rebus, quam bonis, cœleſtia & Divina ſempiterna meditemur. Quod ut facere poſſimus, Deus nobis ſequendus eſt, Deus adorandus & diligendus; quoniam in eo eſt 46 materia

46 i. e. *Cauſa*.

47 Bodd.

ria rerum, & ratio virtutum, & fons bonorum. Quid enim Deo aut potentia majus est, aut ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniam nos ad sapientiam genuit, ad justitiam procreavit; non est fas hominem relicto Deo, sensus ac vitæ datore, terrenis fragilibusque famulari; aut quærendis temporalibus bonis inhærentem, ab innocentia & pietate discedere. Non faciunt beatum vitiosæ ac mortiferæ voluptates, non opulentia libidinum incitatrix, non inanis ambitio, non caduci honores; quibus illaqueatus animus humanus, & corpori mancipatus, æterna morte damnatur; sed innocentia sola, sola justitia. Cujus legitima & digna merces est immortalitas; quam statuit à principio Deus sanctis & incorruptis mentibus; quæ se à vitiis & ab omni labe terrena integras inviolatasque conservant. Hujus præmii cœlestis ac sempiterni participes esse non possunt, qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt, quique injuriis hominum, nefariis commissis, 47 ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde universos oportet, qui sapientes, qui homines merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum Deo beatissima necessitudine copulari. Auferatur impietas; discordiæ dissensionesque turbulentæ ac pestiferæ sopiantur; quibus humanæ societates, & publici fœderis divina conjunctio rumpitur, dirimitur, dissipatur: quantum possumus, boni

47 Bodd. *indelebiles.*

ni ac benefici esse meditemur: siquid nobis opum, siquid suppetit copiarum, id non voluptati unius, sed multorum saluti impartiatur. Voluptas enim tam mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium. Justitia vero & beneficentia tam immortales, quam mens & anima, quæ bonis operibus similitudinem Dei assequitur. Sit nobis Deus non in templis, sed in corde nostro consecratus. Destructibilia sunt omnia, quæ manu fiunt. Mundemus hoc templum; quod non fumo, non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur; quod non cereis ardentibus, sed 48 claritate ac luce sapientiæ illuminatur. In quo si Deum semper crediderimus esse præsentem, cujus Divinitati secreta mentis patent; ita vivemus, ut & propitium semper habeamus, & nunquam vereamur iratum.

48 Bod. add. *Dei.*

ADMONITIO DE LIBRO, DE OPIFICIO DEI, LACTANTII.

Liber de opificio Dei eruditus & lectu utilissimus est, hoc fine ab auctore conscriptus, ut providentiam Dei ex miranda hominis structura comprobaret. Partibus absolvitur duabus, quarum *prima* corporis hominis anatomen Theologicam, *altera* disputationem de anima continet.

Prior pars rursum duplex.

Primum enim diluit ea, quæ Epicurei contra providentiam afferebant; querebantur, hominem nimis imbecillum & fragilem nasci, eundemque morbis & immaturæ morti esse subjectum, *cap.* 2, 3, 4.

Deinde singula hominis membra inspicit, & in iis Divinæ providentiæ potestatem, quanta fuerit, ostendit, à *cap.* 5. *usque ad* 17.

Reliquis tribus capitibus de anima disserit, tandemque *cap.* 20. apostrophe ad Demetrianum instituta perorat. *Scultetus.*

L. COELII LACTANTII FIRMIANI DE OPIFICIO DEI, LIBER UNUS.

Ad Demetrianum auditorem suum.

QUam minime sim quietus, 1 etiam in summis necessitatibus; ex hoc libello poteris existimare; quem ad te rudibus pene verbis, prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi; ut & quotidianum studium meum nosses; & non deessem tibi, præceptor etiam nunc, sed honestioris rei meliorisque doctrinæ. Nam si te in literis nihil aliud quam linguam instruentibus, auditorem satis strenuum præbuisti: quanto magis in his veris & ad vitam pertinentibus docilior

1 Monet Erasmus in quibusdam codd. vitiose legi *etiam* pro *&*. Quod indicio est postremam particulam in aliis haberi. Quam hic requiri inde arguit quod non novum sit hominem in summis necessitatibus versatum minime quietum esse, cum si conjunctio [&] retineatur, solum repetetur quod antea dictum est, hoc sensu *& quam sui.*

cilior esse debebis? apud quem nunc profiteor nulla me necessitate vel rei vel temporis impediri, quo minus aliquid excudam, quo philosophi nostræ sectæ, quam tuemur, instructiores doctioresque in posterum fiant; quamvis nunc male audiant castigenturque vulgo, quod aliter quam sapientibus convenit, vivant, & vitia sub obtentu nominis celent; quibus illos aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum atque incorruptum sapientiæ nomen vita ipsa cum præceptis congruente, præstarent. Ego tamen, ut nos ipsos simul & cæteros instruam, nullum laborem recuso. Neque enim possum oblivisci mei, tum præsertim, cum maxime opus sit meminisse; [2] sic ne tu quidem tui, ut spero & opto. Nam licet te publicæ rei necessitas à veris & justis operibus avertat: tamen fieri non potest, quin subinde in cœlum aspiciat *mens sibi conscia recti*. Ego quidem lætor, omnia tibi, quæ pro bonis habentur, prospere fluere; sed ita, si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim, ne paulatim consuetudo vel jucunditas earum rerum (sicut fieri solet) in animum tuum sensim repat. Ideoque te moneo, *repetens iterumque iterumque monebo*; ne oblectamenta ista terræ pro magnis aut veris bonis [3] habere te credas; quæ sunt non tantum fallacia, quia dubia; verum etiam insidiosa, quia

2 Mert. & CCC. *sicut*.
3 Hic loci Erasmus virgula censoria Lactantium notat, quasi dure hoc dixisset, eo quod *habere te credas* idem sonat quod *credere te credas*. At pace tanti viri, puto Lactantium communi significatu verbum [*habendi*] usurpare pro *possidere*.
4 MSS.

quia dulcia. Nam ille colluctator & adversarius noster scis quam sit astutus, & idem ipse violentus, sicuti nunc videmus. Is hæc omnia, quæ illicere possunt, pro laqueis habet, & quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, nec possint hominis provisione vitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim incedere; quoniam utrobique 4 saluti insidet, & offensacula pedibus latenter opponit. Itaque res tuas 5 proprias, in quibus nunc agis, suadeo, ut pro tua virtute aut contemnas, si potes; aut non magnopere mireris. Memento & veri parentis tui, & in qua civitate 6 nomen dederis, & cujus ordinis fueris. Intelligis profecto quid loquar. Nec enim te superbiæ arguo; cujus in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quæ dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus; cujus omnis ratio ideo comparata est, ut animo tanquam Domino serviat, & regatur nutu ejus. Vas est enim quodammodo fictile, quo animus, id est, homo ipse verus continetur, & quidem non à Prometheo fictum (ut poetæ loquuntur) sed à summo illo rerum conditore ac artifice Deo; cujus Divinam providentiam perfectissimamque virtutem nec sensu comprehendere, nec verbo enarrare possibile est: tentabo tamen, quoniam corporis & animi facta mentio est; utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiæ meæ pervidet, explicare. Quod

4 MSS. nostri leg. *saltus insidet*. quanquam eam quam exhibemus lectionem habeat MS. ut affirmat Gallæus Erasmo visus.

5 *Prosperas*. Nostri omnes.

6 Baptismo initiatus.

Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de Republica libro, cum id facere tentasset, nihil prorsus effecit; & materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quæque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit executus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse, nec curam. In libro enim de Legibus primo, cum hoc idem summatim stringeret, sic ait: Hunc locum satis (ut mihi videtur) in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Postea tamen in libro de Natura Deorum secundo, hoc idem latius exequi conatus est. Sed quoniam ne ibi quidem satis expressit; aggrediar hoc munus, & sumam mihi audacter explicandum, quod homo disertissimus pene omisit intactum. Forsitan reprehendas, quod in rebus obscuris coner aliquid disputare; cum videas tanta temeritate homines extitisse, qui vulgo philosophi nominantur, ut ea, quæ abstrusa prorsus atque abdita Deus esse voluit, scrutarentur; ac naturam rerum cœlestium terrenarumque conquirerent; quæ à nobis longe remotæ, neque oculis contrectari, neque tangi manu, neque percipi sensibus possunt. Et tamen de illarum omnium ratione sic disputant, ut ea, quæ afferunt, probata & cognita videri velint. Quid est tandem, cur nobis invidiosum quisquam putet, si rationem corporis nostri inspicere & contemplari velimus? Quæ plane obscura non est; quia ex ipsis membrorum officiis, & usibus partium singularum, quanta vi providentiæ

dentiæ quiſque factus ſit, intelligere nobis licet.

2. Dedit enim homini artifex ille noſter ac parens Deus ſenſum atque rationem; ut ex eo appareret, nos ab eo eſſe generatos; quia ipſe intelligentia, ipſe ſenſus ac ratio eſt. Cæteris animantibus quoniam rationalem iſtam vim non attribuit; quemadmodum tamen vita eorum tutior eſſet, ante providit. Omnes enim ſuis 7 ex ſe pilis texit, quo facilius poſſent vim pruinarum ac frigora ſuſtinere. Singulis autem generibus ad propulſandos impetus externos ſua propria munimenta conſtituit, ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus, aut quæ ſunt imbecilliora, ſubtrahant ſe periculis pernicitate fugiendi; aut quæ ſimul & viribus & celeritate indigent, aſtu ſe protegant, aut latibulis ſepiant. Itaque alia eorum vel plumis levibus in ſublime ſuſpenſa ſunt, vel ſuffulta ungulis, vel inſtructa cornibus; quibuſdam in ore arma ſunt dentes, aut in pedibus adunci ungues, nullique munimentum ad tutelam ſui deeſt. Siqua vero in prædam majoribus cedunt; ne tamen ſtirps eorum funditus interiret, aut in ea ſunt relegata regione, ubi majora eſſe non poſſunt; aut acceperunt uberem generandi fœcunditatem; ut & beſtiis, quæ ſanguine aluntur, victus ſuppeteret ex illis; & illatam tamen cladem, ad conſervationem generis multitudo ipſa ſuperaret. Hominem autem, ratione conceſſa,

7 i. e. Qui cum ipſis animalibus ſimul naſcuntur. MSS noſtri leg. *pellibus*.

8 *Nimis*

concessa, & virtute sentiendi atque eloquendi data, eorum, quæ cæteris animantibus attributa sunt, fecit expertem; quia sapientia reddere poterat, quæ illi naturæ conditio denegasset, statuit nudum & inermem, quia & ingenio poterat armari & ratione vestiri. Ea vero ipsa, quæ mutis data, & homini denegata sunt, quam mirabiliter homini ad pulcritudinem faciant, exprimi non potest. Nam si homini ferinos dentes, aut cornua, aut ungulas, aut caudam, aut varii coloris pilos addidisset; quis non sentit, quam turpe animal esset futurum; sicut muta, si nuda & inermia fingerentur? Quibus si detrahas vel naturalem sui corporis vestem, vel ea quibus ex se armantur; nec speciosa poterunt esse, nec tuta; ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata videantur. Adeo miro modo consentit utilitas cum decore. Hominem vero, quoniam æternum animal atque immortale fingebat, non forinsecus, ut cætera sed interius armavit; nec munimentum ejus in corpore, sed in animo posuit; quoniam supervacuum fuit, cum illi, quod erat maximum tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis; cum præsertim pulcritudinem humani corporis impedirent. Unde ego philosophorum, qui Epicurum sequuntur, amentiam soleo mirari; qui naturæ opera reprehendunt, ut ostendant nulla providentia instructum esse ac regi mundum; sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus assignant, quorum fortuitis concursionibus universa nascuntur & nata sunt. Prætereo, quæ ad

ad ipsum mundum pertinentia vitio dant, in quo ridicule insaniunt; id sumo, quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

3. Queruntur, hominem nimis imbecillum & fragilem nasci, [8] quam cætera animalia nascuntur; quæ ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi, & gestire discursibus, statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint; hominem contra, nudum & inermem, tanquam ex naufragio in hujus vitæ miserias projici & expelli; qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit; nec alimentum lactis appetere nec injuriam temporis ferre; itaque naturam non matrem esse humani generis, sed novercam: quæ cum mutis tam liberaliter [9] se gesserit; hominem vero sic effuderit, ut inops & infirmus, & omni auxilio indigens, nihil aliud possit, quam fragilitatis suæ conditionem ploratu ac fletibus suis ominari, scilicet,

Cui tantum in vita restet transire malorum.

Quæ cum dicunt, vehementer sapere creduntur, propterea quod unusquisque inconsiderate suæ conditioni ingratus est. Ego vero illos nunquam magis desipere contendo, quam cum hæc loquuntur. Considerans enim conditionem rerum, intelligo nihil fieri aliter debuisse, quam factum est; ut non dicam, potuisse, quia Deus potest omnia; sed necesse est, quod

8 *Nimis quam* i. e. præ ceteris animantibus, forma loquendi inusitata, uti notat Erasmus.

9 Abest a Mert. & CCC.

10 Absunt

[10] quod illa providentiſſima majeſtas id effecerit, quod erat melius & rectius. Libet igitur interrogare iſtos divinorum operum reprehenſores, quid in homine deeſſe, quia imbecillior naſcitur, credat; num iccirco minus educentur homines; num minus ad ſummum robur ætatis provehantur; num imbecillitas aut incrementum impediat aut ſalutem: quoniam quæ deſunt, ratio [11] deprehendit. At hominis, inquiunt, educatio maximis laboribus conſtat. Pecudum [12] ſcilicet conditio melior, quod hæ omnes, cum fœtum ediderint, non niſi paſtus ſui curam gerunt. Ex quo efficitur, ut uberibus ſua ſponte diſtentis alimentum lactis fœtibus miniſtretur; & id, cogente natura, ſine [13] matrum ſolicitudine appetant. Quid aves? quarum ratio diverſa eſt; nonne maximos ſuſcipiunt in educando labores? ut interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere videantur. Nidos enim aut luto ædificant, aut virgultis & frondibus conſtruunt; & ciborum expertes, incubant ovis; & quoniam fœtus de ſuis corporibus alere datum non eſt, cibos convehunt; & totos dies in hujuſmodi * diſcurſione conſumunt; noctibus vero defendunt, fovent, protegunt. Quid amplius facere homines poſſunt? niſi hoc ſolum fortaſſe, quod non expellunt

10 Abſunt & hæ duæ voces a Mert. & CCC.

11 Ad oram ſui libri monuit Colomeſius in veteri Cod. legi *dependit* i. e. *compenſat*: quin & MS. noſter Ball. eandem præfert lectionem.

12 Bod. addit *armentorumque*.

13 Deeſt MSS. Noſtris.

* Bod. & CCC. *diſcurſatione* quæ vox poſtea occurrit.

14 MSS.

pellunt adultos, ſed perpetua neceſſitudine ac vinculo caritatis adjunctos habent. Quid, quod avium fœtus multo fragilior eſt, quam hominis? quia non ipſum animal edunt; ſed
14 quod materni corporis fotu & calore tepefactum, animal efficiat, quod tamen cum ſpiritu fuerit animatum (id vero implume ac tenerum) non modo volandi, ſed ambulandi quoque uſu caret. Num ergo ineptiſſimus ſit, ſiquis putet male cum volucribus egiſſe naturam, primum quod bis naſcuntur; deinde, quod tam infirmæ, ut ſint quæſitis per laborem cibis à parentibus nutriendæ? Sed illi fortiora eligunt, imbecilliora prætereunt. Quæro igitur ab iis, qui conditionem pecudum ſuæ præferunt; quid eligant, ſi Deus his deferat optionem; utrum malint, humanamne ſapientiam cum imbecillitate, an pecudum firmitatem cum illarum natura? Quid optant, quid eligunt? Scilicet non tam pecudes ſunt, ut non malint vel fragiliorem multo, quam nunc eſt, dummodo humanam; quam illam irrationabilem firmitatem. Sed videlicet prudentes viri neque hominis rationem volunt cum fragilitate, neque mutorum firmitatem ſine ratione. Quare nihil eſt tam repugnans, tamque contrarium, quod unumquodque animal aut ratio inſtruat neceſſe eſt, aut conditio naturæ. Si naturalibus munimentis inſtruatur, ſupervacua ratio eſt. Quid enim excogitabit? quid faciet? aut quid molietur aut in quo lumen illud ingenii oſtendet, cum ea,

41 MSS. addunt *Id.*

 15 Elephantes

ea, quæ poſſunt eſſe rationis, ultro natura concedat? Si autem ratione ſit præditum; quid opus erit ſepimentis corporis? cum ſemel conceſſa ratio naturæ munus poſſit implere. Quæ quidem tantum valet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil potuerit majus ac melius à Deo dari. Denique cum & corporis non magni homo, & exiguarum virium, & valetudinis ſit infirmæ; tamen quoniam id, quod eſt majus, accepit; & inſtructior eſt cæteris animalibus, & ornatior. Nam cum fragilis imbecilliſque naſcatur; tamen & à mutis omnibus tutus eſt, & ea omnia, quæ firmiora naſcuntur, etiamſi vim cœli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta eſſe non poſſunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere poteſt, quo minus aut opprimantur à nobis, aut noſtræ ſubjecta ſint poteſtati. Poteſtne igitur aliquis, cum videat etiam [15] boves lucas, aut equos cum immaniſſimis corporibus ac viribus ſervire homini; queri de opifice rerum Deo, quod modicas vires, quod parvum corpus accepit? nec beneficia in ſe divina pro merito æſtimat? quod eſt ingrati, aut (ut verius loquamur) inſani. [16] Melius igitur Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturæ gratias egit, quod homo natus eſſet. Quod

&

15 Elephantes ita dictos, quod primum in Lucania viſi fuerint. *Ex Varrone Galleus.*

16 Quem ob hoc ipſum exagitat Lactantius lib. 3. c. 19. contenditque *nunquam quicquam dictum eſſe in rebus humanis delirius.*

27 Non

& ipſum quale ſit, non eſt hujus materiæ ponderare. Quanto melius & ſanius, qui ſentit conditionem hominis eſſe meliorem, quam iſti, qui ſe pecudes natos eſſe maluerint. Quos ſi Deus in ea ſorte converterit animalia, quorum ſortem præferunt ſuæ; jam profecto cupiant remigrare, magniſque clamoribus conditionem priſtinam flagitent; quia non eſt tanti robur ac firmitas corporis, ut officio linguæ careas; aut avium per aerem libera diſcurſatio, ut manibus indigeas. Plus enim manus præſtant, quam levitas uſuſque pennarum; plus lingua, quam totius corporis fortitudo. Quæ igitur amentia eſt, ea præferre, quæ, ſi data ſint, accipere detrectes?

4. Iidem queruntur, hominem morbis & immaturæ morti eſſe ſubjectum. Indignantur videlicet, non Deos ſe eſſe natos. Minime, inquiunt; ſed ex hoc oſtendimus, hominem nulla providentia eſſe factum, quod aliter fieri debuit. Quid ſi oſtendero, id ipſum magna ratione proviſum eſſe, ut morbis vexari poſſet, & vita ſæpe in medio curſus ſui ſpatio rumperetur? Cum enim Deus, animal, quod fecerat, ſua ſponte ad mortem tranſire cognoviſſet; ut mortem ipſam, quæ eſt diſſolutio naturæ, capere poſſet; dedit ei [17] fragilitatem, quæ morti aditum ad diſſolvendum animal inveniret. Nam ſi ejus roboris fieret, ut ad eum morbus & ægritudo adire non poſſet; ne mors quidem poſſet; quoniam mors ſequela morborum eſt. Immatura vero mors quomodo

17 Non id dedit Deus quod homo contraxit.

quomodo abesset ab eo, cui esset constituta [18] matura? Nempe nullum hominem mori volunt, nisi cum centesimum ætatis compleverit annum. Quomodo illis in tanta repugnantia rerum ratio poterit constare? Ut enim ante annos centum mori quisque non possit; aliquid illi roboris, quod sit [19] immortale, tribuendum est. Quo concesso, necesse est conditionem mortis excludi; Id autem ipsum cujusmodi potest esse, quod hominem contra morbos & ictus extraneos solidum atque inexpugnabilem faciat? Cum enim constet ex ossibus, & nervis, & visceribus, & sanguine; quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? Ut igitur homo indissolubilis sit ante illud tempus, quod illi putant oportuisse constitui; ex qua ei materia corpus attribuent? Fragilia sunt omnia, quæ videri ac tangi possunt. Superest, ut aliquid ex cœlo petant, quoniam in terra nihil est, quod non sit infirmum. Cum ergo homo sic formandus esset à Deo, ut mortalis esset [20] aliquando; res ipsa exigebat, ut terreno & fragili corpore fingeretur. Necesse est igitur, ut mortem recipiat, quando libet; quoniam

18 Sic leg. Gallæo referente, in Cod. Erasmiano & MS. Vet. a nostris autem abest, demto Bodleiano. Hæc tamen lectio retinenda videtur atque hoc sensu. quantum auguror, efferenda, concesso sc. quod volunt queruli homines, porrectius vivendi spatium illis præfinitum fuisse, nihilominus tamen ex natura rei id sequuturum quod intra terminos angustiores redigi posset, imo aliquoties necessario deberet.

19 i. e. Mortis metu immune usquedum effluxerit constitutus ætatis terminus.

20 Bod. addit '& *per seipsum mobilis semper*. Sic etiam leg. Isæi cod. impressus.

31 MSS

quoniam corporalis eſt. Corpus enim quodlibet ſolubile atque mortale eſt. Stultiſſimi ergo ſunt, qui de morte immatura queruntur; quoniam naturæ conditio locum illi facit. Ita conſequens erit, ut morbis quoque ſubjectus ſit. Neque enim patitur natura, ut abeſſe poſſit infirmitas ab eo corpore, quod iccirco non ſolidum firmumque natum eſt, ut aliquando ſolvendum ſit. Sed putemus fieri poſſe, quemadmodum volunt, ut homo non ea conditione naſcatur, qua morbo mortive ſubjectus ſit, niſi peracto ætatis ſuæ ſpatio, ad ultimam proceſſerit ſenectutem. Non igitur vident, ſi ita ſit conſtitutum, quid ſequatur; hominem utique certo tempore mori nullo modo poſſe: ſed, ſi prohiberi ab [21] altore victu poteſt, mori poterit: res igitur exigit, ut homini, qui ante certum diem mori non poteſt, ciborum alimentis, quia ſubtrahi poſſunt, opus non ſit. Si opus cibo non erit; jam non homo ille, ſed Deus fiat. Ergo (ut ſuperius dixi) qui de fragilitate hominis queruntur, id potiſſimum queruntur, quod non immortales & ſempiterni ſint nati. 22 Nemo, niſi ſenex, mori debet. Nempe ideo mori debet, quia Deus non eſt. Atqui mortalitas non poteſt cum immortalitate conjungi. Si enim mortalis

21 MSS, omnes *altero*. Sic etiam Betuleii cod. quæ lectio, ut ut minus fortaſſe ſit eligenda, non tamen ita ſenſu vacat, quod Iſæus putat, quin retineri poſſet. i. e. *Si alter impedimento ſit quo minus victu utatur, aut alimenta ſubtraxerit*; ſic enim infra loquitur Lactantius, unde conjectare libet hanc lectionem eſſe genuinam.

22 Objectio ex adverſariorum querelis nata, cui ſubinde reſpondet.

23 *Divinitatem*

talis est in senectute; immortalis esse in adolescentia non potest: nec est ab eo conditio mortis aliena, qui quandoque moriturus est; nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita sit, ut & immortalitas exclusa in perpetuum, & ad tempus recepta mortalitas, hominem constituat in ea conditione, ut sit in qualibet ætate mortalis. Quadrat igitur necessitas undique, nec debuisse aliter fieri, nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non vident, quia semel erraverunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis divina providentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc invenerunt illas minutorum seminum plagas & concursiones fortuitas, quia rerum originem non videbant. In quas se angustias cum conjecissent, jam cogebat eos necessitas existimare, animas cum corporibus nasci, & item cum corporibus extingui: assumserant enim, nihil fieri mente Divina. Quod ipsum non aliter probare poterant, quam si ostenderent esse aliqua, in quibus videretur providentiæ ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea, in quibus vel maxime [23] Divinitas suam providentiam mirabiliter expressit; ut illa, quæ retuli, de morbis & immatura morte, cum debuerint cogitare; his assumtis, quæ necessario sequerentur, ([24] sequuntur autem illa, quæ

23 *Divinitatem suam providentia.* CCC. & Mert.

24 Hæc verba ideo parenthesi inclusi, quoniam quæ est in omnibus impressis interpunctio sensum ex facili confusum reddit, nec ostendat quo vincula sequentia cum præcedentibus cohæreant.

25 Isæus

quæ dixi) si morbum non reciperent; neque tectis neque vestibus indigerent, quid enim ventos, aut imbres, aut frigora metuerent; quorum vis in eo est, ut morbos afferant? Iccirco enim accepit sapientiam, ut adversus nocentia fragilitatem suam muniat. Sequitur necessario, ut quoniam retinendæ rationis causa morbos capit; etiam mortem semper accipiat; quia is ad quem morbus non venit, firmus sit necesse est; infirmitas autem habet in se mortis conditionem; firmitas vero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere, nec mors, quæ sequitur senectutem. Præterea, si mors certæ constituta esset ætati; fieret homo insolentissimus, & humanitate omni careret. Nam fere jura omnia humanitatis, quibus inter nos cohæremus, ex metu & conscientia fragilitatis oriuntur. Denique imbecilliora & timidiora quæque animalia congregantur; ut quoniam viribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur: fortiora vero solitudines appetunt, quoniam robore viribusque confidunt. Homo quoque si eodem modo haberet ad propulsanda pericula suppetens robur; nec ullius alterius auxilio indigeret: quæ societas esset? quæ reverentia inter se? quis ordo? quæ ratio? quæ humanitas? aut quid esset 25 tetrius homine? quid efferatius? quid immanius? Sed quoniam imbecillis est, nec per se potest sine homine vivere; societatem appetit, ut vita communis & ornatior fiat & tutior. Vides igitur omnem hominis rationem

25 Isæus leg. *deterius*.

rationem in eo vel maxime ſtare, quod nudus fragiliſque naſcitur, quod morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quæ ſi homini detrahantur; rationem quoque ac ſapientiam detrahi neceſſe eſt. Sed nimis diu de rebus apertis diſputo; cum ſit liquidum, nihil ſine providentia nec factum eſſe unquam, nec fieri potuiſſe. De cujus operibus univerſis, ſi nunc libeat diſputare per ordinem, infinita materia eſt. Sed ego de uno corpore hominis tantum inſtitui dicere, ut in eo divinæ providentiæ poteſtatem, quanta fuerit, oſtendam, his duntaxat in rebus, quæ ſunt comprehenſibiles & apertæ: nam illa, quæ ſunt animæ, nec ſubjici oculis, nec comprehendi queunt. Nunc de ipſo vaſe hominis loquamur, quod videmus.

5. In principio, cum Deus fingeret animalia, noluit ea in rotundam formæ ſpeciem conglobare atque colligere; ut & moveri ad ambulandum, & flectere ſe in quamlibet partem facile poſſent: ſed ex ipſa corporis ſumma produxit caput: item produxit membra quædam longius, quæ vocantur pedes; ut alternis motibus ſolo fixa perducerent animal, quo mens tuliſſet, aut quo petendi cibi neceſſitas provocaſſet. Ex ipſo autem vaſculo corporis quatuor fecit extantia, bina, poſterius; quæ ſunt in omnibus pedes: item bina capiti & collo proxima; quæ varios animantibus uſus præbent. In pecudibus enim ac feris ſunt pedes poſterioribus ſimiles; in homine autem manus; quæ non ad ambulandum, ſed ad faciendum,

ciendum,

ciendum, 26 operandumque ſunt natæ. Eſt & tertium genus, in quo priora illa neque pedes, neque manus ſunt; ſed alæ, in quibus pennæ per ordinem fixæ, volandi exhibent uſum. Ita una fictio diverſas ſpecies, & uſus habet. Atque ut ipſam corporis craſſitudinem firmiter comprehenderet; majoribus & brevibus oſſibus invicem colligatis, quaſi carinam compegit, quam nos dicimus ſpinam, eamque noluit ex uno perpetuoque oſſe formare, ne gradiendi flectendique ſe facultatem animal non haberet. Ex ejus parte quaſi media coſtas, id eſt, tranſverſa & plana oſſa porrexit in diverſum; quibus clementer curvatis, & in ſe velut in circulum pene conductis, interna viſcera contegantur, ut ea, quæ mollia & minus valida fieri opus erat, illius ſolidæ cratis amplexu poſſent eſſe munita. In ſumma vero conſtructionis ejus, quam ſimilem navis carinæ diximus, caput collocavit, in quo eſſet regimen totius animantis. Datumque illi hoc nomen eſt; ut quidem Varro ad Ciceronem ſcribit, quod hinc capiant initium ſenſus ac nervi. Ea vero, quæ diximus de corpore vel ambulandi, vel faciendi, vel volandi cauſa eſſe producta; neque nimium longis, propter celerem mobilitatem; neque nimium brevibus, propter firmitatem, ſed & magnis oſſibus, conſtare voluit. Aut enim bina ſunt, ut in homine; aut quaterna, ut in quadrupede; quæ tamen non fecit ſolida, ne in gradiendo pigritia & gravitas retardaret; ſed

26 Bod. *tenendumque*.

ſed cavata, & ad vigorem corporis conſervandum medullis intrinſecus plena: eaque rurſus non æqualiter porrecta finivit, ſed ſummas eorum partes craſſioribus nodis conglobavit, ut & ſubſtringi nervis facilius, & verti tutius poſſent; unde ſunt vertibula nominata. Eos nodos firmiter ſolidatos leni quodam operculo texit, quod dicitur cartilago; ſcilicet, ut ſine attritu, & ſine ſenſu doloris aliquo flecterentur. Eoſdem tamen non in unum modum formavit; alios enim fecit ſimplices & in orbem rotundos, in iis duntaxat articulis, in quibus moveri membra in omnes partes oportebat; ut in ſcapulis, quoniam manus utrolibet agitari & contorqueri neceſſarium eſt: alios autem latos & æquales, & in unam partem rotundos, & in his utique locis, ubi tantummodo curvari membra oportebat, ut in genibus, & in cubitis, & in manibus ipſis. Nam ſicut manus ex loco, unde oriuntur à corpore ubique verſus moveri, ſpecioſum ſimul & utile fuit: ſic profecto, ſi hoc idem etiam cubitis accederet, & ſupervacuus eſſet hujuſmodi motus & turpis. Jam enim manus amiſſa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia proboſcidi ſimilis videretur; eſſetque homo plane 27 anguimanus. Quod genus in illa immaniſſima bellua mirabiliter effectum eſt. Deus enim, quod providentiam & poteſtatem ſuam multarum rerum mirabili varietate voluit oſtendere; quoniam caput ejus animalis non tam longe porrexerat, ut terram poſſet ore contingere,

27 Anguium ritu in omnem partem flexilis.

28 *Ante*

gere, quod erat futurum horribile atque tetrum; & quia os ipsum profusis dentibus sic armaverat, ut etiam si contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adimerent: produxit inter eos à summa fronte molle ac flexibile membrum, quo prendere, quo tenere quodlibet posset: ne rationem victus capiendi vel dentium prominens magnitudo, vel cervicis brevitas impediret.

6. Non possum hoc loco teneri, quo minus Epicuri stultitiam rursum coarguam. Illius enim sunt omnia, quæ delirat Lucretius: qui, ut ostenderet animalia non artificio aliquo Divinæ mentis, sed,ut solet, fortuito esse nata; dixit in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie & magnitudine fuisse natas; sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut coeundi generandique ratio defecisset: videlicet ut atomis suis locum faceret per infinitum, & inane volitantibus divinam providentiam voluit excludere. Sed cum videret, in omnibus quæ spirant, mirabilem providentiæ inesse rationem: quæ (malum) vanitas erat dicere, fuisse animalia prodigiosa, in quibus nascendi ratio cessasset? Quoniam igitur omnia, quæ videmus, cum ratione nata sunt (id enim ipsum nasci, efficere nisi ratio non potest) manifestum est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. 28 At enim provisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus & ministerio membrorum ad necessaria

28 *Ante* CCC & Mert.

 29 MSS.

necessaria vitæ uteretur; & quatenus adjugatis corporibus elata soboles, universas generatim conservaret animantes. Nam, si peritus architectus, cum magnum aliquod ædificium facere constituit; primo omnium cogitat, quæ summa perfecti ædificii futura sit; & ante emetitur, quem locum leve pondus expectet, ubi magni operis statura sit moles, quæ columnarum intervalla, qui aut ubi aquarum cadentium decursus, exitus & receptacula; hæc, inquam, prius prævidet, ut quæcunque sunt perfecto jam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cur Deum quisquam 29 putet machinandis animalibus non ante providisse, quæ ad vivendum necessaria essent, quam ipsam vitam daret? Quæ utique constare non posset, nisi prius effecta essent quibus constat. Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium Divinæ rationis solertiam; sed ut efficeret, quod ante imprudenter assumserat, adjecit aliud deliramentum superiori congruens. Dixit enim, neque oculos ad videndum esse natos, neque aures ad audiendum, neque pedes ad ambulandum, quoniam membra hæc prius nata sunt, quam esset usus videndi, & audiendi, & ambulandi; sed horum omnia officia ex natis extitisse. Vereor, ne hujusmodi portenta & ridicula refutare, non minus ineptum esse videatur. Sed libet ineptire, quoniam cum inepto agimus; ne se ille nimis argutum putet. Quid ais, Epicure? Si non sunt ad videndum oculi nati; cur igitur vident?

29 MSS. addunt *in*.

vident? Postea, inquit, usus eorum apparuit. Videndi ergo causa nati sunt; siquidem nihil possunt aliud, quam videre. Item membra cætera, cujus rei causa nata sint, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam providenter effecta, ut usum possent habere. Quid enim, si dicas aves non ad volandum esse natas, neque feras ad sæviendum, neque pisces ad natandum, neque homines ad sapiendum; cum appareat ei naturæ officioque servire animantes, ad quod est quæque generata? Sed videlicet qui summam veritatis amisit, semper erret necesse est. Si enim non providentia, sed fortuitis atomorum concursionibus nascuntur omnia; cur nunquam fortuito accidit, sic coire illa principia, ut efficerent animal ejusmodi, quod naribus potius audiret, 30 odoraret oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt; oportuit ejusmodi quotidie monstra generari, in quibus membrorum ordo præposterus, & usus longe diversus existeret. Cum vero universa genera, & universa quoque membra leges suas & ordines & usus sibi attributos tueantur: manifestum est, nihil fortuito esse factum, quoniam divinæ rationis dispositio perpetua servatur. Verum alias refellemus Epicurum: nunc de providentia (ut cœpimus) disseramus.

7. Deus igitur solidamenta corporis, quæ ossa dicuntur, nodata, adjuncta invicem nervis

30 MSS. nostri *odoraretur*.

31 MSS.

vis alligavit atque constrinxit; quibus mens, si excurrere aut resistere velit, tanquam retinaculis, uteretur; & quidem nullo labore, nulloque conatu, sed minimo nutu totius corporis molem temperaret ac flecteret. Hæc autem visceribus operuit, ut quemque locum decebat, ut quæ solida essent, conclusa tegerentur. Item visceribus ipsis venas admiscuit quasi rivos per corpus omne divisos; per quos discurrens humor & sanguis, universa membra succis vitalibus irrigaret, & ea viscera formata in eum modum, qui unicuique generi ac loco aptus fuit, superjecta pelle contexit: quam vel sola pulcritudine decoravit, vel setis adoperuit, vel squamis munivit, vel plumis insignibus adornavit. Illud vero commentum Dei mirabile, quod una dispositio, & unus habitus innumerabiles animantium perferat varietates. Nam in omnibus fere, quæ spirant, eadem series & ordo membrorum est. Primum enim caput, & huic annexa cervix. Item collo pectus adjunctum, & ex eo prominentes armi, adhærens pectori venter. Item ventri subnexa genitalia. Ultimo loco femora pedesque. Nec solum membra suum tenorem ac situm in omnibus servant, sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, nares item, os quoque, & in ore dentes & lingua. Quæ omnia cum sint eadem in omnibus animantibus, tamen infinita & multiplex diversitas 31 figurarum est; quod ea,

31 MSS. nostri *figuratarum*

32 Sic

ea, quæ dixi aut productiora, aut contractiora lineamentis varie differentibus comprehensa sunt. Quid illud? Nonne divinum quod in tanta viventium multitudine unumquodque animal in suo genere & specie pulcherrimum est? Ut siquid vicissim de altero in alterum transferatur; nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aspectum videri necesse sit. Ut si elephanto cervicem prolixam tribuas, aut camelo brevem, vel si serpentibus pedes aut pilos addas; in quibus porrecti æqualiter corporis longitudo nihil aliud [32] exhibeat, nisi ut maculis terga distincti, & squammarum levitate suffulti, in lubricos tractus sinuosis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem idem opifex contextum spinæ à summo capite deductum, longius extra corpus eduxit, & acuminavit in caudam, ut obscœnæ corporis partes vel propter fœditatem tegerentur, vel propter teneritudinem munirentur; ut animalia quædam minuta & nocentia motu ejus arcerentur à corpore. Quod membrum si detrahes, imperfectum sit animal ac debile. Ubi autem ratio, & manus est; tam non est id necessarium, quam indumentum pilorum. Adeo in suo quoque genere aptissime congruunt, ut neque nudo quadrupede, neque homine tecto excogitari quicquam turpius posset. Sed tamen cum ipsa nuditas hominis mire ad pulcritudinem valeat; non tamen etiam capiti congruebat. [33] Quanta enim in eo futura deformitas

32 Sic Betuleius; rectius autem Isæi cod *exigebat*.

33 Betuleius iis quæ hic occurrunt, gemina quædam adjecit ex Theodoreti de Prov. lib. 4. quæ quoniam in

formitas esset, ex calvitio apparet. Texit ergo illud pilo; & quia in summo futurum erat, quasi summum ædificii culmen ornavit. Qui ornatus non est in orbem coactus, aut in figuram 34 pili teres factus, ne quibusdam partibus nudis esset informis; sed alibi effusus, alibi retractus pro cujuslibet loci decentia. Frons ergo vallata per circuitum, & à temporibus effusi ante aures capilli, & earum summæ partes in coronæ modum cinctæ, & occipitium omne contectum, speciem miri decoris ostentant. Jam barbæ ratio incredibile est quantum conferat vel ad dignoscendam corporum maturitatem, vel ad differentiam sexus, vel ad decorem virilitatis ac roboris; ut videatur omnino non constatura fuisse totius corporis ratio, si quicquam aliter esset effectum.

8. Nunc rationem totius hominis ostendam; singulorumque membrorum, quæ in corpore aperta, aut operta sunt, utilitates & habitus explicabo,

in eadem materia versantur, totidem, quibus ille, verbis describam, licet paulo emendatius. Ἐθεασάμεθα γὰρ καὶ ἐν τῷ βραχυτάτῳ μορίῳ τοῦ σώματος, τὴν τοῦ δημιουργοῦ διαλάμπουσαν προμήθειαν. τί γὰρ τριχῶν εὐτελέστερον; τί δ' ἧττον ἐν τοῖς τοῦ σώματος μορίοις αἰσθήσεως ἄμοιρον; ἀλλ' ὅμως καὶ τούτων τὴν χρείαν ἀναγκαίαν ἐδείξεν ὁ λόγος, καὶ μαρτυροῦσιν ὀφρύες καὶ βλεφαρίδες, μαρτυροῦσι δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν κοσμοῦσαί τε ὁμοῦ καὶ καλύπτουσαι. Et hæc quidem de capillorum usu & ornatu. Deinde subdit de calvitiei dedecore: Καὶ γὰρ καὶ τούτων τὴν χρείαν οἱ τούτων ἐψιλωμένοι ἐνδείκνυνται. πρῶτον μὲν γὰρ ἐρυθελῶσιν, ὡς κόλλους ἐπιμβρίοι· ἔπειτα δὲ καὶ ἕτερα ἐπινοοῦσι καλύμματα, τὴν ἐκείνων χρείαν ἀποπληροῦντα. Et mox subjungit etiam barbæ dignitatem: Οὕτως τοὺς εἰς ἄνδρας λοιπὸν τελοῦντας καὶ τὴν μειρακιώδη ὑπερβαίνοντας ἡλικίαν, τῷ γενείῳ κατακοσμεῖ, καὶ μοῖραν τινὰ τῶν παρειῶν σὺν τῷ ἀνθερεῶνι. πρότερον μὲν γὰρ ἴουλος αὐτῶν, μετὰ δὲ ταῦτα κόμη μετρία καλύπτει, ἵνα τῇ προσθήκῃ διδάξῃ τῶν ἡλικιῶν τὸ διάφορον, καὶ πείσῃ διὰ τοῦ σχήματος, τῶν παιδικῶν μὲν ἀθυρμάτων ἀπέχεσθαι, τῶν δὲ σπουδαίων τῶν ἔργων προΐστασθαι.

34 MSS *pilei*.

35 Janus

explicabo. Cum igitur ſtatuiſſet Deus ex omnibus animalibus ſolum hominem facere cœleſtem, cætera univerſa terrena; hunc ad cœli contemplationem rigidum erexit, bipedem conſtituit, ſcilicet ut eadem ſpectaret, unde illi origo eſt; illa vero depreſſit ad terram, ut quia nulla his immortalitatis expectatio eſt, toto corpore in humum projecta, ventri pabuloque ſervirent. Hominis itaque ſolius recta ratio eſt & ſublimis ſtatus, & vultus Deo patri communis ac proximus, originem ſuam fictoremque teſtatur. Ejus prope divina mens, quia non tantum animantum, quæ ſunt in terra, ſed etiam ſui corporis eſt ſortita dominatum; in ſummo capite collocata, tanquam in arce ſublimis ſpeculatur omnia & contuetur. Hanc ejus aulam Deus non obductam porrectamque formavit, ut in mutis animalibus; ſed orbi & globo ſimilem; quod orbis rotunditas perfectæ rationis eſt ac figuræ. Eo igitur mens & ignis ille divinus tanquam cœlo tegitur: cujus cum ſummum faſtigium naturali veſte texiſſet; priorem partem, quæ dicitur facies, neceſſariis membrorum miniſteriis & inſtruxit pariter & ornavit. Ac primum quod oculorum orbes concavis foraminibus concluſit; à quo foratu frontem nominatam Varro exiſtimavit: & eos neque minus, neque amplius, quam duos eſſe voluit, quod ad ſpeciem nullus eſt perfectior numerus, quam duorum; ſicut & aures duas; quarum duplicitas incredibile eſt quantam pulcritudinem præ ſe ferat; quod tum pars utraque ſimilitudine ornata eſt, tum ut venientes altrinſecus voces

facilius colligantur, nam & forma ipsa mirandum in modum ficta; quod earum foramina noluit esse nuda & inobsepta; quod & minus decorum, & minus utile fuisset; quoniam simplicium cavernarum angustias prætervolare vox posset, & spargi, nisi perceptam per cavos sinus, & repercussu retenta foramina ipsa convehérent: illis similia vasculis, quibus impositis solent 35 angustiora vasa compleri. Eas igitur aures, quibus est inditum nomen à vocibus hauriendis: (unde Virgilius,

Vocemque his auribus hausi.

aut quia vocem ipsam Græci αὐδὴν vocant ab auditu, per immutationem literæ, aures velut audes sunt nominatæ) noluit Deus artifex mollibus pelliculis informare, 36 ne pulcritudinem demerent pendulæ atque flaccentes; neque duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles ac rigentes; sed, quod esset horum medium, excogitavit; ut eas cartilago mollior alligaret, & haberent aptam simul & flexibilem firmitatem. In his audiendi tantum officium constitutum est, sicut in oculis videndi: quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas; quia eorum orbes gemmarum similitudinem præferentes, ab ea

parte,

35 Janus Gulielmi, prout refert Isæus, legendum putat, *angusti oris*, creditque Lactantium respexisse ad eum Quintiliani locum in quo hæc occurrunt, *Ut vascula angusti oris superfusam humoris copiam respuunt, sensim autem influentibus vel instillantibus complentur*, &c.

36 CCC. & Mert. *quæ.*

37 i. e.

parte, qua videndum fuit, membranis perlucentibus texit; ut imagines rerum contra positarum, tanquam in speculo refulgentes ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea quæ sunt foris, transpicit; ne forte existimes aut imaginum incursione nos cernere (ut philosophi dixerunt) quoniam videndi officium in eo debet esse quod videt; non in eo, quod videtur, aut 37 intentione aeris, cum acie, aut effusione radiorum: quoniam, si ita esset, tardius, quam oculis advertimus, videremus; donec intentus aer cum acie, aut effusi radii ad id quod videndum esset pervenirent. Cum autem videamus eodem momento temporis, plerunque vero aliud agentes, nihilominus tamen universa, quæ contra sunt posita, intueamur: verius & manifestius est mentem esse, quæ

37 i. e. ubi aer vel a pupillæ radiis propellitur; vel ipse (intentio enim proprie notat qualitatum incrementum) tanta lucis copia imbuitur ut una cum radiis ab oculo manantibus idoneus fiat ad visionem eliciendam. Hunc locum satis explicat illud Macrobii lib. 7. Sat. c. 11. *Id oculorum domesticum profluvium, si repererit in circumfuso nobis aere lucem, per eam directim pergit quamdiu corpus offendat.* Et paulo post subjicit, *ergo tria ista nobis necessaria sunt ad effectum videndi, lumen quod de nobis emittimus, & ut aer qui interjacet lucidus sit, & corpus quo offenso desinat intentio.* Ubi licet eadem vox occurrat, eo tamen sensu accipitur, quatenus directio radiorum, illuminati aeris ministerio, ad objectum pertingit. Mihi interim Lactantius sibi non videtur constare, quippe quod cum nullam esse asserat specierum visibilium necessitatem, atque adeo nos videre sine imaginum incursione, nihilominus dicat oculorum orbes ideo membranis pellucentibus tectos, ut in iis rerum imagines tanquam in speculo refulgerent, quod qui fieri possit sine earundem receptione, ipse viderit.

quæ per oculos ea, quæ sunt opposita, transpiciat quasi per 38 fenestras lucente vitro aut speculari lapide obductas. Et iccirco mens & voluntas ex oculis sæpe dignoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. Si enim mens, inquit, per oculos videt; 39 erutis & effossis oculis magis videret; quoniam evulsæ cum postibus fores, plus inferunt luminis, quam si fuerint obductæ. Nimirum ipsi, vel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ne viderent, effossos orbes, & ruptas oculorum fibras, & fluentem per venas sanguinem, & crescentes ex vulneribus carnes, & obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci volebant; ut non tam oculis, quam foraminibus cerneremus. Quo nihil ad speciem fœdius, 40 ad visum inutilius fieri potest. Quantulum enim videre possemus, si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cavernarum rimulas attenderet; ut siquis vellet transpicere per cicutam, non plus

38 Sic Salvianus lib. 3. de Prov. *Sciens quodammodo fenestras esse nostrarum mentium lumen oculorum.*

39 lib. 3.

" Præterea si pro foribus sunt lumina nostra,
" Jam magis exemtis oculis, debere videtur
" Cernere res animus sublatis postibus ipsis.

ineptissimo, ut ait Lact. argumento; perinde enim dicere potuerat, pedibus truncos citius nos iter confecturos, quod eorum adminiculo, quo mens tulerit, contendamus. Cuilibet quippe functionis sua destinantur instrumenta, neque oculos formavit natura minus ad videndum necessarios, quam pedes ad ambulandum. Quin & pueriliter ineptit Lucretius, cum effodere oculos non sit januam aperire, sed occludere.

40 MSS. tres *usum*.

41 Κινυμίνη

plus profecto cernat, quam cicutæ ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit; ut visus in latum spargeretur, & quæ in primori facie adhærerent, ut libere possent omnia contueri. Ergo ineffabilis divinæ providentiæ virtus fecit duos simillimos orbes, eosque ita devinxit, ut non in totum converti, sed moveri tamen ac flecti cum modo possent. Orbes autem ipsos humoris puri ac liquidi plenos esse voluit; in quorum media parte scintillæ luminum conclusæ tenerentur, quas pupillas nuncupamus; in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbes seipsam mens intendit, ut videat, miraque ratione in unum miscetur & conjungitur amborum luminum visus.

6. Libet hoc loco illorum reprehendere vanitatem, qui dum volunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur; inter quæ illud etiam quod furiosis & ebriis omnia duplicia videantur. Quasi vero ejus erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo [41] id fiat, accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens (ut supra dictum est) oculis tanquam fenestris utitur; non tantum hoc ebriis aut insanis accidit, sed etiam sanis ac sobriis. Nam si aliquid nimis propius admoveas, duplex videbitur; certum est enim intervallum ac spatium, quo acies oculorum coit. Item si retrorsum avoces animum,

quasi

41 Κινουμένων τῶν ἀρχῶν, sc. τῆς ὄψεως, οὐκ εἰς ταυτὸ συμβάλλουσιν αἱ ὄψεις Arist. Sect. Prob. 3. qu. 30.

42 Sic

quasi ad cogitandum, & intentionem mentis relaxes; cum acies oculi utriusque, tunc singuli videre incipiunt separatim. Si animum rursus intenderis aciemque direxeris; coit in unum, quicquid duplex videbatur. Quid ergo mirum, si mens veneno ac potentia vini dissoluta, dirigere se non potest ad videndum, sicut ne pedes quidem ad ambulandum, nervis stupescentibus debiles? aut si vis furoris in cerebrum sæviens, concordiam disjungit oculorum? Quod adeo verum est; ut luscis hominibus, si aut insani aut ebrii fiant, nullo pacto possit accidere, ut aliquid duplex videant. Quare si ratio apparet, cur illi falluntur; manifestum est, non esse falsos sensus: qui aut non falluntur, si sint puri & integri; aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quæ illorum novit errorem.

10. Sed nos ad Dei opera revertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab injuria, eos ciliorum tegminibus occuluit; unde oculos dictos esse, Varroni placet. Nam & ipsæ palpebræ, quibus mobilitas inest, palpitatio vocabulum tribuit, pilis in ordine stantibus vallatæ, septum oculis decentissimum præbent. Quarum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens, & videndi tenorem non impedit, & reficit obtutum. Acies enim, id est, membrana illa perlucens, quam siccari & obarescere non oportet; nisi humore assiduo tersa purè niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis brevibus adornata? nonne quasi aggeribus & munimentum oculis, nequid superne incidat, & speciem simul præstant?

stant?

stant? Ex quorum confinio nasus exoriens, & veluti æquali porrectus jugo, utramque aciem simul & discernit, & munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor, in similitudinem collium leniter exurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores; provisumque est ab artifice summo, ut siquis forte vehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. Nasi vero pars superior usque ad medium solida formata est; inferior autem cartilagini adhæret molli, ita ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem, quamvis simplici membro, tria sunt officia constituta; unum ducendi spiritus, alterum capiendi odoris, tertium ut per ejus cavernas purgamenta cerebri defluant. Quas ipse Deus tam mirabili, quam divina ratione molitus est; ut tamen hiatus ipse nasi, oris speciem non deformaret. Quod erat plane futurum, si unum ac simplex foramen pateret. At id velut pariete per medium ducto intersepsit atque divisit, fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo intelligitur, quantum dualis numerus una & simplici compage solidatus, ad rerum valeat perfectionem. Nam cum sit corpus unum; tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat, nisi ut essent partes vel dextræ, vel sinistræ. Itaque ut pedes duo, & item manus, non tantum ad utilitatem aliquam usumque vel gradiendi vel faciendi valent; sed & habitum decoremque admirabilem conferunt: sic in capite, quod totius Divini operis quasi culmen est, & auditus in duas aures, & visus in duas acies, & odoratio in duas nares à summo artifice divisa

est;

est; quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est quamvis sit unum, tamen in duas partes membrana interveniente discretum est. Sed & cor, quod sapientiæ domicilium videtur, licet sit unum, [42] duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes vivi sanguinis continentur, septo intercedente divisi: ut sicut in ipso mundo summa rerum vel de simplici duplex, vel de duplici simplex & gubernat & continet totum; ita in corpore de duobus universa compacta, indissociabilem prætenderent unitatem. Oris quoque species & rictus ex transverso patefactus, quam utilis, quam decens sit, enarrari non potest. Cujus usus in duobus constat officiis, sumendi victus & eloquendi. Lingua intus inclusa, quæ vocem motibus suis in verba discernit, & est interpres animi, nec tamen sola potest per se eloquendi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi adjuta vel offensione dentium, vel compressione labiorum. Dentes tamen plus conferunt ad loquendum: Nam & infantes non ante incipiunt fari, quam dentes habuerint; & senes amissis dentibus ita balbutiunt, ut ad infantiam revoluti denuo esse videantur. Sed hæc ad hominem solum pertinent, aut ad aves; in quibus acuminata & vibrata certis motibus lingua, innumerabiles cantuum flexiones, & sonorum varios modos exprimit. Habet præterea & aliud officium, quo in omnibus, sed tamen solo in mutis utitur; quod contritos & commolitos dentibus cibos colligit,
&

42 Sic Hippocrates, citante Betuleio. καὶ δύο γαστέρας ἔχει διακεκριμένας ἐν ἑνὶ περιβολῇ, τὴν μὲν ἔνθα, τὴν δὲ ἔνθα.

43 Sc

& conglobatos vi ſua deprimit, & tranſmittit ad ventrem. Itaque Varro à ligando cibo putat linguæ nomen impoſitum. Beſtias etiam potu adjuvat. Protenta enim cavataque hauriunt aquam; eamque comprehenſam linguæ ſinu, ne tarditate ac mora defluat, ad palatum celeri mobilitate complodunt. Hæc itaque palati concavo tanquam teſtudine tegitur; eamque dentium ordine ſepiens, Deus quaſi muro circumvallavit. Dentes autem ipſos mirabili modo per ordinem fixos ne nudi ac reſtricti magis horrori, quam ornamento eſſent, gingivis mollibus, quæ a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labiorum tegminibus honeſtavit. quorum durities, ſicut in molari lapide, major eſt & aſperior, quam in cæteris oſſibus, ut ad conterendos cibos pabulumque ſufficerent. Labra ipſa, quæ quaſi antea cohærebant, quam decenter intercidit; quorum ſuperius ſub ipſa medietate narium, lacuna quadam levi, quaſi valle ſignavit; inferius, honeſtatis gratia foras molliter explicavit. Nam quod attinet ad ſaporem capiendum; fallitur, quiſquis hunc ſenſum palati ineſſe arbitratur. 43 Lingua eſt enim, qua ſapores ſentiuntur; nec tamen tota. Nam partes ejus, quæ ſunt ab utroque latere teneriores, ſaporem ſubtiliſſimis ſenſibus trahunt, & cum neque ex cibo quicquam, neque ex potione minuatur; tamen inenarrabili modo

43 Sic Ariſtoteles lib. 1. Hiſt. animal. c. 2. λέγω δὲ τὴν γλῶσσαν τὸ γευστικὸν αἰσθητήριον. quanquam alibi fateatur à nonnullis etiam in gula collocari ſaporis ſenſum, adducitque exemplum Philoxeni qui gruis collum ſibi dari optabat.

44 Quem

do penetrat ad ſenſum ſapor eadem ratione, qua nihil de quacunque materia odoris captio decerpit. Cætera quam decora ſint, vix exprimi poteſt. Deductum clementer à genis mentum ; & ita inferius concluſum, ut acumen ejus extremum ſignare videatur leviter impreſſa diviſio : rigidum ac teres collum, ſcapulæ velut mollibus jugis à cervice demiſſæ, valida & ſubſtricta nervis ad fortitudinem brachia, toris inſignibus extentum lacertorum ingens robur, utilis ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus, rationis ac ſapientiæ miniſtris? quas ſolertiſſimus artifex plano ac modice concavo ſinu fictas, ut ſiquid tenendum ſit, apte poſſit inſidere, in digitos terminavit ; in quibus difficile eſt expedire, utrumne ſpecies an utilitas major ſit. Nam & numerus perfectus ac plenus, & ordo ac gradus decentiſſimus, & articulorum parium curvatura flexibilis ; & forma unguium rotunda, concavis tegminibus digitorum faſtigia comprehendens, atque firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum præbet ornatum. Illud vero ad uſum miris modis habile : quod unus à cæteris ſeparatus, cum ipſa manu oritur, & in diverſum manus funditur. 44 qui ſe velut obvium cæteris præbens, omnem tenendi faciendique rationem vel ſolus, vel præcipue poſſidet, tanquam rector omnium atque moderator. Unde etiam pollicis nomen accepit ; quod vi & poteſtate inter cæteros polleat. Duos quidem articulos

44 Quem ideo Ἀντίχειρα, & *promanum*, tanquam pro tota manu eſſet, vocitarunt.

45 Mer.

articulos extantes habet, non, ut alii, trinos; sed unus ad [45] manum connectitur pulcritudinis gratia. Si enim fuisset tribus articulis & ipse discretus; fœda & indecora species ademisset manibus honestatem. [46] Iam pectoris latitudo sublimis, & exposita oculis, mirabilem præ se fert habitus sui dignitatem. Cujus hæc causa est, quod videtur hominem solum Deus veluti supinum formasse (nam fere nullum aliud animal jacere in tergum potest) mutas autem animantes quasi alterno latere jacentes finxisse, atque ad terram compressisse. Iccirco illis angustum pectus, & ab aspectu remotum, & ad terram versus abjectum; homini autem patens & rectum; quia plenum rationis à cœlo [47] datum, humile aut indecens esse non debuit. Papillæ quoque leviter eminentes, & fuscioribus ac parvis orbibus coronatæ, nonnihil addunt venustatis, fœminis ad alendos fœtus datæ, maribus ad solum decus; ne informe pectus & quasi mutilum videretur. Huic subdita est planities ventris; quam mediam fere [48] umbilicus non indecenti nota signat, ad hoc factus, ut per eum fœtus, dum est in utero, nutriatur.

11. Sequitur necessario, ut de internis quoque visceribus dicere incipiam. quibus non pulcritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est; quoniam opus fuerat, ut

45 Mert. & CCC. addunt *carne*.

46 Ita legendum est quippe quod, ut monet Isæus, in aliam transeat materiam, aut si *nam* retineatur, necesse sit multa intercidisse.

47 *Datæ*. Mert.

48 Quem Suidas vocat ῥίζαν βρέφους; δι' ἐκείνου γὰρ αὔξεται καὶ τρέφεται.

ut terrenum hoc corpus ſucco aliquo, de cibis ac potibus aleretur, ſicut terra ipſa imbribus ac pruinis. Providentiſſimus artifex in medio ejus receptaculum cibis fecit; quibus concoctis & liquefactis, vitales ſuccos membris omnibus diſpertiret. Sed cum homo conſtet ex corpore atque anima; illud quod ſupra dixi receptaculum ſoli corpori præſtat alimentum, animæ vero aliam ſedem dedit. Fecit enim genus quoddam viſcerum molle atque rarum, quod pulmonem vocamus, in quod ſpiritus reciproca viciſſitudine commearet; eumque non in uteri modum finxit, ne effunderetur ſimul ſpiritus, aut inflaret ſimul. Ideoque 49 ne plenum quidem viſcus effecit, ſed inflabile atque aeris capax; ut paulatim ſpiritum reciperet, dum vitalis ventus per illam ſpargitur raritatem; & eundem rurſus paulatim redderet, dum ſe ex illo explicat. Ipſa enim viciſſitudo flandi & ſpirandi reſpirandique tractus, vitam ſuſtentat in corpore. Quoniam ergo duo ſunt in homine receptacula, unum aeris, quod alit animam; alterum ciborum, quod alit corpus, 50 ut flecti cervix ac moveri facile poſſit: duas eſſe per collum fiſtulas neceſſe eſt, cibalem ac ſpiritalem; quarum ſuperior ab ore ad ventrem ferat, inferior à naribus ad pulmonem. Quarum ratio & natura

49 MSS. noſtri particulam hanc omittunt, quæ tamen ſi admittatur, viſcus iſtud *plenum* dici poteſt ratione vaſum quibus conſtat, *inane* quod cum ad ſpongiæ naturam accedat, ſpiritibus aditum præbeat ultro citroque commeantibus.

50 MSS. noſtri poſt hæc verba *alit corpus* ſubinde ſubjiciunt *duas, &c.* iis quæ in medio ſunt recte, ut videtur, prætermiſſis.

51 MSS.

natura diversa est. Ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est, & qui semper clausus cohæreat sibi, sicut os ipsum; quoniam potus & cibus, dimota & patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. Spiritus contra, qui est incorporalis ac tenuis, quia spatium sibi facere non poterat, accepit viam patentem, quæ vocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus, quasi ex annulis in cicutæ modum invicem compactis & cohærentibus; patetque semper hinc transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest; quia is, qui semper commeat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uva nomen est, velut occursu quodam refrenatur, ne aut teneritudinem domicilii cum impetu veniens attracta pestilenti aura corrumpat; aut totam nocendi violentiam internis receptaculis perferat. Ideoque etiam nares breviter sunt apertæ; quæ iccirco sic nominantur, quia per eas vel odor, vel spiritus nare uon desinit, quæ sunt hujus fistulæ quasi ostia. Tamen hæc fistula spiritalis non tantum ad nares, verum ad os quoque [51] iter patet in extremis palati regionibus; ubi se colles faucium spectantes uvam tollere incipiunt in tumorem. Cujus rei causa & ratio non obscura est. Loquendi enim facultatem non haberemus, si sicut gulæ iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pateret, nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine linguæ ministerio

51 MSS leg. *interpatet*, rectius tamen cum Isæo legeris *hujus fistula*.

52 Imo

ministerio posset. Aperuit igitur viam voci divina solertia ex illa fistula spiritali, ut posset lingua ministerio suo fungi; & vocis ipsius inoffensum tenorem, pulsibus suis in verba concidere. Qui meatus, si aliquo modo interceptus sit, mutum faciat necesse est. [52] Errat enim profecto quisquis aliam causam putat, cur homines muti sint. Non enim (ut vulgo creditur) vinctam gerunt linguam; sed ii vocalem illum spiritum per nares [53] mugientes profundunt, quod voci transitus ad os aut nullus omnino est, aut non sic patens, ut plenam vocem possit emittere. Quod plerunque natura fit; aliquando etiam casu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obseptus vocem non transmittat ad linguam, faciatque de loquentibus mutos. Quod cum acciderit; [54] auditum quoque obstrui necesse est; ut quia vocem emittere non potest, ne auditum admittere quidem possit. Loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. Illud quoque præstat, ut in lavacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer fervens ore ducatur. Item si forte spiramenta narium frigoris pituita præcluserit; per os auram trahere possumus; ne obstructa meandi facultate, spiritus strangulетur. Cibi vero in alvum recepti, & cum potus humore permisti, cum jam calore percocti fuerint, eorum succus inenarrabili modo per membra diffusus, irrigat universum corpus, & vegetat. Intestinorum quoque multiplices

52 Imo qui surdi nascuntur, muti sint necesse est.

53 MSS. add. *quasi*.

54 Ratio valet ex converso.

55 Bod.

multiplices ſpiræ, ac longitudo in ſe convoluta, & uno tantum ſubſtricta vinculo, quam mirificum Dei opus eſt? Nam ubi maceratos ex ſe cibos alvus emiſerit; paulatim per illos internorum anfractus extruduntur; ut quicquid ipſis ineſt ſucci, quo corpus alitur, membris omnibus dividatur. Et tamen nequi forte obhæreant ac reſiſtant, quod fieri poterat, propter ipſorum voluminum flexiones in ſe ſæpe redeuntes, & fieri ſine pernicie non poterat; opplevit ea intrinſecus craſſiore ſucco; ut purgamenta illa ventris ad exitus ſuos facilius per lubricum mitterentur. Illa quoque ratio ſubtiliſſima eſt; quod veſica, cujus uſum volucres non habet, cum ſit ab inteſtinis ſeparata, nec ullam habeat fiſtulam, qua ex illis urinam trahat; completur tamen, & humore diſtenditur. Id quomodo fiat, non eſt difficile pervidere. Inteſtinorum enim partes, quæ ab alvo cibum potumque ſuſcipiunt, patentiores ſunt quam ceteræ ſpiræ, & multo tenuiores. Hæ veſicam circumplectuntur & continent. Ad quas partes cum potus & cibus miſta pervenerint, fimum quidem craſſius fit, & tranſmeat; humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur; eumque veſica, cujus æque tenuis ſubtiliſque membrana eſt, abſorbet, & colligit, ut foras, qua natura exitum patefecit, emittat.

12, De utero quoque & conceptione, quoniam de internis loquimur, dici neceſſe eſt, ne quid præteriſſe videamur, quæ quamquam in operto latent, ſenſus tamen atque intelligentiam latere non poſſunt. Vena in maribus,

bus, quæ 55 ſemen continet, duplex eſt, paulo interior, quam illud humoris obſcœni receptaculum. Sicut enim renes duo ſunt, itemque teſtes; ita & venæ ſeminales duæ, una tantum compage cohærentes: quod videmus in corporibus animalium, cum interfecta pateſiunt. Sed illa dexterior maſculinum continet ſemen, ſiniſterior fœmininum; & ideo in toto corpore pars dextra maſculina eſt, ſiniſtra vero fœminina. Ipſum ſemen quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad venam genitalem confluere, ibique concreſcere. Sed hoc humana mens quomodo fiat, non poteſt comprehendere. Item in fœminis, uterus in duas ſe dividit partes; quæ in diverſum diffuſæ ac reflexæ, circumplicantur, ſicut arietis cornua. Quæ pars in dextram retorquetur, maſculina eſt; quæ in ſiniſtram, fœminina. Conceptum igitur Varro & Ariſtoteles ſic fieri arbitrantur. Aiunt enim, non tantum maribus ineſſe ſemen, verum etiam fœminis; & inde plerumque matribus ſimiles procreari; ſed earum ſemen
56 ſanguine eſſe purgatum: quod ſi recte cum virili miſtum ſit; utraque concreta, & ſimul coagulata informari: primum quidem cor hominis confingi; quod in eo ſit & vita hominis & ſapientia: denique totum opus
57 quadrageſimo die conſummari. Ex abortionibus hæc fortaſſe collecta ſunt. In avium tamen

55 Bod. leg. *ſeminum rationem.*

56 CCCC. & Mert. *ſanguinem.*

57 Hippocrati placet maſculi conformationem triginta, fœminæ 42 diebus abſolvi.

58 Huc

tamen fœtibus primum oculos fingi, dubium non eſt: quod in ovis ſæpe deprehendimus. Unde fieri non poſſe arbitror, quin fictio à capite ſumat exordium. Similitudines autem in corporibus filiorum ſic fieri putant. Cum ſemina inter ſe permiſta coaleſcunt, ſi virile ſuperaverit, patri ſimilem provenire, ſive marem ſeu fœminam; ſi muliebre prævaluerit, progeniem cujuſque ſexus ad imaginem reſpondere maternam. Id autem prævalet è duobus, quod fuerit uberius. Alterum enim quodammodo amplectitur ac includit. Hinc plerunque fieri ſolet, ut unius tantum lineamenta prætendant. Si vero æqua fuerit ex pari ſemine permiſtio; figuras quoque miſceri ut ſoboles illa communis aut neutrum referre videatur, quia totum ex altero non habet, aut utrumque, quia partem de ſingulis mutuata eſt. Nam in corporibus animalium videmus aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium ſimile; aut utriuſque ſic exprimi, ut diſcoloribus membris per omne corpus concors miſtura varietur. Diſpares quoque naturæ hoc modo fieri putantur. Cum forte in lævam uteri partem maſculinæ ſtirpis ſemen inciderit; marem quidem gigni opinatio eſt; ſed quia ſit in fœminina parte conceptus, aliquid in ſe habere fœmineum, ſupra quam decus virile patiatur, vel formam inſignem, vel nimium candorem, vel corporis levitatem, vel artus delicatos, vel ſtaturam brevem, vel vocem gracilem, vel animum imbecillum, vel ex his plura. Item ſi partem in dextram ſemen fœminini ſexus influxerit; fœ-

minam quidem procreari; ſed quoniam in maſculina parte concepta ſit, habere in ſe aliquid virilitatis, ultra quam ſexus ratio permittat; aut valida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuſcum colorem, aut hiſpidam faciem, aut vultum indecorum, aut vocem robuſtam, aut animum audacem, aut ex his plura. Si vero maſculinum in dexteram, fœmininum in ſiniſtram pervenerit, utroſque fœtus recte provenire; ut & feminis per omnia naturæ ſuæ decus conſtet, & maribus, tam mente quam corpore, robur virile ſervetur. Iſtud vero ipſum quam mirabile inſtitutum Dei eſt, quod ad conſervationem generum ſingulorum, duos ſexus, maris ac feminæ, machinatus eſt; quibus inter ſe per voluptatis illecebras copulatis, ſucceſſiva ſoboles pareretur, ne omne genus viventium conditio mortalitatis extingueret. Sed plus roboris maribus attributum eſt, quo facilius ad patientiam jugi maritalis fœminæ cogerentur. Vir itaque nominatus eſt, quod major in eo vis eſt quam in femina; & hinc virtus nomen accepit. Item mulier (ut Varro interpretatur) à mollicie eſt dicta, immutata & detracta litera velut mollier. Cui ſuſcepto fœtu, cum partus appropinquare jam cœpit, turgeſcentes mammæ dulcibus ſuccis diſtenduntur; & ad nutrimenta naſcentis fontibus lactis fœcundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud, quam ut ſapiens animal à corde alimoniam duceret. Idque ipſum ſolertiſſime comparatum eſt, ut candens ac pinguis humor teneritudinem novi corporis irrigaret, donec ad capiendos fortiores cibos

bos & dentibus instruatur, & viribus roboretur. Sed redeamus ad propositum; ut cætera, quæ supersunt, breviter explicemus.

13. Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab hujusmodi sermone revocaret. Itaque à nobis 58 indumento verecundiæ, quæ sunt pudenda, velentur. Quod ad hanc rem attinet, queri satis est, homines impios ac profanos, summum nefas admittere, qui divinum & admirabile Dei opus ad propagandam successionem inexcogitabili ratione provisum & effectum; vel ad turpissimos quæstus, vel ad obscœnæ libidinis pudenda opera convertunt; ut jam nihil aliud ex re sanctissima petant, quam inanem & sterilem voluptatem. Quid reliqui corporis partes? Num carent ratione ac pulcritudine? Conglobata in nates caro, quam 59 sedendi officio apta, & eadem firmior, quam in ceteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. Item feminum deducta & latioribus toris valida longitudo, quo facilius onus corporis sustineret; quam paulatim deficientem in angustum genua determinant; quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum sedendumque aptissimam præbent. Item crura non æquali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes; sed teretibus suris clementer extantibus, sensimque tenuatis, & firmata

58 Huc spectat locus Aristotelis Pol. lib. 7. cap. ultimo, à Rittershysio citatus. Ex τῶ εὐχερῶς λέγειν ὁτιοῦν τῶν αἰσχρῶν γίνεται καὶ τὸ ποιεῖν σύνεγγυς.

59 Unde Ἕδραι à Græcis dicuntur.

mata ſunt, & ornata. In plantis vero eadem quidem, ſed tamen longe diſpar, quam in manibus, ratio eſt. Quæ quoniam totius operis quaſi fundamenta ſunt; mirificus eas artifex non rotunda ſpecie, ne homo ſtare non poſſet, aut aliis ad ſtandum pedibus indigeret, ſicut quadrupedes; ſed porrectiores longioreſque formavit, ut ſtabile corpus efficerent planicie ſua, unde illis inditum nomen eſt. Digiti æque totidem, quot in manibus, ſpeciem magis quam uſum præferentes, ideoque & juncti, & breves, & gradatim compoſiti. Quorum qui eſt maximus, quoniam illum ſicut in manu diſcerni à cæteris, opus non erat; ita in ordinem redactus eſt, ut tamen ab aliis magnitudine ac modico intervallo diſtare videatur. Hæc eorum ſpecioſa germanitas, non levi adjumento niſum pedum firmat; concitari enim ad curſum non poſſumus, niſi digitis in humum preſſis ſoloque nitentibus, impetum ſaltumque capiamus. Explicaſſe videor omnia, quorum ratio intelligi poteſt. Nunc ad ea venio, quæ vel dubia, vel obſcura ſunt.

14. Multa eſſe conſtat in corpore, quorum vim rationemque perſpicere nemo, niſi qui fecit, poteſt. An aliquis enarrare ſe putat poſſe, quid utilitatis, quid effectus habeat 60 tenuis membrana illa perlucens, qua circumnectitur alvus ac tegitur? Quid renum gemina ſimilitudo? Quos ait Varro ita dictos, quaſi rivi ab his obſcœni humoris oriantur. 61 Quod eſt

60 Peritonæum.

61 Imo renum eſt operatio ſeroſum excrementum ſecernere & percolare.

62 Qui

est longe secus; quia spinæ altrinsecus supini cohærent, & sunt ab intestinis separati. Quid [62] splen? quid [63] jecur? quæ viscera quasi ex conturbato sanguine videntur esse concreta? Quid fellis amarissimus liquor? Quid globus cordis, qui unus sanguinis fons est? Nisi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiæ in felle constitutum putant, pavoris in corde, lætitiæ in splene. Ipsius autem jecoris officium volunt esse, ut cibos in alvo concoquat amplexu & calefactu suo. [64] Quidam libidines rerum venerearum in jecore contineri arbitrantur. Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest; quia horum officia in operto latent, nec usus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset; fortasse placidiora quæque animalia vel nihil fellis omnino, vel minus haberent, quam feræ; [6] timidiora plus cordis, salaciora plus jecoris, lasciviora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profecto sentiremus nos felle irasci, jecore cupere, splene gaudere. Cum autem, unde affectus isti veniant, minime sentiamus: fieri potest, ut aliunde veniant, & aliud viscera illa, quam suspicamur, efficiant. Nec tamen convincere possumus, falsa illos, qui hæc disputant, dicere. Sed omnia, quæ ad motus animi animæque pertineant, tam obscuræ

62 Qui quicquid atri humoris ac fæcis est in sanguine, ad se attrahit.

63 Cujus munus est, ut loquitur Julius Pollux, διακρῖναι τὴν τροφὴν εἰς αἷμα καὶ χολήν.

64 Inter quos est Plato.

65 *Bruta existimantur animalium*, inquit Plin. sen. citante Betuleio, *quibus durum riget; audacia quibus parvum est, pavidum quibus pr grande.*

67 Nec

obscuræ altæque rationis esse arbitror; ut supra hominem sit ea liquido pervidere. Id tamen certum & indubitatum esse debet, tot res, tot viscerum genera, unum & idem habere officium; ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie muneris singulis sit injunctum; quis scire, nisi artifex, potest; cui soli opus suum notum est?

15. De voce autem quam rationem reddere possumus? Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt aerem spiritu verberatum; unde verba sunt nuncupata. Quod perspicue falsum est. Non enim 66 vox extra os gignitur, sed intra. Et ideo verisimilior est illa sententia, stipatum spiritum, cum obstantia faucium fuerit illisus, sonum vocis exprimere; veluti cum in patentem cicutam labroque subjectam dimittimus spiritum; & is cicutæ concavo repercussus ac revolutus à fundo, 67 descendentem occursu suo reddit, ad exitum nitens sonum gignit, & in vocalem spiritum

67 Nec ista percussio, quam exagitat Lactantius, fit extra os. Quamvis enim nonnisi icto aere aliorum aures feriantur, prima tamen vocis formatio aliunde est accersenda. Sit itaque vox, prout à Julio Polluce definitur, πνεῦμα διὰ τῆς τραχείας ἀρτηρίας ἀναδιδόμενον ἐκ τοῦ πνεύμονος, καὶ πλῆττον τὴν ἐπιγλωττίδα καὶ τῷ στόματι ἐνειλούμενον, καὶ ὡς ἐν κυμβάλῳ ἠχοῦν πως ἄναρθρον, τοῖς δὲ φωνητικοῖς ὀργάνοις εἰς τὸ διάσημον ἀποχαρατόμενον ἢ ἀποτυπούμενον. Quibus addere libet, quod à Theodoreto affert Betuleius, ut explicatior fiat Lactantii similitudo. Ἀρκεῖ δὲ καὶ τοῦτο μόνον τὸ μόριον (linguam dicit) δεῖξαι τοῦ πεποιηκότος, οὐ τὴν σοφίαν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄπλετον φιλανθρωπίαν· ὄργανα γὰρ ἴσμεν ἀπὸ χαλκῶν συγκειμένων καλάμων, καὶ ὑπ' ἀσκῶν ἐκφυσώμενα, καὶ κινούμενα ὑπὸ τῶν τοῦ τεχνίτου δακτύλων, καὶ ἀποτελοῦντα τὴν ἐναρμόνιον ἐκείνην ἠχήν. ἀλλ' οὐχ ἡ φύσις παρὰ τῆς τέχνης. ἡ τέχνη δὲ παρὰ τῆς φύσεως ἐδιδάχθη τῆς πρώτης ἐκείνης ἠχῆς τὸ μηχάνημα· ἀρχέτυπον γὰρ τῆς τέχνης ἡ φύσις, ἴνδαλμα δὲ τῆς φύσεως ἡ τέχνη.

67 MSS. nostri *dum ad descendentem occursu suo redit.*

68 Σπιγγὶ

ritum resiliens per se ventus animatur. Quod quidem an verum sit, Deus artifex viderit. Videtur enim non ab ore, sed ab intimo pectore vox oriri. Denique & ore clauso, & naribus emittitur sonus qualis potest. Præterea ex maximo spiritu, quo anhelamus, vox non efficitur, & levi & non coarctato spiritu, quoties volumus, efficitur. Non est igitur comprehensum, quomodo fiat, aut quid sit omnino. Nec me nunc in Academiæ sententiam delabi putes; quia non omnia sunt incomprehensibilia. Ut enim fatendum est multa nesciri, quæ voluit Deus intelligentiam hominis excedere; sic tamen multa esse, quæ possint & sensibus percipi & ratione comprehendi. Sed erit nobis contra philosophos integra disputatio. Conficiamus igitur spatium, quo nunc decurrimus.

16. Mentis quoque rationem incomprehensibilem esse, quis nesciat; nisi qui omnino illam non habet; cum ipsa mens quo loco sit, aut cujusmodi, nesciatur? Varia ergo à philosophis de natura ejus ac loco disputata sunt. Ac ego non dissimulabo, quid ipse sentiam; non quia sic esse affirmem (quod est insipientis in re dubia facere) sed ut exposita rei difficultate, intelligas, quanta sit Divinorum operum magnitudo. 68 Quidam sedem mentis in pectore esse voluerunt. Quod si ita est: quanto tandem miraculo dignum est, rem in obscuro

68 Στωϊκοὶ πάντες ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ ἢ τῷ περὶ καρδίαν πνεύματι mentem collocari volunt. Διογένης ἐν τῇ ἀρτηριακῇ κοιλίᾳ τῆς καρδίας ἥτις ἐστὶ πνευματική. De his plura apud Pollucem lib. 2. c. 4. Sect. 47.

obſcuro ac tenebroſo habitaculo ſitam, in tanta rationis atque intelligentiæ luce verſari? tum quod ad eam ſenſus ex omni corporis parte conveniunt, ut in qualibet regione membrorum præſens eſſe videatur. Alii ſedem ejus in cerebro eſſe dixerunt. Et ſane argumentis probabilibus uſi ſunt; oportuiſſe ſcilicet, quod totius corporis regimen haberet, potius in ſummo, tanquam in arce habitare; nec quicquam eſſe ſublimius, quam id, quod univerſum ratione moderetur, ſicut ipſe mundi Dominus & rector in ſummo eſt. Deinde quod ſenſus omnis, id eſt audiendi, & videndi, & odorandi miniſtra membra in capite ſunt locata, quorum omnium viæ non ad pectus, ſed ad cerebrum ferant. Alioqui neceſſe nos eſſet tardius ſentire; donec ſentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus uſque deſcenderet. Ii vero aut non multum, aut fortaſſe non errant. Videtur enim mens, quæ dominatum corporis tenet, in ſummo capite conſtituta, tanquam in cœlo Deus; ſed quando in aliqua ſit cogitatione; commeare ad pectus; & quaſi ad ſecretum aliquod penetrale cedere; ut conſilium, tanquam ex theſauro recondito, eliciat ac proferat. Ideoque cum intenti ad cogitandum ſumus, & cum mens occupata in altum ſe abdiderit; neque audire quæ circumſonat, neque videre, quæ obſtant, ſolemus. Id vero ſive ita eſt; admirandum profecto, quomodo id fiat, cum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat. Sin autem non eſt; tamen nihilominus admirandum eſt, quod divina neſcio qua ratione fiat, ut ita eſſe videatur.

videatur. An poteſt aliquis non admirari, quod ſenſus ille vivus atque cœleſtis, qui mens, vel animus nuncupatur; tantæ mobilitatis eſt, ut ne tum quidem, cum ſopitus eſt, conquieſcat; tantæ celeritatis, ut uno temporis puncto cœlum omne colluſtret; &, ſi velit, maria pervolet; terras ac urbes peragret; omnia denique, quæ libuerit, quamvis longe lateque ſummota ſint, in conſpectu ſibi ipſe conſtituat? Et miratur aliquis, ſi divina mens Dei per univerſas mundi partes intenta diſcurrit, & omnia regit, omnia moderatur, ubique præſens, ubique diffuſa; cum tanta ſit vis ac poteſtas mentis humanæ intra mortale corpus incluſæ; ut ne ſeptis quidem gravis hujus ac pigri corporis, cui illigata eſt, coerceri ullo pacto poſſit, quo minus ſibi liberam vagandi facultatem quietis impatiens largiatur. Sive igitur in capite mens habitat, ſive in pectore; poteſtne aliquis comprehendere, quæ vis rationis efficiat, ut ſenſus ille incomprehenſibilis aut in medulla cerebri hæreat, aut in illo ſanguine bipartito, qui eſt incluſus in corde? Ac non ex eo ipſo colligat, quanta ſit Dei poteſtas, quod animus ſeipſum non videt, aut qualis, aut ubi ſit; nec ſi videat, tamen perſpicere poſſit, quo pacto rei corporali res incorporalis adjuncta ſit? Sive etiam mentis locus nullus eſt, ſed per totum corpus ſparſa diſcurrit, quod etiam fieri poteſt, & à Xenocrate Platonis diſcipulo diſputatum eſt; ſiquidem ſenſus in qualibet parte corporis præſto eſt: nec quid ſit mens, nec qualis, intelligi poteſt, cum ſit natura ejus tam ſubtilis ac tenuis, ut

ſolidis viſceribus infuſa, vivo & quaſi ardenti ſenſu membris omnibus miſceatur. Illud autem cave, ne unquam ſimile veri putaveris, quod 69 Ariſtoxenus dixit; Mentem omnino nullam eſſe; ſed quaſi harmoniam in fidibus ex conſtructione corporis, & compagibus viſcerum vim ſentiendi exiſtere. Muſici enim intentionem concentumque nervorum in integros modos ſine ulla offenſione conſonantium harmoniam vocant. Volunt igitur animum ſimili ratione conſtare in homine, qua & concors modulatio conſtat in fidibus; id eſt, ut ſingularum corporis partium firma conjunctio, membrorumque omnium conſentiens in unum vigor motum illum ſenſibilem faciat, animumque concinnet, ſicut nervi bene intenti conſpirantem ſonum. Et ſicuti in fidibus, cum aliquid aut interceptum, aut relaxatum eſt, omnis canendi ratio turbatur & ſolvitur; ita in corpore, cum pars aliqua membrorum duxerit vitium, deſtrui univerſa, corruptiſque omnibus atque turbatis, occidere ſenſum, eamque mortem vocari. Verum ille, ſi quicquam mentis habuiſſet, non harmoniam de fidibus ad hominem tranſtuliſſet. Non enim canere ſua ſponte fides poſſunt; ut ſit ulla in his comparatio ac ſimilitudo viventis. Animus autem ſua ſponte & cogitat, & movetur. Quod ſi quid in nobis harmoniæ ſimile eſſet; ictu moveretur externo, ſicut nervi manibus, qui ſine tactu artificis, pulſuque digitorum muti atque inertes jacent. Sed nimirum pulſandus ille

69 De quo ſupra lib. 7. c. 13.

ille manu fuit, ut aliquando ſentiret; quia mens ejus ex membris male compacta torpebat.

17. Supereſt, de anima dicere; quanquam percipi ratio ejus & natura non poſſit. Nec ideo tamen immortalem eſſe animam non intelligimus: quoniam quicquid viget, movetùrque per ſe ſemper, nec videri, aut tangi poteſt; æternum ſit neceſſe eſt. Quid autem ſit anima, nondum inter [70] philoſophos convenit, nec unquam fortaſſe conveniet. Etenim alii ſanguinem eſſe dixerunt, alii ignem, alii ventum, unde anima vel animus nomen accepit; quod Græce ventus ἄνεμος dicitur: nec illorum tamen quiſquam dixiſſe aliquid videtur. Non enim, ſi anima ſanguine aut per vulnus effuſo, aut febrium calore conſumto, videtur extingui; continuo in materia ſanguinis animæ ratio ponenda eſt; veluti ſi veniat in quæſtionem, lumen, quo utimur, quid ſit; & reſpondeatur, oleum eſſe, quoniam conſumto illo, lumen extinguitur; cum ſint utique diverſa; ſed alterum ſit alterius alimentum. Videtur ergo anima ſimilis eſſe lumini, quæ non ipſa ſit ſanguis, ſed humore ſanguinis alitur, ut lumen oleo. Qui autem ignem putaverunt, hoc uſi ſunt argumento, quod præſente anima corpus caleat, recedente frigeſcat. Sed ignis & ſenſu indiget, & videtur, & tactu comburit. Anima vero & ſenſu aucta eſt, & videri non poteſt, & non adurit. Unde apparet, animam neſcio quid eſſe Deo ſimilem. At illi,

[70] Ἔστιν ἡ ψυχὴ, inquit Julius Pollux toties laudatus, πνεῦμα ἢ πῦρ ἢ αἷμα ἢ ὅ τι ἂν δοκῇ τοῖς σοφοῖς.

illi, qui ventum putant esse, hoc falluntur; quod ex aere spiritum ducentes, vivere videamur. Varro itaque definit: Anima est aer conceptus ore, 71 tepefactus in pulmone, fervefactus in corde, diffusus in corpus. Hæc apertissime falsa sunt. Neque enim tam obscuram nobis hujusmodi rerum dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelligamus, quid verum esse non possit. An si mihi quis dixerit, æneum esse cœlum, aut vitreum, aut (ut Empedocles ait) aerem glaciatum; statimne assentiar, quia cœlum ex qua materia sit, ignorem? Sicut enim hoc nescio; ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus; quia multo prius gignitur anima, quam concipi aer ore possit. Non enim post partum insinuatur in corpus, ut quibusdam philosophis videtur; sed post conceptum protinus; cum fœtum in utero necessitas divina formavit: quia adeo vivit intra viscera genitricis; ut & incremento augeatur, & crebris pulsibus gestiat emicare. Denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus extinctum. Cæteræ definitionis partes eo spectant, ut illis novem mensibus, quibus in utero fuimus, mortui fuisse videamur. Nulla ergo ex his tribus vera sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est; qui hæc senserunt, ut omnino nihil dixerint. Nam & sanguine simul, & calore, & spiritu vivimus. Sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis; non expresserunt proprie, quid esset; quia tam non potest exprimi, quam videri. 18. Se-

71 MSS. nostri *defervefactus in pulmone, temperatus in corde.*

72 Lucretius

18. Sequitur alia, & ipsa inextricabilis quæstio. Idemne sit anima & animus, an vero aliud sit illud, quo vivimus; aliud autem, quo sentimus & sapimus. Non desunt argumenta in utramque partem. Qui enim unum esse dicunt, hanc rationem sequuntur; quod neque vivi sine sensu possit, nec sentiri sine vita; ideoque esse non posse diversum id, quod non potest separari; sed quicquid est illud, & vivendi officium, & sentiendi habere rationem. Iccirco animum & animam indifferenter appellant 72 duo Epicurei poetæ. Qui autem dicunt esse diversa, sic argumentantur: ex eo posse intelligi, 73 aliud esse mentem, aliud esse animam, quia incolumi anima mens possit extingui; quod accidere soleat insanis, item quod anima morte sopiatur, animus somno, & quidem sic, ut non tantum, quid fiat, aut ubi sit, ignoret; sed etiam rerum falsarum contemplatione fallatur. Quod ipsum quomodo fiat, non potest pervideri; cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus; nisi mens visionum imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tanquam ignis obducto cinere sopitus; quem si paululum commoveris, rursus ardescit, & quasi evigilat. Avocatur ergo simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur; corpus enim vigilante sensu, licet jaceat immobile, tamen non est quietum; quia flagrat in eo sensus, & vibrat, ut flamma; & artus omnes ad se astrictos

72 Lucretius lib. 3. & ut, liæo videtur, Horatius.

73 De quo supra lib. 7. cap. 12.

ctos tenet. Sed postquam mens ad contemplandas imagines ab intentione traducta est; tunc demum corpus omne resolvitur in quietem. Traducitur autem mens 74 cogitatione cæca, cum cogentibus tenebris secum tantummodo esse cœperit: dum intenta est in ea, de quibus cogitat; repente somnus obrepit, & in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat. Sic ea, quæ sibi ante oculos posuerat, videre quoque incipit. Deinde procedit ulterius, & sibi avocamenta invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat; ita falsis nocte, ne excitetur. Nam si nullas imagines cernat; aut vigilare illam necesse est, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est à Deo ratio somniandi, & quidem in commune universis animantibus, sed illud homini præcipue, quod cum eam rationem Deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium, Nam & historiæ sæpe testantur, extitisse somnia, quorum præsens, & admirabilis fuerit eventus; & responsa vatum nostrorum ex parte somniis constiterunt. Quare neque semper vera sunt, neque semper falsa, 75 Virgilio teste, qui duas portas voluit esse somniorum. Sed quæ falsa sunt, dormiendi causa videntur; quæ vera, immittuntur à Deo, ut imminens bonum aut malum hac revelatione discamus.

19. Illud

74 Sc. Phantasia.

75 lib. 5. Æneid. quæ tamen transtulit ab Homeri odyssea lib. 5.

76 Longam

19 Illud quoque venire in quæſtionem poteſt; utrumne anima ex patre, an potius ex matre, an vero ex utroque generetur. Sed ego id meo jure ab ancipiti vendico. Nihil enim ex his tribus verum eſt; quia neque ex utroque, neque ex alterutro ſeruntur animæ corporibus. Corpus enim ex corporibus naſci poteſt; quoniam confertur aliquid ex utroque: de animis anima non poteſt; quia ex re tenui & incomprehenſibili nihil poteſt decedere. Itaque ſerendarum animarum ratio uni ac ſoli Deo ſubjacet.

Denique cœleſti ſumus omnes ſemine oriundi,
Omnibus ille idem pater eſt,

ut ait Lucretius. Nam de mortalibus non poteſt quicquam niſi mortale generari. Ne putari pater debet, qui transfudiſſe aut inſpiraſſe animam de ſuo nullo modo ſentit; nec ſi ſentiat, quando tamen, aut quomodo id fiat, habet animo comprehenſum. Ex quo apparet, non à parentibus dari animas, ſed ab uno eodemque omnium Deo patre; qui legem rationemque naſcendi tenet ſolus; ſiquidem ſolus efficit. Nam terreni parentis nihil eſt, niſi ut humorem corporis, in quo eſt materia naſcendi, cum ſenſu voluptatis emittat, vel recipiat, & citra hoc opus homo reſiſtit; nec quicquam amplius poteſt; & ideo naſci ſibi filios optant, quia non ipſi faciunt. Cætera jam Dei ſunt omnia; ſcilicet conceptus ipſe, & corporis informatio, & inſpiratio animæ, & partus incolumis, & quæcunque

deinceps

deinceps ad hominem conſervandum valent; illius munus eſt, quod ſpiramus, quod vivimus, quod vigemus. Nam præterquam quod ipſius beneficio, incolumi ſumus corpore; & quod victum nobis ex variis rebus ſubminiſtrat; ſapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo poteſt. Ideoque & de ſapientibus ſtulti, & de ſtultis ſapientes ſæpe naſcuntur; quod quidam fato ac ſideribus aſſignant. Sed non eſt nunc locus de fato diſſerendi. Hoc dicere ſatis eſt; quod etiamſi aſtra efficientiam rerum continent, nihilominus omnia à Deo fieri certum eſt; qui aſtra ipſa & fecit & ordinavit. Inepti ergo, qui hanc poteſtatem Deo detrahunt, & operi ejus attribuunt. Hoc igitur Dei munere cœleſti atque præclaro an utamur, in noſtra voluit eſſe poteſtate. Hoc enim conceſſo, ipſum hominem virtutis ſacramento religavit, 76 quo vitam

76 Longam hoc loco orationem attexunt MSS. noſtri, nec non vetus edit. Rom. quæ cum multa contineat Manichæiſmum redolentia, qualia plurima ſcriptis Lactantianis à veteratoribus iſtis inſerta fuiſſe olim monuimus, idcirco eam à textu ablegantes, in calcem rejecimus, ne nos mala fide egiſſe videamur, qui ejuſdem criminis eos inſimulamus qui tam indignis modis Lactantium acceperunt. Oratio ſic procedit. *Dedit ei & conſtituit adverſarium nequiſſimum & fallaciſſimum ſpiritum, quocum in hac terreſtri vita ſine ulla ſecuritatis requie dimicaret. Cur autem Deus hunc vexatorem generi hominum conſtituerit, breviter exponam. Ante omnia diverſitatem voluit eſſe: ideoque vulgo non aperuit veritatem, ſed eam pauciſſimis revelavit: quæ diverſitas omne arcanum mundi continet. Hæc eſt enim, quæ faciat virtutem, quæ ſcilicet ſine ipſa non modo non eſſe, ſed ne app rere quidem poſſet: quia virtus eſſe non poterit, niſi fuerit compar aliquis, in quo ſuperando vim ſuam vel exerceat vel oſtendat. Nam, ut victoria conſtare ſine certamine non poteſt, ſic nec virtus quidem ipſa ſine hoſte.*

Ita,

vitam posset adipisci. Magna est enim vis hominis, magna ratio, magnum sacramentum; à quo siquis non defecerit, nec fidem suam devotionemque prodiderit; hic beatus, hic denique (ut breviter finiam) similis Deo sit, necesse est. Errat enim quisquis hominem carne metitur. Nam corpusculum hoc, quo induti sumus, hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque aspici, neque comprehendi potest; quia latet intra hoc quod videtur. Qui si delicatus magis ac tener in hac vita fuerit, quam ratio ejus exposcit; si virtute contemta, desideriis se carnis addixerit, cadet & premetur in terram. Sin autem (ut debet) statum suum, quem rectum sortitus est, promte constanterque defenderit; si terræ, quam calcare ac vincere debet, non servierit: vitam merebitur sempiternam.

20. Hæc ad te, Demetriane, interim paucis, & obscurius fortasse, quam decuit, pro rerum ac

Ita, quoniam virtutem dedit homini, statuit ei è contrario inimicum, ne virtus otio torpens naturam suam perderet. Cujus omnis ratio in eo est, ut concussa, & labefactata firmetur, nec aliter ad summum fastigium possit venire, nisi prudenti manu semper agitata, se ad salutem suam dimicandi tenore fundaverit. Noluit enim Deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere pervenire. Daturus ergo virtutem, dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates & vitia immitteret: qui esset autor errorum, malorumque omnium machinator: ut quoniam Deus hominem ad vitam vocat, ille contra, ut rapiat & traducat ad mortem. Hic est, qui aut inducit aut decipit eos, qui veritati student, aut si dolo & studiis non quiverit, virilem gerit animum, quo sublimium vigorem labefactare conetur, infanda dictu & execrabilia moliens: vexat, interficit: & tamen, ut prosternit multos, sic à multis victus prostratusque discedit.

ac temporis necessitate peroravi; quibus contentus esse [77] debeas; plura & meliora [78] lecturus, si nobis indulgentia cœlitus venerit. Tunc ego te ad veræ philosophiæ doctrinam & planius & verius cohortabor. Statui enim, quam multa potero, literis tradere, quæ ad vitæ beatæ statum spectent; & quidem contra philosophos; quoniam sunt ad perturbandam veritatem pernitiosi & graves. Incredibilis est enim vis eloquentiæ; & argumentandi differendique subtilitas quemvis facile deceperit. Quos partim nostris armis, partim vero ex ipsorum inter se concertatione sumtis revincemus; ut appareat, eos induxisse potius errorem, quam sustulisse. Fortasse mireris, quod tantum facinus audeam. Patiemurne igitur extingui aut opprimi vetitatem? Ego vero libentius vel sub hoc onere defecerim. Nam si M. Tullius eloquentiæ ipsius unicum exemplar ab indoctis, & ineloquentibus, quia tamen pro vero nitebantur, sæpe superatus est: cur desperemus, veritatem ipsam contra fallacem captiosamque facundiam, sua propria vi & claritate valituram? Illi quidem sese patronos veritatis profiteri solent, sed quis potest eam rem defendere, quam non didicit; aut illustrare apud alios, quam ipse non novit? Magnum videor polliceri: sed cœlesti opus est munere, ut nobis facultas, ac tempus ad proposita persequenda tribuatur. Quod si vita est optanda sapienti: profecto nullam aliam ob caussam vivere optaverim, quam ut aliquid effici-

77 CCC. & Mert. *debes*.
78 CCC. *Laturus*, uti etiam Isæi codex.

am,

am, quod vita dignum sit, & quod utilitatem legentibus, etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in nobis facundiæ rivus est, ad vivendum tamen afferat: quod est maxime necessarium. Quo perfecto, satis me vixisse arbitrabor, & officium hominis implesse, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos, ad iter cœleste direxerit.

L. COELII

L. COELII LACTANTII FIRMIANI

DE MORTIBUS PERSECUTORUM,

LIBER

Non a Lactantio conscriptus.

Ad [1] *Donatum Confessorem.* Chapman's Charge p. 128.

AUdivit Dominus orationes tuas, Donate cariſſime, quas in conſpectu ejus per omnes horas tota die fundis, ceterorumque fratrum noſtrorum qui glorioſa confeſſione ſempiternam ſibi coronam pro fidei ſuæ meritis quæſiverunt. Ecce addetur his omnibus adverſarius; & reſtituta per orbem tranqillitate, profligata nuper Eccleſia rurſum exſurgit, & majore gloria [2] templum Dei, quod ab impiis fuerat everſum, miſericordia Domini fabricatur. Ex citavit enim Deus principes qui tyrannorum nefaria & cruenta imperia reſciderunt, humano generi providerunt, ut jam quaſi diſcuſſo tranſacti tempo-

ris

1 De quo plura cap. hujus libri 16.

2 Nicomediæ ſc. (ubi tunc agebat Lactantius) quod à Diocletiano & Maximiano everſum fuit.

3 Deeſſe

ris nubilo, mentes omnium pax jocunda & serena lætificet. Nunc post tantæ tempestatis violentos turbines placidus aer & oblata lux refulsit. Nunc placatus servorum 3 suorum Deus jacentes & afflictos cœlesti auxilio sublevavit. Nunc mœrentium lacrymas, extincta impiorum conspiratione, detersit. Qui adversati erant Deo, jacent; qui templum sanctum everterant, ruina majori ceciderunt; qui justos excarnificaverant, cœlestibus plagis & cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt. Distulerat enim pœnas eorum Deus ut ederet in eos magna & mirabilia exempla, quibus & posteri discerent & Deum esse unum, & eundem mortem digna ultione superbis & impiis ac persecutoribus inrogare. 4 De quo exitu. . . . . . testificari placuit, ut omnes qui procul moti fuerunt, vel qui p. . . . . turi sunt, scirent quatenus virtutem ac majestatem suam in . . . . dis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet . . . . est, si à principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint auctores. . . . . & quibus pœnis in eos cœlestis judicis severitas vindicaverit exponam.

II. Extremis temporibus Tiberii Cæsaris, ut scriptum

3 Deesse videtur [*precibus vel patientia*] seu verbum aliquod consimile.

4 Sententiam hanc truncam & mutilam sic possis aliquatenus in integrum restituere. *De quo exitu Nobis testificari placuit ut omnes qui procul remoti fuerunt, vel qui procul ituri sunt, scirent quatenus virtutem ac majestatem suam in perdendis delendisque nominis sui hostibus Deus summus ostenderet, quod clarius futurum est si à principio ex quo est Ecclesia constituta, qui fuerint auctores Ecclesiæ persequendæ* &c. aut si mavis Leg. *Qui persecuti fuerunt at qui persecuturi sunt.*

5 Libro

ſcriptum legimus, Dominus noſter Jeſus Chriſtus à Judæis cruciatus eſt [5] poſt diem decimum Kalendarum Aprilis, duobus Geminis Conſulibus: cum reſurrexiſſet die tertio, congregavit diſcipulos quos metus comprehenſionis ejus in fugam verterat, & diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, & ſcripturas interpretatus eſt, quæ uſque ad id tempus obſcuræ atque involutæ fuerunt. Ordinavitque eos & inſtruxit ad prædicationem dogmatis ac doctrinæ ſuæ, diſponens Teſtamenti novi ſolennem diſciplinam. Quo officio repleto, circumvolvit eum procella nubis, & ſubtractum oculis hominum rapuit in cœlum. Et inde diſcipuli, qui tunc erant undecim, aſſumtis in locum Judæ proditoris Matthia & Paulo, diſperſi ſunt per omnem terram ad Evangelium prædicandum, ſicut illis magiſter Dominus imperaverat, & per annos XXV. uſque ad principium Neroniani imperii per omnes provincias & civitates Eccleſiæ fundamenta miſerunt,

5 Libro vero Inſtitut. 4. hæc habet Lactantius. *Ante diem decimum Kalendarum Aprilium Judæi Chriſtum cruci affixerunt*. Ita ut huic loco videatur è diametro adverſari, quam tamen repugnantiam nullam eſſe contendit Baluzius, citato è Pauli Juris conſulti lib. teſtimonio, aliam vero non addit rationem niſi quod Romani nunquam à Kalendis denominaverint dies qui ſequuntur poſt Kalendas. Quæ quidem ratio evoluta magis & expoſita facile has conciliabit dividuas. Siquidem iidem dies, pro naturali quo procedunt ordine dici poſſunt ante Kalendas; ſin attendatur ad rationem illos numerandi quæ ſecundum Romanæ deſignationis computum à Kalendis auſpicatur, nihil obſtat quo minus inter poſteriores recenſeantur gradum retro ferendo: atque inde eſt quod citra omne contradictionis periculum juxta haberi poſſit utrumvis dixeris.

6 Ex

runt. Cumque jam Nero imperaret, 6 Petrus Romam advenit & editis quibuſdam miraculis quæ virtute ipſius Dei data ſibi ab eo poteſtate faciebat, convertit multos ad juſtitiam, Deoque 7 templum fidele ac ſtabile collocavit. Qua re ad Neronem delata, cum animadverteret non modo Romæ ſed ubique quotidie magnam multitudinem deficere à cultu idolorum & ad religionem novam damnata vetuſtate tranſire, ut erat execrabilis ac nocens tyrannus, proſilivit ad excindendum cœleſte templum delendamque juſtitiam, & primus omnium perſecutus Dei ſervos, Petrum cruci adfixit, & Paulum interfecit. Nec tamen abiit impune. Reſpexit enim Deus vexationem populi ſui. Dejectus itaque faſtigio imperii, ac devolutus à ſummo tyrannus impotens, nuſquam repente comparuit, ut ne 8 ſepulturæ quidem locus in terra tam malæ beſtiæ appareret. Unde illum quidam deliri credunt eſſe tranſlatum ac vivum reſervatum, 9 Sibylla dicente matricidam profugum

6 Ex hoc loco eos redarguit Baluzius qui viginti quinque annos Petro aſſignant quibus Eccleſiæ Romanæ præſideret, & cum excuſſa ſibi viderint omnia fere ſubterfugia, eo redacti ſunt ut duplicem Petri profectionem in Romam comminiſcantur, unam Claudii temporibus, Principatu Neronis alteram, contra omnium fidem qui de ea aliquid literis mandarunt.

7 H. e. Chriſtianorum corpus.

8 Contra Suetonium, qui docet eum funeratum fuiſſe impenſa ducentorum millium.

9 Nonnulli perſuaſum habuere Neronem ipſum vel Antichriſtum fore, vel iiſdem temporibus per Occidentem ſæviturum quibus ille in Orientem graſſaretur. Ex Caſaubono Baluzius. Sibillini verſus ab eodem citati ſic ſe habent.

Ἥξει δ' ἐκ περάτων γαίης μητροκτόνος ἀνήρ

Φεύγαι

profugum à finibus esse venturum, ut quia primus presecutus est, idem etiam novissimus persequatur & antichristi præcedat adventum . . nefas est credere, sicut duos Prophetas vivos esse translatos in ultima . . . . in itium Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere cœperit . . . . pronuntiant, eodem modo etiam Neronem venturum putant . . . . . cursor diaboli ac prævius sit venientis ad vastationem terræ & humani generis eversionem.

III. Post hunc, interjectis aliquot annis, [1] alter non minor tyrannus ortus est; qui cum exerceret invisam dominationem, subjectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime, tutusque regnavit, donec impias manus adversus Dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum justum populum instinctu dæmonum incitatus est, tunc traditus in manus fuit

Φεύγων ἤδη νέον ὀξὺ στόμα μορμηρίζων,
Ὃς πᾶσαν γαῖαν καθελεῖ, καὶ πάντα κρατήσει.

Autumat V. rev. hoc oraculo designari Julium Cæsarem, quæ ultima vox Matricidam notat, & sic putat leg

Φεύγων Ἠριδανοῦ ὀξὺ στόμα μορμυρίζον.

Rationem conjecturæ suæ hanc affert, quod Eridanus ab Æschylo & Apollonio in Argon. pro Pado, Padus itidem pro Rhodano usurpetur, quem, Italiam petens Cæsar trajecit. Sed quanquam hæc conjectura Oraculi sensum forte assequatur, cum Lactantii mente non congruit, qui diserte hæc de Nerone intelligit. Hiatus qui occurrunt sic videntur suppleri posse accommodate satis ad Lactantii mentem (*quod nefas est credere*) *sicut duos prophetas vivos esse translatos in ultima sæcula præcursuros initium Christi sanctum & sempiternum cum descendere cœperit sanctis suis comitatus, pronuntiant, eodem modo etiam Neronem venturum putant, ut qui præcursor Diaboli ac prævius sit* &c.

1 Domitianus

Calvum dixit quem Roma Neronem.

2 Senatus

inimicorum luit pœnas. Nec ſatis ad ultionem fuit quod eſt interfectus domi. Etiam memoria nominis ejus eraſa eſt. Nam cum multa mirabilia opera fabricaſſet, cum Capitolium aliaque nobilia monumenta feciſſet, Senatus ita nomen ejus perſecutus eſt ut neque [2] imaginum neque titulorum ejus relinqueret ulla veſtigia, graviſſimis decretis etiam mortuo notam inureret ad ignominiam ſempiternam. Reſciſſis igitur actis [3] tyranni, non modo in ſtatum priſtinum Eccleſia reſtituta eſt, ſed etiam multo clarius ac floridius enituit; ſecutiſque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt, nullos inimicorum impetus paſſa, manus ſuas in orientem occidentemque porrexit, ut jam nullus eſſet terrarum angulus tam remotus quo non religio Dei penetraſſet, nulla denique natio tam feris moribus vivens, ut non ſuſcepto Dei cultu ad juſtitiæ opera miteſceret. Sed enim poſtea longa pax rupta eſt.

IV. Extitit enim poſt annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret Eccleſiam. Quis enim juſtitiam niſi malus perſequatur? Et quaſi hujus rei gratia provectus eſſet ad illud principale faſtigium, furere protinus contra Deum cœpit ut protinus caderet. Nam profectus

2 *Senatus adeo lætatus eſt ut repleta certatim curia non temperaret quin mortuum contumelioſiſſimo atque acerbiſſimo acclamationum genere laceraret, ſcalas etiam inferri, clypeoſque & imagines e us coram detrahi & ibidem ſolo affligi juberet, noviſſime eradendos ubique titulos abolendamque omnem memoriam decerneret.* Suetonius.

3 Quod ſub Nerva contigit. Καὶ ὁ Νερούας τοὺς κρινομένους ἐπ' ἀσεβείᾳ, h. e. Chriſtianos; ἀφῆκε καὶ τοὺς φεύγοντας κατήγαγε.

 4 Conſtan-

fectus adversum 4 Carpos, qui tum Daciam Moesiamque occupaverant, statimque circumventus à barbaris, & cum magna exercitus parte deletus, nec sepultura quidem potuit honorari; sed exutus ac nudus, ut hostem Dei oportebat, pabulum feris ac volucribus jacuit.

V. Non multo post 5 Valerianus quoque non dissimili furore correptus, impias manus in Deum intentavit, & multum, quamvis brevi tempore, justi sanguinis fudit. At illum Deus novo ac singulari poenæ genere adfecit, ut esset posteris documentum adversarios Dei sæpe dignam scelere suo recipere mercedem. Hic captus à Persis, non modo imperium, quo fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime. Nam Rex Persarum Sapores, qui eum ceperat, si quando libuerit aut vehiculum ascendere aut equum, 6 inclinare sibi

4 Constantinus in Oratione ad Sanctorum coetum Getas sive Gothos, Zosimus Scythas. Quæ res ita conciliari potest ut quia Carporum Gothorumque eadem origo erat & quia utrique propter Istrum fluvium sedes habebant, facile eorum nomina permutarentur. Baluz. Mortis modum ita narrat Zosimus, Τοῦ δὲ Γάλλου διὰ τοῦ πλήθους ἐπ' αὐτοὺς i. e. Scythas, ὁρμῆσαι συνθεμένου, ἀγνοίᾳ τῶν τόπων ἀπερισκέπτως ἐπελθὼν, ἐμπαγείς τε ἅμα τῇ σὺν αὐτῷ δυνάμει τῷ πηλῷ καὶ πανταχόθεν ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀκοντιζόμενος μετὰ τῶν συνόντων διεφθάρη, διαφυγεῖν οὐδενὸς δυνηθέντος.

5 Qui initio principatus sui erga Christianos se benignissimum præstitit, dein vero cum hac indole fortunam etiam mutavit.

6 Quam contumeliam ultro dissimulat Treb. Pollio qui aliam non memorat contumeliam nisi quod Sapores cum Romanorum rege ut vili & abjecto mancipio loqueretur, quasi intra verba solum stetisset hoc dedecus.

7 Loci

ſibi Romanum jubebat ac terga præbere, & impoſito pede ſuper dorſum eius, 7 illud eſſe verum dicebat, exprobrans ei cum riſu, non quod in tabulis aut parietibus Romani pingerent. Ita ille digniſſime triumphatus, aliquandiu vixit ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac deriſui eſſet. Etiam hoc ei acceſſit ad pœnam, quod cum filium haberet Imperatorem, captivitatis ſuæ tamen ac ſervitutis extremæ non invenit ultorem, nec omnino repetitus eſt. Poſtea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, direpta eſt ei cutis, & exuta viſceribus pellis, infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clariſſimi triumphi poneretur, legatiſque noſtris ſemper eſſet oſtentui, ne nimium Romani viribus ſuis fiderent, cum exuvias capti Principis apud deos ſuos cernerent. Cum igitur tales pœnas de ſacrilegis Deus exegerit; nonne mirabile eſt auſum eſſe quemquam poſtea non modo facere, ſed etiam cogitare adverſus majeſtatem ſingularis Dei regentis & continentis univerſa?

VI. Aurelianus, qui eſſet 8 natura væſanus & præceps, quamvis captivitatem Valeriani meminiſſet, tamen oblitus ſceleris ejus & pœnæ, iram Dei crudelibus factis laceſſivit. Verum illi ne perficere quidem quæ cogitaverat licuit, ſed

7 Loci ſenſum non aſſequor niſi innuat Lactantius illud à Sapore exprobrari verum eſſe Valerianum ſibi eſſe Mancipii loco, utpote qui ſcalæ vel ſtapedis vicem præſtaret, non ea utique quæ Romani in tabellis depingunt, h. e. *devictos Perſas triumphoſque ab illis reportatos.*

8 Aurelianus, quod negari non poteſt, ſeverus, truculentus, ſanguinarius fuit princeps. *Fl Vopiſcus.*

ſed protinus inter initia ſui furoris extinctus eſt. Nondum ad provincias ulteriores cruenta ejus ſcripta pervenerant, & jam 9 Cœnofrurio, qui locus eſt Thraciæ, cruentus ipſe humi jacebat, falſa quadam ſuſpicione ab 1 amicis ſuis interemtus. Talibus & tot exemplis coerceri poſteriores tyrannos oportebat. At hi non modo territi non ſunt, ſed audacius etiam contra Deum confidentiuſque fecerunt.

VII. Diocletianus, qui ſcelerum inventor & malorum machinator fuit, cum diſperderet omnia, nec à Deo quidem manus potuit abſtinere. Hic orbem terræ ſimul & 2 avaritia & timiditate ſubvertit. 3 Tres enim participes regni ſui fecit, in quatuor partes orbe diviſo, & multiplicatis exercitibus, cum ſinguli eorum longe majorem numerum militum habere contenderent, quam priores Principes habuerant cum ſoli rempublicam gererent. Adeo major

9 *Sed quum iter faceret, apud Cœnophrurium, manſionem quæ eſt inter Heracliam & Byzantium malitia notarii ſui, & manu Mucaporis interfectus eſt.* Idem.

1 *Incidit autem, ut ſe res fataliter agunt, ut Mneſtheum quem pro Notario ſecretorum habuerat, libertum, ut quidam dicunt ſuum, infenſiorem ſibi minando redderet quod neſcio quid de quodam ſuſpicatus eſſet. Mneſtheus qui ſciret Aurelianum neque fruſtra minari ſolere, neque ſi minaretur, ignoſcere, breve nominum conſcripſit mixtis iis quibus Aurelianus vere iraſcebatur cum iis de quibus nihil aſperum cogitabat* &c. Quem Vopiſcus Mneſtheum vocat, à Zoſimo Ἔρως dicitur τῶν ἔξωθεν φερομένων ἀποκρίσεων μηνυτὴς τεταγμένος, uti olim ad primum Zoſimi Librum annotavimus.

2 Avaritiæ exemplar occurrit apud Vopiſcum in Numeriano quum apud Tungros diverteretur.

3 Maximianum cognomento Herculium anno Chriſti 285. Conſtantium cognomento Chlorum, & Galerium Maximianum cognomento Armentarium anno 293.

4 Tributo-

major esse cœperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate 4 indictionum consumtis viribus colonorum, desererentur agri & culturæ verterentur in silvam. Et ut omnia terrore complerentur, provinciæ quoque in frusta concisæ, multi præsides & plura 5 officia singulis regionibus ac pene jam civitatibus incubare; item 6 rationales multi & magistri & vicarii Præfectorum, quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum & proscriptiones frequentes, exactiones rerum innumerabilium, non dicam crebræ, sed perpetuæ, & in exactionibus injuriæ non ferendæ. Hæc quoque tolerari possunt quæ ad 7 exhibendos milites spectant. Idem insatiabili avaritia thesauros nunquam minui volebat, sed semper extraordinarias opes ac largitiones congerebat, ut ea quæ recondebat, integra atque inviolata servaret. Idem cum variis iniquitatibus immensam faceret caritatem, legem pretiis rerum venalium statuere conatus est. Tunc ob exigua & vilia multus sanguis effusus, nec venale quicquam metu apparebat, & caritas multo deterius exarsit, donec lex necessitate ipsa post multorum exitium solveretur. Huc accedebat infinita quædam cupiditas ædificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis & artificibus &

4 Tributorum.

5 Pro *Officiarii*.

6 Procuratores principum, quorum cura erat ut in provinciis bona caduca & vacantia fisco vindicarent. *Ex Valesio Baluzius*.

7 Ad præstanda militibus stipendia. Nam in jure civili *exhibere* significat suppeditare alimenta & cætera ad vitam necessaria. *Idem*.

8 Nicome-

& plaustris omnibus quæcunque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilicæ, hic circus, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiæ. Repente magna pars 8 civitatis exceditur. Migrabant omnes cum conjugibus ac liberis, quasi urbe ab hostibus capta. Et cum perfecta hæc fuerant cum interitu provinciarum, Non recte facta sunt, aiebat, alio modo fiant. Rursus dirui ac mutari necesse erat, iterum fortasse casura. Ita semper dementabat, Nicomediam studens urbi Romæ coæquare. Jam illud prætereo, quam multi perierint possessionum aut opum gratia. Hoc enim usitatum & fere licitum consuetudine malorum. Sed in hoc illud fuit præcipuum, quod ubicunque cultiorem agrum viderat aut ornatius ædificium, jam parata domino calumnia & pœna capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.

VIII. Quid 9 frater ejus Maximianus, qui est dictus Herculius, non dissimilis ab eo? Nec enim possent in amicitia tam fideli cohærere nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, æqua sententia. Hoc solum differebant, 1 quod avaritiæ minori altero

8 Nicomediæ, quam Diocletianus Romæ studuit æquare. Ut infra.

9 Non natura, sed imperio: siquidem Diocletianus Dalmata, Maximianus Pannonia oriundus fuerit. *Diversum sanguinem*, inquit Mamertinus in panegyrico, *affectibus miscuistis. Non fortuita in vobis germanitas est, sed electa.*

1 Subesse hic loci mendum cum Baluzio suspicor; luxata est enim verborum structura, sed assentiri non possum viro doctissimo qui ideo corrupta hæc censet ac depravata, quod alias secum pugnaret Lactantius, qui subinde scribit non admodum diligentem fuisse Maximianum in conservandis

tero fuit plus, majori vero minus, ſed plus timiditatis, plus vero animi, non ad bene faciendum, ſed ad male. Nam cum ipſam imperii ſedem teneret Italiam, ſubjacerentque opulentiſſimæ provinciæ vel Africa vel Hiſpania, non erat in cuſtodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia ſuppetebat. Et cum opus eſſet, non deerant [2] locupletiſſimi ſenatores qui ſubornatis indiciis affectaſſe imperium dicerentur, ita ut effoderentur aſſidue lumina Senatus. Cruentiſſimus fiſcus male partis opibus affluebat. Jam libido in homine peſtifero, non modo ad corrumpendos mores, quod eſt odioſum ac deteſtabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacunque iter fecerat, avulſæ à conſpectu parentum virgines, ſtatim præſto. His rebus beatum ſe judicabat;

conſervandis opibus quas ei Africæ & Hiſpaniæ opulentiſſimæ provinciæ ſubminiſtrabant. Quidni enim rapacior Maximianus, tenacior Diocletianus haberi poſſit? Præſertim cum Maximianus fuerit *ferus animo, avaritia crudelis*, atque hac ſaltem parte conſortem imperii vicerit. Locum itaque ita reſtituo, donec de ipſius ſenſu melius conſtiterit, *Hoc ſolum differebant quod avaritiæ minori* i. e. Maximiano, *altero fuit plus,* (*Majori vero minus ſed plus timiditatis,*) *plus vero animi non ad bene faciendum, ſed ad male*. Ita ut intermedia verba uncis incluſa & à præcedentibus ſejuncta videantur mihi ſenſum illum ſuppeditare quem hic locus poſtulat. Ep. Aſaph. leg. *quod avaritiæ minori altero fuit plus, ſed plus timiditatis; majori vero minus, ſed plus animi.* Quæ quidem lectio diſtinctior eſt, ſed ſi admittatur, ſibi non conſtabit Lactantius, quippe qui Diocletianum infra deſcribit tanquam in omni tumultu meticuloſum animique disjectum.

2 Artificium Aureliano ſatis notum, Vopiſco referente. *Dicitur præterea hujus fuiſſe crudelitatis ut pleriſque ſenatoribus ſimulatam ingereret factionem conjurationis ac tyrannidis, quo facilius eos poſſet occidere.*

Leg.

judicabat; his constare felicitatem imperii sui putabat, si libidini & cupiditati malæ nihil denegaret.

Constantium prætereo, quoniam dissimilis ceterorum fuit, dignusque qui solus orbem teneret.

IX. Alter vero Maximianus, quem sibi generum Diocletianus asciverat, non his duobus tantum quos tempora nostra senserunt, sed omnibus qui fuerunt, malis pejor. Inerat huic bestiæ naturalis barbaries, * efferitas à Romano sanguine aliena. Non mirum, cum [3] mater ejus Transdanubiana infestantibus Carpis in [4] Daciam novam transjecto amne confugerat. Erat etiam corpus moribus congruens, statu celsus, caro ingens & in horrendam magnitudinem diffusa & inflata. Denique & verbis & actibus & aspectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime. Cujus timoris hæc fuit causa. Narseus Rex Persarum concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis, ad occupandum orientem cum magnis copiis inhiabat. Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu meticulosus animique disjectus, simul & exemplum Valeriani timens, non ausus est obviam tendere, sed hunc per Armeniam

* Leg. *& feritas.*

3 *Ortus parentibus agrariis pastor armentorum, unde ei cognomen.* Epitome victoris.

4 *i. e* Daciam Aureliani, nimirum eam Mœsiæ partem in quam Aurelianus populos transtulerat quos ex Dacia Trajani abduxerat. Ea amissa fuerat sub Gallieno, sed ab Aureliano revocata ad Romanam ditionem, ac postea rursum ab eo intermissa quia desperabat posse retineri, abductique ex ea Romani in media Mœsia collocati sunt, ut in libro nono tradit Eutropius. *Baluzius.*

5 Primus

meniam misit, ipse in oriente subsistens & aucupans exitus rerum. Ille insidiis suis barbaros, quibus mos est cum omnibus suis ad bellum pergere, multitudine impeditos & sarcinis occupatos non difficiliter oppressit; 5 fugatoque Narseo Rege, reversus cum præda & manubiis ingentibus, sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus est ut jam detrectaret Cæsaris nomen. Quod cum in literis ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: *Quousque Cæsar?* Exinde insolentissime agere cœpit, ut ex 6 Marte se procreatum & videri & dici vellet, tanquam alterum Romulum; maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. Sed differo de factis ejus dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen Imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere cœpit & contemnere omnia. 7 Diocles (sic enim

5 Primus tamen conflictus Galerio non adeo feliciter cessit. *Interim,* inquit Baptista Egnatius, *adversus Narseum Persarum regem* Galerius *infeliciter primo, mox reparatis copiis, ira etiam animos illi faciente, quod ad Diocletiani carpentum post cladem acceptam per mille passus pedes currere coactus est, egregie vicit Narseo fugato & cæsis magna ex parte Persis, pellicibusque cum gaza omni regia captis.*

6 Paulo aliter, nisi quod de insolentia idem ferat, Victoris Epitome. *Is insolenter affirmare ausus est matrem more Olympiadis Alexandri magni Creatricis, compressam dracone semet concepisse.*

* In impresso Leg. *Diocles enim ante imperium vocabatur,* periodo subinde addita, quam tamen sublatam oportuit, propter præcedentium cum sequentibus connexionem. Epitome Victoris, *Diocletianus Dalmata Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus; ubi orbis Romani potentiam cepit, Graium nomen in Romanum morem convertit.*

enim ante imperium vocabatur) cum rempublicam talibus consiliis & talibus sociis everteret, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur, tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas justorum sanguine non inquinaret. Quam vero causam persequendi habuerit, exponam.

X. Cum ageret in partibus orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes, & in jecoribus eorum ventura quærebat. Tum quidam ministrorum scientes Dominum, cum adsisterent immolanti, imposuerunt 8 frontibus suis immortale signum. Quo facto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in extis notas videbant; & quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem mactatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum 9 Tages, seu suspicione, seu visu, ait

8 Ex hoc loco argumentum ducit Baluzius genuinum hunc esse Lactantii librum eo quod similia occurrant libro Inst. 4. cap. 17. quæ sic habent: *Nam cum diis suis immolant, si adsistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, nec responsa potest consultus reddere vates. Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus bestiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus quibus prosecrant, conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem ut expugnarent Dei templum.* Quod tamen argumentum non est tanti roboris ut sua solum vi hunc librum Lactantio asserat, siquidem ut recte monet vir doctus, alius quispiam hæc potuerit à Lactantio mutuari.

6 Doctissimus Baluzius hæc autumat oratorio more dicta esse eo quod Tages olim apud Tuscos maxima inclaruerit aruspicii fama.

ait idcirco non respondere sacra quod rebus divinis profani homines interessent. Tunc ira furens sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio jussit, & in eos, si detrectassent, verberibus animadverti; datisque ad 1 Præpositos literis, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia præcepit, ut qui non paruissent, militia solverentur. Hactenus furor ejus & ira processit, nec amplius quicquam contra legem aut religionem Dei fecit. Deinde interjecto aliquanto tempore in Bithyniam venit hyematum; eodemque tum Maximianus quoque Cæsar inflammatus scelere advenit, ut ad persequendos Christianos instigaret senem vanum, qui jam principium fecerat. Cujus furoris hanc causam fuisse cognovi.

XI. Erat mater ejus deorum montium cultrix, mulier admodum superstitiosa. Quæ cum esset, dapibus sacrificabat pene quotidie, ac 2 vicariis suis epulis exhibebat. Christiani abstinebant; & illa cum gentibus epulante, jejuniis hi & orationibus insistebant. Hinc concepit odium adversus eos, ac filium suum non minus superstitiosum querelis muliebribus ad tollendos homines incitavit. Ergo habito inter se per totam hyemem consilio, cum nemo admitteretur

1 Nomen id quidem dignitatis militaris & post Tribunos, qui tamen præerant cohorti perinde ac Tribuni. *Ex Valesio Baluzius.*

2 Subesse mendum suspicor, licet illud vel dissimulaverit vel ultro prætermiserit Baluzius. Paula mutatione legi potest *vicariis suis epulas exhibebat*, nisi si istud mavis, *vicarios suos epulis adhibebat*, alterutrum enim admittendum videtur.

teretur, & omnes de summo statu reipublicæ tractari arbitrarentur, diu senex furori ejus repugnavit, ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terræ, fundi sanguinem multorum. 3 Illos libenter mori solere. Satis esse si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Nec tamen deflectere potuit præcipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. 4 Nam erat hujus malitiæ. Cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur. Cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpæ ascriberetur quicquid ipse deliquerat. Admissi ergo judices pauci & pauci militares, ut dignitate antecedebant, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio inimicos deorum & hostes religionum publicarum tollendos esse censuerunt, & qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate, vel timentes vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt. Nec sic quidem flexus est Imperator ut accommodaret assensum, sed deos potissimum consulere statuit, misitque aruspicem ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divinæ religionis inimicus. Traductus est itaque à proposito. Et quoniam nec amicis nec Cæsari nec

3 Hinc voces spontaneæ: *Christianus sum, mori volo.* Qui furor pius eousque incaluit ut Mensurius Episcopus Carthaginiensis iis negandum censeret martyrii honorem qui inconsulto se morti obtulerint.

4 Hinc apud Vopiscum in Numeriano vir audit *callidus & consilii semper alti, nonnunquam effrontis.*

5 Termina-

nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus est ut eam rem sine sanguine transigi juberet, cum Cæsar vivos cremari vellet qui sacrificio repugnassent.

XII. Inquiritur peragendæ rei dies aptus & felix, ac potissimum 5 Terminalia deliguntur, quæ sunt ad septimum Kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni.

Ille dies primus leti primusque malorum
Causa fuit, --------

quæ & ipsis & orbi terrarum acciderunt. Qui dies cum illuxisset, agentibus consulatum senibus ambobus octavum & septimum, repente adhuc dubia luce ad Ecclesiam 6 Præfectus cum ducibus & tribunis & rationalibus venit; & revulsis foribus, simulacrum Dei quæritur. Scripturæ repertæ incenduntur, datur omnibus præda. Rapitur, trepidatur, discurritur. Ipsi vero in speculis (in alto enim constituta Ecclesia ex palatio videbatur) diu inter se concertabant utrum ignem potius supponi oporteret. Vicit sententia Diocletianus, cavens ne magno incendio facto pars aliqua civitatis arderet. Nam multæ ac

5 Terminalia, inquit Varro, quod is dies anni extremus constitutus. Duodecimus enim mensis fuit Februarius, & cum intercalatur, inferiores quinque dies duodecimo demuntur mense. *Festus.* Terminus deus secundum Varronem à T. Tatio consecratus est, sec. alios à Numa Pompilio, ut *Romani contenti propriis, aliena non concupiscerent*, *Numa lege cavit de prædiis terminandis.*

6 Prius leg. *profectus*, cum qua voce nihil occurrit quod congruat.

7 Ut inter paganos, qui putabant templa non posse sine simulacris esse.

8 Historia

ac magnæ domus ab omni parte cingebant. Veniebant igitur prætoriani acie ſtructa cum ſecuribus & aliis ferramentis ; & immiſſi undique, tamen illud editiſſimum paucis horis ſolo adæquarunt.

XIII. Poſtridie propoſitum eſt edictum quo cavebatur ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis ſubjecti eſſent ex quocunque ordine aut gradu venirent, adverſus eos omnes actio caleret, ipſi non de injuria, non de adulterio, non de rebus ablatis agere poſſent, libertatem denique ac vocem non haberent. Quod edictum [8] quidam, etſi non recte, magno tamen animo diripuit & conſcidit, cum irridens diceret victorias [9] Gothorum & Sarmatarum præpoſitas. Statimque productus, non modo extortus, ſed etiam [1] legitime coctus, cum admirabili patientia poſtremo exuſtus eſt.

XIV. Sed Cæſar non contentus eſt edicti legibus. Aliter Diocletianum aggredi parat. Nam ut illum ad propoſitum crudeliſſimæ perſecutionis impelleret, occultis miniſtris palatio ſubjecit incendium. Et cum pars quædam conflagraſſet, Chriſtiani arguebantur velut hoſtes publici, & cum ingenti invidia ſimul cum palatio Chriſtianorum nomen ardebat.

Illos

8 Hiſtoria apud Euſebium occurrit lib. 8. Hiſt. Eccl. cap. 6. nulla tamen magis quam hic loci fit nominis mentio.

9 H. e. ni fallor, Imperatores æque barbaros eſſe ac Gothos Sarmataſque è quibus devictis ſibi titulos compararunt.

1 Secundum leges quas Auguſti tulerant, inquit Baluzius. ὡς ἂν μὴ συντόμως ἀπαλλαγείη, κατὰ βραχὺ ἀνηλίσκετο. *Euſeb. loco citato.*

2 At

illos consilio cum eunuchis habito de extinguendis Principibus cogitasse, duos Imperatores domi suæ pene vivos esse combustos. Diocletianus vero, qui semper se volebat videri astutum & intelligentem, nihil potuit suspicari; sed ira inflammatus, excarnificari omnes suos protinus præcepit. Sedebat ipse, atque innocentes igne torrebat. Item judices universi, omnes denique qui erant in palatio magistri, data potestate torquebant. Erant certantes quis prior aliquid inveniret. Nihil usquam reperiebatur; quippe cum familiam Cæsaris nemo torqueret; aderat ipse & instabat, nec patiebatur iram inconsiderati senis deflagrare. Sed quindecim diebus interjectis, aliud rursum incendium molitus est. Sed celerius animadversum, nec tamen auctor apparuit. Tunc Cæsar *medio hyemis profectione parata prorupit, eodem die contestans fugere se ne vivus arderet.

XV. Furebat ergo Imperator jam non in domesticos tantum, sed in omnes, & primam omnium filiam Valeriam conjugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Potentissimi quondam 2 eunuchi necati, per quos palatium & ipse ante constabat. Comprehensi Presbyteri ac ministri, & sine ulla probatione ad confessionem damnati, cum omnibus suis deducebantur.

Vid. Mosh. De rebus Xtian., p. 902.

* At vero capite XI. dicitur Diocletianus per *totam hyemem* cum Galerio consilium habuisse. porro cap. 12. cœpit persecutio sub finem Februarii, post 15. dies conflagravit palatium, ut proficisci non potuerit Galerius ante expletam fere Martii mensem.

2 Inter quos erat Petrus, qui ἀπρὶξ ἐχόμενος τῆς προθέσεως, ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις νικηφόρος ἀπέδωκε τὴν ψυχήν. *Euseb.*

3 Ita

bantur. Omnis ſexus & ætatis homines ad exustionem rapti. Nec ſinguli, quoniam tanta erat multitudo, 3 & gregatim circundato igni ambiebantur domeſtici, alligatis ad collum molaribus mari mergebantur. Nec minus in ceterum populum perſecutio violenter incubuit. Nam judices per omnia templa diſperſi, univerſos ad ſacrificia cogebant. Pleni carceres erant. Tormentorum genera inaudita excogitabantur; & ne cui temere jus diceretur, aræ in 4 ſecretariis ac pro tribunali poſitæ, ut litigatores prius ſacrificarent, atque ita cauſas ſuas dicerent. Sic ergo ad judices tanquam ad deos adiretur. Et jam literæ ad Maximianum atque Conſtantium commeaverant ut eadem facerent. Eorum ſententia in tantis rebus expectata non erat. Et quidem ſenex Maximianus libens paruit per Italiam, homo non adeo clemens. Nam Conſtantius, ne diſſentire à majorum præceptis videretur, conventicula, id eſt parietes, qui reſtitui poterant, dirui paſſus eſt, verum autem Dei templum, quod eſt in hominibus, incolume ſervavit.

XVI. Vexabatur ergo univerſa terra, & præter Gallias, ab oriente uſque ad occaſum tres acerbiſſimæ beſtiæ ſævierunt.

Non mihi ſi linguæ centum ſint oraque centum,
Ferrea vox, omnes ſcelerum comprendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina poſſem,

quæ

3 Ita videtur legendum. *At gregatim circumdato igni ambiebantur domeſtici, & alligatis &c.*

4 *Curiis judicialibus.*

5 Ser.

[5]quæ judices per provincias justis atque innocentibus intulerunt. Verum quid opus est illa narrare, præcipue tibi, Donate carissime, qui præter ceteros tempestatem turbidæ persecutionis expertus es? Nam cum incidisses in Flaccinum [6] præfectum, non pusillum homicidam; deinde in Hieroclem ex Vicario Præsidem, qui auctor & consiliarius ad faciendam persecutionem fuit; postremo in Priscillianum successorem ejus, documentum omnibus invictæ fortitudinis præbuisti. Novies enim tormentis cruciatibusque variis subjectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti; novem præliis [7] zabulum cum satellitibus suis debellasti, novem victoriis seculum cum suis terroribus triumphasti. Quam jocundum illud spectaculum Deo fuit cum victorem te cerneret, non candidos equos, aut immanes elephantos, sed ipsos potissimum triumphatores currui tuo subjugantem? Hic est verus triumphus, cum dominatores dominantur. Victi enim tua virtute ac subjugati sunt, quandoquidem nefanda jussione contemta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicæ potestatis fide stabili & robore animi profligasti. Nihil adversus te verbera, nihil ungula, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit. Hoc

5 Scr. *quas. Neque enim pœnæ nomen alicui inferre*, potest esse Latini commatis. Quanquam vir doct. supra laudatus juxta habeat *pœnarum nomina & pœnas.*

6 Bithyniæ.

7 Diabolum. Sic *Zacones* usurpari legimus pro *Diacones*; quin & *Zeta*, siquid memini, apud Plinium jun. occurrit pro *Dieta.*

Hoc est esse discipulum Dei, hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris cœlestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat. Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus à te zabulus victus est, non est ausus ulterius congredi tecum, quem tot præliis expertus est non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desiit amplius provocare, ne jam sumeres. Quam licet non acceperis in præsenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis & meritis in regno Dei reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

XVII. Hoc igitur scelere perpetrato, Diocletianus, cum jam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic [8] vicennalium diem celebraret, qui erat futurus ad duodecimum Kalendas Decembres. Quibus solennibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens & æger animi prorupit ex urbe impendentibus Kalendis Januariis, quibus illi nonus consulatus deferebatur. Tredecim dies tolerare non potuit ut Romæ potius quam Ravennæ procederet Consul. Sed profectus hyeme, sæviente frigore atque imbribus verberatus,

8 Quæ agenda erant ineunte vigesimo imperii anno, quibus Diocletianus ut clariora fierent triumphum de Persis hucusque dilatum conjunxit. Rationem temporis ita subducit Baluzius. In confesso apud omnes esse Diocletianum imperare cœpisse anno cclxxxiv. exeunte quod Petavius luculenter probavit; commotam vero persecutionem anno cciii ex plurimis Lactantii locis constare, ita ut incidat in annum Imp. Dioclet. xix. uti fusius eadem differit vir doctissimus, statim ante acta vicennalia.

9 Locum

verberatus, morbum levem ac perpetuum traxit; vexatuſque per omne iter, lectica plurimum vehebatur. Sic æſtate tranſacta, per circuitum 9 ripæ ſtrigæ Nicomediam venit, morbo jam gravi inſurgente. 1 Quodcunque ſe premi videret, prolatus eſt tamen ut circum quem fecerat dedicaret anno poſt vicennalia repleto. Deinde ita languore oppreſſus ut per omnes deos pro vita ejus rogaretur, donec Idibus Decembribus luctus repente in palatio, mœſtitia & lacrymæ, judicum trepidatio, & ſilentium. Tota civitate jam non modo mortuum ſed etiam ſepultum dicebant, cum repente mane poſtridie pervagari fama quod viveret, domeſticorum ac judicum vultus alacritate mutari. Non defuerunt qui ſuſpicarentur celari mortem ejus donec Cæſar veniret, ne quid forte à militibus novaretur. Quæ ſuſpicio tantum valuit ut nemo crederet eum vivere niſi Kalendis Martiis prodiſſet, vix agnoſcendus, quippe qui anno fere toto ægritudine tabuiſſet. Et ille Idibus

9 Locum hunc mendo laborare credideram. Baluzius tamen neſcio qua fretus auctoritate per *ripam ſtrigam* intelligit oram Propontidis. Mihi autem, cum conjecturis agendum eſſet, videbatur veriſimilior elici poſſe ex eo quod *Strigonium* Pannoniæ urbs ad Danubium ſita, qua fertur verſus pontum Euxinum, paula mutatione depravato loco aliqualem ſaltem medelam præberet. Cui conjecturæ illud imprimis favet, quod Diocleſianus non recto curſu, ſed *per circuitum* Nicomediam venit. Scr. itaque *ripæ Strigoniæ*, donec aliud ſeſe offerret cui loco cederet hæc conjectura. Jam autem meliora edoctus nihil mutandum cenſeo. Cum *Striga* ſit vox gromatica ſeu Agrimenſorum propria, & ab iis, quod in latitudinem longius fuerit *ſcamnum* appelletur, quod in longitudinem *ſtriga*. In re enim ruſtica, ſecundum Feſtum, ſulcum ſignificat qui uno ductu peragitur.

1 Leg. *quo utcunque*.

Idibus Decembribus morte ſopitus animam receperat, nec tamen totam. Demens enim factus eſt, ita ut certis horis inſaniret, certis reſipiſceret.

XVIII. Nec multis poſt diebus Cæſar advenit, non ut patri gratularetur, ſed ut eum cogeret imperio cedere. Jam conflixerat nuper Maximiano ſene, eumque terruerat injecto armorum civilium metu. Aggreſſus eſt ergo Diocletianum, primum molliter & amice, jam ſenem eſſe dicens, jam minus validum & adminiſtrandæ reipublicæ inhabilem, debere illum requieſcere poſt labores. Simul & exemplum Nervæ proferebat, qui imperium Trajano tradidiſſet. Ille vero aiebat ei indecens eſſe ſi poſt tantam ſublimis faſtigii claritatem in humilis vitæ tenebras decidiſſet, & minus tutum, quod in tam longo imperio multorum ſibi odia quæſiſſet. Nerva vero uno anno imperante, cum pondus & curam tantarum rerum vel ætate vel inſolentia ferre non quiret, abjeciſſe gubernaculum reipublicæ, atque ad privatam vitam rediſſe, in qua conſenuerat. Verum ſi nomen Imperatoris cuperet adipiſci, impedimento nihil eſſe quo minus omnes Auguſti nuncuparentur. At ille, qui orbem totum jam ipſe inhiaverat, cum inde ſibi aut nihil præter nomen 2 aut multum videbat accedere, reſpondit debere ipſius 3 diſpoſitionem in perpetuum conſervari, ut duo ſint in republica majores, qui ſummam rerum teneant, item duo minores,

2 Poſtulat ſenſus ut leg. *aut non multum.*

3 Formam regendæ reipublicæ.

4 Scr.

minores, qui ſint adjumento. Inter duos facile poſſe concordiam ſervari, inter quatuor pares nullo modo. Si ipſe cedere noluiſſet, ſe ſibi conſulturum, ne amplius minor & extremus eſſet. Jam fluxiſſe annos quindecim 4 in Illyricum vel ad ripam Danubii relegatus cum gentibus barbaris luctaret, cum alii intra laxiores & quietiores terras delicate imperarent. His auditis, ſenex languidus, qui jam Maximiani ſenis literas acceperat ſcribentis quæcunque locutus fuiſſet, & didicerat augeri ab eo exercitum, lacrymabundus, *D*. Fiat, inquit, ſi hoc placet. Supererat ut communi conſilio omnium Cæſares legerentur. *G*. Quid opus eſt conſilio, cum ſit neceſſe illis duobus placere quicquid nos fecerimus? *D*. Ita plane. Nam illorum filios nuncupari neceſſe eſt. (Erat autem Maximiano [filius] 5 Maxentius, hujus ipſius Maximiani gener, homo pernicioſæ ac malæ mentis, adeo ſuperbus & contumax ut neque patrem neque ſocerum ſolitus ſit adorare. Et idcirco utrique inviſus fuit. Conſtantio quoque

4 Scr. *in Illyrico cum ad ripam Danubii.* Scribit Baluzius *in Illyrico, id eſt, ad ripam*, non adeo liquida, ut videtur, verborum ſtructura; neque enim uti prius dicit noſter *conflixerat Maximiano ſene* ita illud ſuſtineri poteſt *Luctaret gentibus barbaris*. Siquidem particula *cum* aut iterato uſurpanda eſt quod nos facimus, aut præponenda ſaltem voci [*relegatus*] ſi ſemel.

* Quoniam quod reiiquum eſt hujus capitis ſubobſcurum eſt & perplexum, nequæ ſalebræ lectorem impedirent, in Dialogi formam digeſſimus, præfixis Dioclesiani & Galerii initialibus nominum literis, ut quæ alteruter dixerit, facilius innoteſcat.

5 *Ferus* audit apud Aur. Victorem & *inhumanus, nulli carus ne patri aut ſocero quidem Galerio.*

6 Sorore

que filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens, & illo fastigio dignissimus, qui insigni & decoro habitu corporis, & industria militari, & probis moribus, & comitate singulari, à militibus amaretur, à privatis & optaretur.) Eratque tunc præsens, jampridem à Diocletiano factus Tribunus ordinis primi. *D*. Quid ergo fiet? *G*. Ille, inquit, dignus non est. Qui enim me privatus contemsit, quid faciet cum imperium acceperit? *D*. Hic vero & amabilis est & ita imperaturus ut patre suo melior & clementior judicetur. *G*. Ita fiet ut ego non possim facere quæ velim. Eos igitur oportet nuncupari qui sint in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant nisi meo jussu. *D*. Quos ergo faciemus? *G*. Severum, inquit. *D*. Illumne saltatorem, temulentum, ebriosum, cui nox pro die & dies pro nocte? *G*. Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter præfuit; & eum misi ad Maximianum, ut ab eo induatur. *D*. Esto. Alterum quem dabis? *G*. Hunc, inquit, ostendens 6 Daiam adolescentem quendam semibarbarum, quem recens jusserat Maximinum vocari de suo nomine. Jam & ipsi Diocletianus nomen ex parte mutaverat 7 hominis causa, quia Maximianus fidem summa religione præstabat. *D*. Quis est hic quem mihi offers? *G*. Meus, inquit, affinis. *D*. At ille gemebundus, Non, inquit, eos homines mihi das quibus tutela reipublicæ committi possit. *G*. Probavi eos, inquit. *D*. Tu videris, qui regimen imperii susceptururus es. Ego satis

6 Sotore Armentarii genitus veroque n mine ante imperium DAZA dictus. *Idem*.

7 Leg. *Ominis causa*.

8 i.e.

ſatis laboravi & providi quemadmodum me imperante, reſpublica ſtaret incolumis. Si quid acceſſerit adverſi, mea culpa non erit.

XIX. Cum hæc eſſent conſtituta, proceditur Kalendis Maiis. Conſtantinum omnes intuebantur. Nulla erat dubitatio. Milites qui aderant, & priores militum electi & acciti ex legionibus, in hunc unum intenti gaudebant, optabant, & vota faciebant. Erat locus altus extra civitatem ad millia fere tria, in cujus ſummo 8 Maximianus ipſe purpuram ſumſerat; & ibi columna fuerat erecta cum Jovis ſigno. Eo pergitur. Concio militum convocatur. Inquit ſenex cum lacrymis, alloquitur milites ſe invalidum eſſe, requiem poſt labores petere, imperium validioribus tradere, alios Cæſares ſubrogare. Summa omnium expectatio quid afferret. Tunc repente pronuntiat Severum & Maximinum Cæſares. Obſtupefiunt omnes in tribunali. Conſtantinus aſtabat 9 ſuſum. Sciſcitari inter ſe num Conſtantini immutatum nomen eſſet, cum in conſpectu omnium Maximianus manum retrorſum extendens protraxit à tergo Daiam, Conſtantino repulſo, & *exuto veſtem privatam, conſtituit in medium. Mirari omnes qui eſſet, unde eſſet. Nemo tamen reclamare auſus eſt, cunctis inſperatæ novitate rei turbatis. Huic purpuram Diocletianus injecit ſuam, qua ſe exuit, & Diocles iterum factus eſt. Tum deſcenditur; & rheda per

8 i.e. Armentarius.

9 In ſuperiori parte. *Suſum* veteres dicebant. pro *ſurſum*. *Ex Dufreſnio Baluzius.*

* Leg. *exutum veſte privata*; refertur quippe ad Maximinum ſororis Galerii filium.

• Gloſſæ

per civitatem[1] veteranus Rex foras exportatur in patriamque dimittitur. Daia vero ſublatus nuper à pecoribus & ſilvis, ſtatim * ſcutarius, continuo Protector, mox Tribunus, poſtridie Cæſar, accepit orientem calcandum & conterendum, quippe qui neque militiam neque rempublicam ſciret, jam non pecorum ſed militum paſtor.

XX. Maximianus, poſtquam ſenibus expulſis quod voluit & fecit, ſe jam ſolum totius orbis dominum eſſe ferebat. Nam Conſtantium, quamvis priorem nominari eſſet neceſſe, contemnebat, quod & natura mitis eſſet & valetudine corporis impeditus. Hunc ſperabat brevi obiturum ; & ſi non obiſſet, vel invitum exuere facile videbatur. Quid enim faceret ſi à tribus cogeretur imperium deponere? Habebat ipſe Licinium veteris contubernii amicum & à prima militia familiarem, cujus conſiliis ad omnia regenda utebatur. Sed eum Cæſarem facere noluit, ne filium nominaret, ut poſtea in Conſtantii locum nuncuparet Auguſtum atque fratrem, tunc vero ipſe principatum teneret, ac pro arbitrio ſuo debacchatus in orbem terræ vicennalia celebraret, ac ſubſtituto Cæſare,

1 Utpote qui per viginti annos regnaverat. Ex hoc capite conſtat quæ Diocletiano fuerit cauſa imperio ſe abdicandi, cujus hiſtoriæ arcana primus aperuit Lactantius. Siquidem conſilium illud ceperit poſt perſecutionem commotam, reditum à Roma & peracta vicennalia, cum illum difficilis morbus mentis ſuæ ſtatu demoverit.

* Gloſſæ Baſiliæ. Πριμοσ-κυτάριοι, ὑπερασπισταὶ, οἱ τῶν ἀληγ-μένοι Προτίκτορες. Eſt autem Protector ſtipator imperatoris. Inſtitutus eſt hic ordo à Gordiano juniore. *Ex Suicero.*

2 E con-

Cæsare [2] filio suo, qui tunc erat novennis, & ipse deponeret, ita cum imperii summam tenerent Licinius ac Severus, & secundum Cæsarum nomen Maximinus & Candidianus, inexpugnabili muro circumseptus securam & tranquillam degeret senectutem Hoc consilia ei ostendebant. Sed Deus, quem sibi fecit infestum, cuncta illius cogitata dissolvit.

XXI. Adeptus igitur maximam potestatem; ad vexandum orbem quem sibi patefecerat; animum intendit. Nam post devictos Persas, quorum hic ritus, hic mos est ut Regibus suis in servitium se addicant, & Reges populo suo tanquam familia utantur, hunc morem nefarius homo in Romanam terram voluit inducere, quem ex illo tempore victoriæ sine pudore laudabat. Et quia id aperte jubere non poterat; sic agebat ut & ipse libertatem hominibus auferret. Inprimis honores ademit. Torquebantur ab eo non modo [3] decuriones, sed primores etiam civitatum [4] egregii ac perfectissimi viri; Et quidem in causis levibus atque civilibus,

2 E concubina nato. Nam ex Valeria utpote sterili nullum suscepit.

3 Etsi postea Constantinus legem tulerit ut liceret Decuriones torqueri in crimine falsi. *Ex Baronio Ba'uzius.*

4 Quas dignitates honorarias fuisse liquet ex codice Theodos. lib. 6. tit. 37. *Spectabilium* ordinem à Constantino additum olim diximus ad Zosimi lib. 2. Huic tamen loco præcipue lucem dabit geminus alter Lactantii locus 5. Instit. cap. 14: *Nemo Deo pauper nisi qui justitia indiget, nemo dives nisi qui virtutibus plenus est, nemo devi ue* egregius *nisi qui bonus & innocens fuerit, nemo* clarissimus *nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit, nemo* perfectissimus *nisi qui omnes gradus virtutis impleverit.* Ut nemini possit in dubium venire quin Lactantius has voces usurpaverit communi tunc sensu & vulgo recepto.

libus, si morte digni viderentur, cruces stabant; sin minus, compedes parati. Matresfamilias ingenuæ ac nobiles in 5 gynecæum rapiebantur. Si quis esset verberandus, defixi in stabulo pali quatuor stabant, ad quos nullus unquam servus distendi solebat. Quid 6 lusorium vel delitias ejus referam? Habebat ursos ferociæ ac magnitudinis suæ simillimos, quos toto imperii sui tempore elegerat. Quotiens delectari libuerat, horum aliquem adferri nominatim jubebat. His homines non plane comedendi, sed obsorbendi objectabantur: quorum artus cum dissiparentur, ridebat suavissime; nec unquam sine humano cruore cœnabat. Dignitatem non habentibus pœna ignis fuit, & exilii primo adversus Christianos 7 permiserat, datis legibus ut post tormenta damnati lentis ignibus urerentur. Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tamdiu donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. Deinde incensæ faces & extinctæ admovebantur singulis membris, ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter hæc suffundebatur facies aqua frigida, & os humore abluebatur, ne arescentibus siccitate faucibus cito spiritus redderetur. 8 Quod postremo

5 Gynecæa ex vi vocis loca significare muliebribus destinata operibus extra controversiam est. Sed hic potius indigitari crediderim infame illud libidinis servitium quale etiamnum in publico suo lupanari à fœminis exigit Ottomannorum Imperator. Neque alia inibi opera præstari, quæ statim sequuntur de Maximiani libidine, satis indicant.

6 Amphitheatra, ubi publici ludi edebantur.

7 Nisi rescr. *permissa*. Quid de hujus loci sensu futurum sit, nescio.

8 Leg. *quod postremo accidebat cum*. &c.

• Leg.

postremo accidebat. Tunc per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetrasset. Hinc rogo facto cremabantur. * Corpora jam cremata, lecta ossa & in pulverem comminuta jactabantur in * flumine ac mare.

XXII. Quæ igitur in Christianis excrucíandis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. Nulla 9 pœna penes eum levis, non insulæ, non carceres, non metalla, sed ignis, crux, feræ, in illo erant quotidiana & facilia. Domestici & administratores lancea emendabantur. In causa capitis animadversio gladii admodum paucis quasi beneficii [loco] deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. Jam illa his levia fuerant. Eloquentia extincta, causidici sublati, jureconsulti aut relegati aut necati. Literæ autem inter malas artes habitæ ; & qui eas noverant, pro inimicis hostibusque protriti & execrati. Licentia rerum omnium, solutis legibus adsumta & judicibus data. Judices militares humanitatis literarum rudes, sine adsessoribus in provincias immissi.

XXIII. At vero illud publicæ calamitatis & communis luctus omnium fuit, census in provincias & civitates semel missus, censitoribus ubique diffusis & omnia exagitantibus, hostilis tumultus & captivitatis horrendæ species erant. Agri glebatim metiebantur, vites & arbores, numerabantur, animalia omnis generis scribebantur

9 Ex emendatione Baluzii cum in exemplari leg. *nulla pænis eum levis*.

* Leg. *corpore jam cremato*.

* Forte *flumina*.

bantur, hominum capita notabantur, in civitatibus 1 urbanæ ac rusticæ plebes adunatæ, foras omnia gregibus familiarum referta, unusquisque cum liberis, cum servis aderant, tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique 2 servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur; & cum dolor vicerat, adscribebantur quæ non habebantur. Nulla ætatis, valetudinis excusatio. Ægri & debiles deferebantur, æstimabantur ætates singulorum; parvulis adjiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu & mœstitia plena omnia. Quæ veteres adversus victos jure belli fecerant, 3 & ille adversus Romanos Romanisque subjectos facere ausus est, quia parentes ejus censui subjugati fuerant quem 4 Trajanus Dacis assidue rebellantibus pœnæ gratia victor imposuit. Post hoc pecuniæ pro capitibus pendebantur, & merces pro vita dabatur. Non tamen hisdem censitoribus fides habebatur; sed alii super alios mittebantur, tanquam plura inventuri. Et duplicabatur semper illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. Interea

1 Hic Lactantii locus confirmat Gothofredi conjecturam, qui ex lib. 2. cod. Theod. *de censu* collegit mutationem aliquam à Galerio factam esse per Lyciam & Pamphyliam; nimirum urbanam plebem capitationi subjectam. *Baluzius.*

2 Contra regulam juris quæ vetat servos in dominorum caput interrogari.

3 Leg. *ea.*

4 Sub quo post duas expeditiones in provinciam redacta est & proinde vectigalis facta.

5 Insolens

terea minuebantur animalia, & mortales obibant, & nihil minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere jam nec mori saltem gratis liceret. Mendici supererant soli, à quibus nihil exigi posset, quos ab omni genere 5 injurietatis miseria & infelicitas fecerat. Atquin homo impius misertus est illis ut non egerent. Congregari omnes jussit, & exportatos naviculis in mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit ne quis illo imperante miser esset. Ita dum cavit ne quis simulatione mendicitatis censum subterfugiat, multitudinem virorum miserorum contra omne jus humanitatis occidit.

XXIV. Jam propinquavit illi judicium Dei, secutumque tempus est quo res ejus dilabi ac fluere cœperunt. Nondum animum intenderat ad evertendum pellendumve Constantium, dum est occupatus his rebus quas superius exposui, & expectabat obitum ejus. Sed tam celeriter non putabat obiturum. Qui cum graviter laboraret, miserat literas ut filium suum Constantinum remitteret sibi videndum, quem jamdudum [6 frustra repetierat.] Ille vero

5 Insolens hoc verbum juris Latini fecere voluit Baluzius exemplorum aliquot auctoritate, sed vano conatu, uti & ipse fatetur qui in emendationibus quas ad calcem sui operis adjecit fide indubitata leg. asserat [*injuriæ tutos.*]

6 Hæc verba in veteri cod. non occurrere testatur Baluz. sed quoniam sensus imperfectus fuisset citra aliquod supplementum, commodius nullum addi potuit quam quod præbuit fragmentum de Constantio Chloro, in quo ita legitur. *Constantinus obses apud Diocletianum & Galerium sub iisdem fortiter in Asia militavit, quem post depositum imperium Diocletiani & Herculii Constantius a Galerio repetitit. Sed hunc Galerius objecit ante plurimis periculis.*

7 Tùs

vero nihil minus volebat. Nam & in inſidiis ſæpe juvenem adpetiverat, quia palam nihil audebat, ne contra ſe arma civilia, & quod maxime verebatur, odia militum concitaret. Sub obtentu exercitii ac luſus feris illum objecerat. Sed fruſtra, quoniam Dei manus hominem protegebat, qui illum de manibus ejus liberavit in ipſo cardine. Namque ſæpius, cum jam diu negare non poſſet, dedit illi ſigillum inclinante jam die, præcepitque ut poſtridie mane acceptis mandatis proficiſceretur, vel ipſe illum occaſione aliqua retentaturus, vel præmiſſurus literas ut à Severo teneretur. Quæ cum ille proſpiceret, quieſcente jam Imperatore poſt cœnam properavit exire; ſublatiſque per manſiones multas omnibus equis publicis, evolavit. Poſtridie Imperator, cum conſulto ad medium diem uſque dormiſſet, vocari eum jubet. Dicitur ei poſt cœnam ſtatim profectus. Indignari ac fremere cœpit. Poſcebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. 7 Nudatus ei curſus publicus nuntiatur. Vix lacrymas tenebat. At ille incredibili celeritate uſus, pervenit ad patrem jam deficientem, qui ei militibus commendato imperium per manus tradidit; atque ita in lecto ſuo requiem vitæ, ſicut optabat, accepit. Suſcepto imperio Conſtantinus Auguſtus nihil egit prius quam Chriſtianos cultui ac Deo ſuo reddere. Hæc fuit prima ejus ſanctio ſanctæ religionis reſtituta.

XXV. Paucis poſt diebus laureata imago ejus

7 Τοὺς ἐν τοῖς σταθμοῖς ἵππους, οὓς τὸ δημόσιον ἔτρεφεν, ἅμα τῷ φθάσαι τὸν σταθμὸν, κολούων καὶ ἀχρείους ἐῶν, τοῖς ἑξῆς ἑστῶσιν ἐχρῆτο. Zoſimus lib. 2.

8 Quia

ejus adlata eſt ad malam beſtiam. Deliberavit diu an ſuſciperet. In eo pene res fuit ut illam & ipſum qui attulerat exureret, niſi eum amici ab illo furore flexiſſent, admonentes eum periculi, quod univerſi milites, quibus invitis ignoti Cæſares erant facti, ſuſcepturi Conſtantinum fuiſſent, atque ad eum concurſuri alacritate ſumma, ſi veniſſet armatus. Suſcepit itaque imaginem admodum invitus, atque ipſi purpuram miſit, ut ultro aſciviſſe illum in ſocietatem videretur. Jam turbatæ rationes ejus fuerant, nec poterat alterum [8] extra numerum nuncupare, ut voluerat. Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat ætate maturior, Auguſtum nuncuparet. Conſtantinum vero non Imperatorem, ſicut erat factus, ſed Cæſarem cum Maximino appellari juberet, ut eum de ſecundo loco rejiceret in quartum.

XXVI. Compoſitæ ei res quodammodo jam videbantur, cum ſubito illi alius terror adlatus eſt, generum ipſius Maxentium Romæ factum Imperatorem. Cujus motus hæc fuit cauſa. Quum ſtatuiſſet cenſibus inſtitutis orbem terræ devorare, ad hanc uſque proſiluit inſaniam ut ab hac captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem. Ordinabantur jam cenſitores qui Romam miſſi deſcriberent plebem. Eodem fere tempore caſtra quoque prætoria [9] ſuſtulerat. Itaque milites pauci qui Romæ in caſtris relicti erant, opportu-

8 Quia ſervanda erat *diſpoſitio* illa, de qua ſupra cap. 18.

9 i. e. Ex parte. Neque enim eos penitus dicendus eſt ſuſtuliſſe à quibus factus eſt

opportunitatem nacti, 1 occisis quibusdam judicibus, non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpuram induerant. Quo nuncio allato, aliquantum rei novitate turbatus est, nec tamen nimium territus, Et oderat hominem, & tres Cæsares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse quod noluit. Severum arcessit, hortatur ad recipiendum imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium, & mittit Romam, in qua milites illi summis delitiis sæpissime excepti non modo salvam esse illam urbem sed ibi vivere optarent. Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet jure hæreditatis paternos milites traducere ad se posset, cogitans tamen fieri posse ut Maximianus locet idipsum metuens Severum in Illyrico relinqueret, atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quærebat quatenus se à periculo impendente muniret. Patri suo post depositum imperium in Campania moranti purpuram mittit, & bis Augustum nominat. Ille vero & rerum novarum cupidus, & qui deposuerat invitus, libenter arripuit. Severus interim vadit, & ad muros urbis armatus accedit. Statim milites sublatis signis abeunt, &

est imperator. Siquidem sec. Zosimum προσλαβὼν ὑπηρέτας τῆς ἐγχειρήσεως τοὺς Πραιτωριανοὺς καλουμένους. εἰς τὸν βασίλειον θρόνον παρὰ τούτων ἀναβιβάσθη, μεγάλαις ἀμείψεσθαι δωρεαῖς τοὺς τοῦτο δόντας αὐτῷ καθυποσχόμενος.

1 Inter quos Abellium interfecit τὸν τῆς πόλεως ὕπαρχον. *Idem.*

2 Ὑπὲρ τῆς παιδὸς εὐνοίας ἀμυνῶν Μαξεντίῳ, inquit Zosimus τῆς Λευκανίας ἐν ᾗ τότε ἦν ἐξορμήσας ἐπὶ τὴν Ῥάβενναν ᾔει. Quæ ita conciliat Baluzius, secessisse quidem Herculium in Lucaniam cum imperium deposuerat, sed tum cum ista agebantur in Campaniam venisse.

3 Fractis

& se contra quem venerant tradunt. Quid restabat deserto nisi fuga? Sed occurrebat jam resumto imperio Maximianus, cujus adventu Ravennam confugit, ibique se cum paucis militibus inclusit. Qui cum videret futurum ut Maximiano traderetur, dedit sese ipse, vestemque & purpuram eidem à quo acceperat, reddidit. Quo facto, nihil aliud impetravit nisi bonam mortem. Nam 3 venis ei incisis, leniter mori coactus est. Ab hoc capite suos persequi.

XXVII. Herculius vero cum Maximiani nosset insaniam, cogitare cœpit illum audita nece Severi, inflammatum ira, cum exercitu esse venturum, & fortasse adjuncto 4 Maximiano ac duplicatis copiis quibus resisti nullo modo posset, 5 urbe munita & rebus cœptis inimicis diligenter instruens, proficiscitur in Galliam, ut Constantinum partibus suis conciliaret suæ minoris filiæ nuptiis. Ille interea coacto exercitu invadit Italiam, ad urbem accedit, senatum extincturus, populum trucidaturus. Verum clausa & munita omnia offendit. Nulla erat spes inrumpendi, oppugnatio difficilis, ad circumsedenda mœnia non satis copiarum; quippe qui nunquam viderat Romam, æstimaratque illam non multo esse majorem quam quas noverat civitates. Tunc quædam legiones detestantes scelus quod socer generum oppugnaret, &

3 Fractis laqueo cervicibus sec. Zosimum.

4 Daza vel Daja.

5 Locus depravatus quique vix aliter videtur in integrum restitui posse quam si legatur, *Urbe munita & rebus cœptis in itinere diligenter instans* vel *insistens*:

& quod Romani milites Romam, translatis signis imperium reliquerunt. Et jam ceteri milites nutabant, cum ille fracta superbia dimissisque animis, Severi exitum metuens, ad pedes militum provolutus orabat ne hosti traderetur, donec promissis ingentibus 6 felix animus quorum & retro signa convertit ac fugam trepidus capessivit; in qua opprimi facillime potuit, si cum paucis quispiam sequeretur. Quod cum timeret, dedit militibus potestatem ut dispersi quam latissime diriperent omnia vel corrumperent; ut si quis insequi voluisset, 7 utensilia non haberet. Vastata est igitur ea pars Italiæ quo pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptæ, virgines violatæ, extorti parentes & mariti ut filias, ut conjuges, ut opes suas proderent. Abactæ tanquam de barbaris prædæ pecorum ac jumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam Imperator, nunc populator Italiæ, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille, ut nomen Imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus; cujus titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed 8 Daciscum cognominaretur.

XXVIII. Post hujus fugam, cum se Maximianus alter è Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. Sed juveni magis parebatur quam seni, quippe cum prior & major

6 Facilis emendatio, *flexit animos eorum*.

7 Res ad victum necessarias.

8 Quippe qui ipse Dacia oriundus fuerit. Leg. *Dacicum*.

9 Ex

major filii poteſtas, qui etiam patri reddiderat imperium. Ferebat iniquo animo ſenex quod non poſſet libere facere quod vellet, & filio ſuo puerili æmulatione invidebat. Cogitabat ergo expellere adoleſcentem, ut ſibi ſua vindicaret. Quod facile videbatur, quia [9] milites erant qui Severum reliquerant. Advocavit populum ac milites, quaſi concionem de præſentibus reipublicæ malis habiturus. De quibus cum multa dixiſſet, convertit ad filium manus, & illum eſſe dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum quas reſpublica ſuſtineret, [1] diripuit ab humeris ejus purpuram. Exutus ille, præcipitem ſe de tribunali dedit, & à militibus exceptus eſt. Quorum ira & clamore perturbatus eſt ſenex impius, & ab urbe Roma tanquam Superbus alter exactus eſt.

XXIX. Rediens rurſus in Gallias, ubi aliquantulum moratus eſt, profectus ad hoſtem filii ſui Maximianum, quaſi ut de componendo reipublicæ ſtatu cum eo diſputaret, re autem vera ut illum per occaſionem reconciliationis occideret ac regnum ejus teneret, excluſus à ſuo, quocunque veniſſet. Aderat ibi Diocles à genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, præſente illo imperium [2] Licinio daret,

9 Ex veteri Herculii exercitu, quos in ſuas partes facile ſe pertracturum exiſtimavit.

1 Propter quod *ſeditionem & convitia militum tulit*. Eutr. lib. 10.

2 Baluzius longam inſtituit hic loci diſceptationem de anno quo Licinius factus eſt imperator, aliis in annum 307. aliis vero in ſequentem rejicientibus, quorum palmarium argumentum eſt Galerium intra tam paucos menſes tot terrarum ſpatia emetiri

daret, ſubſtituto in Severi loco. Itaque fit utroque præſente. Sic uno tempore 3 ſex fuerunt. Quare impeditis conſiliis ſenex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur, redit in Galliam plenus malæ contagionis ac ſceleris, ut Conſtantinum Imperatorem 4 generum ſuum, 5 generi filium, dolo malo circumveniret; & ut poſſet fallere, deponit regiam veſtem. Francorum gens in armis erat. Perſuadet nihil ſuſpicanti ne omnem ſecum exercitum duceret, paucis militibus poſſe barbaros debellari, ut & ipſe haberet exercitum quem occuparet, & ille opprimi poſſet ob militum paucitatem. Credit adoleſcens, ut perito ac ſeni, paret ut ſocero, proficiſcitur relicta militum parte majore. Ille paucis diebus expectatis, cum jam Conſtantinum æſtimaret intraſſe fines barbarorum, repente purpuram ſumit, theſauros invadit, donat ut ſolet large, fingit de Conſtantino quæ in ipſum protinus reciderunt. Imperatori propere quæ geſta ſunt nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improviſo, nondum ſatis inſtructus; milites ad Imperatorem ſuum redeunt. Occupaverat Maſſiliam, & portas obſeraverat. Accedit propius Imperator, & in

emetiri non potuiſſe; quibus tamen id reponi poteſt inquietum & ferox Galerii ingenium, imperii præſertim retinendi cupiditate accenſum, ea cito perrupiſſe repagula quæ animis paulo ſedatioribus obicem poſuiſſent

3 Herculius ſc. Galerius, Maximinus Daza, Conſtantinus, Maxentius, & Licinius.

4 Utpote qui Fauſtam Max. filiam in uxorem duxerit.

5 i. e. Conſtantii qui Helena repudiata, Theodoram Herculii *filiam* duxit, ſeu, ut alii malunt, *privignam*.

6 Παρεγκαταλ

in muro adstantem alloquitur, non aspere, nec hostiliter; sed rogat quid sibi voluisset, quid ei defuisset, cur faceret quod ipsum præcipue non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. Tum subito à tergo ejus portæ reserantur, milites recipiuntur. Adtrahitur ad Imperatorem rebellis Imperator, pater impius, socer perfidus. Audit scelera quæ fecit, detrahitur ei vestis, & increpito vita donatur.

XXX. Sic amisso Imperatoris ac soceri honore, humilitatis impatiens, alias rursus insidias machinatus est. Quia semel abiit impune, vocat filiam Faustam, eamque nunc precibus, nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur, petit cubiculum patens relinqui & negligentius custodiri sinat. [6] Pollicetur illa facturam, & refert protinus ad maritum. Componitur scena qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis eunuchus, qui pro Imperatore moriatur. Surgit ille nocte intempesta, videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, & ii quidem longius; quibus tamen dicit vidisse somnium quod filio suo narrare vellet. Ingreditur armatus, & spadone obtruncato, prosiliit gloriabundus, ac profitetur quod admiserit. Repente se ex altera parte Constantinus ostendit cum globo armatorum

6 Προκαταλαβούσης δὲ Φαύστης τὸ ἐγχειρούμενον καὶ τῷ Κωνσταντίνῳ τοῦτο μηνυσάσης, ἀπορούμενος ἐπὶ πάντων ἐκπεσεῖν Ἑρκούλιος νόσῳ παρὰ τὴν Ταρσὸν ἐτελεύτησε. Recte hæc de insidiis Zosimus, sed uti olim annotavimus, confundit Herculium cum Maximino Daza, quem simplici morte apud Tarsum periisse testatur Epitome Victoris. Sed de hoc postea viderimus.

7 Sic

torum. Profertur è cubiculo cadaver occisi, hæret manifestarius homicida, & mutus stupet quasi

Dura silex aut stet Marpesia cautes,

impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberæ mortis,

Ac nodum informis lethi trabe nectit ab alta.

Ita ille Romani nominis maximus Imperator, qui per longum temporis intervallum cum ingenti gloria viginti annorum vota celebravit, eliso & fracto superbissimo gutture, vitam detestabilem turpi & ignominiosa morte finivit.

XXXI. Ab hoc Deus, religionis ac populi sui vindex, oculos ad Maximianum alterum transtulit, nefandæ persecutionis auctorem, ut in eo etiam vim majestatis ostenderet. Jam de agendis & ipse vicennalibus 7 cogitabat,... qui jamdudum provincias afflixerat auri argentique indictionibus factis, quæ promiserat redderet, etiam in nomine vicennalium 8 securem alteram afflixit. Qua vexatione generis humani exactio celebrata sit, maxime rei annonariæ, quis enarrare digne potest? Officiorum omnium milites, vel potius carnifices, singulis adhærebant, cui prius satisfieret incertum, 9 veniam non habentibus nullas abstinendi

7 Sic videtur supplenda hæc lacuna, *&* [*qui jamdudum* &c. *ut quæ promiserat redderet.*

8 i.e. Alterum vulnus inflixit.

6 Ita emendat hunc locum Baluzius. *Venia non habentibus nulla sustinendi multiplices cruciatus.* Mihi sic videtur leg *venia, non habentibus, nulla abstinendi* &c.

1 Baluzius

nendi multiplicis cruciatus, nisi exhiberetur statim quod non erat. Multis custodiis circumsepto nulla respirandi facultas, nullo tempore anni vel exigua requies, frequens super hisdem hominibus vel ipsis judicibus vel militibus judicum pugna, nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode nihil ad victum laborantibus relictum. 1 Quæ quam tolerabilia sint, eripi ab ore hominum cibos labore quæsitos, tamen tolerabile aliquo modo vel spe futurorum. Quid vestis omnis generis, quid aurum, quid argentum? Nonne hæc necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur hoc, o dementissime tyranne, præstabo, cum omnes fructus auferas, universa nascentia violenter eripias? Quis ergo non bonis suis eversus est ut opes quæ sub imperio ejus fuerunt, conraderentur ad votum 2 quod non erat celebraturus?

XXXII. Nuncupato igitur Licinio Imperatore, Maximinus iratus, nec Cæsarem se nec tertio loco nominari volebat. Mittit ergo ad eum sæpe legatos, orat sibi pareat, 3 dispositionem suam servet, cedat ætati, & honorem deferat canis. At ille tollit audacius cornua, & præscriptione temporis pugnat se priorem esse debere qui prior sumserit purpuram, preces ejus & mandata contemsit. Dolet bestia & mugit quod eum ideo ignobilem fecisset Cæsarem

1 Baluzius leg. *Quanquam intolerabile sit*, sensu, ut mihi videtur, interrupto. Quare sic scr. *Quæ cum intolerabilia sint.*

2 Eo quod non pervenerit ad vigesimum imperii sui annum.

3 Qua Licinius renuntiatus est Imperator.

4 Ut

rem ut ſibi obſequens eſſet, is tamen tanti beneficii ſui oblitus, voluntati ac precibus ſuis impie repugnaret. Victus contumacia, tollit [4] Cæſarum nomen, & ſe Liciniumque Auguſtos appellat, Maxentium & Conſtantinum filios Auguſtorum. Maximinus poſtmodum ſcribit quaſi nuntians in campo Martio proxime celebrato Auguſtum ſe ab exercitu nuncupatum. Recepit ille mœſtus ac dolens, & univerſos quatuor Imperatores jubet numerari.

XXXIII. Jam decimus & octavus annus agebatur cum percuſſit eum Deus inſanabili plaga. Naſcitur ei [5] ulcus malum in inferiori parte genitalium, ſerpitque latius. Medici ſecant, curant. Sed inductam jam cicatricem ſcindit vulnus, & rupta vena, fluit ſanguis uſque ad periculum mortis. Vix tamen cruor ſiſtitur. Nova ex integro cura. [6] Tamen perducitur ad cicatricem. Rurſus levi corporis [7] m... vulneratus, plus ſanguinis quam ante decurrit. Albeſcit ipſe, atque abſumtis viribus tenuatur; & tunc quidem rivus cruoris inhibetur. Incipit vulnus non ſentire medicinam, proxima quæque cancer invadit, & quanto magis circum ſecatur, latius ſævit; quanto curatur, increſcit.

* ——— *Ceſſere magiſtri,*
Phillyrides Chiron, Amythaoniuſque Melampus.

Undique

4 Ut ab eo deinceps abſtinerent qui in imperii ſpem adoptarentur, & ſic excluderetur Maximinus. *Baluzius.*

5 Τραῦμα δυσίατον. *Zoſimus.*

6 leg. *tamen.*

7 Supple *motu.*

* Ex 3. Georg. cum prius mendoſe legeretur, Phyllides Chirona, Metonius, Melamphius.

9 Baluzius

Undique medici nobiles trahuntur. Nihil humanæ manus promovent. Confugitur ad idola. Apollo & Asclepius orantur, remedium flagitatur. Dat Apollo curam. Malum multo pejus augetur. Jam non longe pernicies aberat, & inferiora omnia corripuerat. Computrescunt forinsecus viscera, & in tabem sedes tota dilabitur. Non desinunt tamen infelices medici, vel sine spe vincendi mali, fovere, curare. Repercussis medullis, malum recidit introrsus, & interna comprehendit, vermes intus creantur. 9 Odoritatem non modo per palatium, sed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum jam confusi essent exitus 1 stercoris & urinæ. Comestus à vermibus, & in putredinem corpus cum intolerandis doloribus solvitur. * Clamores simul horrendos ad sidera tollit, quales mugitus fingit saucius taurus. Apponebantur ad sedem fluentem cocta & calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Queis resolutis, inæstimabile scatebat examen; & tamen multo majorem copiam tabescendorum viscerum pernicies secunda generaverat. Jam diverso malo partes corporis amiserant speciem. Superior usque ad vulnus aruerat, & miserabili macie cutis lurida longe inter ossa consederat. Inferior, sine ulla pedum forma, in utrium modum inflata discreverat. Et hæc facta sunt per annum perpetem, cum tandem malis

9 Baluzius leg. *Odor teter non modo* &c. facilior tamen emendatio est *Odor autem.*

1 Leg. *Stercoris & urinæ comesti à vermibus.* Aut si mavis, *comestus est à vermibus;* salva priori interpunctione.

* *Quales mugitus fugit cum Saucius aras Taurus.* ----- *Ex 2. Æneid.*

 * Vid.

malis domitus Deum coactus est confiteri, novi doloris urgentis per intervalla exclamat se restituturum Dei templum, satisque pro scelere facturum. Et jam deficiens, edictum misit hujusmodi:

XXXIV. * *Inter cetera quæ pro republica semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac juxta leges veteres & publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere, atque id providere ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent. Siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset & tanta stultitia occupasset ut non illa* [2] *veterum instituta sequerentur quæ forsitan primi parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut hisdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas observarent, & per diversa varios populos congregarent. Denique cum ejusmodi nostra jussio extitisset ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subjugati, multi etiam deturbati sunt; atque cum plurimi in proposito perseverarent, ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere, nec Christianorum Deum observare, contemplationem mitissimæ nostræ clementiæ intuentes & consuetudinem sempiternam qua solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promtissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam, ut denuo*

* Vid. Eusebium lib. 8. c. 17

2 Christianorum sc. à quorum simplicitate defecerant. Cui causæ persecutionem decimam acceptam refer. Eusebius, cum invidia passim gliseeret, obtrectationes & Antistitum inter se certamina misere distraherent Ecclesiam.

3 De

nuo sint Christiani & conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. Alia autem epistola judicibus significaturi sumus quid debeant observare. Unde juxta hanc indulgentiam nostram debebunt Deum suum orare pro salute nostra & reipublicæ ac sua, ut undiqueversum respublica perstet incolumis, & securi vivere in sedibus suis possint.

XXXV. Hoc edictum proponitur Nicomediæ pridie Kalendas Maias, ipso octies & [3] Maximino iterum Consulibus. Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum ceteris confessoribus è custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit à Deo; sed post dies paucos, commendatis Licinio [4] conjuge sua & filio atque in manu traditis, cum jam totius corporis membra defluerent, horrenda tabe consumtus est. Idque cognitum Nicomediæ mensis [5] ejusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis Martiis impendentibus.

XXXVI. Quo nuncio Maximinus audito, dispositis ab oriente cursibus pervolavit ut provincias occuparet, ac Licinio morante, omnia sibi usque ad fretum Chalcedonium vindicaret. Ingressusque Bithyniam, quo sibi ad præsens favorem conciliaret, cum magna omnium

3 De cujus consulatu secundo, uti & de primo, nulla est in ceteris fastis mentio, ita ut hic sola nitamur Lactantii auctoritate. Noster enim Lydiatus Galerium octava vice Cos. statuit sine collega.

4 Valeria Diocletiani filia & Candidiano.

5 i. e. Maii Kalendis.

nium lætitia ſuſtollit cenſum. Diſcordia inter ambos Imperatores, ac pene bellum. Diverſas ripas armati tenebant. Sed conditionibus certis pax & amicitia componitur, & in ipſo freto fœdus fit, ac dexteræ copulantur. Redit ille ſecurus, & fit qualis in Syria & in Ægypto fuit. Inprimis indulgentiam Chriſtianis communi 6 tutelo datam tollit, ſubornatis legationibus civitatum quæ peterent ne intra civitates ſuas Chriſtianis conventicula extruere liceret, ut quaſi coactus & impulſus facere videretur quod erat ſponte facturus. Quibus annuens, novo more ſacerdotes maximos per ſingulas civitates ſingulos ex primoribus fecit, qui & ſacrificia per omnes deos ſuos cotidie facerent, & veterum ſacerdotum miniſterio ſubnixi darent operam [ut] Chriſtiani neque fabricarent, neque publice aut privatim colerent, ſed comprehenſos ſuo jure ad ſacrificia cogerent vel judicibus offerrent. Parumque hoc fuit, niſi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu ſingulos quaſi Pontifices ſuperponeret, & eos utroſque candidis 7 chlamydibus ornatos juſſit incedere. Facere autem parabat quæ in orientis partibus fecerat. Nam cum clementiam ſpecie

6 Idem, in uit Paluzius, quod *communi conſenſu*. Vocem alibi ſibi non occurriſſe teſtatur. Quidni itaque pro corrupta habeatur & in ipſius vicem facili mutatione ſuccedat *tutela*: ſiquidem *communis tutela* ali d temere hic loci non ſignificaverit, quam edicti nuper editi munimentum quoddam quo freti ſecuriores dehin Chriſtiano cultui vacare poſſent. Vir reverendiſſ leg. *titulo*.

7 Paludamento ſive albæ tunicæ ſpecie auro interdum limbatæ qua utebantur ſoli Imperatorum miniſtri. quas utique Palatinorum veſtes cum ſummis Pon ificibus cummunicavit Maximinus.

8. In-

ſpecie tenus profiteretur, occidi ſervos Dei vetuit, debilitari juſſit. Itaque confeſſoribus effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detruncabantur, nares vel auriculæ deſecabantur.

XXXVII. Hæc ille moliens, Conſtantini literis deterretur. Diſſimulavit ergo. Et tamen ſi quis inciderat, mari occulte mergebatur. Conſuetudinem quoque ſuam non intermiſit ut in palatio per ſingulos dies ſacrificaretur. Et hoc 8 primus invenerat ut animalia omnia quibus veſcebatur, non à cocis, ſed à ſacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorſus menſæ apponeretur niſi aut delibatum aut ſacrificatum aut perfuſum mero; ut quiſquis ad cœnam vocatus eſſet, inquinatus inde atque impurus exiret. In ceteris quoque magiſtri ſui ſimilis. Nam ſi quid reliqui vel Diocles vel Maximianus reliquerunt, hic abraſit, ſine ullo pudore auferens omnia. Itaque horrea privatorum claudebantur, apothecæ obſignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames agris [non] ferentibus, hinc caritas inaudita. Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad ſacrificia cotidiana, quibus eos adeo corruperat ut aſpernarentur annonam, & 9 effundebant paſſim ſine delectu, ſine modo, cum 1 lites univerſos, quorum numerus ingens erat, pretioſis veſtibus & aureis nummis

8 Intelligit hæc Baluzius de privato ciborum Palatinorum uſu. Siquidem edictum generale de veſcendis εἰδωλοθύτοις jam antea conſtitutum fuerit ſub Decio & Galerio Maximiano.

9 Leg. *effunderent*.

1 Leg. *Milites* vel *ſatellites*.

2. Subeſt

mis 2 expungerent, gregariis & tyronibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. 3 Nam quod viventium bona vel auferebat, vel dono ſuis dabat, [prout] quiſque petierat aliena, neſcio an agendas illi fuiſſe gratias putem quod more clementium latronum incruenta ſpolia detrahebat.

XXXVIII. Illud vero capitale & ſupra omnes qui fuerunt corrumpendi cupiditas, quid dicam neſcio, niſi cœca & effrenata, & tamen his verbis 4 exprimere pro indignatione ſua non poteſt. Vincit officium linguæ ſceleris magnitudo. Eunuchi, lenones, ſcrutabantur omnia. Ubicunque liberalior facies erat, ſecedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus feminis veſtes, itemque virginibus, & per ſingulos artus inſpiciebantur, ne qua pars corporis regio cubili eſſet indigna. Si qua detrectaverat, in aqua necabatur, tanquam majeſtatis crimen eſſet. Sub illo adultero aliqui conſtupratis uxoribus, quas ob caſtitatem ac fidem cariſſimas habebant, cum dolorem ferre non poſſent, ſeipſos etiam necaverunt. Sub hoc miniſtro pudicitiæ integritas nulla, niſi ubi barbaram libidinem deformitas

2 Subeſt hic loci mendum, nec in ipſo tantum verbi numero ſed &, ut mihi videtur, in ſignificatione. Scr. itaque *excoleret*, i. e. *demulceret*. Quam quidem conjecturam confirmat illud Ruffini cap 17. 8 à Baluzio citatum, *unde & montes auri, ut ita dixerim, congregatos, familiaribus ſuis ac ſatellitibus largiebatur*. *Expungere* enim *militibus* additum, aliud nihil ſignificat quam eos albo militum eraſos *militia ſolvere*.

3 Cui affine eſt illud Salviani, *latrones hoc quidem proverbio uti ſolent, ut quibus non auferunt vitam, dediſſe ſe dicant*.

4 Leg *exprimi res*.

5. Baluzius

mitas insignis arcebat. Postremo hunc jam induxerat morem ut nemo uxorem sine permissu ejus duceret, ut ipse in omnibus nuptiis prægustator esset. Ingenuas virgines 5 imminutas servis suis donabat uxores. Sed & Comites ejus sub tali Principe 6 imitabatur .... suorum cubilia impune violabant. Quis enim vindicaret? Mediocrium vero filias ut cuique libuerat rapiebat. Primariæ, quæ rapi non poterant, in beneficiis petebantur; nec recusari licebat, subscribente Imperatore, quin aut pereundum esset, aut habendus gener aliquis barbarus. Nam fere nullus stipator in latere ei nisi ex gente eorum qui à 7 Gothis tempore vicennalium terris suis pulsi, Maximiano se tradiderunt, malo generis humani, ut illi barbaram servitutem fugientes, in Romanos dominarentur. His satellitibus & protectoribus cinctus orientem ludibrio habuit.

XXXIX. Denique cum libidinibus suis hanc legem dedisset ut fas putaret quicquid concupisset, ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. Venerat post obitum Maximiani ad eum Valeria, cum se putaret in partibus ejus tutius moraturam, eo maxime quod habebat uxorem. Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc

5 Baluzius legere malit *invita*. nulla, quod sciam, ratione. Siquidem cum Maximinus *prægustator* fuerit in omnibus nuptiis, *imminutas* nihil aliud sonat quam *præfloratas*.

6 Supple *imitabantur exemplum &c.*

7 Qui ripam Istri incolentes, ea occasione usi, partem vicinæ provinciæ invaserunt, indigenis expulsis.

I. Vir

huc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleto. Legatis præmissis in matrimonio postulat, ejecturus uxorem si impetrasset. Respondit illa libere quæ sola poterat; primo non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere, tepidis adhuc cineribus mariti sui patris ejus; deinde illum impie facere quod sibi fidam conjugem repudiet, idem utique facturus & sibi; postremo, nefas esse illius nominis ac loci feminam sine more, sine exemplo, maritum alterum experiri. Nuntiatur homini quid esset ausa. Libido in iram furoremque convertitur. Statim mulierem proscribit, bona ejus rapit, aufert comites, spadones in tormentis necat, ipsam cum matre in exilium relegat, nec in locum certum, sed huc atque illuc præcipitem cum ludibrio exturbat, & amicas ejus afficto adulterio damnat.

XL. Erat clarissima femina cui ex filiis juvenibus jam nepotes erant. Hanc Valeria tanquam matrem alteram diligebat, cujus consilio negatam sibi suspicabatur. Dat negotium Præsidi Eratineo ut eam cum dedecore interficiat. Huic aliæ duæ adjunguntur æque nobiles; quarum altera vestalem famulam virginem Romæ reliquerat, furtive tunc Valeriæ familiaris, altera virum habuit senatorem, 8 non nimis Augustæ proxima. Sed utraque ob eximiam pulcritudinem corporis ac pudicitiam necabatur. Rapiuntur subito mulieres, non ad judicium, sed ad latrocinium. Nec enim quisquam accusator extabat. Invenitur quidam Judæus ob alia facinora reus,

8 Rescribendum puto *nonnihil.*

qui

qui spe impunitatis induꝺtus adversus insontes mentiatur. 9 Judex æquus & diligens extra civitatem cum præsidio, ne lapidibus obruatur, protulit. Agebatur hæc tragœdia Nicææ. Inrogantur tormenta Judæo, dum quæ 1 jussus . . . . loqueretur, pugnis à tortoribus coercentur. Innocentes duci jubentur. Fletus & comploratio, non illius tantum mariti, qui aderat bene meritæ uxori, sed omnium quos res indigna & inaudita contraxerat. Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, 2 promoti militari modo instructibile mens efflagitari prosequuntur. Ita mediæ inter cuneos armatorum ad supplicium deductæ, jacuissent insepultæ, domesticis in fugam versis, nisi eas furtiva amicorum misericordia sepelisset. Nec adultero impunitas promissa persolvitur; sed patibulo adfixus, apperuit omne mysterium, & sub extremo spiritu * inquit omnibus qui videbant, innocentes occisas esse testatur.

XLI. Augusta vero in desertas quasdam Syriæ solitudines relegata, patrem suum Diocletianum per occultos gnarum calamitatis suæ fecit. Mittit ille legatos, & rogat ut ad se filiam remittat. Nihil proficit. Iterum ac sæpius obsecrat. Non remittitur. Postremo cognatum suum quendam militarem ac potentem

9 Ironice dictum.

1 Vir admodum reverendus lacunam hanc ita supplevit, *dum quæ jussus erat crimina inferret, mulieres, si qua pro se loqueretur*, &c.

2 Ita legit Baluzius, *promoti militari modo instructi velites & Sagittarii*, utpote quod utrique levis sint armaturæ milites.

* Hæc vox παρέλκει, nisi forte legi debeat *inquirentibus*.

tentem virum legat, qui eum beneficiorum suorum admonitum deprecetur. Is quoque imperfecta legatione irritas preces renuntiat.

XLII. Eodemque tempore senis Maximiani statuæ Constantini jussu revellebantur, & imagines [3] cum quo pictus esset detrahebantur. Et quia senes ambo simul plerunque picti erant, & imagines simul deponebantur amborum. Itaque cum videret vivus quod [4] nulli unquam Imperatorum acciderat, duplici ægritudine adfectus, moriendum sibi esse decrevit. Jactabat se huc atque illuc, æstuante anima per dolorem, nec somnum nec cibum capiens. Suspiria & gemitus, crebræ lacrymæ, jugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. Ita viginti annorum felicissimus Imperator, ad humilem vitam dejectus adeo & proculcatus injuriis, atque in odium vitæ dejectus, postremo [5] fame atque angore confectus est.

XLIII. [6] Unus jam supererat de adversariis Dei, cujus nunc exitum ruinamque subnectam. Cum haberet æmulationem adversus Licinium, quia prælatus ei à Maximiano fuerat, licet nuper cum eo amicitiam confirmasset, tamen ut audivit

3 Forte deest *illius* propter sequentia, Vir reverend. rescribit *ubicunque*.

4 Alias enim damnatorum principum imagines solenne erat dejicere, lutare, & scalis Gemoniis inferre, ut ex Plutarcho probat Casaubonus.

5 Alii eum morbo aquæ intercutis extinctum ferunt, alii veneno; Suidas suspendio. Utut se res habeat, periisse eum constat anno 212. ante nuptias Licinii & Constantiæ. Ubi Victorem redarguit Baluzius, qui Diocletianum ad festivitatem illam vocatum, venenum hausisse asserit, eo quod mortem suspectaret dedecorosam.

6 Maximinus Daza.

7, H.

audivit Conſtantini ſororem Licinio eſſe deſponſam, exiſtimavit affinitatem illam duorum Imperatorum contra ſe copulari. Et ipſe legatos ad urbem miſit occulte ſocietatem Maxentii atque amicitiam poſtulans. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne, fit amicitia, utriuſque imagines ſimul locantur. Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur. Jam enim bellum Conſtantino indixerat, quaſi necem patris ſui vindicaturus. Unde ſuſpicio inciderat ſenem illum [7]inteſtabilem finxiſſe diſcordiam cum filio ut ad alios ſuccidendos viam ſibi faceret, quibus omnibus ſublatis, ſibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. Sed id falſum fuit. Nam id propoſiti habebat, ut & filio & ceteris extinctis, ſe ac Diocletianum reſtitueret in regnum.

XLIV. Jam mota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis ſe Maxentius Romæ contineret, quod reſponſum acceperat periturum eſſe ſi extra portas urbis exiſſet, tamen bellum per idoneos duces gerebatur. Plus virium Maxentio erat, quod & patris ſui exercitum receperat à Severo, & ſuum proprium de Mauris atque Italis nuper extraxerat. Dimicatum, & Maxentiani milites prævalebant, donec poſtea confirmato animo Conſtantinus, & ad utrumque paratus, copias omnes ad urbem propius admovit, & è regione pontis Mulvii conſedit. Imminebat dies quo Maxentius imperium ceperat, qui eſt ad ſextum Kalendas Novembris, & quinquennalia terminabantur. Commonitus eſt in quiete Conſtantinus ut cœleſte ſig-

7 H. e. *deteſtabilem & invisum.*

num

num Dei notaret in ſcutis, atque ita prælium committeret. Fecit ut juſſus eſt, & tranſverſa X litera ſummo capite 8 circumflexo Chriſto in ſcutis notat. Quo ſigno armatus exercitus capit ferrum. Procedit hoſtis obviam ſine Imperatore, pontemque tranſgreditur. Acies pari fronte concurrit, ſumma vi utrinque pugnatur; *neque his fuga nota, neque illis*. Fit in urbe ſeditio, & dux increpitatur velut deſertor ſalutis publicæ. Cumque repente populus, 9 Circenſes enim natali ſuo & debita voce ſubclamat Conſtantinum vinci non poſſe. * Qua voce conſternatus proripit ſe, ac vocatis quibuſdam ſenatoribus, libros Sibyllinos inſpici jubet, in quibus repertum eſt illo die hoſtem Romanorum eſſe periturum, Quo reſponſo in ſpem victoriæ inductus procedit, in aciem venit. Pons à tergo ejus ſcinditur. Eo viſo pugna crudeſcit, & manus Dei ſupererat aciei. Maxentianus proterretur; ipſe in fugam verſus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium preſſus in Tyberim deturbatur. Confecto tandem acerbiſſimo bello, cum magna Senatus populique Romani lætitia ſuſceptus Imperator Conſtantinus, Maximini perfidiam cognoſcit, literas deprehendit, ſtatuas & imagines invenit. Senatus Conſtantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit, quem ſibi Maximinus vindicabat:

8 *Hæc*, inquit Baluzius, *ita intelligenda ſunt ut Christi monogramma circumflexum fuerit in capite Labari, ut videmus in nummis veteribus.*

9 Uncis includenda ſunt hæc verba, atque ita ſupplenda (*Circenſes enim natali ſuo celebraverat.*)

* Leg. *hac* vel *ea*.

vindicabat: ad quem victoria liberatæ urbis cùm fuisset adlata, non aliter accepit quam si ipse victus esset. Cognito deinde Senatus decreto, sic exarsit dolore ut inimicitias aperte profiteretur, convitia jocis mixta adversus Imperatorem maximum diceret.

XLV. Constantinus, rebus in urbe compositis, hyeme proxima Mediolanum contendit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. Maximinus ubi eos intellexit nuptiarum solennibus occupatos, exercitum movit è Syria, hyeme quam cum maxime sæviente, & mansionibus geminatis in Bithyniam concurrit debilitato agmine. Nam maximis imbribus & nivibus & luto & frigore & labore jumenta omnis generis amissa sunt, quorum miserabilis per viam strages speciem jam futuri belli & similem cladem militibus nuntiabat. Nec ipse intra fines suos moratus est; sed transjecto protinus freto, ad Byzantii portas accessit armatus. Erant ibi milites præsidiarii, ad hujusmodi casus à Licinio collocati. Hos primum muneribus & promissis illicere tentavit, postea vi & oppugnatione terrere. Nec tamen quicquam vis aut promissa valuerunt. Jam consumti erant dies undecim, per quos fuit spatium nuncios literasque mittendi ad Imperatorem, cum milites non fide sed paucitate diffisi seipsos dediderunt. Hinc promovit Heracleam; & illic eadem ratione detentus, aliquot dierum tempus amisit. Et jam Licinius festinato itinere cum paucis Adrianopolim venerat, cum ille accepta in deditione Perint o, aliquanto moratus, processit ad mansionem

onem milia decem & octo. Nec enim poterat ulterius, [1] Licinio jam secunda mansione tenente. Distante militibus totidemque collectis ex proximo quantis potuit militibus pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur quam proposito dimicandi aut spe victoriæ. Quippe cum ille septuaginta millium armatorum exercitum duceret, ipse vix triginta millium numerum collegisset. Sparsi enim milites per diversas regiones fuerant, & adunari omnes angustiæ temporis non sinebant.

XLVI. Propinquantibus ergo exercitibus, jam futurum propediem prælium videbatur. Tum Maximinus ejusmodi votum Jovi vovit, ut si victoriam cepisset, Christianorum nomen extingueret funditusque deleret. Tunc proxima nocte Licinio quiescenti adsistit angelus Dei monens ut ocyus surgeret atque oraret Deum summum cum omni exercitu suo illius fore victoriam si fecisset. Post has voces cum surgere sibi visus esset, & cum ipso qui monebat adstaret, tunc docebat eum quomodo & quibus verbis esset orandum. Discusso deinde somno, notarium jussit asciri, sicut audierat, hæc verba dictavit: *Summe Deus, te rogamus. Sancte Deus, te rogamus. Omnem justitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commendamus. Per te vivimus, per te victores & felices existimus. Summe sancte Deus, preces nostras exaudi. Brachia nostra ad te tendimus. Exaudi*

1 Ita legit vir rev. *Licinio jam secundam mansionem tenente distantem millibus totidem, qui* &c. Quæ emendatio Baluziana distinctior videtur.

2 Quo

audi sancte summe Deus. Scribuntur hæc in libellis pluribus, & per Præpositos Tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat. Crevit animus universis victoriam sibi credentibus de cœlo nuntiatam. Statuit Imperator prælium 2 diei Kalendarum Maiarum, quæ octavum annum nuncupationis ejus implebant; ut suo potissimum natali vinceretur, sicut ille victus est Romæ. Maximinus voluit præire maturius; pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma, obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant 3 Serenum. Erat jam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad cœlum manus tendunt, præeuntibus Præpositis, & post Imperatorem precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. Illi oratione ter dicta, virtute jam pleni, reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt Imperatores ad colloquium. Ferri non potuit Maximinus ad pacem. Contemnebat enim Licinium, ac desertum iri à militibus existimabat, quod ille esset in largiendo tenax, ipse autem profusus; eoque proposito moverat bellum, ut exercitu Licinii sine certamine accepto, ad Constantinum duplicatis viribus statim pergeret.

XLVII.

2 Quo die factus est Imperator anno 305. à quo cum octo jam anni effluxerint, robur exinde accedit iis quæ supra dicta sunt de tempore quo periit Diocletianus.

3 Thraciæ locum inter Hadrianopolim & Heracleam, contra Zosimum qui pugnam hanc in Illyriis pugnatam refert.

4 Subesse

XLVII. Ergo propius acceditur, tubæ canunt, ſigna procedunt. Liciniani impetu facto adverſarios invadunt. Illi vero perterriti, nec gladios expedire nec tela jacere quiverunt. Maximinus aciem circumire, ac milites Licinianos nunc precibus ſollicitare, nunc donis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum, & ad ſuos refugit. Cædebatur acies ejus impune, & tantus numerus legionum, tanta vis militum à paucis timebatur. Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum præmiorum memor; quaſi ad devotam mortem non ad prælium veniſſent. Sic eos Deus ſummus jugulandos ſubjecit inimicis. Jam ſtrata erat ingens multitudo. Videt Maximinus aliter rem geri quam putabat. Projecit purpuram, & ſumta veſte ſervili fugit, ac fretum trajecit. Ac in exercitu pars dimidia proſtrata eſt, pars autem vel dedita vel in fugam verſa eſt. Ademerat enim pudorem deſerendi deſertor Imperator. At ille Kalendis Maiis, id eſt, una nocte atque una die, Nicomediam alia nocte pervenit, cum locus prælii abeſſet milia centum ſexaginta; raptiſque filiis & uxore & paucis ex palatio comitibus, petivit orientem. Sed in Cappadocia collectis ex fuga & ab oriente militibus ſubſtitit. Ita veſtem reſumſit.

XLVIII. Licinius vero, accepta exercitus parte ac diſtributa, trajecit exercitum in Bithyniam paucis poſt pugnam diebus; & Nicomediam ingreſſus, gratiam Deo, cujus auxilio vicerat, retulit, ac die Iduum Juniarum Conſtantino atque ipſo ter Conſulibus de reſtituenda

stituenda Ecclesia hujusmodi literas ad Præsidem datas proponi jussit :

Cum feliciter tam ego Constantinus Augustus quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus, atque universa quæ ad commoda & securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, hæc inter cetera quæ videbamus pluribus hominibus profutura, vel inprimis ordinanda esse credidimus quibus Divinitatis reverentia continebatur, ut daremus & Christianis & omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quod quidem [4] *Divinitas in sede cælesti nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. Itaque hoc consilio salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus qui vel observationi Christianorum vel ei religioni mentem suam dederet quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa Divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benevolentiamque præstare. Quare scire* [5] *dicationem tuam convenit placuisse nobis ut amotis omnibus omnino conditionibus quæ prius scriptis ad officium tuum datis super Christianorum nomine videbantur, nunc cavere* * *ac simpliciter unusquisque eorum qui eandem observandæ religionis Christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui idipsum observare contendant. Quæ sollicitudini tuæ plenissime significanda esse credidimus,*

4 Subesse mendum suspicor. Quare sic lego, *quod quidem divinitas* &c. *propitium possit efficere.*

5 *Dignationem.*

* Scrib *ut.*

credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendæ religionis suæ facultatem hisdem Christianis dedisse. Quod cum hisdem a nobis indultum esse pervideas, intelligit dicatio tua etiam aliis religionis suæ vel observantiæ potestatem similiter apertam & liberam pro quiete temporis nostri esse concessam, ut in colendo quod quisque diligeret, habeat liberam facultatem, 6 quas . . . . . . honori neque cuiquam religioni aut aliquid a nobis. Atque hoc insuper in persona Christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca ad quæ antea convenire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum literis certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliquid vel a fisco nostro vel ab alio quocunque videntur esse mercati, eadem Christianis sine pecunia & sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituant. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter hisdem Christianis quantocyus reddant, etiam vel hi qui emerunt, vel qui dono erunt consecuti, si putaverint de nostra benevolentia aliquid, 7 Vicarium postulent, quo & ipsis per nostram clementiam consulatur. Quæ omnia corpori Christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi oportebit: Et quoniam iidem Christiani non in ea loca tantum ad quæ convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur ad jus corporis eorum, id est Ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege qua superius comprehendimus citra ullam prorsus

6 Sic supp. *quia videri nolumus cuiquam honori aut cuiquam religioni aliquid à nobis detractum.*

7 Nempe *Qui jus dicat.*

8 Cœpit

prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem Christianis, id est corpori & conventiculis eorum reddi jubebis, supradicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituerint, indemnitatem de nostra benevolentia sperent. In quibus omnibus supradicto corpori Christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut præceptum nostrum quantocyus compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicæ consulatur. Hactenus fiet ut sicut superius comprehensum est Divinus juxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret. Ut autem hujus sanctionis benevolentiæ nostræ forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata programmate tuo hæc scripta & ubique proponere & ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentiæ nostræ sanctio latere non possit.

His literis propositis, etiam verbo hortatus est ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa Ecclesia usque ad restitutam fuerunt [8] anni, decem menses plus minus quatuor.

XLIX. Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum, profugus concessit, & rursus Tauri montis angustias petit, munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus

8 Cœpit itaque persecutio septimo Calendas Martias, à quibus si subducatur numerus usque ad diem 13. mensis Junii qua propositum est edictum hoc, effluxisse constabit annos 10. menses 3. dies 19. i. e. annos decem, menses plus minus quatuor.

tus est, & inde dextrorsum perrumpentibus omnia victoribus, Tarsum postremo confugit. Ibi cum jam terra marique perterreretur, nec ullum speraret refugium, angore animi ac metu confugit ad mortem quasi ad remedium malorum quæ Deus in caput ejus ingessit. Sed prius cibo se infersit ac vino ingurgitavit, ut solent hi qui hoc ultimo se facere arbitrantur. Et sic hausit [9] venenum. Cujus vis, referto stomacho repercussa, valere non potuit in præsens, sed in languorem malum versa pestilentiæ similem, ut diutius protracto spiritu cruciamenta sentiret. Jam sævire in eum cœperat virus; cujus vis cum præcordia ejus ureret, insustentabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo ut per dies quatuor insania percitus, haustam manibus terram velut esuriens devoraret. Deinde post multos gravesque cruciatus, cum caput suum parietibus infligeret, exilierunt oculi ejus de caveis. Tunc demum, amisso visu, Deum videre cœpit candidatis ministris de se judicantem. Exclamabat ergo sicut ii qui torqueri solent, & non se, sed alios fecisse dicebat. Deinde quasi tormentis adactus fatebatur, Christum subinde deprecans & implorans ut suimet misereretur. Sic inter gemitus, quos tanquam cremaretur edebat, nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.

L. Hoc modo Deus universos persecutores nominis sui debellavit, ut eorum nec stirps

nec

9 Non itaque periit morte simplici, ut tradit Epitome Victoris.

1 Scr.

nec radix ulla remaneret. Nam Licinius summa rerum potitus, inprimis [1] Valerium, quem Maximinus iratus nec post fugam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere, idem Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necari jussit. Mulier tamen ut eum vixisse cognovit, mutato habitu comitatui ejus se miscuit, ut fortunam Candidiani specularetur. [2] Quia Nicomediæ se obtulerat, & in honore haberi videbatur, nihil tale metuens occisus est. Et illa, exitu ejus audito, protinus fugit. Idem Severianum, jam ætate robustum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie secutus, tanquam post obitum ejus de sumenda purpura cogitasset, capitali sententia subjectum interemit. Qui omnes Licinium jampridem quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant, præ Valeria, quæ volens Licinio in omnes Maximiani hæreditates jure suo cedere, idem Maximino negaverat. Ipsius quoque Maximini filium suum maximum agentem in annis octo, & filiam septennem, quæ desponsa fuerat Candidiano, extinxit. Sed prius [3] mater eorum in [4] orientem præcipitata est. Ibi sæpe illa castas feminas mergi jusserat. Sic omnes impii vero & justo judicio Dei eadem quæ fecerant receperunt.

LI. Valeria

1 Scr. ex emendatione viri rever. *Valeriam, quam*. Ut frustra sit Baluzius qui Valerium quærit solicita indagine.

2 Scribo *Qui cum*.

3 Uxor Maximini, de cujus nomine altum est apud eruditos silentium.

4 Scr. Orontem, h. e. fluvium Syriæ, vel *torrentem*, ex emendatione viri rev. supra laudati.

5 Tanquam

LI. Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata, postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre pœnas dedit. Ductæ igitur mulieres cum ingenti spectaculo & miseratione tanti casus ad supplicium; & amputatis capitibus, corpora earum in mare abjecta sunt. Ita illis pudicitia & conditio exitio fuit.

LII. Quæ omnia secundum fidem scientium loquor, ita ut gesta sunt mandanda literis credidi, ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut si quis historiam scribere voluisset, non corrumperet veritatem, vel peccata illorum adversum Deum vel judicium Dei adversus illos reticendo. Cujus æternæ pietati gratias agere debemus, qui tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum à lupis rapacibus, partim vero dispersum, reficere ac recolligere dignatus est, & bestias malas extirpare, quæ divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. Ubi sunt modo magnifica illa & clara per gentes 5 Joviorum & Herculiorum cognomina, quæ primum à Dioclete ac Maximiano insolenter assumta, ac postmodum ad successores eorum translata, viguerunt? Nempe delevit ea Dominus & erasit de terra. Celebremus igitur triumphum Dei cum exultatione, victoriam Domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus, ut pacem post annos decem plebi suæ datam confirmet in seculum. Tu præcipue, Donate carissime, qui à Deo mereris audiri, Dominum deprecare,

5 Tanquam si à Jove & Hercule genus ducerent.

6 Scr.

precare ut misericordiam suam servet etiam famulis suis propitius ac mitis ut omnes insidias atque impetus diaboli à populo suo arceat, ut florescentes 6 Ecclesiæ perpetuæ quiete custodiat.

6 Scr. *Ecclesias perpetua quiete:*

Ejusdem

Ejusdem

LACTANTII

FRAGMENTUM

de Extremo Judicio.

NUllus vel negat vel dubitat per Jesum Christum tale quale sacris literis pronuntiatur novissimum futurum judicium, nisi qui eisdem literis nescio qua incredibili animositate seu cæcitate non credit, quæ jam veritatem suam orbi demonstravere terrarum. In illo itaque judicio vel circa id judicium has res didicimus esse venturas, Heliam Thesbitem fide Judæorum Antichristum persecuturum, Christum judicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque direptionem, mundi conflagrationem, ejus denique renovationem. Quæ omnia quidem ventura esse credendum est. Sed quibus modis & quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia quam nunc ad perfectum hominum intelligentia valet consequi. Existimo tamen eo quo à me commemorata sunt, ordine esse ventura.

FINIS.

Codd. Colleg. Mert. & Corp. Christi, legunt, *fidem Judæorum*, nimirum Judæos ante judicii diem ad fidem convertendos esse. Periodus igitur sic videtur distinguenda, *circa id judicium has res didicimus esse venturas, Heliam Thesbitem, fidem Judæorum, Antichristum persecuturum*, &c.

DISSERTATIO
DE
RIPA STRIGA.

Ab HENRICO DODWELLO
A. M. *Dublinienſi.*

DISSERTATIO

Ad *Lactant*. de *Mort. Persecut.* §. XVII.

DE

RIPA STRIGA.

RIPA hæc non *Maris* erat, ſed *Fluvii*. §. I. *STRIGA* vox *Gromatica*, & *Caſtrenſis*. §. II. Caſtra *Romana*, ut plurimum *quadrata*. Caſtrorum *fixorum* frons *Oriens*, *mobilium hoſtis*. §. III. *Frontem* itaque caſtrorum *STRIGAM* veteres, latus *SCAMNUM* appellabant. §. IV. *Coloniæ Romanæ* pro *Caſtrenſi* diſciplina diſpoſitæ. *Prætenturæ* Coloniarum *STRIGÆ*. §. V. *Agrorum*, *Caſtrorum*, *Provinciarumque* præcipue *Romanarum*, limites *Fluvii*. §. VI. Prætenturarum *Illyricianarum* limes *Danubius*. Provinciæ *Illyricianæ Ripenſes* ab ejuſdem *Danubii RIPA*. §. VII. Idem probatur è *Caſtris ſtativis* in *Danubii Ripa* frequentiſſimis, & ab *Hiſtoria*. Prætenturarum *Romanarum* qualia *munimenta*. Explicatur adverſus *Rhenanum Tertullianus*. §. VIII. Idem ex *Attilæ* Provincia *Romanis* erepta. §. IX. *Ripam Danubii* egreſſi aliquando, ſed *raro Romani*. §. X. Quo minus ſæpe egrederentur, impediebat opinio de *Fatalibus* Imperiorum *terminis*. Nullam tamen *Provinciam Tranſdanubianam* retinebant ætate *Diocletiani*. §. XI. Convenit hæc *RIPÆ STRIGÆ* mentio cum *conſilio* atque *itinere* Diocletiani. §. XII.

§. I. SIc *æstate transacta, per circuitum RIPÆ STRIGÆ, Nicomediam venit*, &c. *RIPAM STRIGAM* cujus meminit in *Diocletiani* à *Ravenna Nicomediam* versus itinere *Lactantius*, de mendo suspectum habet Cl. *Lactantii* Editor; vel, si vere sit *Lactantii*, de ora *Propontidis*, quam legerit *Diocletianus*, putat intelligendam. Fallitur utrobique vir doctissimus. Maris *oram littusve* legi apud puros *Romanæ* Linguæ Autores, facile concedent eruditi; ne id quidem difficile, ut raro forsan maris etiam *ripam* aliquando legamus, longe tamen esse illam in *fluviis*, quam in *mari*, frequentiorem. *Fluvii* itaque *ripam* fuisse verisimillimum est, quæ *Striga* appellatur, non *maris*, non *Propontidis*. Id vero restat præterea difficile quid *STRIGÆ* nomine intelligat *Lactantius*, utque ea possit in *fluvium* convenire, & *quem* ille *fluvium* denotare voluerit. Ita *Diocletiani* iter exploratissimum habebimus.

§. II. Est itaque *STRIGA* vox *Agrimensaria* seu *Gromatica*, à *Castrametatione* primum, inde ad *Coloniarum* Agros, qui pro *Castrorum* norma mensurari atque distribui solebant, traducta atque usurpata. *Castrense* esse vocabulum docet nos disertissime [a] *Charisius*. Neque vero est quod quis putet hoc in ea voce singulare. Idem de peritia *Gromatica* universa sentiendum, deque *vocibus* illius Artis item universis. Ad introitum *Prætorii* locum *Gromæ* appellat [b] *Hyginus*, & quem scripsit de *Castrametandi ratione*

[a] *Charis.* L. I. [b] *Hygin.* Gromatic. p. 73 Edit. *Scriverii.*

tione librum, eundem etiam *Gromaticum* inſcripſit. Idem *Hyginus* à *Groma* illa, quam dixi, *Caſtrenſi Profeſſores* ejus *Artis* teſtatur *Gromaticos* fuiſſe cognominatos. Eſt itaque à *caſtrenſi* hujus vocis uſu de alio quovis uſu ſecundario omnino ſtatuendum.

§. III. *Caſtrorum* ergo figuram ut aliam nonnunquam *Romani* adhibuerint quam *quadratam*, nemo tamen eſt qui dubitet illam omnium fuiſſe longe frequentiſſimam. Non eſt quod dubitemus eodem ordine conſtitutos in *caſtris* milites quo in *acie*. At *quadrato agmine* inceſſiſſe conſtat quoties immineret à propinquo hoſte periculum. Illam ſcilicet credebant figuram munitionibus aptiſſimam. Numerum quaternarium ἄπτωτον habebant *Pythagoræi*, invictæque conſtantiæ virum ſolent Philoſophi τετράγωνον appellare. Recte ergo illam pro *Gromaticæ* artis norma ſtatuemus. Eſt autem duplex *quadratæ* figuræ limes, in *longitudinem* alius, alius in *latitudinem*. Idque certum horum alterum *STRIGAM*, alterum *Scamnum* appellaſſe. Duplex autem erat *caſtrorum* ſitus, alius pro re nata & belli exigentia, incertus atque *mobilis*; *fixus* alius & immobilis, ut in *caſtris ſtativis*. In ſitu *fixo orientem*, in *mobili hoſtem*, reſpiciebat *porta Prætoria*. Ita ſcilicet [c] *Hyginum* intelligo atque *Vegetium*. Quod *orienti* caſtra obverterint, in eo, ut exiſtimo, *ſalubritatis* rationem habebant. Situm enim illum commendant ſcriptores *rei ruſticæ* ut omnium ſaluberrimum. Sed *hoſtis* proculdubio potior erat quam *orientis* ratio. Ita tamen ut, quo-

[c] *Hygin.* Grom. *Veget.* L 1. c. 23.

ties nullum aliunde metueretur incommodum, *orientem* aliis *cœli* plagis anteferrent. Id unum hoc in loco observare volui, idem valere apud *gromaticos* scriptores in *stativo* situ *orientem*, quod in *mobili hostem*, ut proinde quem limitem in *stativo* situ *orienti* obverterent, eundem essent *mobilem hosti* obversuri.

§ IV. Ita intelligemus quam posituram obtinuerint in *castrensi* disciplina, *STRIGA* atque *scamnum*. Agrum illum *Strigatum* appellat [d] *Aggenus Urbicus, qui à septentrione in longitudinem in meridianum decurrit. Scamnatum autem, qui eo modo ab occidente in orientem crescit.* Ita dispositæ phalanges in *longitudinem* à *septentrione* versus *meridiem*, vultus potius *orienti* quam *septentrioni* obversos habuerint. Ita *aquilas* respexerint *portamque Prætoriam* in forma *castrensi fixa*. Nec aliter ipse Frontinus: [e] *Quicquid autem* (inquit) *secundum hanc conditionem in longitudinem est delimitatum, per STRIGAS appellatur; quicquid per altitudinem, per scamna.* De *agrorum* divisione hæc *Frontinus*, non equidem *singulorum* colonorum *sortibus* atque portionibus, quarum limites poterant ab invicem esse diversissimi; sed eorum *agrorum* qui *coloniæ* universæ fines includerent, seu quorum *modus universus civitati est assignatus.* Proinde non est quod dubitemus quin & uniusmodi limites ager istiusmodi complectatur, & cum *castrametatione* conformes. Constat autem, pro *castrametandi* disciplina, aciem in fronte longissimam, ne circuiri possent, ho-

[d] *Agg. Urb.* de lim Agror. p. 46. *Goes.* [e] *Frontin.* de agrorum qualitate p. 38.

stibus

stibus opponi solitam. Accedunt denique & illa *Hygini* verba [f] *quoties per STRIGAS distribuimus, non plusquam tripertiti esse debebunt.* Non aliam existimo tripertitam illam distributionem quam illam in *militia Romana* notissimam, *hastatorum, principum* atque *triariorum.* Atqui triplex ista acies *hosti* erat opposita. Qui itaque limes in *sepulchrorum* inscriptionibus *IN FRONTEM* appellatur, illam *STRIGAM* appellant in *castrametatione Gromatici*; & vicissim quem *Scamnum Gromatici*, eundem solent *IN AGRUM* designare inscriptiones. Convenit & *scamni* significatio apud autores *rei rusticæ.* Siqua enim inter arandum terra fuerat ab aratro prætermissa, illam pro *scamno* habebant. Situs ergo agri *secundo* sulco est *scamnatus*, situs sulcis *transversus strigatus* appellabitur. At *transversus* sulco situs *vultus* militum repræsentat in acie consistentium.

§. V. Jam vero quæ in *castris* vigebant leges, eædem in *coloniis* limitaneisque præsidiis etiam viguere. Nec enim illæ telluris *colendæ* modo sunt, sed finium etiam *propugnandorum* causa deductæ. Id satis est ex ipsis *rei agrariæ* vocibus manifestum. [g] *Territorium* illis id omne dicitur quod *hostis terrendi causa constitutum est. Ager arcifinius* (inquit è *Varrone* * *Frontinus*) *ab arcendis hostibus est appellatus.* Erant itaque *coloniæ* limitaneæ magna quædam quasi *castra*, ut non sit utique quod miremur, si pro *castrorum* more illæ atque disciplina disponerentur. Voces certe adhibent *castrorum* pro-

[f] *Hygin.* Gromat. p. 78. [g] *Frontin.* de lin. Agr. p. 42. vid. *Flacc. Sic.* de Cond. Agr. p. 3. * *Frontin.* ib. p. 38.

prias,

prias, *centurias*, *perticas*, innumeras alias, ut intelligamus eodem modo reſpexiſſe invicem in *agrorum* diſtributione *colonos* quo in *acie milites*. Forma etiam *caſtrorum* quadrata *colonias* etiam repræſentant ſcriptores *rei agrariæ*. Ipſa autem *prætenturæ* vox, qua utitur in præſidiorum *limitaneorum* cauſa *Ammianus*, facit omnino ut ne prorſus dubitemus, tam *caſtrorum* vicem repræſentaſſe excubantes, pro Reipub. ſalute, *Colonias*; quam etiam in magnis illis univerſæ Reipub. quaſi *caſtris*, eum præcipue ſitum obtinuiſſe, quem in caſtris *STRIGÆ*. *Tendunt* enim, apud *Gromaticos* ſcriptores, turmæ illæ quæ alterutrum prætorii *latus* occupant, *retendunt* fortaſſe illæ quæ pone; at *prætendunt* certe illæ quæ *præ* prætorio *hoſti* objiciuntur, & *portæ prætoriæ*. Sequitur itaque ut quamcunque habuerint in *fronte* metam, ea etiam *STRIGA* appellanda ſit.

§. VI. Porro inter *agrorum* limites *rivos* numerat [h] *Siculus Flaccus*, *flumina Frontinus*, de *privatorum* colonorum præcipue limitibus intelligendi. Id tamen longe potiori ratione in *caſtrametatione* erat *prætenturiſque* limitaneis neceſſarium. Duplicem enim *caſtris* utilitatem præſtabat *fluvius*, tam *aquæ* illam, quam etiam *munitionis*. Proinde eam operam dederunt periti Imperatores, etiam in *caſtris tumultuariis*, ut unam ſaltem caſtrorum metam *fluvius* allueret. In *ſtativis* autem *caſtris* limitaneiſque, quorum & locus poſſet eligi, quæque ipſa *defenſionis* potius quam *oppugnationis* cauſa conderentur; id obſervaſſe veteres, eſt adhuc

[h] *Flaccus* p. 4 22. *Frontin*. p. 38.

longe

longe verisimilius. Sunt enim *fluvii* quasi *nativi* quidam provinciarum termini ab ipso Numine instituti, poteratque hostis in ipso *fluvii* transmissione opprimi facilius, quam si cum illis in aperto esset liberoque campo congrediendum. Id certum veteres, ut alia loca *impedita*, sic & *fluviorum* vada, munire solitos. Et quo *major* erat *fluvius*, minusque *vadosus*, eo *munitiorem* credebant, aptioremque hostibus arcendis, eo etiam, si hostis transisset, faciliorem suorum in munita loca receptum. Non est itaque quod *Geographorum* scrinia compilemus de *fluviis* provinciarum *terminis*. Ubique enim occurrunt exempla. Ne longius abeamus, *Romani*, de quo agimus, imperii limites insignes habemus *fluvios*. *Galliam* defendebat adversus *Germanos* terminabatque *Rhenus*, *Syriam* in *Parthos* *Euphrates*. Quidni itaque dicamus & *Illyricianarum prætenturarum* limitem fuisse *Danubium*? nec alium quærendum esse *fluvium* cujus *ripam* *STRIGAM* *Lactantius* appellarit? Illum enim in *fronte* hostibus objectum habebant *prætenturæ Illyricianæ*.

§. VII. *Danubium* certe *Romani* imperii *limitem* veteres plerique agnoverunt. *Strabo*: [l] Τριῶν δὲ ἠπείρων οὐσῶν, τὴν μὲν Εὐρώπην σχεδόν τι πᾶσαν ἔχουσι, πλὴν τῆς ἔξω τοῦ ΙΣΤΡΟΥ, καὶ τῶν μεταξὺ τοῦ Ῥήνου καὶ τοῦ Ταναΐδος παρωκεανιτῶν. Rex *Agrippa* apud *Josephum*: [m] Οὐ γὰρ ἐξήρκεσεν αὐτοῖς ὅλος Εὐφράτης κατὰ τὴν ἀνατολήν, οὐδὲ τῶν προσαρκτίων ΙΣΓΡΟΣ, &c. Et nonnullis interpositis: Ἐν δὲ ΙΣΤΡΩ κατοικοῦντες, οὐ δυσὶ μόνοις τάγμασιν ὑπείκουσι,

[l] Geogr. L. XVII. p. 839. [m] *Joseph.* Bell. Jud. L. I's c. 28. *Græc.* div.

μεθ'

μεθ' ὧν αὐτοὶ τὰς Δακῶν ἀνακόπτουσιν ὁρμάς; Tacitus: [n] *RIPAMQUE DANUBII, Legionum duæ in Pannonia, duæ in Mæsia attinebant, totidem apud Dalmatiam locatis, quæ positu regionis à tergo illis.* Appianus: [o] Ἐν δὲ τῇ Εὐρώπῃ ποταμοὶ δύο, Ῥῆνός τε καὶ ΊΣΤΡΟΣ μάλιστα τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὁρίζουσι. Sic & post *Diocletiani* tempora [p] *Festus Rufus Romani* imperii *metam* ad *Danubium* usque protendit, Provinciarumque limitanearum terminum ipsum semper *Danubium* designat. Inde tot habemus ex ea parte provincias *RIPENSES*, ita scilicet cognominatas ut ab aliis ejusdem nominis provinciis *mediterraneis* distinguerentur. *Ripensem Daciam* agnoscunt omnes, cui & *Valerium Noricumque* accenset *imperii notitia* ipsas quoque *Ripenses*. Sed & *Saviam* sive *Pannoniam secundam Ripariensem*, à *præsidiis*, ni fallor, *Ripariis* ita cognominatam. [q] *Ripam* enim *Danubii* obsidebant illa præsidia. *Sub dispositione ducis Valeriæ Ripensis equites* legimus *Dalmatas* in loco cui *Ripa alta* nomen, ab illa proculdubio *ripa Danubii*. *Sub dispositione ducis Provinciæ Rhætiæ primæ & secundæ:* [r] *præfectum legionis tertiæ Italicæ partis superioris deputatæ Ripæ primæ Submontorio.* Ad illam certe *ripam* excubias egit sub *Diocletiano Galerius*. Ita enim queritur ille apud Lactantium, [s] *fluxisse annos quindecim ex quo in Illyricum, vel ad ripam Danubii, relegatus cum gentibus barbaris luctaret, cum alii intra laxiores & quietiores terras delicate imperarent.* Pro

[n] *Tacit.* Ann. IV. c. 5. [o] *Appian:* in Proœm. Sic & Augustus apud Julian. in Cæsarib. [p] *Fest. Ru*. in Breviar. [q] Not. Imp. Sect 47. [r] Notit. Sect. 59. [s] Ap. *Lactant.* de Mort. Pers. Sect. 18.

eadem

eadem norma & *Rheni ripæ præfectum* memorat [t] *Tacitus*. Idem *Tacitus* ostendit *duas* illas *legiones*, quibus limitum illorum tutelam creditam testatur tam ipse, quam rex etiam *Agrippa*, in *Pannonia* fuisse collocatas. Ita non erit quod miremur *Pannonicos* præcipue milites, utpote vetustissimos illorum finium propugnatores, cognominatos esse *Riparios*. Inde *Ripariensis* audiebat *Pannonia* illa potius quam *Ripensis*.

§. VIII. Idem produnt & *stativa Castra* in nostra, de qua agimus, *Danubii ripa* longe frequentissima. *Hostium* certe *limitibus* propinqua illa oportuit fuisse castra quæ hostium arcendorum causa instituerentur. Idem ipsæ etiam Historiæ. Pulsi ab *Hunnis Gothi Danubium* transmittere non audebant, ni veniam prius à *Romano* imperatore *Valente* impetrassent. Nempe id quo minus auderent, in causa erant *Præsidia limitanea*. Ταῖς ὄχθαις ἐπιτεταγμένες Ρωμαίων appellat [u] *Eunapius*, quos *Ripæ Præfectos Tacitus*. Ita igitur *Ripam* eam obsidebant illa *Præsidia*, ut locum transmittendi nullum vacuum relinquerent. Sic enim *Imperii Romani* limites solebant *ambire* Prætenturæ. Id discimus ex Anonymi Libello *de rebus Bellicis*. Sic enim ille: [x] *Est præterea int r commoda Reip. utilis limitum cura, ambientium ubique latus imperii, quorum tutelæ assidua melius castella prospicient, ita ut millenis interjecta passibus stabili muro, & firmissimis turribus, erigantur. Quas*

[t] *Tacit*. Hist. IV. 55. [u] *Eunap*. in Collect. *Porphyrogenet*. *Hæschel*. de Legationibus. p. 11. eademque fere *Zosim*. L. IV.
[x] De Reb. Bell. Ed. *Scriver*. p. 101. *Labbæi* p. 188.

quidem munitiones possessorum distributa solicitudo, sine publico sumptu, constituat, vigiliis in his & agrariis exercendis, ut provinciarum quies circumdata quodam præsidii cingulo requiescat. Ea itaque *conditione* Agros *Coloniarum* distribuebant *Duumviri* ut propriis *Colonorum* sumtibus & *muniendi* essent Coloniarum *fines* atque *propugnandi*. Idem nempe illud *Romanorum* Colonorum fere *jus* quod apud *Turcas Timariotarum*; apud nostros, *servitii militaris*. Proprium autem id fortasse *Romanorum* quod imperii fines *universos* firmioribus præsidiis munirent quam nostri *castra*, in ipso etiam *Belli* procinctu, perpetuo nimirum stabilique *muro*, *turribus* etiam, seu *castellis* validissimis per millenorum passuum singula intervalla. Id genus monimenta habemus in nostra hodieque *Britannia*, in muris *Hadriani*, *Antonini* atque etiam *Severi*. Id etiam imitatus est recentior *Offa* noster in vallo illo, quod ejus retinet hodieque nomen, *Angliam* inter *Walliamque* limitaneo. Nec alio retulerim *Tertulliani* illa: [a] *Maurorum gens & Getulorum barbaries à Romanis obsidentur.* De bello hæc nescio quo intelligit Doctissimus [a] *Rhenanus* quod eo tempore viguerit quo scripserit hæc *Tertullianus*. Atqui altum apud illius *s culi* scriptores de *Bello* illo silentium. Nec *includendis* intra suos fines *hostibus*, sed vero potius ut è *Romanis* finibus *excluderentur*, omnis illa instituta est obsidio, *ne regionum* (inquit *Tertullianus*) *suarum fines excedant*; idcirco *legionum suarum præsidiis imperium suum muniisse* Romanos. *Præ-*

[a] *Tertull.* adv. Jud. c. 7. [a] In Præf. ad Lib. illum.

tenturarum

tenturarum hoc in loco formam repræsentat, uti dixi, omnino *Tertullianus*, quæ tamen ipsa à *Castrorum obsidionalium* forma non prorsus abhorreret. Nempe duplicem, quem dixi, usum præstabant *Castra obsidionalia*, non modo hostes ut obsessos *includerent*, sed ut externorum quoque hostium auxilia *excluderent*. Sic enim *Castrorum* illorum *externum* quoque *limitem* solebant munire *Romani* ut & inde *hostem*, etiam viribus alioqui parem, facile repellerent. Ita ipsum quoque *Hannibalem* repulerunt in obsidione *Capuana*, & *Gallorum* exercitum numerosissimum *Cæsar* in obsidione *Vercingetorigis Alesiensi*. Nempe illum etiam *externum* limitem *vallo* munitissimum habebant, *turribusque* certo sibi invicem intervallo respondentibus. *Externum* itaque *Castrorum obsidionalium* limitem referebant *Prætenturæ*.

§. IX. Ita dum *Prætenturarum* disciplina illa vigeret, illæsi erant *Romanorum fines*, hostesque barbaros etiam ferocissimos sustinebant. Detraxit illas *Valens Gothisque* credidit, & *Romanos Barbaris* facilem deinde prædam exposuit. *Veterum* tamen *limitum*, etiam in illa, quæ secuta est, hostium eluvione, vestigia constabant. Provinciam ab *Attila Romanis* exceptam ita circumscribit *Priscus*, [b] εἶναι τὸ μῆκος αὐτῆς κατὰ τὸ ῥεῦμα τῦ ἼΣΤΡΟΥ ἀπὸ τῆς Παιόνων ἄχρι Νὄβων τῶν Θρακίων, τὸ δὲ βάθος πέντε ἡμερῶν ὁδόν. *Longitudinem* itaque Provinciæ *Romanæ* prætendebat *Danubius*, quam *Longitudinis* metam *STRIGAM* appellari diximus. Proinde & *commercii* locum mutavit *Attila*, eodem Auto-

[b] *Priscus* in Eclog. *Porphyrog.* περ. πρεσβ. *Hæschel.* p. 25.

re *Prisco* : καὶ τὴν ἀγορὰν, τὴν ἐν Ἰλλυριοῖς, μὴ πρὸς τῇ ὄχθῃ τοῦ ἼΣΤΡΟΥ ποταμοῦ γίνεσθαι, ὥσπερ καὶ πάλαι, ἀλλ' ἐν Ναΐσσῳ, ἣν ὅριον ὡς ἐπ' αὐτοῦ δηωθεῖσαν, τῆς Σκυθῶν καὶ Ῥωμαίων ἐτίθετο γῆς. Ecquis est qui non videat in ipsis *finibus* imperii constituta hæc fuisse *commercii* loca, cum & ipsam *Naissum* propterea huic commercio designarit *Attila*, quod novæ suæ Provinciæ fuisset *finis* ? Ecquis qui non proinde videat, cum *antiquus* commercii locus fuisset *RIPA DANUBII*; id propterea esse factum, quod etiam *antiquus* fuisset imperii *limes* ? Recte itaque conjicit Pater *Oxoniensis* in *Strigonii* urbis nomine *RIPÆ STRIGÆ* memoriam hodieque constare, quæ & ipsa ad *Danubii Ripam* sita est.

§. X. Hæc cum ita se habuerint, caute tamen fateor ista subjunxisse *Appianum* : [c] Ὅροι μὲν ἔτι κατ' ἤπειρον, ὡς ἐγγύτατα ἐλθεῖν τοῦ ἀκριβοῦς. Tam enim *Rhenum*, quam *Euphratem*, quam ipsum *Danubium*, superarunt aliquando *Romani*. Provinciam *Transdanubiarum Daciam* tenebant cum illa scriberet *Appianus*, à *Trajano* nempe debellatam. Addidit *Marcomannos Quadosque Marcus*, quos & *præsidiis* occupaverat. *Marci* tamen illa *præsidia* detraxit statim [d] à *Marci* morte *Commodus*. *Trajani* erat Provincia longe diuturnior. Sed & illam *præsidiis* ultro nudavit *Aurelianus*, ante *Diocletianum*, traductis alio colonis. Ita nihil erat quod obstaret quo minus accuratissime possit hæc *Ripa STRIGA* appellari sub *Diocletiano*. Et tamen raro admodum *Prætentaturarum* jam *fixos* limites poterant superare *Romani*. Obser-

[c] *Appian.* Proœm. [d] *Dio* Eclog. *Const.* num. 73 *Ursin.*

vavit

vavit id de suis *Afrorum* prætenturis, quo dixi loco. [c] *Tertullianus. Nec trans istas* inquit) *gentes porrigere vires Regni sui possunt.* Id si etiam in *Africa* verum fuerit, longe certe potiori ratione in *Ripa Danubii.* Ita sensit proculdubio *Aurelianus*, quem tamen *victoriosissimum*, idque merito, appellant *nummi* atque *inscriptiones.* Tantus imperator, totque barbarorum spoliis triumphisque decoratus, credidit nihilominus *Transdanubiana* ne quidem posse defendi. Nec enim ullibi *Barbarorum* impetus frequentiores fortioresve sustinuere *Romani*, & quidem alea *belli* admodum *incerta.*

§. XI. Quid quod ea etiam ætate viguerit *opinio* (dicam, an potius *superstitio?* qualiscunque tamen illa certe viguit) ut *fundorum*, ita & *imperiorum* terminos fuisse *sacros* atque *fatales*, quos nemo violare posset impune. Proinde tactum fulmine *Capanea*, quod sacros *Thebarum* muros auderet primus irrumpere; Cæsum *Protesilaum*, quod sacra *Neptuno* litora primus hostium insilire. *Piaculo* innexus credebatur, & sacram quandam *Nemesin* seu *Adrastiam* concitare, nec facile placandam Numinis invidiam, qui metas generi humano præfixas transgrederetur. Eadem de *Romani Imperii* finibus sententia vulgo est recepta. *Carum* itaque imperatorem fortissimum propterea *fulmine* petitum censuerunt, quod *fatalem* illum imperii finem, *Euphratem* nempe, superasset. Pœnam enim illam *fulminis* habebant pro manifestissimo læsi Numinis indicio. Id *Cari* exemplum, cum in alia adversus *Persas* expedi-

[c] Adv. *Jud.* c. 7.

tione,

tione, seu *Galerii Maximiani*, seu potius fortasse *Juliani*, animos militum minus alacres ad audendum redderet; eam proinde opinionem sibi refellendam censuit *Vopiscus*. Ea fuerit in causa fortasse, quod *boni* imperatores imperii *limites* ne *vellent* quidem proferre. *Consilium coercendi intra terminos imperii* ab *Augusto* emanasse [f] *Tacitum* habemus autorem. Nec alia mente *Hadrianum* fuisse probabile est, cum jam debellatas à *Trajano* provincias sponte sua liberas præsidiis, nec hoste ullo cogente, relinqueret. Nec me latet tamen alio hæc referri ab *Historicis*, verum ingenio potius id, quam probatæ fidei monumento ullo teste, conjectantibus. Siquam igitur habuerint unquam *Illyricianæ Diœceseos* metam aliam quam *Danubium*; raro tamen id contigisse consentaneum est. Ita constans earum partium fixusque limes illa fuit, quam dixi *Ripa Danubii*. In ea *Prætenturæ*, & Prætenturarum perpetua *munimenta*. In ea *vallum*, & certis valli spatiis sibi respondentia *castella*. Ut alia deessent, hæc sufficiunt abunde ut recte *STRIGA* possit hæc *RIPA* appellari. *Provinciarum* limitanearum *plurimarum* perpetua erat meta *Danubius*. Sed *Diocletiani* ætate *omnium* fuisse jam ostendimus.

§. XII. Porro convenit ad amussim hæc *RIPÆ STRIGÆ* mentio cum consilio atque itinere *Diocletiani*. *Morbum* jam *levem* atque *perpetuum* ait contraxisse *Lactantius*, *Chronicum* plane illum, non *Acutum*. At *Chronicis* morbis præcipue *inclinatis*, *gestationem*

[f] *Tacit*. Ann. L. I. c. 11. vit. Agric. c. 13. Dio. L. LVI.

tradit

tradit utilissimam esse [a] *Celsus*, qui tamen *febre careant*. Talis fuit noster ille *Diocletiani*. Inter *gestationis* autem genera tam illa numerat quæ esset in *lectica*, quam aliam illam quæ in *navi* vel in portu, vel in *flumine*, quam etiam pronunciat omnium esse *lenissimam*. Proinde *Roma Ravennam* usque *lectica plurimum veh batur* noster Imperator. Inde ad *Danubium* fortasse *lectica*, reliquum deinde iter in *navi*, & secundo *Danubii* flumine, per *Pontum Euxinum* usque ad *Nicomediam*. Tractus ille universus *infirmo* corpori erat sane saluberrimus; nec alium ullum ita *tutum* possumus & *innocuum* reperire, aut in *itinere* tam *longo tædii* cum *salubritate* minoris. Cum autem, pro more *fluviorum*, huc illuc flecteretur sæpe *Danubius*; ideo *per circuitum Ripæ STRIGÆ Nicom diam venisse* dicitur. Nec vero *corpori curando* duntaxat hoc inserviebat iter, erat etiam *imperatorium*. Ita potuit lustrare *præsidia limitanea*, in illis præsertim partibus quibus frequentissimum imminebat ab hoste periculum. Quam illis partibus metuerit testes sunt multæ in *Illyrico* datæ leges, & præfectus *Cæsar* omnium *pugnacissimus*.

[a] *Cels.* Med. L. II. c. 15.

S T E P H.

STEPH. BALUZII
CHRONOLOGIA
DIOCLETIANEA.
ANNO CHRISTI

CCLXXXIV.

Diocletianus levatur Imperator XII. Kal. Decembris.

CCLXXXV.

Kalendis Aprilis Maximianus Herculius à Diocletiano assumitur in consortium imperii.

CCXCIII.

Kalendis Martiis Diocletianus & Maximianus adoptant Constantium cognomento Chlorum & Galerium Maximianum cognomento Armentarium, eosque nuncupant Cæsares. Constantius repudiat Helenam, ex qua Constantinum, cui postea Magno cognomen hæsit, susceperat, & Theodoram Herculii privignam ducit. Galerius, repudiata quoque conjuge, Valeriam Diocletiani & Priscæ Augustæ filiam accepit uxorem.

CCXCVII.

Narseus Rex Persarum victus fugatusque est à

à Galerio; & conjux filiæque ejus captæ, cum maxima pudicitiæ custodia reservatæ sunt ad augendam triumphi pompam. Capta magna præda cum ingentibus manubiis.

CCCII.

Diocletianus è Nicomedia, ubi tum regia sedes erat, in Orientem profectus, illic substitit usque ad hyemem. Tum vero Nicomediam redux, ibi cum Galerio consultavit de bello Christianis inferendo.

CCCIII.

Persecutio adversum Christianos hoc anno commota, omnium quæ unquam fuerunt atrocissima. Initium factum à civitate Nicomediensi, cujus Ecclesia eversa est VII. Kalendas Martias, ipso Terminalium die. Postridie propositum est edictum Imperatorum & Cæsarum adversus Christianos, ut per universum orbem sacrificare cogerentur.

Diocletianus Romam proficiscitur, illicque Vicennalia celebrat & triumphum agit de Persis. Mox facta pace, quæ in tempus Divi Constantini reservata duravit, Persæ Mesopotamiam cum Transtigritanis quinque regionibus reddiderunt, limite imperiorum super ripam Tigridis constituto.

Gothi, trajecto Istro, vicinam provinciam invaserunt, & indigenas expulerunt.

Diocletianus offensus nimia Romanorum dicacitate, statim post peracta Vicennalia dis-

cedit, & XIII. Kalendas Januarias proficiſcitur Ravennam.

CCCIV.

Diocletianus nonum Conſulatum auſpicatur Ravennæ. Poſtea in difficilem morbum incidit, cujus vi de ſtatu mentis ſuæ demotus, demens factus eſt; ac poſt æſtatem, Nicomediam pervenit. Circum illic dedicavit anno poſt Vicennalia repleto, & Idibus Decembribus, intercepto ſpiritu, viſus eſt expiraſſe.

Eodem tempore quo Diocletianus nonum Conſulatum auſpicatus eſt Ravennæ, Maximianus Herculius octavum iniit Romæ; & annum imperii viceſimum ingreſſus poſtea eſt Kalendis Aprilis. Deinde æſtate ejus anni fuit in Campania.

Fine anni Galerius Maximianus Cæſar Nicomediam venit ad Diocletianum, ut eum compelleret ad deponendum imperium, quum antea idem perſuaſiſſet Herculio.

CCCV.

Kalendis Martiis Diocletianus apud Nicomediam proceſſit in publicum, ut ſe vivum eſſe probaret populo.

Kalendis Maiis Diocletianus prope Nicomediam, Maximianus Herculius Mediolani purpuram deponunt, & Conſtantium Galeriumque Auguſtos nuncupant, Diocletianus Galerium, Herculius Conſtantium.

Eodem die Severus & Maximinus Daza facti

ſunt

ſunt Cæſares, nominati quidem à Galerio, ſed induti à Maximiano Severus, à Diocletiano Maximinus. Tum Diocletianus in patriam ſuam, hoc eſt, Diocleam in Dalmatia, revertitur; ubi privato otio conſenuit. Herculius in Lucaniam conceſſit.

C C C V I.

Conſtantius Aug. filium ſuum Conſtantinum repetit à Galerio, apud quem velut obſes tenebatur. Is ergo in Galliam profectus, ad patrem in extremis agentem pervenit XII. Kalendas Auguſti. Quatriduo poſt Conſtantius extinguitur Eboraci in Britannia: cui ſucceſſit Conſtantinus, cum patris ſuprema voluntate, tum militum conſenſu, qui ei purpuram injecerunt.

Imago laureata Conſtantini defertur ad Galerium. Ille vero purpuram ad eum miſit, Cæſaremque nuncupavit VIII. Kalendas Januarias, quum aut eodem die aut paulo ante Severum Auguſtum dixiſſet.

Interim, quum imagines Conſtantini Romam allatæ eſſent, Maxentius Herculii filius, patre diu retractante, imperium invadit VI. Kalendas Novembris; & patrem, qui tum in Campania erat, ad ſe vocans, eumque bis Auguſtum nominans, conſortem imperii facit.

C C C V I I.

Galerius Maximianus Severum Auguſtum, cui Italiæ cuſtodia demandata fuerat, exerci-

tum jubet ducere adverſus Maxentium. Ille vero ſtatim Romam obſidet, Ravennam fugit, ad tres Tabernas extinguitur menſe, ut videtur, Februario.

Maximianus Herculius bis Auguſtus in Gallias proficiſcitur, ubi Conſtantinum, qui hactenus Cæſaris appellatione contentus fuerat, Auguſtum nuncupat pridie Kalendas Aprilis, & eidem in matrimonium locat filiam ſuam Fauſtam.

Interea Galerius Maximianus immenſum exercitum ducit in Italiam, mortem Severi vindicaturus. Romam fruſtra obſidet, & redit inglorius in Illyricum.

Tum vero Herculius è Galia redux, filium Maxentium denudare conatus in concione, convitia militum tulit; & urbe Italiaque pulſus, rurſus ad Conſtantinum pergit in Gallias. Illic aliquantulum moratus, mox Carnuntum in Pannonia ad Galerium profectus, ibi Diocletianum invenit; interfuitque I I I. Idus Novembris nuncupationi Licinii Auguſti, quem Galerius Maximianus ſubſtituit in locum Severi. Cum vero fruſtra Diocletianum hortatus eſſet ad reſumendum imperium, ab eo repudiatus rediit in Galliam; ubi iterum depoſuit imperium, ac poſtea illic reliquum vitæ ſuæ egit.

C C C V I I I.

Maximianus Herculius X. & Galerius Maximianus VII. Conſules fuere, conſtituta jam concordia inter eos & Maxentium.

C C C X.

CCCX.

Quum Franci turbarent ſtatum Galliarum, & de eis reprimendis Conſtantinus cogitaret, Herculius ſemper inquietus, ſubdolus, & infidus, auctor ei fuit ne omnem exercitum ſecum duceret, poſſe barbaros à paucis debellari. Credidit Conſtantinus & ſeni & ſocero. Interim Herculius cupiditate imperii ſtimulatus, cum putaret Conſtantinum longius abeſſe, milites largitionibus & promiſſis ſollicitat ad defectionem, theſauros invadit, & purpuram tertio induit in Belgico ; & redeunte Conſtantino mira celeritate, timens quod meruerat, fugit in ſecundam Narbonenſem, & ſe civitatis Arelatenſis mœnibus includit. Dein adventante Conſtantini exercitu, Maſſiliam contendit ; ubi obſeſſus à Conſtantino, captus eſt & increpito vita donata. Verum paulo poſt ejuſdem Conſtantini juſſu ſtrangulatus eſt, quum deprehenſus eſſet in inſidiis quas Conſtantino moliebatur ut eum perimeret.

Eodem anno Galerius Maximianus in gravem ac periculoſum morbum incidit, quo per annum perpetem afflictatus eſt ; iſque morbus eum invaſit quum iniret decimum octavum imperii ſui annum.

CCCXI

Galerius ſemper ægrotus, admonitus morbum illum eveniſſe ſibi propter mala quæ Chriſtianis intulerat, edicto propoſito perſecutionem

nem quiescere anno postquam cœperat octavo. Tum apertis carceribus, Christiani qui illic detinebantur, abire permissi sunt. Paulo post Galerius moritur Sardicæ mense, ut videtur, Maio, quum prius Licinio Valeriam conjugem filiumque Candidianum commendasset atque in manibus tradidisset. Sed hi quum comitatum Maximini infeliciter prætulissent, miserandam sortem habuerunt, ut postea dicetur.

Bellum inter Licinium & Maximinum de imperio certantes. Sed conditionibus certis pax & amicitia componitur in Bosphoro Thracio, ubi constitutus est limes imperii utriusque.

Maximinus postea indulgentiam communi Principum consensu Christianis datam tollit, subornatis legationibus civitatum quæ peterent ne illis intra civitates suas conventicula extruere liceret. Hinc acrius in eos sævitum, donec Constantini literis Maximinus deterreretur.

CCCXII.

Valeria Galerii vidua in exilium jussu Maximini projecta cum matre Prisca, & in desertas Syriæ solitudines relegata, patrem suum Diocletianum per occultos nuncios gnarum calamitatis suæ facit. Repetenti vero eam patri Maximinus negavit.

Eodem tempore Maximiani Herculii statuæ Constantini jussu revellebantur; & imagines quoque Diocletiani, quia cum Herculio pictus erat, detrahebantur. Hinc dolor Diocletiani, qui paulo post fame atque angore confectus interiit III. Nonas Decembris.

Maximinus

Maximinus legatos Romam ad Maxentium mittit occulte, & amicitiam cum eo facit.

Jam antea Maxentius bellum Conſtantino indixerat, quaſi necem Herculii patris ſui vindicaturus. Itaque Conſtantinus exercitum adverſus eum in Italiam ducit, Romam obſidet, Maxentium ſuperat VI. Kalendas Novembris, & biduo poſt urbem victor ingreditur cum magna ſenatus populique Romani lætitia. In caſtris ei oſtenſum eſt VII. Kalendas Novembris ſignum victoriæ, pridie quam pugnam committeret in qua Maxentius periit.

CCCXIII.

Rebus in urbe compoſitis, Conſtantinus circa XV. Kalendas Februarii Roma digreſſus, Mediolanum contendit, ibique nuptias Conſtantiæ ſororis ſuæ cum Licinio celebravit. Ea re peracta, Conſtantinus in Gallias revertitur, Licinius in Illyricum.

Interim Maximinus exercitum movet è Syria, bellum Licinio illaturus, provincias ejus occupaturus. Occurrit ei Licinius in Thracia. Pugnatur pridie Kalendas Maias in campo quem vocabant Serenum, inter Hadrianopolim videlicet & Heracleam. Victoria penes Licinium fuit.

Maximinus ſumma celeritate fugit Nicomediam, hinc in Cappadociam, poſtremo in Ciliciam, ubi miſerando horrendoque mortis genere extinctus eſt apud Tarſum.

Fuſo fugatoque Maximino, Licinius trajecit exercitum in Bithyniam; & Nicomediam ingreſſus,

gressus, die Iduum Juniarum proponi jussit edictum de restituenda Ecclesia, verboque etiam hortatus est ut conventicula in statum pristinum redderentur.

Pax Ecclesiæ data post bellum decennale.

Licinius Valerium, Candidianum Galerii Maximini filium, Severi filium Severianum, liberos Maximini, Valeriam & Priscam occidi jubet, Matre in Orontem præcipitata.

Sequuntur

Sequuntur Coss. ab anno CCLXXXIV. *ad annum usque* CCCXIII.

CCLXXXIV.

Coss. { Imp. M. Aurelius Carinus II.
Imp. M. Aur. Numerianus II.

Suffecti sec. Lydiati computum.

Kal. Maiis vel Octob. { Val. Diocletianus.
Annius Bassus.

ac

Kal. Sept. vel Novemb. { M. Aur. Val. Maximianus.
M. Junius Maximus.

CCLXXXV.

Coss. { Valerius Diocletianus II.
Aristobulus.

CCLXXXVI.

Coss. { Maximus Junius Priscillianus, vel ut aliis videtur, M. Aurelius Maximus.
Vettius Aquilinus.

CCLXXXVII.

Coss. { C, Valer. Diocletianus Imp. II.
Maximianus Herculius.

C C L X X X V I I I.

Coss. M. Aurelius Maximus.
Pomponius Januarius.

C C L X X X I X.

Coss. Annius Baſſus II.
L. Ragonius Quinctianus.

C C X C.

Coss. C. Valer. Diocletianus Imp. IV.
Maximianus Herculius II. aliis III.

C C X C I.

Coss. C. Junius Tiberianus.
Caſſius Dio.

C C X C I I.

Coss. Afranius Hannibalianus.
M. Aurel. Aſclepodorus.

C C X C I I I.

Coss. Imp. Val. Diocletianus V.
Maximianus Herculianus III. vel IV.

CCXCIV.

Coss. { Constantius Chlorus
Galerius Maximianus.

CCXCV.

Coss. { Nummius Tuscus
Annius Corn. Anulinus.

CCXCVI.

Coss. { C. Val. Diocletianus VI.
Constantius Cæsar II.

CCXCVII.

Coss. { Maximianus Herculius V.
Galerius Maximianus Cæsar II.

CCXCVIII.

Coss. { Anicius Faustus.
Severus Gallus.

CCXCIX.

Coss. { Im. Val. Diocletianus VII.
Maximianus Herculius VI.

CCC.

Coss. { Constantius Chlorus Cæs. III.
Galer. Max. Armentarius. III.

CCCI.

Coss. { Postumius Titianus.
Fl. Popillius Nepotianus.

CCCII.

Coss. { Fl. Val. Constantius Cæsar IV.
Galerius Max. Arment. IV.

CCCIII.

Coss. { Imp. Val. Diocletianus VIII.
Maximianus Herculius VII.

CCC IV.

Coss. { Imp. Val. Diocletianus IX.
Maximianus Herculius VIII.

CCCV.

Coss. { Constantius Chlorus V.
Galer. Max. Arment. V.

CCCVI.

Coss. { Constantius Chlorus VI.
Galer. Maxim. Arment. VI.

CCCVII.

CCCVII.

Coss. { Maximianus Herculius IX.
Constantinus Cæsar.

CCCVIII.

Coss. { C. Valer. Diocletianus X.
Galerius Max. Arment. VII.

CCCIX.

Coss. { Maxentius.
Romulus.

CCCX.

Coss. { Maxentius
sine collega.

Sec. Lydiatum.

Coss. { Galerius Maxim. Arment. VIII.
suffecto
Licinio Liciniano Augusto.

CCCXI.

Coss. { Gal. Maxim. Arment. VIII.
Licinius Augustus.

CCCXII.

Coss. { Fl. Val. Conſtantinus Aug. II.
Licinius Aug. II.

CCCXIII.

Coss. { Fl. Valer. Conſtantinus. III.
Licinius Auguſtus. III.

INDEX

INDEX Rerum & Verborum maxime memorabilium quæ in Textu Lactantii & Commentariis occurrunt.

Literæ a. b. *Paginarum columnas indicant, ubi Literæ desunt, Textus significatur.*

Smyntheus

B.

C.

Digitis

Justitia

N.

Philippus

V.

Minerva

FINIS.

17